

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**HALİFE MU‘İZZ-LİDÎNİLLÂH DÖNEMİNDE FÂTİMÎ DEVLETİ
(341-365/953-975)**

Furkan ERBAŞ

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Saim YILMAZ

OCAK - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**HALİFE MU‘İZZ-LİDÎNİLLÂH DÖNEMİNDE FÂTİMÎ
DEVLETİ (341-365/953-975)**

DOKTORA TEZİ

Furkan ERBAŞ

Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi

“Bu tez 26/01/2024 tarihinde hibrit olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Saim YILMAZ	Başarılı
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	Başarılı
Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ	Başarılı
Doç. Dr. Halil İbrahim HANÇABAY	Başarılı
Doç. Dr. Emrah KAYA	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Furkan ERBAŞ

26/01/2024

ÖN SÖZ

İfrîkiye’de kurulan Fâtımî Devleti (297-567/909-1171) hüküm sürdüğü yaklaşık 260 yıllık süreç ile İslâm tarih ve medeniyetinde önemli bir yere sahiptir. Şîî-İsmâîlî anlayışa sahip Fâtımîler kuruldukları andan itibaren İfrîkiye’nin doğusunda ve batısında hakimiyet alanlarını genişletme çabası içerisinde oldularsa da ilk üç halife döneminde devlet siyasî ve askerî açıdan hedeflenen noktaya gelememiştir. Nitekim Mağrib’in tamamında ancak dördüncü Halife Mu‘izz-Lidînillâh döneminde tam bir hakimiyet sağlanabilmiş ve Endülüs Emevî Devletinin bölge üzerindeki nüfuzuna büyük ölçüde son verilmiştir. Yine onun döneminde Bizans İmparatorluğu ile sürdürülen başarılı mücadele neticesinde Sicilya ve İtalya’nın güneyinde üstünlük sağlanabilmiştir. Öte yandan önceki halifeler döneminde bir türlü ele geçirilemeyen Mısır bu dönemde hakimiyet altına alınmıştır. Ardından bugünkü Suriye topraklarını içine alan Bilâdüşşam bölgesinin büyük bir bölümünü ele geçirmek suretiyle Fâtımî Devletinin o günkü İslâm dünyasının en büyük güçlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. Buna bağlı olarak Hicaz’da hutbelerin kendi adına okunmasını sağlayarak daha önceki Fâtımî halifelerinin gerçekleştiremediği büyük bir başarıya imza atmıştır. Hilâfet merkezini kendi inşa ettirdiği Kahire şehrine taşımak suretiyle Fâtımîler’in Mısır dönemini başlatmış, ayrıca yaptırdığı Ezher Cami ile İslâm dünyasında felsefî, dinî ve içtimaî hareketlere liderlik edilmesinin zeminini hazırlamıştır. Onun İsmâîlî doktrinine getirdiği yeni yaklaşımlar mezhebin gelişmesinin ve yaygınlaşmasının önünü açmış ve doğu bölgelerinde daileri vasıtasıyla Şîî-İsmâîlî taraftarların artmasını sağlamıştır. Neticede Mu‘izz’ın halifeliği döneminde Fâtımîler, siyasî, askerî, dinî, kültürel ve sosyal alanlarda büyük başarılar elde etmişlerdir.

Fâtımîler’in en önemli dönemlerinden birini teşkil eden Halife Mu‘izz dönemi hakkında Türkiye’de herhangi bir ilmî çalışmanın yapılmamış olması, bizi İslâm tarihinde önemli bir yer tutan bu dönemi incelemeye sevketti. Yine ilgili dönem hakkında diğer dillerde yapılan çalışmaların kaynak, analiz ve değerlendirmeler noktasında ikmal edilmesi gerektiğini tespit etmemiz de bu dönemi çalışma konusu olarak belirlememizde destekleyici bir unsur oldu. Fâtımî Devletinin yaklaşık 23 yılını (341-365/953-975) ele aldığımız bu çalışma, giriş kısmı ve üç bölümden müteşekkildir. Araştırmanın konusu, önemi, hedefi, yöntemi ve kapsam ve içeriğinin yer aldığı giriş kısmında ayrıca bu çalışmada yararlandığımız kaynaklar ve araştırma eserler tanıtılmış ve Fâtımîler’in

kuruluş safhası olan Mu‘izz öncesi ilk üç halife dönemi ele alınmıştır. Halife oluşu ve dönemindeki siyasî ve askerî olaylar başlıklı birinci bölüm içerisinde Halife Mu‘izz’in veliahtlık öncesi hayatı, veliaht ilân edilmesi ve halife oluşu, Fâtımîler’in Mağrib’i hâkimiyet altına alması, Endülüs Emevî Halifeliği ile ilişkiler, Bizans İmparatorluğu ile ilişkiler, İhşîdîler ile ilişkiler, Karmatîler ile ilişkiler, hilâfet merkezinin Mansûriye’den Kahire’ye taşınması ve son olarak Mu‘izz’in veliaht ataması, vefatı ve şahsiyeti adlı konuları ele aldık. İkinci bölümde Mu‘izz döneminde Fâtımîler’in Mağrib ve Mısır’daki idarî, adlî, malî ve askerî teşkilâtların durumunu ortaya koymaya çalıştık. Üçüncü ve son bölümde ise Mu‘izz döneminde Fâtımîler’de dinî, ilmî, edebî, kültürel ve sosyal hayatı inceledik.

Çalışmanın hazırlanması aşamasında yönlendirmeleri, direktifleri ve tenkidleriyle eserin bu aşamaya gelmesine büyük katkı sunan çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Saim Yılmaz’a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Çalışmanın aşamalarında sundukları kıymetli katkılar vesilesiyle saygı değer Prof. Dr. Levent Öztürk hocama şükranlarımı sunarım. Yine kıymetli Doç. Dr. Emrah Kaya hocama da çalışmanın bu aşamaya gelmesinde yaptıkları değerli katkılardan ötürü müteşekkirim. Çalışmamızın bu aşamaya gelmesinde önemli payı olan Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay hocama ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Bursiyeri olduğum Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezine (İSAM) bağlı Araştırmacı Yetiştirme Projesi (AYP) kapsamında bizlere gerekli kolaylıkları gösteren, çalışmalarımızda rahat etmemiz için imkânları seferber eden tüm akademik ve idarî çalışanlara müteşekkirim. Yine Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’nde (İSAM) çalışanlara kütüphane noktasında sundukları hizmet ve katkılardan ötürü teşekkür ederim. Beni yetiştirip bugüne gelmemi sağlayan, dua, temenni ve teşvikleri ile arkamda olduklarını hissettiren sevgili anne ve babama, abim ve kardeşlerime en içten şükranlarımı sunuyorum. Son olarak gösterdiği anlayış ve sabır ile desteklerini her zaman gördüğüm sevgili eşim Adile Kübra’ya, “babam devamlı ders çalışıyor” şeklinde sürekli sitem etmesine rağmen annesiyle birlikte aynı sabrı ve anlayışı gösteren biricik oğlum Ali Tarık’a ve gözümüzün nuru olan Ahsen Neda’ya en kalbî şükranlarımı sunuyorum.

Furkan ERBAŞ

26/01/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: HALİFE OLUŞU VE DÖNEMİNDEKİ SİYASÎ VE ASKERÎ	
OLAYLAR.....	41
1.1. Veliahtlık Öncesi Hayatı ve Veliaht Tayin Edilmesi.....	43
1.2. Halife Oluşu.....	48
1.3. Mağrib'in Tamamında Yeniden Hâkimiyet Sağlanması.....	53
1.3.1. İfrîkiye'de İsyân Eden Hâricî Berberî Kabilelerin İtaat Altına Alınması.....	55
1.3.2. Mağribü'l-Evsat ve Mağribü'l-Aksâ'nın Yeniden Hâkimiyet Altına Alınması	58
1.3.3. Mağrib'in İdaresinin Bulukkîn b. Zîrî'ye Verilmesi	71
1.4. Endülüs Emevî Halifeliği ile İlişkiler	76
1.4.1. İki Taraf Arasındaki Soğuk Savaşın Sıcak Savaşa Dönüşmesi	78
1.4.2. Mağribü'l-Aksâ'nın Endülüs Emevî Hâkimiyetine Geçmesi	83
1.5. Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler	87
1.5.1. Sicilya ve İtalya'nın Güneyindeki Savaşlar Sonrasında Antlaşma Sağlanması	88
1.5.2. Bizans'ın Girit Adasını Ele Geçirmesiyle Antlaşmanın Bozulması	97
1.5.3. Sicilya'daki Taormina ile Rometta'nın Ele Geçirilmesi ve Sonrasında Meydana Gelen Savaşlar	105
1.5.4. İmzalanan Yeni Antlaşma ile Sicilya'da Hâkimiyetin Sağlanması	112
1.6. İhşîdîler İle İlişkiler	117
1.6.1. Mısır'ın Hâkimiyet Altına Alınması.....	124
1.6.1.1. Mısır'ın Ele Geçirilmeden Önceki Durumu.....	119
1.6.1.2. Mısır'ın Ele Geçirilmesi İçin Yapılan Propaganda ve Hazırlıklar .	124
1.6.1.3. Mısır'ın Ele Geçirilmesi.....	130
1.6.1.4. Mısır'da Fâtımî Hâkimiyetinin Tesis Edilmesi	142
1.6.2. Hicaz'da Hutbelerin Mu'izz Adına Okunması	147

1.6.3. Bilâdüşşam'ın (Suriye) Ele Geçirilmesi.....	151
1.7. Karmatîler İle İlişkiler	164
1.7.1. Karmatîler'in Dımaşk'ı Ele Geçirmeleri.....	164
1.7.2. Karmatîler'in Kahireyi Kuşatmaları.....	168
1.7.3. Karmatîler'in Kahire'yi İkinci Kez Kuşatmaları	175
1.7.4. Dımaşk'ın Karmatîler'den Geri Alınması.....	185
1.7.5. Yaşanan İç Karışıklıklar ve Dımaşk'taki Hâkimiyetin Kaybedilmesi	187
1.8. Hilâfet Merkezinin Kahire'ye Taşınması	204
1.9. Veliâht Tayin Etmesi, Vefatı ve Şahsiyeti	217
1.9.1. Oğlu Nizâr'ı Veliâht Tayin Etmesi	217
1.9.2. Vefatı	223
1.9.3. Şahsiyeti	229
2. BÖLÜM: İDARÎ, ADLÎ, MALÎ VE ASKERÎ TEŞKİLAT.....	240
2.1. İdarî Teşkilât.....	240
2.1.1. Halifelik/İmâmet	240
2.1.2. Vezirlik.....	244
2.1.3. Divanlar.....	251
2.2. Adlî Teşkilât	254
2.2.1. Kadılık ve Mezâlim Mahkemesi	254
2.2.2. Hisbe.....	260
2.2.3. Şurta	262
2.3. Malî İdare	263
2.3.1. Para ve Darphane (Dârü'd-darb).....	264
2.3.2. Gelirler ve Vergiler	267
2.4. Askerî Teşkilât.....	274
2.4.1. Ordu.....	275
2.4.2. Donanma	278
3. BÖLÜM: DİNÎ, İLMÎ, EDEBÎ, KÜLTÜREL VE SOSYAL HAYAT	283
3.1. Dinî Hayat	283
3.1.1. Ezan, Hutbe, Namaz ve Bazı Dinî Uygulamaların İsmâilî Mezhebine Göre Düzenlenmesi.....	283
3.1.2. Sahabe'ye Karşı Tutum.....	287

3.1.3. Gadîr-i Hum	289
3.1.4. Âşûrâ Mâtemi	291
3.1.5. Diğer Mezhep Mensupları ile İlişkiler	293
3.1.6. Gayri Müslimler İle İlişkiler	305
3.1.7. İsmâilî Doktrinin Gelişimi ve Mezhebin Yaygınlaşması	316
3.2. İlmî Hayat	335
3.2.1 Dinî İlimler	335
3.2.2. Pozitif Bilimler	341
3.3. Edebî Hayat	349
3.4. Kültürel ve Sosyal Hayat	355
3.4.1. İmar Faaliyetleri	356
3.4.2. Bayramlar, Merasimler ve Eğlenceler	374
SONUÇ	386
KAYNAKÇA	389
EK	431
ÖZ GEÇMİŞ	463

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı Müellif
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
MÖ	: Milâttan Önce
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
bnt.	: bint, (kızı)
dn.	: Dipnot
krş.	: Karşılaştırınız
e.t.	: Erişim Tarihi

ÖZET	
Başlık: Halife Mu‘izz-Lidînillâh Döneminde Fâtımî Devleti (341-365/953-975)	
Yazar: Furkan ERBAŞ	
Danışman: Prof. Dr. Saim YILMAZ	
Kabul Tarihi: 26/01/2024	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 430 (ana kısım) + 32 (ek)
Şii-İsmâîlî anlayışa sahip Fâtımî Devleti, 297 (909) yılında Mağrib bölgesinde yer alan İfrîkiye’de kurulmuştur. Fâtımîler, ilk halifeden itibaren batıda Mağrib’in geri kalan kısmını, doğuda ise Mısır’ı ele geçirmeyi hedeflemişlerdir. Fâtımîler’i bu hedefe ulaştıran isim dördüncü Halife Mu‘izz-Lidînillâh olmuştur. Tahta çıktığı andan itibaren aktif bir siyasî ve askerî mücadele yürüten Mu‘izz kısa sürede, Mağrib’in tamamında hâkimiyet sağlamayı başarmıştır. Böylece bölgedeki isyancı kabileler itaat altına alınırken, Endülüs Emevî Devletinin bu bölge üzerindeki nüfuzu kırılmıştır. Sicilya ve İtalya’nın güneyinde Bizans İmparatorluğuna karşı kesin bir üstünlük elde eden Mu‘izz, Fâtımîler’in Akdeniz’in batısında hâkimiyetlerini sürdürmelerini sağlamıştır. 358 (969) yılında Mısır’ı, ardından Bilâdüşşam’ı ele geçiren Mu‘izz, kendisinden önceki halifelerin gerçekleştiremediği büyük bir başarıya imza atmıştır. Böylece Hicaz’da hutbelerin kendi adına okunmasını sağlayan Mu‘izz İslâm dünyasında büyük bir güç haline gelmiştir. Daha sonra pek çok İslâm Devletinin desteklediği Karmatîler’in Kahire’ye düzenledikleri iki saldırıyı da başarısız kılan Mu‘izz, Fâtımîler’in bu bölgedeki kalıcılığını sağlamayı başarmıştır. Halife Mu‘izz dönemi siyasî ve askerî açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da devletin yükselişte olduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde idarî, adlî, malî ve askerî teşkilâtlar da bir dizi reformlar yapılarak devletin gücünün artırılması sağlanmıştır. Bu dönem ayrıca İsmâîlî mezhebinin Mısır gibi Sünnîler’in çoğunlukla yaşadığı bölgelerde tederîcî bir şekilde uygulandığı dönem olmuştur. Halife Mu‘izz, İsmâîlî doktrinde yapmış olduğu reform ve güncellemeler ile doğu bölgelerinde mezhebin ideolojik birliğini yeniden sağlamak adına önemli bir mesafe kaydetmiştir. Yine bu dönem Kahire şehrinin kurulması ve Ezher Cami’nin inşâ edilmesiyle İslâm Medeniyet tarihinde iz bırakan bir dönem olmuştur.	
Anahtar Kelimeler: Fâtımîler, Halife Mu‘izz-Lidînillâh, Mağrib, Mısır, Bilâdüşşam	

ABSTRACT	
Title of Thesis: State of the Fatimids in the Caliph al-Mu‘izz Li-dîn Allâh Period (341-365/953-975)	
Author of Thesis: Furkan ERBAS	
Supervisor: Prof. Dr. Saim YILMAZ	
Accepted Date: 26/01/2024	Number of Pages: vi (pre text) + 430 (main body) + 32 (add)
The Fatimid State, which had a Shiite-Ismaili mentality, was founded in 297 (909) in Ifrîkiya, located in the Maghreb region. Since the first caliph, the Fatimids aimed to capture the rest of the Maghreb in the west and Egypt in the east. The person who helped the Fatimids achieve this goal was the fourth Caliph Mu‘izz-Li-dîn Allâh. Mu‘izz, who waged an active political and military struggle since the moment he ascended the throne, managed to dominate the entire Maghreb in a short time. Thus, while the rebel tribes in the region were subjugated, the influence of the Andalusian Umayyad State over this region was broken. Mu‘izz, who gained a decisive advantage against the Byzantine Empire in Sicily and the south of Italy, enabled the Fatimids to maintain their dominance in the west of the Mediterranean. Mu‘izz, who captured Egypt and then Syria in 358 (969), achieved a great success that the caliphs before him could not achieve. Thus, Mu‘izz, who ensured that the sermons were read in his name in the Hejaz, became a great power in the Islamic world. Mu‘izz, who later failed both attacks on Cairo by the Qarmatians, supported by many Islamic States, succeeded in ensuring the permanence of the Fatimids in this region. The era of Caliph Mu‘izz was a period in which the state was on the rise in cultural terms as well as politically and militarily. During this period, a series of reforms were made in administrative, judicial, financial and military organizations to increase the power of the state. This period was also the period when the Ismaili sect was gradually implemented in regions where Sunnis mostly lived, such as Egypt. Caliph Mu‘izz made significant progress in restoring the ideological unity of the sect in the eastern regions with the reforms and updates he made in the Ismaili doctrine. Again, this period was a period that left its mark on the history of Islamic Civilization with the founding of the city of Cairo and the construction of the Al-Azhar Mosque.	
Keywords: Fatimids, Caliph al-Mu‘izz Li-Dîn Allâh, Maghreb, Egypt, Bilâd al-Shâm	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Bu çalışmada Fâtımîler'in (297-567/909-1171) dördüncü halifesi Mu'izz-Lidînillâh (341-365/953-975) dönemi ele alınmıştır. Fâtımîler'in yükseliş dönemini temsil eden bu süreçte aynı zamanda bütün İslâm dünyasını ilgilendiren siyasî, askerî, sosyal ve kültürel alanda pek çok önemli gelişme yaşanmıştır. Halife Mu'izz yaklaşık 23 yıl süren halifeliği döneminde İslâm dünyasında Endülüs Emevîleri, Abbâsîler ve onlara bağlı bulunan İhşîdîler, Hamdânîler ile ve yine kendileri gibi Şîî anlayışa sahip Karmatîlerle mücadele ederken bir taraftan da Bizans İmparatorluğu ile mücadele halinde olmuştur. İlk defa onun döneminde devletin kuruluşundan itibaren mücadele edilen Mağrib bölgesinin tamamında tam bir hâkimiyet sağlanabilmiş ve Endülüs Emevîleri'nin bu bölge üzerindeki nüfuzlarına büyük ölçüde son verilmiştir. Yine bu dönemde Sicilya ve İtalya'nın güneyinde Bizans İmparatorluğuna karşı kesin bir üstünlük elde edilmiştir. Öte yandan bu dönemde Mısır ve Bilâdüşşam ele geçirilerek Fâtımî halifeliğinin İslâm dünyasının en büyük güçlerinden biri haline gelmesi sağlanmıştır. Buna bağlı olarak ilk defa Mekke ve Medine'de Fâtımî halifeleri adına hutbe okunmuştur.

Mu'izz'in halifeliği döneminde iktisadî, sosyal ve kültürel alanlarda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Mısır'ın ele geçirilmesiyle birlikte burada Kahire şehri kurulmuş ve ileride İslâm tarihinde önemli bir rol oynayacak olan Ezher Cami inşa edilmiştir. Öte yandan Kahire şehrinin kuruluşuyla birlikte hilâfet merkezi bu şehre taşınarak Fâtımî tarihinde yeni bir dönem başlatılmıştır. Vergi sisteminde yapılan yeni düzenlemelerle devletin gelirlerinde önemli bir artış sağlanmıştır. Bunun yanı sıra ezan ve hutbeler başta olmak üzere dinî ve toplumsal hayatta Şîî-İsmâîlî anlayışı yansıtan pek çok yeni uygulama yürürlüğe konmuştur. İsmâîlî doktrinde yapılan değişikliklerle başta Hind ve Sind bölgeleri olmak üzere Şîî-İsmâîlî anlayışın yayılmasında büyük bir başarı sağlanmıştır.

Bu çalışmanın ana konusu Halife Mu'izz dönemini bütün yönleri ile ele almaktır. Bu bağlamda onun halife oluşu, dönemindeki siyasî ve askerî olaylar, idarî, adlî, malî ve askerî alanlardaki değişiklikler ile ilmî, kültürel ve sosyal hayatta meydana gelen gelişmeler bu çalışmada derinlemesine incelenecek ve tahlil edilecektir.

Araştırmanın Önemi

Başta Mağrib, Mısır ve Bilâdüşşam olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyada üç asra yakın bir süre hüküm süren Fâtımî Halifeliği, İslâm tarihi ve medeniyeti açısından büyük bir öneme sahiptir. Kuşkusuz dördüncü Halife Mu‘izz-Lidînillâh’ın yirmi üç yıllık iktidar dönemi bu devletin tarihindeki en önemli kesiti teşkil etmektedir. Bu dönemde Mağrib adı verilen Kuzey Afrika coğrafyasının tamamı ilk defa aynı anda kontrol altına alınmıştır. Mısır ve bugünkü Suriye topraklarını kapsayan Bilâdüşşam’ın ele geçirilmesiyle birlikte Akdeniz’in güneyinde bir uçtan diğer uca kesintisiz devam eden bir hâkimiyet alanı oluşturulmuştur. Sicilya ve İtalya’nın güneyinde yeniden tesis edilen hâkimiyet ile Fâtımîler’in Akdeniz’in kuzeyindeki varlıklarının devamlılığı sağlanmıştır. Kuşkusuz Halife Mu‘izz’in Akdeniz’i çevreleyen bir hâkimiyet alanı oluşturmasıyla birlikte Fâtımî Halifeliği siyasî, askerî ve iktisadî anlamda İslâm dünyasının hatta dünyanın büyük bir gücü haline gelmiştir.

Mu‘izz’in uzun süren halifelik döneminde İslâm kültür ve medeniyeti açısından da pek çok önemli gelişme yaşanmıştır. Devlet idaresinde ve toplum hayatında Şî‘-İsmâîlî anlayışa dayanan pek çok uygulama ilk defa bu dönemde hayata geçirilmiştir. Kahire şehri bu dönemde kurulmuş, Ezher Cami gibi daha pek çok eser yine bu dönemde inşa edilmiştir. Diğer taraftan İsmâîlî mezhep anlayışında doktrinel anlamda değişiklikler yapılarak doğu bölgelerindeki muhalif kitlenin Fâtımîler’e katılımı sağlanmış ayrıca dailer vasıtasıyla Sind ve Hind bölgelerinde Fâtımîler’e bağlı küçük yerel hânedanlıkların kurulması sağlanmıştır. Yine bu dönemde dinî ilimler ve pozitif bilimlerde pek çok eser telif edilmiştir. Bizzat Halife Mu‘izz ve kadısı Nu‘mân’ın nezâretinde yazılan çok sayıda eser, İsmâîliyye mezhebine ait kaynak eserlerin nüvesini teşkil etmiş ve bu eserler günümüze kadar mezhep içerisindeki önemlerini sürdürmüşlerdir.

Halife Mu‘izz dönemini bütün yönleriyle ele alan bir çalışmanın, yaklaşık üç asırlık Fâtımî Devleti tarihinin, bütüncül bir bakış açısıyla İslâm tarihi kültür ve medeniyetinin hatta dünya tarihinin daha iyi anlaşılmasında büyük bir katkı sağlayacağı muhakkaktır. Öte yandan bölgesel bakış açısıyla başta Mağrib, Mısır ve Bilâdüşşam olmak üzere pek çok coğrafi bölgenin tarih ve kültürünün aydınlatılmasına sunacağı katkıyı da göz ardı etmemek gerekir.

Araştırmanın Amacı

Fâtımîler'in Şîî-İsmâîlî anlayışa sahip olmaları onların kurmuş oldukları devletin tarihinin yazımında büyük bir etki meydana getirmiştir. Aynı anlayışa sahip Şîî müellifler yüceltmeci bir yaklaşımla Fâtımî halifelerin yaptıklarını oldukça mübalağalı bir üslupla kaleme alırken; bunun tam aksine Sünnî müelliflerden bazıları ise onların başarılarını görmezden gelmeyi veya önemsiz göstermeyi tercih etmişlerdir. Kaynaklardaki bu yaklaşımın farkında olarak veya olmayarak araştırma eserlere de yansıdığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla bu çalışmanın öncelikli hedefi mezhepsel kaygı taşımadan nesnel bir şekilde Halife Mu'izz dönemini bütün yönleriyle ele almak olacaktır. İkinci olarak bu dönemin özelde Fâtımî Devleti tarihinde genelde ise İslâm tarihinin bütünü içerisindeki konumu ve önemi tespit edilmeye çalışılacaktır. Son olarak ülkemizde daha önce ele alınmamış bir dönemi ilmî ve akademik bir üslupla inceleyerek İslâm tarihi yazımındaki bir boşluğu doldurmak ve bizden sonra yapılacak daha dar kapsamlı çalışmalara sağlam bir zemin oluşturmaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma konusu olarak ele aldığımız Halife Mu'izz-Lidînillâh'ın yaklaşık 23 yıllık süren halifelik sürecinde siyasî ve askerî açıdan pek çok önemli olayın yanı sıra kültür ve medeniyet alanlarında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Söz konusu durum çalışmayı hazırlarken pek çok türden kaynak ve araştırma eserlerine ulaşip incelememizi gerekli kılmıştır. Araştırmanın başlangıç safhasında öncelikle konu ile ilgili bütün kaynak ve araştırma eserler tespit edilmiştir. Ardından bu eserlerdeki bilgiler konularına göre fişlenerek çalışmanın planı oluşturulmuştur. Fişleme esnasında kaynaklar kronolojik sıraya göre okunmuş ve böylece bilginin ilk kaynağına ulaşmaya çalışılmıştır. Çalışmada tümevarım metodu takip edilmiş, kaynaklardaki veriler tahlil ve tenkide tabi tutularak sebep-sonuç ilişkileri bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Halife Mu'izz dönemine ait bilgi veren kaynakların bir kısmını telif eden müelliflerden bazılarının Mu'izz'in yakın dostu ve Fâtımîler'in sempatizanı oldukları gerçeği göz önünde bulundurularak söz konusu rivayetler bu çerçevede değerlendirmeye alınmıştır. Bununla birlikte Fâtımîler'e karşıt olan müelliflerin aktardıkları rivayetler de yine bu gözle incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Kapsamı ve İçeriği

Halife Mu'izz dönemini bütün yönleri ile ele alan bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde çalışmaya temel teşkil eden kaynak ve araştırma eserler tanıtılmış, Mu'izz dönemine kadar olan Fâtımî Devleti tarihine kısa bir bakış yapılmıştır. Halife oluşu ve dönemindeki siyasî ve askerî olayların incelendiği birinci bölümde öncelikle Mu'izz'in veliahtlık öncesi hayatı, veliaht tayin edilmesi ve halife oluşu konularına yer verilmiştir. Akabinde Mağrib bölgesinin tamamının hâkimiyet altına alınması konusuna değinilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak İfrîkiye, Mağribü'l-Evsat ve Mağribü'l-Aksâ'da Hâricî-Berberî kabilelerle ve sonrasında ise Endülüs Emevîleri ile yapılan mücadeleler ele alınmıştır. Ardından Bizans İmparatorluğu ile ilişkiler başlığı altında Sicilya ve İtalya'nın güneyinde sürdürülen mücadele incelenmiştir. İhşîdîler ile ilişkiler başlığı altında Mısır ve Bilâdüşşam'ın ele geçirilmesi ve Hicaz'da hutbelerin Mu'izz adına okunması konularına yer verilmiştir. Karmatîlerle ilişkiler başlığı altında Mu'izz'in halifeliğinin son dönemlerinde Mısır ve Bilâdüşşam'ı elde tutabilmek için verilen mücadele incelenmiştir. Daha sonra sırasıyla hilâfet merkezinin Kahire'ye taşınması, Mu'izz'in oğlu Nizâr'ı veliaht tayin etmesi, vefatı ve şahsiyeti konularına yer verilmiştir. İkinci bölüm devletin bu dönemdeki idarî, adlî, malî ve askerî yapılanmasına ayrılmıştır. Bu kısımda özellikle Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra söz konusu alanlarda yapılan yeni uygulamalar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde dinî, ilmî, edebî, kültürel ve sosyal hayatta yaşanan değişiklikler incelenerek özellikle Şîî-İsmâîlî anlayışın toplum hayatında meydana getirdiği etkiler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Bu çalışmada genel İslâm tarihi eserleri, Fâtımî Devleti tarihi hakkında yazılan müstakil eserler, tabakât, terâcim, vefeyât, ensâb, coğrafya, edebiyat, seyahatnâme, haraç ve emvâl kitapları, şehir ve bölge tarihine dair eserler olmak üzere pek çok türden kaynak eser kullanılmıştır. Ayrıca müsteşriklerin Fâtımî/İsmâîlî tarihine dair kaleme almış oldukları eserler başta olmak üzere son dönemde yazılmış araştırma eserlere de müracaat edilmiştir. Araştırmamıza katkı sağlayan muasır kaynakların da günümüze kadar ulaşabilmiş olması çalışmayı oldukça zenginleştiren bir faktör olmuştur. Bununla birlikte bazı araştırmacılar Fâtımî Devleti tarihine ışık tutan ana kaynakların Eyyûbîler

tarafından imha edilmesinden ötürü kısıtlı olduklarını ifade ediyorlarsa da¹ Fâtımî dönemine ait birçok önemli eserin hânedanın çöküşünden sonra dahi hayatta kalmış olması,² Memlûkler dönemi tarihçilerinden olan Kalkaşendî ve Makrîzî başta olmak üzere birçok müellifin Fâtımî ana kaynaklarından bolca nakilde bulunmuş olmaları,³ nihayet bizim de çalışmamızda pek çok kez başvurduğumuz Kâdî Nu'mân'ın Fâtımî tarihi ve İsmâîlî doktrini hakkındaki mebzûl çalışmaları Fâtımî tarihinin ilk dönemine ait kayda değer ölçüde kaynağın sonraki dönemlere ulaşabildiğini gözler önüne sermektedir.

Araştırmamızda yararlandığımız eserlerden kuşkusuz en önemlisi Mu'izz'in kadısı ve İsmâîlî doktrinin kurucularından Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed'in (ö. 363/974)⁴ telif etmiş olduğu *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*⁵ adlı eserdir. Kâdî Nu'mân eserinde Mu'izz döneminde yaşanan olaylara dair çok kıymetli bilgiler aktarmaktadır. Eser, devletin idare politikası, İsmâîlî doktrini ile ilgili faaliyetler, yerel politikalar, dış siyaset ve dinî meseleler hakkında oldukça kıymetli ve incelikli bilgiler aktarmasının yanında Halife Mu'izz ile müellif arasında geçen birçok konuşmayı içinde barındırması bakımından da oldukça önemlidir. Müellifin günümüze ulaşan diğer bir eseri de *Kitâbü İftitâhi'd-Da've*'dir.⁶ Bu eserde ilk dört Fâtımî halifesinin özellikle siyasî organizasyonları hakkında kıymetli bilgiler bulmak mümkündür.

Döneme ait diğer bir muasır kaynak Mu'izz'in önde gelen adamlarından Üstâz Cevzer'in (ö. 362/973) kâtibi olan Ebû Alî Mansûr el-Azîzî el-Cevzerî'nin (ö. 386/996-997) telif etmiş olduğu *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*⁷ adlı eserdir. Ebû Alî Mansûr, bu eserinde

¹ Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines* (New York: Cambridge University Press, 2007); Eymen Fuâd Seyyid - A. Engin Beksaç, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/235.

² Fozia Bora, "Did Şalâh al-Dîn Destroy the Fatimids' Books? An Historiographical Enquiry", *Journal of the Royal Asiatic Society* 25/1 (2015), 39.

³ Bora, "Did Şalâh al-Dîn Destroy the Fatimids' Books?", 11-13.

⁴ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Şükrü Özen, "Nu'mân b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/237-240.

⁵ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, thk. Habîb el-Fakî ve dğr. (Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996).

⁶ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-Da've*, nşr. Farhad Daftary (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986).

⁷ Ebû 'Alî Mansûr el-Azîzî el-Cevzerî, *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şâire (Kahire: Dârü'l-Fikrî'l-Arabî, 1954). Ramazan Şeşen, söz konusu eserin Mu'izz'in deneyimli komutanı Cevher es-Sıkkî'nin biyografisine ait olduğunu ifade etmektedir. Muhtemelen isim benzerliği müellifin böyle bir hataya düşmesine sebebiyet vermiştir. İlgili eserin kendisi hakkında yazıldığı kişi Üstâz Cevzer 362 (973) yılında, Cevher es-Sıkkî ise 381 (992) yılında vefat etmiştir. Bk. Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sıkkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/456-457.

döneme ait vesikalardan ve Halife Mu‘izz ile Üstâz Cevzer arasındaki mektuplaşmalardan hareketle pek çok kıymetli bilgi aktarmaktadır. Ayrıca söz konusu eserde Fâtımîler’in Mağrib dönemindeki devlet bürokrasisine dair bilgiler de bulmak mümkündür. Eserde zikredilen mektup ve vesikalarda idarî, malî ve askerî konularda, özellikle de vergi çeşitleri hakkında ilk elden bilgiler mevcuttur. Bu haliyle eser ortaçağ Müslüman dünyasının kıymetli ve zengin bir kaynağı durumundadır. Bu eserin Hamid Haji tarafından *Inside the Immaculate Portal A History from Early Fâtûmîd Archives*⁸ ismiyle yayımlanan İngilizce tercümesinden de istifade edilmiştir.

Diğer bir önemli muasır kaynak Mu‘izz’in saray şâiri olan İbn Hânî’nin (ö. 362/973) *Dîvânü İbn Hânî*⁹ adlı eseridir. Bu eser içerisindeki şiirler ile Mu‘izz’in elde ettiği başarıları ve onun kişiliğini abartılı bir üslupla anlatması yönüyle çalışmamıza zenginlik katmıştır. Diğer bir muasır kaynak Sâbit b. Sinân’ın (ö. 365/975-76) *Kitâbü’t-Târîh*’i olup eserin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu eserin günümüze ulaşan bölümü Karmatîler hakkında orijinal bir kaynak niteliğindedir ve bu bölüm, araştırmacı Süheyl Zekkâr tarafından *Târîhu Ahbâri’l-Karâmita*¹⁰ adlı eserin içerisinde yayımlanmıştır. Mu‘izz ile Karmatîler arasındaki mücadeleyi detaylı bir şekilde nakleden bu eserden özellikle Fâtûmî-Karmatî mücadelesini ele aldığımız kısımda istifade edilmiştir. Muasır eserlerden bir tanesi de İbn Zûlâk’ın (ö. 387/997)¹¹ *Sîretü’l-Mu‘izz-Lidînillâh* adlı eseridir. Mu‘izz’in Mısır’a gelmesiyle birlikte eseri telif etmeye başlayan müellif, Fâtûmîler’in Mısır’ı ele geçirmesinin ardından Şîliği benimsemiştir. Ancak onun Mu‘izz’in hayatı hakkında yazmış olduğu bu eser maalesef günümüze ulaşmamıştır. Fakat başta İbn Müyesser ve Makrîzî olmak üzere onun bu eserinden çeşitli alıntılarda bulunan müellifler olmuştur. Bununla birlikte müellifin Mu‘izz dönemiyle alakalı az da olsa içerisinde bilgi bulunan *Fezâ’ilü Mısır ve ahbâruhâ*¹² ve *Ahbâru Sîbeveyh el-Mısri*¹³ adlı günümüze ulaşan eserlerinden yararlandık.

⁸ Hamid Haji, *Inside the Immaculate Portal A History from Early Fâtûmîd Archives (Sîretü’l-Üstâz Cevzer)* adlı eserin İngilizceye Tercümesi (London: I.B. Tauris, 2012).

⁹ Ebû’l-Kâsım Muhammed İbn Hânî, *Dîvânü İbn Hânî el-Endelüsî* (Beyrut: Dârü Beyrut, 1980).

¹⁰ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri’l-Karâmita* (Süheyl Zekkâr, *Ahbâru’l-Karâmita* içerisinde). thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dârü Hassân, 1982).

¹¹ İbn Zûlâk hakkında geniş bilgi için bk. Yâkût b. ‘Abdullâh el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ’ (İrşâdü’l-erib ilâ ma’rifeti’l-edîb)*, nşr. ihsân Abbâs (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1993, 1/807-809; Eymen Fuâd Seyyid, “İbn Zûlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/468-469.

¹² Hasan b. İbrâhîm İbn Zûlâk, *Fedâ’ilü Mısır ve ahbâruhâ ve havâssuhâ*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1999).

¹³ Hasan b. İbrâhîm İbn Zûlâk, *Kitâbü Ahbâri Sîbeveyh el-Mısri* (Kahire: Matbaatu’n-Nasr, 1933).

Çalışmamızda Müslüman olmayan müelliflerin yazmış oldukları muasır kaynaklardan da yararlandık. Bunlardan ilki Sâvîrus İbnü'l-Mukaffa'ın (ö. 376-77/987) *Târîhu Batârikati'l-Kenîseti'l-Misriyye (History of the Patriarchs of the Egyptian Church)*¹⁴ adlı eseridir. Mısırlı patriklerin hayatlarının anlatıldığı eserde Mu'izz döneminde Hristiyanlar ile Yahudilerin Mu'izz'in huzundaki münazaraları, divanlarda çalışan Hristiyanlar'ın durumları ve ayrıca sosyal hayata ilişkin bazı önemli mülâhazalar aktarılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu eserde olayların taraflı bir Hristiyan bakışı ile aktarıldığı ciddi anlamda hissedilmekte olup bu husus eserden istifade ederken göz önünde bulundurulmuştur. Diğer bir muasır müellif Fâtımî-Bizans mücadelesinde yaşanan olaylara tanık olan Bizanslı tarihçi ve vakanüvis Diyakoz Leon'dur (ö. 382/992). Onun eseri *The History of Leo the Deacon*'da¹⁵ Sicilya ve Güney İtalya üzerinde yaşanan mücadeleler hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Bizanslı bir tarihçinin gözünden olayların aktarıldığı bu kaynakta İslâm tarihi kaynaklarında bulunmayan bazı detay bilgilere ulaşmak mümkündür. Bununla birlikte müellifin Bizanslı resmî bir tarihçi olması sebebiyle olayları Bizans lehine ve mübalağalı bir şekilde anlattığını unutmamak gerekir.

Muasır diğer bir kaynak Basra'nın önde gelen Mu'tezilî kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) *Tesbîtü Delâili'n-Nübüvve*¹⁶ adlı eseridir. Müellif Hz. Peygamber'in mucizelerini anlattığı eserin üçüncü bölümünde Râfîzî-Şîî ve aşırı grupların iddialarını ele alarak çürütmektedir. Ayrıca bu bölümde Fâtımîler'in kuruluşundan itibaren diğer birçok kaynakta yer almayan rivayetlere yer veren Kâdî Abdülcebbâr, Mu'izz döneminde yaşanan bazı siyasî ve mezhebî olayları ele almış ve bu dönemdeki İsmâilî propagandasının nitelik ve niceliğine değinerek mezhebi ve mensuplarını ciddi anlamda tenkid etmiştir. Eserden istifade ederken Kâdî Abdülcebbâr'ın Râfîzî ve Şîî gruplara karşı sert bir dil kullandığı gerçeği göz önünde bulundurulmuştur. Muasır kaynaklar bölümünde son olarak Kindî'nin (ö. 350/961) *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*¹⁷ adlı

¹⁴ Sâvîrus İbnü'l-Mukaffa', *Târîhu Batârikati'l-Kenîseti'l-Misriyye (History of the Patriarchs of the Egyptian Church)*, nşr. Azîz Suryâl Atiya, Yassâ Abdü'l-Mesîh, O. H. E. Burmester (Kahire: Matbuatu Cemiyeti'l-Âsârî'l-Kiptiyye, 1948).

¹⁵ The Deacon Leo, *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, çev. Talbot Alice-Mary - Sullivan Denis F (Washington: y.y., 2005).

¹⁶ Ebü'l-Hasen b. Ahmed Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-nübüvve*, thk. Abdülkerîm Osmân (Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, ts.). Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, "Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/535-536.

¹⁷ Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, nşr. Rhuvon Guest (Leiden: y.y., 1912).

eserine değinmek yerinde olacaktır. Mezkûr eser Muhammed b. Tuğç el-İhşîd'in (323-334/935-946) 334 (946) yılında ölmesinin ardından sonlanmasına rağmen içerisinde 362 (972) yılına kadar verilen haberlere rastlanmaktadır. Bu durum rivayetlerin, esere adı bilinmeyen bazı kimseler tarafından eklendiğini göstermektedir. Neticede kimliği meçhul yazar ya da yazarlar tarafından esere dercedilen bu bilgiler çerçevesinde Mu'izz dönemi hakkında bazı önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Fâtımî Devleti tarihi hakkında müstakil yazılmış eserler çalışmamız açısından oldukça yararlı olmuştur. Bu eserlerden çalışmamıza katkı yapan müelliflerin başında kuşkusuz Makrîzî (ö. 845/1442) gelmektedir. Yazmış olduğu eserler ile Fâtımîler'in tarihinin tespit edilmesine ve anlaşılmasına büyük katkı sunan Makrîzî, özellikle muasır tarihçilerin eserlerinden yararlanma noktasında hassasiyet göstermiştir. Makrîzî'nin Fâtımîler'in tarihi¹⁸ ile ilgi yazmış olduğu *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtumiyyîne'l-hulefâ'*¹⁹ adlı eseri araştırmamızın başucu eseri konumunda olmuştur. Makrîzî, eserinde Fâtımîler'in nesebiyle ilgili bilgileri ayrıntılı bir şekilde vermekte ve daha sonra kendi mülahazalarını aktarmaktadır. O da yöntemsel olarak hocası İbn Haldûn gibi tetkiksel ve eleştirel bakış açısıyla hareket etmektedir. Makrîzî, eserinde Mu'izz dönemine de geniş bir şekilde yer ayırmıştır. Mağrib ve Mısır dönemine dair özellikle İbn Zûlâk, el-Müsebbihî, İbn Müyesser ve İbn Sa'îd el-Mağribî'den aktarmış olduğu bilgiler bir hayli fazladır. Bu dört müellifin eserlerinin ancak bazı kısımlarının günümüze ulaştığı düşünüldüğünde Makrîzî'nin eserinin önemi daha da artmaktadır. Eserde Mu'izz dönemi siyasî, askerî ve kültürel alanlardaki birçok hâdise etraflıca anlatılmaktadır. Bu yönüyle eser Fâtımî Devleti tarihi için en geniş malumat veren eser olarak göze çarpmaktadır. Makrîzî'nin bu eserini araştırmacı Shainool Jiwa *Towards A Shi'i Mediterranean Empire: Fâtûmîd Egypt and The Founding Cairo*²⁰ adıyla İngilizceye tercüme etmiştir. Çalışmamızda sadece Mu'izz dönemini kapsayan bu tercüme eserden de istifade ettiğimizi belirtmemiz gerekir.

¹⁸ TDV ansiklopedisi maddesinde "Makrîzî" maddesini yazan araştırmacı Eymen Fuâd, eserin Kahire tarihine dair olduğunu ifade etmektedir. Bk. Eymen Fuâd Seyyid, "Makrîzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/449. Fakat eser Mağrib'de kurulan ve daha sonra Mısır'da devam eden bütün Fâtımîler tarihi hakkında telif edilmiştir.

¹⁹ Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtumiyyîne'l-hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996).

²⁰ Shainool Jiwa, *Towards A Shi'i Mediterranean Empire: Fâtûmîd Egypt and The Founding Cairo* (*İtti'âzu'l-Hunefâ'*nın Mu'izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi) (London: I.B.Tauris & Co Ltd, 2009).

Araştırmamız için başucu eser niteliğinde bulunan diğer bir eser Tayyibî-İsmâîlî dâîsi ve tarihçisi İdrîs İmâdüddîn'dir (ö. 872/1468). Onun *'Uyûnü'l-Ahbâr ve fûnûnü'l-âsâr* adlı eseri ayrıca *Târîhu'l-Hulefâ'i'l-Fâtûmiyyîn bi'l-Mağrib*²¹ adıyla basılmıştır. Çalışmamızda Mustafa Gâlib tarafından yayımlanan *'Uyûnü'l-Ahbâr* adlı eserin neşrini eleştiren²² Muhammed el-Ya'lâvî'nin yayımladığı *Târîhu'l-Hulefâ'i'l-Fâtûmiyyîn bi'l-Mağrib* adlı eseri kullandık. Ayrıca eserin Shainool Jiwa tarafından *The Founder of Cairo The Fâtûmîd Imam-Caliph al-Mu'izz and His Era*²³ adlı İngilizce tercümesinden de yararlandık. Hz. Peygamber'in hayatıyla başlayan eserde Alî b. Ebî Tâlib'den itibaren İsmâîliyye imamlarının biyografileri aktarılmaktadır. Eser, büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşmayan erken Fâtûmî devri müelliflerinin eserlerinden nakiller ihtiva etmesiyle önem arz etmektedir. İsmâîlî daveti ve Fâtûmî Devleti tarihi hakkında çok önemli bir kaynak olarak kabul gören eser, Mu'izz dönemi ile ilgili oldukça kıymetli bilgiler aktarmaktadır. Eserde Kâdî Nu'mân ve el-Cevzerî gibi Mu'izz'in muasırı olan müelliflerden bolca nakillerde bulunulmuştur. Diğer taraftan Dâî İdrîs'in eserinde taraflı tutumu açıkça görülmektedir. Onun Fâtûmîler'in nesebine dil uzatanlara karşı çok sert bir tutum ortaya koyması, başta Mu'izz olmak üzere imamları ve başarılarını yüceltmesi ve Fâtûmîler'i hiçbir şekilde yanlış düşmemiş gibi sunması takındığı tavırlardan bazılarıdır. Dolayısıyla eseri onun bu tutumunu göz önünde bulundurarak inceleme gayreti içerisinde olduk.

Araştırmamızda genel tarih eserlerinden de mümkün olduğunca yararlandık. Mu'izz dönemine yakın bir zamanda yaşayan ve yaratılıştan 427 (1036) yılına kadar olayları muhtasar bir şekilde aktaran Kudâ'î (ö. 454/1062), Fâtûmî Devleti hakkında da bilgiler aktarmaktadır. *Târîhu'l-Kudâ'î* adıyla da bilinen *Kitâbü 'Uyûni'l-Me'ârif ve fûnûnü ahbâri'h-halâ'if*²⁴ isimli eserde Fâtûmî halifelerinin hepsi hakkında olduğu gibi Mu'izz dönemiyle ilgili özellikle de siyasî tarihe dair muhtasar bilgiler bulunmaktadır. Çoğu kez Makrîzî'nin de kaynak olarak kullandığı bu eser araştırmamıza önemli katkılarda

²¹ 'İmâdüddîn Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâ'i'l-Fâtûmiyyîn bi'l-Mağrib el-Kismü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-Ahbâr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985).

²² Osman Çetin, "İdrîs İmâdüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/489.

²³ Shainool Jiwa, *The Founder of Cairo The Fâtûmîd Imam-Caliph al-Mu'izz and his Era (Uyûnü'l-Ahbâr adlı eserin Mu'izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi)* (London: I.B. Tauris & Co., 2013).

²⁴ Muhammed b. Selâme el-Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î: Kitâbü 'Uyûni'l-ma'ârif ve fûnûni ahbâri'l-halâ'if*, thk. Cemîl Abdullâh Muhammed el-Mısırî (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1995).

bulunmuştur. Antâkî'nin (ö. 458/1066) *Târîhu'l-Antâkî*²⁵ adıyla bilinen *Kitâbü Zeyli't-Târîh* adlı eseri diğer siyasî tarih kaynaklarında geçmeyen bazı bilgilerin yer alması ve rivayetleri mukayeseli bir şekilde ele almamıza imkân tanınması yönüyle araştırmamıza zenginlik katmıştır. Bilâdüşşam'da yaşanan Fâtımî-Bizans mücadelesini ayrıntılı bir şekilde anlatmaya özen gösteren Urfalı Mateos'un (ö. 539/1144) *Kronik*'i²⁶ araştırmamıza önemli derecede katkı sunmuştur. Bizans İmparatorunun Fâtımî topraklarına saldırması, bu süreçte izlediği güzergâh, Müslüman halka karşı tutumu, bölgede yaptığı faaliyetler vb. gibi İslâm tarihi kaynaklarında tesadüf edemediğimiz önemli bilgilerdir.

Siyasî tarih ile ilgili içerisinde önemli bilgiler bulunan diğer bir eser Mısırlı tarihçi İbn Zâfır'ın (ö. 613/1216) *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatı'a*²⁷ adıyla neşredilen *ed-Düvelü'l-Munkatı'a* adlı eseridir. Bu eserde Mu'izz döneminde cereyan eden hâdiselere dair diğer eserlerde bulunmayan bilgiler yer almaktadır. İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh*'i²⁸ de araştırmamıza katkı sunan eserlerden bir tanesidir. Olayların tarihî kronolojiye göre aktarıldığı eserde İbnü'l-Esîr, Mu'izz ile ilgili bilgileri ayrıntılı bir şekilde anlatmaya özen göstermiştir. Genel İslâm tarihi eserlerinden yararlandığımız diğer bir müellif Nüveyrî'dir (ö. 733/1333). Onun *Nihâyetü'l-Ereb fi fûnûni'l-edeb*²⁹ adlı eserinde Fâtımîler'in siyasî tarihine dair aktarılan farklı ve dikkat çekici bilgilerden yararlanılmıştır. Eserinden önemli ölçüde yararlandığımız diğer bir müellif *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Ğurer*'in³⁰ sahibi İbnü'd-Devâdârî'dir (ö. 736/1336'dan sonra). Genel tarih olan eseri dokuz cüzden oluşmakta ve bunlardan altıncısı Fâtımîler tarihine dair anlatılar sunmaktadır. Kendisinden önceki birçok müellifin eserinden yararlanmış olan İbnü'd-Devâdârî, Mu'izz'in Mısır dönemiyle ilgili çok detaylı bilgiler sunmaktadır. Onun bu tutumu rivayetleri ele alırken diğer kaynaklar ile mukayese yapabilme imkânı sunmuş ve bu yönüyle tartışmalarımıza zenginlik katmıştır. İbn Haldûn (ö. 808/1406),

²⁵ Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Trablus: y.y., 1990).

²⁶ Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries: Matthew of Edessa's Chronicle*, çev. Ara Edmond Dostourian (Boston: National Association for Armenian Studies and Research, 1993).

²⁷ 'Alî İbn Zâfır, *Ahbâru'd-Düveli'l-munkatı'a*, nşr. André Ferré (Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972).

²⁸ 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).

²⁹ Ahmed b. 'Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi fûnûni'l-edeb*, thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004).

³⁰ Ebû Bekr b. 'Abdillâh İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Ğurer*, thk. Salâhaddîn el-Müneccid (Kahire, 1961).

Kitâbü'l-İber divânü'l-mübtede' ve *'l-haber'*³¹ ve bu eserin başında yer alan mukaddimesiyle araştırmamıza katkı sunan müelliflerin başında gelmektedir. Mukaddime kısmında Fâtımîler'in nesebiyle ilgili sunulan rivayetlerin yanı sıra diğer eserlerde pek rastlanmayan bir şekilde psikolojik ve sosyolojik tahlillerin yer alması bu eserin değerini artırmaktadır. Öte yandan müellif eserinde Mağrib'de bulunan Berberî kabilelerin geçmişine, bağlantılarına ve durumlarına dair çok faydalı mülâhazalarda bulunmaktadır. Ayrıca İbn Haldûn eserinde Mağrib ve Endülüs'te yaşanan hâdiseler ile ilgili de önemli ayrıntılar aktarmaktadır.

Müsteşrik Quatremère'nin dikkat çekmesi vesilesiyle yararlandığımız bir kaynağa daha işaret etmemiz gerekir. Haydar b. Alî el-Hüseynî er-Râzî'ye (ö. VIII/XIV.yy'dan sonra) ait olan *Târîhu Umûmî*³² adlı eser isminden de anlaşılacağı üzere genel tarih türünde bir eser olup Fâtımî halifelerine ait önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde müellifin hayatına dair hiçbir kaynakta bilgiye ulaşamadık. Ancak nisbesinden ötürü İranlı ve Fâtımîler'e sempatiyle bakması sebebiyle Şîi olduğu anlaşılmaktadır. Eserinde İbn Hallikân ve İbn Kesîr'den bilgiler aktarması onun XIV. yy'dan itibaren yaşadığını göstermektedir. Farsça el yazması şeklinde Berlin devlet kütüphanesinde bulunan eserde diğer İslâm tarihi kaynaklarından farklı olarak aktarılan dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Şîi sempatzanı olduğu dikkatlerden kaçmayan müellifin aktardığı rivayetler bu yönü göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Son olarak içerisinde olayların kronolojik olarak anlatıldığı müellifi bilinmeyen *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*³³ adlı eser de farklı yaklaşımlar ve verdiği bilgiler ile çalışmamız açısından yararlı olmuştur.

Çalışmamızda bölge ve şehir tarihi türü eserlerinden de oldukça yararlandık. Bu eserler özellikle dönemin siyasî tarihini ele alırken önemli katkılar sunmuşlardır. Bu eserlerden ilki Mu'izz dönemine yakın bir zamanda yaşayan Fâtımî tarihçisi Müsebbihî'nin (ö. 420/1029) Mısır'daki Fâtımî hilâfetinin ilk elli yılını kaleme aldığı *Ahbâru Mısır ve fezâ'iluhâ ve 'acâibuhâ ve tavâifuhâ ve ğarâibuhâ*³⁴ adlı eseridir. Eserin günümüze

³¹ 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede'* ve *'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevi's-sultânî'l-ekber*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001).

³² Haydar b. Alî el-Hüseynî er-Râzî, *Târîhu Umûmî*, fol. 17, (Berlin Devlet Kütüphanesi).

³³ *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik*, nşr. Omar Saîdi (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1972).

³⁴ Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, nşr. William G. Millward (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-kitâb, 1980).

sadece kırkinci cildi ulaşmış olup bu bölümde Mu‘izz dönemindeki idarî teşkilâta dair bazı bilgilere ulaşabildik. Bununla birlikte her ne kadar eserinin büyük bir bölümü günümüze ulaşmamış olsa da Müsebbihî, Makrîzî dâhil birçok tarihçinin Fâtımî tarihi hakkında başvurduğu önemli bir kaynak konumundadır.

Endülüslü tarihçiler de Endülüs hakkında yazmış oldukları eserlerinde Fâtımî tarihine dair bilgi aktarmışlardır. Bunda Fâtımîler’in kuruldukları andan itibaren Endülüs Emevî Devleti ile amansız bir mücadele içerisinde olmalarının etkisi olmuştur. Bu eserlerde Fâtımî kaynaklarında ve diğer kaynaklarda bulunmayan bilgilere yer verilmiş olması söz konusu eserlerin önemini artırmaktadır. Öte yandan Endülüslü olmaları hasebiyle bu tarihçilerin olaylara sübjektif ve taraflı yaklaşmış olmaları hususu da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu anlamda Endülüslü tarihçi İbn Hayyân’ın (ö. 469/1076) günümüze eksik olarak ulaşan *el-Muktebes fî târihi’l-Endelüs*³⁵ adlı eseri araştırmamıza katkı sağlamıştır. Eserin 299-330 (911-941) ve 360-364 (970-975) yılları ayrı ayrı neşredildiği için biz iki ayrı neşirden de yararlandık. Ayrıntılı bilgi sunmasının yanında Endülüslü olarak “öteki” gözüyle olayları aktarması ve döneme çok yakın bir zamanda yaşamış bulunması eserinin önemini artırmaktadır. Araştırmamıza önemli ölçüde katkı sağlayan diğer bir eser İbnü’l-Kalânîsî’nin (ö. 555/1160) *Târihu Dimaşk*’ıdır.³⁶ Eser Fâtımîler’in Mu‘izz döneminde Bilâdüşşam bölgesini ele geçirmesinin ardından özellikle Dimaşk’ta olanlar ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunmakta, neticede yaşanan olayları iyi bir şekilde analiz etmemize imkân tanımaktadır.

Araştırmamıza önemli ölçüde katkıda bulunan diğer bir eser İbn Müyesser’in (ö. 677/1278) *Ahbâru Mısır*’ıdır. İbn Müyesser, Fâtımî tarihçisi el-Müsebbihî’nin (ö. 420/1029) günümüze çok az bir kısmı ulaşan *Ahbâru Mısır* eserine zeyl olarak yazdığı eserinde Mu‘izz dönemi olaylarını kronolojik olarak vermektedir. Makrîzî, eseri 814 (1411) yılında *el-Müntekâ min ahbâri Mısır li’bn Müyesser*³⁷ adıyla kaleme almış ve 439-553 (1047-1158) yılları arasını içeren bir muhtasarını derlemiştir. Eymen Fuâd Seyyid’in tahkik ettiği eserin son bölümünde Mu‘izz’e ait bir başlık açılarak onun Mısır’a geldiği 362 (973) yılından itibaren bilgiler aktarılmaktadır. İbn Müyesser’in

³⁵ Halef İbn Hayyân, *el-Muktebes fî ahbâri beledi’l-Endelüs*, nşr. Pedro Chalmeta (Madrid: el-Ma’hedü’l-İsbânî’l-Arabî li’s-Sekâfe, 1979); Halef İbn Hayyân, *el-Muktebes fî ahbâri beledi’l-Endelüs*, nşr. ‘Abdurrahmân ‘Alî el-Haccî (Beyrut: Dârü’s-Sekâfe, 1965).

³⁶ Ebû Ya‘lâ Hamza İbnü’l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr (Dimaşk: Dârü Hassân, 1983).

³⁷ Muhammed b. ‘Alî İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır li’bn Müyesser*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: el-Ma’hedü’l-İlmi’l-Frensî li’l-Âsârî’s-Şerkiyye, 1981).

verdiği rivayetlerde ağırlıklı olarak Mu‘izz’in çağdaşı İbn Zûlâk’a atıfta bulunmuş olması eserin değeri artırılmaktadır.

Fâtımîler’in Endülüs Emevîleri ile ilişkileri ve Mağrib’de cereyan eden hâdiseler ile ilgili İbn İzârî’nin (ö. 712/1312’den sonra) eserinde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Onun *el-Beyânü’l-Muğrib*³⁸ adlı eseri özellikle Mağrib bölgesi için başucu eser durumundadır. Kendisinden önceki birçok önemli tarihçinin eserinden yararlanmaya özen gösteren İbn İzârî, eserinde bilgileri kronolojik olarak vermeye dikkat eder. Fâtımî-Endülüs Emevî rekabetinde net bir şekilde Endülüs Emevîleri lehine tavır koyduğu anlaşılan müellif, buna rağmen Fâtımîler’in başarılarını göz ardı etmeyerek olayları anlatmaya gayret eder. Mu‘izz’in Mağrib’de yaptığı faaliyetler ile ilgili detaylı bilgi aktaran İbn Ebî Zer‘in (ö. 741/1340) eseri *el-Enîsü’l-Mutrib*³⁹ de araştırmamıza katkı sunan eserlerin başında gelmektedir.

Eserinden büyük ölçüde yararlandığımız diğer bir müellif Memlûkler dönemi tarihçisi İbn Tağrıberdî’dir (ö. 874/1470). Onun *en-Nücûmu’z-Zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire*⁴⁰ adlı eseri Mısır’ın fethinden kendi vefatının iki yıl öncesine kadar geçen sekiz buçuk asırlık dönemi ele alır. Mısır’da kurulan otonom devletleri geniş bir şekilde ele alan müellif, Fâtımî Devleti tarihi için çok önemli bir kaynaktır. İbn Zûlâk, el-Müsebbihî, İbnü’l-Esîr, İbn Müyesser, Nüveyrî, İbn Kesîr ve Makrîzî gibi tarihçilerden bol miktarda rivayet nakleden müellif, bu çalışmasında hocası Makrîzî’den daha farklı bir yöntem uygulayarak her hükümdarın dönemini ayrı bir bab şeklinde ele alıp bu dönemin siyasî ve içtimaî olaylarını kronolojik sırayla o hükümdarın vefatına kadar bir bütün hâlinde sunmuştur. Bununla birlikte her yılın sonunda o yıl ölen önde gelen kimseler, imar faaliyetleri ve meydana gelen yangın, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi felâketler hakkında da bilgi vermeyi ihmâl etmemiştir. Eserinde komutan Cevher es-Sıkkilî’nin 358 (969) yılında Mısır’ı ele geçirmesinin ardından bilgi vermeye başlayan müellif, Mu‘izz ve önceki üç halifenin Mağrib dönemlerini ele almamıştır. Mısır dönemiyle ilgili bütün ayrıntıları eserine almaya özen gösteren müellif, ayrıca her yılın sonunda Nil nehrinin kabarma, çekilme ve miktarları ile ilgili de bilgi vermiştir.

³⁸ Ahmed b. Muhammed İbn ‘İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib fî ahhâri mülûki’l-Endelüs ve’l-Mağrib*, nşr. Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2013).

³⁹ ‘Alî b. ‘Abdillâh İbn Ebî Zer‘, *el-Enîsü’l-Mutrib bi-ravzi’l-Kurtâs fî Ahhâri Mülûki’l-Mağrib ve Târîhi Medîneti Fâs*, nşr. Dârü’l-Mansûr (Rabat: Dârü’l-Mansûr, 1972).

⁴⁰ Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu’z-Zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992).

Mu'izz dönemi Mısır'ın kültürel tarihiyle ilgili araştırmamıza katkıda bulunan diğer eserler Süyûti'nin (ö. 911/1505) *Hüsnü'l-Muhâdara*'sı⁴¹ ile İbn İyâs'ın (ö. 930/1524) *Bedâ'i'u'z-Zühûr fî vekâ'i'i'd-dühûr*'udur.⁴² Bu eserlerde Mu'izz'in Mısır'ı ele geçirmesinin ardından başta Kahire olmak üzere civarda bulunan yerlerde olup bitenler ile ilgili verilen bilgiler araştırmamız açısından faydalı olmuştur. Tunuslu tarihçi İbn Ebî Dînâr (ö. 1110/1698'den sonra) *Kitâbü'l-Mu'nis fî ahbâri İfrîkiyye ve Tûnis*⁴³ adlı eserinde Mağrib ve özellikle de Tunus'un coğrafyası hakkında sunduğu bilgiler yönüyle çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Çalışmamızda vefeyât ve biyografi türü eserlerden mümkün olduğunca yararlanmış bulunmaktayız. Bu anlamda Ebû Bekr el-Mâlikî'nin (ö. 453/1061-62) *Kitâbü Riyadi'n-Nüfûs fî Tabakâti 'Ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye*⁴⁴ adlı eseri çalışmamıza oldukça katkı sağlamıştır. Eserinde Halife Mu'izz döneminde yaşayan Mâlikî âlimlerin hayatlarına değinen müellif birçok dinî ve sosyal içerikli rivayetlere yer vermesi yönüyle çalışmamızı zenginleştirmiştir. Katı bir Mâlikî taraftarı olan müellifin rivayetlerde Fâtımîler'in aleyhinde bir üslupla hareket ederek özellikle Sünnîler'in ağırlıkta yaşadığı Mağrib ve Mısır'ı ele geçiren Halife Mu'izz hakkında çok sert bir tavır takındığı görülmektedir. Dolayısıyla eserin bu yönü göz önünde bulundurularak rivayetler ele alınmaya çalışılmıştır. Mâlikî kadısı Kâdî 'İyâd'ın (ö. 544/1149) *Tertîbü'l-Medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*⁴⁵ adlı eseri de çalışmamıza katkı sağlamıştır. Mâlikî âlimlerinin biyografilerine tahsis edilen bu geniş eserde Fâtımîler'in Mağrib'de Mâlikî ulema ile yaşamış oldukları olaylara dair bilgiler taraflı bir şekilde yorumlanarak aktarılmıştır.

Araştırmamıza katkı sunan diğer bir eser İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*'ı⁴⁶ olmuştur. Müellifin özellikle Mu'izz'in Mısır'ı ele

⁴¹ Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: y.y., 1967).

⁴² Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr fî vekâ'i'i'd-dühûr*, thk. Muhammed Mustafâ (Kahire: Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, 1984).

⁴³ Muhammed b. Ebî'l-Kâsım İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis fî Ahbâri İfrîkiyeti ve Tûnis* (Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1993).

⁴⁴ Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muhammed el-Mâlikî, *Kitâbü Riyadi'n-Nüfûs fî Tabakâti 'Ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye*, thk. Beşîr el-Bekkûş (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994).

⁴⁵ Ebû'l-Fazl Mûsâ Kâdî 'İyâd, *Tertîbü'l-Medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Saîd Ahmed A'râb (Mağrib: Matbaatu Fedale, 1981). Eser hakkında bilgi için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Tertîbü'l-Medârik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/518-520.

⁴⁶ Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdir, 1977).

geçirmesinden sonra verdiği bilgiler bizim için önemli olmuştur. Ayrıca bu dönemde yaşayan önemli şahısların hayatlarına dair eserde ayrıntılı ve mühim bilgilere ulaşmak mümkün olabilmıştır. Biyografi türü eserler arasında en fazla yararlandığımız kaynak Makrîzî'nin *el-Mukaffâ'l-Kebîr*'i⁴⁷ olmuştur. Oldukça hacimli olan eserinde Makrîzî, Mısır'ın fethinden başlayarak Mısır'da doğup yaşayan ve buraya gelen ünlü kişilerin biyografilerini ele almıştır. Mu'izz döneminde yaşayan birçok kimsenin biyografisini eserinde bulabildiğimiz Makrîzî, kısa anlatılar yerine geniş rivayetler vererek biyografileri oldukça zenginleştirmiştir. Bu açıdan bakıldığında eserde tespit ettiğimiz rivayetler araştırmamıza ciddi katkılar sunmuştur.

Çalışmamızda Mısır'da yaşanan kıtlık ve ekonomik krizler ve burada basılan paralar hakkında bilgi veren kaynaklardan da yararlanmış bulunmaktayız. Makrîzî'nin *İğâsetü'l-Ümme bi-keşfi'l-ğumme*⁴⁸ adlı eseri Mısır'da meydana gelen kıtlıklardan ve bunların ülkede yarattığı ekonomik ve sosyal tahribatlardan bahsetmektedir. Bu yönüyle eser komutan Cevher es-Sıkkî'nin Mısır'ı ele geçirmeden önce burada yaşanan ekonomik ve sosyal sıkıntılardan ayıca Mısır'ı ele geçirdikten sonra belli bir süre daha yaşanan problemlerden bahsetmesi yönüyle araştırmamıza katkı sunmuştur. Makrîzî'nin *Şüzûrû'l-'Ukûd fî zikri'n-nukûd*⁴⁹ adlı eserinde ise Mısır'da basılan paralar hakkında bilgi verilmekte olup Mu'izz dönemi para birimlerine değinilmektedir. Eser bu yönüyle araştırmamıza katkı sunmuştur.

Araştırmamızda yararlandığımız diğer bir kaynak türü topografik eserler olmuştur. İbn Sa'îd el-Mağribî'nin (ö. 685/1286) *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib* adlı eserinin Kahire ile ilgili bölümünün neşredildiği *en-Nücûmü'z-Zâhire fî hulâ hadratî'l-Kâhire*⁵⁰ ve İbn Abdizzâhir'in (ö. 692/1293) *er-Ravzatü'l-Behiyyetü'z-Zâhire fî hutatî'l-Mu'izziyyeti'l-Kâhire*⁵¹ adlı eserler özellikle Kahire'nin topografyası hakkında çalışmamıza ciddi katkılar sunmuştur. Kahire'nin Mu'izz döneminde kurulmasıyla birlikte Mısır'da yaşanan hâdiseler hakkında bu eserlerde önemli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle *er-*

⁴⁷ Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991).

⁴⁸ Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *İğâsetü'l-Ümme bi-keşfi'l-ğumme*, thk. Kerem Hulmâ Ferhât (Gize: Dârü aynı'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 2007).

⁴⁹ Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *Şüzûrû'l-'Ukûd fî zikri'n-nukûd (en-Nukûdü'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, en-Nukûdü'l-İslâmiyye)*, nşr. Ahmed Fâris eş-Şidyâk (Mısır: y.y., 1879).

⁵⁰ 'Alî İbn Sa'îd el-Mağribî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî hulâ hadratî'l-Kahire el-kismü'l-hâs bi'l-Kâhireti min kitâbi'l-Muğrib fî hulâ'l-Mağrib*, nşr. Hüseyin Nassâr (Kahire: Dârü'l-Kütüb, 1970).

⁵¹ Muhyiddîn Abdullâh İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-behiyyetü'z-zâhire fî hutatî'l-Mu'izziyyeti'l-Kâhire*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1996).

Ravzatü'l-Behiyye adlı eserde Kahire hakkında verilen bilgiler eserin şehir hakkında yazılan ilk topografik eser olduğunu göstermektedir. Bu iki eserden başta İbnü'd-Devâdârî, Makrîzî ve Kalkaşendî olmak üzere birçok müellif iktibaslarda bulunmuştur. Makrîzî'nin *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hitat ve'l-âsâr*⁵² bilinen adıyla *el-Hitatü'l-Makrîziyye*⁵³ adlı eseri topografya türü arasında çalışmamıza en fazla katkı sağlayan eserlerin başında gelmektedir. Makrîzî bu eserinde Mısır'ın topografyası ve tarihi hakkında geniş malumatlar vermiştir. Kendisinden önceki birçok müelliften yararlanan Makrîzî, eserinde Mu'izz tarafından inşa edilen Kahire'nin tarihi ve topografyası hakkında önemli bilgiler vermektedir. Şehrin etrafı, kapıları, mahalleleri, sokakları, semtleri, geçitleri, çarşı-pazarları, Cami ve medreseleri, han, hamam ve çeşmeleri, köşk, saray, hazine, hapishane, köprüler ve birçok önemli yapıya dair bilgiler aktarmaktadır. Makrîzî ayrıca Mu'izz dönemi Kahire ve Fustat'ta gerçekleştirilen resmî törenler, dinî ve millî bayramlar, saray teşrifatı ve saray hayatına dair çok önemli bilgiler vermektedir. O, verdiği bu bilgilerde birçok kez günümüze kadar eserinin çok az bir kısmı ulaşan Fâtımî Devlet adamı İbnü't-Tuveyr'in (ö. 617/1220) *Nüzhetü'l-Mukleteyn fî ahhâri'd-devleteyn* adlı eserinden iktibaslarda bulunmuştur. Makrîzî'nin özellikle bu eserinde kaynak zikretme noktasındaki hassasiyeti onun eserine olan teveccühü artırmıştır.

Araştırmamıza önemli katkılarda bulunan diğer bir eser Memlûklü tarihçisi Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhü'l-A'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*⁵⁴ adlı inşâ sanatı türündeki eseri olmuştur. İnşâ sanatının en güzel ansiklopedi türlerinden birisi olarak kabul edilen eserde Kahire'nin kuruluşu, kapıları, çeşme ve kuyuları, Camileri, Mısır'daki çeşitli kutlamalar, törenler, kandil ve bayramlar, Hristiyanlar'ın kutladıkları özel gün ve bayramlar, saray teşrifatı, yemek ikramları ve Nil nehrini Kahire'ye taşıyan kanalların açılması gibi birçok hâdiseden bahsedilmektedir.

Yararlandığımız kaynak türlerinden bir tanesi de mezhepler tarihi eserleri ve özellikle de İsmâîlî müelliflerinin yazmış oldukları eserlerdir. Bu anlamda Şîlîğin kollarından bir tanesi olan İsmâîliyye'nin çıkış noktası ve Fâtımîler'in nesepleri hakkında

⁵² Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-âsâr*, thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1998).

⁵³ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "el-Hitatü'l-Makrîziyye", *The Encyclopaedia of Islam* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 402-404.

⁵⁴ Şihâbüddîn Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, thk. Dârü'l-Kütübî'l-Hadîviyye (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîviyye, 1914).

yararlandığımız eserlerin başında el-Kummî'nin (ö. 301/913-14) *el-Makâlât ve'l-Firak*'ı⁵⁵ ve en-Nevbahtî'nin (ö. 310/922 [?]) *Fıraku'ş-Şî'a*'sı⁵⁶ gelmektedir. İsmâiliyye'nin tarihi, doktrini, felsefesi ve özellikle de Mu'izz döneminde mezhep doktrini içerisinde yapılan değişiklikler, bu dönemde İsmâiliyye'nin itikad, imâmet, ibadet ve muamelat alanlarında yapılan değişiklikler ve verilen fetvalar anlamında bazı birinci el kaynaklar Mu'izz'in kadısı Nu'mân b. Muhammed'in *Te'vilü'd-De'â'im*,⁵⁷ *Kitâbü'l-İktisâr*,⁵⁸ ve *Kitâbü Esâsi't-Te'vil*⁵⁹ adlı eserleri olup mezhebin itikadî ve fikhî yaklaşımlarını görmek için başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır. Dâî İdrîs İmâdüddîn'in (ö. 872/1468) *Zehrü'l-Me'ânî*⁶⁰ adlı eseri de özellikle imam ve imâmet kavramı gibi konuları İsmâilî bakış açısıyla ele almasıyla mezhebin en önemli kaynakları arasında gösterilmektedir. Eser konumuzla ilgili Mu'izz'in hayatına ve imâmetine dair diğer kaynaklarda bulunmayan bazı mübalağalı bilgiler aktarması ile araştırmamıza önemli katkılar sunmuştur.

Araştırmamızda kullanmış olduğumuz diğer bir kaynak türü coğrafya eserleri olmuştur. İbn Havkal'ın (ö. IV/X. yy) *Kitâbü Sûrati'l-Arz*'ı,⁶¹ Makdîsî'nin (ö. 390/1000) *Ahsenü't-Tekâsim*'i,⁶² Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i,⁶³ Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*'ı,⁶⁴ Himyerî'nin (ö. 727/1327 [?]) *er-Ravzü'l-Mi'târ*'ı⁶⁵ araştırmamızda geçen yer isimlerini, bulundukları yeri ve coğrafya şartlarını öğrenmemizde yararlandığımız başlıca kaynak eserleri olmuştur.

Yararlandığımız araştırma eserlerine de değinmemiz yerinde olacaktır. Hemen ifade edelim ki müsteşriklerin Fâtımî Devleti tarihine olan ilgileri dikkat çekici bir şekilde fazla olmuştur. XIX. yy.'da başlayan araştırmalar halen daha ivedilikle

⁵⁵ Sa'd b. 'Abdullâh el-Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Firak*, nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahrân: Matbaatu Haydarî, 1903).

⁵⁶ Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şî'a*, nşr. Hellmut Ritter (İstanbul, y.y., 1321/1903).

⁵⁷ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Te'vilü'd-De'â'im*, nşr. Ârif Tâmir (Beyrut: Müessesetü'l-A'lâ, 1995).

⁵⁸ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü'l-İktisâr*, thk. Muhammed Vâhid Mirzâ (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Frensî li'd-dirâseti'l-Arabiyye, 1957).

⁵⁹ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü Esâsi't-Te'vil*, thk. Ârif Tâmir (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1960).

⁶⁰ İmâdüddîn Dâ'î İdrîs, *Zehrü'l-Me'ânî*, nşr. Mustafâ Gâlib (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyyeti li'd-dirâsât, 1991).

⁶¹ Ebû'l-Kâsim İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, thk. Dârü Mektebeti'l-Hayat (Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996).

⁶² Muhammed b. Ahmed el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. Mektebetü Medbûlâ (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991).

⁶³ Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. A. P. Van Leeuwen-A. Ferre (Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1992).

⁶⁴ Yâkût b. 'Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dârü Sâdır, 1993).

⁶⁵ Muhammed İbn 'Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravzü'l-Mi'târ fî haberi'l-aktâr*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975).

sürdürülmektedir. Tez konumuz ile ilgili çalışmalara imza atan ilk isim olan Fransız şarkiyatçı Etienne-Mar Quatremère'den bahsetmek gerekecektir. Müellif *Journal Asiatique* adlı dergide yayımlanan araştırmalarında Mu'izz'in hayatına dair birbirinin devamı olacak şekilde üç makale telif etmiştir. Müellif 1836 ve 1837 yıllarında “Du Khalife Fâtîmîte Moêzz-li-din-Allâh”⁶⁶ adlı makalelerini dergide yayımlamıştır. Bu çalışmalarında müellifin Fâtîmîler tarihine dair birçok eserden yararlanamadığı görülmektedir. Bu durum onun bu eserlere ulaşamamış olduğunu göstermektedir. Ancak yine de Quatremère çalışmasında Mu'izz'in hayatına dair önemli bir bakış açısı ortaya koymuştur. Elinde bulunan sınırlı sayıdaki kaynak ile müellifin önemli sayılacak derecede bir çalışma ortaya koyması onun tetkiksel bakış açısıyla rivayetleri ele almasıyla izah edilebilir. Müellifin konumuzla ilgili diğer bir önemli çalışması da Fâtîmîler'in nesepleri hakkında olmuştur. “Sur La Dynastie Des Khalifes Fâtîmîdes”⁶⁷ adlı çalışmasında ise Fâtîmîler'in nesepleri hakkında değerlendirmelerde bulunan müellif özellikle Makrîzî'nin eseri *el-Mukaffâ*'da geçen rivayetleri ele almaktadır.

Araştırma konumuza telif ettiği *Geschichte der Fâtîmîden-Chalifen*⁶⁸ adlı eseriyle katkıda bulunan diğer bir müellif Alman şarkiyatçı Heinrich Ferdinand Wüstenfeld'tir. Fâtîmî Devleti tarihiyle ilgili yazmış olduğu eserinde müellif, Mu'izz dönemini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Rus şarkiyatçı Wladimir Ivanow da telif ettiği eserler ile çalışmamıza önemli derecede katkı sağlamıştır. Onun *Ismâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids*⁶⁹ adlı eseri Fâtîmîler'in ortaya çıkışı ve yükselişi ile ilgili İsmâîlî rivayetleri ele alan bir çalışmadır. Eserde önde gelen birçok önemli İsmâîlî müellifin eserlerinden alıntılar bulunması çalışmanın kıymetini artırmaktadır. Fransız şarkiyatçı Marius Canard'ın “L'impêrialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande”⁷⁰ adlı eseri ise Fâtîmîler'in propagandalarına dair yazılmış önemli bir makaledir. Müellif özellikle Mu'izz dönemindeki propagandanın amacı, hizmetleri, felsefesi ve sahadaki işleyişiyle ilgili önemli ayrıntılara dikkat çekmektedir. Bu anlamda

⁶⁶ Etienne-Marc Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moêzz-li-din-Allâh”, *Journal Asiatique*, 3/2, 3/3 (Paris: 1836-1837).

⁶⁷ Etienne-Marc Quatremère, “Sur La Dynastie Des Khalifes Fâtîmîdes”, *Journal Asiatique*, 3/2 (Paris: 1836)

⁶⁸ Ferdinand Wüstenfeld, *Geschichte der Fâtîmîden-Chalifen* (Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung., 1881).

⁶⁹ Wladimir Ivanow, *Ismâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids* (Kalküta: Oxford University Press, 1942).

⁷⁰ Marius Canard, “L'impêrialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande”, *Institut d'Etudes Orientale*, 1 (Şam: 1947).

makale araştırmamıza önemli ölçüde katkı sunmuştur. İsviçreli şarkiyatçı Adam Mez'in *Die Renaissance des Islâms* Türkçeye de *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*⁷¹ adıyla kazandırılmış olan eserinden de yararlandığımız belirmek isteriz. İslâm Medeniyetinin IV. (X.) yy'daki durumuyla alakalı geniş yelpazede bilgi veren eser Mu'izz dönemi Fâtımîler ile ilgili kültürel hayata dair önemli bilgilere değinmektedir.

XX. yy'da Londra merkezli İsmâilî araştırmaları enstitüsünün kurulmasıyla birlikte İsmâilî/Fâtımî çalışmalarında ciddi mesafeler katedilmiştir. Bu enstitüye bağlı bir şekilde yürütölen çalışmalar çerçevesinde İsmâilî/Fâtımî tarihi ciddi anlamda aydınlatılmıştır. Bu anlamda ilgili alana katkıları bulunanların başında Farhad Daftary'ı özellikle zikretmek gerekir. Daftary, kapsamlı çalışmaları çerçevesinde İsmâilî/Fâtımî tarihinin her alanında önemli çalışmalar ortaya koymuş ve yapılacak çalışmalar için önemli bir başvuru merci olmuştur. Müellifin çalışmalarının başında yukarıda da değindiğimiz *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines* adlı kapsamlı araştırması gelmektedir. Müellif eserde konumuzla ilgili şiîliğin kökeni ve erken gelişimi, İsmâilîliğin erken dönemdeki yeri ve IV. (X.) yy'a kadar Fâtımî Devleti ve davetine dair önemli mülâhazalar ortaya koymaktadır. Onun diğer bir eseri de Türkçeye kazandırılmış olan *Muhalif İslâm'ın 1400 yılı*'dır.⁷² Bu eserinde araştırmacı şiîliğin doğuşu, ilk İsmâilîlik ve Fâtımî İsmâilîliği gibi araştırmamız açısından önemli konuları işlemektedir. Müellifin araştırmamıza katkı sunan diğer bir eseri 1981 yılında Tunus'ta *Le Califat Fatimide au Maghreb* adıyla basılıp daha sonra Arapçaya *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*⁷³ adıyla çevrilen çalışması olmuştur. Fâtımîler'in İfrîkiye'de kurulduğu andan devlet merkezlerini Mısır'a taşıdıkları sürece kadarki Fâtımîler'in Mağrib dönemini ele alan bu kapsamlı çalışmada müellif devlete dair siyasî, askerî, dinî, idarî, malî, içtimaî ve kültürel alanlardaki gelişmeleri sebep-sonuç açısından ele alma gayreti içinde olmuştur. Daftary ayrıca incelediği rivayetlerin bağlamına sâdik kalmaya çalışarak bir takım sosyolojik ve psikolojik değerdendirmeler ile eserine zenginlik katmıştır. Eser bu yönüyle Fâtımîler'in kuruldukları ilk döneme ışık tutması açısından modern dönemde yapılan çalışmaların başında gelmektedir.

⁷¹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000).

⁷² Farhad Daftary, *Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkaya (Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001).

⁷³ Farhad Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*, Fransızca'dan Arapça'ya çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994).

Çalışmamıza katkı sunan diğer batılı araştırmacıların eserleri şunlardır: Bernard Lewis *The Origins Of İsmâ'ilism: A Study of the Historical Backround of the Fâtımîd Caliphate*⁷⁴ adlı eseriyle İsmâ'ililiğin kökenine dair önemli mülâhazalarda bulunmuştur. Fâtımîler'in siyasî ve kültürel tarihiyle ilgili olarak Heinz Halm'ın *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids* ve *The Fâtımîds and their Traditions of Learning*,⁷⁵ adlı eseri çalışmamız açısından oldukça yararlı olmuştur. Halm, Fâtımîler'in İfrîkiye'de kurulmaları ve ardından devlet merkezlerini Mısır'a taşıdıkları döneme kadarki süreci siyasî ve kültürel açıdan oldukça detaylı bir şekilde ele alarak önemli mülâhazalarda bulunmuştur. Araştırmacı Michael Brett ise *The Rise of the Fatimids*⁷⁶ adlı eserinde Fâtımî hânedanının Mağrib ve ardından Mısır'daki yükselişlerini ve böylece İslâm dünyasındaki merkezî nüfuz konumuna kadar gelişlerini dikkat çekici bir şekilde ele almıştır. Müellif eserde ortaya koyduğu önemli kanaatler açısından araştırmamıza katkı sunuştur.

Stanley Lane-Poole'nin *The Story of Cairo*⁷⁷ adlı eseri Mu'izz'in kurmuş olduğı Kahire şehrinin kuruluşu ve gelişimini ele alması yönüyle çalışmamıza katkı sunmuştur. S. M. Stern'in "An Embassy Of The Byzantine Emperor To The Fâtımîd Caliph al-Mu'izz"⁷⁸ adlı çalışması Halife Mu'izz ile Bizans İmparatoru VII. Konstantin arasında gidip gelen mektupları ele alması ve ortaya koyduğu önemli mülâhazalar açısından araştırmamız için yararlı olmuştur. Aynı müellifin "Heterodox İsmâ'ilism at the Time of al-Mu'izz"⁷⁹ adlı çalışması Mu'izz döneminde İsmâ'ililik mezhebinde yapılan güncellemeler ve doktrinel değişikliklere dair getirdiğı yorum ve değerlendirmeler açısından araştırmamıza katkı sunmuştur.

Batı dünyasına mukabil İslâm dünyasında da son dönemde Fâtımîler hakkındaki çalışmalar hız kazanmaya başlamıştır. Konumuz açısından temas edeceğimiz ilk eser hayatını çalışma konusu edindiğimiz Mu'izz-Lidînillâh'ın biyografisi hakkında yapılan çalışmalardır. Hasan İbrâhîm Hasan ve Tâhâ Ahmed Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah İmâmu*

⁷⁴ Bernard Lewis, *The Origins Of İsmâ'ilism: A Study of the Historical Backround of the Fâtımîd Caliphate* (Cambridge: W. Heffer&Sons, 1940).

⁷⁵ Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*, çev. Michael Bonner (Leiden: Brill, 1996).

⁷⁶ Michael Brett, *The Rise of the Fatimids* (Leiden: Brill, 2001).

⁷⁷ Stanley Lane-Poole, *The Story of Cairo* (London, 1906).

⁷⁸ S. M. Stern, "An Embassy Of The Byzantine Emperor To The Fâtımîd Caliph al-Mu'izz", *Byzantion*, 20 (1950).

⁷⁹ S. M. Stern, "Heterodox İsmâ'ilism at the Time of al-Mu'izz", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 17/1 (1955).

*Şî'atî'l-İsmâ'iliyye ve Müessisu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî Mısır*⁸⁰ adlı eserde Mu'izz'in hayatını kaleme almışlardır. Eser siyasî tarih ağırlıklı olup dönem ile ilgili gelişmeleri çoğunlukla yüzeysel bir şekilde aktarmaktadır. Öte yandan kapsamlı bir dönem olmasına rağmen eserde kaynakça son derece kısıtlı tutulmuştur. Bu durum müelliflerin dönem ile ilgili birçok eseri göz ardı ettiklerini göstermektedir. Halife Mu'izz hakkında yazılan diğer bir eser Ârif Tâmir'in *el-Mu'izz-Lidînillah el-Fâtımî*⁸¹ adlı çalışmasıdır. Tâmir'in bu çalışmasının en dikkat çekici yanı verilen bilgilerin dipnotlardan yoksun bırakılmasıdır. Müellif sadece eserin sonunda bibliyografya vermekle yetinmiştir. Dolayısıyla okuyucu eserde tesadüf ettiği bilgiye direkt olarak ulaşamamaktadır. Öte yandan eserin içeriğine bakıldığında Hasan ve Şeref'in kaleme aldıkları eserin içeriğini andıran bir çerçeve ile karşılaşılmaktadır. Bu durum çalışmanın orijinalliğine gölge düşürmektedir. Mu'izz hakkındaki diğer bir çalışma da dikkat çekici mahiyettedir. el-Mushafî el-Kadîm el-Üstâz rumuzlu birisinin kaleminden çıkan eser, Mısırlı Marcus Simaika Pasha'nın (ö. 1944) Mu'izz'in ölmeden önce Hristiyan olduğunu ve Ebî Seyfeyn kilisesinde defnedildiği iddiasına karşı yazılmış bir reddiye olma özelliği taşımaktadır. *el-Halîfetü'l-Mu'izz-Lidînillâh, Bâni'l-Kahire ve'l-Münşîü'l-Camiû'l-Ezher, Mâ Hüve Mürtedden ve lâ Nasrâniyyen ve lâkin kâne Hanîfen Müslimen*⁸² adlı eser adından da anlaşılacağı üzere Mu'izz'in Hristiyan olduğuna dair iddiaları çürütmek amacıyla yazılmıştır. Bununla birlikte eserde Mu'izz'in hayatına dair bilgilere de rastlamak mümkündür. Mu'izz ile ilgili diğer bir eser Sâlih Ammâr el-Hâc'ın *el-Mağribü'l-'Arabî min hilâli Hilâfeti'l-Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtımî (341-362/952-971)*⁸³ telif etmiş olduğu eserdir. Eserde Mu'izz'in Mağrib'de bulunduğu sırada buradaki genel durumla ilgili bilgiler verilmekte olup Fâtımîler'in bölgedeki kabileler ile ilişkileri, bölgedeki demografik yapı ve Fâtımîler'in Endülüs Emevîleri ve Bizans ile münasebetleri ele alınmıştır.

Çalışma konumuza katkıları olan diğer Arapça eserler şunlardır: Hasan İbrâhîm Hasan'ın *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî'l-Mağrib ve Mısır ve Sûriye ve Bilâdi'l-*

⁸⁰ Hasan İbrâhîm Hasan - Tâhâ Ahmed Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah İmâmu Şî'atî'l-İsmâ'iliyye ve Müessisu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî Mısır* (Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıriyye, 1947).

⁸¹ Ârif Tâmir, *el-Mu'izz-Lidînillah el-Fâtımî* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1982).

⁸² Mushafî el-Kadîm el-Üstâz, *el-Halîfetü'l-Mu'izz-Lidînillâh, Bâni'l-Kâhire ve'l-Münşîü'l-Camiû'l-Ezher, Mâ Hüve Mürtedden ve lâ Nasrâniyyen ve lâkin kâne Hanîfen Müslimen* (Mısır, ts.).

⁸³ Sâlih 'Ammâr el-Hâc, *el-Mağribü'l-'Arabî min hilâli Hilâfeti'l-Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtımî (341-362/952-971)* (Kahire: el-Mektebü'l-Mısri, 2004).

*Mağrib*⁸⁴ adlı eseri siyasî ve askerî olarak Mu‘izz döneminde gerçekleşen hadiseleri detaylı bir şekilde ele alması yönüyle, Eymen Fuâd Seyyid’in *ed-Devletü’l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîrun Cedîd*⁸⁵ adlı eseri Fâtîmîler’in Mısır’ı ele geçirmesinin ardından burada gerçekleştirdikleri idarî faaliyetleri ayrıntılı inceleme açısından, Abdülmün‘im Abdülhamîd Sultân’ın *el-Hayatü’l-İctimâ’iyye fî’l-‘asri’l-Fâtîmî*⁸⁶ adlı eseri Fâtîmîler’de bu dönemde sosyal hayatın izlerini takip etmemize yardımcı olması yönüyle çalışmamıza katkı sunmuşlardır.

Ülkemizde de Fâtîmî Devleti tarihine dair çalışmalar az da olsa mevcuttur. Aydın Çelik’in *Fâtîmîler Devleti Tarihi (909-1171)*⁸⁷ adlı eseri bu alanda dikkatleri çekmektedir. Fâtîmîler’in kuruluşundan yıkılışına kadarki süreci ele alan çalışmada müellif siyasal tarihe ağırlık vermiştir. Bununla birlikte bizim çalıştığımız dönemi ilgilendiren kısımlarda müellifin ana kaynaklardan daha çok başta Daftary’nın *el-Hilâfetü’l-Fâtîmiyye bi’l-Mağrib* adlı eseri olmak üzere pek çok araştırma eseri kullanmış olmasını bir eksiklik olarak değerlendirmek mümkündür. Bu durum kendisini ilk üç halife dönemini ele alan kısımlarda da göstermektedir. Diğer taraftan geniş bir dönemi kapsayan bu eserde, Mu‘izz döneminde yaşanan idarî, adlî, dinî, kültürel vb. konulara pek fazla yer verilemediği görülmektedir. Bununla birlikte başlangıcından itibaren yıkılışına kadarki uzun bir süreci ele alan bu çalışma alandaki boşluğu doldurması ve yeni çalışmalara öncülük etmesi açısından oldukça kayda değerdir. Müellifin bir diğer eseri *Fâtîmîler Döneminde Kahire şehri*⁸⁸ adlı yayımlanmamış doktora tezidir. Kapsamlı çalışmasında müellif Kahire’nin kuruluşu, genel görünümü, fizikî, idarî ve iktisadî yapısı, şehirdeki dinî, kültürel, sosyal hayata dair önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu yönüyle eser çalışmamıza katkı sunmuştur. Araştırmamızda İsmâiliyye mezhebi hakkında az sayıda yapılan Türkçe çalışmalardan da yararlandık. Ali Avcu’nun *Horasan-Maveraünnehir’de İsmâilîlik*⁸⁹ ve “Fâtîmî İmâmet Anlayışında

⁸⁴ Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu’d-Devleti’l-Fâtîmiyye fî’l-Mağrib ve Mısır ve Sûriye ve Bilâdi’l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü’n-Nehzati’l-Mısıriyye, 1981).

⁸⁵ Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîrun Cedîd* (Kahire: Dârü’l-Mısıriyyeti’l-Lübnâniyye, 1992).

⁸⁶ ‘Abdülmün‘im ‘Abdülhamîd Sultân, *el-Hayatü’l-İctimâ’iyye fî’l-‘asri’l-Fâtîmî* (İskenderiye: Dârü’s-Sekâfeti’l-İlmiyye, 1999).

⁸⁷ Aydın Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi (909-1171)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018).

⁸⁸ Aydın Çelik, *Fâtîmîler Döneminde Kahire şehri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001).

⁸⁹ Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir’de İsmâilîlik* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018).

Değişim Süreci”⁹⁰ adlı çalışmalarından ilki, Mu‘izz döneminde doğu bölgelerindeki İsmâiliyye mezhebinin ve mensuplarının durumunu ele almamıza yardımcı olmuş, ikincisi ise bu dönemde Fâtımî/İsmâilî doktrinde yapılan değişimlere paralel olarak imâmet anlayışının geçirdiği evrimi daha iyi bir şekilde anlamamıza önemli ölçüde katkı sunmuştur. Diğer bir araştırmacı Muzaffer Tan’ın “İsmaili Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci”⁹¹ adlı çalışması da Mu‘izz döneminde İsmâilî davetin yapılanması, işleyişi ve sahada gösterdiği etkiyi değerlendirebilmemiz açısından yardımcı olmuştur. Ayrıca bazı Türkçe yazılmış ve Türkçeye çevrilmiş İslâm Tarihi eserlerinden de yararlandığımızı belirtmek isteriz. Editörlüğünü Hakkı Dursun Yıldız’ın yapmış olduğu *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*,⁹² Philip Hitti’nin *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*,⁹³ Mahmud Şakir’in *İslâm Tarihi*⁹⁴, Hasan İbrahim Hasan’ın *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*⁹⁵ ve son olarak siyer yayınlarından çıkmış olan on beş ciltlik *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* adlı serinin Mehmet Özdemir editörlüğündeki dördüncü,⁹⁶ İsmail Hakkı Atçeken ve Mustafa Demirci’nin editörlüklerindeki yedinci cildi⁹⁷ istifade etmiş olduğumuz araştırma eserler arasında yerlerini almışlardır. Son olarak *DİA*, *İA* ve *EP*² ansiklopedilerinin içerisinde konumuzla ilgili direkt ya da dolaylı olarak yer alan maddeler, ortaya koydukları kanaatler ve vermiş oldukları geniş kaynakça itibarıyla araştırmamıza önemli ölçüde katkılar sunmuştur. Bu maddelerin yekûn teşkil etmesinden ötürü bunları bibliyografya kısmında vermeyi uygun gördük.

⁹⁰ Ali Avcu, “Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (2011).

⁹¹ Muzaffer Tan, “İsmaili Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 18/47 (2015).

⁹² Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi “Abbâsiler Devrindeki İslâm Devletleri”* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992).

⁹³ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989).

⁹⁴ Mahmud Şakir, *Hiz. Adem’den Bugüne İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993).

⁹⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1997).

⁹⁶ Mehmet Özdemir (ed.), *İslâm Tarihi ve Medeniyeti “Endülü’s”* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018).

⁹⁷ İsmail Hakkı Atçeken - Mustafa Demirci (ed.), *İslâm Tarihi ve Medeniyeti “Abbâsiler Döneminde Kurulan Devletler”* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018).

Mu‘izz-Lidînillâh Öncesi Fâtımî Devleti Tarihine Kısa Bir Bakış

Fâtımî Devleti, Şî‘ İsmâilî imamlarından Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/909-934) tarafından 297 (909) yılında İfrîkiye’de⁹⁸ kurulmuştur. Bununla birlikte kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî’nin nesebi hakkındaki ihtilâflar, Hz. Peygamber’in kızı Hz. Fâtîma’ya nispetle bu devlete verilen Fâtımî isminin tartışmalı hale gelmesine neden olmuştur. Söz konusu ihtilâf aynı zamanda ileride ele alınacağı gibi Fâtımî Devletinin esasını teşkil eden İsmâiliyye mezhebinin ortaya çıkışıyla ve Ubeydullâh el-Mehdî’ye kadar olan imamların isimlerinin belirlenmesiyle doğrudan ilgilidir. Bu ihtilâfa zemin hazırlayan unsurlar hakkında farklı nedenlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Belki de bunların başında belli bir dönemde davetin zarar görmeden sürdürülebilmesi ve imamların güvenliklerinin sağlanabilmesi adına İsmâilî imamların isimlerinin gizli tutulması⁹⁹ veya takma isimlerle anılmaları zikredilebilir.¹⁰⁰ İsmâilî imamların isimlerinin gizli kalmasına sebep olan bu yaklaşım, Şî‘ ve Sünnî tarihçilerin eserlerinde farklı nesep zincirlerinin¹⁰¹ ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra Ubeydullâh el-Mehdî’nin Yemen’de bulunan İsmâilî bir gruba yazmış olduğu mektupta soyunu Ca‘fer es-Sâdık’ın oğlu İsmâil yerine onun hayattaki en büyük oğlu Abdullâh’a¹⁰² dayandırması zaten var olan tartışmaların daha da karmaşık hale gelmesini sağlamıştır.¹⁰³ Öte yandan Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh’ın (381-422/991-1031) 402 (1011) yılında önde gelen âlimlerin yer aldığı bir mecliste Fâtımî halifelerinin neseplerinin Alî b. Ebî Tâlib’den gelmediğini ortaya koyan bir belge oluşturması bu konudaki tartışmanın daha da artmasına neden olmuştur.¹⁰⁴

Fâtımîler’in nesebi hakkında müstakil bir çalışma kaleme alan müsteşrik Quatremère, bazı tarihçilerin Abbâsî halifelerinin, bazılarının ise Fâtımî hânedanının diğer

⁹⁸ Mağrib’in Mağribü’l-Ednâ kısmında yer alan İfrîkiye hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, “İfrîkiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/515-516.

⁹⁹ Erken dönem İsmâilî kaynaklarında Ca‘fer es-Sâdık’tan Ubeydullâh el-Mehdî’ye kadar olan imamların isimlerinin açık bir şekilde zikredilmemesi bazı araştırmacılar tarafından “Allâh’ın gizlediğini açığa vurmama” prensibi ile izah edilmiştir. Bk. Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye*, 32.

¹⁰⁰ Daftary, *The Ismâ‘îlîs*, 100.

¹⁰¹ Ubeydullâh el-Mehdî ile ilgili ileri sürülen farklı nesep silsileri hakkında geniş bilgi için bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/446; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 3/117-118; İbn ‘Abdizzâhir, *er-Ravzatü’l-Behiyye*, 6-7; İbn ‘İzâri, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 1/188; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 4/523-524; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-Zâhire*, 4/79-81.

¹⁰² Kummî, *Kitâbü’l-Makâlât*, 87.

¹⁰³ Daftary, *Muhallif İslâm’ın 1400 Yılı*, 159-160; a.mlf, *The Ismâ‘îlîs*, 101.

¹⁰⁴ Daftary, *The Ismâ‘îlîs*, 101.

muhaliflerinin tesirinde kalarak eserlerini yazmaları sebebiyle Ubeydullâh el-Mehdî'nin nesebi hakkında kafa karışıklığına neden olan pek çok farklı rivayet ortaya koyduklarını ve bunun söz konusu durumu daha da karmaşık hale getirmekten başka bir işe yaramadığını ifade etmiştir.¹⁰⁵ Quatremère'nin isabetle belirttiği gibi onun nesebi hakkında İslâm tarihi ve mezhepler tarihi eserlerinde birçok farklı nesep silsilesinin zikredilmiş olması, söz konusu durumu kesin bir şekilde açıklığa kavuşturmanın önünde ciddi bir engel olarak durmaktadır. İbn Haldûn ve Makrîzî gibi önde gelen İslâm tarihçilerinden bazıları, onların Abbâsî halifeleri tarafından sıkı takip altında tutulmaları ve davetlerinin birçok bölgede taraftar bulması gibi bir takım sosyolojik delillendirmelerden hareketle onun nesebini Alî b. Ebî Tâlib'e dayandırma yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁶ Bununla birlikte Sünnî tarihçilerin büyük çoğunluğu bunun aksine bir tavır sergileyerek Ubeydullâh el-Mehdî'nin kurduğu devlete Fâtımî ismini vermek yerine bizzat kendi isminden hareketle bu devleti küçümsemek adına Arapça'daki ism-i tasğîr (küçültme) kalıbını kullanarak Ubeydîler şeklinde isimlendirmeyi tercih etmişlerdir. Hatta Ubeydullâh el-Mehdî'nin Mecûsî ve putperest bir kimse olan Deysân veya Yahudî asıllı Haddâd ya da Meymûn el-Kaddâh'ın¹⁰⁷ torunu olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰⁸ Aralarında Şîî tarihçi İbnü't-Tıktakâ'nın da bulunduğu Şîî tarihçilerin büyük çoğunluğu ise onun nesebini Alî b. Ebî Tâlib'e dayandırmışlardır.¹⁰⁹

Ubeydullâh el-Mehdî'nin nesebi hakkında kaynak eserlerde mevcut olan görüş ayrılığı araştırma eserlere de doğrudan yansımış durumdadır. XIX. yy. batılı bilim adamlarının pek çoğu Ubeydullâh el-Mehdî'nin dolayısıyla Fâtımîler'in nesebinin Alî b. Ebî Tâlib'e dayanmadığını savunmuşlardır.¹¹⁰ Bunlardan Quatremère Fâtımîler'in nesepleriyle alakalı iddia ettiklerinin gerçeği yansıtmadığına kendileri için sabit bir soy kütüğü

¹⁰⁵ Quatremère, "Sur La Dynastie", 101.

¹⁰⁶ Geniş bilgi için bk. 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn-i Haldûn*, nşr. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dârü Ya'rub, 2004), 1/107-110; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/22-35, 52-54; Quatremère, "Sur La Dynastie", 109-117.

¹⁰⁷ Meymûn el-Kaddâh hakkında geniş bilgi için bk. Lewis, *The Origins Of İsmâ'ilism*, 21-22, 34-36, 46-47, 54-67, 71-73, 76-77; Wladimir Ivanow, *Ibn al-Qaddah (The Alleged Founder of İsmailism)* (Bombay: İsmaili Society, 1957).

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. 'Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: Mektebetü Ahd, 1964), 283, 288; Abdurrahmân b. İsmâil Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, thk. İbrâhîm Zîbek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 2/216; Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. İbrâhîm ez-Zîbek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 15/141-143.

¹⁰⁹ Muhammed b. 'Alî İbnü't-Tıktakâ, *Kitâbü'l-Fahrî* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 263. Ayrıca bk. Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtumiyyîn fî şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001), 54; Çelik, *Fâtımîler*, 30.

¹¹⁰ Daftary, *The İsmâ'ilis*, 101.

benimsememiş olmalarını delil göstermektedir. Ona göre eğer Fâtımîler sabit bir soy kütüğü benimsemiş olsalardı, muhakkak bu nesep silsilesi sonraki yazarlar tarafından aynen kopyalanıp aktarılacaktı. Yine ona göre nesep zincirindeki bu çelişkiler, yaptıklarından emin olmayan ve ne pahasına olursa olsun şanlı bir aileye girmek isteyen insanların beceriksiz deneme ve yanılmalarından başka bir şey değildir.¹¹¹ Aynı şekilde De Sacy, Dozy, Hammer, Guyary, Blochet ve De Goeje Fâtımîler'in Alî b. Ebî Tâlib'in nesebinden olmadığını iddia eden oryantalistlerdendir.¹¹² Bernard Lewis'in ifadesine göre daha sonra yeni eserlerin ortaya çıkmasıyla birlikte batı dünyasında Fâtımîler'in nesebinin Alî b. Ebî Tâlib'e dayandığını savunanlar da olmuştur. Casanova, Ivanow ve Massignon'u bunlar arasında zikretmek mümkündür.¹¹³ Günümüz Müslüman tarihçilerinden de Hasan İbrâhîm Hasan ve Eymen Fuâd Seyyid gibi tarihçiler Ubeydullâh'ın nesebinin Alî b. Ebî Tâlib'e dayandığını savunmaktadırlar.¹¹⁴ Araştırmacı Süheyl Takkûş gibi bazı tarihçiler de söz konusu meseleyi tartışmanın artık bir anlamı olmadığını belirterek Fâtımîler'in nesebinin Alî b. Ebî Tâlib'e dayanıp dayanmadığından ziyade onların tarihin önemli bir diliminde iki buçuk asırdan fazla ortaya koymuş oldukları siyasî ve kültürel faaliyetlerin dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁵

Kuşkusuz Fâtımîler'in nesebi ile alakalı kaynaklarda yer alan rivayetleri ve araştırmacıların bu rivayetler hakkında yapmış oldukları tartışmaları tek tek ele almak konumuzun dışına çıkmak olacaktır. Bununla birlikte bizim araştırma konumuz olan Halife Mu'izz'in, üzerinde kuşku bulunan nesebini insanlara kılıç zoru kullanarak ve altın dağıtmak suretiyle kabul ettirdiğini aktaran bir rivayete özellikle yer vermemiz gerekecektir. Daha çok Fâtımî halifelerinin nesebinin Alî b. Ebî Tâlib'e dayanmadığını savunanların delil olarak kullandıkları bu rivayeti¹¹⁶ İbn Hallikân, İbn Zafir'in *ed-Düvelü'l-Munkatı'a* isimli eserinden nakletmektedir. İbn Hallikân'dan sonra yaşamış daha pek çok Mısırlı tarihçinin eserinde de yer bulan bu rivayete göre Halife Mu'izz'in Mısır'a gelişi esnasında kendisini karşılayanlar arasında yer alan ve İbn Tabâtabâ olarak

¹¹¹ Quatremère, "Sur La Dynastie", 111.

¹¹² Lewis, *The Origins Of İsmâ'ilism*, 20. Ayrıca bk. Daftary, *Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı*, 142.

¹¹³ Lewis, *The Origins Of İsmâ'ilism*, 20-21.

¹¹⁴ Hasan, *Târûhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 30; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 39.

¹¹⁵ Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, 62.

¹¹⁶ Örneğin Quatremère, Mu'izz'in bu rivayette yer alan ifadelerini ve sergilediği tavrı neseplerinin Alî b. Ebî Tâlib'e dayanmadığını gösteren bir delil olarak kullanmıştır. Bk. Quatremère, "Sur La Dynastie", 111.

bilinen Şerîf Abdullâh b. Ahmed b. Alî b. Hasan b. İbrâhîm Tabâtabâ b. İsmâil b. İbrâhîm b. Hasan b. Hasan b. Alî b. Ebî Tâlib¹¹⁷ kendisine neseplerinin kime dayandığını sormuştur. Bunun üzerine Halife Mu‘izz, ona daha sonra düzenleyeceği bir mecliste nesebinin kime dayandığını açıklayacağını bildirmiştir. Ardından sarayında birçok kimsenin katıldığı bir toplantı tertip etmiş ve şeriflere ailelerinde önde gelenlerden kimlerin hayatta kaldığını sormuştur. Onların pek kimsenin kalmadığını bildirmeleri üzerine Mu‘izz yanında bulunan kılıcının yarısını kınından çekerek “işte bu benim nesebim”, ardından orada bulunanların üzerine çok miktarda altın saçarak “bu da benim hesabım/kanıtım”, demiştir. Bunun üzerine orada bulunanların hepsi birden işittik ve itaat ettik demişlerdir.¹¹⁸

Bununla birlikte İbn Tabâtabâ’nın Halife Mu‘izz’in Mısır’a gelmesinden 14 yıl önce vefat etmiş olması yukarıda zikri geçen rivayette kronolojik açıdan büyük bir çelişki meydana getirmektedir. Bu çelişki söz konusu rivayeti aktaran İbn Hallikân’ın da dikkatinden kaçmamıştır. Müellif, İbn Tabâtabâ’nın 4 Receb 348 (959) tarihinde vefat ettiğini, hâlbuki Mu‘izz’in bundan 14 yıl sonra 362 (973) yılında Mısır’a geldiğini kaydetmektedir.¹¹⁹ Ancak İbn Hallikân tespit ettiği bu açık çelişkiye rağmen söz konusu rivayeti reddetme yoluna gitmemiş, aksine diğer müelliflerden yaptığı aktarımlarla Halife Mu‘izz ile yaşanan bu diyalogun İbn Tabâtabâ’nın bizzat kendisi ile değil onun oğlu ile veya şerif ailesinden bir başka kişi ile gerçekleşmiş olabileceği ihtimâlini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Nitekim hadis hafızı Zekiyüddîn Ebû Muhammed el-Münzirî’ye (ö. 656/1258) bu çelişkiyi sorduğunu, onun şerifin ölüm yılında kuşku bulunmadığını, Mu‘izz ile olayın kendisi arasında yaşandığı kişinin muhtemelen İbn Tabâtabâ’nın oğlu¹²⁰ olduğunu bildirdiğini kaydetmiştir. Yine İbn Hallikan, İbn Zûlâk’ın eserinde Ebû Ca’fer Müslim b. Ubeydullâh el-Hüseynî ve Ebû İsmâil İbrâhîm b. Ahmed el-Hüseynî er-Ressî isimli iki şerifin Halife Mu‘izz ile görüşüklerini tespit ettiğini ve

¹¹⁷ Hakkında bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/81-83; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 4/441-449.

¹¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/81-82. Ayrıca bk. İbn Zâfir, *Ahbâru'd-düvel*, 27-28; İbn ‘Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-behiyye*, 14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28-29/88; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 6/146-147; Dâ‘î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyin*, 727 (İng., 263); İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 4/81; İbn İyâs, *Bedâ‘i‘u'z-Zühûr*, 1/187; Quatremère, “Du Khalife Fâtımite Moëzz”, 1837, 166-167; Wüstenfeld, *Geschichte*, 119; Hasan-Şeref, *el-Mu‘izz-Lidînillah*, 140-141.

¹¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/82-83.

¹²⁰ İbn Hallikân, İbn Tabâtabâ’nın oğlunun adını zikretmemektedir. Wüstenfeld ise söz konusu kişinin aynı aileye mensup şâir Ahmed b. Tabâtabâ’nın oğlu Kâsım olabileceğini ifade etmektedir. Bk. Wüstenfeld, *Geschichte*, 119-120 (dn. 17).

kuvvetle muhtemel söz konusu diyalogun bu ikisinden birisi ile gerçekleşmiş olabileceğini iddia ederek mevcut rivayetin doğruluğunu ispata çalışmıştır.¹²¹

İsmâîlî dâîsi ve müellifi İdrîs İmâdüddîn ise İbn Hallikân'ın görüşünün tam aksine yukarıda aktarılan rivayeti kesin bir dille reddederek şunları söylemektedir: “Biz bunun fasit ve inandırıcılığı olmayan bir söz olduğunu söylüyoruz. Zira onun (Mu‘izz) Peygamberin soyundan meşhur bir neseple geldiği malumdur. Bu ifade edilenler inat ve zorbalıkla söylenen şeylerdir. Zira onlar onun nesebi hakkında ta‘n edecek bir şey bulamamışlardır. Dolayısıyla akıl sahiplerini ikna edemeyecekleri hilelere başvurmışlardır. Bu ifadeleri ancak câhiller dikkate alır. Şerifler arasında önde gelen Şerîf er-Razî'nin Abbâsoğulları'na karşı şu şiiri hakikati göstermektedir:

“Mısır'daki Fâtımî halifesinin nezdindeki sizin düşük konumunuz benim makamım
olamaz,

En uzaktaki (Abbâsîler) beni kendisine nispet etse de,

Onun (Fâtımî Halifesi) babası benim babam, mevlâsı benim mevlâmdır.”

İşte bu imamların Hasenî ve Hüseyinîler'e ikramıdır. Onların konumları/mevkileri Emevîler ve Abbâsîler döneminde çeşitli zulüm, baskı görmelerinin ardından İmam Ubeydullâh'ın ortaya çıkmasıyla iyi bir duruma gelmiş ve neticede insanlar arasında yıldızlar gibi olmuşlardır.”¹²²

Sonuç itibarıyla bu konudaki diğer rivayetler üzerinde yapıldığı gibi Halife Mu‘izz döneminde yaşandığı iddia edilen rivayette de tarafların kendi ulaşmak istediği sonuca göre değerlendirmelerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Görünen o ki bu yaklaşım Fâtımîler'in nesebini tespit konusunda ciddi bir engel olmaya devam etmektedir.

Fâtımî Devletinin esasını teşkil eden İsmâiliyye mezhebinin ortaya çıkışı bu devletin kuruluşundan yaklaşık 150 yıl öncesine dayanmaktadır. İsmâiliyye mezhebinin ortaya çıktığı II. (VIII.) yüz yılın ikinci yarısından Fâtımî Devletinin kurulduğu IV. (X.) yüz yılın başına kadar devam eden ve erken dönem İsmâîlîlik adı verilen bu dönem, birçok açıdan gizli kalmış tarihî bir evreyi teşkil eder. Bu döneme ait ilk İsmâîlî kaynakların bir hayli az olması bu süreci yeterince aydınlatmanın önünde duran en büyük engeldir.¹²³ Öte yandan Abbâsîlerce baskı altında tutulmaları sebebiyle İsmâîlî mezhebi

¹²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/83. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/88.

¹²² Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 727-728 (İng., 263).

¹²³ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 87.

mensuplarının faaliyetlerine yer altında devam etmeleri ya da takıyyeye¹²⁴ başvurmaları bu dönemi karanlıkta bırakan unsurlar arasındadır. İmâmiyye veya İsnâaşeriyye Şîa'sının altıncı imamı Ca'fer es-Sâdık'ın 148 (765) yılındaki ölümünden sonra imâmet görevinin kime intikal ettiği noktasında yaşanan ihtilâf İsmâiliyye mezhebinin ortaya çıkışının başlangıcı olmuştur. İmâmiyye veya İsnâaşeriyye adıyla anılan grup imâmetin Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu Mûsâ el-Kâzım'a (ö. 183/799) geçtiğini kabul ederken; kendisinden önce vefat edip etmediği tartışmalı olan büyük oğlu İsmâil'e (ö. 138/755-56 [?]) geçtiğini kabul edenler ise İsmâiliyye adı ile anılmışlardır.

İsmâilîlik hareketi daha sonra kendi içerisinde ikiye ayrılmıştır. Bunlardan bir grup Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu İsmâil'in, babasından önce ölmediğini ve sonraki bir zamanda Mehdî veya Kâim olarak döneceği görüşünü savunmuşlardır. Bu gruba Kummî ve Nevbahtî gibi Şîi alimleri *el-İsmâiliyyetü'l-Hâlisâ*,¹²⁵ Şehristânî ise imâmeti İsmâil'de sonlandırdıkları için *el-İsmâiliyyetü'l-Vâkife* adını vermektedir.¹²⁶ İsmâil'in, babası hayattayken vefat ettiğine inanan ikinci grup ise imâmetin kendisinden sonra oğlu Muhammed'e¹²⁷ intikal ettiğini kabul etmişlerdir. Asıl İsmâiliyye'yi oluşturan bu zümreye İsmâil b. Ca'fer'in mevlâsı Mübârek'e nispetle Mübârekiyye denilmiştir.¹²⁸ Nitekim İsmâilî hareketi tarih sahnesinde yaşatan ve Fâtımî Devletinin kuruluşuna zemin hazırlayan da bu grup olmuştur.¹²⁹

Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünün ardından III. (IX.) yüz yılın ortalarına kadar İsmâiliyye imamları¹³⁰ gizlenmeyi (setr dönemi) sürdürmüşler, nihayet Fâtımî Devletinin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî ile birlikte tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu gizli süreçte dailer vasıtasıyla yoğun ve dinamik bir propaganda faaliyeti içerisinde olan hareket, ortaya çıkışından itibaren Abbâsîler'in sıkı takibine maruz kalmıştır. Bu dönemde İsmâiliyye

¹²⁴ Takıyye hakkında bilgi için bk. Mustafa Öz, "Takıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/453-454.

¹²⁵ Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 80; Nevbahtî, *Firaku's-Şî'a*, 57-58; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 89-90.

¹²⁶ Muhammed b. 'Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968), 1/167-168; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 90..

¹²⁷ Hayatı hakkında bilgi için bk. Farhad Daftary, "Muhammed b. İsmâil el-Mektûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/544-545.

¹²⁸ Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/128.

¹²⁹ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 96-97; a.mlf, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmed Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 140-141.

¹³⁰ Mezhep mensupları bu dönemlerde başa gelen imamları Abdullâh el-Vefî, Ahmed b. Abdullâh et-Takî ve Hüseyin b. Ahmed er-Radî olarak ifade etselerde bunların birer tarihî şahsiyetler mi yoksa kurucular tarafından sonradan uydurulmuş hayalî karakterler mi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bk. Öz - eş-Şek'a, "İsmâiliyye", 23/128.

mezhebi adına faaliyet yürüten ve Abbâsîler'in takibine maruz kalan grubu Kummî ve Nevbahtî, Karmatîler olarak adlandırmaktadır.¹³¹ Araştırmacı Daftary ise Karmatîler isimlendirmesinin bu dönemde bütün harekete işaret ettiğini belirtmektedir.¹³²

Bazı İsmâîlî kaynakların aktardığına göre Setr döneminde Muhammed b. İsmâîl'in ölümünün ardından büyük oğlu Abdullâh hareketin başına geçmiş ve Abbâsîler'in takibinden kurtulmak için İran'a gitmiştir. Burada Asker Mükrem'e¹³³ yerleşen Abdullâh, akabinde Basra'ya daha sonra ise harekete uzun yıllar merkezlik yapacak olan Bilâdüşşam topraklarında bulunan Selemiye'ye¹³⁴ giderek buraya yerleşmiştir.¹³⁵ Abdullâh, ölmeden önce oğlu Ahmed'i kendisinden sonra imam tayin etmiştir. Ahmed'in ölümünün ardından yerine oğlu Hüseyin, onun ardından hareketin başına oğlu Sa'îdü'l-Hayr olarak bilinen Ubeydullâh el-Mehdî geçmiştir.¹³⁶

Ubeydullâh el-Mehdî dönemi İsmâîlîler için kırılma noktası olmuştur. Onun imâmet anlayışında yapmış olduğu değişikliği, Fâtımî Devletinin kuruluşuna giden süreçte belki de ilk adım olarak değerlendirmek mümkündür. Zira İsmâîlîler o ana dek Muhammed b. İsmâîl'in Kâim olarak geri döneceğini kabul etmekteydi. Bu durumda başa geçen merkezî liderler bir zaman sonra gelecek olan Kâim'in (Muhammed b. İsmâîl'in) hücceti¹³⁷ konumundaydı.¹³⁸ Ancak Ubeydullâh el-Mehdî başa geçtikten sonra imâmetin kendisine ait bir hak olduğunu ilân etmiş ve böylece mezhep içerisinde bölünmenin yaşanmasına neden olmuştur. Hareketin en önemli dailerinden birisi olan ve daveti Kûfe'de yaygınlaştıran Hamdân Karmat (ö. 293/906), Ubeydullâh'ın bu iddiasını kabul

¹³¹ Müellifler, Yemen, Yemâme ve Sevâd-ı Kûfe'de 100.000 kadar Karmatî'nin varlığından bahsetmektedirler ki bu sayı başlı başına propagandanın ne kadar geniş kitleler arasında rağbet gördüğünü gözler önüne sürmeye yeterlidir. Bu dönemdeki Karmatîler'in kemiyeti hakkında bilgi için Bk. Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 86; Nevbahtî, *Firaku'ş-Şî'a*, 61-64.

¹³² Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 98-99.

¹³³ İran'ın Hûzistân bölgesinde bulunan bir yerdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/123-124.

¹³⁴ Hama ile Humus'un arasında bulunan Selemiye hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/240-241.

¹³⁵ Ahmed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî, *Kitabü İstîtârü'l-İmâm, Târihu Ahbâri'l-Karâmita* içinde, thk. Süheyl Zekkâr (Dimaşk: Dârü Hassân, 1982), 115-166; a.mlf, *İstîtârü'l-İmâm, Ismâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids* içinde, İngilizceye çev. Wladimir Ivanow (Kalküta: Oxford University Press, 1942), 160-161; Muhammed Kâmil Hüseyin, *Tâifetü'l-İsmâ'îliyye Târihuha Nüzumuhâ ve Akâiduhâ* (Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Misriyye, 1959), 16-17; Ârif Tâmir, *el-İmâme fi'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1998), 174; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 100.

¹³⁶ Nisâbü'rî, *İstîtârü'l-İmâm*, 116; a.mlf, *İstîtârü'l-İmâm* (Ivanow), 162; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 100.

¹³⁷ İlyas Üzümlü, "Hüccet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/451-452.

¹³⁸ Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. Mansûrî'l-Yemen, *Kitâbü'l-Keşf*, thk. Mustafâ Gâlib (Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1984), 97-98; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 117.

etmemiş¹³⁹ ve böylece Karmatîler¹⁴⁰ olarak adlandırılan grup ana bünyeden ayrılmıştır. Bu ayrılma hadisesini tafsilatlı bir şekilde anlatan müelliflerden biri olan Nüveyrî'nin, Şerîf Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Alî'ye dayandırarak yaptığı anlatıma göre Hamdân Karmat Selemiye'de ikamet etmekte olan hareketin lideri Ubeydullâh'ın babasıyla¹⁴¹ sürekli yazışmaktaydı. Daha sonra hareketin başına Ubeydullâh geçince Hamdân Karmat'a bir mektup göndermiş, Hamdân ise bu mektupta yazılanları hoş karşılamamıştır. Zira bu mektupta önceki mektupların aksine muhtemelen imâmet ile ilgili değişik ifadeler kullanılmıştı. Bunun üzerine Hamdân, aynı zamanda kayınbiraderi olan Abdân adlı daiyi durumun iç yüzünü öğrenmesi için Selemiye'ye göndermiştir. Abdân, Selemiye'ye varınca Hamdân Karmat'ın yazıştığı liderin öldüğünü ve yerine oğlu Ubeydullâh'ın geçtiğini öğrenmiştir. Daha sonra Abdân, Ubeydullâh el-Mehdî ile görüşmüş ve yapılan görüşmede Ubeydullâh ona imamın kim olduğunu sormuştur. Abdân, imamın Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık olduğunu ve Ubeydullâh'ın babasını kastederek onun hücceti olarak kendisine davette bulunduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Ubeydullâh, Abdân'ın söylediklerini kabul etmeyerek Muhammed b. İsmâil'in imam olmadığını, Meymûn¹⁴² b. Deysân'ın¹⁴³ oğlu olan babasından başka bir imam bulunmadığını ve kendisinin de imam olarak onun yerine geçtiğini bildirmiştir. Daha sonra Abdân, Ubeydullâh'ın söylediklerinin doğru olup olmadığını soruşturmuş ve neticede Muhammed b. İsmâil'in onların nezdinde gerçekten imam olmadığını öğrenmiştir. Ardından Hamdân'ın yanına dönen Abdân, Selemiye'de olup bitenleri ve Ubeydullâh el-Mehdi'nin imâmet hakkındaki görüşlerini kendisine anlatmıştır. Hamdân Karmat hemen daileri toplamış ve Selemiye'de olan bitenleri kendilerine aktarmıştır. Nihayet Hamdân Karmat'ın başında bulunan grup 286 (899) yılında liderlik merkezi ile

¹³⁹ Huart, Hamdân'ın Abdullâh'ın vefatından sonra oğlu Ahmed'in imamlığını kabul etmediğini belirtmektedir. Bk. Cl Huart, "Hamdân Karmat", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, ts.), 5/1/179. Ancak kaynaklarda buna dair herhangi bir bilgiye tesadüf edemediğimizi belirtmemiz gerekir.

¹⁴⁰ Hamdân Karmat'ın faaliyetleri ve Karmatîler'in ortaya çıkışı hakkında bilgi için bk. Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), 222-235; Huart, "Hamdân Karmat", 5/1/179.

¹⁴¹ Nüveyrî, Ubeydullâh'ın babasının adını vermemekte, hareketin liderlerinden tağût'un çoğulu olan "tavâğit" şeklinde bahsetmektedir. Bk. Ahmed b. 'Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî fûnûni'l-edebe*, nşr. Abdülmecîd et-Tarhîni (Beyrut: Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, 2004), 25/137.

¹⁴² Meymûn'un kim olduğu hakkında geniş bir değerlendirme için bk. Prince P. H. Mamour, *Polemics on the Origin of the Fâtûmî Caliphs* (Karachi: Indus Publications, 1979), 43-92.

¹⁴³ Deysân hakkında bilgi edinmek için bk. Mamour, *Polemics*, 30-42.

tamamen irtibatını koparmaya karar vermiştir.¹⁴⁴ Ancak Hamdân Karmat ve Abdân gibi dailer merkezî liderliğe olan bağlılıklarını sonlandırmalarından çok kısa bir süre sonra muhtemelen Ubeydullâh'ın taraftarları tarafından etkisiz hale getirilmişlerdir.¹⁴⁵ Bununla birlikte Yemen'de ilk İsmâîlî devletini kuracak olan İbn Havşeb (ö. 302/915)¹⁴⁶ ve Zikreveyh b. Mihreveyh (ö. 294/907)¹⁴⁷ gibi dailer Ubeydullâh'ın tarafında yer almışlardır.¹⁴⁸

İsmâîlî anlayış, Ubeydullâh'ın liderliği döneminde özellikle Yemen ve Mağrib'in Mağribü'l-Ednâ kısmında yer alan İfrîkiye'de her geçen gün artan katılımlarla büyük bir güç kazanmıştır. Kuşkusuz bu başarının elde edilmesinde Yemen dâisi İbn Havşeb'in ve İfrîkiye'de görevlendirilen dâî Ebû Abdullâh eş-Şîi'nin (ö. 298/911)¹⁴⁹ başarılı çalışmaları önemli rol oynamıştır.¹⁵⁰ İfrîkiye'nin güçlü kabilesi Berberî Kutâme kabilesinin¹⁵¹ desteğini arkasına alan Ebû Abdullâh eş-Şîi, kısa bir süre içerisinde buranın yönetimini elinde bulunduran Abbâsîler'e bağlı Ağlebîler'e (184-296/800-909) karşı üstünlük sağlayarak pek çok yerin idaresini ele geçirdi.¹⁵² İfrîkiye'deki bu başarı haberleri kendisine ulaştığı sırada bulunduğu Selemiye'de Abbâsîler'in sıkı takibinden dolayı serbest hareket etme imkânı bulamayan Ubeydullâh, çok geçmeden Abbâsî

¹⁴⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/137; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 117; Ferhâd Deftêrî, "Gazzâlî ve İsmâîliyye", çev. Naim Döner, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2016), 531.

¹⁴⁵ Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî el-Yemânî, *Kitâbü Keşfi'l-Esrâri'l-Bâtuniyye ve Ahbârü'l-Karâmita, Târîhu Ahbâri'l-Karâmita* içinde, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dârü Hassân, 1982), 213; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 120. İbn Havkal ise Hamdân Karmat'ın 336 (947-948) yıllarında Fâtîmî halifesinin hizmetinde çalışan birisi olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 94. Daftary, bu bilgiye dayanarak Hamdân'ın taraf değiştirip Fâtîmîler'in lehine çalışmaya başladığını ifade etmektedir. Bk. Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 120, 125.

¹⁴⁶ Hayatı hakkında bilgi için bk. Eymen Fuâd Seyyid, "İbn Havşeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/35-36.

¹⁴⁷ Faaliyetleri hakkında bilgi için bk. Sabri Hizmetli, "Karmatiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/510-511.

¹⁴⁸ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 122.

¹⁴⁹ Hayatı hakkında bilgi için bk. Mustafa Öz, "Ebû Abdullah eş-Şîi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/85-87.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/450.

¹⁵¹ Kutâme kabilesinin Fâtîmîler'in kuruluşundan itibaren devlet nezdindeki durumları hakkında geniş bilgi için bk. Mûsâ Lukbâl, *Devru Kutâmeti fî Târîhi'l-Hilâfeti'l-Fâtûmiyyeti Münzû Tesisihâ ilâ Muntasifi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî* (Cezayir: eş-Şirketü'l-Vataniyye, 1979). Ayrıca bk. Yunus Emre Aydın, "Fâtîmîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fâtîmî-Kutâme İlişkileri (762-972)", *Anasay* 3 (2018), 79-98.

¹⁵² 'Alî b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk. Abdullâh İsmâil es-Sâvî (Kahire: Mektebetü's-Şarki'l-İslâmî, 1938), 289; Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 144; Yaacov Lev, "Army, Regime, and Society in Fâtîmîd Egypt, 358-487/968-1094", *International Journal of Middle East Studies*, 19/3 (1987), 337. Dâî Ebû Abdullâh eş-Şîi'nin Mağrib'deki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, 47-240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/450-452.

otoritesinin büyük ölçüde kaybolduğu bu bölgeye gitmeye karar verdi.¹⁵³ Ancak o, İfrîkiye'ye gitmek için çıktığı bu zorlu yolculuk esnasında Hâricî Midrârî (155-366/772-976)¹⁵⁴ emiri II. Elyesa' b. Muntasır (270-296/883-909) tarafından Sicilmâse'de¹⁵⁵ göz hapsine alındı.¹⁵⁶ Bu sırada Ebû Abdullâh eş-Şîi, İfrîkiye'deki Ağlebîler'in merkezi Rakkâde'yi¹⁵⁷ ele geçirdi. Ardından II. Elyesa' tarafından Sicilmâse'de alıkonulmuş bulunan Ubeydullâh el-Mehdî'yi kurtararak Rakkâde'ye getirdi. Burada Ubeydullâh'a 297 (909) yılında "el-Mehdî Emîrû'l-Müminîn" lakabıyla halife olarak biat edildi ve böylece İfrîkiye'de Ağlebî Devleti yıkılmış, Fâtımî Devleti kurulmuş oldu.¹⁵⁸

Ubeydullâh'ın İfrîkiye'de hilâfetini ilân etmesi, İsmâiliyyenin imâmet anlayışında önemli bir değişime neden olmuştur. Zira İsmâililikte bir buçuk asır gibi bir süre devam eden imamların gizliliği dönemi olan Setr dönemi sona ermiş, açığa çıkma anlamına gelen Zuhûr dönemi başlamıştır. Böylece Fâtımî Devletinin kurucusu Ubeydullâh, İsmâilî tarihinde ilk zâhir imam olarak yerini almıştır.¹⁵⁹ Öte yandan Ubeydullâh'ın halifeliğini ilân etmesiyle birlikte İslam dünyasında aynı anda biri Bağdat'ta diğeri İfrîkiye'de olmak üzere iki halifenin ismi hutbelerde okunmaya başlamıştır.¹⁶⁰

¹⁵³ Onun Yemen ile Mağrib arasında tercih yapmak durumunda kaldığı ve neticede tercihini Mağrib'den yana kullandığı belirtilmektedir. Bk. Eymen Fuâd Seyyid - A. Engin Beksaç, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/229. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Ubeydullâh el-Mehdî" maddesinde Ubeydullâh'ın Mağrib'e giderken Kahire'ye gittiği ve burada bir süre kaldığı zikredilmektedir. Ancak Kahire'nin Halife Mu'izz döneminde inşa edildiği dikkate alındığında kuvvetle muhtemel burada Fustât kastedilmiş olmalıdır. Bk. Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", 42/24.

¹⁵⁴ Midrârîler hakkında geniş bilgi için bk. Vefâ Yakûb Cibrîl Bernâvî, *Devletü Benî Midrâr es-Sufriyye bi'l-Mağribi'l-Aksâ el-İslâmî* (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003); Abdülhadi Ay, *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 47-59.

¹⁵⁵ Mağribü'l-Aksâ bölgesinde bulunan Sicilmâse Fas şehrinin günde doğusunda, Vâdizîz'in etrafında kurulmuş bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Muğrib fî zikri bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib*, nşr. Mac-Guckin De Slane (Algiers: y.y., 1857), 148-152.

¹⁵⁶ Dâî Ebû Abdullâh eş-Şîi'nin İfrîkiye'ye davet etmesiyle bölgeye gelen Ubeydullâh el-Mehdî, daha sonra Ebû Abdullâh eş-Şîi'nin Ağlebîler tarafından kısaca alındığını öğrenmiş ve Midrârîler'in elinde bulunan Mağribü'l-Aksâ'daki Sicilmâse'ye gitmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Midrârî hânedanı lideri II. Elyesa' b. Muntasır'dı. Tâcir kılığında şehre gelen Ubeydullâh el-Mehdî burada II. Elyesa'a takdim ettiği hediyeler ile onunla dostluk kurmayı başardı. Ancak daha sonra Ağlebî emîri III. Ziyâdetullâh'ın (290-296/903-909) II. Elyesa'a Ubeydullâh'ın İsmâilî lideri olduğunu haber vermesi, Midrârî emirinin Ubeydullâh'a karşı tutumunu değiştirmesine neden oldu ve onu beraberindekilerle birlikte hapse attı. Detaylı bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, 277.

¹⁵⁷ İfrîkiye'de Kayrevan'ın güneyinde bulunmaktadır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/55-56.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 6/458-459. Ayrıca bk. 'Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târihi't-Taberî*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: Matbaatu Beril, 1897), 52-53.

¹⁵⁹ Doğuda bulunan İsmâilîler'in bazıları ve özellikle Karmatîler bazı doktrinel hususlardan ötürü onun imâmetini tanımamışlardır. Bk. Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", 42/24.

¹⁶⁰ İspanyol araştırmacı Juan Vernet, Ubeydullâh'ın bu hamlesiyle Endülüs Emevî Devletinin saygı duyduğu İslâm birliğini yıktığını ifade etmektedir. Bk. Juan Vernet, *Endülüs Mirası Avrupa İslam'a Neler Borçlu?*, çev. Nesrin Karavar (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 42.

Ubeydullâh el-Mehdî, İfrîkiye’de otoritesini sağlamlaştırmasının ardından Mağrib’in tamamında hâkimiyet sağlamak için mücadele etmeye başladı. Mağribü’l-Evsat’ta yer alan stratejik öneme sahip Tâhert’in¹⁶¹ ele geçirilmesinden sonra burası Mağribü’l-Aksâ’ya düzenlenecek seferler için hareket üssü haline getirildi. Mağribü’l-Aksâ bölgesine art arda düzenlenen seferler sayesinde¹⁶² merkezi Fas¹⁶³ olan İdrîsîler (172-375/789-985) ile merkezi Sicilmâse olan Midrârîler belli aralıklar ile kısa süreliğine de olsa itaat altına alındı.¹⁶⁴ Ayrıca Mağribü’l-Evsat’ta çıkan isyanlar, Ebû Abdullâh eş-Şîî komutasındaki ordular tarafından kısa sürede bertaraf edildi.¹⁶⁵ Yine Mağribü’l-Ednâ’da yer alan Trablus’ta çıkan isyanlar kanlı bir şekilde bastırılarak devletin doğu sınırı emniyet altına alındı.¹⁶⁶ Abbâsî Halifesi Muktedir (295-320/908-932)¹⁶⁷ adına faaliyet gösteren İbn Kurhub’un bertaraf edilmek suretiyle İfrîkiye’ye yakın bir konumda bulunan Sicilya¹⁶⁸ adasının büyük bir bölümü Fâtımî idaresine bağlandı (300/912-913).¹⁶⁹ Bununla birlikte 306 (918), 310 (922), 312 (924-925), 313 (925), 315 (927), 317 (929 ve 319 (931) yıllarında başta Güney İtalya’da bulunan Calabria (Kıllevriye)¹⁷⁰ olmak üzere bölgedeki birçok önemli yere seferler düzenlenerek Bizans İmparatorluğuna karşı önemli başarılar elde edildi.¹⁷¹ Ancak Abbâsîler’e karşı yürütülen mücadelede Mısır üzerine düzenlenen seferlerde aynı başarı gösterilemedi. Ubeydullah’ın oğlu Ebü’l-Kâsım el-Kâim-Biemrillâh komutasında Abbâsî idaresi altında bulunan Mısır üzerine seferler düzenlenmesine rağmen¹⁷² Fâtımîler Mısır’ı ele

¹⁶¹ Mağribü’l-Evsat’ın kuzeyinde Mesîle ile Tilimsân arasında bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 2/8-10; Himyerî, *er-Ravzü’l-Mi’târ*, 126-127.

¹⁶² İbn ‘İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 1/194-195, 203-205; Daftary, *el-Hilâfetü’l-Fâtımiyye*, 221-227; Çelik, “Fatımî Halifesi Ubeydullah”, 407-409.

¹⁶³ Mağribü’l-Aksâ’nın tam ortasında kurulmuş bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 4/230-231.

¹⁶⁴ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/810; a.mlf, *el-Muğrib*, 149-151; İbn Ebî Zer‘, *el-Enîsu’l-Mutrib*, 80; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/50; 6/171-173; Kalkaşendî, *Subhü’l-A’sâ*, 5/166-167.

¹⁶⁵ Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 178-179. Ayrıca bk. İbn ‘İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 1/189.

¹⁶⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/471-472; İbn ‘İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 1/189, 192.

¹⁶⁷ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Okur Akademi, 2014).

¹⁶⁸ İslâm tarihi kaynaklarında Sıkilliye olarak ifade edilen Sicilya hakkında bk. Mahmut H. Şakiroğlu, “Sicilya”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/138-139.

¹⁶⁹ İbn Zâfir, *Ahbâru’d-Düvel*, 11; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/475-476; İbn ‘İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 1/193, 194; Çelik, “Fatımî Halifesi Ubeydullah”, 409-410; Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign* (London: Cambridge University Press, 1969), 185.

¹⁷⁰ Sicilya adasının doğusunda Güney İtalya’da bulunan bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 4/392.

¹⁷¹ İbn ‘İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 1/203, Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 214; Daftary, *el-Hilâfetü’l-Fâtımiyye*, 227-228; Çelik, *Fâtımîler*, 87-89.

¹⁷² Bu seferler hakkında bilgi için bk. Furkan Erbaş, “Fâtımî-İhşîdî İlişkileri (323-358/935-969)”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/62 (2022), 87-88.

geçirme hedefine ulaşamadı.¹⁷³ Öte yandan özellikle 313 (925) yılında Bizans İmparatorluğuna karşı düzenlenen seferler neticesinde Güney İtalya'daki bazı önemli noktalar ele geçirildi.¹⁷⁴ Ne var ki Endülüs topraklarında çıkan bazı isyanlara destek verme şeklinde Endülüs Emevî Devletine karşı izlenen pasif politikadan somut bir sonuç elde edilemedi.¹⁷⁵

Ubeydullâh el-Mehdî bir taraftan hâkimiyet sınırlarını genişletmeye çalışırken; diğer taraftan da devlet içerisinde kendi iktidarını sağlama alma adına adımlar atmaktan geri kalmadı. Bu uğurda Fâtımî Devletinin kuruluşunda büyük emeği geçen ve kendisine halifeliği sağlayan Ebû Abdullâh eş-Şî'i'yi ve onun kardeşi Ebü'l-Abbâs'ı öldürmekte tereddüt göstermedi.¹⁷⁶ Öte yandan hâkimiyeti altındaki toprakların ortasında yer alması sebebiyle güvenli gördüğü İfrîkiye'de, 308 (921) yılında Mehdiye¹⁷⁷ adında etrafı surlarla çevrili oldukça korunaklı yeni bir şehir inşa ettirdi ve devlet merkezini buraya nakletti.¹⁷⁸ Fâtımîler'in kurucusu ve ilk halifesi Ubeydullâh içeride çıkan isyanları bertaraf ederek devletin temellerini güçlü bir zemine oturtmaya çalıştı. Bir taraftan Mağrib'in tamamında hâkimiyet sağlamaya çalışırken; diğer taraftan da Bizans İmparatorluğu başta olmak üzere Endülüs Emevîleri gibi komşu devletlere karşı mücadelesini sürdürdü. Nihayet 322 (934) yılında yakalanmış olduğu bir hastalıktan ötürü vefat etti.¹⁷⁹

¹⁷³ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/483, 486, 501; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/69; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964), 148.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/25; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/203; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 228, 229; Çelik, *Fâtımîler*, 87-89.

¹⁷⁵ Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 206-207; Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, 115-116; Çelik, *Fâtımîler*, 81-82.

¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/461-463; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/67-68; Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı - Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 159; Stanley Lane Poole, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. Halil Edhem Eldem (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 91.

¹⁷⁷ Fâtımî kurucusu ve halifesi Ubeydullâh el-Mehdî tarafından İfrîkiye sahilinde temelleri atılan şehir hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 73; Ahmed Haydar el-Halîl, *el-Hareketü'l-'Umrâniyye fî İfrîkiye mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ muntasifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Kahire: Camiatu Aynişşems Külliyyetu'l-Âdâb Kısmu't-Târih, Doktora Tezi, 2014), 142-183; Ahmet Kavas, "Mehdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/387-389; Furkan Erbaş, "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 413-421.

¹⁷⁸ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 11; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/69; Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", 42/24.

¹⁷⁹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 12; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/70-71; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/72-73.

Ubeydullâh'ın vefatından sonra Fâtımî tahtına oğlu¹⁸⁰ Ebû'l-Kâsım Muhammed el-Kâim-Biemrillâh (322-334/934-945) geçti. Kâim, yönetime gelir gelmez hâkimiyeti altında bulunan topraklarda çıkan birçok isyanla uğraşmak zorunda kaldı.¹⁸¹ Öte yandan Mağribü'l-Aksâ'da günden güne artan Endülüs Emevî hâkimiyetini kırmak adına 323 (935) yılında bölgeye bir ordu sevk etti. Düzenlenen bu başarılı sefer neticesinde İdrîsî hânedanlığı itaat altına alındı ve böylece başta Fas şehri olmak üzere bölgedeki pek çok önemli nokta kontrol altına alındı.¹⁸² Bizans İmparatorluğuna karşı sürdürülen mücadele kapsamında 323 (934-935) yılında İtalya'nın kuzeyinde bulunan Cenova (Cenûve)¹⁸³ sahillerine ulaşan Fâtımî donanması burayı ele geçirerek pek çok esir ve ganimet elde etti. Sardinya (Serdâniye)¹⁸⁴ ve Korsika (Kurşika)¹⁸⁵ adalarında bulunan Bizans donanmaları yakıldı.¹⁸⁶ Kâim'in, 324 (936) yılındaki Mısır'ı ele geçirme teşebbüsü ordusunun İhşîdîler tarafından mağlup edilmesi sebebiyle hedefine ulaşamadı.¹⁸⁷ Halife Kâim, saltanatının sonuna doğru devletin varlığını tehdit edecek boyutta büyük bir isyanla karşı karşıya kaldı. Halifeliğinin son iki yılında patlak veren hâricî isyanı neredeyse devleti yıkımın eşiğine getirdi. Hâricî fırkalarından İbâziyye koluna¹⁸⁸ mensup Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd en-Nükkârî (ö. 336/947)¹⁸⁹ başlattığı isyan¹⁹⁰ neticesinde Rakkâde ve Kayrevan gibi İfrîkiye'nin birçok önemli şehrini kısa bir süre

¹⁸⁰ Kâim'in Ubeydullah el-Mehdî'nin oğlu olup olmadığı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Lewis, *The Origins Of İsmâ'îlism*, 44-67, 71-73; Daftary, *Muhaliğ İslâm'ın 1400 Yılı*, 147-148; Ivanow, *İsmâ'îlî Tradition*, 53-55, 129, 151-152; Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 11-13; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim", 164.

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/99-100.

¹⁸² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/72; Ahmet Güner, "Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/211.

¹⁸³ İtalya'nın kuzeybatısında bulunan şehir hakkında bilgi için bk. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Cenova> (E.T. 11/10/2023).

¹⁸⁴ Roma'nın batısında bulunan şehir hakkında geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/209; Mahmut H. Şakiroğlu, "Sardinya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/133-135.

¹⁸⁵ Sardinya'nın kuzeyinde yer alan ada hakkında bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Korsika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/212-214.

¹⁸⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/52; Abbâs Mahmûd el-Akkâd, *el-Abkariyyâtü'l-İslâmiyye, Fâtumatü'z-Zehrâ ve'l-Fâtimiyyûn Ehl-i Beyt* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.), 2/427. Ayrıca bk. Archibald R. Lewis, "The Moslem Expansion in the Mediterranean A. D. 822-960", *The Islamic World and The West A. D. 622-1492* (New York: John Wiley & Sons Inc., 1970), 27.

¹⁸⁷ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/74; Erbaş, "Fâtımî-İhşîdî İlişkileri", 88-90.

¹⁸⁸ İbâzîler'in Fâtumîler dönemindeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed İsmâil Abdürrâzık, *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib* (Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, 1985), 235-254.

¹⁸⁹ Hayatı hakkında bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Ebû Yezîd en-Nükkârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/259-260.

¹⁹⁰ Endülüslü Seyyah Hasan el-Vezzân eserinde Ebû Yezîd isyanının Ubeydullâh el-Mehdî döneminde patlak verdiğini bildirmektedir. Ancak İslâm tarihi kitaplarında yer alan bilgiler dikkate alındığında bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bk. Hasan b. Muhammed el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, Fransızcadan Arapçaya çev. Muhammed Huccî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 2/86.

içerisinde ele geçirdi. Ardından Kâim'in deneyimli komutanları idaresinde sevk etmiş olduğu orduları art arda hezimete uğratarak hâkimiyet alanını daha da genişletti. Daha sonra kendisine katılan Sünnî Mâlikî fakihlerin de yardımıyla Halife Kâim'i başşehir Mehdiye'de kuşatma altına aldı. Ancak bu muhasara esnasında aldığı peş peşe yenilgiler neticesinde kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Ebû Yezîd bu başarısızlığına rağmen Fâtımîler'e karşı olan isyanını etkili bir şekilde sürdürmeye devam etti.¹⁹¹

Ebû Yezîd'in isyanı devam ederken vefat eden Kâim'in yerine 334 (946) yılında oğlu İsmâil el-Mansûr-Billâh (334-341/945-953)¹⁹² tahta geçti. Onun ilk işi babası Kâim döneminde patlak veren ve hâlâ etkili bir şekilde devam eden Ebû Yezîd isyanını bastırmak oldu. Bazı Berberî ve Arap kabilelerini etrafında toplamak suretiyle Ebû Yezîd'e karşı harekete geçen Mansûr, kısa süre sonra 334 (946) yılında Kayrevan'ı ele geçirdi.¹⁹³ Ardından Ebû Yezîd'i yakalamak için sıkı bir takip başlattı. Bu ısrarlı takip neticesinde her geçen gün hâkimiyet alanı daralan Ebû Yezîd, nihayet 336 (947) yılında ele geçirildi. Böylece devleti yıkılma noktasına getiren bu büyük isyan başarılı bir şekilde sonlandırılmış oldu.¹⁹⁴ Mansûr, bu başarısıyla birlikte büyük ölçüde devlet içerisinde istikrarı sağlamış oldu. Öte yandan Endülüs Emevî Devletinin destek verdiği bazı Berberî kabilelerine karşı İfrîkiye'de sürdürülen sıkı takip ve sert politikalarla yeni bir isyanın çıkmasının önüne geçilerek yakalanan bu iç istikrarın bozulmasına müsaade edilmedi.¹⁹⁵ Bununla birlikte Ebû Yezîd isyanından sonra Mağribü'l-Evsat'ın batısında ve Mağribü'l-Aksâ'da tam bir hâkimiyet tesis edilemedi. Kuşkusuz devleti yıkımın eşiğine getiren Ebû Yezîd isyanı, Fâtımîler'in bu bölgelerdeki hâkimiyetinin büyük ölçüde zayıflamasına neden olmuştu. Nitekim ortaya çıkan bu otorite boşluğunu iyi bir şekilde değerlendiren Endülüs Emevî Devleti, Zenâte,¹⁹⁶ Mağrâve¹⁹⁷ ve Miknâse¹⁹⁸ gibi

¹⁹¹ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, 332-334; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 15-16; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 159-160.

¹⁹² İhsan Süreyya Sırma, Kâim'in ölümünün ardından el-Müttakî-Lillâh'ın halife olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Kâim'in vefatını 329 olarak vermektedir. Bu durum yazarın sehven Fâtımî halifeleri ile Abbâsî halifelerini birbirine karıştırmış olduğunu göstermektedir. Bk. İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 4/137-138.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/197-199.

¹⁹⁴ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, 334; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/199-201; Makrizî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/82-85.

¹⁹⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/57-58; Çelik, *Fâtımîler*, 140-143.

¹⁹⁶ Kabile hakkında geniş bilgi için bk. Lütfi Şeyban, "Zenâte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/246-247.

¹⁹⁷ Kabile hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Mağrâve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 27/169-171.

¹⁹⁸ Kabile hakkında geniş bilgi için bk. İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 83-87.

bölgenin güçlü kabilelerini ve İdrîsî ve Midrârîler'i yanına çekmek suretiyle bu bölgeler üzerindeki nüfuzunu daha da artırmıştı.¹⁹⁹ Öte yandan 338 (950) yılında Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'a (300-350/912-961) bağlı Zenâte emirlerinin Fâtımîler'e bağlı emirlere karşı zafer kazanarak Mağribü'l-Evsat'ın batısında bulunan Tâhert'i ele geçirmesi,²⁰⁰ 339 (951) yılında bizzat III. Abdurrahmân'ın Mağribü'l-Aksâ'nın kuzey sahil şeridinde bulunan Tanca'yı²⁰¹ ele geçirmesi,²⁰² Fâtımîler'in bu bölgeler üzerindeki hâkimiyetinin büyük ölçüde kaybolmasına yol açtı. Nitekim Mansûr'dan sonra halife olan oğlu Mu'izz'i ileride geniş bir şekilde ele alınacağı gibi bu bölgeler üzerinde yeniden hâkimiyet sağlayabilmek için zorlu bir mücadele beklemekteydi.

Halife Mansûr,²⁰³ tahta çıktığında büyük bölümü Fâtımîler'in idaresi altında bulunan Sicilya tam bir karışıklık içindeydi. Halife Kâim'in 329 (940) yılında Halîl b. İshâk'ın yerine vali tayin etmiş olduğu Attâf el-Ezdî, Sicilya'da bir türlü sükun ve istikrarı tesis edememişti. Devlet otoritesinin büyük ölçüde zayıfladığı bu dönemde Hristiyan halktan alınması gereken cizye vergisi tahsil edilemezken; adadaki güçlü kabileler de kendi başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardı. Nitekim Vali Attâf el-Ezdî'ye karşı harekete geçen bölgenin güçlü kabilesi Taberîoğulları pek çok askerin ölümüne yol açmıştı. Bu çarpışmalar esnasında bir kaleye sığınmak zorunda kalan Attâf el-Ezdî, çaresizlik içerisinde Halife Mansûr'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Bu durum karşısında harekete geçen Halife Mansûr, Ebû Yezîd'in çıkarmış olduğu isyanın bastırılmasında büyük katkısı olan Hasan b. Alî el-Kelbî'yi (ö. 354/965)²⁰⁴ Sicilya valiliğine atadı ve güçlü bir donanmayla adaya gönderdi (336/947-948). Bunun üzerine Taberîoğulları ve onlarla birlikte hareket eden bazı kabileler kendi kabilelerinden olmayan Hasan b. Alî el-Kelbî'nin vali olarak atanmasına karşı çıkarak onun adaya

¹⁹⁹ Évariste Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye mine'l-fethi ilâ sükûti'l-hilâfeti'l-Kurtubiyye (711-1031)*, çev. Ali Abdürraûf el-Bembî ve dğr (Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, 2002), 1/380.

²⁰⁰ İbn 'Îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/198, 199; Dâî İdrîs İmâdüddîn'in aktardığına göre daha önce 336 (947) yılında Endülüs Emevî taraftarı Miknâsî lideri Humeyd b. Yasal Tâhert'i ele geçirmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtûmiyyîn*, 463; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 315; Çelik, *Fâtûmîler*, 143.

²⁰¹ Mağribü'l-Aksâ'nın kuzeyinde Cebel-i Târik boğazının kıyısında bulunan şehir hakkında detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/43.

²⁰² İbn Ebî Zer', *el-Enisü'l-Mutrib*, 88; Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/380; Nadir Özkuyumcu, "Tanca", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/561.

²⁰³ Araştırmacı İbrahim Altan çalışmasında Fâtûmî Halifesi Mansûr'u sehven Muktedir olarak ifade etmiştir. Bk. İbrahim Altan, *İslâm Tarihinde Sicilya Adasının Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 69.

²⁰⁴ Hayatı hakkında bilgi için bk. Hüseyin Algül, "Hasan b. Ali el-Kelbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/287-288.

girişini ve göreve başlamasını engellemeye çalıştılar. Ancak adadaki diğer kabilelerin desteğini arkasına alan Hasan b. Alî el-Kelbî kısa sürede onları kontrol altına almaya ve adada yeniden emniyet ve asayişini temin etmeye muvaffak oldu. Öte yandan üç yıldan beri cizye vergisi ödemeyen Hristiyan halktan yeniden vergi toplamaya başladı.²⁰⁵

Hasan b. Alî el-Kelbî'nin Sicilya'da otoriteyi sağladığı sırada Bizans İmparatoru VII. Konstantin (m. 908-959) adaya büyük bir ordu sevketti (340/951). Durumdan haberdar edilen Halife Mansûr yedi bin süvari ve üç bin beş yüz piyadeden oluşan büyük bir donanmayı Hasan b. Alî el-Kelbî'ye takviye kuvvet olarak gönderdi. Bunun üzerine ordusuyla birlikte harekete geçen Hasan b. Alî el-Kelbî, Messina (Messîna)²⁰⁶ üzerinden Reggio (Reyû)'ya²⁰⁷ ulaştı. Ardından İtalya'nın güneyinde yer alan Calabria bölgesini ele geçirmek üzere farklı noktalara ordular sevk etti. Kendisi ise beraberindeki orduyla birlikte İtalya'nın güneyinde iç kesimde kalan Gerace (Cerâce)²⁰⁸ şehrini kuşatma altına aldı. Ancak bu sırada büyük bir Bizans ordusunun kendisine doğru geldiğini haber alınca vergi ödemeleri şartıyla Gerace halkıyla anlaşma yaparak buradaki kuşatmayı kaldırdı ve Bizans ordusunu beklemeye başladı. Fakat beklenen Bizans ordusu gelmeyince bölgeye karargah kuran Hasan b. Alî el-Kelbî, bir ay boyunca sevk ettiği ordularla Calabria bölgesindeki hâkimiyet alanını genişletmeye devam etti. Bu sırada Bizans İmparatorluğu tarafından vergi ödeme taahhüdüyle yapılan barış teklifini kabul ederek bu seferi sonlandırdı.²⁰⁹

Varılan anlaşma sonrasında ordusuyla birlikte Messina'ya dönen Hasan b. Alî el-Kelbî kışı burada geçirdi. Ancak bu sırada Halife Mansûr'dan sefere devam edilmesi yönünde gelen talimat üzerine yeniden Calabria üzerine harekete geçti ve Gerace'ye ulaştı. Burada yüksek rütbeli komutan anlamına gelen bir Bizanslı Strategos kumandasındaki orduyla yapılan şiddetli savaşta Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı, çok sayıda esir ve bol miktarda ganimet ele geçirdi (Zilhicce 340/Mayıs 952). Bu kesin galibiyetin ardından 341 yılı başlarında (952) Gerace şehrini ikinci kez kuşatma altına aldı. Bunun üzerine Bizans İmparatoru VII. Konstantin Hasan b. Alî el-Kelbî'ye elçi göndererek

²⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/222-224; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 319-320.

²⁰⁶ Taormina'nın kuzeyinde bulunan Messina şehri hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/130-131.

²⁰⁷ Sicilya adasının doğusunda İtalya'nın güneyinde yer alan bir Bizans şehridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/116.

²⁰⁸ Yer hakkında bilgi için bk. <https://www.google.com/maps/place/89040+Gerace> (E.T. 19/10/2023).

²⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/222-224. Ayrıca bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, çev. Metin Muhsin Bozkurt (İstanbul: Akit Yayınevi, 1997), 3/987.

barış teklifinde bulundu. Barış teklifini kabul eden Hasan b. Alî el-Kelbî, Bizans İmparatorluğuna karşı kazandığı zaferin nişanesi olarak Reggio şehrinin ortasında büyük bir cami inşa ettirdi. Kumandanlarından bir tanesi de bu cami için bir minare yaptırdı. İbnü'l-Esîr, Hasan b. Alî el-Kelbî'nin Müslümanların bu camide namaz kılmalarına, ezan okumalarına Hristiyanların engel olmamalarını, Hristiyanlardan herhangi birinin bu camiye girmemesini ancak müslüman esirlerden camiye giren herkesin eman altında olacağını ve bu camiye zarar verilmesi halinde Sicilya ve İfrîkiye'de bulunan bütün kiliselerin yıkılacağını anlaşma şartlarına ilave ettirdiğini kaydetmektedir.²¹⁰ Netice itibarıyla Mansûr'un halifeliğinin son yıllarında arka arkaya düzenlenen başarılı seferler ve ardından 341 (952) yılında imzalanan anlaşma ile Sicilya'da ve İtalya'nın güneyinde yürütülen mücadelede Bizans İmparatorluğuna karşı büyük bir üstünlük sağlanmış oldu. Ancak bu üstünlük çok uzun süreli olmadı. Nitekim ileride geniş bir şekilde ele alınacağı gibi Bizans İmparatorluğunun söz konusu anlaşmayı Mu'izz'in halife olmasından kısa bir süre sonra bozması iki taraf arasındaki silahlı mücadelenin yeniden başlamasına sebep oldu.

Mansûr'un önemli icraatlarından birisi de 335 (946) yılında devlet merkezini Mehdiye'den kendi adı ile anılan Mansûriye (Sabra)²¹¹ şehrine nakletmesi oldu.²¹² Mansûriye, 335 (946) yılından devlet merkezinin Kahire'ye taşındığı 362 (963) yılına kadar Fâtımîler'in hilâfet merkezi olmaya devam etmiştir. Netice itibarıyla Mansûr dönemi devletin yavaş yavaş yeniden toparlanmaya başladığı bir dönem olmuştur. Her ne kadar Mağrib'in genelinde hâkimiyeti sağlayamamış olsa da, Sicilya'da Bizans İmparatorluğuna karşı kazandığı zaferler Mansûr'un dış siyasette attığı önemli adımlardan olmuştur.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/224-225, 239. Ayrıca bk. Ayrıca bk. Kâdî Nu'mân, *İfritâhu'd-Da've*, 334; İsmâ'il b. 'Alî Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, nşr. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb-Yahya Seyyid Hüseyin (Kahire: Dârü'l-Mearif, ts.), 2/96.

²¹¹ Mansûriye (Sabra) şehri hakkında bilgi için bk. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 74; 'Abdullâh b. Muhammed et-Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb (Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1981), 328; Halîl, *el-Hareketü'l-'Umrâniyye*, 183-188; Erbaş, "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye", 421-425.

²¹² İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 74; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezhir Uzel (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 132.

1. BÖLÜM: HALİFE OLUŞU VE DÖNEMİNDEKİ SİYASÎ VE ASKERÎ OLAYLAR

1.1. Veliahtlık Öncesi Hayatı ve Veliaht Tayin Edilmesi

Babası üçüncü Fâtımî Halifesi Mansûr, annesi ümmü veled olan²¹³ Fâtımîler'in dördüncü halifesi Ebû Temîm Ma'ad el-Mu'izz-Lidînillâh, rivayetlerin çoğunluğuna göre 319 yılı Ramazan ayının 11'inde²¹⁴ (27 Eylül 931) Pazartesi günü Mehdiye²¹⁵ şehrinde dünyaya gelmiştir.²¹⁶ Bununla birlikte aynı kaynaklarda onun 317 (929-930), 318 (930-931) veya 320 (932) yılında doğduğunu gösteren kayıtlar da mevcuttur. Bunlardan Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ* adlı eserinde onun 319 (931) yılında doğduğunu belirtirken, *el-Hitat* isimli eserinde ise Ramazan 317 (929) yılında dünyaya geldiğini kaydetmektedir.²¹⁷ Aynı tarihçi Halife Ubeydullâh el-Mehdî'nin 322 (934) yılında öldüğünde Mu'izz'in 4 yaşında, dedesi Halife Kâim'in 334 (946) yılında öldüğünde ise 16 yaşında olduğunu ifade ederek onun 318 (930-931) yılında veya ay dikkate alındığında daha kuvvetli ihtimâl 317 (929-930) yılında doğmuş olabileceğine işaret etmektedir.²¹⁸ Öte yandan İbnü'l-Esîr ve Ebü'l-Fidâ eserlerinin farklı yerlerinde Mu'izz'in 319 (931) yılında doğduğunu ifade etmişlerdir.²¹⁹ Bununla birlikte adı geçen tarihçiler ve Nüveyrî Mu'izz'in 341 (953) yılında halife olduğu sırada yirmi dört yaşında olduğunu belirterek onun 317 (929-930) yılında doğduğuna işaret etmiş görünmektedirler.²²⁰ Görebildiğimiz kadarıyla onun 320 (932) yılında dünyaya geldiğini kaydeden tek tarihçi İbnü'd-Devâdârî'dir. O, *Kenzü'd-Dürer* isimli eserinin Fâtımîler ile

²¹³ Kaynaklarda annesinin adı zikredilmemektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/360.

²¹⁴ İbnü'd-Devâdârî, Mu'izz'in Ramazan ayının 21'inde dünyaya geldiğini ifade etmektedir. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/119.

²¹⁵ Araştırmacı Yunus Emre Aydın hiçbir kaynakta tesadüf edemediğimiz bir şekilde Mu'izz'in Sicilya doğumlu olduğunu belirtmektedir. Bk. Yunus Emre Aydın, *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir Bi-Ahkâmillah ve Dönemi* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 5.

²¹⁶ İbn Zûlâk, *Ahbâru Sibeveyh*, 64; Şemsüddîn Yûsuf Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, thk. Ammâr Rûhâvî ve dğrl. (Beyrut: Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 2013), 17/483; Reşîdüddîn Fazlullâh el-Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, thk. Muhammed Takî Dânişpejûh, Muhammed Debîr-i Siyâkî (Tahran: Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitab, 1977), 37; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/115; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/93 (İng., 53); Wüstenfeld, *Geschichte*, 99.

²¹⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/34. Muhtemelen müsteşrik Quatemêre de aynı tarihi Makrîzî'den aktararak vermiştir. Bk. Quatemêre, "Du Khalife Fâtîmîte Moëzz", 1836, 401.

²¹⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/230 (İng., 210).

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/360; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/115.

²²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/243; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/75.

ilgili bölümünde Mu‘izz’in doğum tarihini 319 (931) olarak verirken;²²¹ Abbâsîler ile ilgili olan kısmında 320 (932) yılı olarak kaydetmektedir.²²² Zikredilen tarihler arasında 317 (929) ve 319 (931) yıllarının daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak söz konusu tarihçilerin Mu‘izz’in biyografisini aktardıkları kısımlarda daha çok 319 (931) yılını tercih etmeleri ve yine dönemin tarihçisi İbn Zûlâk gibi tarihçilerin de bu tarihi kaydetmeleri mezkûr tarihin doğru olma ihtimâlini daha güçlü hale getirmektedir.

İleride ele alınacağı gibi bizim tespitimize göre babasının vefatından çok kısa bir süre önce yani 341 (952) yılında veliaht tayin edilen ve onun ölümünün ardından 22 yaşında halife olan Mu‘izz’in çocukluk ve gençlik yıllarına dair kaynaklarda pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte halifelik dönemine ve şahsiyetine ait yapılan dolaylı anlatımlardan onun dedesi Kâim dönemine denk gelen çocukluk yıllarında sarayda özel hocalardan iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Şahsiyetinin ele alındığı kısımda daha geniş bir şekilde ele alındığı gibi onun Berberî, Yunan, Sudan ve Slav dillerini bildiğini gösteren kayıtlar,²²³ yine dinî ve pozitif ilimlerdeki derin vukufiyetine, cedel ve münazara ilimlerindeki kabiliyetine dair yapılan anlatımlar²²⁴ yukarıda yapılan tespitin doğruluğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Pek fazla kayıt bulunmamakla birlikte Mu‘izz’in gençlik yıllarına ait tespit ettiğimiz iki rivayet onun gençlik yıllarından itibaren ordunun başında sefere çıktığını ve devlet işleriyle yakından ilgilendiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bununla birlikte her ne kadar biz onun bu dönemde veliaht tayin edilmediğini kabul etsek de söz konusu rivayetlerde Mu‘izz, kuvvetle muhtemel Kâdî Nu‘mân’ın eserinde yer alan anlatımların etkisiyle veliaht olarak zikredilmektedir. Bizim de bu rivayetlerin aktarımında kaynaklardaki anlatıma bağlı kaldığımızı belirtmemiz gerekir.

Mu‘izz’in gençlik yıllarına ait tespit ettiğimiz rivayetlerin ilki Ebû Yezîd’in oğlu Fazl’ın çıkarmış olduğu isyanı bastırmak için babası Halife Mansûr’un düzenlemiş olduğu sefere komutan olarak katılmasıyla ilgilidir. Bu rivayete göre devleti yıkılma noktasına getiren Ebû Yezîd’in çıkarmış olduğu isyanın Halife Mansûr döneminde bastırılması ve

²²¹ İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürer*, 6/119

²²² Ebû Bekr b. ‘Abdillâh İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürer ve Cami’u’l-Ğurer*, thk. Dorothea Krawulsky (Beyrut: y.y., 1992), 5/364

²²³ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/101 (İng., 65); Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 207; Hasan, *İslâm Tarihi*, 4/52; Çubukçu, “Muiz-Lidînillâh”, 31/97.

²²⁴ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 60-62, 117, 133, 148; Sa’d Bâşâ Zağlûl, *Târîhu’l-Mağribi’l-Arabî* (İskenderiye: Münşetü’l-Maarif, 1990), 3/221. Ayrıca bk. Wüstenfeld, *Geschichte*, 131; Çubukçu, “Muiz-Lidînillâh”, 31/96.

kendisinin ortadan kaldırılmasının ardından babasının davasını devam ettirmek isteyen oğlu Fazl etrafına topladığı kalabalık bir ordu ile birlikte İfrîkiye’de bulunan Kıstîliye²²⁵ ve Kafsa²²⁶ şehirlerine yönelmiştir. Bunu haber alan Halife Mansûr, o sıralarda henüz on yedi yaşında bulunan ve daha önce herhangi bir savaşa katılmamış olan oğlu ve aynı zamanda veliahdı olan Mu‘izz ile birlikte Mansûriye’den 336 yılı Şaban ayının başında (Şubat 948) harekete geçmiştir. Önce Sübeytîla²²⁷ şehrine daha sonra Kafsa’ya geçmişler ve burada dört gün kalmışlardır. Bu sırada Halife Mansûr’un ordusuyla birlikte üzerine geldiğini haber alan Fazl, Kafsa’dan ayrılarak Biskire’ye²²⁸ kaçmıştı. Mansûr, çıktığı bu sefer esnasında 27 Şaban 336 (12 Mart 948) tarihinde oğlu Mu‘izz’i emrine verdiği orduyla birlikte Fazl’ın destekçilerinin bulunduğu korunaklı bir kaleyi²²⁹ ele geçirmesi için gönderdi. Mu‘izz başarılı bir şekilde bu kaleyi ele geçirmiş ve birçok esir ile birlikte geriye dönmüştür. Babası Mansûr onu ayakta karşılayarak gözlerinden öpmüş ve bu başarısından ötürü onun kendisine lâıyk bir evlât olduğunu belirterek övmüştür. Üç yüzü aşkın isyancının başı ise Mansûriye ve Mehdiye şehirlerine gönderilmiştir. İsyancıların hurma ağaçları kesilmiş, kaleleri yıkılmıştır. İsyancı Fazl ise ele geçirilememiştir. Nihayet Mansûr ve oğlu Mu‘izz Ramazan ayının ortasında (Mart 948) Mansûriye’ye dönmüşlerdir.²³⁰ Zaferden sonra Ramazan bayramı günü Mansûr arkasında oğlu Mu‘izz, diğer oğulları, kardeşleri, amcaları ve diğer önde gelenler ile birlikte namaz kılmak için Musallâ’ya gitmişlerdir.²³¹ Bu rivayetten hareketle Mu‘izz’in bundan sonraki tarihlerde de sefere veya seferlere çıkmış olabileceğini düşünmek mümkündür.

İkinci rivayet onun gençlik yıllarında devlet işleriyle yakından ilgilendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Önceden geçtiği gibi Sicilya’daki Fâtımî hâkimiyetine son vermek isteyen dönemin Bizans İmparatoru adaya büyük bir ordu göndermişti. Ancak yapılan savaşta mağlup olunca 341 (952) yılında barış talep etmek zorunda kalmıştı.²³²

²²⁵ İfrîkiye’de bulunan büyük bir şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 4/348.

²²⁶ İfrîkiye’de bulunan Zâb’ın nâhiyelerinden olan Kafsa için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 4/382.

²²⁷ İfrîkiye’deki bir şehir olup Kayrevan ile arasında yetmiş mil bulunmaktadır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 3/187.

²²⁸ Mağribü’l-Evsat bölgesinde yer alan şehir hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 1/422.

²²⁹ Dâî İdrîs bu kalenin adını Mâvâs olarak vermektedir. Ayrıca Mu‘izz dönemi Fâtımîler’in önde gelen dâî ve âlimlerinden birisi olan Ca’fer b. Mansûr’l-Yemen’in Mu‘izz’in bu başarısı üzerine söylemiş olduğu şiir hakkında bk. Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyyîn*, 474-475.

²³⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ’*, 2/163; Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyyîn*, 471-474.

²³¹ Makrîzî, *el-Mukaffâ’*, 2/163; Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyyîn*, 480.

²³² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/222-225, 239; Daftary, *el-Hilâfetü’l-Fâtumiyye*, 319-321; Çelik, *Fâtımîler*, 146-148. Ayrıca bk. Kâdî Nu’mân, *İftitâhu’d-Da’ve*, 334.

Makrîzî'nin eserinde Mansûr'un biyografisini anlattığı kısımda yer verdiği ayrıntıya göre Kâdî Nu'mân, teklif edilen bu barış antlaşması hakkındaki görüşlerini almak üzere Mâlikî, Şâfiî, Hanefî ve Şîî âlimlerin katıldığı bir toplantı düzenlemiştir (17 Safer 341 Perşembe/14 Temmuz 952). Bu toplantıda âlimler Mü'minler'in emirinin görüşünün kendi görüşleri olduğunu belirtmişlerdir. Ardından Bizans İmparatorluğunun Fâtımîler'e ödeyeceği ücret karşılığında iki taraf arasında antlaşma imzalanmasına karar verilmiştir. Rivayetin devamında bildirildiğine göre âlimler Kâdî Nu'mân'ın huzurundan ayrılırken bu sırada veliaht olan Mu'izz ile karşılaşmışlar ve onu selâmlamışlardı. Mu'izz, âlimlere toplantıda ne karar aldıklarını sorunca onlar da kendisini durumdan haberdar etmişlerdi.²³³

Kaynakların çoğunluğuna göre beş erkek kardeşin²³⁴ en büyüğü olan Mu'izz'i, babası Mansûr vefat etmeden önce 341 (952) yılında veliaht tayin etmiştir.²³⁵ Bununla ilgili bilgiye göre Mansûr 341 (952) yılında sırasıyla Safâküs,²³⁶ Tûnis²³⁷ ve Kâbis'e²³⁸ gittikten sonra Cerbe²³⁹ adası halkına kendisine itaat etmeleri yönünde mektup göndererek itaatlerini sağlamış ve bir ay süren seferini sonlandırmasının ardından geri dönünce oğlu Mu'izz'i veliaht tayin etmiştir.²⁴⁰ Diğer taraftan İbn İzârî Halife Mansûr'un 340 (951-952) yılında oğlu Mu'izz'i veliaht olarak ilân ettikten sonra Celûlâ²⁴¹ mevkiye gittiğini, burada hastalandığını ve döndükten sonra hasta bir şekilde Ramazan Bayramı namazını kıldırıldığını aktarmaktadır.²⁴² Tespitlerimize göre İbn İzârî'den başka Mu'izz'in 340 (951-952) yılında veliaht ilân edildiğini söyleyen başka bir müellif yoktur. Mu'izz'in başkadısı Nu'mân b. Muhammed başta olmak üzere birçok müellifin Mu'izz'in veliaht ilân edildiği tarihi 341 (952) yılı olarak vermeleri söz konusu tarihin doğru olma ihtimâlini daha güçlü hale getirmektedir.

²³³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/175.

²³⁴ Mansûr'un diğer oğullarının adları Haydere, Hâşim, Tâhir ve Hüseyin'dir. Kızlarının adları ise Hibe, Ervâ, Esmâ, Ümmü Seleme ve Mansûre'dir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/91.

²³⁵ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, 335; İbn Zûlâk, *Ahbâru Sîbeveyh*, 64; *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/470; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaûd (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1989), 4/347.

²³⁶ İfrîkiye'de sahil şeridinde yer alan şehir hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/223-224.

²³⁷ İfrîkiye'de sahil şeridinde bulunan bir şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/60-62.

²³⁸ Trablus ile Safâküs arasında yer alan şehir hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/289.

²³⁹ İfrîkiye nâhiyelerinden birisi olan Cerbe adası Kâbis'e yakın bir yerde bulunmaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/118.

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/242. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/176.

²⁴¹ İfrîkiye'de bulunan Kayrevan'a 24 mil uzaklığındaki yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/156.

²⁴² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/234.

Bununla birlikte Mu'izz'in 341 (952) yılından daha önce veliaht tayin edildiğini gösteren doğrudan olmasa da üç dolaylı anlatım mevcuttur ve bunların üçü de Mu'izz'in yakın adamlarından Kâdî Nu'mân'a aittir. Kâdî Nu'mân'dan nakille Dâî İdrîs'in de eserine aldığı bir rivayete göre Halife Mansûr Tâhert'te hastalanmasının ardından Mu'izz'i veliaht tayin ettiğini önde gelen adamlarına bildirmek için onları huzuruna çağırmıştır.²⁴³ Söz konusu anlatımın yapıldığı eserlerde bu olayın tarihi ile ilgili direkt bir bilgi verilmese de Mansûr'un 336 (947) yılında Ebû Yezîd Mahled en-Nükkârî isyanını bastırdıktan sonra²⁴⁴ Tâhert'e gittiği ve burada hastalandığı²⁴⁵ dikkate alındığında Mansûr'un önde gelen adamlarına Mu'izz'i 336 (947) yılında veliaht tayin ettiğini bildirdiğini kabul etmek gerekecektir. Bu durumda Mansûr, halife olmasından yaklaşık olarak bir yıl sonra henüz on altı yaşında olan oğlu Mu'izz'i veliaht tayin etmiş görünmektedir.

Sadece Kâdî Nu'mân'ın eserinde tesadüf ettiğimiz diğer iki rivayette ise Mu'izz'in veliaht tayin edilme tarihi olmasa da veliaht tayin edilme düşüncesi dedesi Kâim dönemine taşınmaktadır. Nitekim söz konusu rivayetlerden birinde ikinci Fâtımî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın torunu Mu'izz'e olan ilgi ve alakasından ötürü oğlu Mansûr'un yerine onu veliaht ilân etmeye niyetlendiği ve bu niyetini de şayet yaşı küçük olmasaydı onu veliaht tayin edeceğini belirterek ifade ettiği kaydedilmektedir.²⁴⁶ Diğer rivayette ise Kâim oğlu Mansûr'u veliaht ilân ettikten sonra ölümünden üç gün önce²⁴⁷ yanına gelen torunu Mu'izz'e Mansûr'un kendisinden sonra onu bırakıp diğer kardeşlerini tercih etmesi ihtimâlinde endişelendiğini, babasının böyle bir şey yapması durumunda sabırla hareket etmesini ve kardeşlerine dikkat etmesini tavsiye ettiği zikredilmektedir.²⁴⁸

Araştırmacı Farhad Daftary kuvvetle muhtemel yukarıdaki son iki rivayetten hareketle Kâim'in İsmâîlî geleneklere uygun olarak hayatta iken torunu Mu'izz'i veliaht tayin ettiğini, bunu da Mansûr'un kendisinden sonra Mu'izz'in kardeşlerinden bir tanesini

²⁴³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 555-556; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 464-465.

²⁴⁴ Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 459.

²⁴⁵ Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 463-464; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 328.

²⁴⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 94-95. Halife Kâim'in Mu'izz'e karşı olan ilgisini gösteren diğer bir rivayete göre Kâim bir gün torunu Mu'izz'i bağrına basarak öpmüş ve onun vesilesiyle gerçekleşmeyecek hiçbir şeyin bulunmadığını ifade etmiştir. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 75 (İng., 72).

²⁴⁷ Halife Kâim 13 Şevvâl 334 (18 Mayıs 946) yılında vefat ettiğine göre Mu'izz dedesi ile bu görüşmeyi 10 Şevvâl 334 (15 Mayıs 946) yılında gerçekleştirmiştir.

²⁴⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 468-469.

kendisine tercih etmesinden endişe ettiği için yaptığını belirtmektedir.²⁴⁹ Hâlbuki söz konusu rivayetlerde dedesi Kâim'in Mu'izz'i veliaht tayin ettiğine dair kesin bir kayıt mevcut değildir. Aslında Kâdî Nu'mân'ın eserinde yer alan bu üç rivayetin ne anlama geldiğini, yine onun eserinde yer alan bir başka anlatım ile izah etmek mümkün görünmektedir. Onun *el-Mecâlis* isimli eserinde Mansûr'un, oğlu veliaht Mu'izz'e kendisini Allâh'ın seçtiğini, hilâfet işini ona özel kıldığını ve ona icabet ettiğini söylediği kaydedilmektedir.²⁵⁰ Dolayısıyla Mu'izz'in babasının halifeliğinin ilk yılında veliaht tayin edildiğini, hatta dedesi tarafından veliaht tayin edilmeyi düşünüldüğünü gösteren söz konusu anlatımları bu düşüncenin bir sonucu olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Kaldı ki bundan sonraki başlık altında ele alınacağı gibi Mu'izz'in babası Mansûr'un ölümünden sonra yaklaşık kırk gün babasının ölümünü gizleyerek kendisine biat almayı geciktirmesi de onun babasının ölümüne çok az bir zaman kala yani 341 (952) yılında veliaht tayin edilmiş olma ihtimâlini daha da güçlendirmektedir. Şayet Mu'izz belirtildiği gibi bundan daha önceki tarihlerde veliaht tayin edilmiş olsaydı herkesin kabullendiği bu durumda bu kadar süre beklemeye ve temkinli davranmaya gerek kalmazdı.

Mansûr ölümüne neden olan hastalığa yakalanınca kısa bir süre önce veliaht tayin etmiş olduğu oğlu Mu'izz'e kendisinin üç parça beyaz bez ile kefenlenmesini, arkasından ağlanılmamasını ve göreve geldikten sonra halka adaletle ve güzel bir şekilde davranmasını vasiyet etti.²⁵¹ Halife Mansûr 28 Şevvâl 341 (18 Mart 953)²⁵² tarihinde Cuma günü devlet merkezi Mansûriye'de ölmüş, cenaze namazını ise oğlu Mu'izz kıldırıştır.²⁵³

²⁴⁹ Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 327. Daftary başka bir yerde ise yukarıdaki iddiasının aksine Mansûr'un Mu'izz'in de aralarında bulunduğu beş oğlundan hangisini veliaht tayin edeceği hususunda uzun bir süre tereddüt yaşadığını ifade etmektedir. Bk. F. Dachraoui, "al-Mu'izz Li-Dîn Allâh", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1993), 485.

²⁵⁰ Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 124.

²⁵¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 241. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/471.

²⁵² Birçok tarihçi Mansûr'un Şevvâl 341'de (Mart 953) vefat ettiğini belirtmesine rağmen (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/235; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/177; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 511); Kalkaşendî, kendisinden başka hiçbir kaynaktan rastlamadığımız şekilde onun 342 yılının Ramazan ayında (Ocak-Şubat 954) öldüğünü zikretmektedir. Bk. Şihâbüddîn Ahmed el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-Înâfe fî me'Âlimi'l-hilâfe*, nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc (Beyrut: y.y., 1980), 1/310.

²⁵³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/177.

1.2. Halife Oluşu

Babası Mansûr'un 28 Şevvâl 341 (18 Mart 953) tarihindeki ölümünün ardından bu sırada 22 yaşında²⁵⁴ bulunan veliaht Mu'izz'e halife olarak biat edilmiştir.²⁵⁵ Bununla birlikte Mu'izz'in babasının ölümünü hemen ilân etmediği, dolayısıyla kendisine biat almak için bir ay yedi gün²⁵⁶ veya kırk gün²⁵⁷ gibi bir süre beklediği kaydedilmektedir. Yapılan anlatımlardan Mu'izz'in bu sırada Mehdiye'de ikamet etmekte olan kardeşleri, amcaları başta olmak üzere aile mensuplarının kendisine karşı harekete geçmesinden kuşku duyması sebebiyle böyle bir tedbire başvurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, yakın adamlarından olan devlet adamı Üstâz Cevzer'e gönderdiği mektupta önde gelenlerden veya avamdan kim olursa olsun herkesten babasının ölümünü gizlemesini, şayet bu konuda bir şey duyan olursa onu yalanlamasını hatta korkutmasını istemiştir. Yine Cevzer'e maymunlar olarak ifade ettiği bazı kimselerin kendisine doğru gelmesini engellemesini ve evlerinden çıkmalarına müsaade etmemesini emretmiştir.²⁵⁸ Mu'izz'den aldığı mektup üzerine olağanüstü derecede ihtiyatlı hareket eden Üstâz Cevzer, herhangi bir problem yaşanmaması için büyük bir hassasiyet göstermiştir. Hânedan ileri gelenleriyle birlikte Mehdiye'de bulunan Üstâz Cevzer efendisini gelişmelerden sık sık haberdar etmiştir. Bu konuda yapılan aktarımlardan birine göre Üstâz Cevzer, Mu'izz'in babasının amcası Ahmed b. Ubeydullâh el-Mehdî'nin yeğeni hakkında bazı iftiralarda bulunduğunu ve hoş karşılanmayacak hâl ve tavırlar sergilediğini haber aldığı anda, hemen Mu'izz'i durumdan haberdar etmiştir. Bunun üzerine kendisine teşekkür eden Mu'izz, babasının amcası Ahmed b. Ubeydullâh el-Mehdî'nin kötülüğü kışkırtan küstah ve zavallı birisi olduğunu belirtmiştir.²⁵⁹ Üstâz Cevzer ayrıca yardımcısı Nusayr es-Sıkkî'nden²⁶⁰ Mu'izz'in amcası Kâsım b. Kâim-Biemrillâh'ın iki oğluna ait notlarda Mu'izz hakkında ağza alınmayacak derecede

²⁵⁴ Muhammed b. 'Abdullâh İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-Hulleti's-Siyerâ'*, thk. Hüseyin Munis (Kahire: Dârü'l-Mearif, 1985), 2/391; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/234. Daha önce de geçtiği gibi İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Fidâ' ve Nüveyrî bu sırada Mu'izz'in yirmi dört yaşında olduğunu kaydetmektedirler. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/243; Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/100; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/75.

²⁵⁵ İbn Zülâk, *Ahbâru Sîbeveyh*, 64; Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, 37; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 4/347; Wüstenfeld, *Geschichte*, 99.

²⁵⁶ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 81.

²⁵⁷ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 541 (İng., 68).

²⁵⁸ Cevzerî, *Sîret*, 74 (İng., 69-70). Ayrıca bk. Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 329; Michael Brett, *The Fatimid Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press., 2017), 63.

²⁵⁹ Cevzerî, *Sîret*, 105-106 (İng., 111-112).

²⁶⁰ Önceden Cevzer'in yardımcısı olarak Mehdiye'de çalışan Nusayr daha sonra Trablus'un idaresiyle görevlendirilmiştir. Geniş bilgi için bk. Cevzerî, *Sîret*, 118-119 (İng., 128-129).

hoş olmayan ifadelerin yer aldığını öğrenince Mu‘izz’i durumdan haberdar etmişti. Bunun üzerine Mu‘izz, Allâh’ın kendilerine lütufta bulunduğunu, düşmanlarını ise aşağılık ve zillet ile damgaladığını ifade ederek onların yakın zamanda ceza ve ıstıraba uğrayacaklarını belirtmiştir.²⁶¹ Bir başka rivayete göre ise Üstâz Cevzer, Mehdiye’deki saraylardan Mansûriye’deki önde gelen kimselerin evlerine gidip gelen mektuplara el koymuş ve Mu‘izz’i bu mektuplar hakkında haberdar etmiştir. Bunun üzerine Mu‘izz, Üstâz Cevzer’e mektupları ele geçirme hususunda aşırıya gitmemesini, hasımlarının dikkatini çekmeyecek şekilde ihtiyatlı davranmasını istemiştir.²⁶²

Halife Mu‘izz, babası Mansûr’un ölümünün ardından geçen yaklaşık kırk günlük süre içerisinde işlerin kontrolünü ele geçirmesinin ardından 7 Zilhicce 341 (25 Nisan 953) tarihinde önde gelenlerin ve halkın kendisine halife olarak biat etmelerine müsaade etmiş ve Mu‘izz-Lidînillâh lakabını almıştır.²⁶³ Aynı şekilde kendilerine haber gönderilen Mehdiye’deki amcaları ve babasının amcaları da gelerek kendisini halife olarak selâmlamışlar ve biat etmişlerdir.²⁶⁴ Bu sırada yirmi iki yaşında olan Mu‘izz, biatları kabulünün ardından 10 Zilhicce 341 (28 Nisan 953) tarihinde Kurban bayramı namazını kıldırılmış, namazdan sonra ilk irâd ettiği hutbede babasının öldüğünü ilân etmiş,²⁶⁵ sonrasında ise kurban kesmiştir.²⁶⁶ Dâî İdrîs’in aktardığına göre bölgenin en güçlü kabilelerinden biri olan Berberi Kutâme kabilesi Halife Mu‘izz’in irâd ettiği bu hutbeyi dinlemeye büyük bir kalabalık ile katılmıştır.²⁶⁷ Bu durum söz konusu kabilenin Halife Mu‘izz’e tam destek sağladığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Mu‘izz irâd ettiği bu hutbede imâmetin asla son bulmayacağını belirterek halka imamlara sıkı bir şekilde bağlanmalarını ve itaat etmelerini tavsiye etmiştir.²⁶⁸

²⁶¹ Cevzerî, *Sîret*, 98 (İng., 101-102).

²⁶² Cevzerî, *Sîret*, 99-100 (İng., 103). Aynı eserde Mu‘izz’in, bu süreç içerisinde Üstâz Cevzer’in görevlerini eksiksiz yerine getirmesinden dolayı ziyadesiyle memnun olduğu ve işlerini aksatmaması, itinayla yerine getirmesi sebebiyle onun kendisine olan bağlılığından şüphe etmediğini ifade ederek övdüğü kaydedilmektedir. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 102-103 (İng., 107).

²⁶³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/243; İbnü’l-Ebbâr, *Hulletü’s-Siyerâ*, 2/391; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/225; Wüstenfeld, *Geschichte*, 99.

²⁶⁴ İbnü’l-Ebbâr, *Hulletü’s-Siyerâ*, 2/391; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/75.

²⁶⁵ Cevzerî, *Sîret*, 76 (İng., 73-74). Hutbenin tamamı için bk. Cevzerî, *Sîret*, 76-84 (İng., 74-81).

²⁶⁶ İbnü’l-Ebbâr, *Hulletü’s-Siyerâ*, 2/391.

²⁶⁷ Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtûmiyyîn*, 548-549 (İng., 77).

²⁶⁸ Cevzerî, *Sîret*, 76-84 (İng., 73-81).

Mu‘izz’in babasının ölümüne üzülp üzülmeyişi konusu kaynaklara farklı şekillerde yansımıştır. Bazı tarihçiler Mu‘izz’in babasının ölümüne üzülmeyişi kaydederken;²⁶⁹ özellikle onun yakınında bulunan bazı müellifler ise bunun tam aksine Mu‘izz’in babasının ölümüne çok fazla üzüldüğünü abartılı bir üslupla aktarmışlardır. Bunlardan Kâdî Nu‘mân, Mu‘izz’in babası Mansûr’un ölümü karşısında derinden etkilendiğini, ağladığını, hatta ölümünü haber aldığı anda bayıldığını aktarmaktadır.²⁷⁰ Aynı şekilde Mu‘izz’in, babasını kaybetmesinin ardından en güvendiği adamların başında gelen Üstâz Cevzer’e yazmış olduğu uzun mektupta babasının ölümünü en büyük musibet olarak ifade etmektedir.²⁷¹ Öyle anlaşıyor ki Mu‘izz’in kendi iktidarını sağlamlaştırma adına babasının ölümünü yaklaşık kırk gün gizlemesi, muhaliflerinin onun adına bu tür olumsuz söylemler geliştirmesine sebep olmuştur. Öte yandan Mu‘izz’in taraftarları da bu söylemleri geçersiz kılma adına mübalağalı bir üslupla onu savunma yoluna gitmişlerdir.

Mu‘izz halife olmasının ardından kendisine güvendiği isimleri devlet idaresinde söz sahibi kılmaya başladı. Resmî bir görev zikredilmese de onun halife olmasında büyük rol oynayan Üstâz Cevzer’in daha önceki dönemlerdeki konumunun bu dönemde daha da güçlendirildiği anlaşılmaktadır. Halife Ubeydullâh el-Mehdî döneminde devlet kademelerinde hizmete alınan Üstâz Cevzer,²⁷² Kâim ve Mansûr dönemlerinde hızla yükselerek halifelerin en güvendiği devlet adamları arasına girmeyi başarmıştı. Kâim döneminde sarayın ve ailesinin sorumluluğunun yanı sıra hazinenin denetimi, hânedanlığa ait tırâz²⁷³ ve depoların idaresi kendisine verilmişti. Mansûr döneminde kendisine sarayın ve hazinenin sorumluluğunun yanı sıra “Mü’minler’in Emirinin Mevlâsı” unvanı verilen Üstâz Cevzer, devletin tümünde söz sahibi olabilecek bir mevkiye getirilmişti. Ayrıca hânedanlığa ait tırâzların hepsinde adının yazılmasına müsaade edilmişti.²⁷⁴ Üstâz Cevzer, bu konumunu Mu‘izz döneminde de sürdürerek devletin en etkili adamlarından birisi olmaya devam etti.²⁷⁵ İlk üç halife döneminde

²⁶⁹ İbn Zülâk, *Ahbârü Sîbeveyh*, 64; İbnü’l-Ebbâr, *Hulletü’s-Siyerâ*, 2/391; Mahmûd b. Sa‘îd Makdîş, *Nüzhetü’l-Enzâr fî ‘acâ’ibi’t-tevârih ve’l-ahbâr*, thk. Ali ez-Züvârî-Muhammed Mahfûz (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1988), 1/353; Quatremère, “Du Khalife Fâtımite Moëzz”, 1836, 402.

²⁷⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 95, 102-104.

²⁷¹ Cevzerî, *Sîret*, 74 (İng., 69-70). Mektubun tamamı için bk. Cevzerî, *Sîret*, 72-74 (İng., 68-69).

²⁷² Cevzerî, *Sîret*, 34-36 (İng., 21-24).

²⁷³ Tırâz hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, “Tırâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/112-114.

²⁷⁴ Geniş bilgi için bk. Cevzerî, *Sîret*, 39, 44, 51-52 (İng., 26-27, 33-34, 42-43).

²⁷⁵ Cevzerî, *Sîret*, 52 (İng., 43).

Mehdiye’de yetkilendirilen Üstâz Cevzer, Mu‘izz’in kendisini devlet merkezi Mansûriye’ye getirtmesiyle²⁷⁶ resmî bir unvana sahip olmaksızın bizzat halifenin yanında bir vezir gibi görevini yerine getirmeye devam etti.²⁷⁷ Üstâz Cevzer, Mansûriye’de ikâmet etmeye başlamasının ardından Mehdiye’de vekil bıraktığı Nusayr es-Sıkkîlî, hazine sorumlusu Nazîf el-Kâtib,²⁷⁸ İbn Hassûn, donanma depolarından sorumlu Sâfî, donanma sorumlusu Hüseyin b. Ya’kûb ve diğer birçok görevli ile yazışmalarına devam etti.²⁷⁹ Böylece Üstâz Cevzer Mansûriye’de bulunduğu sırada eski görev yeri Mehdiye ile irtibatını koparmayarak iki şehir arasındaki koordineyi sürdürmüştü.²⁸⁰

İbn Haldûn ve muhtemelen ondan naklen İbn Ebî Dînâr’ın eserlerinde Mu‘izz’in halife olmasının ardından vilâyetlerin idaresiyle ilgili yaptığı atamaları listeleyen ayrıntılı bir

²⁷⁶ Mu‘izz, halife olmasından kısa bir süre sonra Melîle ve Kemlân oğullarının Evrâs dağındaki isyanı sonrası Mehdiye’ye uğramış ve burada Üstâz Cevzer ile görüşmüş, akabinde buradan ayrılarak hilâfet merkezi Mansûriye’ye gitmiştir. Daha sonra Cevzer, Halife Mu‘izz’e önceden konuştukları bir konudaki talebini hatırlatan bir mektup yazdı. Mektupta efendisinin şefkat ve merhametinden ötürü kendisine karşı vermiş olduğu sözü yerine getireceğine dair kesin ümidinin olduğunu ifade etti. Mu‘izz, Cevzer’in mektubunu okuduktan sonra ona şimdiye kadar verdiği bütün sözleri tuttuğunu, kendisinin her türlü iyiliği hak ettiğini ve onun için sakladıkları bir malı kimseye vermediklerini, kendilerine karşı olan bağlılığı hususunda hiçbir şekilde tereddütleri bulunmadığını söyledi. Mehdiye’ye geldiğinde yanında fazla bir mal bulunmadığından, kendisine vereceği şeyi ancak yanına geldiğinde verebileceğini, dolayısıyla Mansûriye’ye gelmesi gerektiğini belirtti. Ayrıca ona Mansûriye’ye geldiğinde hasta gibi davranmasını, saraydan gece kimsenin göremeyeceği bir vakitte sadece güvendiği kişilere bilgi vererek çıkmasını ve yanına geldiğinde umduğu şeyi elde edeceğini bildirdi. Bu sırada Mansûr-Billâh’ın kabrini ziyaret edebileceğini ve Mansûr’un imamların öğütlerini içeren kendi eliyle yazmış olduğu nadir bir eseri kendisine vereceğini belirtti. Daha sonra Cevzer Mansûriye’ye gelince Mu‘izz ona talep ettiği şeyi vermiş ve Cevzer de memnun bir şekilde Mehdiye’ye dönmüştür. Ancak Mehdiye’de kısa bir süre kalan Cevzer, daha sonra Mu‘izz’in emriyle Mansûriye’de yaptırılan Kasrûlbahr sarayında yer alan Dârûlbahr’da ikâmet etmeye başladı. Bilgi için bk. Cevzerî, *Sîret*, 84-85 (İng., 81-83); Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtûmiyyîn*, 551 (İng., 80).

²⁷⁷ Bazı araştırmacılar, Üstâz Cevzer’in halife ve veliahttan sonra devlet içerisinde en etkili üçüncü figür olmasını dikkate alarak gayri resmî bir vezir gibi görevini yerine getirdiğini ifade etmektedirler. Bk. Jiwa, Shainool. “From Slaves to Supporters The role of the Slavs in the Fâtûmîd Mediterranean Empire in the Fourth AH /Tenth CE century”. *Mediaeval Studies* 77 2015, 119.

²⁷⁸ Nazîf el-Kâtib hakkında Mu‘izz onun niyetinden, samimiyetinden ve efendilerini hoşnut etmek adına gösterdiği hassasiyet ve titizlikten ötürü sitayişle bahsetmiştir. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 120-121 (İng., 131-132).

²⁷⁹ Üstâz Cevzer’in emri altında bulunan bazı görevliler ve diğer devlet görevlileri ile yazışmaları hakkında bk. Cevzerî, *Sîret*, 89-91, 96-97, 99, 104-105, 114-115, 117-119, 121-122, 131-134 (İng., 89-91, 98-99, 102, 110-111, 122-125, 127, 132-133, 145-149).

²⁸⁰ Cevzerî, *Sîret*, 85-86 (İng., 83-85). Kuvvetle muhtemel arası iyi olmadığı için Üstâz Cevzer’in adını zikretmeyerek kendisinden racul (adam) diye bahseden Kâdî Nu‘mân, Mehdiye’den Mansûriye’ye gelen Cevzer’in Mu‘izz’in en yakın adamlarından bir tanesi olduğunu ve Mu‘izz’in, Cevzer’e kendisini yanından ayırmak istemediğini, onu sevindireceğini ve çeşitli nimetlere gark edeceğini söylediğini, bunun üzerine Cevzer’in Mu‘izz’in önünde yeri öperek kendisine teşekkürlerini ilettiğini aktarmaktadır. Bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 463-464; Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtûmiyyîn*, 552-553 (İng., 80-81). Cevzer’in Halife Mu‘izz nezdindeki değerini gösteren birçok rivayet için ayrıca bk. Cevzerî, *Sîret*, 74-76, 91-92, 93, 104, 106-107, 111-112 (İng., 71-73, 92, 94-95, 109, 112, 119).

rivayet mevcuttur. Buna göre Tâhert ve Efkân'da²⁸¹ Ya'lâ b. Muhammed el-İfrenî, Eşîr²⁸² ve çevresinde Zîrî b. Menâd es-Sanhâcî, Mesîle²⁸³ ve çevresinde Ca'fer b. Alî b. Hamdûn ibnü'l-Endelüsî, Bâğâye²⁸⁴ ve çevresinde Kayser es-Sıkıllî,²⁸⁵ Fas'ta Ahmed b. Bekr ibn Ebî Sehl el-Cüzâmî, Sicilmâse'de ise Midrârî emîri Muhammed b. el-Feth ibn Vâsûl görevlendirilmiştir. İbn Ebî Dînâr bu listeye eklemeler yaparak İbn Atâullâh el-Kutâmî'nin Kâbis,²⁸⁶ Bâsîl es-Sıkıllî'nin Sûrt (Sirte),²⁸⁷ İbn Kâfi el-Kutâmî'nin Ecdâbiye,²⁸⁸ Eflah en-Nâşib'in ise Berka²⁸⁹ ve çevresinin idaresiyle görevlendirildiklerini aktarmaktadır. Ayrıca Sûle el-Kutâmî'nin İfrîkiye'nin haracını toplama işiyle görevlendirildiğini kaydetmektedir.²⁹⁰

İbn Haldûn ve İbn Ebî Dînâr'ın yukarıdaki rivayetlerde zikretmiş olduğu vali tayinlerine bakıldığında Halife Mu'izz tahta oturduğunda Mağribü'l-Evsat'ın batısında yer alan Tâhert ve Efkân'ın ve Mağribü'l-Aksâ bölgesinde yer alan Fas ve Sicilmâse'nin Fâtımîler'in hâkimiyeti altında olduğu anlaşılmaktadır. Ancak başta yukarıdaki rivayetlerin yer aldığı İbn Haldûn ve İbn Ebî Dînâr'ın eserleri olmak üzere diğer kaynaklarda söz konusu bu iki bölgenin (Mağribü'l-Aksâ, Mağribü'l-Evsat'ın batısı) Mu'izz döneminde Fâtımî idaresinde olmadığını gösteren anlatımlar da mevcuttur.

²⁸¹ Efkân şehrinin konumu ile ilgili kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Yâkût el-Hamevî'nin eserinde bu şehrin Ya'lâ b. Muhammed'in şehri olduğu ve şehirde değirmenlerin, hamamların ve sarayların bulunduğu ifade edilmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/232. Ancak şehrin sahibi olarak zikredilen Ya'lâ b. Muhammed'in Tâhert civarında hüküm sürdüğünden hareketle Efkân şehrinin bu civarda kurulmuş olabileceğini düşünmek mümkündür. Öte yandan Yâkût el-Hamevî'nin eserinde Efkân şeklinde verilirken, İbn Haldûn'da İfkân ve İfkân olmak üzere iki şekilde verilmektedir. Krş. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/232; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59, 7/24.

²⁸² İfrîkiye'nin batısında Bîcâye şehrinin karşısında yer alan ve Sanhâce lideri Zîrî b. Menâd tarafından inşa edilen Eşîr şehri hakkında detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/202-203.

²⁸³ Yâkût el-Hamevî, bu şehrin Mağrib'de bulunduğunu, Muhammediye ismiyle de anıldığını belirtmekle iktifa etmiş, şehrin yeriyle ilgili net bilgi vermemiştir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/130.

²⁸⁴ İfrîkiye'de bulunan Meccâne ile Kosantîniye arasında yer alan büyük bir şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/325.

²⁸⁵ İbn Ebî Dînâr, Kayser'in Mağrib'in geneline bakmakla görevlendirildiğini aktarmaktadır. Ancak bu görevlendirme ileride de ele alınacağı üzere Cevher es-Sıkıllî'nin Mağrib'i 347 (958) yılında itaat altına almasının ardından gerçekleşmiştir. İbn Haldûn ise Kayser es-Sıkıllî'nin yanında Muzaffer es-Sıkıllî'nin de Mağrib'in geneline bakmakla görevlendirildiğini aktarmaktadır. Krş. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60; İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis*, 79. Ayrıca İbn Ebî Dînâr, Bâğâye ve çevresinde Nusayr es-Sıkıllî'nin görevlendirildiğini aktarmaktadır. Bk. İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis*, 79.

²⁸⁶ Sefâküs ile Trablus arasında bulunan yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/289.

²⁸⁷ Berka ile Trablus arasında sahilde bulunan bir şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/206.

²⁸⁸ Berka ile Trablus arasında kıyıyı takip eden yol üzerinde Berka'ya dört günlük bir mesafede bulunan şehirdir. Bk. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 69-70.

²⁸⁹ Berka şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/388-389.

²⁹⁰ İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis*, 79; Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-Arabî fî Lîbyâ* (Mısır: Dâru'l-Mearif, ts.), 171; Alî Muhammed es-Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye* (Kahire: Müessesetü İkra, 2006), 68.

Nitekim Sicilmâse'nin idaresini elinde bulunduran Midrârî emiri Muhammed b. Vâsûl on yıldan beri hutbeleri Abbâsî halifesi adına okutmaktaydı. Mu'izz'in halife olmasından kısa bir süre sonra ise yani 342 (953-954) yılında kendisini halife ilân ederek müstakil hareket etmeye başlamıştı.²⁹¹ Öte yandan İbn Ebî Zer'ın zikrettiğine göre Fas'ın idaresini elinde bulunduran Ahmed b. Bekr halkın kendisine biat etmesinden sonra burayı idare etmesi için Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân tarafından vali tayin edilmişti. Dolayısıyla bu dönemde Sicilmâse ve Fas'ta Fâtımîler'in herhangi bir hâkimiyeti söz konusu değildi.²⁹²

Diğer taraftan yine İbn Haldûn'un eserinde yer alan kayda göre Mağribü'l-Evsat'ın batısında yer alan Tâhert ve Efkân'ın idaresini elinde bulunduran Ya'lâ b. Muhammed, Mu'izz'in tahta çıktığı dönemde Fâtımîler'e bağlı değildi. İbn Haldûn, onun Zenâte emirlerinin isteği doğrultusunda Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'ın itaati altına girdiğini, Mağrâve kabilesi ile birlikte hareket ederek 343 (954-955) yılında Vehrân'ı²⁹³ ele geçirdiğini, akabinde Tâhert'e giderek Fâtımî komutanı Meysûr ile yaptığı savaşı kazanarak şehrin idaresini ele geçirdiğini zikretmektedir. Söz konusu rivayetin devamında Ya'lâ b. Muhammed'in Mağrib bölgesinde hâkimiyetini genişlettiği ve Tâhert ile Tanca arasında bulunan yerlerde hutbeyi Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân adına okuttuğu kaydedilmektedir.²⁹⁴ Kalkaşendî de Mu'izz tahta çıkmadan hemen önce 340 (951) yılında Mağribü'l-Evsat bölgesinde bulunan Tilimsân²⁹⁵ şehrine Ya'lâ b. Muhammed'in Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân tarafından atandığını ifade ederek²⁹⁶ Mu'izz döneminde Ya'lâ b. Muhammed'in Fâtımîler'in itaati altında olmadığını açıkça ifade etmektedir. Kaldı ki İbn İzârî de Mu'izz'in babası Mansûr'un halifeliği döneminde Fâtımîler'in, İfrîkiye'ye daha yakın bir konumda bulunan Mağribü'l-Evsat'ın batısında büyük ölçüde hâkimiyetlerini kaybettiklerini zikrederek²⁹⁷ verilen bu bilgileri teyit etmektedir.

²⁹¹ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/840; İbrahim Harekât, "Midrârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/15..

²⁹² İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90.

²⁹³ Mağribü'l-Evsat'ın batısında yer alan Mağrib'in en büyük şehirlerinden birisidir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/385-386.

²⁹⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/24; Sabri Hizmetli, "İfren (Benî İfren)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/513-514. Ayrıca bk. İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 88.

²⁹⁵ Mağribü'l-Evsat bölgesinde Tâhert ile Fas şehri arasında yol üstünde bulunan bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/44.

²⁹⁶ Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-İnâfe*, 1/310-311.

²⁹⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/198, 199.

Bütün bunlar dikkate alındığında İbn Haldûn ve İbn Ebî Dînâr'ın eserlerinde yer alan vali tayinleri ile alakalı rivayetler hakkında iki ihtimâli düşünmek mümkündür. Burada ilk akla gelebilecek ihtimâl müelliflerin bu noktada sehven bir karışıklık neticesinde söz konusu yerleri Mu'izz'in hâkimiyeti altında göstererek hata etmiş olmalarını düşünmektir. İkinci ve bizce daha güçlü olan ihtimâl ise Mu'izz'in halife olmasının hemen ardından yapmış olduğu bu tayinlerle pratikte hâkimiyeti altında bulunmayan bu bölgeler üzerindeki iddiasını ve niyetini açık bir şekilde ortaya koymuş olmasıdır. Halife Mu'izz yapmış olduğu bu tayinlerle bölgedeki yöneticilerin idaresini tanıdığını ortaya koyarak onlara yeniden itaat altına girmeleri için bir çağrıda bulunmuştur. Nitekim bu çağrısı karşılık bulmayınca bir sonraki başlık altında ele alınacağı gibi söz konusu bölgelerin yeniden itaatini sağlamak için bölgeye güçlü bir ordu sevk etme yoluna gitmiştir.

1.3. Mağrib'in Tamamında Yeniden Hâkimiyet Sağlanması

Afrika kıtasının kuzeyinde kalan toprakları kapsayan Mağrib bölgesi, önceden de geçtiği gibi Mağribü'l-Aksâ (Uzak Mağrib), Mağribü'l-Evsat (Orta Mağrib) ve Mağribü'l-Ednâ (Yakın Mağrib) olmak üzere üç bölümden meydana gelmekteydi. Fâtımî Devleti, bu bölgenin Mağribü'l-Ednâ bölümünde yer alan İfrîkiye'de kurulmuştu. Devletin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî'den itibaren Mu'izz'den önce göreve gelen Fâtımî halifeleri diğer iki bölümü de ele geçirerek Mağrib'in tamamında hâkimiyet sağlama çaba ve gayreti içerisinde olmuşlardır. Bununla birlikte Mu'izz dönemine kadar söz konusu bölgelerin tamamında Fâtımîler adına kalıcı bir hâkimiyet tesis edilemedi. Nitekim ilk Halife Ubeydullâh el-Mehdî halifeliği döneminde her iki bölgeyi de kontrolü altına almaya muvaffak olmuştu.²⁹⁸ Ancak art arda ortaya çıkan isyanlar bu bölgeler üzerindeki Fâtımî hâkimiyetinin kısa sürede zayıflamasına sebep oldu. Ondan sonraki Halife Kâim-Biemrillâh döneminde Mağribü'l-Aksâ'nın idaresini elinde bulunduran İdrîsîler'in itaat altına alınmasıyla bu bölgeler üzerindeki Fâtımî hâkimiyeti büyük ölçüde yeniden tesis edildi.²⁹⁹ Ancak onun döneminin sonunda Ebû Yezîd'in İfrîkiye'de çıkarmış olduğu isyan kısa sürede bizatihi devletin varlığını tehdit eder boyuta ulaştı. Söz konusu isyan ancak Kâim'den sonraki Halife Mansûr döneminde

²⁹⁸ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 80.

²⁹⁹ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 263.

bastırılabilirdi ve devlet yıkılma tehlikesinden kurtarıldı.³⁰⁰ Bununla birlikte bu dönemde Mağrib'in geriye kalan iki bölgesinde önceden de geçtiği gibi Fâtımî hâkimiyetini yeniden tesis etme adına pek bir şey yapılamadı ve söz konusu bölgeler büyük ölçüde Endülüs Emevîleri'nin etkisi altına girmeye başladı.³⁰¹

Mu'izz'den önceki Fâtımî halifelerinin bu denli çaba ve gayret göstermelerine rağmen Mağrib'in tamamında kalıcı bir hâkimiyet sağlayamamaları konusunda fizikî, coğrafi, siyasî, askerî, iktisadî, sosyal ve benzeri açılardan pek çok neden ileri sürmek mümkündür. Bununla birlikte bunlardan pek çoğunu içinde barındıran iki temel sebebin özellikle altını çizmek gerekir. Bunlardan birincisi bu coğrafyada Fâtımîler'in bağlı bulundukları Şîî İsmâîlî anlayışa öteden beri muhalif olan ve sürekli isyan halinde bulunan güçlü yerel unsurların varlığıydı. Nitekim Quatremère de Mağrib bölgesini Fâtımî Devletine karşı her an ciddi bir isyanın patlak verebileceği bir bölge olarak tanımlamaktadır. Ona göre İfrîkiye'deki Kayrevan da dâhil bölgenin pek çok yerinde Fâtımîler'e karşı nefretlerini gizlemeyen ve her an isyana kalkışabilecek çok sayıda cesur ve fanatik yerel unsurlar mevcuttur.³⁰²

Kuşkusuz bu yerel unsurların başında bölgedeki Berberî kabileler arasında oldukça yaygın halde bulunan Hâricî gruplar gelmekteydi. Fâtımî Devletinin kuruluşu esnasında Hâricî anlayışı benimsemiş olan Rüstemî Devletinin (160-296/777-909)³⁰³ ortadan kaldırılması öteden beri var olan Hâricî-Şîî düşmanlığını daha da artırmıştı. Bu yüzden bu Hâricî Berberî kabileler buldukları her fırsatta gerçekleştirdikleri isyanlarla baştan itibaren düşman olarak gördükleri Fâtımî idaresine son vermenin gayreti içerisinde oldular.³⁰⁴ Ebû Yezîd liderliğinde gerçekleştirilen Hâricî isyanı bunların en etkili olanıydı ve Fâtımîler'in Mağrib bölgesindeki hâkimiyetlerinin zayıflamasında büyük rol oynadı. Yine Mağribü'l-Aksâ'daki Sicilmâse'de idareyi ellerinde bulunduran Midrârî hânedanlığı da³⁰⁵ Mağrib'de Fâtımî hâkimiyetinin kökleşmesine engel teşkil eden bir diğer Hâricî gruptu. Bölgede Fâtımî idaresine karşı sürekli baş kaldıran bir diğer yerel unsur Şîîler'di. Mağribü'l-Aksâ'da hüküm süren İdrîsîler aynı anlayışa sahip olmalarına rağmen kuşkusuz aralarındaki görüş ayrılığı sebebiyle Fâtımî idaresine hep karşı

³⁰⁰ İbn Zâfir, *Ahbâru 'd-Düvel*, 18.

³⁰¹ Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 315.

³⁰² Quatremère, "Du Khalife Fâtîmite Moëzz", 1836, 418.

³⁰³ Rüstemîler hakkında bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, "Rüstemîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/295-296.

³⁰⁴ Bk. Brett, *The Fatimid Empire*, 57-59.

³⁰⁵ Harekât, "Midrârîler", 30/15.

oldular. Birkaç kez itaat altına alınmalarına rağmen Fâtımî hâkimiyetinden kurtulmak için mücadeleden hiçbir zaman vazgeçmediler.³⁰⁶ Mağrib bölgesinde Şîî İsmâîlî anlayışın yayılmasını istemeyen Mâlikî mezhebine mensup Sünnî ulemâ da Fâtımî idaresine karşı ciddi anlamda mücadele eden yerel unsurlar arasındaydı. Başta Kayrevan olmak üzere İfrîkiye'nin pek çok şehrinde yaygın olarak bulunan Mâlikî ulemâ, Ebû Yezîd isyanı başta olmak üzere Fâtımîler'e yönelik başlatılan isyanlara hep destek vermekteydiler.³⁰⁷

Fâtımîler'in Mağrib bölgesinde tam ve kalıcı bir hâkimiyet sağlamalarının önündeki ikinci ana engel bu bölgeyi kendi idareleri altına almak isteyen Endülüs Emevîleri'ydi. Endülüs Emevî halifeleri bazen doğrudan bazen de bölgedeki yerel unsurlara gizliden veya açıktan destek vermek suretiyle dolaylı olarak sürekli bir şekilde bölgede yaşanan olaylara müdâhil olmaktaydı. Nitekim Mu'izz'in babası Mansûr döneminde yaşanan otorite boşluğundan istifade eden Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân, Mağribü'l-Aksâ ve Mağribü'l-Evsat'taki pek çok yerel unsurun kendi hâkimiyetini tanımasını sağlamıştı. Dolayısıyla Mu'izz'in söz konusu bölgelerde yeniden Fâtımî hâkimiyetini tesis edebilmesi için bir taraftan yukarıda zikri geçen yerel unsurları itaat altına alması, diğer taraftan da Endülüs Emevî halifeliği ile mücadele etmesi gerekliydi. Ancak halife olmasının ardından İfrîkiye'de baş gösteren Hâricî Berberî isyanları ile uğraşması, akabinde Sicilya'da Bizans İmparatorluğu ile mücadele halinde olması onun bu iki bölgeye biraz geç yönelmesine neden olmuştur.

1.3.1. İfrîkiye'de İsyan Eden Hâricî Berberî Kabilelerin İtaat Altına Alınması

Babası Mansûr'un ölümünün ardından halife olan Mu'izz, Mağrib bölgesinde art arda patlak veren isyanlar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim Kâdî Nu'mân eserinde Mu'izz tahta çıktığı sırada dağları ve bulundukları yerleri kendilerine sığınmak yapan bölge kabilelerinin isyan etmeleri sebebiyle isyanların patlak verdiği

³⁰⁶ Bk. Murat Gök, *Ehl-i Beyt Nesli'nin Kurduğu İlk Devlet İdrisîler (172-375/788-985)* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021), 160-166.

³⁰⁷ Seyyid - Beksaç, "Fâtımîler", 12/229. Rivayete göre Kayrevan'da yaşayan Mâlikî âlim es-Sibâî, Kâim ve Mansûr dönemlerinde Fâtımîler'i çok fazla uğraştıran Ebû Yezîd isyanına destek olmak için harekete geçmiştir. Ebû Yezîd ondan kendisine destek vermelerini isteyince es-Sibâî Kur'an, Sünnet ve Mâlikî mezhebi uyarınca kendisine biat ettiklerini açıklamıştı. Bu arada es-Sibâî, Allâh'ın düşmanları olarak nitelediği Fâtımîler'e karşı kible ehli olarak gördüğü Hâricî Ebû Yezîd'e yardım edeceklerini söylemişti. Bilgi için bk. Kâdî 'İyâd, *Tertîbü'l-Medârik*, 6/73-74. Ayrıca bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 72-73.

belirtmektedir.³⁰⁸ Hatta Üstâz Cevzer'e gönderdiği mektupta doğudan batıya düşman ile kuşatıldıklarını ifade eden³⁰⁹ Halife Mu'izz'in bizzat kendisi de bu gerçeği dile getirmektedir. O, öncelikle devletin merkezi İfrîkiye bölgesinde isyan eden Hâricî Berberî kabileleri itaat altına almakla meşgul oldu. Nitekim ilk seferini Ebû Yezîd en-Nükkârî'nin mensubu bulunduğu Hevvâre³¹⁰ kabilesinin alt kolları olan Melîle ve Kemlân oğulları üzerine düzenledi.³¹¹ Bunlar İfrîkiye'de bulunan Evrâs dağında³¹² isyan etmişlerdi. İsyanın daha fazla büyümesine fırsat vermek istemeyen Mu'izz, 342 (953-954)³¹³ yılında ordusuyla birlikte isyanın patlak verdiği bölgeye hareket etti.³¹⁴ Mu'izz'in kendilerine doğru geldiğini haber alan isyancılar büyük bir korkuya kapıldılar ve kısa bir mücadelenin ardından teslim oldular. Eyyûb b. Semmâk, Ebû'l-İzze (Ebû'l-Ğazv), Mesnûne (Menûne) başta olmak üzere isyan eden kabile liderleri³¹⁵ Mu'izz'in yanına gelerek itaatlerini bildirdiler. Bunun üzerine Mu'izz de onları affederek³¹⁶ bu bölgedeki isyanı başarıyla sonlandırmış oldu.³¹⁷

Öte yandan bu başarılı sefer sonrasında Berberîlerin önde gelen kabilelerinden Zenâte³¹⁸ kabilesinin alt kolu olan Mağrâve³¹⁹ kabilesinin lideri Muhammed b. Hazer de³²⁰

³⁰⁸ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da'Ve*, 335.

³⁰⁹ Cevzerî, *Sîret*, 73 (İng., 69-70).

³¹⁰ İbrahim Harekât - Ahmet Kavas, "Hevvâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, ts.), 17/281-284.

³¹¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/75; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/58. İbn Zâfir kabile isimlerini Hevvâre, Bükeyle ve Kemlân olarak ayrı ayrı vermekte, İbnü'l-Esir ise Kemlân ve Melîle'yi zikredip Hevvâre kabilesinden de iki kabilenin isyan ettiğini belirtmektedir. Bk. İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvel*, 21; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/243.

³¹² Hâricî Hevvâre kabilesinin yaşadığı ve içerisinde birçok kalenin yer aldığı yerdir. Bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/226. Ayrıca bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/278;

³¹³ İbnü'l-Esir, bu seferin 346 (957-958) yılında düzenlendiğini kaydetmektedir. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/243. Ancak 346 yılında Mu'izz'in komutanı Cevher es-Sıkkî'nin büyük bir orduyla Mağrib'in batısına sefere çıktığı dikkate alındığında bu pek mümkün görünmemektedir. Nitekim müellifin kendisi de 341 yılında zikrettiği bu seferi, 346 yılı olayları arasında anlatmamaktadır.

³¹⁴ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 549 (İng., 77).

³¹⁵ Cevzerî, *Sîret*, 84 (İng., 81-82); Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 550 (İng., 78-79).

³¹⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 257; a.mlf, *İftitâhu'd-Da'Ve*, 335; Cevzerî, *Sîret*, 84 (İng., 82); Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 550 (İng., 78-79); Hüseyinî Râzî, *Târîhu Umûmî*, 282b.

³¹⁷ Mağribli tarihçi İbn Hammâd'ın Mu'izz'in bu seferini, 358 (969) yılında Mağrâve kabilesi lideri Ebû Hazer Muhammed b. Hayr üzerine yaptığı sefer ile karıştırdığı anlaşılmaktadır. Zira müellif bu seferde Mu'izz'in sefere devam etmeyerek yerine Bulukkîn b. Zîrî'yi gönderdiğini kaydetmektedir. Bk. Muhammed b. 'Alî İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbârü mülûki Benî 'Ubeyd ve sîretühüm*. nşr. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys (Kahire: Dârü Sahve, 1981), 83. Hâlbuki yukarıda zikri geçen kaynakların hiçbirinde böyle bir bilgi yer almazken; Bulukkîn b. Zîrî'nin bu sefere katıldığına dair bir bilgi de mevcut değildir. Bununla birlikte araştırmacı Daftary, İbn Hammâd'da yer alan bu bilgiyi esas almaktadır. Hatta kuvvetle muhtemel sehven bu seferin Mansûr tarafından düzenlendiğini belirterek daha büyük bir karışıklığa sebebiyet vermektedir. Bk. Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtumiyye*, 332.

³¹⁸ Şeyban, "Zenâte", 44/246-247.

³¹⁹ Yiğit, "Mağrâve", 27/169-171.

Mu'izz'in yanına gelerek ona itaatini bildirmiştir. Bunun üzerine Mu'izz de kendisine ikramlarda bulunmuştur.³²¹ Mu'izz böylece çok kısa bir süre içerisinde isyanı bastırarak daha fazla büyümesine engel olmuş, İfrîkiye bölgesinde emniyeti tesis etmiş ve devlete itaat etme noktasında direnç gösterenlerin teslim olmalarını sağlamıştır.³²²

İbn Haldûn'un belirttiğine göre Mu'izz isyancıları bertaraf ettikten sonra Bâğâye'de ordusuyla birlikte mevlâsı Kayser es-Sıkıllî'yi görevlendirmiş,³²³ o da bölgedeki bazı beldeleleri ele geçirerek burada bulunan kabileleri itaat altına almıştır. Seferin sona ermesinin ardından bölgedeki Berberî kabile liderlerini kendisiyle birlikte Kayrevan'a³²⁴ getirmiş, Mu'izz de onlara karşı iyi davranarak ikramlarda bulunmuştur. Daha sonra Mağrâve kabilesi lideri Muhammed b. Hazer bir heyet ile birlikte bir kez daha Mu'izz'in yanına gelmiş, Mu'izz de onlara ikramlarda bulunmuştur. İbn Haldûn, Muhammed b. Hazer'in 348 (959-960) yılında ölene kadar Kayrevan'da Mu'izz'in yanında kaldığını aktarmaktadır.³²⁵ Yine İbn Haldûn'un belirttiğine göre isyancı kabilelerin itaat altına alınmasının ardından 343 (954-955) yılında Mu'izz, Eşîr şehri yöneticisi ve aynı zamanda Berberî kabilelerinden Sanhâce³²⁶ kabilesi lideri Zîrî b. Menâd'ı yanına çağırarak çeşitli hediyeler ile taltif etmiştir.³²⁷

³²⁰ Muhammed b. Hazer oğlu Hayr ile birlikte Mansûr döneminde önce Ebû Yezîd en-Nükkârî isyanına destek vermiş, daha sonra Mansûr'un tarafına geçmiştir. Muhammed, abisi Ma'bed'in Ebû Yezîd isyanında öldürülmesinin ardından kabilesinin başına geçmiştir. Bilgi için bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/58; Dâ'î İdris, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtûmiyyîn*, 405-406; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 332. Ayrıca bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, 4/2/470; Mübârek b. Muhammed el-Meylâ, *Târîhu'l-Cezâir fî'l-kadîm ve'l-hadîs* (Cezayir: Müessesetü'l-Vataniyye li'l-kitâb, ts.), 2/149; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 332.

³²¹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 21; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/58; Dâ'î İdris, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtûmiyyîn*, 549-550 (İng., 77-79).

³²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/243.

³²³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/58; Abdurrahmân b. Muhammed el-Ceylâlî, *Târîhu Cezâiri'l-âm* (Cezayir: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1965), 1/294.

³²⁴ Bu dönemde devlet merkezinin Mansûriye olduğu dikkate alındığında İbn Haldûn'un yukarıdaki rivayette kullanmış olduğu Kayrevan kelimesi ile buranın hemen yanı başında kurulmuş olan devlet merkezi Mansûriye'yi kastetmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

³²⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/58-59.

³²⁶ Kabile hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Sanhâce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/105-106.

³²⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 334. Araştırmacı Daftary, Mu'izz'in aynı zamanda Zîrî b. Menâd'ı Zâb sınırından Tâhert'e kadar görevlendirdiğini belirtmektedir. Ancak biz bu bilgiyi kaynaklardan teyit edemedik. Şu kadarı var ki bu sırada İbn Haldûn'un belirttiği üzere Zîrî b. Menâd, Eşîr şehri yöneticisidir. Diğer bir araştırmacı Aydın Çelik ise Daftary'i kaynak gösterdiği yerde Mu'izz'in Tâhert yöneticisi Ya'lâ b. Muhammed'i azledip yerine Zîrî b. Menâd'ı atadığını belirtmektedir. İleride de değineceğimiz üzere Mu'izz, Mağrib seferine ordusunu gönderdiğinde Ya'lâ b. Muhammed bu sırada Tâhert yöneticisidir. Bk. Çelik, *Fâtûmîler*, 153.

1.3.2. Mağribü'l-Evsat ve Mağribü'l-Aksâ'nın Yeniden Hâkimiyet Altına Alınması

342 (953-954) yılında düzenlediği başarılı sefer ile kısa sürede İfrîkiye'de isyan etmiş olan Hâricî Berberî kabilelerin itaatini sağlayan Halife Mu'izz, Mağrib'in batısında yeniden hâkimiyet sağlamak adına harekete geçmek için 347 (958) yılına kadar beklemek zorunda kaldı. Kuvvetle muhtemel bu gecikmenin ana sebebi ileride daha geniş bir şekilde ele alınacağı gibi bu süre zarfında Halife Mu'izz'in bölgenin iki güçlü devleti Endülüs Emevî Devleti ve Bizans İmparatorluğuyla aynı anda mücadele etmek zorunda kalmasıydı. Özellikle Bizans İmparatorluğu ile Sicilya ve İtalya'nın güneyinde 345 (956) yılında başlayan savaşlar 346 (957) yılının sonlarında imzalanan barış antlaşmasına kadar bütün şiddetiyle devam etti. Halife Mu'izz ancak bu savaşları başarıyla sonlandırmasının ardından hazırladığı büyük bir orduyu 347 (958) yılında Mağribü'l-Evsat ve Mağribü'l-Aksâ'yı içine alan Mağrib'in batı tarafına sevk edebildi. Halife Mu'izz'in Mağrib'in batısına büyük bir ordu sevk etme gerekçesini İbn Haldûn, Mağribü'l-Evsat'ın batısında kalan Tâhert ve Efkân'ın idaresini elinde bulunduran Ya'lâ b. Muhammed'in 347 (958) yılında Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'a biat etmesi haberinin kendisine ulaşmasıyla ve Mağribü'l-Aksâ'daki (Fas, Sicilmâse) idarecilerin de Fâtımîler'e olan biatlarını bozmalarıyla izah etmektedir.³²⁸ Ancak 347 (958) yılında meydana geldiği ifade edilen bu gerekçeler bizim daha önce yapmış olduğumuz tespitle açık bir çelişki göstermektedir. Nitekim daha önce gerek İbn Haldûn ve gerekse diğer kaynaklar üzerinden söz konusu bölgelerin Fâtımîler'e olan bağlılıklarını Halife Mansûr'un son zamanlarından itibaren sonlandırdıkları tespit edilmişti. O halde İbn Haldûn'un sunmuş olduğu gerekçenin önceden beri var olan duruma işaret etmek için ifade edildiğini düşünmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bununla birlikte 347 (958) yılında söz konusu bölge ile ilgili meydana gelen yeni gelişme İbn Ebî Zer'in eserinde yer almaktadır. Burada verilen bilgiye göre 347 (958) yılında Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân elinde bulunan yerlere ilave olarak Tanca ve çevresinin idaresini de Ya'lâ b. Muhammed'e vermiştir.³²⁹ Halife Mu'izz, Mağrib seferi öncesinde devletin en büyük destekçisi konumunda bulunan Kutâme kabilesi önde gelenleri ile bir toplantı yaptı. Onlara çıkacakları seferin çok büyük önem taşıdığını ifade ederek kendisine her zamankinden daha fazla destek

³²⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59.

³²⁹ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 88-89.

vermelerini talep etti. Ayrıca cihadın önemine vurgu yaparak bu noktada sabır ve metanet göstermelerinin Allâh katında büyük bir mükâfata erişmelerine vesile olacağını söyledi. Slav asıllı Cevher b. Abdullâh es-Sıkillî el-Kâtib'i (ö. 381/992)³³⁰ başlarına komutan tayin ettiğini, ona itaat etmelerini, ordu içerisinde bulunan Slav (Sakâlîbe)³³¹ askerlere iyi davranmalarını ve aralarında herhangi bir ayrışmaya meydan vermeden yek vücut halinde hareket etmelerini tavsiye etti. Bunun üzerine Kutâme kabilesi önde gelenleri onun cihad çağrısına uyacaklarını ve memnuniyetle sefere katılacaklarını bildirdiler.³³²

Nihayet Mu'izz,³³³ devletin önde gelen komutanlarından biri olan ve kaynaklarda vezirlik rütbesine yükseltildiği ifade edilen³³⁴ Cevher es-Sıkillî'yi Kutâme ve Sanhâce başta olmak üzere diğer kabilelerden³³⁵ müteşekkil 20.000 kişilik bir ordunun başında 347 yılının Safer ayında (Nisan-Mayıs 958) Mağrib'in batısına gönderdi.³³⁶ Bu sırada Mağribü'l-Evsat'ın doğusunda bulunan Fâtımî valilerinden Eşîr ve çevresini idare eden Zîrî b. Menâd es-Sanhâcî ile Mesîle ve çevresini idare eden Ca'fer b. Alî b. Hamdûn

³³⁰ Cevher es-Sıkillî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/83-111. Kudâ'î'nin haber verdiğine göre Cevher es-Sıkillî'yi Sâbur adlı bir yetkili getirtmiştir. Daha sonra Hibran adlı bir görevlinin yanına verilmiş, ondan sonra da Hafif adlı bir görevlinin yanına geçmiştir. Hafif'in Cevher es-Sıkillî'yi Halife Mansûr'a takdim etmesinden sonra Cevher es-Sıkillî, Halife Mansûr'un gulâmı olarak hizmet etmeye başlamıştır. Bk. Kudâ'î, *Târihu'l-Kudâ'î*, 564. Ayrıca bk. İbn 'Îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/234.

³³¹ İslâm tarihi kaynaklarında Slavlar ile Slav kökenli kölelere verilen genel addır. Bilgi için bk. Ahmet Taşağıl, "Sakâlîbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/3-4.

³³² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 254-258, 321-323, 526; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 606-608 (İng., 139-140); Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 341. Araştırmacı Mahmud Şakir Mu'izz'in kendisine biat etmeyen Berberî kabilelerin üzerine ordu göndermeye karar verdiğinde teşvik için çağırıldığı Kutâme kabilesinin sefere çıkma noktasında ağır davrandığını belirtmektedir. Ancak kaynakların verdiği bilgi aksi yöndedir. İlgili bilgi için bk. Şakir, *H. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*, 4/439.

³³³ Ahmed Cevdet Paşa Mu'izz yerine Mansûr olarak ifade etmektedir. Bk. Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 3/987.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/93 (İng., 54); Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moêzz", 1836, 403. Buradaki vezirlik rütbesi bildiğimiz anlamda vezirlikten ziyade üst düzey komutanlık makamını ifade etmektedir. Zira Makrîzî'nin de ifade ettiği üzere Mu'izz döneminde vezirlik kurumu ihdâs edilmemişti. Fâtımîler'de ilk vezir unvanını alan kişi 386 (979) yılında Azîz-Billâh döneminde "el-Vezîrü'l-Ecell" lakabıyla Yakûb b. Killis olmuştur. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/232. Ayrıca bk. Ebü'l-Kâsım Tâcü'r-Riâse İbnü's-Sayrafi, *el-Kânûn fî dîvânî'r-resâ'il vel-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: Dârü'l-Misriyyeti'l-Lübnâniyye, 1990), 49.

³³⁵ İbnü'l-Hatîb, bu kabilelerden birisinin adını Tilkâte olarak vermektedir. Ne var ki kaynaklarda bu kabile hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Bk. Muhammed b. 'Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *Târihu'l-Mağribi'l-'Arabî fî 'asri'l-vasit*, thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî (Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1964), 220.

³³⁶ İbn Ebî Zer', *el-Enisü'l-Mutrib*, 89; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moêzz", 1836, 405. Bu seferin "Mısır azizi Sultan Mead b. İsmail'in selefi Muaz ed-Devle'nin" intikamını almak için düzenlendiğini ifade eden Ziya Paşa, sefer hakkındaki pek çok bilgiyi birbirine karıştırmış görünmektedir. Bk. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, nşr. Yasemin Ödük, Kâzım Masumi, Fatma Şahin (İstanbul: Selis Kitaplar Yayınevi, 2012), 1/129.

İbnü'l-Endelüsî de askerleriyle birlikte Cevher es-Sıkkîlî'nin ordusuna katıldılar.³³⁷ Cevher es-Sıkkîlî'nin harekâtı Mu'izz'in tahta oturmasından önce Fâtımîler'e olan bağılıklarını bozan üç bölgeyi kapsamaktaydı. Bunlar Ya'lâ b. Muhammed'in idareciliğini yaptığı Mağribü'l-Evsat'ın batısında bulunan Tâhert ve çevresi, Midrârî emiri Muhammed b. Vâsûl el-Miknâsî'nin idareciliğini yaptığı Sicilmâse ve Ahmed b. Bekr İbn Ebî Sehl el-Cüzâmî ez-Zenâtî'nin³³⁸ idareciliğini yaptığı Fas bölgeleriydi.³³⁹ Cevher es-Sıkkîlî Mağrib seferi esnasında öncelikle Mağribü'l-Evsat'ın batısındaki Tâhert ve Efkân bölgelerinin idaresini elinde bulunduran Ya'lâ b. Muhammed üzerine yöndeldi. Mu'izz'in babası Mansûr döneminde Tâhert valisi tayin edilen Ya'lâ b. Muhammed,³⁴⁰ onun döneminin sonlarında Fâtımîler'e itaatten vazgeçerek Endülüs Emevî halifesine biat etmişti.³⁴¹ 347 (958) yılında ise Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân kendisine Tanca ve çevresinin yöneticiliğini de vermişti.³⁴² İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre Cevher es-Sıkkîlî Tâhert'e intikal ettiğinde Ya'lâ b. Muhammed hiçbir şey olmamış gibi Cevher es-Sıkkîlî'ye itaatini sunmuş, Cevher es-Sıkkîlî de ona ikramlarda bulunmuştu.³⁴³ Ancak daha sonra nedeni bilinmeyen bir hâdiseden dolayı Fâtımî askerleri ile Ya'lâ b. Muhammed'in adamları arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Cevher es-Sıkkîlî Ya'lâ b. Muhammed'i tutuklatıp öldürttü.³⁴⁴ Ya'lâ b. Muhammed'in öldürüldüğünü haber alan adamları Cevher es-Sıkkîlî'ye karşı direnişe geçti. Ancak Cevher es-Sıkkîlî askerleri ile onlara saldırarak birçoğunu öldürdü ve kalanları Efkân'a kadar kovaladı. 347 yılı Cemâziyelâhir ayına geldiğinde (Ağustos-

³³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; De Lacy O'leary, *A Short History of the Fâtîmîd Khalîfate* (Londra: Kegan Paul, 1923), 99; 'Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib fî'l-'asri'l-İslâmî* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1999), 547.

³³⁸ Kâdî Nu'mân, İbn Hayyan ve İbnü'l-Esîr Ahmed b. Bekr olarak zikrederken; İbn Ebî Zer' ise Ahmed b. Ebî Bekr olarak kaydetmektedir. Krş. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 386; İbn Hayyân, *el-Muktebes* (Chalmeta), 5/348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90.

³³⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59; İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nîs*, 79; Quatremère, "Du Khalife Fâtîmîte Moëzz", 1836, 404-405; Wüstenfeld, *Geschichte*, 99-100.

³⁴⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/24.

³⁴¹ İbn 'Îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/198, 199.

³⁴² İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 88-89.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261.

³⁴⁴ *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/494. İbnü'l-Esîr, Ya'lâ b. Muhammed'in Cevher es-Sıkkîlî'ye karşı isyan ettiğini aktarmaktadır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261. İbn Ebî Zer' ise Cevher es-Sıkkîlî'nin Tâhert'e gelir gelmez Ya'lâ b. Muhammed'in kendisiyle savaşa tutuştuğunu, neticede adamlarıyla birlikte öldürülerek kesilen başının Mu'izz'e gönderildiğini belirtmektedir. Bk. İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90. Kâdî Nu'mân ise Ya'lâ b. Muhammed'in kesilen kafasının Mu'izz'e getirilmesinin ardından onun hakkında, kendisine nimetler bahsettiklerini ancak onun bu nimetlere nankörlükle karşılık verdiğini, bu yüzden kötü akıbetini kendisinin hazırladığını ifade etmiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 275.

Eylül 958) Cevher es-Sıkkîlî Efkân'a³⁴⁵ zorla girerek yağma ve talan gerçekleştirdi. Ayrıca Ya'lâ b. Muhammed'in oğlu Yeddû'yu esir alarak yoluna devam etti.³⁴⁶ Böylece Cevher es-Sıkkîlî Endülüs Emevîleri ile işbirliği halinde olan Ya'lâ b. Muhammed'i ortadan kaldırarak Tâhert ve Efkân'da Fâtımî hâkimiyetini tesis etmiş oldu.

Mağribü'l-Evsat'ta yeniden Fâtımî hâkimiyetini tesis eden Cevher es-Sıkkîlî bundan sonra Mağribü'l-Aksâ bölgesine yöneldi. Burada öncelikle Ahmed b. Bekr b. Sehl el-Cüzâmî'nin idaresinde bulunan Fas şehrini muhasara etti. Ancak Ahmed b. Bekr'in gösterdiği ciddi mukavemet karşısında burayı ele geçiremedi.³⁴⁷ Bu sırada Sûs'tan³⁴⁸ hediyeler ile birlikte yanına gelen bazı Fâtımî emirlerinin tavsiyesiyle Fas'ın alınmasını sonraya bırakarak Sicilmâse'ye hareket etti. Sicilmâse bu sırada Hâricî Midrârî Emîri Muhammed b. el-Feth İbn Vâsûl'un idaresi altındaydı. İbn Vâsûl'den önceki Midrârî emirleri Fâtımîler'in baskısını hissettiklerinde Fâtımî halifelerine biat etmekte, bu baskı ortadan kalktığı anda bağımsız hareket etmekteydiler.³⁴⁹ Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân ile ilişkileri son derece iyi olan İbn Vâsûl, aynı zamanda Hâricî mezhebini bırakarak Mâlikî mezhebine girmişti.³⁵⁰ İbn Vâsûl bir süre sonra halifeliğini

³⁴⁵ Araştırmacı Çelik Eyfekan olarak vermektedir. Bk. Çelik, *Fâtımîler*, 157.

³⁴⁶ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 21; Hüseyinî Râzî, *Târîhu Umûmî*, 282b; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *Kitâbü'l-İstikâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, thk. Cafer en-Nâsirî, Muhammed en-Nâsirî (Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kütüb, 1997), 1/254.

³⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/261; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 406 Wüstenfeld, *Geschichte*, 101.

³⁴⁸ Şehir hakkında geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/281.

³⁴⁹ Önceden geçtiği gibi Fâtımî Devletinin kurulmasından hemen önce Sicilmâse'ye gitmiş olan Ubeydullâh el-Mehdî burada Midrârî emiri II. Elyesa'nın emriyle tutuklanmıştı. Daha sonra dâî Ebû Abdullâh eş-Şîî 296 (908-909) yılında II. Elyesa ile yaptığı savaşı kazandı ve Ubeydullâh el-Mehdî'yi hapisten kurtardı. Böylece Sicilmâse Fâtımîler'in hâkimiyeti altına girmiş oldu. Ancak bu durum uzun sürmedi. Ubeydullâh el-Mehdî'nin İfrîkiye'ye dönmelerinden ardından Midrârî hânedanı mensupları Fâtımî valisini öldürerek Sicilmâse'de idareyi ele geçirdiler. Midrârîler, Vâsûl lakaplı el-Feth b. Meymûn (298-300/910-912) döneminde bağımsız hareket ettiler. el-Feth'in ölümünün ardından yerine kardeşi Ahmed b. Meymûn (300-309/912-921) geçti. Ubeydullâh el-Mehdî 309 (921) yılında Mesâle b. Habûs liderliğinde bir orduyu bölgeye göndererek Sicilmâse'yi zorlanmadan ele geçirdi. Midrârî emiri Ahmed b. Meymûn öldürüldü ve yerine Ahmed'in amcasının oğlu Şîî bir kimse olan Mu'tezz b. Muhammed b. Sâvur b. Midrâr (309-321/921-933) vali olarak atandı. Mu'tezz, yaklaşık on iki yıl süren emirliği döneminde Fâtımîler'e bağlılığını sürdürdü. Onun ölümünün ardından Ubeydullâh el-Mehdî yerine oğlu Ebû'l-Muntasır Muhammed b. Mu'tezz'i (321-331/933-942) atadı ve onun döneminde de Fâtımîler'in idaresi altında kaldılar. Onun ardından oğlu Muntasır Semkû (331/942) on üç yaşında vali tayin edildi. Ninesi yaşının küçük olması hasebiyle hânedanlığı onun adına yönetti. Ancak iki ay gibi bir süre sonra amcasının oğlu Muhammed b. el-Feth b. Vâsûl (332-347/943-965) onu tahtan indirerek başa geçti ve Endülüs Emevîleri ile yakın ilişki içine girdi. Detaylı bilgi için bk. Bekrî, *el-Muğrib*, 149-151.

³⁵⁰ İbn Haldûn ve Kalkaşendî, İbn Vâsûl'un Abbâsîler'e biat ettiğini aktarmaktadırlar. Onun kendini halife ilân etmesinden önce Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân ile olan yakın ilişkisi Abbâsîler'e biat etmiş olma ihtimâlini zayıf kılmaktadır. Nitekim döneme yakın diğer kaynaklar da böyle bir bilgi aktarmamaktadır. Krş. Bekrî, *el-Muğrib*, 151; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/174; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 5/167.

ilân ederek Emîrû'l-Mü'minîn Şâkir-Lillâh³⁵¹ unvanını almış³⁵² ve Şâkiriyye adıyla sikke bastırmıştı.³⁵³ İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre bu şekilde on altı yıl hüküm sürmüştü.³⁵⁴ Cevher es-Sıkıllî Sicilmâse'ye ulaşmadan önce İbn Vâsûl ve beraberindekilere Mu'izz'e biat etmeleri halinde affedileceklerini bildirdi. Ancak onlar bu teklifi kabul etmediler.³⁵⁵ Daha sonra İbn Vâsûl, Cevher es-Sıkıllî'ye yakalanmamak için Sicilmâse'den kaçarak buraya on iki mil uzaklıktaki Tâscidât³⁵⁶ kalesine sığındı.³⁵⁷ Cevher es-Sıkıllî de Sicilmâse'yi herhangi bir mukavemet ile karşılaşmadan ele geçirdi. Bu sırada İbn Vâsûl olup bitenleri öğrenmek için kıyafet değiştirerek Sicilmâse'ye geri döndü. Ancak burada Metğare kabilesinden bazıları onu tanıyarak ele geçirdi ve Cevher es-Sıkıllî'ye teslim ettiler.³⁵⁸

Kâdî Nu'mân'ın aktardığına göre Cevher es-Sıkıllî Sicilmâse'yi ele geçirmesinin ardından buraya bir vali³⁵⁹ tayin etmiştir. Ancak daha sonra valiye karşı ayaklanan halk onu öldürmüş ve yerine önceki emir Muntasır Semkû b. Muhammed b. Mu'tezz'i getirmişlerdir. Ardından da Sicilmâse önde gelenleri Mu'izz'e kendi durumlarını arzeden ve özür dilediklerini bildiren bir mektup göndermişlerdir. Mu'izz ise bu mektuba karşılık şehir ileri gelenlerinin ve Muntasır'ın kendisine teslim edilmediği müddetçe özürlerinin kabul edilmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine korkuya kapılan şehir ileri gelenlerinden iki yüz kişi şehirden kaçma teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak

³⁵¹ İbn Haldûn'da "Şâkir-Billâh" olarak geçmektedir. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/174. Kâdî Nu'mân İbn Vâsûl'u küçümseyerek onun aslında "Kâfir-Billâh" lakabını aldığını söylemektedir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 388.

³⁵² Araştırmacı Ercan Cengiz komutan Cevher es-Sıkıllî'nin Ya'lâ'yı öldürmesinin ardından kendisini "Şâkir-Lillâh" olarak lakaplandırıldığını ifade etmektedir. Bk. Ercan Cengiz, "Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Mısır'daki Faaliyetleri", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 852.

³⁵³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 388; Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 82; Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârîh*, 38.

³⁵⁴ *Kitâbü'l-Uyûn*, 4/2/494; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261.

³⁵⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 388-389.

³⁵⁶ İbn Haldûn, Tâskirât olarak vermektedir. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/174.

³⁵⁷ Bekrî, *el-Muğrib*, 151; Quatremère, "Du Khalife Fâtımite Moëzz", 1836, 406; Bernâvî, *Devletü Benî Midrâr*, 42.

³⁵⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 389; Bekrî, *el-Muğrib*, 151; *Kitâbü'l-Uyûn*, 4/2/495; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59. Aktarılan rivayete göre Cevher es-Sıkıllî Sicilmâse'yi ele geçirmesinin ardından Mağrib'i ele geçirdiğini kanıtlamak için Atlas okyanusu sahillerine kadar giderek burada balık tutmuş ve yakaladığı balıkları Mu'izz'e göndermiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/225. göndermesini gidebileceği en son noktaya gittiğinin ispatı olarak açıklamaktadır. Bk. Wüstenfeld, *Geschichte*, 102.

³⁵⁹ Kâdî Nu'mân valinin adıyla ilgili bilgi vermemektedir. Burada kastedilen kişi İbnü'l-Hatîb'in komutan Cevher es-Sıkıllî'nin görevlendirdiği kişi olarak bahsettiği Mübâdir b. Zîrî olabilir. İbnü'l-Hatîb Mübâdir'in 349 (960-961) yılından 357 (967-968) yılına kadar görev yaptığını, o öldükten sonra Mu'izz'in talimatıyla göreve Yaslîtin b. Mübâdir'in geldiğini aktarmaktadır. İbnü'l-Hatîb'in bu ifadelerini diğer hiçbir kaynaktan teyid edebilmiş değiliz. Bk. İbnü'l-Hatîb, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*, 149-150.

daha sonra yakalanarak Muntasır ile birlikte Mu'izz'in huzuruna getirilmişlerdir.³⁶⁰ Bunun üzerine Mu'izz yaptıklarından dolayı onları affetmiş³⁶¹ ve Muntasır'ı buraya vali olarak tayin etmiştir.³⁶²

Cevher es-Sıkillî Sicilmâse'yi ele geçirmesinin ardından daha önce ele geçiremediği Fas'a geri döndü. Fas'a gelen Fâtımî ordusu yine burada Ahmed b. Bekr'in sert direnişi ile karşılaştı. Fakat Zîrî b. Menâd es-Sanhâcî'nin üstün gayretleriyle 348 yılı Ramazan (Kasım 959)³⁶³ ayında burayı da ele geçirmeyi başardı.³⁶⁴ Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân tarafından Fas'a vali tayin edilmiş olan Ahmed b. Bekr,³⁶⁵ şehrin düşüşünün ardından kaçıp gizlenmesine rağmen iki gün sonra ele geçirildi. Cevher es-Sıkillî ordusuyla birlikte şehirde yağmalar gerçekleştirerek birçok kimseyi öldürdü ve şehrin surlarını yıktırdı.³⁶⁶ İbnü'l-Esîr şehrin ele geçirilmesiyle ilgili, Cevher es-Sıkillî'nin şehri uzun süre kuşatma altında tuttuğunu, Zîrî b. Menâd'ın adamlarından birkaç kişinin şehir surlarının en alçak olduğu yerde merdivenler kurarak şehre tırmandıklarını, şehir halkının bu sırada gayet emin bir şekilde evlerinde oturduklarını, Zîrî b. Menâd ve adamlarının surlarda önlerine çıkanları öldürdüklerini ve hemen diğer bir sura geçip oradan aşağı inerek şehrin kapılarını açtıklarını, ardından meşaleler yakıp davullar çalarak Fâtımî askerlerine şehre girmelerini haber verdiklerini, böylece şehrin ele geçirildiğini belirtmektedir.³⁶⁷ İbn Haldûn'un belirttiğine göre Mu'izz bu mücadeleden sonra savaşlardaki başarısı ve üstün gayretlerinden ötürü Tâhert'i ve Ya'lâ b. Muhammed'den kalan iktaları Sanhâce kabilesi lideri Zîrî b. Menâd'a vermiştir.³⁶⁸

³⁶⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 389-390.

³⁶¹ Sicilmâse önde gelenleri ile Mu'izz arasındaki görüşmenin detaylı anlatımı için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 390-392.

³⁶² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 391.

³⁶³ İbn Ebî Zer' 349 (960) yılı olarak vermektedir. Bk. İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90.

³⁶⁴ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 82; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1989), 26/348; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/86; Gibb, H, "Muizz Li-Dîni'llâh", *Millî Eğitîm Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1960), 8/558. İbn Ebî Zer' muhasaranın 13 gün sürdüğünü belirtmektedir. Araştırmacılar Süheyl Takkûş ve Nihat Yazılıtaş muhasaranın 11 ay sürdüğünü ifade etmektedirler. Krş. İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90, Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımıyyîn*, 155, Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2010), 71.

³⁶⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (Chalmeta), 5/348; İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90.

³⁶⁶ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90; Selâvî, *Kitâbü'l-İstikâ*, 1/255. Kâdî Nu'mân'da yer alan bir bilgiye göre Mu'izz, Ahmed b. Bekr'i rüyasında görmüş ve ona Kâbe örtüsünün altına saklansa dahi kendisini bulup öldüreceğini söylemiş, bu rüyanın üstünden on gün geçmesinin ardından Fas'ın alındığı, Ahmed'in ise esir olarak ele geçirildiği haberi gelmiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 385-386.

³⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261-262; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1836, 407.

³⁶⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1836, 407; Brett, *The Fatimid Empire*, 75.

Cevher es-Sıkkilî, Fas'ı ele geçirmesinin ardından bölgede Endülüs Emevîleri'ne destek veren diğer kabileleri tek tek itaat altına almaya devam etti.³⁶⁹ Öte yandan bu sırada bölgede Endülüs Emevîleri'ne bağlı olarak hüküm süren ve Basra³⁷⁰ şehrinde bulunan İdrîsî hükümdarı Hasan b. Kennûn (343-364/954-974)³⁷¹ da Mu'izz'e biat ettiğini açıkladı (348/959).³⁷² Böylece Cevher es-Sıkkilî, başarılı Mağrib seferiyle Tanca ve Sebte³⁷³ hâriç Mağribü'l-Aksâ'nın tamamında yeniden Fâtımî hâkimiyetini tesis ederek Mansûriye'ye geri döndü (349/960).³⁷⁴ Cevher es-Sıkkilî, ele geçirdiği Ahmed b. Bekr, İbn Vâsûl,³⁷⁵ Ya'lâ b. Muhammed'in oğlu Yeddû ve birçok esiri beraberinde Mansûriye'ye getirdi. Ahmed b. Bekr ve İbn Vâsûl halkın önünde teşhir edilmişler akabinde zindana atılmışlar ve burada ölmüşlerdir.³⁷⁶

Mağribli tarihçi İbn İzârî Cevher es-Sıkkilî'nin seferiyle alakalı biraz daha farklı bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre Cevher es-Sıkkilî 347 (958-959) yılında önce Mağribü'l-Aksâ'ya giderek Fas'ı ele geçirmiş, ardından Sebte'nin güneyinde bulunan Tıtvân/Tetâvin (Tetuan)³⁷⁷ şehrine yönelmiştir. Daha sonra Sebte geçitine³⁷⁸ ulaşmış

³⁶⁹ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1836, 407.

³⁷⁰ Mağribü'l-Aksâ bölgesinde yer alan ve Sûs şehri yakınında bulunan bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yakût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/440-441.

³⁷¹ Hakkında bilgi için bk. Atilla Çetin, "Hasan el-İdrîsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/325.

³⁷² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/291. İbn İzârî ise 347 (958-959) yılında Hasan b. Kennûn'un Cevher'den kaçarak Kurtuba'ya Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'ın yanına gittiğini aktarmaktadır. Bilgi için bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/236. Şarkiyatçı Ferdinand Wüstenfeld Cevher es-Sıkkilî'nin geri dönüş esnasında İdrîsî hânedanından olan Hasan b. Kennûn'u Fas'ta bulunan Basra şehrine vali olarak atadığını ve Sebte dışında tüm sahil bölgesinin idaresini ona verdiğini ifade etmektedir. Ancak biz bu bilgiyi kaynaklardan teyid edebilmiş değiliz. Bk. Wüstenfeld, *Geschichte*, 102.

³⁷³ Mağribü'l-Aksâ bölgesinin kuzeyinde Cebel-i Târik boğazının Akdeniz'e açılan kesiminde bulunan şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Bekrî, *el-Muğrib*, 102-104.

³⁷⁴ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 90; İbnü'l-Hatîb, *Târihu'l-Mağrib*, 220; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/255. *Kitâbü'l-Uyûn* adlı eserde Cevher es-Sıkkilî'nin 349 (960-961) yılında askeriyle birlikte önce Rakkâde'ye geldiği ve altı gün boyunca Rakkâde'den devlet merkezi Mansûriye'ye çeşitli hediyeler gönderdiği ifade edilmektedir. Bk. *Kitâbü'l-Uyûn*, 4/2/497.

³⁷⁵ İbn Hazm, İbn Vâsûl'un oğlunun Sicilmâse'de kalarak ölene dek babası adına hutbe okuttuğunu nakletmektedir. Ancak bu bilgiyi diğer kaynaklardan teyid edebilmiş değiliz. Aksine daha önce de belirttiğimiz üzere Mu'izz, İbn Vâsûl'un ardından Sicilmâse'ye amcasının oğlu Muntasır'ı atamıştır. Bk. 'Alî b. Ahmed İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li-dirâsât ve'n-neşr, 1987), 2/85.

³⁷⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 418-419; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/262. İbn Zâfir ve İbn İzârî ise komutan Cevher es-Sıkkilî'nin İbn Vâsûl'u öldürdüğünü bildirmektedir. Bk. İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 21; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/236. Hapsedilmesinin ardından İbn Vâsûl ile Halife Mu'izz arasında geçen bazı diyaloglar için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 411-412, 414-417, 458-459, 520-523.

³⁷⁷ Sebte'nin güneyinde bulunan Tıtvân/Tetâvin şehri hakkında bilgi için bk. *Kitâbü'l-İstibsâr fî 'acâ'ibi'l-emsâr*, nşr. Sa'd Zağlûl Abdülhamîd (Dârülbeyzâ: Meşrû'un-neşri'l-müşterek, 1985), 137; Himyerî, *er-Ravzü'l-Mi'târ*, 145; Nadir Özkuyumcu, "Tıtvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/122-123. İbn İzârî 347 (958-959) yılında İdrîsî hânedanlığına mensup kişilerin bu şehri yıktıklarına, akabinde pişman olarak yeniden inşa ettiklerine dair bir bilgi aktarmaktadır. Bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/236.

ancak burayı ele geçiremeyince geri dönerek Sicilmâse'yi ele geçirmiştir.³⁷⁹ İbn İzârî bu rivayetinde Cevher es-Sıkıllî'nin öncelikle Fas'ı ele geçirip daha sonra Sicilmâse'yi aldığını ifade etmektedir. Ancak önceden de geçtiği üzere kaynakların çoğunluğu Cevher es-Sıkıllî'nin önce Sicilmâse'yi daha sonra Fas'ı ele geçirdiğini zikretmektedirler.

Cevher es-Sıkıllî'nin Mağrib'in batısına düzenlemiş olduğu başarılı seferin ardından Fâtımîler Mısır'ın batısından Atlas okyanusuna kadar uzanan geniş Mağrib topraklarının Tanca ve Sebte³⁸⁰ hâriç tamamında aynı anda hâkimiyeti ele geçirmiş oldular. Kuşkusuz bu başarıya ilave olarak Tanca ve Sebte'nin de ele geçirilmesi Mağrib'in eksiksiz olarak Fâtımîler'in hâkimiyeti altına girmesini sağlayacaktı. Bundan daha önemlisi bunun gerçekleştirilmesi halinde Endülüs Emevîleri'nin bu coğrafya ile olan irtibatları tamamen koparılmış olacaktı. Elbette ki Halife Mu'izz'in bunları hesaba katmadığını düşünmek pek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte onun Cevher es-Sıkıllî'ye bu iki bölgenin ele geçirilmesi için talimat verdiğine dair bir kayda rastlanmamaktadır. Onun böyle bir teşebbüste bulunmamasına dair akla gelebilecek ilk ihtimâl yaklaşık iki buçuk yıl süren sefer sırasında bir hayli yorgun düşmüş olan orduyu böylesine zorlu bir mücadeleye yönlendirmenin doğru olmayacağını düşünmüş olmasıdır. Ancak Mu'izz'in bunun sonrasında da böyle bir teşebbüste bulunmaması daha farklı nedenleri düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Burada öncelikle dikkate alınması gereken husus kuvvetle muhtemel bu iki bölgeye bir sefer düzenlemesinin doğrudan Endülüs Emevîleri'ne açılmış bir savaş anlamına geleceğini düşünmesiydi. Nitekim bu iki bölgeyi kaybetmesinin Mağrib üzerindeki nüfuz ve etkisini kaybetmek anlamına

³⁷⁹ İbn İzârî'nin "Mazîku (geçit/boğaz) Sebte" olarak bahsettiği yerin neresi olduğu noktasında kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edemedik. Bununla birlikte dijital ortamda yaptığımız bir arama neticesinde Tıtvân/Tetâvin'in (Tetuan) hemen kuzeyinde Sebte'nin ise güneyinde "el-Mazîk (M'dik)" adlı bir yerleşim yeri tespit edebildik. İbn İzârî'nin Cevher es-Sıkıllî'nin ele geçiremediği yer olarak kastettiği mevki muhtemelen burası olmalıdır. Bk. <https://www.google.com/maps/place/M'diq,+Fas> (E.T. 11/10/2023).

³⁷⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/235-236.

³⁸⁰ Dachraoui, "al-Mu'izz Li-Dîn Allâh", 486. Zehebî, eserinde Sebte şehri yöneticisinin de Cevher es-Sıkıllî tarafından esir alındığını ifade etmekte, daha sonra "kile" edatıyla verdiği bir bilgiye göre Cevheres-Sıkıllî'nin oraya hâkim olamadığını buranın Endülüs Emevî halifesinin elinde olduğunu belirtmektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, 15/160. Öte yandan araştırmacılarından Makdîş, Quatremère ve O'leary Endülüs Emevîleri'nin elinde sadece Sebte'nin kaldığını ifade etmekte, dolayısıyla Tanca'nın Fâtımîler'in eline geçtiğini kabul ediyor görünmektedirler. Ancak Fâtımîler'in Tanca şehrine herhangi bir saldırıda bulunduklarına ya da bu şehirde bulunanların Fâtımîler'e bağlılıklarını ilettiklerine dair tarihî kaynaklar tarafından aktarılan herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bk. Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr* 1/354; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 408; O'leary, *A Short History of the Fâtımîd Khalîfate*, 99.

geleceğini bilen Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân, İbn İzârî'nin bildirdiğine göre Cevher es-Sikillî'nin Mağrib seferi başlamadan bir yıl önce yani 346 (957-958) yılında Sebte'yi tahkim etmişti.³⁸¹ Öte yandan Cevher es-Sikillî'nin Mağrib seferini sonlandırmasının ardından ileride ele alınacağı gibi Bizans İmparatorluğunun 349 (960) yılında Girit adasına ordu sevk etmesi Mu'izz'in dikkatini batıya yönlendirmesine sebep olmuş görünmektedir. Kuvvetle muhtemel Mu'izz bu iki bölge üzerinden doğrudan Endülüs Emevîleri ile büyük bir savaşa girişmek yerine Bizans İmparatorluğunun Girit adasını ele geçirmesini engellemek suretiyle bir taraftan İslâm dünyasının liderliğine bir taraftan da öteden beri peşinde oldukları Mısır'ı ele geçirmeye kapı aralama adına avantaj yakalamayı düşünmüş olmalıdır.

Mu'izz'in Mağrib bölgesinde yakaladığı sükun ve istikrar dönemi yaklaşık on yıl sürdü. Onun 358 (969) yılında ordusunun büyük bir bölümünü Cevher es-Sikillî komutasında Mısır'a sevk etmesi başta Zenâte kabilesi olmak üzere Fâtımîler'in hâkimiyetini tanımak istemeyen bölge kabilelerinin yeniden harekete geçmesine sebep oldu. Bunlar arasında ilk harekete geçen Hâricî mezhebine mensup olmaları sebebiyle bir türlü Fâtımîler'in hâkimiyetini kabullenemeyen ve bu yüzden Endülüs Emevîleri'nin desteğini sağladıkları her fırsatta Fâtımîler'e isyan eden³⁸² Mağribü'l-Evsat'taki Zenâte kabilesine mensup Mağrâve kabilesi oldu. Kabilenin lideri Ebû Hazer Muhammed b. Hayr³⁸³ 358 (969) yılında Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem el-Müstansır-Billâh (350-366/961-976)'a³⁸⁴ biat ettiğini açıklayarak Bâğâye'ye saldırdı.³⁸⁵ İsyan haberini alan Mu'izz, vakit kaybetmeden ordusuyla birlikte harekete geçti. Bu sırada Mu'izz'in Bâğâye'deki valisi ile savaşmakta olan Muhammed b. Hayr, Mu'izz'in ordusuyla birlikte kendisine doğru yaklaştığını haber alınca kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Mu'izz, etrafından adamları dağılan Muhammed b. Hayr'ın peşine düştü. Ancak bir süre sonra onu takip etmesi için Sanhâce kabilesi lideri Zîrî b. Menâd'ın oğlu Bulukkîn'i³⁸⁶

³⁸¹ İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/235.

³⁸² Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 351; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, 156.

³⁸³ Muhammed b. Hayr önceden de geçtiği gibi Mu'izz'in İfrîkiye'de isyan eden Hâricî-Berberî kabileleri itaat altına almasının ardından Mansûriye'ye gelerek Mu'izz'e itaat etmek zorunda kalan Muhammed b. Hazer'in torunudur. Bilgi için bk. Yiğit, "Mağrâve", 169.

³⁸⁴ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Furkan Erbaş, *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

³⁸⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/204.

³⁸⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Bulukkîn b. Zîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/414. İbn Haldûn'un belirttiğine göre Mu'izz, ona asıl adı Yûsuf yerine Bulukkîn ismini vermiş, ayrıca Ebû'l-Fütûh künyesi ile Seyfû'd-Devle lakabını

görevlendirerek kendisi Mansûriye'ye geri döndü.³⁸⁷ Fakat Bulukkîn de izini sürmesine rağmen Muhammed b. Hayr'ı yakalayamadı. Öte yandan başlattığı isyanı devam ettiremeyeceğini anlayan Muhammed b. Hayr, kısa bir süre sonra Mu'izz'e bağlılığını sunmaya karar verdi. Nihayet 359 yılı Rebîulâhir (Şubat-Mart 970) ayında Mu'izz'in yanına gelerek emân istedi. Mu'izz de ona emân vererek kendisini ve adamlarını ödüllendirdi.³⁸⁸

Mu'izz'in, Muhammed b. Hayr'ı affetmesi isyan etmekten vazgeçmesini sağlamak için yeterli olmadı. Bir süre sonra yeniden isyan eden Muhammed b. Hayr,³⁸⁹ Sanhâceli Zîrî b. Menâd'ın idaresi altında bulunan Tâhert'e saldırıya geçti (360/970-71). Bu sırada hilâfet merkezini Mısır'a taşımaya hazırlanan Mu'izz, Mağrib bölgesindeki bu isyanın daha da büyümesinden endişe ettiği için³⁹⁰ Mısır'a gitmeyi ertelemek zorunda kaldı. Zîrî b. Menâd, Muhammed b. Hayr'ın Tâhert'e saldırdığını haber aldığı anda oğlu Bulukkîn'i onun üzerine gönderdi. İki ordu arasında meydana gelen savaşta Muhammed b. Hayr'ın adamları yenilgiye uğradı. Muhammed b. Hayr ise Bulukkîn'in eline esir düşmemek için kılıcıyla intihar etti. Böylece Bulukkîn, Muhammed b. Hayr ve adamlarını etkisiz hale getirerek bu isyanı kanlı bir şekilde bastırmış oldu. Muhammed b. Hayr ve adamlarının etkisiz hale getirilmesinden dolayı son derece memnun olan Mu'izz ise üç gün boyunca tebrikleri kabul etti.³⁹¹

vermiştir. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/206. Bazı araştırmacılar Bulukkîn'in 368-373 (979-984) yılları arasında Mağrib'e sefer yapmasının ardından Mu'izz'in ona bu unvanları verdiğini ifade etmektedirler. Ancak söz konusu tarihlerde Mu'izz'in oğlu Aziz-Billâh Fâtımî tahtında bulunmaktadır. Bk. Abdullah Erdem Taş - Yusuf Sansarkan, "Zîrîlerin Fâtımî Hilâfetini Terkedip Abbâsî Hilâfetini Tanımaları Sürecinde Şîî-Sünnî Mücadelesi", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2009), 554.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/315; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 63; Hâdî-Roger İdrîs, *ed-Devletü's-Sanhâciyye*, çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 1/62; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 352; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, 156.

³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/315; Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârîh*, 41; Hüseyinî Râzî, *Târîhu Umûmî*, 283a; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 63. Ayrıca bk. Cevzerî, *Sîret*, 108-109 (İng., 115-116).

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr, Zenâte liderinin adını Muhammed b. el-Hüseyin olarak verirken; dâî İdrîs Mahreme b. Muhammed b. Hazer olarak vermektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/327; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 708 (İng., 247). Şarkiyatçı Ferdinand Wüstenfeld eserinde Muhammed b. Hayr'ı Muhammed b. Hasan b. Hazer olarak vermektedir. Bk. Wüstenfeld, *Geschichte*, 116.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/327.

³⁹¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/63, 6/204, 7/37, 103; Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-İnfâfe*, 1/311; Makrizî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/128 (İng., 96-97). Dâî İdrîs, adını Mahreme olarak verdiğini isyancının üzerine bizzat Halife Mu'izz'in gittiğini belirtmektedir. Yine onun tarihçi İbn Zûlâk'a dayandırarak bildirdiğine göre Mu'izz, isyanın bastırıldığı haberini, isyanın lideri başta olmak üzere üç bin kabile mensubunun kesilmiş kafalarıyla birlikte bu sırada Mısır'da bulunan Cevher es-Sıkkî'ye göndermiş ve isyancılar burada teşhir edilmişlerdir. İlgili bilgi için bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 707-708 (İng., 246-247). Ayrıca bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 38; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/229-230.

Halife Mu'izz, Mağrib bölgesinde Muhammed b. Hayr isyanını bastırmasının hemen ardından Mağribü'l-Evsat'ın doğusunda kalan Mesîle ve Zâb valisi Ca'fer b. Alî b. Hamdûn el-Endelüsî'nin³⁹² 360 (971) yılında başlatmış olduğu isyan ile karşı karşıya kalmıştır. Ca'fer'in babası Alî ve dedesi Hamdûn Endülüs'ten Mağrib'e gelerek burada Fâtımîler'in ilk dailerinden olan Ebû Abdullâh eş-Şîî'nin faaliyetlerine katılmışlar ve böylece ilk Fâtımî halifelerinin nezdinde itibar kazanmışlardı.³⁹³ 315 (927) yılında Alî b. Hamdûn, Ubeydullâh el-Mehdî tarafından Mesîle'ye vali olarak tayin edilmişti. Kendisinden sonra vali tayin edilen oğlu Ca'fer de Halife Mu'izz döneminde bu görevi sürdürmeye devam etmiştir.³⁹⁴ Ca'fer b. Alî, Mağribü'l-Evsat ve Mağribü'l-Aksâ'da Fâtımî hâkimiyetinin büyük ölçüde kaybolduğu süreçte Fâtımîler'e itaatten ayrılmamış, hatta Cevher es-Sıkkî'nin Mağrib'in batısına düzenlemiş olduğu sefere ordusuyla birlikte katılarak söz konusu bölgelerde Fâtımî hâkimiyetinin yeniden tesis edilmesi için büyük katkı sağlamıştı. Ancak 360 (971) yılına gelindiğinde bu zamana kadar bağlı bulunduğu Halife Mu'izz'e itaatten ayrılarak isyan etme yoluna gitmiştir. Onu isyana sevk eden sürecin başlangıcını Cevher es-Sıkkî'nin Mağrib'in batısına düzenlemiş olduğu seferin hemen sonrasına kadar dayandırmak mümkündür. Görüldüğü kadarıyla bu sefer esnasında öldürülen Tâhert ve Efkân'ın idaresini elinde bulunduran Ya'lâ b. Muhammed el-İfrenî'nin sahip olduğu yerlerin aralarında husumet bulunan Zîrî b. Menâd'a verilmesi onun Halife Mu'izz'e karşı tavrının değişmesine yol açmıştır.³⁹⁵ *Sîret*'te aktarıldığına göre Ca'fer b. Alî bundan sonraki süreçte Halife Mu'izz'e ödenmesi gerekenden daha az miktarda vergi göndermeye ve bir taraftan da Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem ile gizliden gizliye temas kurmaya başlamıştır.³⁹⁶ Bunlarla da yetinmeyen Ca'fer b. Alî, Halife Mu'izz'e isyan etmiş olan Zenâte emiri Muhammed b. Hayr ile dostluk kurarak onu el altından destekleme yoluna gitmiştir. Nihayet Muhammed b. Hayr'a verdiği desteğin açığa çıkması üzerine Mu'izz'in yanına

³⁹² Araştırmacı Zeynep Nur Özmen Ca'fer'in Zâb kabilesi lideri olduğunu ifade etmektedir. Bk. Zeynep Nur Özmen, *9-11 Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevîleri ve Fâtımî Devleti İlişkileri* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 101. Hâlbuki Zâb bir kabile adı değil, Tilimsân şehri ile Sicilmâse şehri arasında muhtemelen Ca'fer'in hâkimi olduğu Mesîle'ye yakın büyük bir kasabadır. Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/124.

³⁹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 34.

³⁹⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Hulletü's-Siyerâ*, 1/305; Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/440.

³⁹⁵ Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 355. *Sîret*'te yer alan bir bilgiye göre Halife Mu'izz, Bulukkîn ile arası bozuk olan Ca'fer'i yanına çağırarak aralarını bulmak için çalışmıştır. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 100-102 (İng., 104-106).

³⁹⁶ Cevzerî, *Sîret*, 123-124, 129-130, 130-131, 140-141, (İng., 135-136, 142-144, 144-145, 158-159); İdrîs, *ed-Devletü's-Sanhâciyye*, 1/66.

gelmesini emretmesine rağmen Zenâte kabilesinin yanına gitmiştir.³⁹⁷ Kardeşi Yahyâ ile birlikte Zenâte kabilesi liderlerinin yanına giden Ca'fer b. Alî onlar tarafından emir ilân edilmiş ve böylece aradığı desteği elde eden Ca'fer b. Alî Halife Mu'izz'e isyan ettiğini açıkça ilân etmiştir.³⁹⁸ Ca'fer b. Alî'nin isyan ettiğini haber alan Mu'izz, bu isyanın bastırılması için Sanhâce kabilesinin lideri Zîrî b. Menâd'ı görevlendirmiştir. Ne var ki 10 Ramazan 360 (7 Temmuz 971) Perşembe günü meydana gelen savaşta Ca'fer b. Alî komutasındaki Zenâte kabilesi Zîrî b. Menâd komutasındaki Fâtımî ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bu savaşta Sanhâce kabilesi lideri Zîrî b. Menâd öldürülmüş ve kesilen başı Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'e gönderilmiştir.³⁹⁹ Bununla birlikte savaştan galibiyetle ayrılan Ca'fer b. Alî ve kardeşi Yahyâ kısa bir süre sonra II. Hakem'in yanına Kurtuba'ya gitmişler ve burada halife tarafından çeşitli ihsanlar ile taltif edilmişlerdir.⁴⁰⁰

Her ne kadar isyanın elebaşı Ca'fer b. Alî Mağrib'i terk ederek Endülüs'e gitmişse de Zenâte kabilesinin Halife Mu'izz'e karşı başlatmış olduğu isyan devam etmekteydi. Halife Mu'izz bu isyanı bastırmak üzere babasının intikamını almak için yanıp tutuşan Bulukkîn'i⁴⁰¹ kalabalık bir orduyla isyancıların üzerine sevk etti. Bulukkîn,⁴⁰² bu sefer

³⁹⁷ Endülüslü tarihçi İbn Hayyân, Zîrî b. Menâd'ın Ca'fer'e bazı atlar verdiğini, onun da bunları Zenâte emiri Muhammed b. Hayr'a hediye ettiğini, yine Zîrî'nin oğlu Bulukkîn vasıtasıyla Zenâte emiri Muhammed b. Hayr'ı ortadan kaldırdığında evinde Ca'fer'in kendi el yazısıyla gönderilmiş mektupların ele geçirildiğini, bu mektuplarda Ca'fer'in, Muhammed b. Hayr'ı Zîrî'ye karşı sakındırdığını ve onun ayıplarını kendisine bildirdiğini haber vermektedir. Zîrî, Ca'fer'in yaptığı bu işleri Mu'izz'e bildirince Mu'izz çok sinirlenmiş, onu öldürmekle tehdit ederek ailesi ve malıyla birlikte yanına gelmesini emretmiş, hatta bir mektup yazarak dostu olarak nitelediği Muhammed b. Hayr'ın ölümünü haber vererek taziye dileklerini iletmiştir. Neticede Ca'fer, bulunduğu şehri terk ederek Zenâte kabilesinin yanına gitmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 33-36.

³⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/334; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/37; Daftary, *Muhaliif İslâm'ın 1400 Yılı*, 209.

³⁹⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 26-27; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/234; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/230; Ramazan Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (İstanbul: İsar Yayıncılık, 2012), 283.

⁴⁰⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 32, 38; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 7/37; Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/441. İbnü'l-Esir, Ca'fer'in II. Hakem'in yanına gidişiyle ilgili, Ca'fer'in Zîrî'ye karşı kazandıkları savaştan sonra Zenâteliler'e karşı güvensizlik duyması sebebiyle onları atlatarak yanındakiler ile birlikte Endülüs'e gittiğini ve II. Hakem'in kendilerine izzet ve ikramda bulunduğunu, Zenâteliler'in ise Ca'fer'i ellerinden kaçırdıkları için pişman olduklarını belirtmektedir. İlgili bilgi için Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/334. İbn Hayyân da tarihçi Ebû Ca'fer Ahmed b. el-Cezzâr'a dayandırdığı bir bilgede Ca'fer'in, Zenâteliler'in kendisine karşı tuzak kuracakları korkusuyla Endülüs'e kaçtığını belirtmektedir. İlgili bilgi için bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 36-38.

⁴⁰¹ Araştırmacı Murat Gök sehven Zîrî b. Menâd'ın, babasının intikamını almak için görevlendirildiğini ifade etmektedir. Bk. Gök, *İdrîsîler*, 170.

⁴⁰² Diyanet İslâm Ansiklopedisinin "Fâtımîler" maddesinde Yûsuf b. Bulukkîn olarak yanlış ifade edilmiştir. Seyyid - Bektaş, "Fâtımîler", 12/230. Araştırmacı Murat Öztürk de aynı yanlışla düşmüş görünmektedir. Bk. Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, 112. Diğer bir Araştırmacı Zeynep Nur Özmen Bulukkîn b. Zîrî'nin oğlunun, babasının intikamını alma noktasında kararlı olduğunu ve bu kişinin Belkin isimli birisi olduğunu belirtmiştir. Bk. Özmen, *9-11 Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevileri ve Fâtımî*

esnasında Zenâte kabilesine ait yerleşim yerlerini tek tek ele geçirerek onların itaatini sağladı. Söz konusu savaşlarda liderleri Hayr b. Muhammed⁴⁰³ ile birlikte Zenâte kabilesine mensup pek çok kişiyi öldürerek kadın ve çocukları esir aldı.⁴⁰⁴ Bulukkîn bu başarılı seferi sayesinde Zenate kabilesinin Halife Mu'izz'e karşı başlatmış olduğu isyanı başarıyla sonlandırmış oldu. Bundan son derece memnun kalan Halife Mu'izz ise Mesîle ve çevresinin iktalarını vererek kendisini ödüllendirdi.⁴⁰⁵ Böylece Halife Mu'izz Mısır'a gitmeden önce Mağrib bölgesinde yeniden sükun ve istikrarı sağlamış oldu.

Nüveyrî'nin aktardığına göre Halife Mu'izz, Zenâte kabilesinin isyanını bastırmasının ardından Bulukkîn için hilâfet merkezinde görkemli bir tören düzenlemiştir. Buna göre Mu'izz Muharrem 361'de (Ekim-Kasım 971) Bulukkîn'e yazdığı mektupta yanına gelmesini, herhangi bir savaş ile meşgul olmamasını, Zenâte veya başka bir kabileyeye ilişmemesini, onlara yumuşak davranmasını, onlardan aldığı kadın ve çocuk esirleri iade etmesini emretti. Bulukkîn efendisinin talimatlarını yerine getirerek Zenâte'nin esirlerini serbest bıraktı ve Mu'izz'in yanına gitmek üzere hazırlık yaptı. Bu sırada Tâhert, Eşîr, Mesîle, Biskire,⁴⁰⁶ Tubne,⁴⁰⁷ Bâğâyê ve Meccâne'de⁴⁰⁸ adamlarını görevlendirdi. Daha sonra Mu'izz'in yanına giden Bulukkîn, yapmış olduğu yararlı işlerinden ötürü efendisinin övgüsüne ve ikramlarına mazhar oldu. Mu'izz kendi hil'atini çıkararak Bulukkîn'e giydirdi ve kılıcını ona verdi. Mu'izz, adamlarına Bulukkîn'in yanından ayrılacağı sırada içerisinde göz alıcı lüks elbiselerin bulunduğu kırk sandığı onun yanında taşımalarını emretti. Bulukkîn'in adamlarına da çeşitli hediye bohçalar hazırlattı. Ayrıca Bulukkîn'e hediye olarak verilmek üzere kırk adet çeşitli ağırlıklar ile donanmış eyerli atlar eşlik etti. Bulukkîn'e efendisi tarafından verilen çeşitli gösterişli hediyeleri gören Kutâmeliler kıskançlık hislerine kapılarak Mu'izz'in yanında konuşmaya başladılar ve onu bu hareketinden dolayı kınadılar. Ancak Mu'izz

Devleti İlişkileri, 103-104. Hâlbuki babası Zîrî'nin intikamını almak isteyen kişi oğlu Yûsuf Bulukkîn'dir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/91-92.

⁴⁰³ Araştırmacı Süheyl Takkûş, Zenâte emirinin adını Hüseyin b. Muhammed olarak vermektedir. Bk. Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn*, 158.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/334; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/91-92.

⁴⁰⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/205; Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/441; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn*, 158.

⁴⁰⁶ Zâb'ın mevkilerinden olan Biskire hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/422.

⁴⁰⁷ Zâb'ın kıyısında yer alan mevki için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/21.

⁴⁰⁸ Kayrevan'a beş bil uzaklıkta bulunan Meccâne hakkında bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/56.

onların bu tavırlarına aldırmadı.⁴⁰⁹ Aslında Halife Mu‘izz’in Bulukkîn için düzenlemiş olduğu bu görkemli töreni onun Mısır’a gitmesinin ardından Mağrib’in idaresini kime bırakacağını bir göstergesi olarak da kabul etmek mümkündür. Nitekim bir sonraki başlık altında ele alınacağı gibi bundan kısa bir süre sonra kendisi Mısır’a gitmeden önce Bulukkîn’i Mağrib’in idaresiyle görevlendirmiştir.

1.3.3. Mağrib’in İdaresinin Bulukkîn b. Zîrî’ye Verilmesi

Halife Mu‘izz, hilâfet merkezini Mısır’a taşımadan önce Mağrib’in idaresiyle Sanhâce kabilesi lideri Bulukkîn’i görevlendirmiştir. Ancak onun bu kararı vermeden önce farklı isimler üzerinde düşündüğü anlaşılmaktadır. İlgili rivayetler incelendiğinde Halife Mu‘izz’in başlangıçta Mağrib’in idaresini Mesîle ve Zâb valiliğini yürütmekte olan Ca‘fer b. Alî’ye bırakma düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Sa‘îd el-Mağribî ve Makrîzî’nin aktardıklarına göre Mu‘izz, Mısır’a gitmeden önce Mağrib’i yönetecek kişiyi belirleme noktasında Ca‘fer ile Bulukkîn arasında kalmıştır. Nihayet ilk olarak bunlardan Ca‘fer’i yanına çağırması bu görevi kendisine tevdi etmek istediğini ifade etmiştir. Ancak Ca‘fer ondan göreve gelmesi halinde kadı, haraç âmili ve diğer başka görevlileri atama yetkisi başta olmak üzere pek çok konuda tek başına karar alma yetkisi talep etmiştir.⁴¹⁰ Mu‘izz de onun sözlerine kızarak bu talepleriyle idarede kendisine ortaklık teklif etmiş olduğunu belirterek zorbalık peşinde koştuğunu söylemiştir. Mu‘izz daha sonra Bulukkîn’i çağırarak Mağrib valiliği görevini teklif etmiş, Bulukkîn ise Mu‘izz’in teklifine tam olarak istediği şekilde cevap verip bu görevi kabul etmiştir. Rivayete göre bu sırada Mu‘izz’in babasının amcası Ebû Tâlib Ahmed b. Ubeydullâh, Mu‘izz’e Bulukkîn’e gerçekten güvenip güvenmediğini sormuş, Mu‘izz Bulukkîn’in Ca‘fer b. Alî gibi hırslı olmadığını ancak ilerleyen süreçte hırslı davranması durumunda sonunu hazırlayacağını belirtmiştir.⁴¹¹

Mu‘izz’in Mağrib’in idaresini Ca‘fer b. Alî’ye bırakmak istediğini gösteren bir başka rivayet de Nüveyrî’nin eserinde yer almaktadır Buna göre Mu‘izz Kayrevan’da

⁴⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/92.

⁴¹⁰ İbn Sa‘îd el-Mağribî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, 44; Quatremère, “Du Khalife Fâtımite Moëzz”, 1837, 87-88; Wüstenfeld, *Geschichte*, 117; Hasan Hudayrî Ahmed, *Alâkâtü’l-Fâtımiyyîn fî Mısır bi-düvelî’l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1996), 29-30.

⁴¹¹ İbn Sa‘îd el-Mağribî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, 45. Ahmed Muhtâr el-‘Abbâdî, *Fi’t-Târihi’l-‘Abbâsî ve’l-Fâtımî* (Beyrut: Dârü’n-Nehzati’l-‘Arabiyye, ts.), 315-316. Araştırmacı Zeynep Nur Özmen Mu‘izz’in Bulukkîn’e Fas’ın idaresini bıraktığını belirtmektedir. Ancak bütün kaynaklar Trablus hariç bütün Mağrib’i kendisine bıraktığını belirtmektedirler. Bk. Özmen, *9-11 Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevileri ve Fâtımî Devleti İlişkileri*, 102.

dârülimâre olarak bilinen dârü ibn Rebâh'ın inşa edilmesini emretmişti. Çok geçmeden halk arasında bu yapının Ca'fer b. Alî için inşa edildiği şüyu buldu. Böylece Kayrevan'ın içinde bulunduğu İfrîkiye'nin Ca'fer'e, Mağrib'in bütün topraklarının ise Zîrî b. Menâd'a bırakılacağı şeklinde bir kanaat hâkim oldu. Bu durum Ca'fer'in kulağına gidince kendisi ile birlikte başkasının Mağrib'de yöneticilik yapması nefesine ağır geldi. Nitekim kısa bir müddet sonra Mu'izz onu yanına çağırdı. Ancak bu sırada Mesîle'de bulunan Ca'fer, onun yanına gitmemiştir.⁴¹² İbn Haldûn ise ayrıntıya girmeksizin Mu'izz'in Mısır'a gitmeden önce Mağrib'in idaresini vermek için Ca'fer'i yanına çağırdığını, ancak onun halifenin kendisine bir şey yapmasından korktuğu için yanına gitmediğini aktarmaktadır.⁴¹³

Yukarıda zikri geçen rivayetler birlikte değerlendirildiğinde Mu'izz'in Mağrib valiliği için başlangıçta Ca'fer b. Alî'yi öncelediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bir önceki başlık altında ortaya konulduğu gibi Ca'fer b. Alî'nin uzun zamandan beri kendisine karşı tavırlarının değiştiği dikkate alındığında Mu'izz'in bu kararını anlamak biraz güçleşmektedir. Ancak bölgedeki kabile yapısı dikkate alındığında Mu'izz'in bu kararının tesadüfî olmadığını, tam aksine bilinçli bir tercih olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu dönemde Sanhâce ve Zenâte kabileleri Mağrib bölgesinin büyük çoğunluğunu oluşturan iki güçlü kabileydi. Dolayısıyla Sanhâce kabilesinin lideri Bulukkîn'in vali tayin edilmesi bu iki kabile arasındaki denge politikasının bozulmasına ve öteden beri Fâtımîler'e sıcak bakmayan Zenâte kabilesinin tamamen dışlanmasına sebep olacaktı. Kuvvetle muhtemel bu durumu dikkate alan Mu'izz, Endülüs kökenli olması sebebiyle bu iki kabileye de eşit mesafede bulunan ve baştan beri Fâtımîler'e sâdık kalan bir aileye mensup Ca'fer b. Alî'yi vali tayin ederek bu iki kabile arasında bir denge politikası oluşturmaya çalışmıştır. Ancak Ca'fer b. Alî'nin onun denge politikasını zedeleyecek isteklerde bulunması ve ardından isyan etmesi Mu'izz'in bu düşüncesini uygulamasına fırsat vermemiştir. Neticede Mu'izz, Ca'fer b. Alî ile birlikte isyan etmiş olan Zenâte kabilesini itaat altına alma başarısını göstermiş bulunan Bulukkîn'i Mağrib valiliğine tayin etmek zorunda kalmıştır.

Sîret'te geçen bir bilgiye göre ise Mu'izz'in Mağrib'de Üstâz Cevzer'i görevlendireceği düşüncesi halk arasında hâkimdi. Rivayete göre Mu'izz isyancı Muhammed b. Hayr'ın

⁴¹² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/91

⁴¹³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/204-205. İbn Ebî Dînâr da buna benzer bir bilgi aktarmaktadır. Bk. İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis*, 94; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 355.

peşine düştüğünde Üstâz Cevzer'in Mehdiye'ye gitmesini ve orada bulunan bazı depoların içerisindekileri düzenleyerek Mısır'a gidecek malzemeyi yüklemesini emretmişti. Bu sırada Mehdiye'de Mu'izz'in Mısır'a gittikten sonra İfrîkiye'de yerine Üstâz Cevzer'i bırakacağına dair söylentiler artmıştı. Bu söylentiler Üstâz Cevzer'in kulağına gittiğinde efendisi Mu'izz'e yazarak onun yanından ayrılmak istemediğini, kendisiyle birlikte Mısır'a gelmek istediğini ifade etti. Mu'izz de ona söylentilere itibar etmemesini, onun hakkında böyle bir şey düşünmediğini ve onu yanından ayırmak istemediğini söyledi.⁴¹⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mu'izz'in Mısır'a gitmeden önce bu sırada yaşı bir hayli ilerlemiş olan Üstâz Cevzer'i Mağrib'de vali olarak görevlendirme düşüncesi diğer kaynaklarda geçmemektedir. Dolayısıyla *Sîret*'te yer alan bu bilginin, halk arasında dolaşan bir söylentiden ibaret olduğunu düşünmek mümkündür.

Mu'izz, Mısır'a gitmeden önce 361 yılı Zilhicce ayının sonlarında (Ekim 972) Trablus ve Sicilya hâriç Mağrib'in tamamını yönetmek üzere Bulukkîn'i görevlendirdi.⁴¹⁵ Mu'izz Sicilya valiliğine Hasan b. Alî el-Kelbî'yi, Trablus valiliğine ise Abdullâh b. Yahluf el-Kutâmî'yi⁴¹⁶ tayin etti. İfrîkiye'deki vergileri toplama görevini Ebû Muzir Ziyâdetullâh b. Ubeydullâh el-Kudeym'e, buradaki haraç gelirlerini toplama görevini ise Abdülcebbâr el-Horâsânî ve Hüseyin b. Halef el-Mûsîdî'ye verdi.⁴¹⁷ Nüveyrî'nin aktardığı bilgiler yapılan görevlendirmelerin daha net bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre Halife Mu'izz, Ebû Muzir Ziyâdetullâh b. Ubeydullâh b. el-Kudeym'i İfrîkiye'deki bütün divanların başına tayin etmiştir. Bulukkîn'e ise onu kendisine yardımcı olarak atadığını bildirerek birlikte uyum içinde çalışmalarını tavsiye etmiştir.⁴¹⁸ Mu'izz, yaptığı görevlendirmelerin ardından herkesin Bulukkîn'e itaat etmesini emretti.⁴¹⁹ Ayrıca Kayrevan yakınlarında bulunan

⁴¹⁴ Cevzerî, *Sîret*, 108-109 (İng., 115-116).

⁴¹⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/93; Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-Înâfe*, 1/310. Araştırmacı Ahmet Kavas Mu'izz'in Bulukkîn b. Bâdis'i yerine vali olarak bıraktığını ifade etmektedir. Bk. Kavas, "Mehdiye", 387. Nüveyrî, görevlendirilmesinin ardından Bulukkîn'in iki bin Zenâte devesinin taşıdığı çeşitli malları efendisine takdim ettiğini aktarmaktadır. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/92.

⁴¹⁶ Abdullâh b. Encelif el-Kinânî şeklinde belirtenler de vardır. Bk. Mushafî, *el-Halîfetü'l-Mu'izz-Lidînillâh*, 10.

⁴¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/331. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/226-227; Wüstenfeld, *Geschichte*, 118. İbnü'l-Esîr ayrıca Trablus ile Berka arasında yer alan Ecdâbiye ve Sürt adlı şehirlerin de Bulukkîn'in yönetimi dışında olduğunu belirtmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/330-331.

⁴¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/93. Kaynaklarda Ziyâdetullâh ile Bulukkîn'in daha sonra arasının açıldığı aktarılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/94.

⁴¹⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/93.

Serdâniye'ye kadar kendisine eşlik eden Bulukkîn'e Berberî kabileler üzerinden kılıcı eksik etmemesi, bedevilerden vergiyi kaldırmaması ve yakınlarından kimseyi önemli bir mevkiye getirmemesi yönünde bazı tavsiyelerde bulundu.⁴²⁰ Bu tavsiyelere karşılık Bulukkîn de Mu'izz'e Mağrib'e yönelik harekâtlarını devam ettireceği ve Endülüs Emevîleri ile hiçbir müspet ilişki içerisine girmeyeceği yönünde söz verdi.⁴²¹ Bulukkîn'in Mağrib'de görevlendirilmesiyle birlikte şeklen Fâtımîler'e bağlı fakat fiilen bağımsız hareket eden Zîrî hânedanlığının (361-543/972-1148)⁴²² temelleri atılmış oldu. Seyyah et-Ticânî Mu'izz'in Mağrib'de Zîrî hânedanından Bulukkîn'i görevlendirmesi hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre Mu'izz Mısır'a hâkim olduğunda kendisinin yerine Mağrib'i iyi bir şekilde yönetebilecek birisine ihtiyaç duymuş ve arayış içerisine girmiştir. O, Zîrî b. Menâd'ın on çocuğunu da araştırmış ancak onları kendi yerine bırakabilecek yeterlilikte görmemişti. Zîrî b. Menâd, Mu'izz'in bu noktadaki menfî yaklaşımını görünce küçük yaşta bir oğlu daha olduğunu söyledi. Mu'izz, daha sonra Bulukkîn'i görünce bu işi yapabilecek kabiliyette olduğunu anladı. Nihayet Mısır'a gitmeden önce Mağrib'deki yöneticilik görevini ona verdi. Ticânî'ye göre Bulukkîn, efendisi Mu'izz'in yüzünü kara çıkarmamış, işini ciddiyetle yapmıştır. Yine ona göre Bulukkîn görevde kaldığı süre boyunca hâkimiyetini Sebte'ye kadar genişletmiştir.⁴²³

Bu bilgi Mu'izz'in Mısır'a gitmeden önce Ca'fer ile Bulukkîn arasında kalması ve neticede tercihinin Bulukkîn'den yana kullanması rivayetiyle çelişmektedir. Her şeyden önce Mu'izz'in küçük yaşta bulunan Bulukkîn'i Mağrib gibi önemli bir coğrafyanın başına önceden atamış olabileceği akla ve mantığa uygun bir durum değildir. Öte yandan Ticânî'nin eserinin ileriki sayfalarında Mu'izz'in Mısır'a gitmesinin ardından Mağrib'i Zîrî ve oğullarına bıraktığını ifade etmesi de⁴²⁴ ilginçtir. Hâlbuki daha önce gördüğümüz üzere Mu'izz Mısır'a intikal etmeden önce Zîrî ölmüş ve Mu'izz onun yerine oğlu Bulukkîn'i görevlendirmiştir.

Mu'izz'in Mağrib'in geneline vali olarak atadığı Bulukkîn, 362 yılı Şaban (Mayıs-Haziran 973) ayında Bâğâye şehrine bir âmil atadı. Çok geçmeden Bâğâye halkı

⁴²⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/93; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/206.

⁴²¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/206.

⁴²² Zîrîler hakkında bilgi için bk. Cumhur Ersin Adıgüzel, "Zîrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/460-463.

⁴²³ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 16-17. Ayrıca bk. Ebü'l-Hasen Alî İbn Bessâm eş-Şenterînî, *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979), 2/613.

⁴²⁴ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 328.

Bulukkîn'in görevlendirdiği âmili öldürerek isyan etti. Bulukkîn, isyancıların üzerine ordu göndermesine rağmen isyanı bastıramadı. Daha sonra kendisi bizzat ordusuyla birlikte harekete geçti. Bulukkîn, Bâğâye'ye doğru ilerlerken bu sefer Tâhert şehrinde isyan patlak verdiğini öğrendi. Tâhert valisi Halûf b. Muhammed'i⁴²⁵ şehirden kovan isyancılar Bulukkîn'in üzerine doğru harekete geçtiler. Bulukkîn de hemen güzergâhını değiştirerek Tâhert'e gitti. Ardından burayı ele geçirerek şehri tahrip etti (Ramazan 362/Haziran-Temmuz 973). Bulukkîn, Tâhert'teki isyanı bastırdıktan sonra Zenâte kabilesi mensuplarının yaşadığı Tilimsân şehrine geçti. Burada isyan etmiş olan Zenâteliler, onun ordusuyla birlikte üzerlerine geldiğini haber alınca şehirden kaçtılar. Bunun üzerine Bulukkîn, Tilimsân'ı muhasara altına aldı. Halk daha fazla dayanamayarak Bulukkîn'e itaatlerini bildirmek zorunda kaldı. Bulukkîn isyancıları affetmesine rağmen muhtemelen yeniden bir isyana kalkışmamaları için bütün şehir ahalisini Eşîr'e nakletti. Ardından bütün bu olup bitenleri Halife Mu'izz'e bildirdi. Mu'izz de ona daha fazla ileri gitmemesi için talimat verdi.⁴²⁶

Bulukkîn b. Zîrî, Halife Mu'izz'in saltanatının sonuna doğru 364 (975) yılında çıkan isyanlarla da başarılı bir şekilde mücadele etmiştir. Bu isyanlar hakkında Makrîzî'nin eserinde detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Buna göre Benî Hevvâs⁴²⁷ oğullarından Halef b. Cebr⁴²⁸ adlı birisi etrafında topladığı bazı Berberîler ile birlikte müstahkem bir kaleye sığınmış ve Bulukkîn'e karşı isyan etmişti. Bulukkîn b. Zîrî'nin ona karşı harekete geçmesiyle birlikte aralarında birçok kimsenin öldüğü büyük bir savaş meydana geldi. Nihayet 10 Şaban 364 (25 Nisan 975) tarihinde kale ele geçirildi. Halef b. Cebr ise çareyi kaçmakta buldu. Rivayete göre bu isyanın bastırılması sırasında binlerce kişi öldürülmüştür. Bulukkîn, bunlardan yedi bin tanesinin kafasını teşhir edilmek üzere Kayrevan'a, üç binini ise Mısır'a göndermiştir.⁴²⁹ Daha sonra Halef b. Cebr'i 5 Ramazan 364'te (19 Mayıs 975) beraberindekiler ile ele geçiren Bulukkîn, onun tutuklanarak bir deveye bindirilmesini emretmiş, şehirde teşhir edildikten sonra astırmıştır. Bulukkîn, Zilhicce 364'te (Ağustos 975) Halef b. Cebr'in kesilen kafası ile

⁴²⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/93.

⁴²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/332. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/93-94.

⁴²⁷ Benî Hevvâs ile ilgili kaynaklarda bir bilgi ulaşabilmiş değiliz. Kanaatimize göre burada Hevvâre kabilesi kastedilmiştir. Nüveyrî ise Herrâş olarak ifade etmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/94.

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, Halef b. Hüseyin olarak belirtmekte ayrıca onun Ziyâdetullâh ibnü'l-Kudeym'in yardımcılarının ve adamlarından olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/333. Nüveyrî ise Halef b. Hayr olarak vermektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/94.

⁴²⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/218 (İng., 198). Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/333; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/95.

birlikte diğer isyancılara ait on iki bin isyancının kafasını Mısır'a göndermiştir.⁴³⁰ Nüveyrî'nin aktardığına göre Bulukkîn, Halef b. Cebr'in isyanını bastırdıktan sonra Kayrevan'dan seçtiği on adamını Halef b. Cebr'in isyanına destek verdikleri anlaşılan Bâğâye'ye göndererek onlara muhalefetten sakınmalarını ve itaat etmelerini emretti. Halk, Bulukkîn'e itaat etmeyi kabul ederek şehri ona teslim etti. Bulukkîn de halkı şehirden çıkarıp başka yere nakletti ve şehrin surlarını yıktırdı.⁴³¹

Neticede Bulukkîn, Mağrib'in idaresinin kendisine verilmesinin ardından çıkan isyanların bastırılması ve bölgenin Fâtımî hâkimiyeti altında kalması için büyük bir çaba sarfetmiştir. Ancak bir sonraki kısımda ele alınacağı gibi onun bu çabası bölgenin tamamını elde tutmak için yeterli olmamıştır. Anlaşılan o ki onun İfrîkiye ve Mağribü'l-Evsat'ta arka arkaya patlak veren isyanlarla meşgul olması Mağribü'l-Aksâ'yı ihmâl etmesine sebep olmuştur. Nitekim Mu'izz'in vefatından önce Mağribü'l-Aksâ bölgesinin Endülüs Emevî Devletinin hâkimiyetine geçmesini engellemek için herhangi bir faaliyette bulunamamıştır.

1.4. Endülüs Emevî Halifeliği ile İlişkiler

Akdeniz'in batısında kurulmuş olan Endülüs Emevî Devleti ile güneyinde kurulmuş olan Fâtımî Devleti, başlangıçtan itibaren siyasî ve askerî açıdan daima mücadele halinde olmuşlardır. Akdeniz'in iki yakasında kurulmuş bulunan bu iki müslüman devletin aralarındaki düşmanlığın zeminini geçmişten gelen Hâşimî-Emevî düşmanlığına ve Fâtımîler'in Şîî, rakiplerinin Sünnî anlayışa sahip olmalarına dayandırmak mümkündür.⁴³² Bununla birlikte kuşkusuz her iki devletin de Mağrib ve Batı Akdeniz'de hâkimiyet sağlama çabası iki taraf arasındaki siyasî ve askerî mücadelenin ana unsuru olmuştur. Ancak 297 (909) yılında İfrîkiye'de Fâtımî Devletinin kurulmasıyla başlayan bu mücadele, Tanca ve Sebte'nin Endülüs Emevî Devleti tarafından ele geçirilmesi⁴³³ hâric Mu'izz dönemine gelinceye kadar daha çok soğuk savaş halinde sürmüştür. Silahlı çatışmanın yaşanmadığı bu süreçte Fâtımîler,

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/333; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/223 (İng., 204). Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/95.

⁴³¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/95. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/333.

⁴³² Hâc, *el-Mağribü'l-'Arabî*, 259.

⁴³³ Ahmed Muhtâr el-'Abbâdî, "Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn nahve'l-Mağrib ve'l-Endelüs", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l- Mısır li'd- Dirasati'l- İslâmiyye* 5/1-2 (1957), 204; Birsal Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevîleri (756-1031)", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti "Endülüs"*, 4/100-101; Hugh Kennedy, *Endülüs Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasî Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 113.

rakibine karşı Endülüs'te çıkan isyanları desteklerken;⁴³⁴ Endülüs Emevîleri ise Mağrib bölgesinde Fâtımîler'e karşı çıkan isyanları desteklemekteydi.⁴³⁵ Endülüs Emevîleri Zenâte ve Mağrâve kabilelerini Fâtımîler'e karşı destekleyerek Mağribü'l-Aksâ ve Mağribü'l-Evsat'ın batısında hâkimiyeti ele geçirmeye çalışırken; Fâtımîler ise Sanhâce ve Kutâme kabilelerinin desteğiyle bu coğrafyadaki hâkimiyetini devam ettirmenin peşindeydi. Elbette ki her iki tarafta casuslar aracılığıyla sürekli karşı taraftan istihbarat elde etme gayretindeydi.⁴³⁶ Öte yandan Fâtımîler, Mağrib ve Endülüs'te Şîî anlayışın yaygınlık kazanması için yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunurken;⁴³⁷ Endülüs Emevîleri ise Şîî anlayışın yayılmasını önlemek için söz konusu bölgelerde sürekli Mâlikî ulemayı desteklemekte ve teşvik etmekteydi.⁴³⁸ Yine Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'ın en-Nâsır-Lidînillâh unvanıyla 317 (929) yılında halifeliğini ilân etmesi,⁴³⁹ daha çok iki taraf arasındaki mücadelede üstünlük elde etme çabasıydı.

⁴³⁴ Endülüs'te 267-303 (880-916) yılları arasındaki Ömer b. Hafsûn isyanına Fâtımîler'in verdiği destek ile ilgili bk. Muhammed b. 'Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *A'mâlû'l-A'lâm fî men büyi'a kable'l-ihlâm min mülûki'l-İslâm*, nşr. Lévi-Provençal (Beyrut: Dârü'l-Mekşûf, 1956), 32; Mahmûd 'Alî Mekki, *et-Teşeyyu' fî'l-Endelüs minzû'l-feth hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Emeviyye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004), 13. Ömer b. Hafsûn'un hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, "Ömer b. Hafsûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/64-65.

⁴³⁵ İfrikiye'de 332-336 (943-947) yılları arasındaki Ebû Yezîd en-Nükkârî isyanına Endülüs Emevîleri'nin sağladıkları destek hakkında bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/52-57; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Spanish Islam*, çev. F. Griffin Stokes (London: Chatto&Windus, 1913), 433-434; 'Abdülazîz Feylâlî, *el-'Alâkâtü's-Siyâsiyye beyne'd-Devleti'l-Emeviyye fî'l-Endelüs ve Düveli'l-Mağrib* (Kahire: Dârü'l-Fecr, ts.), 169-173; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 133.

⁴³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. 'Abbâdî, "Siyâsetü'l-Fâtîmiyyîn", 205; a.mlf, *Fi't-Târîhi'l-'Abbâsî ve'l-Endelüsî* (Beyrut: Dârü'n-Nehzati'l-Arabîyye, 1972), 391-392.

⁴³⁷ Fransız Müsteşrik Maurius Canard, Fâtımîler'in kuruldukları andan itibaren Endülüs Emevî Devleti aleyhinde aktif bir propaganda faaliyeti yürüttüklerini ifade etmektedir. Ona göre bir Mehdî'nin ortaya çıkacağı fikrinin yarımadanın her tarafına yayılması ve hatta Emevî ailesinin üyelerinden birisini kazanması, ayrıca Fâtîma'nın soyundan birisinin İspanya'da hüküm süreceği ve oradan Konstantinopolis'i fethedeceğini söyleyen bir rivayetin Endülüs'te dolaşıyor olması Fâtımîler'in kuruldukları andan itibaren yoğun bir şekilde yarımada propaganda faaliyetlerine önem verdiklerini göstermektedir. Canard bu anlamda Mu'izz'in Endülüslü şâiri İbn Hânî ve meşhur coğrafyacı İbn Havkal'ın Fâtîmî propagandistlerinden olduğunu ifade etmektedir. Yine Canard, 319 (931) yılında Kurtuba'da ölen ve farklı görüşleriyle tanınan İbn Meserre'nin de İsmâilî öğretisini benimsemiş olabileceğini ifade etmektedir. Bk. Canard, "L'impérialisme Des Fâtîmides Et Leur Propagande", 163; Hasan, "Relations between the Fâtîmids", 72. İbn Meserre hakkında bilgi için bk. Mustafa Çağrı, "İbn Meserre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/188-193.

⁴³⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 134.

⁴³⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 128-130; Furkan Erbaş, "Halife Mu'izz-Lidînillâh Döneminde (341-365/953-975) Fâtîmî-Endülüs Emevî Mücadelesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2021), 269.

1.4.1. İki Taraf Arasındaki Soğuk Savaşın Sıcak Savaşa Dönüşmesi

Mu‘izz’in halife olmasından kısa bir süre sonra iki taraf arasında baştan beri devam eden soğuk savaş dönemi bir anda yerini silahlı çatışmaya bıraktı. Söz konusu gelişme 344 (955-956) yılında Endülüs Emevî Devletine ait bir geminin⁴⁴⁰ Batı Akdeniz’de Fâtımîler’e ait bir gemiye saldırmasıyla başladı. Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân 344 (955-956) yılında içerisinde çeşitli malların bulunduğu büyük bir gemiyi Akdenizin doğusuna göndermişti. Rivayetin devamından İskenderiye’ye gittiği anlaşılan söz konusu gemi, bu sırada Sicilya’dan Mansûriye’ye gitmekte olan bir Fâtımî gemisine rastladı. Bir grup Fâtımî askerinin bulunduğu bu gemide aynı zamanda Sicilya valisinin mektubunu⁴⁴¹ Mu‘izz’e götüren elçi de yer almaktaydı. Endülüslü askerler, Fâtımî gemisine yardım gelmesinden endişe ettikleri için alalecele bu gemiyi yağmaladılar ve Sicilya valisinin Mu‘izz’e göndermiş olduğu mektubu ele geçirerek buradan uzaklaştılar.⁴⁴² Akabinde yağmalanan Fâtımî gemisi terk edilmiş bir halde bulundu ve yaşanan hâdise kısa sürede Halife Mu‘izz’e bildirildi.⁴⁴³ Bu olayı haber alan Halife Mu‘izz⁴⁴⁴ vakit kaybetmeden aynı yıl⁴⁴⁵ içerisinde büyük bir donanma hazırlatarak⁴⁴⁶ Sicilya valisi Hasan b. Alî el-Kelbî⁴⁴⁷ komutasında Endülüs Emevîleri üzerine sevk etti.⁴⁴⁸ Komutan Hasan el-Kelbî, Endülüs’ün güneydoğusunda gemilerin

⁴⁴⁰ Ziya Paşa bu geminin İşbiliye’den hareket ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca müellif aynı pasajda henüz Mısır’ı ele geçirmemiş olan Mu‘izz’i Mısır sultanı ve Muaz ed-devle olarak vermektedir. Bk. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 1/125.

⁴⁴¹ Bu mektubun Fâtımîler’in Endülüs’e saldırması hakkında bir plan içerdiğini belirten araştırmacılar vardır. Bk. Dozy, *Spanish Islam*, 438; Takkûş, *Târîhu’l-Fâtûmiyyîn*, 159-160.

⁴⁴² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 164-165; Ebû Bekr b. ‘Abdillâh İbnü’d-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürer ve Cami’u’l-Ğurer*, thk. Gunhild Graf - Erika Glassen (Beyrut: y.y., 1994), 4/479; Da Michele Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula* (Torino: Stabilimento Tipografico, 1880), 423-424.

⁴⁴³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 165.

⁴⁴⁴ Araştırmacı Hayatî Ülkü, Mu‘izz’üddîn olarak vermektedir. Bk. Hayatî Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi* (İstanbul: Akit Yayınevi, ts.), 2/333.

⁴⁴⁵ Dâî İdrîs saldırı tarihini 343 (954-955) olarak vermektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtûmiyyîn*, 582 (İng., 110-111).

⁴⁴⁶ Bazı araştırmacılar Mu‘izz’in Sicilya valisi Hasan el-Kelbî’ye gemilerine el koyan Endülüs gemisini takip etmesini emrettiğini, Hasan’ın geminin Meriye’ye varmasını engelleyemediğini ancak bu sırada Meriye’deki limana saldırıp cephaneliği yaktığını belirtmektedirler. Bk. Zabya Abo Aljadayel, *Fâtımîd Material Culture in Al-Andalus: Presences and Influences of Egypt in Al-Andalus Between the Xth and the XIIth Centuries A.D* (Lisbon: Universidade Nova De Lisboa Archeology Department, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 31. Ancak kaynaklar çok net bir şekilde Hasan’ın Endülüs gemisini takip etmediğini, kendisine hedef olarak Meriye limanını seçtiğini, daha sonra Endülüs gemisini İskenderiye’den dönerken yakalayıp içerisindekileri ele geçirdiğini aktarmaktadırlar.

⁴⁴⁷ Araştırmacı Nurullah Birlik Hüseyin b. Alî şeklinde vermiştir. Bk. Nurullah Birlik, *Meriye Şehrinin Endülüs Siyasi ve Kültürel Hayatındaki Yeri* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 25.

⁴⁴⁸ Ebû’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/100.

üretildiği liman şehri Almeria'ya (Meriye)⁴⁴⁹ saldırdı.⁴⁵⁰ Fâtımî ordusu buradaki pek çok kimseyi öldürdü, limanda bulunan gemileri ve tersaneyi yakıp yıktı. Ardından çok sayıda esir ve bol miktarda ganimet ele geçirerek geriye döndü.⁴⁵¹ Fâtımî filosu dönüş yolunda daha önce Fâtımî gemisine saldıran ve bu sırada İskenderiye'den⁴⁵² dönmekte olan Endülüs Emevî Devletine ait gemiye rastladı. Fâtımî askerleri gemideki III. Abdurrahmân'a ait malları, şarkıcı ve cariyeleri ele geçirerek geriye döndüler.⁴⁵³ Mu'izz doğrudan Endülüs topraklarını hedef alan bu saldırıyla kendi gemisine yapılan baskına

⁴⁴⁹ Meriye şehrinin tarihi açıdan önemi noktasında bilgi için bk. Muhammed Ahmed Ebü'l-Fazl, *Târîhu Medîneti'l-Meriyeti'l-Endelüsiyye fi'l-'asri'l-İslâmî* (İskenderiye: Dârü'l-Marifeti'l-Câmiyye, 1996). Araştırmacı Altan, Mirye olarak ifade etmektedir. Bk. Altan, *İslâm Tarihinde Sicilya*, 69.

⁴⁵⁰ *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/475; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu Medîneti'l-Meriyeti'l-İslâmiyye Kâ'idetu'l-Ustûli'l-Endelüs* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1984), 31.

⁴⁵¹ Kâdi Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, 336; İbrâhîm Ahmed el-'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabîyye fi'l-bahri'l-ebyadi'l-mütevassıt* (Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıriyye, 1963), 116-117; John H. Pryor - Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the Apomon: The Byzantine Navy Ca 500-1204* (Leiden-Boston: Brill, 2006), 69. İbn İzârî, yıl yıl olayları kaydettiği eserinde Mu'izz'in bu başarılı seferiyle ilgili bilgi vermemiş, sadece 344 (955-956) yılı olaylarını aktardığı yerde III. Abdurrahmân'ın sahil kumandanı Ya'lâ b. Humeyd'in Mu'izz'in komutanına karşı zafer kazandığını ve devlet merkezi Kurtuba'ya Mu'izz'in destekçisi Kutâme kabilesinden önde gelen 30 esir ve başka esirlerin gönderildiğini, III. Abdurrahmân'ın ise bu esirlere iyi davrandığını belirtmektedir. Bu bilgiyi İbn 'İzârî dışında başka bir müellifin rivayet etmemesi, öte yandan Mu'izz'in bu başarılı seferini eserinde zikretmemesi ve son olarak bu seferde Fâtımî ordusunun neticede üstün geldiği bir seferde önde gelen birçok kabile reisini esir vermesinin akla uygun gelmemesi gibi durumlar İbn İzârî'nin söz konusu ettiği bilgiye ihtiyatla yaklaşmamızı sağlamaktadır. İlgili bilgi için bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/203. Ziya Paşa da eserinde III. Abdurrahmân'ın hâcibi Ahmed b. Sa'd'ın 20. 000 süvari ile İfrikiye'ye geçerek Mısır yönetimine bağlı bulunduğunu ifade ettiği Tûnis'e gittiğini, burada belde halkı ile mücadeleye girdiğini ve ciddi anlamda ganimet ele geçirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca Endülüs Emevî Devletinin bu başarılı harekâtına karşı Mu'izz'in çaresizlik içerisinde kaldığını belirtmektedir. Ancak ilgili bilgiyi hiçbir kaynaktan teyid edebilmiş değiliz. Bk. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 1/125-126; Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînilâh*, 43-44; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn*, 163. Araştırmacı Ömer Tokuş çalışmasında Fâtımîler'in Meriye'yi ele geçirdiklerini ve Endülüs topraklarına yapılacak saldırılarda burayı bir üs olarak kullandıklarını ifade etmektedir. Ancak bu bilgi tarihî açıdan doğru değildir. Zira kaynakların verdiği bilgiler açıkça göstermektedir ki Fâtımîler, Meriye'yi tahrip ettikten sonra geri dönmüşler ve bir daha da buraya saldırmamışlardır. İlgili bilgi için bk. Ömer Tokuş, "Fâtımîler İle Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler", *Tarih Dergisi* 59 (2014), 39. Araştırmacı Zeynep Nur Özmen ise Mu'izz'in komutan Hasan'ı Meriye şehrini ele geçirmek ve burayı Endülüs topraklarına yapılacak akınlarda bir üs olarak kullanmak için gönderdiğini belirtmektedir. Kaynaklarda Mu'izz'in Meriye şehrini ele geçirmek ve burayı bir üs olarak kullanmak istediğine dair bir bilgiye rastlayamadığımızdan ötürü Özmen'in ifadelerine katılamamaktayız. Bk. Özmen, *9-11 Yüzyıllar Arasında Endülüs Emevîleri ve Fâtımî Devleti İlişkileri*, 97. Diyanet İslâm Ansiklopedisinde Fâtımî Halifesi Mansûr'un biyografisini yazan Kâsım Abduh Kâsım ise Meriye saldırısının 334 (945-46) yılında Mansûr döneminde gerçekleştiğini belirterek ciddi bir yanlışla düşmüş görünmektedir. Bk. Kâsım Abduh Kâsım, "Mansûr el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/9.

⁴⁵² İskenderiye şehrinin Fâtımîler dönemindeki durumu hakkında geniş bilgi için bk. David Bramoullé, "Alexandrie, les Fatimides et la mer (969-1171)", *Alexandrie médiévale* 4, ed. Christian Décobert (Alexandrie: Centre d'Études Alexandrines, 2011), 83-107.

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/253-254; Ahmed Muhtâr el-'Abbâdî-Seyyid 'Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrut: Dârü'n-Nehzati'l-Arabîyye, 1969), 177; Ahmed Muhtâr el-'Abbâdî, *Dirâsât fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, ts.), 79; Murat Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 84-85.

aynı yıl içerisinde cevap vermiş oldu. Ancak bundan daha önemlisi Endülüs topraklarının Fâtımîler'in tehdidinden uzak olmadığını ortaya koymuş olmasıydı.⁴⁵⁴

Fâtımîler'in doğrudan Endülüs topraklarına düzenlediği bu saldırı III. Abdurrahmân'ın büyük tepkisine neden oldu. Endülüs'te İspanyol Krallık ve Kontluklara karşı başarılı bir şekilde mücadele veren Halife III. Abdurrahmân, bu saldırıya ciddi bir şekilde karşılık verilmemesinin kendi açısından büyük bir zaafiyet meydana getireceğinin farkındaydı.⁴⁵⁵ Onun için bu konuda siyasî ve askerî bakımdan gerekli adımları atmakta gecikmedi. Öncelikle Endülüs'teki Cami minberlerinden Fâtımî halifelerine lânet edilmesi yönünde talimat verdi.⁴⁵⁶ Böylece Endülüs'te faaliyet gösteren Fâtımî dailerinin etkisini kırarak ve halkın düşmana karşı kenetlenmesini sağlayacaktı. Onun bu anlamda attığı en önemli adım Fâtımîlerle savaşmak için Bizans İmparatorluğu ile ittifak kurmasıydı. III. Abdurrahmân Sicilya'da Fâtımîlerle mücadele eden Bizans İmparatoru VII. Konstantin'e (m. 908-959) elçi göndererek Fâtımîler'e karşı birlikte hareket etme teklifinde bulundu. İmparatorun olumlu cevabı üzerine Fâtımîler'e karşı birlikte savaşmak üzere iki taraf arasında antlaşma yapıldı.⁴⁵⁷ Antlaşmaya göre Endülüs Emevî Devleti Mağrib'de, Bizans İmparatorluğu ise Sicilya'da Fâtımîler ile mücadelesini sürdürecekti, böylece Fâtımîler iki taraftan kısıpaca alınmış olacaktı. Ayrıca Halife III. Abdurrahmân, Mısır'da hüküm süren İhşîdîler ile temas kurarak buradaki Sünnî ulemayı Şîî anlayışın yaygınlık kazanmasını önlemeleri yönünde uyardı ve Mâlikî fakihlere verilmesi için 10.000 dinar gönderdi.⁴⁵⁸

Halife III. Abdurrahmân bu hamlelerinin ardından ordusunu harekete geçirdi ve 344 (955-956) yılında komutan Gâlib b. Abdurrahmân'ı (ö. 371/981)⁴⁵⁹ donanmanın başında Mağrib sahillerine gönderdi. Fakat Mu'izz muhtemelen Meriye saldırısına gecikmeden

⁴⁵⁴ Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 338.

⁴⁵⁵ Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 338-339; Çelik, *Fâtımîler*, 154-155.

⁴⁵⁶ İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/203; 'Abdullâh 'Înân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 1/427; Sâlim 'Abdullâh ez-Zenâtî, *Târîhu'l-Endelüs ve hadâratuhâ fî 'ahdi Benî Umeyye (Hilâlu 'asri'l-hilâfe 316/929-422/1031)* (Bingazi: Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2008), 149-150; 'Abdûlmün'im el-Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2007), 426.

⁴⁵⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166. Kâdî Nu'mân ayrıca yapılan antlaşma çerçevesinde Bizans İmparatorluğunun merkezinden gelen filo ile Endülüs Emevîleri'ne ait filonun birlikte hareket ettiklerini haber vermektedir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166. İbn 'İzârî'nin vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak III. Abdurrahmân ile İmparator VII. Konstantin arasında önceden itibaren dostluk ilişkilerinin devam ettiğini görmekteyiz. Bilgi için bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/193-194, 197.

⁴⁵⁸ 'Abbâdî, "Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn", 208; a.mlf, *Dirâsât*, 78. Aydın Çelik, "Fâtımîler Devleti", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti "Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler"*, 7/590.

⁴⁵⁹ Hayatı hakkında bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Gâlib b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

bir cevap geleceğini tahmin ettiğinden kıyı şeridindeki bazı yerlerde önlemlerini almıştı.⁴⁶⁰ Alınan önlemler neticesinde Fâtımî ordusu, Endülüs Emevî askerlerinden birçok kimseyi öldürdü ve böylece bu saldırıyı bertaraf etti.⁴⁶¹ Halife III. Abdurrahmân bir yıl sonra yani 345 (956-957) yılında bir kez daha komutan Gâlib'i 70⁴⁶² adet gemiden oluşan bir mürettebatın başında Mağrib sahillerine gönderdi. Endülüs Emevi donanması Harez⁴⁶³ limanını yakıp yıktı, Sûse⁴⁶⁴ şehri civarını ve akabinde Taberka'yı⁴⁶⁵ tahrip etti.⁴⁶⁶

Anlaşılan o ki Endülüs Emevî donanmasının 345 (956-957) yılında Mağrib sahil şeridinde bulunan şehirlere düzenlediği saldırılar iki taraf arasında bu devredeki son askerî faaliyet olmuştur. Çünkü görebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda bu yıldan sonra herhangi bir Endülüs Emevî saldırısına dair kayıt bulunmamaktadır. Yine bu saldırılara karşılık olarak herhangi bir Fâtımî saldırısına da yer verilmemektedir. Bununla birlikte Kâdî Nu'mân ve ondan naklen Dâ'î İdrîs tarih zikretmeksizin Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'ın barış talep etmek için Fâtımî Halifesi Mu'izz'e bir elçi heyeti gönderdiğini zikretmektedirler.⁴⁶⁷ Kâdî Nu'mân'ın uzun uzadıya naklettiği pasajlardan iki taraf arasındaki bu barış görüşmelerinin uzun bir müddet devam ettiği anlaşılmaktadır. Elçilik heyetlerinin gelip gitmesinden bahseden bu anlatımlarda iki halifenin birbirine gönderdiği mektuplar ayrıntılı bir şekilde nakledilmektedir. Tahmin

⁴⁶⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 585 (İng., 113).

⁴⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/254; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 586 (İng., 114).

⁴⁶² Gemi sayısını 90 olarak verenler de vardır. Bk. *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/488.

⁴⁶³ Mağrib'de kıyı bölgesinde bulunan bir liman şehridir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bekrî, *el-Muğrib*, 55, 83. Başka bir kaynaktaki limanın adı el-Fûl olarak verilmektedir. Ancak biz bu isim ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Bk. *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/488.

⁴⁶⁴ İfrîkiye'nin doğusunda Akdeniz sahilinde bulunan bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/281-283.

⁴⁶⁵ Mağrib bölgesinde kıyıya paralel kurulmuş bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Bekrî, *el-Muğrib*, 55-57; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/16.

⁴⁶⁶ *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/488; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-'İber*, 4/59; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 3/823-824; Kennedy, *Endülüs*, 28; Muhammed İmâmüddîn, *Endülüs Siyasî Tarihi*, çev. Yusuf Yazar (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 176; Bîrsel Küçüksipahioğlu, *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 42; Asri Çubukçu, "Muiz-Lidinillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/96. Öte yandan İbn İzârî, 345 (956) yılında komutan Gâlib'in İfrîkiye sahillerine adım attığını söylemekle yetinmiş, bu sefer ile ilgili ayrıntı vermemiştir. Bilgi için bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/203. İbnü'd-Devâdârî ise bu seferde Bâbülcézire ve Bûne limanlarının ateşe verildiğini aktarmaktadır. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 4/479. Diyanet Ansiklopedisinde Fâtımî Halifesi Mansûr'un biyografisini yazan Kâsım Abduh Kâsım Endülüs Emevî Devletinin saldırısını 335 (946-947) yılında Mansûr döneminde gerçekleştiğini belirtmektedir. Ancak bu tarihte böyle bir saldırı gerçekleşmiş değildir. Muhtemelen araştırmacı Mu'izz döneminde gerçekleşen saldırının sehven Mansûr döneminde olduğunu ifade etmiştir. Bk. Kâsım, "Mansûr el-Fâtımî", 28/9.

⁴⁶⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 167.

edilebileceği gibi söz konusu mektuplarda Fâtımî Halifesi Mu'izz daima üst bir konumda ve diyaloglarda daima haklı pozisyonundadır. Tartışılan konular tarih boyunca Şîîler ile Sünnîler arasında süregelen cedel mevzularıdır. Verilen cevaplar daima Şîa'nın haklı olduğunu ispatlayan bir savunu niteliğindedir.⁴⁶⁸ Bundan dolayı bazı araştırmacılar tarihsel olaylara yetersiz atıflarda bulunması ve oldukça polemik yüklü olmasından dolayı Kâdî Nu'mân'ın bu anlatımlarına eleştiri ve kuşkuyla yaklaşmışlardır.⁴⁶⁹ Buna karşılık bazı araştırmacılar ise söz konusu mektuplarda iki taraf arasında yaşanan gerginliğin en ince ayrıntısına kadar anlatılmasından hareketle verilen bilgilerin gerçek olabileceğini savunmuşlardır.⁴⁷⁰

Bu konuda üzerinde düşünülmesi gereken ilk husus III. Abdurrahmân'ın başarılı bir şekilde devam eden seferleri durdurarak barış talep etmesidir. İlk bakışta makul görünmeyen bu duruma III. Abdurrahmân açısından bakıldığında bazı haklı gerekçeler bulmak mümkündür. İlk olarak önceden antlaşma imzalanan İspanyol Krallık ve Kontlukların⁴⁷¹ 346 (957) yılında antlaşmayı bozarak saldırıya geçmeleri III. Abdurrahmân'ı Fâtımîlerle anlaşmaya sevk eden en önemli unsur olmalıdır. Bu durumda ordusunun büyük çoğunluğunu kuzeye sevk eden III. Abdurrahmân'ın,⁴⁷² aynı anda güneyde Fâtımîlerle askerî bir mücadeleyi sürdürmesi ve devletini iki düşman arasında bırakması pek mantıklı görünmemektedir.⁴⁷³ Diğer bir önemli gerekçe önceden de geçtiği gibi III. Abdurrahmân'ın Fâtımîlerle mücadele etmek için ittifak kurmuş olduğu Bizans İmparatorluğunun 346 (957-958) yılında Halife Mu'izz ile barış görüşmelerine başlamış olmasıdır. Aslında III. Abdurrahmân açısından tespit ettiğimiz bu iki gerekçe Fâtımî Halifesi Mu'izz'in karşı tarafın barış talebini kabul etme nedenini de ortaya koymaktadır. Onun tercih edeceği yollardan birisi bu barış talebini kabul etmeyerek Endülüs Emevî topraklarına karşı saldırılarını devam ettirme seçeneği idi. Ancak bu noktada Mağrib bölgesinin batı tarafının mevcut durumu dikkate alındığında III. Abdurrahmân'ın kuzeyde karşılaştığı benzer tehlikeyle onun da karşılaşması

⁴⁶⁸ Barış görüşmeler ve iki halife arasındaki mektuplaşmalar hakkında geniş bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 167-169, 173-186, 188-191, 192-196; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 598-600, (İng., 130-132)

⁴⁶⁹ Yaacov Lev, "The Fâtimid Navy, Byzantium and The Mediterranean Sea 909-1036 C.E./297-427 A.H", *Byzantion* 54 (1984), 235

⁴⁷⁰ Halm, *The Empire of the Mahdi*, 396.

⁴⁷¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/183-184.

⁴⁷² İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/204.

⁴⁷³ Dozy, *Spanish Islam*, 439; Hasan İbrahim Hasan, "Relations between the Fâtımîds in North Africa and Egypt and the Umayyads in Spain During the 4th Century A.H. (10th Century A.D.)", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb* 10/2 (1948), 59-60.

kaçınılmaz olacaktı. Hâlbuki rakibinin başka işlerle meşgul olmak zorunda kaldığı bu dönemde fırsattan istifade ederek bir türlü kontrol altına alınamayan Mağrib bölgesini yeniden hâkimiyet altına almak onun için çok daha kârlı olabilirdi. Nitekim Kâdî Nu'mân, Mu'izz'in vakit kaybetmeden Mağrib'deki Endülüs Emevî hâkimiyetini tanımış kabileleri itaat altına almak için sefer hazırlıklarına başlanması talimatı verdiğini ifade etmektedir.⁴⁷⁴ Neticede önceden de geçtiği üzere Cevher es-Sıkıllî komutasında 347 (958) yılında düzenlenen seferle Tanca ve Sebte hâriç Mağrib'in tamamında yeniden hâkimiyet sağlanmış ve Mu'izz kendisinden önceki Fâtımî halifelerinin elde edemediği büyük bir başarıya imza atmıştır.

Yukarıda zikredilen gerekçeler dikkate alındığında iki tarafın da menfaatine uygun düşen barış görüşmelerinin yapıldığını kabul etmek mümkündür. Öte yandan sunulan gerekçeler bu barış görüşmelerinin başlama tarihini tespit etme noktasında da elimizi bir hayli güçlendirmektedir. Buradan hareketle söz konusu görüşmelerin en erken 346 (957-958) yılında başladığını kabul etmek yanlış olmasa gerektir. Bununla birlikte Kâdî Nu'mân'ın tarafgir anlatımından bu barış görüşmelerinin seyrini takip etmek oldukça zordur. Ne var ki bu anlatımlardan söz konusu barış görüşmelerinin başarıya ulaşmadığı ve iki taraf arasında bir anlaşmanın imzalanmadığı görülmektedir. Aslında bir adım daha ileriye giderek iki tarafın da gerçek anlamda böyle bir niyetlerinin olmadığını düşünmek de mümkündür. Görüldüğü kadarıyla burada hedeflenen husus yürütülen bu barış görüşmeleri sayesinde karşılıklı olarak gelebilecek tehlikeleri önlemek ve bu şekilde diğer planları hayata geçirmektir. Diğer bir ifadeyle her iki tarafta bu barış görüşmelerini önceki soğuk savaş dönemine geçebilmek için bir araç olarak kullanmıştır.

1.4.2. Mağribü'l-Aksâ'nın Endülüs Emevî Hâkimiyetine Geçmesi

Endülüs Emevî Halifeliği ile 346 (957-958) yılında başlayan ancak bir sonuç elde edilemeyen barış görüşmeleri devam ederken, fırsattan istifade eden Halife Mu'izz, önceden geçtiği gibi 347 (958) yılında Cevher es-Sıkıllî komutasında sevk ettiği büyük bir orduyla Tanca ve Sebte hâriç Mağrib'in tamamında yeniden hâkimiyet sağlamıştı (349/960). Bu sırada Mağribü'l-Aksâ'da Endülüs Emevîleri'ne bağlı olarak hüküm süren İdrîsî hükümdarı Hasan b. Kennûn da Mu'izz'e biat ettiğini açıklayarak Fâtımî

⁴⁷⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 169-170; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 600-601 (İng., 132-133).

hâkimiyetini kabul etmişti (348/959).⁴⁷⁵ Fakat Cevher es-Sıkkîlî'nin bölgeden ayrılmasının ardından tehlikenin geçtiğini düşünen Hasan b. Kennûn kısa bir süre sonra yeniden Endülüs Emevîleri'ne biat etmişti.⁴⁷⁶ Bu durumun uzun bir müddet devam ettiği anlaşılmaktadır. Mu'izz'in Mısır'a gitmesinden kısa bir süre önce Bulukkîn'in 361 (972) yılında Ca'fer b. Alî ve Zenâte üzerine düzenlemiş olduğu sefer esnasında kuvvetle muhtemel tehlike altında kaldığını hisseden Hasan b. Kennûn tekrar saf değiştirerek yeniden Fâtımîler'e biat etti (361/972).⁴⁷⁷ Aynı yılın sonunda (Zilhicce 361/Ekim 972) Trablus ve Sicilya hâriç Mağrib'in tamamının idaresiyle Bulukkîn'i görevlendiren Halife Mu'izz,⁴⁷⁸ Mağrib'den ayrılarak Mısır'a gitti ve hilâfet merkezini buraya taşıdı (362/973).

Babası III. Abdurrahmân'ın vefatından sonra Endülüs Emevî Halifesi olan II. Hakem Mağrib bölgesinde yaşanan bu son gelişmelere kayıtsız kalmadı. İktidara geldiği andan itibaren olası bir Fâtımî saldırısına karşılık bu bölgede sürekli tedbirler alan II. Hakem,⁴⁷⁹ Hasan b. Kennûn'un tekrar Fâtımîler'e biat etmesinin ardından bu bölgeye bir ordu sevk etmek için savaş hazırlıklarına başladı.⁴⁸⁰ Onun böyle bir karar almasında bu sırada Halife Mu'izz'in hilâfet merkezini Mısır'a taşıma hazırlığında olmasının da etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Savaş hazırlıklarının ardından II. Hakem, Muhammed b. Kâsım komutasında bir orduyu 361 (972) yılında Mağribü'l-Aksâ'ya sevketti. Bölgeye ulaşmasının ardından Hasan b. Kennûn'a ait orduları hezimete uğratan

⁴⁷⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/291. İbn 'İzârî, Hasan b. Kennûn'un bu sefer esnasında Cevher es-Sıkkîlî'ye yakalanmamak adına Endülüs'e kaçtığını belirtmektedir. Bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/236; Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, 95.

⁴⁷⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/291; Mahmûd İsmâ'il, *el-Edârise fi'l-Mağribi'l-Aksâ* (Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1989), 185; Muhammed Razûk, "İdrîsiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/496; İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 59.

⁴⁷⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 79; İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 91.

⁴⁷⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/93; Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-Înâfe*, 1/310; Wüstenfeld, *Geschichte*, 117-118.

⁴⁷⁹ Rivayetlere bakıldığında II. Hakem tahta geçer geçmez Fâtımîler'e karşı tedbirler almaya başlamıştı. O, ilk iş olarak Mu'izz'in olası bir Endülüs saldırısına karşı daha önce tahrip edilmiş olan Meriye şehrini tahkim ettirmiştir. Bk. Muhammed b. 'Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnâta*, thk. Muhammed 'Abdullâh 'Înân (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1973), 1/478-479; 'Înân, *Devletü'l-İslâm*, 1/488. Öte yandan Mağribü'l-Aksâ'da bulunan Sebte'yi Fâtımî tehdidine karşı muhkem hale getirmiş ve 351 (962) yılında Sebte şehrinin devam eden sur inşasını tamamlamıştır. Ayrıca 353 (964) yılında yayımladığı bir fermanla Sebte şehri ahalisini bütün vergilerden muaf tutmuştur. Bilgi için bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/243-244. Yine bölgede Endülüs Emevî destekçisi olan Berberî kabilesi liderlerine maaş vererek onları kendi tarafına çekmesi, ülkesinde Şîî mezhebinin propagandasını yapanları sürmesi ve Sünnîleri koruyup kollaması onun Fâtımîler'e karşı attığı adımlardan sadece birkaçı olarak göze çarpmaktadır. Bilgi için bk. Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 349-350.

⁴⁸⁰ Lévi-Provençal, *Târihu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/441; Özdemir (ed.), *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 4/105.

Muhammed b. Kâsım, kısa bir süre sonra yerini tespit edemediğimiz Delûl ve Asîla⁴⁸¹ şehirlerini ele geçirdi. Asîla'da Mu'izz'in isminin nakşedildiği Şîî-İsmâîlî tasvirli minberi yaktırdı ve Cami'de bulunan İsmâîlî mezhebine ait tasvir ve figürleri duvarlardan söktürdü.⁴⁸² Ancak daha sonra 362 yılı Rebîülevvel ayında (Aralık 972) Tanca şehri civarında toparlanan İdrîsî lideri Hasan b. Kennûn birlikleri ile giriştiği savaşta ağır bir yenilgiye uğradı. Muhammed b. Kâsım ve beraberindeki pek çok asker bu savaşta öldürüldü. Geriye kalanlar ise Sebte'ye sığınarak II. Hakem'den yardım istedi.⁴⁸³

II. Hakem, Mağribü'l-Aksâ'da yaşananları öğrenmesinin hemen ardından mevlâsı Gâlib b. Abdurrahmân'ı büyük bir ordu ve bol miktarda mal ile birlikte Hasan b. Kennûn üzerine gönderdi.⁴⁸⁴ Gâlib b. Abdurrahmân komutasında büyük bir Endülüs Emevi ordusunun üzerine gelmekte olduğunu haber alan Hasan b. Kennûn bulunduğu Basra şehrini terk ederek Hacerünnesr kalesine geçti. Ancak aynı haberi alan Hasan b. Kennûn taraftarlarından bazıları ise onu terk ederek Kurtuba'ya gittiler ve II. Hakem'e biat ettiler.⁴⁸⁵ Kuşkusuz bu son gelişme Hasan b. Kennûn'un elinin zayıflamasına neden oldu. Gâlib b. Abdurrahmân'ın Hasan b. Kennûn'un bulunduğu yere gelmesinin ardından iki taraf arasında farklı cephelerde pek çok savaş meydana geldi. Bu sırada Gâlib b. Abdurrahmân, Hasan b. Kennûn'u destekleyen Berberî kabile liderlerini yanına çekebilmek için kendilerine bol miktarda mal vaadinde bulundu ve teslim olmaları durumunda emniyette olacaklarını bildirdi. Bunun üzerine Hasan b. Kennûn'u destekleyen pek çok kabile lideri onu terk ederek Gâlib b. Abdurrahmân'ın tarafına geçti.⁴⁸⁶ Ancak mücadeleden vazgeçmeyen Hasan b. Kennûn yanında kalanlarla birlikte muhasara edildiği Hacerünnesr kalesinde savaşmaya devam etti. Bu işin daha fazla uzamasını istemeyen II. Hakem'in 363 yılı Muharrem ayı başında (Ekim 973) Gâlib b.

⁴⁸¹ Tanca'nın batısında Atlas okyanusu sahillerinde yer almaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/213.

⁴⁸² İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 90-91; Furkan Erbaş, *Endülüs Medeniyetinin Zirvesi Halife II. Hakem Dönemi Endülüs Tarihi (350-366/961-976)* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2021), 94.

⁴⁸³ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 96; Abdülmecid en-Na'nâ'î, *Târihu'd-Devleti'l-Emeviyye fî Endelüs* (Beyrut: Dârü'n-Nehzati'l-Arabiyye, 1986), 400.

⁴⁸⁴ Araştırmacı Kadir Erbil, III. Abdurrahmân'ın Gâlib'i Mağrib'e gönderdiğini ifade etmektedir. Ancak bu doğru değildir. Zira III. Abdurrahmân 350 (961) yılında vefat etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde III. Abdurrahmân'ın oğlu II. Hakem Endülüs Emevî tahtında oturmaktaydı. Bk. Kadir Erbil, *Kuzey Afrika ve İdrîsîler Devleti* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 99.

⁴⁸⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 96; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/234.

⁴⁸⁶ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/291; Lévi-Provençal, *Târihu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/443-444.

Abdurrahmân'a takviye birlikler göndermesi muhasaranın daha da şiddetlenmesine sebep oldu.⁴⁸⁷ Gâlib b. Abdurrahmân günlerce devam eden kuşatma⁴⁸⁸ esnasında kaleye herhangi bir yaşam malzemesinin girip çıkmasına izin vermedi. Bu durum Hasan b. Kennûn'un mücadeleye devam edemez hale gelmesine sebep oldu. Nihayet çaresiz kalan Hasan b. Kennûn kendisi, ailesi, adamları ve malları için eman verilmesi ve Kurtuba'ya II. Hakem'in yanına gitmesine müsaade edilmesi şartıyla teslim oldu (Cemâziyelâhîr 363/Şubat-Mart 974).⁴⁸⁹ Zorlu bir mücadele sonrasında Hasan b. Kennûn'un teslim olmasını sağlayan Gâlib b. Abdurrahmân, ardından Fas'a geçti ve buradaki Berberî kabileleri tek tek mağlup ederek Endülüs Emevî hâkimiyetini tanımlarını sağladı.⁴⁹⁰ Böylece onun ele geçirdiği yerlerde Fâtımî Halifesi Mu'izz adına okunan hutbelere son verilerek hutbeler Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem adına okunmaya başladı.⁴⁹¹

Gâlib b. Abdurrahmân, Hasan b. Kennûn'a karşı düzenlemiş olduğu bu başarılı sefer ile birlikte Mağrib'in batı bölümünde yer alan Mağribü'l-Aksâ'nın önemli bir kısmının yeniden Endülüs Emevî hâkimiyetine geçmesini sağlamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Hasan b. Kennûn'un Endülüs Emevî ordularıyla yapmış olduğu bu savaşlarda Fâtımî ordusunun herhangi bir desteği söz konusu olmamıştır. Önceden de geçtiği gibi kuvvetle muhtemel bu sırada Halife Mu'izz adına Mağrib bölgesinin idaresini elinde bulunduran Bulukkîn'in İfrîkiye ve Mağribü'l-Evsat bölgesinde ortaya çıkan isyanlarla meşgul olması onun bu bölgeyle ilgilenmesini engellemiş görünmektedir. Öte yandan bu olayların patlak verdiği sırada hilâfet merkezini Mısır'a taşıyan Halife Mu'izz de elden çıkan bu bölgenin yeniden geriye kazanılması için herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Kuvvetle muhtemel ileride ele alınacağı gibi onun bu sırada Mısır ve Bilâdüşşam'da Fâtımî hâkimiyetini tesis etme çabası Mağribü'l-Aksâ için böyle bir

⁴⁸⁷ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 92; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/257; Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/444.

⁴⁸⁸ Gâlib'in Hasan'ı Hacerünnesr kalesinde muhasara altına aldığı andan itibaren iki taraf arasında cereyan eden bazı olayların ayrıntılarıyla ilgili bk. Erbaş, *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi*, 53-57.

⁴⁸⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), 150-151; İbnü'l-Hatîb, *Târîhu'l-Mağrib*, 222; Ceran, *Fas Tarihi*, 59; Erbaş, *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi*, 57. Hasan b. Kennûn, Muharrem 364'te (Eylül 974) Halife II. Hakem'in yanına gitmiş ve burada birçok lütfâ nail olmuştur. Bk. İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 93; Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/444.

⁴⁹⁰ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/292; Na'nâ'î, *Târîhu'd-Devleti'l-Emeviyye*, 402.

⁴⁹¹ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/292; Şevkî Dayf, *Asru'd-Düvel ve'l-İmârât el-Cezâir-el-Mağribü'l-Aksâ-Mürîtânyâ-es-Sûdân* (Kahire: Dârü'l-Maarif, 1995), 273; 'Înân, *Devletü'l-İslâm*, 1/497.

girişimde bulunmasını engellemiş görünmektedir. Ortaya çıkan bu durum Mağrib'in tamamına yakınında hâkimiyet sağlama başarısını göstermiş olan Mu'izz'in halifeliğinin son dönemlerinde Mağribü'l-Aksâ'yı kaybetmesine neden olmuştur.

1.5. Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler

Fâtımî Devletinin kurulduğu andan itibaren mücadele etmek zorunda kaldığı bir diğer devlet Akdeniz'in kuzeyinde yer alan Bizans İmparatorluğu olmuştur. 297 (909) yılında Ağlebîler'i ortadan kaldırarak İfrîkiye ve sonrasında Sicilya adasının büyük bir bölümüne sahip olan Fâtımîler, Güney İtalya'nın hâkimi Bizans İmparatorluğu ile komşu haline gelmişlerdir. Bu durum baştan itibaren Batı Akdeniz'de ve Sicilya adası üzerinde hâkimiyet sağlama adına iki taraf arasında kıyasıya siyasî ve askerî bir mücadelenin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu mücadelede Bizans tarafının öncelikli hedefi, Fâtımîler'in İtalya'nın hemen güneyinde yer alan Sicilya adası üzerindeki hâkimiyetlerine son vererek Batı Akdeniz'deki üstünlüklerini devam ettirmektir. Nihai hedefleri ise daha önceden hâkimiyetleri altında bulunan Afrika'nın kuzeyini teşkil eden Fâtımîler'in idaresi altındaki Mağrib topraklarının tamamını yeniden ele geçirmekti. Buna karşılık Sicilya'nın elden çıkmasını İfrîkiye'deki varlıklarını sona erdirecek bir tehdit olarak gören Fâtımîler ise bir taraftan ada üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmeyi isterken; diğer taraftan da Bizans tarafının Akdeniz'deki üstünlüğünü kırmak ve Mağrib bölgesine saldırılarını önlemek adına İtalya'nın güneyindeki sahil şehirlerini ele geçirmenin peşindeydi. Bu çerçevede ilk halife Ubeydullâh el-Mehdî döneminde bir taraftan Sicilya adası üzerinde sağladıkları hâkimiyet korunmaya çalışılırken, diğer taraftan da İtalya'nın güneyinde yer alan Gîrân, Eberce ve Taranto (Târent) gibi bazı önemli sahil şehirleri ele geçirilmişti.⁴⁹² Aynı politika ikinci halife Kâim-Biemrillâh döneminde de sürdürülmüştür.⁴⁹³ Bu dönemde Sardinya ve Korsika adalarına saldırılar düzenlenerek Bizans donanmaları imha edilmiştir.⁴⁹⁴ Üçüncü halife Mansûr-Billâh döneminde deneyimli komutan Hasan b. Alî el-Kelbî'nin Sicilya'ya vali olarak

⁴⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/25; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 227-230; Ahmed Tefk el-Medenî, *el-Muslimûn fî Cezîreti Sıkkiliye ve Cenûbi İtalyâ* (Cezayir: Mektebetü'l-İstikâme, ts), 114.

⁴⁹³ Kâdî Nu'mân, *İftitâhu'd-Da've*, 331; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 242; Medenî, *el-Muslimûn fî Cezîreti Sıkkiliye*, 117.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/115; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 2004, 28-29/72.

atanması,⁴⁹⁵ Bizansla sürdürülen mücadelede üstünlüğün Fâtımîler'e geçmesine yol açtı. Yine bu dönemde Halife Mansûr tarafından güçlendirilen ve oğlu Mu'izz zamanında daha da iyi bir hale getirilecek olan donanma ile Fâtımîler'in karada olduğu kadar denizde de üstün hale gelmesi sağlandı.⁴⁹⁶ Nitekim önceden de geçtiği gibi Mansûr'un halifeliğinin son yılına denk gelen 340 (951-952) yılında Hasan el-Kelbî'nin Sicilya adasında meydana gelen savaşlarda Bizans ordusunu peş peşe mağlup etmesi Bizans İmparatoru VII. Konstantin'in barış talep etmesine sebep oldu. Bunun üzerine Mu'izz'in tahta çıkmasından çok kısa bir süre önce iki taraf arasında 341 (952) yılında barış antlaşması imzalandı.⁴⁹⁷

1.5.1. Sicilya ve İtalya'nın Güneyindeki Savaşlar Sonrasında Antlaşma Sağlanması

Mu'izz tahta çıktığında babası Mansûr'un son yılına tesadüf eden 341 (952) yılında Bizans İmparatorluğu ile imzalanan barış antlaşması yürürlükteydi. Ancak 344 (955-956) yılında Fâtımîler ile Endülüs Emevîleri arasında patlak veren savaş üzerine Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'ın Fâtımîler'e karşı ittifak teklifine Bizans İmparatoru VII. Konstantin'in müsbet cevap vermesi,⁴⁹⁸ iki taraf arasındaki barış sürecinin kısa sürede sona ermesine neden olmuştur. Bununla birlikte Kâdî Nu'mân'ın aktardığına göre bir taraftan Fâtımîler'e karşı Endülüs Emevî Devleti ile iş birliğine giden Bizans İmparatorluğu, diğer taraftan da Halife Mu'izz ile uzun süre devam edecek olan bir barış antlaşması imzalamanın peşindeydi.⁴⁹⁹ Nitekim Mu'izz ileri gelen devlet adamlarını toplayarak onlardan Bizans'ın uzun süreli barış teklifi hakkındaki görüşlerini sormuş, onlar da Bizans ile antlaşma yapılması, Endülüs Emevîleri ile savaşa devam

⁴⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/222-223; R. Traini, "Sıkilliya", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Leiden: Brill, 1997), 9/585; Martino Mario Moreno, "Sicilya'da Müslümanlar", çev. Abdülhalik Bakır - Aydın Çelik, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2007), 180; Mahmut H. Şakiroğlu, "Sicilya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/138. Hasan b. Alî el-Kelbî'nin vali olarak atanmasıyla Sicilya'da yaklaşık doksan yıl yarı bağımsız bir şekilde hâkimiyet sürecektir olan Kelbîler (335-444/947-1053) dönemi başlamıştır. Geniş bilgi için bk. İbrahim Altan, "Kelbîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/206-207.

⁴⁹⁶ Catherine J. Holmes, *Basil II and the Government of Empire (976-1025)* (Oxford: Oxford University Faculty of Modern History, Doktora Tezi, 1999), 276; Kâsım, "Mansûr el-Fâtımî", 28/9.

⁴⁹⁷ *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/469; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/224-225; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 321-322. İlk üç Fâtımî halifesi döneminde Sicilya'daki yönetim hakkında yapılan bir değerlendirme için ayrıca bk. Jeremy Johns, *Arabic Administration in Norman Sicily: The Royal Diwan* (Cambridge: Cambridge University, 2002), 18-25.

⁴⁹⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166.

⁴⁹⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 584 (İng., 112); Lev, "The Fâtimid Navy", 235; Dachraoui, "al-Mu'izz Li-Dîn Allâh", 486.

edilmesi yönünde görüş bildirmişlerdir. Ancak kuvvetle muhtemel Bizans'ın kısa süre önce imzalanan antlaşmayı bozmasını dikkate alan Mu'izz, Kur'an'dan kâfirler ile savaşmaya teşvik eden bazı ayetler ile görüşünü desteklemek suretiyle her iki düşmana karşı birlikte mücadeleye devam edilmesini vurgulamış ve yapılan barış teklifini kabule yanaşmamıştır.⁵⁰⁰ Yine Kâdî Nu'mân'ın anlatımına göre bir taraftan da olası saldırılara karşı hazırlık yapmayı ihmâl etmeyen Mu'izz, Mehdiye'ye giderek savaş hazırlıklarını bizzat yönetmiş, filoyu savaşa hazır hale getirmiş ve Mehdiye'den başlayarak Endülüs istikametindeki sahil şeridinde bulunan Mağrib şehirlerinin tamamına asker yerleştirmiştir.⁵⁰¹

Mu'izz'in barış antlaşmasını kabule yanaşmadığını gören Bizans İmparatorluğu, Fâtımîler'in donanmasını ve ordularını Endülüs bölgesine teksif etmesini fırsat bilerek hem doğu bölgelerinde Hamdânîler karşısında elde ettikleri başarıyı batıda da tekrar etmek, hem de ittifak yaptıkları Endülüs Emevî Devletinin yanında yer aldıklarını göstermek adına Fâtımîler'e saldırmak için harekete geçmiştir.⁵⁰² Burada öncelikle altını çizmemiz gereken husus iki taraf arasında Sicilya ve İtalya'nın güneyinde 345 (956) yılında başlayan bu savaşlar hakkında bilgi aktaran kaynaklar oldukça sınırlıdır. Daha da dikkat çekici olanı bu az sayıdaki kaynakların anlatımlarının sonuç bakımından birbirleriyle büyük bir çelişki içinde olmasıdır.

Kâdî Nu'mân'ın ve ondan nakilde bulunan Dâî İdrîs'in anlatımına göre Fâtımîler'in galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşlarda iki tarafın donanması öncelikle Sicilya civarında karşı karşıya gelmiş ve burada gerçekleşen savaşta Fâtımî donanması Bizans donanmasını mağlup etmiştir. Söz konusu eserde bu esnada Endülüs Emevî filosunun da Bizans İmparatorluğu filosuna destek olmak için bölgeye geldiği kaydedilmekte ancak savaş sonucunda Endülüs Emevî filosu hakkında bilgi verilmemektedir. Öte yandan yenilgiye uğrayan Bizans donanması, hâkimiyetleri altında bulunan toprakları Fâtımîler'e karşı korumak için Reggio boğazına çekilmiştir. Fâtımî filosu onları boğaza kadar takip etmiş ve burada meydana gelen savaşta Bizans ordusunu bir kez daha yenilgiye uğratmıştır. Daha sonra karaya çıkan Fâtımî askerleri 345 (956) yılında İtalya'nın güneyinde bulunan Calabria'ya saldırmışlar, burada birçok Bizans askerini

⁵⁰⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 584 (İng., 112-113); Halm, *The Empire of the Mahdi*, 394.

⁵⁰¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 394.

⁵⁰² Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 358; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, 168.

öldürmüşlerdir. Ayrıca bu civarda yer alan bazı şehirleri tahrip ederek kiliseleri yıkmışlardır.⁵⁰³

İki taraf arasında 345 (956) yılında başlayan savaşlar hakkında detaylı bilgi sunan diğer bir kaynak 827-965 yılları arasında Sicilya adasında yaşanan hâdiseleri aktaran ve *Cambridge Chronicle* adıyla anılan bir Hristiyan kroniğidir.⁵⁰⁴ Burada yer alan bilgiler müellifi bilinmeyen *Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâik fî aḥbâri'l-hakâik* adlı eserde de büyük oranda aynen tekrar edilmektedir. Öyle ki bu iki eser arasındaki bire bir bilgi benzerliği ikincisinin birinci eseri kaynak olarak kullandığı izlenimini uyandırmaktadır.⁵⁰⁵ Bu iki eser arasındaki en önemli fark olayların tarihlendirmesi bakımındandır. Hristiyan kroniğinde 345 (956-957) yılında başlayan savaşların 346 (957-958) hatta 347 (958-959) yılında da sürdüğü zikredilirken; *Kitâbü'l-'Uyûn* isimli eserde aynı olayların tamamının 345 (956-957) yılında meydana geldiği kaydedilmektedir. Söz konusu eserlerde yapılan anlatıma göre Kâdî Nu'mân'ın kaydettiklerinin aksine bu savaşlar esnasında Fâtîmî ordusu Bizans ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğramış ve ciddi kayıplar vermiştir. Bu eserlerdeki anlatıma göre Endülüs Emevî Devleti ile anlaşmaya varmasının ardından Fâtîmîler ile aralarındaki mevcut anlaşmayı bozan Bizans İmparatoru VII. Konstantin,⁵⁰⁶ Sicilya'ya Basil komutasında bir ordu sevk etmiş ve bu ordu 345 (956) yılı başlarında Reggio şehri limanına ulaşmıştır. Buradan karaya çıkan Bizans askerleri Reggio şehrinde Mansûr döneminde inşa edilen camiye yıkımlarının ardından Palermo (Belermû)⁵⁰⁷ şehrine 14 mil uzaklıkta bulunan Imerese (Termînî)⁵⁰⁸ ile

⁵⁰³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166-167; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 585-586 (İng., 113-114); Stern, "An Embassy Of The Byzantine Emperor", 242; Lev, "The Fâtimid Navy", 235. İbnü'l-Esîr, 345 (956-957) yılında Hasan b. Alî'nin Bizans topraklarına bir donanma ile sefer düzenlediğini belirtmekle yetinmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/257; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 424.

⁵⁰⁴ Hristiyan bakış açısıyla kaleme alındığı ifade edilen bu kronik İngilizce, İtalyanca ve Fransızcaya tercüme edilmiştir. Araştırma eserlerde genellikle A. A. Vasiliev'in Fransızca tercümesi tercih edilmektedir. Söz konusu esere bizzat ulaşamadığımızdan ondan yararlanan araştırmalardan istifade ettiğimizi ayrıca belirtmemiz gerekir. Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. https://stringfixer.com/tr/Chronicle_of_Cambridge (E.T. 11/10/2023).

⁵⁰⁵ *Kitâbü'l-'Uyûn* adlı eseri neşreden araştırmacı Omar Saîdi de ilgili duruma dikkat çekerek eserde batı bölgesinde Müslümanlar ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilerde bazı özgün bilgiler aktarıldığını ifade etmektedir. Bk. Omar Saîdi, "Préface à une édition du 'Kitâb al-'Uyûn wa-l-ḥadâ'iq fî aḥbâr al-ḥaqâ'iq", *Arabica*, 4/17 (1970), 176.

⁵⁰⁶ *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/487.

⁵⁰⁷ Sicilya adasının kuzeybatısında sahil kenarında bulunan büyük şehirlerden birisidir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/483-484.

⁵⁰⁸ Bilgi için bk. <https://www.google.com/maps/place/90018+Termini+Imerese,+Palermo+ili> (E.T. 11/10/2023).

Sicilya'nın doğusunda bulunan Del Vallo (Mâzera)⁵⁰⁹ gibi bazı Fâtımî yerleşim yerlerine saldırılar gerçekleştirmiştir.⁵¹⁰ Öte yandan Hasan b. Alî el-Kelbî aynı yıl içerisinde bu saldırıya karşılık vermek için büyük bir filo ile harekete geçmiş ancak Sicilya'ya doğru yol alırken fırtınaya yakalanmış ve bunun sonucunda gemilerinden pek çoğu içerisindeki askerler ile birlikte batmıştır.⁵¹¹ Bu fırtınadan kurtulmayı başaran Fâtımî askerleri ise İfrîkiye'de sahil kenarında bulunan İklîbiye'deki⁵¹² bir kaleye sığınmak zorunda kalmışlardır.⁵¹³ Diğer taraftan Râhib⁵¹⁴ adası açıklarında meydana gelen savaşta Fâtımîler'e ait 12 adet gemiyi batıran Bizans donanması söz konusu adayı ele geçirerek buradaki pek çok kimseyi öldürmüş, geri kalanlarını ise esir almıştır.⁵¹⁵ Aynı şekilde Sicilya adasında bir kaleyi ele geçiren Bizans ordusu buradaki pek çok kimseyi de esir almıştır.⁵¹⁶ Bunların dışında Hristiyan kroniğinde yer alan bir bilgiye göre ise 346 (957-958) yılında Hasan b. Alî el-Kelbî Mâzera civarında Bizans komutanı Basil tarafından yenilgiye uğratılmıştır.⁵¹⁷ Yine İslâm tarihi kaynaklarında 345 (956), Hristiyan kroniğinde ise 347 (958-959) yılında meydana geldiği zikredilen bir başka hadiseye göre Rum beldelerinden Sicilya'ya dönen⁵¹⁸ Fâtımî donanması büyük bir kasırgaya yakalanmış ve Hasan b. Alî'nin kardeşi Ammâr b. Alî⁵¹⁹ beraberindeki birçok asker ile

⁵⁰⁹ Bilgi için bk. <https://www.google.com/maps/place/91026+Mazara+del+Vallo,+Trapani+ili> (E.T. 11/10/2023).

⁵¹⁰ A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne (867-959)*'ten naklen; Da Michele Amari, *Storia Dei Musulmani Di Sicilia* (Floransa: Felice Le Monnier, 1858), 2/251-252; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 359; Hasan - Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 53. Ayrıca bk. Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, 168; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, 74; Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, 87.

⁵¹¹ *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/487-488. Hristiyan kroniğinde Hasan b. Alî'nin 346 (957) yılında fırtınaya yakalandığı aktarılmaktadır. Bk. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne (867-959)*'ten naklen; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395.

⁵¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/237.

⁵¹³ *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/488.

⁵¹⁴ Ada hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadık.

⁵¹⁵ A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne (867-959)*'ten naklen; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395; *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/488; Stern, "An Embassy", 243; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 359; Lev, "The Fâtimid Navy", 235.

⁵¹⁶ A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne (867-959)*'ten naklen; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395; *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/488.

⁵¹⁷ A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne (867-959)*'ten naklen; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395.

⁵¹⁸ Hristiyan kroniğinde Ammâr ile Hasan'ın Marianas Argyros komutasındaki Bizans filosunu karşılamak için harekete geçtikleri aktarılmaktadır. Bk. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne (867-959)*'ten naklen; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395.

⁵¹⁹ Süheyl Takkûş ve muhtemelen ondan naklen Nihat Yazılıtaş sehven Sicilya valisi Hasan b. Alî'yi Hasan b. Ammâr olarak kardeşi Ammâr b. Alî'yi de Alî b. Ammâr olarak zikretmektedirler. Bk. Takkûş, *Târihu'l-Fâtımiyyîn*, 168; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, 74.

birlikte boğulmuştur.⁵²⁰ Daha sonra Sicilya'ya götürülerek burada defnedilen Ammâr'ın cenaze namazını kardeşi Hasan kıldırmasıdır.⁵²¹

Görüldüğü üzere Sicilya ve İtalya'nın güneyinde 345 (956-957) yılında yaşanan savaşlarda Kâdî Nu'mân ve Dâî İdrîs'in anlatımına göre Fâtımîler rakibi Bizans İmparatorluğu karşısında kesin bir galibiyet elde etmiştir. Hristiyan kroniğinde ve *Kitâbü'l-'Uyûn* isimli eserdeki anlatıma göre ise bunun tam aksine bu savaşlarda Fâtımî ordusu Bizans ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğramış ve ciddi kayıplar vermiştir. Kaynaklardaki bu açık çelişkiyi değerlendiren Brett, delil göstermeksizin kuvvetle muhtemel Kâdî Nu'mân'ın tarafgirliğinden hareketle onun Fâtımîler'i Bizans İmparatorluğu karşısında zafer kazanmış gibi sunmasını, yersiz bir çabanın ürünü olduğunu iddia etmektedir.⁵²² Ancak onun bu iddiasını aynı bakış açısıyla söz konusu Hristiyan kroniği için de dillendirmek mümkündür. Daha da önemlisi onun iddiasının kabul edilmesi halinde rakibi karşısında kesin bir üstünlük sağlamış olan Bizans tarafının büyük bir kazanım elde etmeksizin hatta tavizler vererek alelacele anlaşma masasına oturmasını izah etmek de zorlaşacaktır. Kanaatimizce öncelikle her iki kaynak grubunun da söz konusu savaşların aktarımında tarafgirlik duygusuyla hareket etme ihtimâllerini göz ardı etmememiz gerekir. Kaldı ki burada günün sonunda galibin veya mağlubun kesin olarak belli olacağı bir meydan savaşı söz konusu değildir. Burada iki taraf arasında farklı cephelerde ve farklı zamanlarda cereyan eden bir savaşlar dizisi mevcuttur ve öyle anlaşılıyor ki söz konusu müellifler sunumlarında kendi taraflarını üstün gösterecek sonuçları aktarmışlardır veya bu sonuçları kendi bakış açılarıyla yorumlayarak sunmuşlardır. Verilen dolaylı bilgilerden kendi tarafını üstün göstermeye yönelik bu yaklaşımın dönemin yöneticileri arasında da kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bunun açık örneğine Kâdî Nu'mân'ın *el-Mecâlis* isimli eserinde rastlamak mümkündür. Bu eserde aktarılan bilgiye göre Halife Mu'izz ile Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân arasındaki mektuplaşmalarda III. Abdurrahmân, Fâtımî donanmasının Korsika adasına düzenlediği saldırıda yenilgiye

⁵²⁰ A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne (867-959)*'ten naklen; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395; *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/488; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/435; Brett, *The Rise of the Fatimids*, 241. Ayrıca bk. Stern, "An Embassy", 243; Alex Metcalfe, *The Muslims of Medieval Italy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 54.

⁵²¹ *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/488.

⁵²² Brett, *The Rise of the Fatimids*, 241. Brett ayrıca 346 (957) ve 347 (958) yıllarında Calabria'yı işgal etmeye çalışan Kelbî kardeşler Hasan ve Ammâr'ın açık bir şekilde başarısız olduklarına dikkat çekmektedir. Bk. Brett, *The Fatimid Empire*, 75.

uğradığını belirtirken; Mu‘izz cevap mektubunda bunu kesin bir dille reddederek söylediklerinin doğruyu yansıtmadığını iddia etmiştir.⁵²³ Anlaşılan o ki bazen galip bazen de mağlup olsalar da farklı cephelerde yaşanan bu savaşlarda iki taraf da birbirine karşı kesin bir üstünlük sağlayamamıştır. Neticede iki taraf da aralarında sonuç vermeyen bu savaşları devam ettirmek yerine ileride işaret edeceğimiz gibi mücadele ettikleri diğer bölgelerde ellerini güçlendirmek adına barış masasına oturmayı tercih etmişlerdir.

Kitâbü’l-‘Uyûn isimli eser Fâtımî Halifeliği ile Bizans İmparatorluğu arasında imzalanan barış antlaşmasının yılını açık bir şekilde zikreden tek kaynak konumundadır. Bu eserde yer alan bilgiye göre Bizans İmparatoru 346 (957) yılında iki taraf arasında anlaşma yapılması için Halife Mu‘izz’e elçi göndermiştir.⁵²⁴ Bununla birlikte yukarıda adı geçen Hristiyan kroniğinde iki taraf arasında 345 (956-957) yılında başlayan savaşların 346 (957-958) hatta 347 (958-959) yılında da devam ettiğini gösteren anlatımlar mevcuttur. Bu durumda iki kaynakta yer alan bilgiler birlikte değerlendirildiğinde 346 (957-958) yılında başlayan barış görüşmelerinin hemen sonlanmadığını ve iki taraf arasındaki savaşların bir müddet daha devam ettiğini düşünmek mümkündür. Ancak ileride ele alınacağı gibi her iki tarafta yaşanan bundan sonraki gelişmeler göz önüne alındığında bu ihtimâlin pek de mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu durumu dikkate alan pek çok araştırmacı bizim de kabul ettiğimiz şekilde iki taraf arasındaki anlaşmanın *Kitâbü’l-‘Uyûn* isimli eserde zikredildiği gibi 346 (957-958) yılında yapıldığı görüşündedirler.⁵²⁵

İki taraf arasındaki ilk müzakere görüşmeleri Bizans İmparatorunun elçisi Mansûriye’ye gelmeden önce Bizans’ın Calabria valisi ile Fâtımîler’in Sicilya valisi Hasan b. Alî arasında başladı. Ardından Bizans İmparatoru adına Rum soylularından oluşan elçilik heyetinin Mansûriye’ye gelmesiyle birlikte barış görüşmelerine devam edildi. Yapılan anlaşmaya kefil olması için Bizans patriklerinden bir tanesi de gelen heyet arasında yer

⁵²³ Bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 195; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 394-395.

⁵²⁴ *Kitâbü’l-‘Uyûn*, 4/2/490.

⁵²⁵ Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395; Çubukçu, “Muiz-Lidînillâh”, 31/96; Daftary, *el-Hilâfetü’l-Fâtîmiyye*, 360. Ayrıca bk. Juan Signes Codoñer, “Bizancio y al-Ándalus en los siglos IX y X”, *Bizancio y La Peninsula Iberica. De La Antigüedad Tardía a La Edad Moderna*, ed. Inmaculada Perez Martin - Pedro Badenas De La Pena (Madrid: Consejo Superior De Investigaciones Científicas, 2004), 23/239; Elsa Raquel Fernandes Cardoso, *Diplomacy and oriental influence in the court of Cordoba (9th-10th centuries)* (Lisbon: University of Lisbon Faculty of Arts Department of History, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 27.

almaktaydı.⁵²⁶ Gelen heyet Calabria şehri için ödenmesi gereken cizyenin yanı sıra değerli taşlarla süslenmiş altın ve gümüşten yapılmış kap kakak, ipek elbise ve kumaşlar ile daha pek çok değerli eşyanın yer aldığı bol miktarda hediye getirmişti. Öte yandan doğu bölgelerinden ele geçirdiği birçok Müslüman esiri⁵²⁷ Halife Mu'izz'e gönderen Bizans İmparatoru, Kâdî Nu'mân'ın ifadesiyle daha önce hiçbir hasmına karşı yapmadığı bir işi yapmak mecburiyetinde kalmıştı.⁵²⁸

İmparator VII. Konstantin ayrıca Halife Mu'izz'e göndermiş olduğu mektupta Fâtımîler'in Sicilya üzerindeki hâkimiyetlerini kabul ettiğini, aralarındaki savaşı sonlandırmayı ve süre sınırı bulunmayan bir barış antlaşması talep ettiğini bildirdi. Ancak Mu'izz, elçiye İslâm'ın süresiz anlaşmayı kabul etmediğini, aksine Hz. Muhammed'i ve ondan sonra gelen oğulları olan imamları dine muhalefet edenler ile mücadeleye teşvik ettiğini bildirdi. Muhالیflerin İslâm'ı kabul etmeleri veya zimmet ehli olarak Müslümanların önderinin hükmü altına girmeyi ve cizye vermeyi kabul ettikleri takdirde bunun mümkün olabileceğini söyledi. Bununla birlikte Müslümanların liderinin gerekli gördüğü takdirde halkının ve dinin lehine olmak üzere belli bir süreye kadar anlaşma yapmasının önünde bir engel bulunmadığını belirtti.⁵²⁹ Bunun üzerine elçi en azından anlaşma süresinin uzun tutulmasını talep etti. Buna karşılık Mu'izz de anlaşma şartlarına uydukları ve yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece savaşa teşebbüs etmeyeceklerini, ancak anlaşmanın bozulması veya süresinin dolması halinde bunun geçerli olmayacağını belirtti. Ayrıca bu süre içerisinde saldırmak için fırsat kollamayacaklarını ve kendilerini aldatmayacaklarını, karşı taraftan da aynı hassasiyeti göstermelerini beklediklerini söyledi. Elçi, Mu'izz'in ifadeleri karşısında kendisini mazur görmesini, efendisinin bilgisi olmadan bir şey söylemesinin doğru olmayacağını

⁵²⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 366-367. Sicilya kroniğinden aktarımda bulunan araştırmacılar 350 (961) yılında Sokrat adlı bir elçinin Sicilya'ya gönderilerek Bizans tutsakları için fidye verdiğini aktarmaktadır. Bk. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes: la dynastie Macedonienne (867-959)*'ten naklen; Amari, *Storia Dei Musulmani Di Sicilia*, 2/253; Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 54.

⁵²⁷ Müslüman esirleri ve hediyeleri taşıyan gemilerin sayısının on beş olduğu ifade edilmektedir. Bununla ilgili bir rivayete göre Üstâz Cevzer, bir süredir Bizans İmparatorluğuna karşı mücadele edilen Sicilya'dan hiç haber alamamış ve bu durum kendisini endişelendirmişti. Bir gün evinde bulunduğu sırada kendisine efendisi Mu'izz'den mektup geldi. Mektupta Bizans İmparatorluğunun Müslümanlara ait esirleri, hediyeleri ve diğer eşyalardan müteşekkil on beş gemiyi kendilerine teslim ettikleri belirtilmekteydi. Mu'izz, bu müjdeli haberin doğu bölgesine de ulaşacağını ve bu vesileyle müşriklerin ve diğer putlara tapanların putlarının yıkılacağını ifade etmiştir. Bilgi için bk. Cevzerî, *Sîret*, 125 (İng., 137).

⁵²⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 366-367; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtûmiyyîn*, 590-591 (İng., 122); Stern, "An Embassy", 243-244; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 360.

⁵²⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 367; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtûmiyyîn*, 591-592 (İng., 122-123); Stern, "An Embassy", 245-246; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 361.

ifade etti. Buna karşılık Mu‘izz milletinin gözü önünde mağlup duruma düşmüş bir kişinin bu anlaşmadan nasıl bir fayda elde etmeyi beklediğini ifade ederek şunları söyledi:

“Benimle anlaşmaya varmanız sizin için gerekli bir durum değil midir? Öte yandan bu anlaşma imzalanırsa imparatorun için doğu bölgesindeki Seyfüddevle el-Hamdânî (333-356/944-967) veya başkasıyla mücadele etme imkânı doğmayacak mı? Eğer ben imparatorun ile anlaşma yapmadan Seyfüddevle harekete geçerse bundan sonra benimle imparatorun arasında anlaşma olmayacaktır. Bununla beraber ben ve sen bilmekteyiz ki Seyfüddevle, imparatorunun memleketi ve ahalisi için çok daha büyük bir tehlikedir ve bu noktada onlar teyakkuздadırlar. Şimdi ben bu anlaşma maddelerini imparatorunun lehine olacak şekilde belirlerken, imparatorun hâlâ bu şartlara muhalefet mi edecek?”

Elçi, Mu‘izz’in söylediklerini dinledikten ve onun lütufkârlığını belirttikten sonra yine de imparatoruna danışması gerektiğini ifade etti.⁵³⁰ Bunun üzerine Mu‘izz barış konusu hakkında elçi ile artık konuşmaktan usanmış, sözü Bizans ile Tarsus ahalisi ve Seyfüddevle arasındaki ilişkilere getirerek bu hususlarda bilgi almak istemiş, elçi de Mu‘izz’in sorularına cevap vermiştir. Mu‘izz’in doğu bölgesinde olup biten ile ilgili elçiye sorular yöneltmesi doğu siyasetiyle ne derece yakından ilgilendiğini gözler önüne sermektedir.⁵³¹ Daha sonra iki taraf arasında elçilerin gidip gelmesiyle anlaşma üzerinde yol katedilebileceğini belirten elçiye, Mu‘izz şöyle cevap vermiştir:

“İnsanlar birbirlerine karşı ancak bir ihtiyaç için elçi gönderir, başka bir şey için değil! Ancak biz lehimize veya aleyhimize senin imparatorundan bir şey istediğimizi bilmiyoruz. Durum böyleyken neden ona elçi gönderelim ki? Ancak görüyoruz ki o kibirli davranmakta. Eğer biz ona elçi gönderseydik muhakkak bize cevap verirdi. Bizim için ona elçi göndermek basit bir iştir. Biz seni bu mektuba cevap vermekle mükellef tutmuyoruz. Zira bunu yapmak seni gönderene düşer. Biz sana imparatorunun kendi lehine istediği şeyden feragat edip bizim istediğimiz noktaya gelmesi için talimat veriyoruz. Zira bu önem arzeden bir iştir. Sen bunu bilir ve kendisine bildirirsen o bize icabet edecektir.”

⁵³⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 368; Dâ‘î İdrîs, *Târihu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyyîn*, 592-593 (İng., 123-124); Stern, “An Embassy”, 246-247.

⁵³¹ Daftary, *el-Hilâfetü’l-Fâtumiyye*, 361.

Elçi, Mu‘izz’in sözlerine övgü ve teşekkür ile karşılık verdi. Daha sonra kendi inandığı bazı teşbih sembolleri ile sözüne son vererek huzurdan ayrıldı.⁵³²

Kaynaklar bu görüşmenin ardından Fâtımîler ile Bizans İmparatorluğu arasında beş yıllık bir antlaşmanın imzalandığını kaydetmektedirler. İki taraf arasında beş yıl süre ile geçerli olacak bu antlaşmaya göre Bizans İmparatorluğu, Fâtımîler’in Calabria üzerindeki hâkimiyetini tanımakla birlikte buranın kendilerinde kalmasına karşılık vergi ödemeyi ve ellerindeki Müslüman esirleri serbest bırakmayı kabul etmiştir.⁵³³

Araştırmacı Daftary’e göre bu antlaşma neticesinde Mu‘izz Mısır’a saldırmak için hazırlık yapma fırsatı yakalarken; Bizans İmparatorluğu da doğuda Hamdâniler ile mücadele etme imkânı elde etmiştir.⁵³⁴ Yapılan bu tespite uzun vadede katılmamak mümkün değildir. Bununla birlikte dönemin olaylarına kronolojik olarak bakıldığında önceden de geçtiği gibi imzalanan bu antlaşmanın öncelikle uzun zamandan beri kontrol altına alınamayan Mağrib’in batısında tam bir hâkimiyet sağlama adına Mu‘izz’in elini güçlendirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim 346 (957) yılında imzalamış olduğu bu antlaşma ile Bizans tarafından gelebilecek muhtemel bir saldırının önünü almış olan Mu‘izz, 347 yılı Safer (Nisan-Mayıs 958) ayında Cevher es-Sıkıllî komutasındaki büyük bir orduyu Mağrib’in batısına sevk etme imkânına kavuşmuştur. Öte yandan araştırmacı Codoñer Bizans İmparatorluğunun Fâtımîler ile yapmak zorunda kaldığı bu antlaşmanın Endülüs Emevî Devleti ile ilişkilerinin soğumasına zemin hazırladığını ifade etmektedir. Zira ona göre Bizans tarafı bu antlaşmayı imzalarken Fâtımîler’in Mağrib’de artan gücünü dikkate almıştı. Bu görüş, Fâtımîler’in Mısır’ı ele geçirmesiyle daha da belirgin hâle gelmiş ve zaman içerisinde Bizans’ın Fâtımîler ile ilişkilerine daha fazla öncelik vermesine yol açmıştır. Neticede ona göre Bizans İmparatorluğu bu tarihten itibaren eski müttefiki Endülüs Emevî Devletini bir kenara bırakırken; peş peşe gönderdiği elçi, mektup ve hediyeler ile gücü günden güne artan Fâtımîlerle ilişkilerini daha da güçlendirmeye çalışmıştır.⁵³⁵

⁵³² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 368-369; Dâ‘î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 593-594 (İng., 125); Stern, “An Embassy”, 248-249.

⁵³³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 366-367, 442-443; Stern, “An Embassy”, 243-244; Daftary, *el-Hilâfetü’l-Fâtımiyye*, 360. Ayrıca bk. Lev, “The Fâtimid Navy”, 235; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395; Pryor - Jeffreys, *The Age of the Apomon*, 72. Antlaşma hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Stern, “An Embassy”, 243-252.

⁵³⁴ Daftary, *el-Hilâfetü’l-Fâtımiyye*, 360, 362. Benzer bir görüş için bk. Halm, *The Empire of the Mahdi*, 395.

⁵³⁵ Codoñer, “Bizancio y al-Ándalus”, 239.

1.5.2. Bizans'ın Girit Adasını Ele Geçirmesiyle Antlaşmanın Bozulması

Bizans'ın 350 (961) yılında İhşîdîler'in hâkimiyeti altında bulunan Girit⁵³⁶ adasını ele geçirmesinin Fâtımîler ile Bizans İmparatorluğu arasında 346 (957) yılında imzalanan antlaşmanın sona ermesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bizans İmparatorluğu, Fâtımîler ile varılan antlaşma sonrasında ordularının büyük bir kısmını başta Hamdânîler'in idaresi altında bulunan Bilâdüşşam'ın kuzeyi olmak üzere doğuda Müslümanların sahip olduğu topraklar üzerine sevk etmiştir. Bu saldırılar esnasında Akdeniz'de bir hayli stratejik bir konumda bulunan Girit adası da Bizans ordusunun hedefi haline gelmiştir. Emevîler'in ilk halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680) döneminden itibaren Müslümanların seferlerine sahne olan Girit'in tamamı ilk defa Abbâsî Halifesi Me'mûn (198-218/813-833)⁵³⁷ döneminde ele geçirilmişti. 212 (827) yılında Müslümanlar adına Girit'in tamamını fethedenler, Endülüs Emevî Emîri I. Hakem (180-206/796-822)⁵³⁸ döneminde çıkan isyanın ardından Kurtuba'yı (Cordoba) terk ettikten sonra Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Bellûtî kumandasında kırk parça gemiyle adaya gelen Endülüslü Müslümanlardı. Bundan sonraki süreçte Abbâsî Halifeliğine bağlı olarak bu Endülüslü Müslümanlar tarafından idare edilen Girit adası, Bizans saldırısı gerçekleştiğinde Abbâsî Halifeliğine bağlı İhşîdîler'in hâkimiyeti altında bulunmaktaydı.⁵³⁹ VII. Konstantin'in ölümünün ardından tahta çıkan Bizans İmparatoru II. Romanos (m. 959-963) 349 (960) yılında komutan Nikephoros Phokas⁵⁴⁰ liderliğinde 700 parçadan oluşan bir filoyu Girit'e sevk etti.⁵⁴¹ Bunun üzerine Bizans donanması

⁵³⁶ İslâm tarihi kaynaklarında İkrîtiyye, Akritiş, İkrîdiş, İkrîtiş şeklinde belirtilen Girit adasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/236; Cemal Tukin, "Girit", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1948), 4/792. Girit'te kurulan İslâm Emirliği hakkında bilgi için bk. Burak Arslan, *Girit İslâm Emirliği (827-961)* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁵³⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/101-104.

⁵³⁸ Farhad Daftary ve muhtemelen bu bilgiyi ondan aktaran Aydın Çelik eserlerinde bu isyanın Halife II. Hakem (350-366/961-976) döneminde patlak verdiğini ifade ederek I. Hakem ile II. Hakem'i birbirine karıştırmış görünmektedirler. Bk. Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 363; Çelik, *Fâtımîler*, 164. Aynı hata Faruk Bal tarafından da tekrarlanmaktadır. Bk. Faruk Bal, *Endülüs Emevîleri Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2021), 75-76.

⁵³⁹ Cemal Tukin, "Girit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/85.

⁵⁴⁰ Araştırmacı Ömer Tokuş Girit'i yeni imparator olan Nikephoros Phokas'ın ele geçirdiğini belirtmektedir. Bk. Tokuş, "Fâtımîler İle Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler", 40. Ancak bu dönemde doğu bölgesi kumandanı olan Phokas henüz imparator olarak tahta oturmamıştır. Phokas, 352 (963) yılında imparator olmuştur.

⁵⁴¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60.

tarafından muhasara altına alınan Girit emîri Abdülazîz b. Ömer b. Şuayb bağlı bulunduğu İhşîdîler'den yardım istemek zorunda kaldı.⁵⁴²

Halife Mu'izz, kısa bir süre önce kendileriyle antlaşma yapmış olduğu Bizans İmparatorluğunun Girit adasına saldırı düzenlemesine çok sert tepki göstermiş ve aralarındaki antlaşmanın bozulacağı uyarısında bulunarak bu saldırının sonlandırılması için büyük bir gayret içerisine girmiştir. Kâdî Nu'mân'ın Halife Mu'izz'in bu konudaki faaliyetlerini oldukça ayrıntılı bir şekilde aktarması büyük bir şanstır. Bununla birlikte söz konusu anlatımın tek taraflı olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Onun anlatımına göre Bizans saldırısına maruz kalan Girit halkı, Abbâsîler'in Bizans İmparatorluğu ile başa çıkamayacağını bildiklerinden Mu'izz'e bir heyet göndererek kendisinden yardım talep etmişlerdir. Bunun üzerine Abbâsîler'e bağlı olmalarına rağmen onlara yardım etme kararı alan Mu'izz, henüz elçilik heyeti yanına gelmeden ada halkına yardım etmesi için donanmanın hızlı bir şekilde hazırlanmasını emretmiştir. Öte yandan elçilik heyeti yanına geldiğinde şayet bu saldırıyı sonlandırmazsa Bizans İmparatorluğu ile imzalamış olduğu antlaşmayı iptal etme kararı almıştır. Ayrıca Bizans İmparatoru II. Romanos'a almış olduğu kararı bildiren veciz ve belîğ ifadelerin yer aldığı bir mektup gönderen Mu'izz, bu mektupta öncelikle Girit'e saldırmaktan vazgeçmediği takdirde aralarındaki antlaşmanın bir hükmünün kalmayacağını belirtmiştir. Onun Girit halkına yaptıklarını eleştirerek, kendilerinden yardım isteyen ada halkını rahat bırakmadığı takdirde bunun iki taraf arasındaki ilişkilere zarar vereceğini ifade etmiştir. Devamında yeryüzünün tamamının kendilerine ait olduğunu belirten Mu'izz, Girit'in Abbâsî idaresinde olmasının kendilerini aldatmamasını, ada halkının kendisinden yardım istediğini ve aralarındaki antlaşmanın bu yardımı yapmaya engel olmadığını belirtmiştir. Son olarak bu saldırıya devam ederlerse söz konusu antlaşmanın sona ereceğini ve kendilerine savaş açacağını kesin bir dille ifade etmiştir.⁵⁴³

Mu'izz bir taraftan aralarındaki antlaşmayı bozmakla tehdit ederek Bizans İmparatorunu bu işten vazgeçirmeye çalışırken; diğer taraftan da İhşîdîler ile irtibata geçerek onlarla

⁵⁴² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 444; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 651 (İng., 183); Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 363. Bazı araştırmacılar Girit halkının Hamdânîlerin lideri Seyfüddeve'den de yardım istediklerini ifade etmelerine rağmen bununla ilgili kaynaklarda bir veriye rastlayamadığımızı belirtmemiz gerekir. Bk. Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn*, 166; Yazılıtaş, *Fâtîmî Devleti Tarihi*, 75; Çelik, *Fâtîmîler*, 165.

⁵⁴³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 443-444; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 650-651 (İng., 182-183); Lev, "The Fâtîmid Navy", 236.

birlikte hareket etme teklifinde bulunmuştur. Yine Kâdî Nu'mân'ın anlatımına göre İhşîdîler, Girit halkını kurtarmak adına yapmaları gerekeni yapmamışlar, bunun yerine Halife Mu'izz'e mektup göndererek Girit halkına yardım etmesi için talepte bulunmuşlardır. Öte yandan Girit halkının kendilerine gösterecekleri tepkiden çekindikleri için destek gönderecekmiş gibi bir miktar gemiyi denize indirmişlerdir. Mu'izz bu durumu öğrendiğinde İhşîdîler'e haber göndererek Girit halkına yardım etmek için gemiler gönderecekleri bilgisinin kendisine ulaştığını ve kendisinin buna engel olmayacağını bildirmiştir. Aksine bölgeye donanma sevk etmesinden dolayı yapacakları yardımdan geri kalmamalarını, zira ancak birlikte hareket etmeleri halinde düşmanın üstesinden gelebileceklerinin altını çizmiştir. Bu yüzden ordusunun onların askeriyle birlikte hareket edeceğini, onlara kendi askerleri gibi davranacağını ve elde edilen ganimetleri birlikte paylaşacaklarını belirtmiştir. Şayet sözlerine itimat ederseler Girit'e yakın bir yer olan Berka'nın Tîne limanına⁵⁴⁴ gemilerini göndermek üzere hazırlık yapmalarını ve 350 yılının Rebûlâhîr (Mayıs 961) ayında gemilerinin burada onların gemilerine katılacağını bildirmiştir. Son olarak teklifini kabul etmedikleri takdirde bu konuda onların veya bir başkasının yardımına muhtaç olmadıklarını da vurgulamıştır.⁵⁴⁵

Mu'izz bir yandan İhşîdîler'i Bizans saldırısına karşı birlikte hareket etmeye çağırırken; diğer taraftan yardım talep etmek için kendisine gelen Girit elçilerini teselli ederek onlara yardım vaadinde bulunmuştur. Gelen elçilik heyeti onu yardıma ikna etmek için Bizans topraklarına ve Mısır'a yakınlığı sebebiyle Girit adasının coğrafi açıdan taşıdığı stratejik önemine vurgu yaptıktan sonra kendisinin Rumların bu saldırısını bertaraf ederek adaya hâkim olması halinde Kostantîniye'yi (İstanbul) ve doğu bölgelerini ele geçirme konusunda büyük bir avantaj yakalayacağına işaret etmişlerdir. Ayrıca adanın zenginliklerini, sahip olduğu maden çeşitlerini, gemilerin yapımı için kullanılacak kerestelerin bolluğunu dile getirmişlerdir. Bu sözlere karşılık Mu'izz, onlara ümitlerini boşa çıkarmayacağını, yardım istemek için geldiklerini öğrendiğinde vakit kaybetmeden donanmanın hazır hale getirilmesi için talimat verdiğini, onları kurtarmak için gemilerini göndereceğini ve zafer için dua edeceğini bildirmiştir. Bu yardımı Allâh'ın

⁵⁴⁴ Liman hakkında bilgi için bk. Bekrî, *el-Muğrib*, 85.

⁵⁴⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 444-446; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtûmiyyîn*, 651-653 (İng., 184-185); Vassilios Christides, "The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea Piracy and Conquest", *Byzantion* 51 (1981), 105; Lev, "The Fâtimid Navy", 236; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 364-365.

cihad emrini yerine getirmek ve dedesi Hz. Peygamber'in ümmetini sıkıntıdan kurtarmak için yaptığını belirtmiştir. Ayrıca Allâh'ın kendilerine bol miktarda ihsanda bulunduğunu, dolayısıyla Girit'in zenginliklerine ihtiyaçları bulunmadığını bildirmiştir. Ardından gelen heyeti bir müddet misafir ettikten sonra yapacağı yardımı Girit halkına bildirmeleri için iki adamı ile birlikte yolcu etmiştir.⁵⁴⁶

Kâdî Nu'mân'ın verdiği bilgilere bakılırsa Girit adasının Bizans İmparatorluğunun eline geçmesini engellemek adına Mu'izz'in baştan itibaren büyük bir çaba içine girdiği görülmektedir. Özetlemek gerekirse Bizans'ın Girit adasına saldıracağını haber alması üzerine ada halkına yardım etmek üzere ordusuna hazırlık yapma talimatı vermesi, Girit adasından gelen elçilere bu konuda kendilerine yardımda bulunacağı sözü vermesi, Bizans'a gönderdiği elçi ile Girit adasına yapacakları bir saldırı neticesinde aralarındaki antlaşmanın bozulacağını bildirerek onları bu saldırıdan vazgeçirmeye çalışması, Girit adasını elinde bulunduran İhşîdîler'e olası bir Bizans saldırısı karşısında birlikte hareket etme teklifinde bulunması onun bu konuda ortaya koyduğu faaliyetler arasında zikredilebilir. Hatta Dâî İdrîs'in belirttiğine göre Mu'izz bu konuda somut bir adım da atmış ve Girit adasına göndermek üzere içerisinde birçok asker ve erzakın bulunduğu bir donanma hazırlatmıştır. Ancak Girit adasının Bizans ordusu tarafından ele geçirildiğini öğrenince bu donanmayı adaya göndermemiştir.⁵⁴⁷ el-Antâkî'nin belirttiğine göre 349 yılı Cemâziyelâhir ayının ortasında (Ağustos 960) Girit adasını muhasara altına alan Bizans ordusu, sekiz aylık bir muhasaranın sonunda 350 yılı Muharrem ayının ortasında (Mart 961) adayı ele geçirmiştir.⁵⁴⁸ Adanın merkezi Kandiye'yi⁵⁴⁹ (Rabazulhendek'i) ele geçiren Bizans ordusu, halkı kılıçtan geçirmiş, birçok kimseyi esir almış, camileri yakıp yıkarak büyük tahribatlar gerçekleştirmiştir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 446-447; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 365.

⁵⁴⁷ Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 653 (İng., 185). Ayrıca bk. Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, 167.

⁵⁴⁸ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 95. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60. Yâkût el-Hamevî ise kuşatmanın 349 yılı Cemâziyelevvel ayının sonlarında (Temmuz 960) başladığını, 350 yılı Muharrem ayının ortasında (Mart 961) sona erdiğini kaydetmektedir. Yine aynı müellif 5.000'i süvari olmak üzere toplamda 72.000 kişilik bir ordu tarafından adanın ele geçirildiğini belirtmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/236. Bizans ordusunun Girit adasını kuşatması ve ele geçirmesi ile ilgili detaylı anlatım için ayrıca bk. Leo, *The History of Leo*, 76-79.

⁵⁴⁹ Yer hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ersin Gülsoy, "Kandiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/303-305.

⁵⁵⁰ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 95-96; *Kitâbü'l-Uyûn*, 4/2/509; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60. Quatremère, on aylık bir kuşatmanın ardından adanın ele geçirildiğini ve bir tarihçinin vermiş olduğu bilgiye göre bu esnada iki yüzbin müslüman askerin öldürüldüğünü, kadın, çocuk birçok esirin ele geçirildiğini, camilerin ve Kur'an-ı Kerîm'lerin yakıldığını ifade etmektedir. Bk. Quatremère, "Du

Muahhar İslam tarihçilerinin eserlerinde yer alan kayıtlara göre Bizans ordusunun 350 (961) yılında Girit adasını ele geçirmesi adadaki müslümanlar ile Bizans askerleri arasındaki mücadelenin sona ermesi için yeterli olmamıştır. İki taraf arasındaki silahlı mücadele 351 (962-963) yılında hatta 352 (963-964) yılında da devam etmiştir. Bizim açımızdan daha da önemli olanı Halife Mu‘izz adaya göndermiş olduğu askerî birlikle bu mücadeleye fiilî olarak dâhil olmuştur. İbnü’l-Esîr, İbn Kesîr ve İbn Haldûn’un ortak anlatımına göre 351 (961-962) yılında Bizans ordusunun Girit adasına saldırmasının ardından Girit halkı Mu‘izz’den yardım istemiştir. Bunun üzerine Mu‘izz, Girit’e askerî bir birlik göndermiştir. Ardından Bizans ordusuyla yapılan savaşlarda müslümanlar galibiyet elde ederek adada yaşayan pek çok Rum’u esir almışlardır.⁵⁵¹ İbn Haldûn’un tek başına aktardığı rivayete göre ise Bizans ordusu 352 (963-964) yılında adaya tekrar saldırı düzenlemiş ve burada yaşayan müslümanları öldürerek adada hâkimiyeti ele geçirmiştir.⁵⁵² Bu tarihçilerden daha sonra yaşamış olan Haydar b. Alî el-Hüseynî er-Râzî ise bu eserlerde yer alan bilgileri bir adım daha ileriye taşıyarak Bizans ordusunun 351 (962-963) yılında büyük bir ordu ile Girit’e saldırması üzerine böylesine büyük bir saldırının üstesinden tek başına gelemeyeceğini anlayan Girit idarecisi Mu‘izz’e bağlılığını ilân etmiş ve ondan yardım istemiştir. Hatta adada hutbeyi onun adına okutmuş ve yine onun adına sikke bastırmıştır. Bunun üzerine Mu‘izz adaya saldıran Bizans askerlerini engellemek için buraya askerî bir birlik göndermiştir. Fâtımî askerlerinin adaya ulaşmasının ardından iki taraf arasında yapılan savaşta Müslümanlar galip gelmiş ve bu çarpışmadan çok az sayıda Bizans askeri kurtulabilmiştir.⁵⁵³

Yukarıda zikredilen rivayetlerden sadece sonuncusunu dikkate alan müsteşrik Quateremêre bu ifadelerin doğruyu yansıtmadığını ve muhtemelen Bizans filosunun bir önceki yıl Girit’i ele geçirdiğini önceki tarihçilerden öğrenen Haydar b. Alî el-Hüseynî er-Râzî’nin ya kasıtlı olarak ya da farkında olmadan olayın tarihî gerçekliğini değiştirerek Müslüman askerleri Bizans ordusu karşısında galip gelmiş gibi göstermiş olabileceğini iddia etmiştir. Bununla birlikte Bizans ordusunun Girit’i ele geçirmeden 3 yıl önce buraya başarısız bir sefer düzenlediğini ifade eden Quateremêre, buradaki

Khalife Fâtımî Moëzz”, 1836, 420-421. Ayrıca bk. Farhat Dachraoui, “La Crête dans le conflit entre Byzance et al-Mu‘izz”, *Chaiers de Tunisie* 7 (1959), 307-318.

⁵⁵¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/276; Ebü’l-Fidâ’ İsmâ‘îl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Riyad: Dârü Hicr, 1998), 15/256; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-‘İber*, 4/305.

⁵⁵² İbn Haldûn, *Kitâbü’l-‘İber*, 4/305.

⁵⁵³ Hüseynî er-Râzî, *Târîhu Umûmî*, 282b.

anlatımda konuyla ilgili olayların zamanının karıştırılmasından kaynaklanan bir hata olma ihtimâline de dikkat çekmiştir.⁵⁵⁴ Onun ileriye sürmüş olduğu iki ihtimâli de kabul etmek mümkündür. Ancak bu yorumlar İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr ve İbn Haldûn'un eserlerinde yer alan rivayetleri değerlendirmek için yeterli görünmemektedir. Kanaatimizce söz konusu tarihçilerin 351 (962-963) ve 352 (963-964) yılına ait aktarmış olduğu rivayetler Bizans İmparatorluğunun 350 (961) yılında Girit adasını ele geçirmesinden sonra onların hâkimiyetini kabul etmeyen ve buna karşı mücadele eden adada yaşayan Müslümanlarla yapılan savaflara işaret etmektedir. Bu esnada bir sonraki başlık altında ele alınacağı gibi 350 (961) yılında aralarındaki antlaşmanın bozulmasının ardından Sicilya'da Bizans İmparatorluğu ile kıyasıya bir savaşa girişmiş bulunan Mu'izz'in Girit adasına da bir askerî birlik göndermiş olma ihtimâli göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte Kâdî Nu'mân'ın eserinde buna dair bir kaydın bulunmaması bu yoruma yapılabilecek en kuvvetli itiraz noktasını teşkil eder. Ancak bütün anlatımlarında Mu'izz'i yücelten Kâdî Nu'mân'ın, nihayetinde Girit adasının Bizans İmparatorluğu tarafından ele geçirildiği dikkate alındığında başarısızlıkla sonuçlanan bir seferden bahsetmesini beklemek pek yerinde olmayacaktır. Görüldüğü kadarıyla 350 (961) yılında Girit adasını ele geçiren Bizans İmparatorluğunun adada tam anlamıyla hâkimiyet sağlayabilmesi ancak 351 (962-963) ve 352 (963-964) yıllarında gerçekleşen savaflar sonrasında mümkün olabilmiştir. Bu esnada Mu'izz adaya bir askerî birlik göndermişse de onun bu çabası Bizans İmparatorluğunun Girit adasını ele geçirmesini engellemek için yeterli olmamıştır.

Öte yandan bu konu ile ilgili yorumda bulunan araştırmacı Abbâs Hamdanî, Bizanslılar tarafından tehdit edilen Girit halkının Halife Mu'izz'den yardım istediklerini, bunun üzerine harekete geçen Fâtımî donanmasının Bizans, Endülüs Emevîleri ve İhşîdîler'e ait donanmayı yenerek Girit'i himâyesi altına aldığını ancak bu durum daha önce Bizans ile yapılmış olan antlaşmaya aykırı olduğundan Mu'izz'in Sicilya'daki Fâtımî otoritesini pekiştirmek ve Mısır seferini daha rahat bir ortamda gerçekleştirebilmek için Girit adasını 351 (961) yılında Bizans'a teslim ettiğini iddia etmektedir.⁵⁵⁵ Kanaatimizce onun Kâdî Nu'mân'ın eserini referans göstererek ortaya koymuş olduğu bu anlatımın,

⁵⁵⁴ Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1836, 421-422.

⁵⁵⁵ Abbas Hamdani, "Some Considerations of the Fâtîmîd Caliphate as a Mediterranean Power", *Atti Del Terzo Congresso Di Studi Arabi E İslamici* 38 (1967), 386; a.mlf, "A Possible Fâtîmid Background to the Battle of Manzikert", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 6/10-11 (1968), 16-17.

hem söz konusu eserde hem de diğer kaynaklarda verilen bilgilerle örtüşmediğini söylemek yeterli olacaktır. Zira diğer hususları bir tarafa bıraksak bile görebildiğimiz kadarıyla hiçbir kaynakta Fâtımî ordusunun Girit adasını ele geçirmek için Bizans, Endülüs Emevîleri ve İhşîdîler'in askerlerinden meydana gelen bir donanmayla savaştığını ifade eden veya ima eden bir kayıt mevcut değildir.

Halife Mu'izz'in Bizans İmparatorluğunun İhşîdîler'in idaresi altında bulunan Girit adasını ele geçirmesine karşı ortaya koyduğu tepki ve bu uzun süreçte izlemiş olduğu siyaset araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir. Konuya farklı açılardan yaklaşan araştırmacılar leh ve aleyhte çeşitli yorumlar ileri sürmüşlerdir. Bazılarına göre Mu'izz burada izlemiş olduğu politikayla Müslümanların hâmesi rolüne soyunmak istemiştir.⁵⁵⁶ Öte yandan Mu'izz'in ortaya koyduğu büyük tepkiye rağmen bu konuda somut bir adım atmamasını Bizans'a askerî açıdan güç yetiremeyeceğini bildiğinden İfrîkiye'den oldukça uzak bir konumda bulunan Girit'e donanma göndermekten çekinmesiyle izah edenler olmuştur. Yine böyle bir girişim öteden beri belirlediği Mısır'ı ele geçirme amacına katkı sağlamayacağından o bu konuda somut bir adım atmamıştır.⁵⁵⁷ Öte yandan İhşîdî lideri Kâfûr'un Mu'izz ile işbirliğine yanaşmamasını sorgulayan bazı araştırmacılar ise, onun bu tavrını Mu'izz'in Bizans'a karşı yapılacak cihadın hâmesi gibi görünmesine izin vermek istememesine bağlamışlardır. Nitekim Kâfûr, Mu'izz'in bu niyetini anlamış ve bu yüzden onunla işbirliğine yanaşmamıştır.⁵⁵⁸ Bazı araştırmacılar ise daha açık bir ifadeyle Kâfûr'un Mu'izz'in teklifini kabul etmesinin politik ve etik olarak ona boyun eğmesi anlamına gelebileceğinden bu teklifi kabul etmediğini belirtmektedirler.⁵⁵⁹

Bazı araştırmacılar da Mu'izz'in Girit adasına donanma göndermekte ciddi olduğunu ancak İhşîdîler'in bu konuda ihmâlkâr davranmaları ve gemilerinin Mu'izz tarafından ele geçirilmesi endişesi taşıdıklarından onunla işbirliğine yanaşmadıklarını ifade etmişlerdir.⁵⁶⁰ Diğer taraftan bu meseleye müslümanlar arasındaki Sünnî-Şîî ayrımı

⁵⁵⁶ Lev, "The Fâtimid Navy", 236; a.mlf, "The Fâtimids and Egypt 301-358/914-969", *Arabica*, 35 (1988), 194; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 367; John H. Pryor - Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the Apomon: The Byzantine Navy Ca 500-1204* (Leiden-Boston: Brill, 2006), 72-73.

⁵⁵⁷ Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidinillah*, 48; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye*, 367; Çelik, *Fâtûmîler*, 168.

⁵⁵⁸ Vassilios Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). a turning point in the struggle between Byzantium and Islam* (Atina: Akademia Athenon, 2001), 189-191; Lev, "The Fâtimid Navy", 236; a.mlf, "The Fâtimids", 194.

⁵⁵⁹ Pryor - Jeffreys, *The Age of the Apomon*, 72-73. Ayrıca bk. Öztürk, *Fâtûmîler'in Deniz Gücü*, 96-97.

⁵⁶⁰ Abdülazîz Sâlim-Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Târihu Bahriyyeti'l-İslâmiyye fî Mısır ve 'ş-Şam* (Beyrut: Dârü'n-Nehzati'l-Arabiyye, 1981), 69.

açısından bakanlar da olmuştur. Onlara göre bu mücadele esnasında Bizans, Müslüman devletlerin kendisine karşı bir araya gelmelerinden büyük bir endişe duymuştur. Ancak bu araştırmacılara göre Fâtımîler ile İhşîdîler'i birbirine bağlayan organik bir bağ bulunmaması sebebiyle bu endişe yersizdir. Aslında Kâfûr'a birlikte hareket etme talebinde bulunan Mu'izz, bu olaydan istifade ile Mısır donanmasını güçsüz duruma düşürmeyi hedeflemiştir. Çünkü o cihadın sadece kâfirlere karşı değil, Şiîliği reddeden bütün Müslümanlara karşı da yapılması gerektiğine inanmaktaydı ve Girit'e yardım etmekten daha çok Mısır'ı ele geçirmenin peşindeydi. Bu yüzden Girit halkının ondan yardım talep etmesi boş bir çabadan ibaretti.⁵⁶¹ Araştırmacı Brett ise Mu'izz'in adayı kurtarmak için çok geç kaldığını, bununla birlikte onun bu konuda gösterdiği gayretin Kâfûr'un zararına olacak şekilde onu müslümanların kahramanı olarak öne çıkardığını belirtmektedir.⁵⁶²

Bizim kanaatimize göre Halife Mu'izz, Bizans İmparatorluğunun Girit adasını ele geçirme girişimi karşısında iki aşamalı bir politika izlemiştir. Bu esnada Büveyhîler'in nüfuzu altına girmiş bulunan Abbâsî Halifeliği'nin bu konuda bir şey yapmadığını veya yapamadığını gören Mu'izz, Bizans tarafına aralarındaki antlaşmanın bozulacağı tehdidinde bulunarak ve ada halkına yardım sözü vererek, adaya göndermek üzere donanma hazırlatarak ve adanın idaresini ellerinde bulunduran İhşîdîler'e işbirliği teklif ederek bu girişimi engellemek adına ciddi ve kararlı adımlar atmıştır. Kuşkusuz onun izlediği bu politikayla bizden önceki araştırmacıların da ifade ettiği gibi müslüman dünyanın tek lideri haline gelmeyi hedeflediği açıktır ve bunu Kâdî Nu'mân'ın anlatımlarındaki satır aralarında açık bir şekilde görmek mümkündür.

Öte yandan burada elde edeceği başarı ile Mısır'ın idaresini elinde bulunduran İhşîdîler üzerinde nüfuz sağlamayı ve böylece Mısır'ı ele geçirme hedefine bir adım daha yaklaşacağını hesaplamış olması da kuvvetle muhtemeldir. Yine Mu'izz Girit adasında elde edeceği hâkimiyetin Bizans ile Akdeniz üzerinde sürdürdüğü mücadele açısından kendisini avantajlı hale getireceğini hesaba katmış olmalıdır. Ancak onun bu çabalarına

⁵⁶¹ Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, 189; Vassilios Christides, "The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea Piracy and Conquest", *Byzantion* 51 (1981), 102. Ayrıca bk. Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, 97-98. Dachraoui ise Mu'izz'in Kâfûr'a göndermiş olduğu mektubun propaganda amaçlı olduğunu ifade etmektedir. Bk. Dachraoui, "La Crête dans le conflit", 311. Pryor ise Mu'izz'in ada halkına sempati beslediğini ancak bu sempatinin askerî bir yardıma dönüşmesinin zor bir şey olduğunu ifade etmektedir. Bk. John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Bizanslılar, Batılilar ve Türkler*, çev. Füsun Tayanç - Tunç Tayanç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 115.

⁵⁶² Brett, *The Fatimid Empire*, 75.

rağmen İhşîdî tarafının kendisiyle işbirliğine yanaşmaması ve bütün tehditlerine rağmen aralarındaki antlaşmanın bozulma pahasına Bizans'ın Girit adasını ele geçirme konusunda geri adım atmaması onun başlangıçta belirlemiş olduğu politikayı yeniden gözden geçirmesine sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu yeni durum karşısında başlangıçta planlamış olduğu hedefleri gerçekleştiremeyeceğini anlayan Mu'izz, Bizans İmparatorluğu ile kendisine oldukça uzak bir coğrafyada bulunan Girit adasında tek başına sonucu belli olmayan büyük bir mücadele içine girmek yerine an itibarıyla kendisi için daha büyük önem arzeden Sicilya adasındaki hâkimiyetini güçlendirmeyi tercih etmiş görünmektedir. Nitekim Bizans İmparatorluğunun bu girişimini aralarındaki antlaşmanın bozulma sebebi olarak kabul eden Mu'izz, bir sonraki başlık altında ele alınacağı gibi vakit kaybetmeden Sicilya adası üzerine yönelmiştir.

1.5.3. Sicilya'daki Taormina ile Rometta'nın Ele Geçirilmesi ve Sonrasında Meydana Gelen Savaşlar

Bizans İmparatorluğunun 350 (961) yılında Girit adasını ele geçirmesini aralarındaki antlaşmanın bozulmasına gerekçe gösteren Halife Mu'izz, vakit kaybetmeden Sicilya valisi Ahmed b. Hasan b. Ali el-Kelbî'ye Sicilya'nın doğu ucunda bulunan ve Bizans'ın adadaki en müstahkem şehirlerinden biri olan Taormina'yı (Tabermîn)⁵⁶³ 351 (962) yılında ele geçirmesi için talimat verdi.⁵⁶⁴ Öncesinde ve sonrasında yaşanan gelişmeler dikkate alındığında Mu'izz tarafından alınan bu kararın alelacele alınmış basit bir intikam kararı olmadığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla onun buradaki amacı içinde bulunulan şartlar gereği daha önce imzalanan antlaşmayla yarım bıraktığı Sicilya adası üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis etmektir. Nitekim daha önce de geçtiği gibi önceki antlaşmadan bu yana geçen zaman içerisinde uzun ve zorlu bir mücadele sonrasında Mağrib bölgesinin tamamına yakınında hâkimiyetini tesis etmiş olması ve yine Endülüs Emevî Halifeliği ile girişilen sıcak savaşın sonlanmış olması, onun bu aşamada Sicilya adası üzerinde Bizans İmparatorluğu ile mücadele etmesi için elini bir hayli güçlendirmişti.

⁵⁶³ Sicilya adasının batısında kıyı bölgesinde bulunan yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/17.

⁵⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/275; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/202. Araştırmacı Öztürk Taormina ve Rometta'nın yanında Val Demone ve Val di Noto kalelerinin de hedef olarak belirlendiğini ifade etmektedir. Bk. Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, 99. Ayrıca bk. Metcalfe, *The Muslims of Medieval Italy*, 55.

Ahmed b. Hasan el-Kelbî komutasındaki Fâtımî ordusu Taormina'yı kuşattığında çok ciddi bir savunmayla karşılaştı. Muhasara uzun bir süre devam etmesine rağmen sonuç alamayan Fâtımî askerleri, şehrin su ihtiyacını karşılayan kanalı keserek başka bir yere akmasını sağladılar. Bunun üzerine şehir halkı emân dilediyse de Fâtımî ordusu muhasaraya devam etti. Nihayet durumu daha da kötüleşen şehir halkı canlarının bağışlanması ve mallarının Fâtımî askerlerine ganimet olarak dağıtılmasını kabul ederek şehri teslim etmeye razı oldular. Böylece yedi buçuk ay veya dokuz buçuk ay⁵⁶⁵ süren bir kuşatmanın ardından Taormina şehri, 351 yılı Zilkade (Aralık 962) ayında⁵⁶⁶ Fâtımîler'in eline geçmiş oldu. Şehrin alınmasının ardından Müslüman askerler şehre yerleştirildi ve buraya Mu'izz'in adına nispetle "el-Mu'izziye" adı verildi.⁵⁶⁷

Taormina şehrinin fethinden sonra Ahmed'in amcaoğlu Hasan b. Ammâr⁵⁶⁸ kumandasında başka bir ordu da 352 yılı Receb (Ağustos 963) ayında yine Sicilya'nın doğusunda bulunan Rometta (Ramta)⁵⁶⁹ şehrini muhasara etmek için harekete geçti.⁵⁷⁰ Nüveyrî'nin belirttiğine göre bu şehir Fâtımîler'e olan itaatini bozmuştu.⁵⁷¹ 26 Receb 352 Perşembe günü (20 Ağustos 963) Rometta şehrine gelen komutan Hasan b. Ammâr kurduğu mancınıklarla şehri kuşatma altına aldı.⁵⁷² Bu arada Mu'izz'in Taormina şehrini kuşatması esnasında şehir halkı Bizans İmparatorundan yardım istemişti. Bunun üzerine Bizans İmparatoru II. Romanos'un yerine tahta geçen Nikephoros Phokas (m. 963-

⁵⁶⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60.

⁵⁶⁶ Hemedânî, Taormina'nın 348 (959-960) yılında fethedildiğini ancak bazı tarihçilerin buranın 349 (960-961) yılında fethedildiğini bildirdiklerini kaydetmektedir. Bk. Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, 38-39. Hüseyinî er-Râzî ise buranın 346 (957-958) yılında ele geçirildiğini bildirmektedir. Bk. Hüseyinî er-Râzî, *Târîhu Umûmî*, 282b. Bununla birlikte görebildiğimiz kadarıyla verilen bu tarihler dönemin olaylarının kronolojik sıralamasına pek uygun düşmemektedir.

⁵⁶⁷ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 23; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/275-276; Zeynüddîn İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, thk. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/280; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 64-65; Amari, *Storia*, 2/257-258; Metcalfe, *The Muslims*, 55; Brett, *The Fatimid Empire*, 75.

⁵⁶⁸ Hayatı hakkında bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/433-441.

⁵⁶⁹ Sicilya'nın muhkem şehirlerinden birisi olan Rometta hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/68; Alex Metcalfe, *Muslims and Christians Norman Sicily* (London: Routledge, 2013), 21-22. Ârif Tâmir buranın ismini "Ravta" olarak vermektedir. Bk. Tâmir, *el-Mu'izz*, 99.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/276; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 425; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 406; Brett, *The Rise of the Fatimids*, 242. Makrîzî ise 352 (963-964) yılında Hasan b. Ali'nin Sicilya adasında kaleler ele geçirdiğini, daha sonra Rometta'ya gittiğini ve burada Rumlar ile savaştığını ancak uzun süre savaşmasının ardından yerine kardeşinin oğlu Hasan b. Ammâr'ı bırakarak kendisinin geri döndüğünü ifade etmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/435.

⁵⁷¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/202.

⁵⁷² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/202; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 65; Medenî, *el-Muslimûn fî Cezîreti Sıkkiliye*, 125.

969)⁵⁷³ aralarında Ermenî ve Rus askerlerin de bulunduğu kırk binden daha kalabalık büyük bir orduyu komutan Manuel Phokas⁵⁷⁴ ve amiral Niketas⁵⁷⁵ kumandasında deniz yoluyla Sicilya'ya sevk etti.⁵⁷⁶ Bu durumdan haberdar olan Sicilya valisi Ahmed b. Hasan, hemen Mu'izz'e haber göndererek asker takviyesi yapmasını talep etti. Ayrıca hızlı bir şekilde donanmadaki eksiklikleri gidererek düşmanı karşılamak için bulunduğu yerde orduyu hazır hale getirdi. Öte yandan Halife Mu'izz, Ahmed b. Hasan'ın mektubunu aldıktan sonra hazırladığı büyük bir orduyu Ahmed b. Hasan'ın babası⁵⁷⁷ eski Sicilya valisi Hasan b. Alî komutasında bölgeye sevketti.⁵⁷⁸ Hasan b. Alî komutasındaki Fâtımî ordusu, 353 yılı Ramazan (Eylül-Ekim 964) ayında Sicilya'ya ulaştı.⁵⁷⁹ Diğer taraftan bu sırada İmparator Nikephoros Phokas'ın bölgeye sevk etmiş olduğu Bizans ordusu 353 yılı Şevvâl (Ekim-Kasım 964) ayında Sicilya'ya ulaşmıştı. Burada sahil kenarında bulunan Messina şehrinde bir müddet kaldıktan⁵⁸⁰ sonra Fâtımî ordusunun kuşatma altına aldığı Rometta şehrine doğru hareket etti.⁵⁸¹

⁵⁷³ Araştırmacı Aydın Çelik sehven Nikephoros Phokas'tan sonra tahta II. Romanos'un geçtiğini ifade etmiştir. Bk. Çelik, *Fâtımîler*, 169. Ancak doğru olan II. Romanos'un Nikephoros Phokas'ın selefi olduğudur.

⁵⁷⁴ Bizanslı Vakanüvis Leo, Bizans İmparatorluğunda yüksek rütbelilere verilen "Patrikios" unvanına sahip Manuel'in aynı zamanda Nikephoros'un yeğeni olduğunu belirtmektedir. Bk. Leo, *The History of Leo*, 115.

⁵⁷⁵ Yine vakanüvis Leo, "Patrikios" unvanına sahip Niketas'ın hürmet edilen hadım bir komutan olduğunu belirtmektedir. Bk. Leo, *The History of Leo*, 115.

⁵⁷⁶ Leo, *The History of Leo*, 115; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, çev. John Wortley (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 251-252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60; 'Azîz Ahmed, *Târîhu Sıkkiliyeti'l-İslâmiyye*, çev. Emin Tevfik et-Tayyibî (Trablusgarp: Dârü'l-Arabiyye, 1980), 37-38. İbn Kesîr, eserinde Rumların ve Frankların yaklaşık yüz bin kişilik bir ordu ile Sicilya'ya hareket ettiklerini bildirmektedir. Onun asker sayısı ile ilgili vermiş olduğu bu bilgi abartılı görünmektedir. Bilgi için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/266. Quatremère, Bizans ordusunun 30 Şevvâl 353 yılında (Ekim-Kasım 964) harekete geçtiğini ve yolculuğun dokuz gün sürdüğünü belirtmektedir. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 65.

⁵⁷⁷ İbn Haldûn oğlu olarak ifade etmektedir. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60. Ancak burada bir karıştırma söz konusu olmalıdır. Çünkü diğer kaynaklarda Hasan b. Alî Sicilya valisi Ahmed'in babası olarak zikredilmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284; Hüseyinî er-Râzî, *Târîhu Umûmî*, 282b; Amari, *Storia*, 2/263; a.mlf, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 425-426.

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284; Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, 101.

⁵⁸⁰ Nüveyrî, Bizanslı askerlerin Messina şehri etrafına hendekler kazdıklarını ve surları tahkim ettiklerini ifade etmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/202-203; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 65.

⁵⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/203; Amari, *Storia*, 2/263; Ahmed, *Târîhu Sıkkiliyeti'l-İslâmiyye*, 38. İbn Haldûn, Müslüman askerlerin Messina şehrine doğru hareket ettiğini belirtmektedir. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60. İslâm tarihi kaynaklarında yer almamasına rağmen Bizanslı dönemin tarihçisi Leo, Bizans askerlerinin Sicilya'ya vardktan sonra adada yer alan Syracuse ve Himera gibi bazı şehirleri ilk anda ele geçirdiklerini, daha sonra Tauromenium ve Leontini şehirlerini kan dökmeden zaptettiklerini ve böylece avantajlı hale geldiklerini ifade etmektedir. Bk. Leo, *The History of Leo*, 116.

Hasan b. Alî beraberindeki orduyla Sicilya'ya ulaştığında, Bizans ordusunun Rometta şehrine doğru hareket ettiğini öğrendi. Bunun üzerine ordunun büyük bir kısmını oğlu Ahmed b. Hasan'ın yanına bıraktı ve beraberindeki askerlerle Bizans ordusu tarafından arkadan kuşatılmasını önlemek amacıyla Rometta'yı kuşatmaya devam eden Hasan b. Ammâr'ın yardımına gitti. Ancak Hasan b. Alî Rometta'ya ulaşmakta geç kaldı. Bunun üzerine Hasan b. Ammâr ordusunu ikiye ayırdı. Askerlerinden bir kısmı Rometta'yı kuşatmaya devam ederken, kendisi de yanındaki askerlerle birlikte Rometta'ya yaklaşmakta olan Bizanslı komutan Manuel Phokas'ı karşılamaya çıktı.⁵⁸² Buna karşılık Nüveyrî onun ordusunu dört gruba ayırdığını, birinci grubu Rometta'yı muhasara etmekle görevlendirdiğini, ikinci ve üçüncü grubu Bizans askerlerinin girişini engellemek için şehrin geçitlerini⁵⁸³ tutmakla görevlendirdiğini, ölünceye kadar savaşmaya ant içmiş askerlerle⁵⁸⁴ birlikte kendisinin de Rometta'ya varmak üzere olan Manuel Phokas komutasındaki Bizans ordusunu karşılamaya çıktığını bildirmektedir.⁵⁸⁵ Buna karşılık Manuel Phokas da şehrin geçitlerine saldırmak için iki askerî birlik gönderirken; üçüncü bir askerî birliği de Rometta'yı kuşatmaya devam eden Fâtımî ordusu üzerine sevk etmiştir.⁵⁸⁶ Bu arada Bizans ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alan şehir halkı Fâtımî ordusuna arkadan saldırmak amacıyla şehirden çıkmak istediye de Fâtımî askerleri tarafından buna müsaade edilmedi.⁵⁸⁷ Nihayet Hasan b. Ammâr komutasındaki Fâtımî ordusu ile Manuel Phokas komutasındaki Bizans ordusu savaş meydanında karşı karşıya geldi. İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre Bizans askerleri sayıca üstün olmalarına ve savaş araç-gereçlerinin fazlalığına güvenerek bu savaşı kazanacaklarından oldukça emindi.⁵⁸⁸ Nitekim savaşın başlangıç safhası onların beklediği gibi gerçekleşti. Hücuma geçen Bizans askerleri Fâtımî askerlerinin çadırlarına kadar ulaştı.⁵⁸⁹ Buna mukabil Fâtımî komutan Hasan b. Ammâr askerlerini

⁵⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 426; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 369.

⁵⁸³ Nüveyrî bu geçitlerin adını Mîkeş ve Demünneş olarak vermektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/203. Yâkût el-Hamevî, Demünneş'in Sicilya'da deniz üzerinde bulunan şehirlerden bir tanesi olduğunu ifade etmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/472. Mîkeş ile ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284.

⁵⁸⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/203; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moêzz", 1837, 66. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 426.

⁵⁸⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/203; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moêzz", 1837, 66.

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 426.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284-285; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moêzz", 1837, 66; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 426.

⁵⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284-285; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 426. İbnü'l-Esîr, Fâtımî askerlerinin bir şâirin şu beyitlerini örnek alır gibi hareket ettiklerini ifade etmektedir: "Hayatı devam ettirmek için

cesaretlendirerek düşman üzerine önemli bir hamle yaptı. Bizans komutanı Manuel Phokas da askerlerini cesaretlendirmek için bizzat savaş meydanına atıldı. Bu esnada birkaç darbe almasına rağmen üst üste giydiği sağlam zırhlar sayesinde yaralanmaktan kurtuldu.⁵⁹⁰ Ancak bir Fâtımî askerinin Manuel Phokas'a doğru hamle yaparak atını yaralaması ve dizlerini kesmesi bir anda savaşın seyrini değiştirdi. Bundan sonra Manuel Phokas etrafında şiddetlenen savaş onun ve yanındaki askerlerin öldürülmesiyle sona erdi ve geride kalan Bizans askerleri kaçmaya başladı.⁵⁹¹

Elde edilen bu galibiyeti bir inancın zaferi olarak gören Nüveyrî, bu esnada gökyüzünün kapkara bulutlar ile kaplandığını ve yoğun bir şekilde şimşek çaktığını, bunu gören Müslümanların savaşta Allâh'ın kendilerine yardım ettiğine inandıklarını ve bu inançla Rumları büyük bir bozguna uğrattıklarını belirtmektedir.⁵⁹² Kaçan Bizans askerleri önlerinde bir ova bulacaklarını düşünmüşler ancak kendilerini dik geçitlerde bulmuşlardı. Daha sonra derinliği sebebiyle bir uçurumu andıran geniş bir hendek önlerine çıkmış ve ölüm korkusuyla arka arkaya içine düşmüşler ve buradaki hengâmede birçok asker birbirini öldürmüş, neticede hendek cesetler ile dolmuştur.⁵⁹³

Savaş şafak vaktinden ikindi vaktine kadar sürmüş,⁵⁹⁴ kaçan düşman askerlerini akşama kadar takip eden Müslüman askerler çok büyük miktarda ganimet ve esir ele geçirmişlerdir.⁵⁹⁵ Neticede tarihe “el-Hufra (Hendek)” olarak geçen bu savaşta Fâtımî ordusu Bizans ordusunu ağır bir hezime uğratmıştır.⁵⁹⁶ Savaştan kurtulmayı başaran Bizans askerleri Sicilya adasının karşısında bulunan Reggio şehrine kaçmışlardır.⁵⁹⁷ Burada iki taraf arasında gerçekleşen savaşı kazanan taraf yine Fâtımî ordusu oldu.

geride durdum ancak hayatı devam ettirmenin yolunu ileriye atılmaktan başka garanti edecek bir şey bulamadım”. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 427.

⁵⁹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/203; Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moëzz”, 1837, 67. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 427.

⁵⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60; Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moëzz”, 1837, 67; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 427.

⁵⁹² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/203; Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moëzz”, 1837, 67.

⁵⁹³ Tarihçi İbn Kesîr, Bizanslı askerlerin kaçarken içi su dolu bir vadiye düşerek boğulduklarını belirtmektedir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/266.

⁵⁹⁴ Nüveyrî, öğle namazı vaktine kadar sürdüğünü belirtmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/203.

⁵⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/266; Hüseyinî er-Râzî, *Târîhu Umûmî*, 282b; Amari, *Storia*, 2/268-269; a.mlf, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 427. Nüveyrî, Bizans askerlerinin on binin üzerinde ölü verdiklerini, bazı önemli Bizans subaylarının da esir edildiğini ifade etmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/203.

⁵⁹⁶ Leo, *The History of Leo*, 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/284-285; Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moëzz”, 1837, 67; Amari, *Storia*, 2/267-268; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 406; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 370; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn*, 171; Medenî, *el-Muslimûn fî Cezîreti Sıkkîliye*, 126-128; Brett, *The Rise of the Fatimids*, 242.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285.

Amiral Niketas başta olmak üzere ele geçirilen esirler ve ganimetler Halife Mu‘izz’e gönderildi.⁵⁹⁸ Mu‘izz’e gönderilen ganimetler arasında üzerinde; “Yüz yetmiş miskâl ağırlığında Hint yapımı olan bu kılıç ile Rasûlullâh’ın bulunduğu bir savaşta savaşılmıştır,” ibaresi yazılı olan Hint menşeli bir kılıç da yer almaktaydı.⁵⁹⁹

Bizans İmparatorluğu vakanüvisi Leo biraz farklı bir tasvirle sunmuş olsa da bu savaşın temel anlatısı büyük oranda İslâm tarihi kaynaklarında yer alan bilgilerle örtüşmektedir. Onun anlatımına göre Bizans ordusunun Sicilya adasına ayak basmasının ardından Fâtımî askerleri bulundukları şehirleri terk ederek engebeli araziye çekilmişlerdir. Ancak daha sonra kendilerine doğal savunma imkânı sağlayan sarp ve ormanlık alanlardaki bazı stratejik noktalarda yeniden toplanmışlardır. Komutan Manuel Phokas ele geçirdiği şehirleri korumak ve Fâtımîler’in gıda maddelerine ulaşmalarını engellemek yerine gençliğin verdiği acemilik ve acelecilikle hareket ederek ve önceki zaferlerine güvenerek önünden kaçan Fâtımî askerlerini tehlikeli bölgelerde arama peşine düşmüştür. Bizans ordusu saf düzeni bozulmuş bir şekilde kayalık uçurumların ve oyukların bulunduğu zorlu arazide ilerlerken pusuda beklemekte olan Fâtımî askerleri aniden saldırıya geçmiş ve bu beklenmedik saldırı karşısında Bizans askerleri şaşkına dönmüştür. Bunu fırsat bilen Fâtımî askerleri aralarında komutan Manuel Phokas’ın da bulunduğu birçok Bizans askerini öldürmüştür. Bu arada ölmekten kurtulan Bizans askerleri de Müslümanlar tarafından esir alınmıştır. Ardından Bizans kadirgalarının demir attığı kıyıya ilerleyen Fâtımî askerleri, burada Bizans donanmasını imha etmişlerdir. Bu esnada ele geçirdikleri donanma komutanı Amiral Niketas’ı da esir olarak Mu‘izz’e göndermişlerdir. Neticede Sicilya’ya gönderilen muazzam büyüklükteki ordudan kurtulmayı başaran çok az sayıda asker İmparator Nikephoros’un yanına dönebilmiştir.⁶⁰⁰

Manuel Phokas’a karşı girişmiş olduğu savaşı kazanan Hasan b. Ammâr kaldığı yerden Rometta’yı muhasaraya devam etmiştir. Bu arada yiyecekleri azaldığı için zor anlar yaşayan kale halkı, aralarında savaşa devam edemeyecek olanları kalenin dışına

⁵⁹⁸ Leo, *The History of Leo*, 117; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; Hüseyinî Râzî, *Târîhu Umûmî*, 282b; Amari, *Storia*, 2/269. Nüveyrî, Sicilya valisi Ahmed’in zafer haberini komutan Hasan b. Ammâr’dan önce aldığını aktarmaktadır. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moêzz”, 1837, 68.

⁵⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moêzz”, 1837, 68; Amari, *Storia*, 2/269; a.mlf, *Biblioteca Arabo-Sicula*, 427-428. Nüveyrî, ayrıca Mu‘izz’e iki yüz esir, göğüs zırhları ve çok miktarda silah gönderildiğini ifade etmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moêzz”, 1837, 68.

⁶⁰⁰ Leo, *The History of Leo*, 116-117.

çıkarak kaleyi savunmayı sürdürmüşlerdir. Öte yandan Bizans ordusunu mağlup etmiş olmanın verdiği moralle Fâtımî askerleri, gece geç saatlere kadar kaleye saldırı üstüne saldırı gerçekleştirmişlerdir. Nihayet gecenin karanlığından istifade eden bazı Fâtımî askerleri merdivenler ile surlara tırmanarak şehrin ele geçirilmesini sağlamışlardır (354/965).⁶⁰¹ Bu arada pek çok Bizans askeri öldürülmüş, çok sayıda esir alınmış ve bol miktarda ganimet ele geçirilmiştir.⁶⁰² Ardından şehir halkı tahliye edilerek⁶⁰³ buraya adanın çeşitli bölgelerinden getirilen Müslümanlar yerleştirilmiştir. Ayrıca şehrin surları tamir edilmiş ve şehri idare edecek bir yönetici tayin edilmiştir.⁶⁰⁴

Öte yandan Sicilya valisi Ahmed b. Hasan yukarıda zikri geçen savaştan kurtularak Reggio şehrine kaçan Bizans askerlerini takip etmeyi sürdürdü. Onların burada gemilerde toplandıklarını haber alan Ahmed b. Hasan vakit kaybetmeden gemilerle buraya intikal etti. Onun buraya ulaşmasıyla birlikte iki taraf arasında şiddetli bir savaş cereyan etti. Bu sırada bazı Müslüman askerler denize atlayarak Bizans gemilerinin altlarını deldiler ve pek çok Bizans gemisinin içerisindeki askerlerle birlikte batmasını sağladılar. Böylece bu savaş da Fâtımî ordusunun galibiyetiyle sonuçlanmış oldu.⁶⁰⁵ 354 (965) yılında gerçekleşen ve “el-Mecâz olayı”⁶⁰⁶ olarak bilinen bu son gelişmenin ardından Fâtımî ordusu Sicilya’nın bütün şehirlerine yayılarak kontrolü sağladı ve bol miktarda ganimet ele geçirdi. Kuşkusuz Fâtımî ordusunun Sicilya adasında art arda elde etmiş olduğu bu galibiyetler, Bizans İmparatorunun anlaşma masasına oturmasına neden oldu.⁶⁰⁷ Öte yandan Bizans İmparatorluğuna karşı verilen mücadelede Fâtımîler

⁶⁰¹ Yâkût el-Hamevî şehrin kuşatmasının yirmi bir ay sürdüğünü belirtirken; Nüveyrî kuşatmanın aylarca sürdüğünü ifade etmektedir. Bk. Yakût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 3/68; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* adlı eserde herhangi bir kaynak belirtmeksizin kuşatmanın sekiz ay sürdüğü ifade edilmektedir. Bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/138. Ayrıca bk. Skylitzes, *A Synopsis*, 256.

⁶⁰² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 68.

⁶⁰³ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204. Quatremère halkın Palermo’ya götürüldüğünü ifade etmektedir. Bk. Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 68.

⁶⁰⁴ Yakût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 3/68; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/60; Makrîzî, *el-Mukaffâ’*, 3/436; Amari, *Storia*, 2/270-271.

⁶⁰⁵ Bazı araştırmacılar bu savaşta Müslüman askerlerin Bizans İmparatorluğunun meşhur Grek ateşini ustalıklı pasif hale getirdiklerini ve bu durumun onların deniz savaşını kazanmasında büyük etkisinin olduğunu ifade etmektedirler. Bk. Archibald R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500-1100* (New Jersey: Princeton University Press, 1951), 387; Öztürk, *Fâtımîler’in Deniz Gücü*, 102.

⁶⁰⁶ İbn Kesîr’in eserini Türkçeye tercüme eden mütercim ifadeyi yanlış anlayarak “Muhtâr savaşı” olarak belirtmiştir. Krş. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 15/266; Ebü’l-Fidâ’ İsmâ‘îl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), 11/432.

⁶⁰⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204; Pryor-Jeffreys, *The Age Of*, 74; Metcalfe, *The Muslims*, 55. İbn Zâfir sadece Bizans filosunun esir alındığını belirtmektedir. Bk. İbn Zâfir, *Ahbâru’d-Düvel*, 23. Araştırmacı Farhad Daftary, Ahmed b. Hasan’ın ele geçirdiği yerlerdeki Hristiyanlara cizyeyi şart koştuğunu belirtirken; diğer bir araştırmacı Aydın Çelik Hristiyan halktan

adına büyük yararlılıklar gösteren eski Sicilya valisi ve yeni Sicilya valisi Ahmed'in babası Hasan b. Ali el-Kelbi⁶⁰⁸ Fâtımîler'in kazandığı zaferler sonrası vefat etti.⁶⁰⁹

1.5.4. İmzalanan Yeni Antlaşma ile Sicilya'da Hâkimiyetin Sağlanması

Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas, ordusunun Sicilya'da Fâtımî ordusu karşısında peş peşe uğradığı yenilgiler sonrasında büyük bir şok yaşadı. Kuşkusuz onun doğuda Hamdânîler karşısında elde etmiş olduğu zaferler,⁶¹⁰ yine kısa bir süre önce birçok Müslüman devletin gözü önünde Girit adasını ele geçirmiş olması kendisine aşırı güven duymasına yol açmıştı. Aynı zamanda yine bu süreç içerisinde batıdan gelen Macarlar'ın akınlarını durdurmak suretiyle devleti ve kendisi adına önemli bir başarıya imza atmıştı.⁶¹¹ Kısa sürede elde etmiş olduğu bütün bu başarılar, Sicilya'da Fâtımîler'e karşı girişeceği mücadelede kendisine aşırı güven duymasına sebep olmuştu. Ancak onun beklentisinin tam aksine ordusunun Sicilya'da gerçekleşen savaşların hepsini kaybetmesi büyük bir şaşkınlık yaşamasına yol açtı. Ordusunun Sicilya'da büyük bir hezimete uğradığını haber aldığı anda Massîsâ⁶¹² şehrinde bulunmaktaydı. Beklemediği bu haber karşısında büyük bir şaşkınlık yaşayan İmparator Nikephoros Phokas vakit kaybetmeden devlet merkezi Kostantîniye'ye döndü (354/965).⁶¹³ Bizans İmparatoru Nikephoros'un bu sırada içinde bulunduğu ruh halini Tarihçi Leo'nun ifadelerinde net bir şekilde bulmak mümkündür. Tarihçi Leo, Nikephoros'un devasa ordusunun Sicilya'da Fâtımîlerce yok edildiğini haber aldığı anda çok üzüldüğünü ancak güçlü bir

cizyeyi kaldırdığını ifade etmektedir. Bk. Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 370; Çelik, *Fâtımîler*, 170. Şâir İbn Hânî'nin Mecâz olayı ile ilgili söylediği şiirler için bk. İbn Hânî, *Dîvân*, 256-264; Dâ'î İdris, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 586-589 (İng., 114-118). Nüveyrî ayrıca bu deniz savaşı ile ilgili Bizans'ın çok fazla kayıp verdiğini ve deniz suyunun kandan kıpkırmızı olduğunu belirtmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/204.

⁶⁰⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* adlı eserde sehven Hasan b. Ahmed el-Kelbi olarak verilmiştir. Bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/139.

⁶⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/204; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 68; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 370. Bir rivayete göre Üstâz Cevzer, efendisi Mu'izz'e Hasan b. Ali'nin annesinin evinin olmadığını ve onun halifenin sarayına yakın bir evde oturmak istediğini haber vermiştir. Mu'izz verdiği cevapta Hasan b. Ali'nin kendileri için ifade ettiği anlamı zikrederek annesinin istemesi durumunda sarayda da kendisini oturabileceğini ayrıca sarayın civarında bulunan iki evden beğendiği birisinin ücretini kendilerine göndereceklerini belirtmiştir. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 137-138 (İng., 153). Buna benzer bir rivayet için bk. Cevzerî, *Sîret*, 138 (İng., 153-154).

⁶¹⁰ Hamdânîler ile Bizans İmparatorluğu arasında bu dönemde gerçekleşen savaşlar hakkında bilgi için bk. *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/501-508.

⁶¹¹ Mustafa Daş, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 72.

⁶¹² Tarsus yakınlarında bir şehirdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/144-145.

⁶¹³ Leo, *The History of Leo*, 117; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/204.

karaktere sahip olduğundan ve zor koşullarda başını dik tutmasını bildiğinden bu felakete asilce katlandığını aktarmaktadır.⁶¹⁴

Neticede Bizans İmparatoru Nikephoros, Sicilya’da alınan yenilgiler sonrasında istemese de Fâtımîler ile barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır.⁶¹⁵ Nüveyrî’nin belirttiğine göre antlaşma 356 (966-967) yılında Bizans İmparatorluğunda başkomutan anlamına gelen domestikos ile Mu‘izz arasında imzalanmış ve her iki taraf birbirine hediyeler sunmuştur. Ardından Sicilya valisi Ahmed b. Hasan’a mektup gönderen Halife Mu‘izz, iki taraf arasında antlaşma imzalandığını bildirmiştir. Aynı mektupta Palermo şehrinin surlarını tamir etmesini, şehri tahkim etmesini, adanın her bir noktasına kale, Cami ve minber inşa etmesini,⁶¹⁶ halkın buralarda ikamet etmelerini sağlamasını ve köylerde dağınık bir halde oturmalarına engel olmasını emretmiştir. Aldığı emir üzerine derhâl harekete geçen vali Ahmed b. Hasan Palermo’nun surlarını yükseltmeye başlamış, ayrıca adada başlayan imar faaliyetlerini denetlemeleri için görevliler tayin etmiştir.⁶¹⁷

Bizans İmparatoru Nikephoros, Fâtımî Halifesi Mu‘izz ile imzalamış olduğu bu antlaşma ile Bilâdüşşam bölgesinde Hamdânîler’e karşı yürütmüş olduğu mücadelede elini rahatlatmış oldu. Öte yandan bu sırada İtalya’da yaşanan gelişmeler onun bu antlaşmaya her zamankinden daha fazla ihtiyacı olduğunu göstermekteydi. Bu sırada Bizans ordusunu büyük bir yenilgiye uğratan Alman İmparatoru I. Otto (m. 962-973) Papa XIII. Ioannes (m. 965-972) tarafından Kutsal Roma İmparatoru ilân edilmişti (961).⁶¹⁸ Dolayısıyla İmparator Nikephoros imzalanan bu antlaşma ile İtalya’da tehlikeye giren Bizans’ın hâkimiyetini yeniden tesis etme imkânına kavuşmuş oluyordu. Diğer taraftan Fâtımî Halifesi Mu‘izz ise imzalamış olduğu bu antlaşma ile öteden beri ele geçirmeyi hedeflediği Mısır’a düzenleyeceği sefer öncesinde hazırlık yapabilmek

⁶¹⁴ Leo, *The History of Leo*, 117.

⁶¹⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/285; Jonathan M. Bloom, “The Origins of Fâtımîd Art”, *Muqarnas* 3/ (1985), 32-33.

⁶¹⁶ Araştırmacı Metcalfe, bu bilgiden hareketle adada yeterli derecede Cami bulunmadığını ve bu durumun metropol hâricinde adada dinî kurumların inşa edilmesinde gecikme olduğuna delil teşkil ettiğini ifade etmektedir. Bk. Metcalfe, *The Muslims*, 56.

⁶¹⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 68-69; Metcalfe, *The Muslims*, 56.

⁶¹⁸ Lewis, *Naval Power*, 187. Metcalfe, Almanlar’ın eskiden gelen bazı hedeflerinden dolayı İtalya üzerinde hak iddia ettiklerini, Bizans’ın da bundan ötürü onların bölgede hâkimiyet kurmalarını istemediğini ifade etmektedir. Bk. Metcalfe, *The Muslims*, 57.

için uygun bir zemini yakalamış oldu.⁶¹⁹ Nitekim Mu‘izz ile Nikephoros arasındaki bu antlaşmanın Alman İmparatoru I. Otto’nun bölgedeki yükselişini durdurmak üzere imzalandığını kabul eden Canard, aynı zamanda birinin Mısır’ı ele geçirmek, diğerinin ise Bilâdüşşam’ı ele geçirmek için birbirlerine karşılıklı olarak izin verdiklerini ifade etmektedir.⁶²⁰ Öte yandan bu antlaşma ile Bizans İmparatorluğu Fâtımîler’in Sicilya üzerindeki hâkimiyetini tanımış oldu.⁶²¹ Kuşkusuz bu durum Batı Akdeniz üzerinde Bizans’a karşı sürdürülen mücadelede Fâtımîler’in elini daha da güçlendirmiş oldu. Nitekim Fâtımîler’in deniz gücünü araştıran Murat Öztürk, elde edilen bu başarılar sonrasında Fâtımîler’in Batı Akdeniz’in hâkimi haline geldiklerini ve burasının bundan böyle adeta bir Fâtımî denizine dönüştüğünü ifade etmektedir.⁶²² Diğer taraftan Nüveyrî’nin İmparator Nikephoros’un 358 (968-969) yılında Halife Mu‘izz’e hediyeler gönderdiğini ifade etmesi,⁶²³ onun Fâtımîler’in Sicilya ve Batı Akdeniz üzerindeki hâkimiyetini tanımaya devam ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Yapılan zorlu savaşlar ve ardından imzalanan barış antlaşması ile Sicilya adasında hâkimiyeti ele geçirmiş bulunan Halife Mu‘izz’in, bundan sonraki aşamada ada üzerinde bazı tasarruflarda bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekici olan Sicilya valisi Ahmed b. Hasan el-Kelbî’ye kısa bir süre önce ele geçirilmiş olan Taormina ve Rometta şehirlerini tahliye ederek yıkmasını emretmesi olmuştur. Nitekim vali Ahmed b. Hasan halifeden aldığı emir sonrasında görevlendirdiği kardeşi Ebü’l-Kâsım ve amcası Ca‘fer’in vasıtasıyla bu iki şehir önce tahliye edilmiş, ardından yakılıp yıkılmıştır (358/968-969).⁶²⁴ Bu bilgileri aktaran Nüveyrî, bu iki önemli şehrin niçin yıkıldığına dair bir bilgi aktarmamaktadır. Ancak el-Cevzerî’nin eserinde yer alan bir bilgi, Halife Mu‘izz’in bu iki şehrin yıkılmasına dair almış olduğu kararın altında yatan nedeni açıklar mahiyette görünmektedir. Burada yer alan bilgiye göre Sicilya valisi Ahmed b. Hasan, Halife Mu‘izz’e göndermiş olduğu bir mektupta Taormina ve Rometta’da bulunan Hristiyan Rum halkının Fâtımî tersaneleri ve gemileri için kereste

⁶¹⁹ Amari, *Storia*, 2/274-281; Lev, “The Fâtimid Navy”, 237; Ivan Hrbek, “The Emergence of the Fatimids”, *General History of Africa*, 3, (1992), 327; Pryor - Jeffreys, *The Age of the Apomon*, 74; Öztürk, *Fâtımîler’in Deniz Gücü*, 103; Çelik, “Fâtımîler Devleti”, 7/593.

⁶²⁰ Canard, “L’impêrialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande”, 186.

⁶²¹ Lewis, *Naval Power*, 187; Hamdani, “Some Considerations”, 387; Öztürk, *Fâtımîler’in Deniz Gücü*, 102-103.

⁶²² Öztürk, *Fâtımîler’in Deniz Gücü*, 103.

⁶²³ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 69.

⁶²⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/204. Nüveyrî, bu kararın Müslümanları çok üzdüğünü ifade etmektedir. Ayrıca bk. Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 69. Ayrıca bk. Metcalfe, *The Muslims*, 56.

ve odun kesim işini bıraktıklarını ve bu durumun ciddi sıkıntılara yol açtığını bildirmiştir. Bunun üzerine Mu'izz, ona yazdığı cevap mektubunda söz konusu Hristiyan halkın, Allâh hakkında yalanlar ile dolu çarpık ve tahrif edilmiş inançları sebebiyle çetin bir gazaba uğrayacaklarını bildirmiştir.⁶²⁵ Burada yer alan bilgilerden hareketle bu iki şehirde yaşayan Hristiyan halkın Fâtımî tersaneleri ve gemileri için kereste ve odun kesim işini bırakmalarının Halife Mu'izz'in böyle bir karar almasında etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla Sicilya ormanlarından elde edilen keresteler Mısır seferine çıkacak olan donanmanın hazırlanması için kullanılmaktaydı⁶²⁶ ve bölgedeki Hristiyan halk da odun kesme ve taşıma işlerinde çalıştırılmaktaydı.⁶²⁷

Mu'izz, 359 (969-970) yılında kendi başına buyruk hareket etmeye başlayan Sicilya valisi Ahmed b. Hasan'ı görevinden azletmiş ve onun yerine babası Hasan b. Alî'nin azatlı kölesi Ya'îş'i tayin etmiştir.⁶²⁸ Kuvvetle muhtemel Mu'izz, uzun zamandan beri Sicilya'nın idaresini elinde bulunduran Kelbî ailesinin⁶²⁹ daha fazla güçlenmesini ve burada kendilerine bağlı bir emirlik kurmalarını engellemek için böyle bir adım atmış olmalıdır.⁶³⁰ Ancak Ya'îş'in göreve başlamasının ardından meydana gelen kabileler

⁶²⁵ Cevzerî, *Sîret*, 116-117 (İng., 126-127); Ali Asgar Hussamuddin Alibhai, *Through The Eyes of Jūdhar: Reconstructing the Tenth-Century World of a Fâtımîd Chamberlain* (Cambridge: Harvard Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 188-189. Ayrıca bk. Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Rıza Muhammed Sâlim Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2008), 84-86; David Bramoullé, "La Sicile Dans la Méditerranée Fatimide (xe-xie siècle)", *Les Dynamiques de l'islamisation en Méditerranée Centrale et en Sicile: Nouvelles Propositions et Découvertes Récentes*, ed. Annliese Nef (Roma: Edipuglia, 2014), 30.

⁶²⁶ Claude Cahen, Fâtımîler'in kara ordularının kullandıkları silahlar ve donanma için gerekli demir ve kereste ihtiyacını özellikle İtalya civarında bulunan Amalfiler vasıtasıyla tedarik ettiklerini ifade etmektedir. Nitekim ona göre Fâtımîler'in Mısır seferi öncesinde Amalfi'ye gemiler sipariş ettikleri, buna karşılık Bizans İmparatoru Çimiskes'in, tebaasına Müslümanlara demir ve kereste satışını yasakladığı Üstâz Cevzer'in (metinde Cevher olarak belirtilmiş) mektuplarından açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bk. Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 62 (dn. 10). Watt ise Mısır seferi için İtalya'nın yanı sıra Avrupa'nın başka yerlerinden de demir getirtildiğini belirtmektedir. Bk. W. Montgomery Watt, *İslâm'ın Ortaçağ Avrupa Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013), 36. Bununla ilgili bir bilgide Üstâz Cevzer, devlet tersanesinin keresteye ihtiyaç duyması sebebiyle kendisine ait bir geminin kerestelerini buraya hibe ettiğini dile getirmektedir. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 121 (İng., 132).

⁶²⁷ Haji, *Inside the Immaculate*, 126 (dn. 265).

⁶²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/322; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/204; Metcalfe, *The Muslims*, 58; Altan, *İslâm Tarihinde Sicilya*, 70; Tokuş, "Fâtımîler İle Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler", 41.

⁶²⁹ Kelbî kabileleri hakkında bilgi için bk. İhsân 'Abbâs, *el-'Arab fî Sikkiliye* (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1975), 44-48.

⁶³⁰ Metcalfe, *The Muslims*, 58; Seyhun Şahin, *Sicilya'da Normanlar ve Müslümanlar* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016), 73; Fatman Çapan, "Batı Akdeniz'de Doğu Roma İmparatorluğu-Fatımî Siyasi İlişkileri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/1 (2020), 289; Burak Arslan, "Kelbîler", *Tarihte Müslümanlar*, ed. Mehmet Özdemir - vd. (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 2/435.

arası çatışmalar onun bu kararından geri adım atmasına neden olmuştur. Ya'îş'in göreve gelmesinin ardından Sicilya'da yaşananları "fitne" olarak nitelendiren İbnü'l-Esîr, bu olaylara ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre yeni vali Ya'îş göreve başlamasının ardından adadaki bütün kabileleri bir tersanede toplamış ancak bu sırada Kutâme kabilesi mensupları ile diğer kabile mensupları arasında kargaşa çıkmıştır. Kargaşa çok geçmeden kanlı çarpışmalara dönüşmüş, neticede Kutâme kabilesine mensup kölelerden birçoğu öldürülmüştür. Aynı şekilde Sarakûse⁶³¹ şehrinde de pek çok kimsenin ölümüne yol açan buna benzer olaylar yaşanmıştır. Bu çatışmaların başka yerlere de sıçraması Müslüman halk arasında derin bir düşmanlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Vali Ya'îş'in kabileler arası kavgaları yatıştırma çabası mevcut kargaşanın daha da alevlenmesine yol açmıştır. Bu arada adadaki otorite boşluğundan istifade eden bazı gruplar yerleşim yerlerini yağmalayarak söz konusu karşılıklı daha da artırmışlardır. Aynı şekilde mevcut yönetime bağlı bazı gruplar da bu kargaşadan istifade ederek kalelere saldırmak suretiyle buradaki malları yağmalama peşine düşmüşlerdir. Neticede adadaki bu karışıklıklar Halife Mu'izz'in, Ya'îş'i azlederek yerine eski Sicilya valisi Ahmed b. Hasan'ın kardeşi Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasan b. Alî'yi⁶³² vali tayin etmesine kadar sürmüştür. Bu tayini memnuniyetle karşılayan halk aralarındaki çatışmalara son vererek yeni valiye bağlılıklarını arz etmişlerdir. Böylece Sicilya'da yeniden sükunet sağlanabilmiştir.⁶³³ Öte yandan kısa bir aranın ardından Ebü'l-Kâsım'ın vali tayin edilmesiyle Sicilya'da yeniden başlayan Kelbî ailesinin idaresi bundan sonra da devam etmiştir. Nitekim Mu'izz'in hilâfet merkezini Mansûriye'den⁶³⁴ Kahire'ye taşınmasıyla birlikte daha da rahatlayan Kelbî ailesi, Sicilya'da Fâtımîler'e bağlı yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürmeye devam etmiştir.⁶³⁵

⁶³¹ Sicilya adasının en büyük şehirlerinden birisi olarak ifade edilmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/214.

⁶³² *Sîret*'te geçen bir bilgiye göre Sicilya'daki askerlere alet-edevat, silah ve yiyecek erzaklarını taşıyan gemiler, kaptan tarafından emredilenin dışında farklı bir rota ile yola çıkarılmışlardı. Halife Mu'izz, bunu haber alınca çok kızmış ve bu sırada Sicilya'da bulunan Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasan'a gemileri yakmasını ve kaptanlarını öldürmesi emrini vermiştir. Ebü'l-Kâsım bu emri yerine getirmiş ve bunu Üstâz Cevzer'e bildirmiştir. Üstâz Cevzer de onun yazdığı mektubu Mu'izz'e iletmıştır. Mu'izz, gönderdiği cevap mektubunda başarılı adımından memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 103-104 (İng., 108-109).

⁶³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/322. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/205; Fikret Işıltan, "Sicilya", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1967), 10/595; Metcalfe, *The Muslims*, 58.

⁶³⁴ Araştırmacı Altan, Mehdiye olarak vermiştir. Hâlbuki Halife Mansûr döneminde Fâtımî hilâfet merkezi Mansûriye olmuştur. Bk. Altan, *İslâm Tarihinde Sicilya*, 71.

⁶³⁵ Bilgi için bk. Altan, "Kelbîler", 25/206-207.

Nüveyrî, Sicilya valisi Ebü'l-Kâsım'ın Mu'izz'in vefat ettiği 365 (975) yılında Bizans İmparatorluğu ile yeniden mücadeleye başladığını, Rometta şehrini yeniden imar ettiğini ve buraya görevliler tayin ettiğini kaydetmektedir.⁶³⁶ Fakat görebildiğimiz kadarıyla diğer kaynaklarda Fâtımîler'in Sicilya'da Bizans İmparatorluğu ile bu yılda mücadeleye başladığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte Halife Mu'izz'in önce Mısır'ı, ardından Bilâdüşşam'ı ele geçirmesi Bizans İmparatorluğu ile mücadelede yeni bir cephenin açılmasına sebep olmuştur. Halife Mu'izz'in son dönemlerine rastlayan Bilâdüşşam bölgesinde yaşanan bu savaşlar kronolojiye bağlı kalmak için bir sonraki kısımda ele alınacaktır.

1.6. İhşîdîler İle İlişkiler

Fâtımî halifeleri, devletin İfrîkiye'de kuruluşundan itibaren batıda Mağrib'in tamamında hâkimiyet sağlamaya çalışırken; doğuda ise Mısır'ı ele geçirmenin gayreti içerisinde olmuşlardır. Nitekim Mısır'ı ele geçirmek için önce buranın idaresini ellerinde bulunduran Abbâsî halifeliği ile sonrasında ise burada Abbâsî halifeliğine bağlı olarak kurulan İhşîdîlerle mücadele etmişlerdir. Devletin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî, Mısır'ı ele geçirmek için iki ayrı sefer düzenledi. Ancak Mısır'ın doğrudan Abbâsî hâkimiyeti altında bulunduğu bu dönemde düzenlenen her iki sefer de başarısızlıkla sonuçlandı. 301-302 (914-915) yıllarında düzenlenen ilk seferde Fâtımî ordusu başlangıçta İskenderiye'yi ele geçirdiyse de Mûnis el-Muzaffer (ö. 321/933)⁶³⁷ komutasındaki Abbâsî ordusu karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.⁶³⁸ 306-307 (918-919) yıllarında bizzat Ubeydullâh el-Mehdî'nin oğlu Kâim-Biemrillâh'ın komuta ettiği Fâtımî ordusu yine Mûnis el-Muzaffer tarafından geriye püskürtüldü.⁶³⁹ İkinci Fâtımî Halifesi Kâim, 324 (936) yılında üçüncü seferi düzenlediğinde Mısır'ı Abbâsî

⁶³⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/205.

⁶³⁷ Hayatı hakkında bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Mûnis el-Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/148; Saim Yılmaz, "Abbâsîler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: 7, sayı: 1, s. 123-156; a.mlf., "Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği", *Dinî Araştırmalar*, 2008, cilt: X, sayı: 30, s. 121-152.

⁶³⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Mearif, 1967), 10/149-150; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 269-270; Sa'îd b. Bîtrîk, *et-Târîhu'l-Mecmû' 'ale't-tahkîk ve't-tasdik*, nşr. L. Cheikho vd. (Beyrut: Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales, 1905), 109-110; 'Arîb, *Sıla*, 52-53; Yılmaz, "Mûnis El-Muzaffer'in Hayatı ve Askerî Görevleri", s. 141-142.

⁶³⁹ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 276-277; Yılmaz, "Mûnis El-Muzaffer'in Hayatı ve Askerî Görevleri", s. 147-149.

halifeliğine bağlı olarak idare eden İhşîdîler bu seferin de başarıya ulaşmasına izin vermediler.⁶⁴⁰ Mansûr'un halifeliği döneminde Ebû Yezîd en-Nükkârî isyanı sebebiyle Mısır'a sefer düzenlenemedi. Bununla birlikte Fâtımî halifeleri arasında Mısır'ı ele geçiren ve burayı hilâfet merkezi haline getiren isim dördüncü Halife Mu'izz-Lidînillâh oldu.

1.6.1. Mısır'ın Hâkimiyet Altına Alınması

Önceden geçtiği gibi Bizans İmparatorluğu 349 (960) yılında Girit'i ele geçirmek üzere harekete geçtiğinde Halife Mu'izz, bu durumdan istifade ederek Mısır'ın idaresini elinde bulunduran İhşîdîler üzerinde nüfuz sağlamaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. Öyle anlaşıyor ki bunu takip eden süreçte doğrudan Bizans İmparatorluğu ile girişilen savaşlar onun Mısır'ı ele geçirme düşüncesini beklemeye almasına neden oldu. Bizans İmparatorluğu ile 351 (962) yılında Sicilya adasında başlayan savaşlar 356 (966-967) yılında iki taraf arasında imzalanan barış anlaşmasına kadar sürdü. İmzalanan anlaşma ile Bizans İmparatorluğuna Sicilya adasındaki hâkimiyetini ve Batı Akdeniz'deki üstünlüğünü kabul ettiren Halife Mu'izz, öteden beri ele geçirmeyi hedeflediği Mısır'a yönelmek için uygun zemini yakalamış oldu. Kaldı ki o, bundan çok daha önce Mağrib bölgesinin tamamına yakınında hâkimiyetini tesis etmek ve yine Endülüs Emevî Halifeliği ile girişilen sıcak savaşı sonlandırmak suretiyle bu sefer esnasında karşılaşılabileceği engellemeleri büyük ölçüde halletmişti. Bunlardan çok daha önemlisi bir sonraki başlık altında ele alınacağı gibi bu sırada Mısır'ın idaresini elinde bulunduran İhşîdîler siyasî, askerî ve iktisadî bakımdan ona karşı koyabilecek bir güçte değildi. Öte yandan İhşîdîler'in bağlı bulunduğu Abbâsîler de bu sırada Büveyhî nüfuzu altında bulunmaktaydı. Ancak ne onların ne de onları nüfuzu altında bulunduran Büveyhîler'in bu olaya müdâhil olabilecek bir durumları söz konusu değildi.

Kuşkusuz Halife Mu'izz, Mısır'ı ele geçirmesi halinde Hicaz, Bilâdüşşâm ve Irak topraklarına kadar hâkimiyet alanını genişletme imkânını yakalamış olacaktı. İslâm dünyasının liderliğini yakalama fırsatı tanıyan bu avantajın yanı sıra Nil nehriyle sulanan Mısır coğrafyasının sahip olduğu verimli tarım alanlarının elde edilmesi devlet ekonomisinin daha da büyümesine önemli bir katkı sağlayacaktı. Araştırmacı Muhammed Süheyl Takkûş da Mu'izz'in Mısır'ı ele geçirmesinin sağlayacağı

⁶⁴⁰ Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 287-288. Fâtımî-İhşîdî ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Erbaş, "Fâtımî-İhşîdî İlişkileri", 83-110.

avantajlar konusunda benzer değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bununla birlikte o, Mısır'ı ele geçirmek yerine Mağribü'l-Aksâ üzerinden Endülüs Emevîleri ile girişilecek bir mücadelenin ortaya çıkaracağı riskleri de analiz etmektedir. Ona göre bu dönemde Endülüs Emevîleri'nin İhşîdîler'e nazaran çok daha güçlü bir konumda olması ve genelde Mağrib halkının Fâtımî Devletine karşı düşmanca bir tavır içinde bulunmaları Mu'izz'in Mısır üzerine yönelmesinde etkili olmuştur.⁶⁴¹

1.6.1.1. Mısır'ın Ele Geçirilmeden Önceki Durumu

Mu'izz'in ordu sevk etmesinden önce İhşîdîler'in idaresi altında bulunan Mısır ve Bilâdüşşam siyasî, askerî ve iktisadî açıdan büyük bir krizin içerisindeydi. İhşîdî hükümdarı Kâfûr'un (355-357/966-968)⁶⁴² ölümünün ardından devlet ciddi bir siyasî krizin içine sürüklendi. Onun 357 (968) yılındaki ölümünün⁶⁴³ ardından bu sırada on bir yaşında bulunan⁶⁴⁴ Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Alî b. Muhammed el-İhşîd tahta çıktı. Ancak onun çocuk yaşta olması sebebiyle devletin idaresinde başkalarının söz sahibi olması idarî ve askerî sınıflar arasında devleti kaosa sürükleyecek anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına sebep oldu.⁶⁴⁵ Nitekim devletin idaresinden sorumlu İbn Hinzâbe olarak da bilinen vezir Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Fazl (ö. 391/1001)⁶⁴⁶ bir çok devlet adamını tutuklatarak mallarına el koydu. Bunun üzerine bu sırada Dımaşk'ta bulunan Ebü'l-Fevâris'in nâibi ve babasının amcasının oğlu Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç⁶⁴⁷ Mısır'a gelerek Vezir Ca'fer b. Fazl İbn Hinzâbe'yi tutukladı. Ancak daha sonra serbest bıraktı.⁶⁴⁸ Devlet idaresinde bu karışıklıklar yaşanırken Karmatîler Dımaşk'a büyük bir saldırıda bulundu. Öte yandan Mısır ve Bilâdüşşam'da yaşanan bu karışıklıklara Abbâsî

⁶⁴¹ Muhammed Süheyl Takkûş, *Veciz İslâm Tarihi Câhiliye Döneminden Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar*, çev. Mücahit Yüksel (İstanbul: Ma'ruf Yayınları, 2018), 286-287.

⁶⁴² Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Ağırakça, "Kâfûr, Ebü'l-Misk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK 2/1-2.

⁶⁴³ 'Alî İbn Sa'îd el-Mağribî, *Geschichte der Ihşîden und fustâfensische Biographien (el-Muğrib fî hule'l-Mağrib adlı eserin İhşîdîler ile ilgili bölümü)*, nşr. Knut Leonard Tallqvist (Leiden: E. J. Brill, 1899), 48.

⁶⁴⁴ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 121; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/23. Sadece İbn İyâs, Ebü'l-Fevâris'in yirmi iki yaşında olduğunu belirtmektedir. Bk. İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/184.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/309; İbn Sa'îd el-Mağribî, *Geschichte der Ihşîden*, 48; Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, 39; Hüseyinî Râzî, *Târîhu Umûmî*, 283a.

⁶⁴⁶ Hayatı hakkında bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/346-350; Mehmet Aykaç, "İbn Hinzâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/70-71.

⁶⁴⁷ İbn Hammâd eserinde Hüseyin b. Ubeydullâh olarak vermektedir. Bk. İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî 'Ubeyd*, 84. Makrîzî ise bir eserinde Hasan b. Abdullâh olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *İğâsetü'l-Ümme*, 88.

⁶⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/347. Ayrıca bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 665 (İng., 196).

Halifelğini nüfuzu altında bulunduran Büveyhîler'in de müdahale etme imkânları bulunmamaktaydı. Zira Büveyhî hükümdarı Bahtiyâr 'İzzüddeve (356-367/967-978) amcasının oğlu Adudüddeve'ye (367-372/978-983) karşı iktidar mücadelesi vermektedir.⁶⁴⁹

Devletin idaresinde yaşanan siyasi ve askerî kriz ülkede kıtlık ve pahalılığın had safhaya ulaşmasına yol açmıştı.⁶⁵⁰ Öyle ki Kindî'nin eserinde yer alan bir bilgiye göre insanlar hayvan leşi yemeye başlamışlardı.⁶⁵¹ Kuşkusuz bu durum hastalıkların artmasına sebep olmaktaydı.⁶⁵² Nitekim İbn Hallikân bu süreçte yaşananlardan dolayı Mısır ve civarında altı yüz bin kişinin hayatını kaybettiğini kaydetmektedir.⁶⁵³ Olayın bir başka boyutuna dikkat çeken Makrîzî, bu dönemde halkın ciddi anlamda bir ahlâkî yozlaşma içine girdiğini ve bu duruma bazı âlimlerin tepki gösterdiğini belirtmektedir. Onun aktardığına göre Utbe ez-Zâhid adlı bir vaiz Cami kürsüsünden yaptığı bir vaazda halkı tembellik ve miskinlik yapmakla, kadınlara çalgı öğretmek ve sandal safası sürmek gibi boş işler ile uğraşmakla eleştirmekte ve kendisinin yakında aralarından ayrılacağını ve arkasında ise onlara açlık, veba ve Râfîzîlerin kılıçlarını bırakacağını belirtmekteydi.⁶⁵⁴

Mısır ve civarında bunlar olurken bir yandan da Mısır'da önde gelen birçok kimse Halife Mu'izz'e bölgeyi ele geçirmesini teşvik eden mektuplar göndermekteydi.⁶⁵⁵ Hatta bazı tarihçiler Mu'izz'e mektup yazarak kendisini Mısır'ı ele geçirmeye davet edenlerden birisinin de İhşîdîler'in veziri Ebü'l-Fazl Ca'fer b. el-Furât olduğunu bildirmektedir.⁶⁵⁶ Bununla birlikte Kâfûr'un önde gelen adamlarından birisi olan ve onun ölümünden sonra Vezir Ebü'l-Fazl Ca'fer tarafından malı müsadere edilerek Mısır'dan Mu'izz'in yanına kaçan ve onun nezdinde itibar kazanan Yahudi asıllı Yakûb

⁶⁴⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/61; Wüstenfeld, *Geschichte*, 105.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, 7/309; Hüseyinî Râzî, *Târîhu Umûmî*, 283a.

⁶⁵¹ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 297. 350 (961) yılında öldüğünü bildiğimiz Kindî'nin, 357 (968) yılında vefat eden Kâfûr'un ölümü dolayısıyla Mısır'daki krizden söz etmesi mümkün olmadığından, 362 (972) yılına kadar ki olayları ele alan bilgilerin ismi belli olmayan bir başkası tarafından esere dercedildiği ifade edilmektedir. Bk. Mustafa Sabri Küçükbaş, "Kindî, Muhammed b. Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/41.

⁶⁵² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 6/128.

⁶⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/226; Moshe Gil, *A History of Palestine (634-1099)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 335; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi Araplar'ın Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 12.

⁶⁵⁴ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 6/128.

⁶⁵⁵ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 121-122; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 665 (İng., 196).

⁶⁵⁶ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/121; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/44.

b. Killis de (ö. 380/991)⁶⁵⁷ Mu‘izz’i Mısır’ı ele geçirmesi için teşvik edenlerdendi.⁶⁵⁸ Bütün bu yaşanan hâdiseler temelde Mu‘izz’in Mısır’ı ele geçirmesini kolaylaştıran etkenler olmuştur.

Kâdî Abdülcebbar’ın eserinde geçen bir bilgide Mu‘izz’in İhşîdî emiri Ebû’l-Fevâris’in nâibi Hasan b. Ubeydullâh’ın teşvikiyle Mısır’ı ele geçirdiği anlatılmaktadır. Bu bilgiye göre Şîî davetine intisab etmiş olan ve aynı zamanda zayıf ve gevşek karakterli olan Hasan b. Ubeydullâh’tan askerleri pek hoşlanmamakta o da askerlerini sevmemekteydi. Mısır’da bulunan Mu‘izz’in dâîilerinden Ebû Ca‘fer Ahmed b. Nasr, bir gün Hasan b. Ubeydullâh’a askerlerinin onun hakkına göz diktiklerini, bundan kurtulmak için ona kendisine baba gibi davranacak olan Mu‘izz’e mektup yazmasını ve böylece onun desteğini almasını tavsiye etmiştir. Bunu duyduğuna sevinen Hasan, hemen Mu‘izz’e mektup yazarak onu durumdan haberdar etmiş, Mu‘izz de komutan Cevher es-Sıkillî’yi Mısır’a göndermiştir. Mısır’a yüz bin savaşçı ile gelen, Cevher es-Sıkillî 358 yılında İhşîdîler’i yenerek Mısır’a girmiş,⁶⁵⁹ Hasan ile savaştıktan sonra onu şehirden çıkarmıştır. Cevher es-Sıkillî, bütün hazinelere, mallara ve erzaklara el koymuş, Hasan ise Remle’ye gitmiştir. Cevher es-Sıkillî, burada ona karşı zafer kazanmış ve sonrasında onu Mu‘izz’e göndermiştir. Hasan, Mağrib’e gittiğinde Mu‘izz onu güler yüzle karşılamış ve ona kendisinin oğlu olduğunu söylemiştir. Ayrıca kendisine mektup yazdığı için adamlarını Mısır’a gönderdiğini ve bu hazırlığın kendisine dört buçuk milyon dinara mâl olduğunu belirtmiştir. Hasan, Mu‘izz’in söylediklerinin doğru olduğunu zannetmiş, onun kendisini kandırdığını anlayamamıştır.⁶⁶⁰

Cevher es-Sıkillî’nin çok geçmeden kendisinden emân isteyen İhşîdî önde gelenlerinden Nihâr el-Ezğâlî, Nihâr eş-Şüveyzân ve Şemûl gibi zenginlikte Kârûn gibi olanları ele geçirmesinin ardından Mu‘izz ona mektup yazarak eman verilen bu esirleri tutuklamasını ve bütün mallarına el koyarak kendisine göndermesini emretmiştir.

⁶⁵⁷ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 7/27-35; Saîd Abdülfettâh Âşûr, “İbn Killis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/136-137.

⁶⁵⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-Zâhire*, 4/22; Quatremère, “Du Khalife Fâtımite Moëzz”, 1836, 429; Kâzım Yaşar Koprman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi “İlk Müslüman Türk Devletleri”* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 6/212; Daftary, *Muhallif İslâm’ın 1400 Yılı*, 210. Wüstenfeld, İbn Killis’in Mu‘izz nezdinde itibar sahibi olmasını, Mısır’ın malî durumunu ve buradaki iktidarın çöküşünü kendisine açıklaması ile elde ettiği şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Bk. Wüstenfeld, *Geschichte*, 104-105.

⁶⁵⁹ Araştırmacı Nuri Ünlü sehven İdrîsîler’i yendiğini ifade etmektedir. Bk. Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 1/293.

⁶⁶⁰ Kâdî ‘Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ’il*, 2/605.

Bundan sonra Hasan b. Ubeydullâh ve İhşîdî önde gelenlerinden bir daha haber alınamamıştır.⁶⁶¹ Kâdî Abdülcebbâr'ın eserinde Hasan b. Ubeydullâh'ın Mısır'ın Fâtımîlerce ele geçirilmesinden önce Mu'izz'e biat ettiğine dair vermiş olduğu bu bilgiyi diğer kaynaklar teyid etmemektedir. Sadece Makrîzî Hasan'ın da Mu'izz'e mektup gönderdiğini belirtmektedir.⁶⁶² Ancak bu durum ona biat ettiğini açıklamaz. Zaten ileride de değineceğimiz üzere Cevher es-Sıkkî'nin Mısır'ı ele geçirdikten sonra Remle'de bulunan Hasan'ın üstüne askerlerini gönderip onu yenilgiye uğratması ve Hasan'ın bu sırada Karmatîler ile birlikte hareket ederek Fâtımîler'e direnmesi onun Mu'izz'e biat etmediğini göstermektedir.⁶⁶³ Ayrıca Makrîzî, Kâdî Abdülcebbâr'ın ifadesine aykırı olarak Hasan b. Ubeydullâh'ın daha sonra Mu'izz ile birlikte Mısır'a geldiğini ve Nizâr Azîz-Billâh döneminde 20 Receb 371 (19 Ocak 982) yılında vefat ettiğini aktarmaktadır.⁶⁶⁴

Diğer taraftan Mu'izz'in Mısır'a sefer düzenlemek için neden Kâfûr'un ölümünü beklediği noktası üzerinde de durmak gerekmektedir. Zira kaynaklarda bu hususla ilgili bazı dikkat çekici rivayetler yer almaktadır. Buna göre Mu'izz ordusunu Mısır'a göndermekte kararlıyken, annesi hac görevini yapabilmek için ondan bu seferi geciktirmesini istemiş, o da bunu kabul etmiştir. Annesi hac için yola çıkınca Mısır hâkimi Kâfûr, Mu'izz'in annesinin hac için Mısır'a uğradığını öğrenmiş ve onu alıkoyarak kendisine hizmetlerde bulunmuş ve çeşitli hediyeler vermiştir. Ayrıca hacca giderken kendisine refakat edecek ve onu koruyacak adamlar vermiştir. Mu'izz'in annesi haccını tamamlayıp Mağrib'e dönünce Kâfûr'dan gördüğü iyilikler sebebiyle oğlunun Mısır'a sefer düzenlemesini engellemiş, nihayet Kâfûr'un ölümünün ardından Mu'izz ordusunu gönderip Mısır'ı ele geçirmiştir.⁶⁶⁵ İlk bakışta bu rivayetin doğru olma ihtimâli düşünülebilir. Zira Kâfûr'un Mu'izz ile hediyeleştiğini ve ona karşı olan meylini ortaya koyduğunu, biat etmiş olduğu Abbâsî halifelerine karşı ise yapmacık

⁶⁶¹ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/604-605; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 70-71. Sibt İbnü'l-Cevzî ve İbn Tağrıberdî'de olay biraz daha farklı anlatılmaktadır. Buna göre İhşîdî önde gelenlerinin mal varlıklarını ve Kârûn gibi zengin olduklarını Mu'izz'e haber veren bizzat Hasan b. Ubeydullâh'tır. Neticede Mu'izz Cevher es-Sıkkî vasıtasıyla bu komutanları ele geçirerek mallarına el koymuş ve onları Hasan ile birlikte hapsedmiştir. Ayrıca İbn Tağrıberdî'nin aktardığına göre Zehebî, bu rivayetin bilinmediğini söylemiş, zira Hasan b. Ubeydullâh'ın Mısır'dan çıkarıldıktan sonra Mu'izz'e biat ettiğini ve onun yanına geldikten sonra aralarına soğukluk girdiğini ifade etmiştir. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/431-432; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/76-78.

⁶⁶² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 1/539.

⁶⁶³ Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 143.

⁶⁶⁴ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/345-346.

⁶⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/160; a.mlf, *Târihu'l-İslâm*, 26/349.

tavır takındığını bazı kaynaklar haber vermektedir.⁶⁶⁶ Bununla birlikte Mu‘izz’in Sicilya üzerinden Bizansla girdiği savaşları 356 (966-967) yılında imzalanan barış antlaşması ile sonlandırdığı dikkate alındığında Mu‘izz’in bu süreyi Mısır’a sevk edeceği orduyu hazırlamak için kullandığını düşünmek daha makul görünmektedir.

Dâî İdrîs’in aktardığı bir bilgiye göre ise Abbâsî Halifesi Mutî‘-Lillâh’ın (334-364/946-974) Kâfûr’un Mısır’daki hâkimiyetini onaylamasından sonra Kâfûr, Halife Mu‘izz’e biat etmiştir.⁶⁶⁷ Dâî İdrîs’in ifade ettiği bu bilginin başka herhangi bir kaynakta yer almaması⁶⁶⁸ söz konusu rivayete ihtiyatla yaklaşmamızı gerektirmektedir. Zira onun birçok rivayetini kendisinden aktardığı Mu‘izz’in çağdaşı Kâdî Nu‘mân dahi böyle bir biatten söz etmemektedir. Bununla birlikte Halife Mu‘izz’in saray şâiri olan İbn Hânî el-Endelüsî’nin bir beytinde Kâfûr’u siyah kargaya benzeterek alay etmesi,⁶⁶⁹ diğer taraftan Kâfûr’un Mısır’da bazı Şîa taraftarlarına kötü davrandığına⁶⁷⁰ dair bilgiler onun Mu‘izz’e açıkça biat etmediğine delil gösterilebilir. Bununla birlikte Kâfûr’un Mu‘izz’e karşı mutedil davrandığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Zira Makrîzî Kâfûr’un Mısır’daki bazı dâîlerine karşı lütfkâr davrandığını aktarmaktadır.⁶⁷¹ Muhtemelen o bu tavrıyla bölgenin en büyük gücü olan Fâtımî Halifesi Mu‘izz’e yaranmaya çalışmış ve onun Mısır’a yönelmesini engellemeye çalışmıştır. Son olarak *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*’ndeki Kâfûr maddesi yazarı Ahmet Ağırakça, Kâfûr’un Mısır’ı ele geçirmek için büyük bir ordu ile üzerine gelen Mu‘izz’i püskürttüğüne dair bir bilgi aktarmaktadır.⁶⁷² Ancak görebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda bu bilgiyi teyit edecek herhangi bir rivayetin bulunmayışı bunun sehven yapılmış bir hata olduğunu düşündürmektedir.

⁶⁶⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, 4/8; Muhammed Cemâlüddîn Sürûr, *Târîhu’d-Devleti’l-Fâtûmiyye* (Kahire: Dârü’l-Fikri’l-‘Arabî, 1995), 62.

⁶⁶⁷ Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtûmiyyîn*, 663 (İng., 194-195). Ayrıca bk. Dâî İdrîs, *Zehrü’l-Me‘ânî*, 232.

⁶⁶⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Atâ Melik Cüveynî (ö. 681/1283) Kâfûr’un 358 (969) yılında Mu‘izz’e biat ettikten sonra öldüğünü aktarmaktadır. ‘Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîhu Cihângüşâ*, nşr. Muhammed b. Abdülvehhâb el-Kazvîni, çev. Muhammed Saîd Cemâlüddîn (Kahire: Heyyetü’l-amme lişûûni’t-tâbiî’l-emîriyye, 2015), 3/149. (Not: Kafur 357 yılında ölmemişmiydi.)

⁶⁶⁹ İbn Hânî, *Dîvân*, 322.

⁶⁷⁰ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/146 (İng., 115).

⁶⁷¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/425.

⁶⁷² Ağırakça, “Kâfûr”, EK 2/1.

1.6.1.2. Mısır'ın Ele Geçirilmesi İçin Yapılan Propaganda ve Hazırlıklar

İlk Halife Ubeydullâh el-Mehdî döneminden itibaren bölgede sürdürülen yoğun propaganda faaliyetleri Mısır'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Ubeydullâh el-Mehdî ve Kâim-Biemrillâh dönemlerinde Fâtımîler her ne kadar Mısır'ı ele geçirememiş olsalar da doğu bölgesine yayılmaya yönelik propagandaları devam etmiştir. İki halife döneminde de İsmâîlî daileri yoğun olarak Mısır'da propaganda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁶⁷³ Nitekim Kindî, 304 (916-917) yılında Mısır'da görev yapan Zukâ/Zakâ adlı Abbâsî valisinin Fâtımîler ile işbirliği yapanlara karşı takibat başlattığını, bunlar arasında ele geçirdiklerinden bazılarını hapsedtiğini bazılarının ise ellerini kestiğini haber vermektedir.⁶⁷⁴ Arîb b. Sa'd ise eserinde Kâim döneminde Mısır'da şiir yoluyla yapılan propaganda faaliyetlerine dikkat çekmektedir. Arîb, bu dönemde Abbâsîler aleyhine sövgü ve nefret ifadelerinin yer aldığı pek çok şiirin Abbâsî komutan Mûnis'e gönderildiğini, onun da bu şiirleri Abbâsî halifesine gönderdiğini belirtmektedir.⁶⁷⁵ Bu bilgilerden hareketle Kâim döneminde Fâtımî propagandasının Mısır'da yoğun bir şekilde devam ettiğini ve etkilerinin Abbâsîler'in hilâfet merkezi Bağdat'a kadar ulaştığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Öte yandan Mu'izz öncesi Fâtımî-İhşîdî münasebetlerine bakıldığında özellikle Kâim'in Mısır'a yönelik başarısız saldırısından sonra İhşîdîler'i diplomatik yollar ile yanına çekmeye çalıştığı göze çarpmaktadır. Kâim, Muhammed b. Tuğç el-İhşîd'e göndermiş olduğu mektuplarda ona iltifatlarla bulunmuş ve kendisine itaat etmeye çağırmıştır.⁶⁷⁶ Her ne kadar Muhammed b. Tuğç'un daha sonra Abbâsîler'e karşı olan güveninin sarsılmasından ötürü Kâim'e biat ettiğine ve hutbeyi onun adına okuttuğuna dair bilgiler aktarılmaktaysa da⁶⁷⁷ bu bilginin diğer kaynaklar tarafından teyid edilmemesi doğru olma ihtimâlini düşük kılmaktadır. Bununla birlikte bazı kaynaklar Muhammed b. Tuğç'un kızını Kâim'in oğlu veliaht Mansûr ile evlendirmek istediğini ancak Kâim'in

⁶⁷³ Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 69; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, 185. Araştırmacılar Mehdi döneminde Ebû Alî adlı bir dâinin Mısır'da medrese kurduğunu ve bu medrese hasebiyle birçok kimsenin İsmâîlî daveti benimsemesinin, ayrıca Mısır halkının Alî b. Ebî Tâlib'in halife iken burada görevlendirdiği Muhammed b. Ebî Bekr'e öteden beri teveccüh göstermesinin de İsmâîlî davetin Mısır'da yayılmasında büyük etkisi olduklarını belirtmektedirler.

⁶⁷⁴ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 274. Zukâ/Zakâ adlı vali hakkında bilgi için bk. 'Arîb, *Sıla*, 53.

⁶⁷⁵ 'Arîb, *Sıla*, 80-82; Canard, "L'impérialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande", 172-173.

⁶⁷⁶ İbn Sa'îd el-Mağribî, *Geschichte der Ihşîden*, 25, 26; Canard, "L'impérialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande", 174-175.

⁶⁷⁷ İbn Sa'îd el-Mağribî, *Geschichte der Ihşîden*; 26-27; Sürûr, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 61.

buna sıcak bakmadığı için böyle bir yakınlığın meydana gelmediğini ve iki taraf arasındaki ilişkilerin mektuplaşma düzeyinde kaldığını ifade etmektedirler.⁶⁷⁸

Üçüncü Fâtımî Halifesi Mansûr döneminde ise başta Ebû Yezîd isyanı olmak üzere Mağrib’de karşılaşılan zorluklar Fâtımî propagandasının Mısır’da sekteye uğramasına neden olmuştur. Mansûr’un vefatının ardından Mu‘izz döneminde İsmâilî propaganda kaldığı yerden devam etmiştir.⁶⁷⁹ Makrîzî, İbn Zûlâk’tan naklen Mısır’da Mu‘izz’in davasına çağırın dailerin mevcut olduğunu, onların İhşîdî lideri Kâfûr’u kastederek “Hacerü’l-Esved yok olduğunda mevlâları Mu‘izz’in bütün yeryüzüne hâkim olacağını” ifade ettiklerini, Kâfûr öldükten sonra Mu‘izz’in buradaki dailere bayraklar gönderip onları Mısır ordusu içerisinde kendisine biat edenlere dağıtmalarını ve ordusu Mısır’a yaklaştığında bayrakları açmalarını istediğini rivayet etmektedir.⁶⁸⁰

Kâdî Abdülcebbâr, Mu‘izz’in Mısır’daki daileri vasıtasıyla Kâfûr hakkında onun aklının kadın aklı gibi çalıştığını, beraberindeki askerlerin durumunun kendisinden daha kötü olduğunu, onların lüks, yemek ve içmek gibi zevkleri kendilerine adet edindiklerini, bundan dolayı savaş yeteneklerinden yoksun olduklarını öğrendiğini ve bunları etrafındakilere söylediğini aktarmaktadır. Ayrıca Mu‘izz, Mısır’da bulunan dailerinin kendilerine Kâfûr’un bu (rahat) durumunun herkes tarafından benimsendiğini haber verdiklerini, neticede hâkim oldukları bölgelerin sınırlarının ortadan kalktığını, İslâm adına hareket edecek mecalleri kalmadığını, Irak’taki Deylem ve Cibâl gibi yerlerde kendileri tarafından görevlendirilen dailerin bulunduğunu söylemiştir. Mu‘izz’in etrafında bulunan Ebû’l-Hüseyin b. Ammâr’ın oğlu, Ca’fer b. Felâh b. Merzûk ve Muhammed b. Süleymân gibi adamlarının Mu‘izz’e “Ey Mü’minlerin Emiri! Mısır, adamlarınızı yok etmiş, mallarınızı bitirmişti. Ataların birçok kez orayı ele geçirmeye çalıştı. Ancak istediklerine nâil olamadılar. Şimdi dailer “Hacerü’l-Esved yok olduğunda Mevlâmız Mu‘izz bütün topraklara sahip olacaktır, bizimle sizin aranızda Hacerü’l-Esved var,” diyorlar. Artık bu durum diğerleri gibi değil. Eğer biz bu

⁶⁷⁸ İbn Sa‘îd el-Mağribî, *Geschichte der İhşîden*; 27-28; Seyyide Kâşif, *Mısır fî ‘asrî’l-İhşîdiyyîn* (Kahire: Matbaatu Câmiati Fuâd, 1950), 360-362.

⁶⁷⁹ Canard, “L’impêrialisme Des Fâtîmides Et Leur Propagande”, 176. 350 (961) yılında Şiî taraftarların Âşûrâ günü Sudan ve Türklerden oluşan Sünnî-İhşîdî askerlerine karşı isyan çıkarmaları, 353 (964) yılında bir Şiî’nin ağır şartlar altında hapisanede ölmesinin ardından taraftarları ile İhşîdî askerleri arasında kavga çıkması gibi hâdiseler Mu‘izz’in Mısır’a sefer düzenlemeden önce buradaki taraftarlarının kemiyeti noktasında bazı bilgiler vermektedir. Bk. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm’ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 84.

⁶⁸⁰ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/102 (İng., 66-67). Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, 4/77.

toprakların hepsini ele geçiremezsek size bu davanın bâtil olduğunu söyleyeceğiz,” demişlerdi.⁶⁸¹

Yine Mu‘izz’in dailerinin “O Mehdî ki yeryüzüne hâkim olacak, o batı bölgesinden doğacak güneştir,” şeklinde propaganda yaptıkları kaynaklar tarafından aktarılmaktadır.⁶⁸² Makrîzî ayrıca İbn Zûlâk’tan naklen Mu‘izz’in isminin Mısır ele geçirilmeden önce Tinnîs, Dimyât, Kays ve Behnesâ gibi Mısır beldelerindeki tırâzlardaki işlemelere nakşedildiğini aktarmaktadır.⁶⁸³ Yine Makrîzî Kâfûr döneminde dailerin birçok Kâfûrî ve İhşîdî’nin yanı sıra şehrin önde gelenlerinden pek çok kişiden biat aldıklarını zikretmektedir.⁶⁸⁴ Bu bilgiler Mısır ele geçirilmeden önce Mu‘izz’in Mısır’daki etkisini ve propaganda faaliyetlerinin olumlu neticeler verdiğini gözler önüne sermektedir. Bu bilgileri göz önünde bulunduran araştırmacılar Farhad Daftary, Ebû Ca’fer b. Nasr ve Ebû İsmâ Abdülazîz b. Ahmed gibi dailerin ve Mağrib’den Mısır’a gönderilen çok sayıda ajanın Fâtımîler adına ciddi propagandalar yaparak İhşîdî hâkimiyetini zayıflattıklarını belirtmektedir.⁶⁸⁵ Marius Canard ise Mısır özelinde Fâtımîler’in her türden hırsı ve hoşnutsuzluğu istismar ettiklerini ve kitlelerin siyasî, sosyal ve ekonomik düzende daha fazla adalet ve ahlâk için özlemlerini pohpohladıklarını ve böylece Fâtımî propagandasına yardımcı olduklarını ifade etmektedir.⁶⁸⁶ Bernard Lewis’e göre Mu‘izz’in Mısır’ı ele geçirmesinde burada uzun zamandır aktif bir şekilde görev yaparak Mısırlıların direncini kıran dailerin ciddi anlamda etkileri olmuştur.⁶⁸⁷ Araştırmacı Eymen Fuâd Seyyid ise Mısır’ın Mu‘izz tarafından ele geçirilmesinden önce 341 (952), 343 (954) ve 353 (964) yıllarında üzerinde Mu‘izz adıyla Mısır’da basıldığı anlaşılan üç Fâtımî dinarının günümüze ulaşmasının, Mu‘izz’in dailerinin burada öteden beri ne denli aktif bir faaliyet içerisinde olduğuna delil teşkil ettiğini ifade etmektedir.⁶⁸⁸

⁶⁸¹ Kâdî ‘Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ’il*, 2/604.

⁶⁸² Kâdî ‘Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ’il*, 2/603-604; Bedreddîn Mahmûd el-‘Aynî, *İkdü’l-Cümân fî Târîhi Ehli’z-Zamân*, thk. Mahmûd Rızık Mahmûd (Kahire: Dârü’l-Kütüb ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 2010), 1/91.

⁶⁸³ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/230 (İng., 211). Makrîzî, Tinnîs ve Dimyât’ta üretilen elbiselerden yirmi ile otuz bin dinar arasında değişen fiyatlarda Irak’a ihracat yapıldığını ancak İbn Killis’in Mısır’da görevlendirilmesinin ardından buna engel olduğunu aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/500.

⁶⁸⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/425.

⁶⁸⁵ Daftary, *Muhalif İslâm’ın 1400 Yılı*, 209.

⁶⁸⁶ Canard, “L’impêrialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande”, 171.

⁶⁸⁷ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 149.

⁶⁸⁸ Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtîmiyye*, 62.

Kaynaklardan bazılarında Mu‘izz’in Mısır’a sefer düzenlemeden önce yanına gelen bazı dailer tarafından kendisine doğu bölgesine neden sefer düzenlemediğine dair sorular sordukları, Mu‘izz’in ise cevap olarak müsait vakti beklediğini ifade ettiği kaydedilmektedir.⁶⁸⁹ Öte yandan başka bir rivayette ise babası Mansûr’un rüyasında Mu‘izz’e doğuyu ele geçireceğini müjdelediği ifade edilmektedir.⁶⁹⁰ Bununla ilgili Kâdî Nu‘mân’ın zikrettiği başka bir rivayette ise Mu‘izz yanında bulunan Berberî Kutâme kabilesi önde gelenleri ile yaptığı konuşmada Berberîler’i doğu bölgesinden Allâh’tan aldığı emir gereğince Hz. Dâvûd’un çıkardığını ifade ederek kendilerine oraya kim ile döneceklerini sormuş, oradakiler de Allâh’ın yeryüzünün varisi, en büyük hüccetleri ve imamları Mu‘izz ile oraya döneceklerini ifade etmişlerdir.⁶⁹¹ Yine başka bir rivayette Mu‘izz’in yanındaki kabile liderlerinden doğu bölgesini ele geçirmek için çalışıp gayret etmelerini istediği ifade edilmektedir.⁶⁹² Görüldüğü üzere Mu‘izz, Mısır seferi öncesinde kendi halkını zihinsel olarak hazırlamaya önem vermiştir. Bütün bu rivayetler göstermektedir ki Fâtımî Devleti içerisinde Halife Mu‘izz’den halk tabakasına kadar birçok kimsenin zihninde Mısır’ı ele geçirip ardından diğer bölgelere yayılma düşüncesi yer almaktadır.⁶⁹³

Halife Mu‘izz, Mısır seferi öncesinde bir taraftan yoğun propaganda faaliyetlerini sürdürürken; bir taraftan da hızlı bir şekilde sefer hazırlıklarını devam ettirmekteydi. Önceden Mısır’a düzenlenen seferlerin başarısız olma sebeplerini tahlil ederek bu eksikliklerin giderilmesi için gerekli önlemleri aldı.⁶⁹⁴ Bu büyük sefer öncesinde malî ve askerî anlamda adeta seferberlik başlattı. İlk iş olarak 355 (966) yılında Berka yöneticilerine Mısır’a giden yol üzerinde kuyular kazdırmalarını, ayrıca kendisi için yol güzergâhında konaklama yerleri inşâ etmelerini emretti.⁶⁹⁵ Söz konusu tarihe

⁶⁸⁹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 371-372, 475-476; Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye*, 61.

⁶⁹⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 508-509; Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye*, 62.

⁶⁹¹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 138-140; Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye*, 62.

⁶⁹² Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/95-96 (İng., 57-58); Hasan-Şeref, *el-Mu‘izz-Lidînillah*, 82-83.

⁶⁹³ Bazı Sünnî âlimler Mu‘izz’in Mısır’ı ele geçirmek istemesinin sebebine dair şunları nakletmektedirler: “Rumlar, Şam, Suğûr, Tarsus, Antakya, Ezine, Massîsa, Aynu Zerbe ve diğer başka yerleri ele geçirmişlerdi. Mu‘izz, doğu bölgesindeki Müslümanların bu durumuna sevindi. Ayrıca o, Bağdat’ta Büveyhîler’in Abbâsîler’in otoritesini tamamen ele geçirdiklerini bilmekteydi. Yine ona Bağdat’ta mescitlerde Peygamber’in arkadaşlarına sövüldüğü haber verildiğinde buna sevindi ve azgınlıktı. Bu yüzden başta Mısır olmak üzere doğu bölgesindeki şehirleri ele geçirme hırsıyla yandı tutuştu.” Bilgi için bk. Kâdî ‘Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ’il*, 2/604. Ayrıca bk. Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn*, 2/219; ‘Aynî, *İkdü’l-Cümân*, 1/91.

⁶⁹⁴ Marsot, *Mısır Tarihi*, 12.

⁶⁹⁵ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/96 (İng., 58); İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü’l-Mu‘nis*, 81; Wüstenfeld, *Geschichte*, 103; Zâvî, *Târîhu’l-Fethi’l-Arabî*, 171; Nihat Yazılıtaş, “Mısır’ın Fâtımîler Tarafından Ele

bakıldığında Mu'izz'in Mısır'ı ele geçirdiği 358 (969) tarihinden üç yıl önce yani Kâfûr'un Mısır'da hüküm sürdüğü sırada sefer hazırlıkları yapmaya başladığı görülmektedir.⁶⁹⁶ Halife Mu'izz yine 355 (966) yılında komutan Cevher es-Sıkkîlî'yi Mağrib'in diğer bölgelerine asker toplamak için gönderdi. Kutâme kabilesi başta olmak üzere birçok Berberî kabilesinin Cevher es-Sıkkîlî'ye katılması neticesinde büyük bir ordu toplandı. Ayrıca Berberîler'den toplanan vergilerle büyük bir bütçe oluşturuldu.⁶⁹⁷ Öte yandan Mu'izz, kara ordusuna eşlik etmesi için Mehdiye'de büyük bir donanma hazırlanmasını emretti. Hüseyin b. Ya'kûb'u büyük sandallar yapması için görevlendirdi. Gemi yapımı için Sicilya'nın muhtelif yerlerinden bol miktarda kereste temin edildi.⁶⁹⁸

Mısır seferi için Cevher es-Sıkkîlî Mağrib'de asker toplama faaliyetlerini sürdürürken, Halife Mu'izz ise 357 (967-968) yılında babalarına ait saraylardan ve beytûlmâl'den büyük bir bütçe oluşturdu. Bunun için beytûlmâl görevlisi Ebû Ca'fer b. Hüseyin b. Mühezzeb'i sandıklar dolusu altını sefer için hazır hale getirmekle görevlendirdi.⁶⁹⁹ İbn Hallikân ve İbn Ebî Dînâr Mu'izz'in babasının sarayından beş yüz yük altın çıkardığını ifade ederken; İbn Sa'îd ve Makrîzî beytûlmâl'den çıkarılan meblağın toplamını yirmi dört milyon dinar olarak vermektedir.⁷⁰⁰ Komutan Cevher es-Sıkkîlî, Mağrib'den 358 yılı Muharrem ayında (Aralık 968) Mu'izz'in yanına Kutâme, Züveyle ve diğer bazı Berberî kabilelerin de katılımıyla oluşturduğu büyük bir ordu ile döndü. Kayrevan'da ihtiyaçlarını karşılamaları için onlara bol miktarda para dağıtıldı.⁷⁰¹ İbn Sa'îd, Halife

Geçirilmesi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29 (2009), 416; Marsot, *Mısır Tarihi*, 12; O'leary, *A Short History of the Fâtımîd Khalîfate*, 98.

⁶⁹⁶ Hemedânî, *Câmi' u 't-Tevârîh*, 40.

⁶⁹⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/61; Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, 1/354. İbn Hallikân tahsil edilen vergi miktarını beş yüz bin dinar olarak vermektedir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/225-226. Müsteşrik Quatremère, Berberîler'in ödemek zorunda oldukları verginin kendilerinden kaldırıldığını aktarmaktadır. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1836, 431.

⁶⁹⁸ Cevzerî, *Sîret*, 97-98, 119, 121 (İng., 100-101, 129-130, 132); Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımıyye*, 378-379. Araştırmacı Lev, Fâtımî donanmasının Mısır'ın ele geçirilmesi sırasında Cevher es-Sıkkîlî'nin ordusuna eşlik ettiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilginin yer almadığını aktarmaktadır. Bk. Yaacov Lev, "The Fâtımîd Conquest of Egypt Military, Political and Social Aspects", *Israel Oriental Studies*, 9 (1979), 321.

⁶⁹⁹ İbn Sa'îd el-Mağribî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 41; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/96 (İng., 59); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1836, 432.

⁷⁰⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/226. Ayrıca bk. Cevzerî, *Sîret*, 139. Mu'izz'in yakın adamlarından Üstâz Cevzer de Mısır'a gidecek orduya yardım etmek için yüz bin dinar ve yirmi iki bin dirhemlik ciddi bir katkıda bulunmuştur. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 92-93 (İng., 93-94). Araştırmacı Aydın Çelik bu rakamı iki yüz yirmi iki bin dinar şeklinde vermektedir. Bk. Çelik, *Fâtımîler*, 178.

⁷⁰¹ İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 12; İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis*, 81; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1836, 433. İbn Hallikân, askerlere yirmi dinardan bin dinara kadar değişecek

Mu'izz'in bir asker için yaptığı harcamaya dair ayrıntılı bilgi aktarmaktadır. Buna göre meblağı doksan dinar tutan gömlek, mendil, pantolon, elbise, kılıç, kuşak ve iki mızrak sadece bir asker için yapılan harcamaydı.⁷⁰² Büyük bir kalabalıktan oluşan ordu yüz bin kişiden fazlaydı⁷⁰³ ve yanlarında içerisinde çeşitli mallar bulunan binden fazla sandık vardı.⁷⁰⁴ Makrîzî, Mu'izz'in Cevher es-Sıkıllî'ye verdiği altınların eritilmesini ve böylece zenginliklerinin Mısırlılar tarafından görülerek etkilenmelerini sağlamak için bunların değirmen taşları haline dönüştürülüp develere yüklenmesini emrettiğini aktarmaktadır.⁷⁰⁵ Nüveyrî ise Cevher es-Sıkıllî'nin yanında para ve silah sandıkları ile dolu bin deve olduğunu, ayrıca çok sayıda at, muazzam miktarda mühimmat ve her türden erzağın bulunduğunu aktarmaktadır.⁷⁰⁶ Mu'izz'in ordusu ile birlikte bu kadar fazla servet değerinde mal çıkarması elbette sadece kendi ordusu için değildi. Mısırlılar'ın içerisinde bulundukları kıtlık ve sıkıntılı durumu da göz önünde bulundurarak bu kadar fazla hazırlık yaptığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁷ Nitekim tarihçi Haydar b. Alî er-Râzî Mu'izz'in Mısır'a aynı zamanda tahıl ve diğer erzak türlerini içerisinde barındıran gemiler gönderdiğini, böylece Mısır'da yaşanan kıtlıktan muzdarip olan halkın gönlünü kazanmaya çalıştığını aktarmaktadır.⁷⁰⁸

Mu'izz, ordu harekete geçmeden kısa bir süre önce komutan Cevher es-Sıkıllî'nin yanına gidip gelerek denetimler yapmış ayrıca ona beytûlmâl'den kendisine verilenin dışında dilediği kadar mal alabileceğini söylemiştir.⁷⁰⁹ Rivayete göre bu sırada Cevher es-Sıkıllî hastalanmış ve Mısır'a gitmesi için kendisinden ümit kesilmişti. Ancak Mu'izz buna rağmen etrafında bulunanlara üzülmeleri gerektiğini, onun iyileşerek bu işin sonunu getireceğini ve Mısır'ı fethedeceğini belirtmiş, nihayet daha sonra

şekilde para dağıtıldığını belirtirken; Nüveyrî, bu rakamı yirmi dinardan yüz dinara kadar şeklinde vermektedir. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/76.

⁷⁰² İbn Sa'îd el-Mağribî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 41.

⁷⁰³ İbn Tağrıberdî, eserinin bir yerinde ordunun sayısını bin veya daha fazla atlı şeklinde vermektedir. Bu sayının böylesine büyük bir sefer için çok düşük olduğu dikkate alındığında bu bilgide bir yanlışlık olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim müellif eserinin bir başka yerinde bu sayıyı yüz bin olarak zikretmektedir. Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/31, 77. Makrîzî ise orduyu yüz bin atlı olarak ifade etmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/113 (İng., 80); a.mlf, *el-Hitat*, 1998, 2/92.

⁷⁰⁴ İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 12; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/113 (İng., 80); Wüstenfeld, *Geschichte*, 105.

⁷⁰⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/92; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1836, 434.

⁷⁰⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/76; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1836, 433.

⁷⁰⁷ Canard, Mu'izz tarafından Mısırlılar'ı da kapsayacak şekilde yapılan bu denli büyük çapta hazırlığın bir Fâtımî propagandası olduğuna işaret etmektedir. Bk. Canard, "L'impérialisme Des Fâtımîdes Et Leur Propagande", 178.

⁷⁰⁸ Hüseyinî Râzî, *Târîhu Umûmî*, 283a; Marsot, *Mısır Tarihi*, 13.

⁷⁰⁹ İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 12-13; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 666 (İng., 198); Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1836, 433.

hastalığından kurtulmuştur.⁷¹⁰ Mu‘izz, ordunun hazırlanması esnasında yapmış olduğu denetimlerden birinde yanında bulunanlara Cevher es-Sıkıllî’nin tek başına bile bu sefere çıksa Mısır’ı kesinlikle alacağını, kendilerinin Mısır’a emniyetli bir şekilde gireceklerini, Cevher es-Sıkıllî’nin de İbn Tûlûn’un harebelerine giderek burada kendisi için dünyaya boyun eğdirecek Kahire şehrini inşa edeceğini belirtmiştir.⁷¹¹

1.6.1.3. Mısır’ın Ele Geçirilmesi

14 Rebûlevvel 358 Cumartesi günü (5 Şubat 969)⁷¹² Cevher es-Sıkıllî komutasındaki Fâtımî ordusunu uğurlamak için Rakkâde’de bizzat Halife Mu‘izz’in de katıldığı büyük bir tören düzenlendi. Mu‘izz, evlâtları, kardeşleri ve devlet erkânına, bu sırada at üzerinde bulunan komutan Cevher es-Sıkıllî’yi yaya olarak uğurlamalarını emretti.⁷¹³ Uğurlama töreni bitince Cevher es-Sıkıllî, efendisi Mu‘izz’in elini, ayaklarını ve atının toynağını öptü. Daha sonra Mu‘izz, Cevher es-Sıkıllî’ye atına binmesini söyledi ve ona bazı nasihatlar bulund. Akabinde Cevher es-Sıkıllî ordusu ile birlikte hareket etti. Bir rivayete göre bu arada ordu içerisinden beş yüz atlı Berberî yollarını ayırarak gitmekten vazgeçtiler. Mu‘izz onların getirilmesi için çabaladı ancak askerler geri dönmediler. Mu‘izz de bunun üzerine onlara ihtiyacı olmadığını belirtti.⁷¹⁴ Daha sonra Mu‘izz sarayına dönerek üstündeki elbise ve yüzüğü hâriç hil‘atini çıkardı ve Cevher es-Sıkıllî’ye gönderdi.⁷¹⁵ Halife Mu‘izz ayrıca Cevher es-Sıkıllî’nin yolu üzerinde bulunan yerlerin yöneticilerine onu yaya olarak karşılamalarını emreden mektuplar gönderdi.⁷¹⁶ Cevher es-Sıkıllî, ordusuyla birlikte ilk olarak Berka’ya geldi. Buranın yöneticisi Eflah en-Nâşib⁷¹⁷ onu karşıladı.⁷¹⁸ Muhtemelen Cevher es-Sıkıllî’yi yaya

⁷¹⁰ İbn ‘Abdizzâhir, *er-Ravzatü’l-Behiyye*, 12; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1836, 431.

⁷¹¹ İbn ‘Abdizzâhir, *er-Ravzatü’l-Behiyye*, 12-13; İbnü’d-Devâdârî, *Kenzü’d-Dürer*, 6/138; Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/114 (İng., 80).

⁷¹² Antâkî tarihi 24 Rebûlâhîr 358 Pazar günü (18 Mart 369) olarak vermektedir. Ancak dönemin muasır tarihçisi İbn Zûlâk olmak üzere birçok tarihçinin verdiği 14 Rebûlevvel tarihi doğruya daha yakın durmaktadır. Krş. İbn Zûlâk, *Ahbâru Sîbeveyh*, 64; Antâkî, *Târîhu’l-Antâkî*, 130.

⁷¹³ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/92; Thierry Bianquis, “La Prise Du Pouvoir Par Les Fâtımîdes En Égypte (357-363/968-974)”, *Annales Islamologiques*, 11 (1972), 49.

⁷¹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/76; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1836, 434.

⁷¹⁵ Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 667-668 (İng., 200); Wüstenfeld, *Geschichte*, 106; Daftary, *Muhalif İslâm’ın 1400 Yılı*, 210. Ayrıca saray şâiri İbn Hânî el-Endelüsî’nin bu ordunun hazırlanması ve sevk edilmesi konusunda Mu‘izz’in gayretlerini anlatan şiiri için bk. İbn Sa‘îd el-Mağribî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, 102; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/92-93; Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 668-671 (İng., 200-206).

⁷¹⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/92; Daftary, *Muhalif İslâm’ın 1400 Yılı*, 210.

⁷¹⁷ Hakkında bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/229.

⁷¹⁸ Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 671 (İng., 206).

olarak karşılamamanın kendi açısından olumsuz bir tablo oluşturacağını düşünen Eflah en-Nâşib, rivayete göre yaya olarak karşılamamak için Cevher es-Sıkıllî'ye elli bin dinar teklif etti. Ancak Cevher es-Sıkıllî bu teklifi kabul etmeyince Eflah en-Nâşib onu yaya olarak karşılamak ve önünde saygıyla eğilmek zorunda kaldı.⁷¹⁹

Cevher es-Sıkıllî Berka'dan sonra yoluna devam ederek üç ay sonra⁷²⁰ Mısır'a ulaştı. Bu sırada Cevher es-Sıkıllî'nin ordusuyla birlikte Mısır'a doğru geldiğini haber alan Fustât şehrinde tedirginlik hâkimdi. İhşîdî emiri Ebû'l-Fevâris'in nâibi Hasan Ubeydullâh b. Tuğç Dımaşk'ta bulunmaktaydı ve Mısır'da idareyi onun adına daha önce tutuklayıp serbest bıraktığı Vezir Ca'fer b. Fazl yürütmekteydi.⁷²¹ Vezir, Cevher es-Sıkıllî'nin ordusuyla birlikte yolda olduğunu haber alınca derhâl devletin önde gelen adamlarını toplayarak istişarelerde bulundu. Bu istişareler sonucunda kendilerine ve mallarına emân verilmesini sağlayacak bir sulh antlaşması yapmak için Cevher es-Sıkıllî'ye bir elçi heyetinin gönderilmesine karar verildi.⁷²² Bunun için Ebû Ca'fer Müslim b. el-Hüseynî, Ebû İsmâil İbrâhîm b. Ahmed ez-Zeynebî er-Ressî el-Hasenî, Ebû't-Tayyib Abbâs b. Muhammed el-Abbâsî ve Mısır kadısı Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed'den meydana gelen bir heyet oluşturdular. Heyet başkanlığına ise Hz. Hüseyin'in soyundan olduğu için Ebû Ca'fer Müslim b. el-Hüseynî getirildi. O ve beraberindekiler barış görüşmelerinde bulunmak üzere 18 Receb 358 Pazartesi günü (7 Haziran 969)⁷²³ İskenderiye şehri yakınındaki Terûce'de⁷²⁴ bulunan Cevher es-Sıkıllî'nin yanına gittiler.⁷²⁵ Komutan Cevher es-Sıkıllî heyettekileri güzel bir şekilde ağırladı ve Mısırlılar'ın üzerinde anlaştıkları şartları⁷²⁶ ihtiva eden mektubu gözden geçirerek şartları kabul etti.⁷²⁷ Bazı tarihçiler Cevher es-Sıkıllî'nin kendisine heyet gönderilmeden

⁷¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/377; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1836, 434; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 380. İbn Abdizzâhir, Eflah'ın yüz bin dinar vererek bu emri yerine getirmek istemediğini ancak Mu'izz'in bunu kabul etmediğini ifade etmektedir. Bk. İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 13.

⁷²⁰ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 130.

⁷²¹ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 672 (İng., 208).

⁷²² Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 130; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/377.

⁷²³ Araştırmacı Nihat Yazılıtaş 8 Haziran olarak vermektedir. Bk. Yazılıtaş, "Mısır'ın Fâtımîler Tarafından Ele Geçirilmesi", 417.

⁷²⁴ İskenderiye'ye bağlı bir nahiyedir. Hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/27-28.

⁷²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/377; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/77; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/103 (İng., 68). Antâkî, bu sırada Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'ın mntıkılarından olan Münyetü's-Sayyâdîn'de olduğunu ifade etmektedir. Bk. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 130.

⁷²⁶ İki taraf arasında gerçekleşen müzakerenin detayları için ayrıca bk. Bianquis, "La Prise Du Pouvoir", 65-70.

⁷²⁷ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 584; Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 130; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 673 (İng., 209); Wüstenfeld, *Geschichte*, 106.

önce Mısır'a elçi gönderdiğini ve Mısırlılar'ın sulh ve emân taleplerini kabul ettiğini belirtmektedirler.⁷²⁸ Hatta Makrîzî'nin ifadesine göre bu elçiler Vezir Ca'fer'in yanına gizli bir şekilde gelmişlerdir.⁷²⁹ Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Cevher es-Sıkillî, Mısır'ın savaşız bir şekilde teslim edilmesi için İhşîdî veziri ile temas halindeydi ve muhtemelen bundan sadece şehrin önde gelen kimseleri haberdardı. Zira İbn Zûlâk, Mısır'ın ileri gelenlerinin Mu'izz ile irtibat halinde olduklarına dair bilgi aktarmaktadır.⁷³⁰

Cevher es-Sıkillî, Mısır heyetinin şartlarını kabul ettiğini belirttikten sonra Şaban 358'de (Haziran-Temmuz 969) heyete verilmesi için bir emânnâme yazdırdı. Bu emânnamede Mısır halkının canlarına, mallarına, beldelerine dair net bir güvence verildiği ifade edilerek Halife Mu'izz'in bu konudaki hassasiyeti belirtildi. Ayrıca Mu'izz'in Mısır ve çevresini ele geçirmek istemesinin nedeninin topraklarına yeni toprak katma arzusu değil, başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere müşriklere karşı Müslümanların hâmisî olarak cihad azmini ortaya koymak olduğunun altı çizildi. Mısır'ın içerisinde bulunduğu sıkıntılı durum teferruatıyla dile getirilerek buna karşı başta Abbâsîler olmak üzere doğudaki Müslüman devletlerin kayıtsız kaldığı vurgulandı. Yine Mısır'a hâkim olunduktan sonra ekonominin canlanmasına yardımcı olması için yeni sikkenin kullanıma sokulacağı, ekonominin kötü durumundan yararlanarak halkı dolandıran kalpazan, tefeci vb. art niyetlilere karşı sert tedbirler alınacağı, adaletin tesis edileceği, hak ve hukukun tahkim edileceği, zulmün engelleneceği, düşmana karşı her türlü tedbirin alınacağı, refah seviyesinin artırılacağı, yapılan bütün işlerin titizlikle denetleneceği, halkın her türlü tehlikeye karşı korunacağı, miras hükümlerinin kitap ve sünnete göre icra edileceği, mezhep ayrımı olmaksızın mescitlerin süslenip güzel hale getirileceği, herkesin mezhep kurallarını rahatlıkla uygulayabileceği, Şîi olmayan fakihlerin kendi mezheplerine göre fetvalar verebileceği, Zimmîler'in de kendi hukuklarını uygulayabileceği ifade edildi.⁷³¹

⁷²⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü 'z-Zâhire*, 4/31.

⁷²⁹ Makrîzî, *İtti 'âzu 'l-Hunefâ*, 1/103 (İng., 67).

⁷³⁰ Hasan b. İbrâhîm İbn Zûlâk, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidîler*, çev. Nadir Özkuyumcu (İzmir: İrfan, Kültür ve Eğitim Derneği Yayınları, 1996), 5 (Tercüme, 56).

⁷³¹ Makrîzî, *İtti 'âzu 'l-Hunefâ*, 1/103-107 (İng., 68-72). Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü 'l-Ereb*, 28-29/77-79; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/90-93. İbn Hammâd, Cevher es-Sıkillî'nin bu mektubu Mısır'ı ele geçirdikten sonra Mısır'ın kırsal arazilerine ve Sa'îd bölgesine gönderdiğini belirtmektedir. Bk. İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî 'Ubeyd*, 85-88. Marius Canard, Cevher es-Sıkillî'nin bu mektubunun gerçek bir Fâtîmî propaganda abidesi olduğunu ifade etmektedir. Bk. Canard, "L'impérialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande", 179.

Nüveyrî'nin belirttiğine göre Cevher es-Sıkillî emânnâme metnini şahitlere imzalattıktan sonra Mısır'dan gelen heyete onur cübbesi giydirmiş ve daha sonra onları yolcu etmiştir.⁷³² Makrîzî'nin İbn Zûlâk'tan aktardığına göre ise bu mektuba Cevher es-Sıkillî'nin bizzat kendisi ve orada bulunanlardan Ebû Ca'fer Müslim b. Muhammed b. Ubeydullâh el-Hüseynî, Ebû İsmâil İbrâhîm b. Ahmed er-Ressî, Ebû't-Tayyib Abbâs b. Ahmed Kâdî Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed, oğlu Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed, Muhammed b. Mühelleb b. Muhammed, Amr b. el-Hars b. Muhammed şahitlik etmişlerdir.⁷³³ Rivayete göre dönemin muasır tarihçisi İbn Zûlâk, görüşmeye katılan Şerîf Ebû Ca'fer Müslim'e Fâtımî ordusunun asker sayısını sormuş, o da verdiği cevapta Arafat'ta toplanan kalabalık kadar olduğunu ifade etmiştir.⁷³⁴ Makrîzî ise çeşitli Berberî kabilelerinin yanı sıra Slav ve Rumların da bulunduğu Fâtımî ordusunun sayılamayacak derecede kalabalık olduğunu, Makedonya Kralı Büyük İskender'den sonra Mısır'a gelen en kalabalık ordu olduğunu ifade etmektedir.⁷³⁵

Mısır'ı teslim şartlarını görüşmek için komutan Cevher es-Sıkillî'nin yanına giden heyet daha geri dönmeden Mısır'da İhşîdîler ve Kâfûrîler'in⁷³⁶ antlaşmaya uymayacaklarını haber almışlardır. Heyet, Cevher es-Sıkillî'nin haberi aldıktan sonra kendilerini alıkoymasından çekinerek yanından hızlı bir şekilde ayrılmıştır. Çok geçmeden haberi alan Cevher es-Sıkillî Mısır'a varmadan heyete ulaşmış ve onlara İhşîdî ve Kâfûrîler'in antlaşmaya uymayacaklarını haber aldığını söyleyerek kendilerine verdiği emân mektubunu iade etmelerini istemiştir. Heyettekiler yumuşak bir üslupla bu durumda Allâh'ın kendisini ve ordusunu korumaktan ve zafer bahşetmekten kaçınmayacağını belirtmişlerdir. Rivayete göre Cevher es-Sıkillî bu sırada Kâdî Ebû Tâhir'e Mısır'ı ele geçirip Rumlar ile cihad etmek için yanıp tutuşan ancak buna rağmen engellenenlerin (Fâtımîler), engelleyenler (İhşîdî ve Kâfûrî unsurlar) ile savaşmaları noktasında ne düşündüğünü sormuş, Kâdî Ebû Tâhir de onlar ile savaşmanın helâl olduğunu

⁷³² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/79; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1836, 439.

⁷³³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/94.

⁷³⁴ İbn Zûlâk ayrıca Cevher es-Sıkillî'nin yaşını sorması üzerine elli küsur olduğu yanıtını almıştır. Bilgi için bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/107 (İng., 73). İbn Zûlâk, diğer eserinde Cevher es-Sıkillî'nin yanında Mağribli askerlerden bin kişinin olduğunu aktarmaktadır. Bk. İbn Zûlâk, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 5, (Tercüme, 57).

⁷³⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/271; Fatma Çapan, "Fatımîlerin Doğu Politikası ve Doğu Roma İmparatorluğu İle İlişkileri", *History Studies* 12/5 (2020), 2418.

⁷³⁶ İhşîdî emiri Ünûcûr'un, yönetimi Kâfûr'dan almaya teşebbüs etmesinden sonra İhşîdî ordusu İhşîdîler ve Kâfûrîler olarak ikiye ayrılmıştı. Bk. Ahmet Ağırakça, "İhşîdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/552.

belirtmiştir.⁷³⁷ Görünen o ki İhşîdî ve Kâfûrîler önce Fâtımîler ile anlaşma yapma noktasında çekimser kalmışlar ancak daha sonra bazı önde gelen kimselerin gayretleriyle savaş yapma kararı almışlardır. Öte yandan Nüveyrî'nin aktardığı bir rivayet Mısır halkının Mısır'ı Fâtımîler'e teslim etmemeleri noktasında kararlı olduklarını göstermektedir. İhşîdî ve Kâfûrîler'in halkı galeyana getirme çalışmaları meyvesini vermiş, bir Cuma günü namazdan önce Bağdatlı İbn Şabân adında birisi ayağa kalkarak Fâtımîler'in girdikleri şehirleri tahrip ettiklerini ve halkı esir aldıklarını ifade ederek bununla ilgili Mağrib beldelerinde yaptıklarına dair bazı hâdiseleri anlatmıştır. Daha sonra basiretsiz olarak nitelendirdiği Vezir Ca'fer b. Fazl İbn Hinzâbeyi alıkoymaları gerektiğini, zira Cevher es-Sıkillî ile mektuplaşarak şehri Fâtımîler'e peşkeş çekmeye ve böylelikle Mısırlılar'ın kanlarını heder etmeye çalıştığını ifade etmiş, orada bulunan insanlar da onun sözlerini işittikten sonra barış yapılması fikrinden vazgeçmişlerdir.⁷³⁸

Şerîf Müslim ve yanındakiler 7 Şaban 358 Cumartesi günü (26 Haziran 969)⁷³⁹ Fustât'a döndüklerinde önde gelen kimseler ve Vezir Ca'fer onları karşılaşmışlardır. Şerîf Müslim oradakilere Cevher es-Sıkillî'nin kendilerine birçok hususla ilgili ayrıntılı olarak yazdığı emân mektubunu okumuş, ardından bununla ilgili uzun uzadıya tartışmaya başlamışlardır.⁷⁴⁰ Neticede orada bulunanların çoğu Cevher es-Sıkillî'nin şartlarını kabul etmemişler, aralarında Ferah el-Beckemî adında birisi Şerîf Müslim'e, "bize bu mektupla deden (Hz. Peygamber) dahi gelseydi kılıcımızla onun yüzüne vururduk," demiştir. Vezir Ca'fer, Ferah'ın bu sözlerine karşılık Şerîf Müslim'i Cevher es-Sıkillî ile görüşmesi için kendilerinin gönderdiğini belirterek tavırlarından dolayı onları kınamıştır. Şerîf Müslim ise konuşulanlar üzerine Allâh'ın onları zayıf düşürmesini temenni etmiştir. Bu sırada Vezir Ca'fer, Şerîf Müslim'i teselli ederken;

⁷³⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/94-95; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/108 (İng., 74) . Nüveyrî, Cevher'in Kâdî Ebû Tâhir'den belirtmiş olduğu görüş ile ilgili yazılı bir evrak talep ettiğini aktarmaktadır. Bk Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/79; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 45-46. Dâî İdris, Cevher es-Sıkillî'nin Kâdî Ebû Tâhir'den Mısırlılar ile savaşılmasının caiz olduğunu ifade eden bir açıklama yazısı istediğini, ayrıca heyettekilerin Cevher es-Sıkillî'den korktuklarını aktarmaktadır. Bk. Dâ'î İdris, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 679 (İng., 214-215).

⁷³⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/79.

⁷³⁹ Araştırmacı Nihat Yazılıtaş 27 Haziran olarak vermektedir. Bk. Yazılıtaş, "Mısır'ın Fâtımîler Tarafından Ele Geçirilmesi", 417.

⁷⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/377-378.

İhşîdî ve Kâfûrîler hep bir ağızdan kendileri ile Cevher es-Sıkillî arasında sadece kılıcın konuşacağını haykırılmışlardır.⁷⁴¹

İhşîdî ve Kâfûrîler Fâtımî ordusuyla savaşmak için başlarına Nihrîr eş-Şüveyzân'ı⁷⁴² getirmişler ve hazırlık yapmaya başlamışlardır. İhşîdî ve Kâfûrîler'e ait ordu Şaban ayının 10'unda (29 Haziran 969) harekete geçerek Cîze⁷⁴³ ve Cezîre'ye⁷⁴⁴ gitmiş, burada bulunan köprüleri kontrol altına almıştır.⁷⁴⁵ Ayrıca komutan Nihrîr, Cevher es-Sıkillî'nin ordusunun Fustât'a geçmesini engellemesi için Nil nehrinde bulunan bazı küçük sandalları Münyetü's-Sayyâdîn'e⁷⁴⁶ göndermiştir.⁷⁴⁷ Daha sonra Teber el-İhşîdî ve İbn Ebi'l-E'azz kendilerine ait sandallar ile bu gruba katılmışlardır.⁷⁴⁸ Şaban ayının 11'inde (30 Haziran) komutan Cevher es-Sıkillî ordusuyla birlikte Cîze ve Cezîre'ye giderek İhşîdî ve Kâfûrîler'in hazırlıklarını inceleme fırsatı yakalamış ve savaşı başlatan adımı atmıştır.⁷⁴⁹ Daha sonra Münyetü's-Sayyâdîn'e giden Cevher es-Sıkillî, burada Münyetü Şelekân⁷⁵⁰ geçidini ele geçirmeyi başarmıştır.⁷⁵¹ Cevher es-Sıkillî'nin hareketini öğrenen

⁷⁴¹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 1/540, 3/95. Nüveyrî ve Dâî İdrîs, "Cevher ile aramızda ancak kılıç konuşacak," ifadesini kullanan kişinin Nihrîr olduğunu belirtmektedirler. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/79; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 679 (İng., 215). Wüstenfeld, Vezir Ca'fer'in de savaşa karar veren ordunun yanında yer aldığını belirtmektedir. Ancak biz kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlamış değiliz. Araştırmacı muhtemelen İhşîdî ve Kâfûrîler'in savaşmaya karar verdikten sonra vezirin yapabileceği fazla bir şey kalmadığını ifade etmeye çalışmaktadır. Bk. Wüstenfeld, *Geschichte*, 107.

⁷⁴² İbn Hallikân, Şüvebzânî nisbesiyle verirken; Nüveyrî, Süveyrân, İbn Tağrıberdî ise İbnü's-Şüveyzânî olarak ifade etmektedir. Biz, Antâkî, Makrîzî ve Dâî İdrîs'in ifadesini esas aldık. Krş. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 131; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/378; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/76; Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/109 (İng., 74); Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 679 (İng., 215); İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/31. Ayrıca Dâî İdrîs'in eserinin diğer bir baskısı olan *Uyûnü'l-ahbâr*'da Bahrîn (Bahreyn) olarak geçmektedir. Bk. 'İmâdüddîn Dâî İdrîs, *Uyûnü'l-ahbâr ve fûnûnü'l-âsâr*, thk. Mustafa Gâlib (Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1984), 6/151 (İng., 215). Makrîzî, İhşîdî emiri Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Ali'nin Nihrîr hakkında iyi düşünmediğini ve ona güvenmediğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/96. Ayrıca Nüveyrî diğer kaynaklarda tesadüf etmediğimiz bir bilgiye göre Nihrîr'in etrafında bulunan İhşîdî ve Kâfûrîler'e Cevher es-Sıkillî ile anlaşmaya varmamalarını, Eşmûnîn'in kendisine verilmesi, Mekke ve Medine'de hâkimiyet kurma ve gidip Hicaz'a yerleşmesi gibi ayrıcalıklar ile bazı şartlar öne sürdüğünü ifade etmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/76.

⁷⁴³ Fustât'ın batısında yer alan günümüzde de piramitleriyle meşhur olarak bilinen geniş ve büyük bir bölgedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/200.

⁷⁴⁴ Fustât ile Cîze arasında yer alan adalara verilen isimdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/139.

⁷⁴⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/79. Ayrıca bk. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 131; Wüstenfeld, *Geschichte*, 107.

⁷⁴⁶ Yer hakkında bilgi için bk. Yahyâ İbnü'l-Mukir İbnü'l-Cî'ân, *et-Tuhfetü's-Seniyye bi-esmâi'l-bilâdi'l-Misriyye*, nşr. Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1974), 146.

⁷⁴⁷ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 131.

⁷⁴⁸ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 131.

⁷⁴⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/79; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 1/540. İbn Hallikân ve Dâî İdrîs bu sırada Cevher es-Sıkillî'nin bazı askerlerinin İhşîdî askerlerince esir olarak ele geçirildiğini aktarmaktadırlar. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/378; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 680 (İng., 216).

⁷⁵⁰ Yer hakkında bilgi için bk. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 131 (dn. 6); İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/32 (dn. 2).

Mısırlı askerler de Şaban ayının ortasında Münyetü Şelekân mevkiine gelerek Fâtımî askerlerinin karşısında konuşlanmışlardır.⁷⁵² Mısırlı askerler geçidi geçip Fâtımî askerlerinin üzerine doğru yürümeye korkmuşlar, geçidi koruması için Müzâhim b. Râik'i görevlendirmişlerdir.⁷⁵³ Cevher es-Sıkillî, burada Tinnîs,⁷⁵⁴ Dimyât⁷⁵⁵ ve Esfeli'l-Arz'dan⁷⁵⁶ gelen İhşîdî ve Kâfûrîler'e ait sandalları karşılamak için adamlarını göndermiş ve onları ele geçirmiştir.⁷⁵⁷ Bu sırada Mısırlı askerler Nihîr el-Ezğâlî, Yümne et-Tavîl ve Mübeşşir el-İhşîdî komutanlığında geçide doğru hamle yapmışlardır. Bunu gören Cevher es-Sıkillî komutan Ca'fer b. Felâh el-Kutâmi'ye⁷⁵⁸ Mu'izz'in bugün kendisini öne atmasını istediğini söyleyerek şevke getirmiş, neticede Ca'fer b. Felâh iç çamaşırları hâriç bütün elbiselerini çıkarmış ve yanındaki bir grup askerle sandala atlayarak harekete geçmiştir.⁷⁵⁹ Nihayet iki taraf arasında meydana gelen savaşta Fâtımî askerleri İhşîdî ve Kâfûrîler'den birçok kimseyi öldürmüştür.⁷⁶⁰ Dönemin muasırı Piskopos Sâvîrus'un aktardığına göre, bazı Fâtımî askerleri İhşîdî askerlerini kovalarken renkli boyanmış gümüş bir bastonu galibiyetlerinin nişanesi olarak dolaştırmışlar, bu bastonu gören askerler savaş için galeyana gelmişlerdir. Bu sırada İhşîdî askerlerini kovalayan Fâtımî askerleri düşmanlarının siyah bayraklarını alaşağı edince İhşîdîler hezimete uğramış oldular. Bu tabloyu gören İhşîdî komutan Fâtik, Mısırlı askerleri kovalayan Fâtımî askerlerinin üzerine hamle yapmış ancak yanında bulunanlar ile birlikte yenilgiye uğramıştır. Fâtımî askerleri kaçan Mısırlı askerleri Bilbîs'e⁷⁶¹ kadar kovalayıp yakaladıklarını öldürmüşlerdir. İhşîdî önde gelenlerinden esir alınan kimseler komutan Cevher es-Sıkillî tarafından demir kelepçe ile bağlanmışlar ve Mu'izz'e

⁷⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/378; Hasan İbrahim Hasan, *Some Aspects of Shiite Propaganda Under The Fâtımids in Egypt* (London: y.y., 1927), 89.

⁷⁵² Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 131-132.

⁷⁵³ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 680 (İng., 216). Ayrıca bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/109 (İng., 75).

⁷⁵⁴ Kahire'nin kuzeyinde Dimyât ile Fermâ arasında yer alan sahil şehridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/51-54.

⁷⁵⁵ Kahire'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/472-475.

⁷⁵⁶ Bu ifadeyle Mısır'ın deniz yönü kastilmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/109 (dn. 3).

⁷⁵⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/109 (İng., 75). İbn Hallikân ve Nüveyrî sandallarda bulunan İhşîdî askerlerinin Cevher es-Sıkillî'den emân istediklerini belirtmektedirler. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/378; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/79-80.

⁷⁵⁸ Hayatı hakkında bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/50-58.

⁷⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/378; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 680 (İng., 216-217). Nâsır-ı Hüsrev'in Fâtımî ordusunun Nil nehrini geçmesi hakkında yapmış olduğu masalımsı anlatım için bk. Ebû Mu'in Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Yahyâ el-Haşşâb (Beyrut: Heyetü'l-Misriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, 1983), 102-103.

⁷⁶⁰ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 132; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/540.

⁷⁶¹ Kahire'nin kuzeydoğusunda bulunan yer hakkında bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/479.

gönderilmişlerdir.⁷⁶² Gece vakti neticelenen savaş sonrası Mısırlı askerler etrafa dağılmış, komutanları Nihâr eş-Şüveyzân başta olmak üzere bazıları Dımaşk'a kaçmıştır.⁷⁶³

Hezimet sonrası Mısırlılar büyük bir endişe içerisinde sabahlamışlardır. Zira Cevher es-Sıkıllî'nin kendilerine nasıl davranacakları noktasında tedirginlik yaşamaktaydılar. Hemen Şerîf Müslim'in evine gidip ondan Cevher es-Sıkıllî'ye önceki emân şartlarının geçerli olmasını rica ettikleri bir mektup yazmasını istemişlerdir. Şerîf Müslim halkın talebi üzerine Cevher es-Sıkıllî'ye kazandığı savaştan ötürü tebrik ifadelerinin yer aldığı ve önceki emânın geçerli olması için ricada bulunduğu bir mektup yazmış, Cevher es-Sıkıllî de taleplerini kabul etmiştir.⁷⁶⁴ Daha sonra Cevher es-Sıkıllî'nin elçisi üzerinde Mu'izz-Lidînilâh'ın adının yazılı olduğu beyaz bir bayrakla Mısırlılar'ın yanına gelerek insanları teskin etmiş, yağma ve talanın olmayacağı noktasında garanti vermiştir.⁷⁶⁵ Akabinde Cevher es-Sıkıllî'nin göndermiş olduğu mektup Şerîf Müslim tarafından halka okunmuştur. Mektupta şunlar yazılıydı:

“Rahman ve Rahim olan Allâh'ın adıyla; Şerîf Müslim'in mübarek fethimizi tebrik eden mektubu bize ulaştı. Allâh, şerifi bu tebrik mektubunu gönderdiği için desteklesin. Çünkü onun hânedanı ehl-i beytin hânedanıdır. Onun bizden ilk emân aşamasına dönmemizi istemesine gelince ona istediği verilmiştir. Efendimiz Mü'minlerin emirinin insanlara dilediği gibi emân vermesinin önünü ona açtım. Vezire yazdığım mektupta evlerinden kaçanların itaat etmelerini ve kalabalığa uymaları gerektiğini ve Şerîf Müslim'in Şaban ayının 17'inci Salı günü eşrâf, ulemâ, kanaat önderleri ve şehir halkıyla birlikte benimle bir araya gelmesini bildirdim.”⁷⁶⁶

⁷⁶² Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 87-88. Ayrıca bk. Bianquis, “La Prise Du Pouvoir”, 72; Yaacov Lev, “The Fâtîmîd Conquest of Egypt Military, Political and Social Aspects”, *Israel Oriental Studies*, 9, (1979), 320.

⁷⁶³ Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 564. Ayrıca bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 681 (İng., 217). İbn İyâs, İhşîdî emiri Ebü'l-Fevâris'in de kaçtığını belirtmektedir. Bk. İbn İyâs, *Bedâ'i'u'l-Zühûr*, 1/184. Oryantalist Bianquis, Fâtîmî filosofunun Mısır'da delta civarında birçok kasabayı kontrol altına aldığını ifade etmektedir. Bk. Bianquis, “La Prise Du Pouvoir”, 67-68.

⁷⁶⁴ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/32. İbn Hallikân, Şerîf Müslim'den emân isteyenlerin Mısırlı askerlerin eşleri olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/378.

⁷⁶⁵ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 132; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/32.

⁷⁶⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/110 (İng., 76). Nüveyrî mektupta Cevher es-Sıkıllî'nin 14'üncü gecesi kendilerini karşılamalarını istediğini belirtmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/80.

Şerîf Müslim mektubu Mısırlılar'a okuyunca herkes yatışıp sakinleşmiştir. Cevher es-Sıkillî'nin sağladığı bu ortam sayesinde şehirde hiç savaş olmamış havası esmeye başlamış, insanlar dükkânlarını açabilmişler ve huzurlu bir şekilde gecelemişlerdir.⁷⁶⁷

17 Şaban 358 Salı günü (6 Temmuz 969) Şerîf Müslim, Vezir Ca'fer b. Fazl, eşrâf, kadılar, âlimler, birçok şahit, tüccar kimseler ve halkın önde gelenleri komutan Cevher es-Sıkillî'yi karşılamak için Cîze'ye doğru hareket etmişlerdir. Cevher es-Sıkillî, kendisini karşılamaya gelen kalabalığın içerisinde sağında şerif, solunda vezir olduğu halde askeriyle birlikte ilerlemeye başlamış, bu sırada hâciblerinden bir tanesi şerif ve vezirin dışındaki herkesin bineğinden inmesi talimatını vermiştir. Böylece insanların teker teker öne çıkıp selâm vermeleri sağlanmış, güneşin batmasıyla birlikte selâmlama sona ermiştir. Cevher es-Sıkillî, atının üzerinde ipek işlemeli bir elbise ile yanında katırların taşıdığı birçok sandık ile –bu rakamın bin beş yüz olduğu ifade edilir–⁷⁶⁸ birlikte ikindi vaktinden sonra Fustât'a girmiştir.⁷⁶⁹ Tarihçilerin belirttiklerine göre Fâtımî askerlerinin şehre girişi yedi gün sürmüştür.⁷⁷⁰ Şehre girdikten sonra İhşîdî ve Kâfûrîler'den bazıları Cevher es-Sıkillî'den emân istemek için yanına gelmiş, Cevher es-Sıkillî önde gelenlerinden yedisini tutuklamış ve mallarına el koymuştur.⁷⁷¹ Komutan Cevher es-Sıkillî, vakit kaybetmeden Mısır'ı ele geçirdiğine dair haberi savaşta öldürülen bazı kimselerin başları ile birlikte efendisi Mu'izz'e göndermiştir. 358 yılı Ramazan ayının ortasında (Ağustos 969) müjdeli haber Mansûriye'ye ulaşmıştır.⁷⁷² Mu'izz bu habere oldukça çok sevinmiş, saray şâiri İbn Hânî bu haber ile ilgili şu şiiri söylemiştir:

⁷⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/378. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/96.

⁷⁶⁸ Nüveyrî ve Dâî İdrîs bu sayının bin iki yüz olduğunu belirtmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/81; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 683 (İng., 219).

⁷⁶⁹ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 132. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr, Cevher es-Sıkillî'nin Mısır'ı ele geçirmesi sürecinde İhşîdî ve Kâfûrî askerleriyle girmiş olduğu mücadele ile ilgili bilgi vermemektedirler. İbn Kesîr de bu noktada Cevher es-Sıkillî'nin herhangi bir mücadeleye girişmeden Mısır'a hâkim olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/309; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/317-318. Süyûtî de Cevher es-Sıkillî'nin herhangi bir engel ile karşılaşmadan Mısır'a girdiğini ifade etmektedir. Bk. es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1/599.

⁷⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/379. Schlumberger, Mısır'ı ele geçiren Fâtımî ordusunun ihtişam ve azametinden bahsederken “o zamana kadar karada ve denizde görülen en iyi Arap ordusu” şeklinde tavsif etmektedir. Bk. M. Gustave Schlumberger, *L'épopée Byzantine à la fin du Xe siècle. Seconde partie: Basile II, le tueur de bulgares* (Paris, 1925), 195.

⁷⁷¹ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 133; Lev, “The Fâtîmîd Conquest of Egypt”, 322. Nüveyrî'nin belirttiğine göre Cevher es-Sıkillî, Mısır'a girdiğinde İhşîdî komutanlarından Nihrîr el-Ezğalî, Müyesser, Bilâl ve Yümne et-Tavîl'in kafaları kendisine getirilmiştir. Bilgi için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/80.

⁷⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/379. Ayrıca bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 686 (İng., 222).

“Abbâsoğulları Mısır ele geçirildi mi diye soruyorlar, onlara de ki o iş artık halledildi.”⁷⁷³

Böylece, Hz. Ömer’in halifeliğine tesadüf eden 21 (642) yılında fethedilen Mısır’da ilk defa Şîî bir devlet idareyi ele geçirmiş oldu. Şüphesiz Mısır’ın idaresinin Sünnî anlayışa sahip Abbâsî Devletine bağlı İhşîdîler’den Şîî anlayışa sahip Fâtımîler’in eline geçmesinin İslâm tarihi ve medeniyeti açısından dinî, siyasî, askerî, sosyal, ve ekonomik yönden pek çok sonucu olmuştur. Nitekim Philip Hitti’nin tespitine göre Mısır’da hüküm süren ilk İslâm halifesi döneminde Kahire, o zamana kadar Abbâsîler’in merkezi olan Bağdat şehrine sadece rakip olmakla kalmamış, askerî, siyasî ve kültürel bakımdan daha da üstün olmaya başlamıştır. Böylece Fâtımîler Doğu Akdeniz’in en önde gelen İslâm devleti olmayı başarmıştır.⁷⁷⁴ Mısır’ın ele geçirilmesi Fâtımîler’in doğu bölgelerini ele geçirmesinin önünü de açmıştır. İleride geniş bir şekilde ele alınacağı gibi bundan kısa bir süre sonra Filistin ve Bilâdüşşam bölgeleri ele geçirilirken, İslâm dünyasında sembolik anlamda hâkimiyeti elinde bulundurmanın simgesi olan Hicaz’daki hutbeler de Mu‘izz adına okunmaya başlamıştır.

Fâtımî tarihinde ilk defa batıda Mağrib bölgesinin tamamında aynı anda hâkimiyet sağlama başarısını gösteren Mu‘izz, doğuda da Mısır’ı ele geçirme başarısını gösteren ilk halife olmuştur. Kuşkusuz onun bu başarısı bundan sonraki süreçte devletin topraklarının doğuya doğru genişlemesinin de önünü açmıştır. İbn Sa‘îd bu hususla ilgili olarak Mu‘izz’in Fâtımîler’in en büyük halifelerinden olduğunu, Atlas okyanusundan Mısır’a kadar geniş bir coğrafyada hâkimiyet sağladığını, iki denizin bulunduğu yerde ve Karmatîler’e rağmen Cezîreti’l-Arab’daki Mekke, Medine ve Yemen’de⁷⁷⁵ hutbelerin onun adına okutulduğunu ifade etmektedir.⁷⁷⁶ Tarihçi Reşîdüddîn Hemedânî ise Mu‘izz’in Mısır’ı ele geçirmesiyle Diyâr-ı Rebî‘a,⁷⁷⁷ ve

⁷⁷³ Hemedânî, *Câmi‘u’t-Tevârih*, 40. İbn Hânî’nin Mısır’ın ele geçirilmesiyle ilgili okuduğu şiirin geniş versiyonu ayrıca diğer şâirler Alî b. Abdullâh et-Tûnisî’nin ve Abdullâh b. Ca’fer es-Semerkandî’nin şiirleri için bk. Dâ‘î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 686-691 (İng., 223-230).

⁷⁷⁴ Philip K. Hitti, *Capital Cities of Arab Islam* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1973), 119.

⁷⁷⁵ İsmâîlî mezhebinin Yemen’deki durumu hakkında geniş bilgi için bk. Abdurrahmân b. Alî İbnü’d-Dîba’, *Kurratü’l-‘Uyûn bi ahbâri’l-Yemeni’l-Meymûn*, thk. Muhammed b. Alî (San’a: Mektebetü Ebî Zer el-Ğifârî, 1988); Hüseyin b. Fazlullâh el-Hemdânî, *es-Suleyhiyyûn ve’l-hareketü’l-Fâtımiyye fî Yemen* (268-626) (Kahire: Müessesetü’l-Hemdânî es-Sekâfiyye, 1955).

⁷⁷⁶ İbn Sa‘îd el-Mağribî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, 22. Öte yandan birçok bölgede hutbelerin Mu‘izz adına okunmaya başlamasına rağmen Haydar er-Râzî Irak’ta şeriflerin önde gelenlerinden Ebû Ahmed Mûsâ’nın hutbeyi Abbâsî Halifesi Mutî’-Lillâh adına okutmaya devam ettiğini aktarmaktadır. Bk. Hüseyin Râzî, *Târîhu Umûmî*, 283a; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 64.

⁷⁷⁷ Dimaşk’ın kuzeydoğusunda bulunan yer hakkında bilgi için bk. Hasen b. Ahmed el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-‘Arab*, nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva‘ el-Hivâlî (San’a: Mektebetü’l-İrşâd, 1990), 236.

Diyâr-ı Bekr⁷⁷⁸ gibi yerlerin de onun hâkimiyetine geçtiğini aktarmaktadır.⁷⁷⁹ Ancak görebildiğimiz kadarıyla Mu‘izz’in bu yerleri ele geçirdiğine dair diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Halife Mu‘izz, Mısır’ı ele geçirerek İslâm dünyasının liderliğine giden yolda büyük bir adım atarken; Abbâsî Halifesi Mutî‘-Lillâh’ın ve onu nüfuzu altında bulunduran Büveyhî hükümdarı Bahtiyâr’ın (‘İzzüddeve) onu engellemek adına hiçbir ciddi faaliyette bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Mısırlı tarihçi İbn Dokmak Abbâsî Halifesi Mutî‘-Lillâh’ın bu sırada Büveyhîlerle meşgul olması sebebiyle Mısır ile ilgilenemediğini kaydetmektedir.⁷⁸⁰ Dolayısıyla bu sırada Büveyhî nüfuzu altında bulunan Abbâsî Halifesi Mutî‘-Lillâh’ın bu işe doğrudan müdahale edebilecek yeterli siyasî ve askerî gücü bulunmamaktaydı. Onun bu aşamada yapabildiği tek şey Mu‘izz’in daha sonra Bilâdüşşam ve Bağdat’ı ele geçirmesini engellemek adına Büveyhîler, Hamdânîler ve Karmatîler’in aralarında iş birliğine gitmelerini sağlamak olmuştur.⁷⁸¹ Öte yandan önceden geçtiği gibi bu sırada amcasının oğlu Adudüddeve’ye karşı iktidar mücadelesi vermekte olan Büveyhî hükümdarı Bahtiyâr da Mu‘izz’in Mısır’ı ele geçirmesine karşı hiçbir faaliyette bulunamamıştır.⁷⁸² Bununla birlikte Bahtiyâr’dan sonra Büveyhî hükümdarı olan Adudüddeve iktidarının sonlarına doğru Mısır’ı ele geçirmek için sefer hazırlığına başladıysa da bunu gerçekleştiremeden ölmüştür.⁷⁸³ Bunu fırsat bilen dönemin Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh doğuda hüküm süren Ziyârî (316-483/928-1090) emiri olan Kâbûs b. Veşmgîr (367-371/978-981), Sâmânî devleti (204-395/819-1005) adına kumandanlık ve valilik yapan Simcûrî hânedanı lideri Nâsırüddeve Ebü’l-Hasen Muhammed b. İbrâhîm b. Sîmcûr (336-378/948-989), Sâmânî hükümdarı II. Nûh b. Mansûr’a (365-387/976-997) mektuplar yazarak kendisine biate davet etmiş, ancak bunların hiçbirinden olumlu cevap alamamıştır. Sadece

⁷⁷⁸ Diyâr-ı Rebi‘a’nın kuzeyinde bulunan yer hakkında bilgi için bk. Zekerîyya b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü’l-Bilâd ve ahbârü’l-‘ibâd*, (Beyrut: Dârü Sâdir, 1960), 368.

⁷⁷⁹ Hemedânî, *Câmi‘u’t-Tevârih*, 43.

⁷⁸⁰ İbrâhîm b. Muhammed İbn Dukmâk, *el-Cevherü’s-Semîn fî siyeri’l-hulefâ’ ve’l-mülûk ve’s-selâtîn*, thk. Saîd Abdülfettah Âşûr (Mekke: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, 1982), 150, 200.

⁷⁸¹ Ahmet Güner, “Mutî‘-Lillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/401.

⁷⁸² İbn Haldûn, *Kitâbü’l-‘İber*, 4/61.

⁷⁸³ Bağdâdî, *el-Fark*, 291-292.

Harezm’de bulunan Cürcân valilerinden birisi ona biatı kabul etmiş ancak sonrasında hükümdarlığını kaybetmiştir.⁷⁸⁴

Her ne kadar direkt olarak Mısır’ın Fâtımîler tarafından ele geçirilmesi süreciyle ilintili görünmese de Büveyhîler’in Fâtımîler’e biat etmeyi gündeme getirdiklerine dair ilginç bir bilgi kaynaklarda yer almaktadır. İbnü’l-Esîr, 334 (945-946) yılı olaylarını aktardığı bölümde Abbâsî Halifesi Mutî‘-Lillâh’ın hilâfeti sürecinde Büveyhî hükümdarı Mu‘izzüddeve’nin (334-356/945-967) Bağdat’ı ele geçirmesinin ardından Mu‘izz’e biat etmeye meylettiğini aktarmaktadır. Buna göre Mu‘izzüddeve, önde gelen adamları ile Mu‘izz-Lidînillâh veya Alîoğullarından başka birisine biat etme noktasında istişare etmiştir. Adamlarından bir tanesi hâricinde bu önerisi destek bulmuştur. Onun görüşünü benimsemeyen kişi bu görüşün doğru bir görüş olmadığını zira halifelîği meşru olmayan birisini (Abbâsî Halifesi) öldürmek istediğinde bunun adamları tarafından hemen tatbik edileceğini, ancak Alîoğullarından meşru birisini halife olarak başa getirmesi durumunda, halifenin kendisini öldürmek için emir verdiğiğinde adamlarının bu emre kayıtsız kalmayacaklarını ifade ederek onu bu görüşten vazgeçirmiştir.⁷⁸⁵ İbnü’l-Esîr’in bu rivayetine benzer rivayetler bazı İslâm tarihi kaynaklarında da aktarılmaktadır. Ancak bu rivayetlerde Mu‘izz’in adı verilmemektedir.⁷⁸⁶ Rivayette dikkat çeken husus Mu‘izzüddeve’nin bu fikrini Bağdat’ı ele geçirmesinden sonra yani 334 (946) yılında gündeme getirmiş olmasıdır. Ancak bu tarihte Fâtımîler’in tahtında Mu‘izz’in babası Mansûr bulunmaktaydı. Mu‘izz ise tahta 341 (953) yılında geçmiştir. Dolayısıyla Mu‘izzüddeve’nin Mu‘izz’e tahta oturmadan yedi yıl⁷⁸⁷ önce biat etmeyi gündeme getirmiş olması pek makul görünmemektedir.

⁷⁸⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, 291-292. Ayrıca bk. Avcu, “Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci”, 182; Ümit Toru, “Eş‘arî Geleneğin İsmâilîlik Söylemi ve Sosyo-Politik Temelleri (Bağdâdî Örneği)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020), 393-394.

⁷⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/208; H. A. R. Gibb, “Abbâsîler’in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm -İslâm’ın Siyasî Çöküşü-”, çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001), 489; Khanoglan Hacıyev, *Irak Büveyhîleri’nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 75-76.

⁷⁸⁶ Muhammed b. Ahmed Birûnî, *el-Cemâhir f’l-cevâhir*, nşr. Yûsuf el-Hâdî (Tahran: Şirketü’n-Neşr el-İlmî es-Sekâfî, 1416/1995), 94; Muhammed b. ‘Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmilâtü Târîhi’t-Taberî (Zü’yûlû Târîhi’t-Taberî içinde)*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü’l-Mearif, 1977), 11/354-355.

⁷⁸⁷ Gibb ise altı yıl ifadesini vererek Mu‘izz’i 952’de tahta oturtmaktadır. Bk. Gibb, “Abbâsîler’in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm”, 490.

1.6.1.4. Mısır’da Fâtımî Hâkimiyetinin Tesis Edilmesi

Komutan Cevher es-Sıkillî, Fustât’a girdikten sonra öncelikle şehirde tur atarak Kahire⁷⁸⁸ şehrinin kurulacağı yere gitti ve burada Mu‘izz’in kendisine tarif ettiği şekilde şehrin ve sarayın temellerini attı.⁷⁸⁹ Cevher es-Sıkillî, daha sonra Ezher Cami olarak anılacak olan Kahire Cami’nin inşâsını başlattı.⁷⁹⁰ İslâm dünyasında önemli bir yeri olan Kahire şehrinin ve Ezher Cami’nin inşa edilmesi kültür ve medeniyet bölümünde geniş bir şekilde ele alınacaktır.

Cevher es-Sıkillî’nin, Mısır’ı ele geçirmesinden sonra kendisine birçok hediye takdim edildiyse de o, Şerîf Müslim’in takdim ettikleri hâric bunlardan hiçbirini kabul etmedi.⁷⁹¹ Şerîf Müslim’in ehl-i beyt’ten olması ve anlaşma sağlanmasında oynadığı rol sebebiyle böyle davranmış olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan Cevher es-Sıkillî Mısır’ın ele geçirilmesinden bir gün sonra şehirde yaşanan aşırı kıtlık ve pahalılık sebebiyle muzdarip olan halka sadaka dağıtmaya karar verdi ve bunun için Fâtımî ordusu kazaskeri Alî b. Velîd’i görevlendirdi. Sadaka ihtiyacı olanların Şerîf Ebû Ca‘fer Müslim’in evine gelmeleri ilân edildi ve ardından Atîk Cami’nde⁷⁹² fakir ve ihtiyaç sahibi kimselere bu mallar dağıtıldı.⁷⁹³

Cevher es-Sıkillî daha sonra 20 Şaban 358 Cuma günü (9 Temmuz 969) büyük bir askerî tören eşliğinde Cuma namazı kılmak için Atîk Cami’ne gitti. Hutbeyi Abdüssemî‘ b. Ömer el-Abbâsî’nin yokluğunda onun yerine bakan Hibetullâh b. Ahmed okudu. Hutbeyi okurken Abbâsîler’de adet olan siyah elbisenin aksine Şîîler’in şiarı olan beyaz elbise giydi. Hutbede dinsizlerle ve müşriklerle Allah yolunda cihad ettiği belirtilen Mu‘izz’in muzaffer olması için dua edildi.⁷⁹⁴ Hutbenin Fâtımî Halifesi Mu‘izz-

⁷⁸⁸ Şehir hakkında bilgi için bk. Keppel Archibald Cameran Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt* (New York: Hacker Art Books, 1978), 19-35.

⁷⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 1/379. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/81; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/111 (İng., 77).

⁷⁹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 1/380; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, 4/33.

⁷⁹¹ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/111 (İng., 77).

⁷⁹² Fustât şehrinde bulunan Amr ibnü’l-Âs Cami’nin diğer adıdır. Bk. Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/114 (dn. 1) (İng., 81).

⁷⁹³ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/114 (İng., 80-81); Dâ‘î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 684 (İng., 220).

⁷⁹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/82; Hasan, *Some Aspects*, 107. İbnü’l-Esîr hutbenin Atîk Cami’nde Şevvâl ayında okunduğunu belirtmektedir. Ancak Cevher es-Sıkillî, Nüveyrî ve Dâ‘î İdrîs’in de ifade ettikleri üzere Mısır’ı ele geçirdiği haftanın ilk Cuma günü hutbeyi Mu‘izz adına okutmuştur. Bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/309. Ebû Şâme el-Makdîsî, bu hutbeyi eserinde kısaca verdikten sonra Mu‘izz için şu ifadeleri kullanmaktadır: “Allâh’ın düşmanı melun yalan söyledi! Onun ne kendisinde ne kendisinden

Lidînillâh adına okunmasıyla birlikte 132 (750) yılı Zilhicce ayının ortasında (Temmuz 750) Sâlih b. Alî b. Abdullâh b. Abbâs'ın Mısır'ı ele geçirmesinden bu yana 225 yıl 8 ay süren Abbâsî Halifeliği'nin Mısır'daki hâkimiyetine son verilmiş oldu.⁷⁹⁵

Cevher es-Sıkkîlî Mısır'a geldiği andan itibaren yaşanan kıtlık ve aşırı pahalılığın önüne geçmek için bazı tedbirler aldı. Ancak bu problemler bir süre daha devam etti. 358 yılının sonunda (969) Mısır'da yaşanan aşırı pahalılık buğday ücretlerinin artmasına neden oldu.⁷⁹⁶ Bir sonraki yılın Rebûlâhir ayında (Mart 970) pahalılığın daha da artması neticesinde paranın değeri düştü⁷⁹⁷ ve ciddi bir kıtlık meydana geldi.⁷⁹⁸ Cevher es-Sıkkîlî bu durumu önlemek için denetim dışı buğday satışını yasakladı, yüksek fiyattan buğday satanların tespit edilerek teşhir edilmelerini emretti ve ayrıca şehre giriş-çıkışları kontrol altına aldı.⁷⁹⁹ Alınan bu tedbirlere rağmen aşırı pahalılığın neden olduğu kıtlık 360 (970-971) yılına kadar devam etti. 360 yılı Muharrem ayında (Kasım-Aralık 970) Mısır'ın genelinde hastalıklar ve özellikle veba arttığı için Cevher es-Sıkkîlî, 360 yılı Cemâziyelevvel ayında (Mart 971) çarşılarda küçükbaş hayvanların ancak derileri soyulduktan ve sıcak suya daldırıldıktan sonra satılmasına müsaade etti.⁸⁰⁰ Bu süreçte Nil nehrinin suyunun yetersiz olması, veba ve diğer hastalıkların yaygınlık kazanması sebebiyle birçok insanın hayatını kaybetmesi Mısır'ı olumsuz yönde etkiledi.⁸⁰¹ Makrîzî'nin aktardığına göre bu yılda Mısır'da veba hastalığı artış göstermiş, hastalıklar ve ölümler çoğalmıştır. Üstelik insanlar ölümlerini kefenledikten sonra gömmeyip Nil nehrine atmaya başlamışlardı. Bu durum 361 (972-973) yılına kadar devam etti, nihayet

öncekilerde ne de kendisinden sonrakilerde hayır vardır. Onun temiz ve pak peygamber soyu ile asla alâkası yoktur.” Bk. Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, 2/216.

⁷⁹⁵ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 684 (İng., 219-220).

⁷⁹⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/118 (İng., 85); Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 53.

⁷⁹⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/120 (İng., 87).

⁷⁹⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/103. Dönemin çağdaşı Piskopos Sâvîrus, Cevher es-Sıkkîlî'nin ilk yılında (358/969) toprağın kurak olmasından dolayı aşırı pahalılık yaşandığını aktarmaktadır. Cevher es-Sıkkîlî'nin ikinci yılında (359/970) Nil nehrinde yeterli miktarda su bulunması üzerine halkın ekin ekebildiğini ve ziraatin elverişli hale geldiğini, ancak daha sonra kırağının oluşması ve farelerin çoğalmasıyla ekinlerin zayı olduğunu aktarmaktadır. Bk. Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 90.

⁷⁹⁹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/103; a.mlf, *İğâsetü'l-Ümme*, 89; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 54.

⁸⁰⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/106. Ayrıca Piskopos Sâvîrus, bu yılda rüzgârın ekinleri helâk ettiğini aktarmaktadır. Bk. Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 90.

⁸⁰¹ Makrîzî, *İğâsetü'l-Ümme*, 89; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, 80. Ayrıca bk. Ahmet N. Özdağ, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. yüzyıllar)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016), 107.

bu yılda kuraklığın sonra ermesiyle birlikte ürünlerde verim arttı ve fiyatlarda düşüş meydana geldi.⁸⁰²

Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'ı ele geçirmesinin ardından birçok İhşîdî ve Kâfûrî mensubu Bilâdüşşam'a gitmişti. Ancak bunlardan bazıları muhtemelen Cevher es-Sıkıllî'nin şehirde genel af ilân ettiğini öğrenince geriye döndü. 358 (969) yılında daha önce de adından bahsettiğimiz komutan Müzâhim b. Râik kalabalık bir İhşîdî grubuyla birlikte geri döndü.⁸⁰³ Cevher es-Sıkıllî onu affederek aynı yıl Fermâ⁸⁰⁴ ve Havf⁸⁰⁵ adlı yerlere görevli olarak tayin etti.⁸⁰⁶ 358 yılı Zilhicce ayında (Ekim-Kasım 969) altı bin İhşîdî ve Kâfûrî askeri Mısır'a geldi ve on dördü önde gelen komutanlardan olmak üzere beş bin askerin Kahire şehrinin dışındaki musallânın bulunduğu yerde kamp kurmaları sağlandı.⁸⁰⁷ Makrîzî'nin belirttiğine göre İhşîdî komutanlarının önde gelenlerinden Fâtik el-Heykelî çok geçmeden Kahire'den ayrılarak Dımaşk'a kaçtı. Ancak arkasından gönderilenler onu yakalayamadı.⁸⁰⁸

Cevher es-Sıkıllî'nin emân verdiği bazı İhşîdî ve Kâfûrî komutanların itaatlerini bozmaları onun bunlara karşı sert davranmasına sebep olmuştur. Nitekim Cevher es-Sıkıllî emân verdiği bazı İhşîdî ve Kâfûrî komutanların kargaşa çıkarmak için aralarında anlaşmalarını haber almıştı. Bu sırada Fâtımî komutan Ca'fer b. Felâh'ın oğlu vefat etmiş, Cevher es-Sıkıllî de önde gelen İhşîdî ve Kâfûrî komutanlarla birlikte onun cenaze namazına katılmıştı. Cevher es-Sıkıllî cenazeden dönüşte Mu'izz'den kendilerini sevindirecek bir mektup aldığını belirterek bu komutanları kendi karargâhına getirdi ve bunlardan on üç tanesini tutuklattı (5 Zilhicce 358'de/20 Ekim 969). Nihâr eş-Şüveyzân, Kank el-Hâdim el-Esved, Dürri es-Sıkıllî el-Hâzin, Hakel el-İhşîdî,⁸⁰⁹ Lu'lu' et-Tavîl, Müflih el-Vehbânî, Kaylak et-Türkî el-Kâfûrî,⁸¹⁰ Ferah el-Beckemî tutuklanan

⁸⁰² Makrîzî, *İğâsetü'l-Ümme*, 89. Piskopos Sâvîrus, bu yılda ekinlere birçok çekirgenin musallat olduğunu, bundan dolayı ekinlerin telef olduğunu ve peş peşe yedi yıl aşırı pahalılığın devam ettiğini aktarmaktadır. Aşırı pahalılığın Mısır'ın bütün beldelerini sardığını, birçok insanın açlıktan öldüğünü belirtmektedir. Bk. Sâvîrus, *Târihu Batârîka*, 90.

⁸⁰³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/116 (İng., 82).

⁸⁰⁴ Mısır'da sahil şeridinde bulunan bir şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/255-256.

⁸⁰⁵ Mısır'ın doğu tarafında bulunan şehir hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/322.

⁸⁰⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/118 (İng., 85).

⁸⁰⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/101.

⁸⁰⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/117-118 (İng., 84)..

⁸⁰⁹ Makrîzî, *el-Mukaffâ* adlı eserinde Cekel el-İhşîdî olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/105

⁸¹⁰ Makrîzî, *İtti'âz* adlı eserin bir başka yerinde Kaylağ olarak; *el-Mukaffâ* adlı eserinde ise Matlağ olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/121 (İng., 88); a.mlf, *el-Mukaffâ*, 3/105.

komutanlar arasındaydı. Cevher es-Sıkıllî bunları altı ay boyunca hapiste tuttu.⁸¹¹ Bu sırada Bilâdüşşam bölgesini ele geçiren Fâtımî komutan Ca'fer b. Felâh da Fâtik el-Heykelî, Hasan b. Ubeydullâh'ın kâtibi Hasan b. Ca'fer er-Riyâhî, Farkîk,⁸¹² Ebû Minhal,⁸¹³ Fatik el-Hâdim isimli komutanları tutuklayarak kendisine göndermişti. Cevher es-Sıkıllî bu komutanların hepsini ve pek çok kıymetli hediye⁸¹⁴ oğlu Ca'fer'in refakatinde Mu'izz'e gönderdi (17 Cemâziyelâhir 359/27 Nisan 970).⁸¹⁵ Öte yandan gönderilen esirler arasında Fâtımîler'in Remle'yi ele geçirmelerinden sonra yakalanan son İhşîdî emiri Ebü'l-Fevâris'in nâibi Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç ve bu sırada Remle'deki Karmatîler'in lideri Ca'fer b. Gazvân da bulunmaktaydı.⁸¹⁶

Cevher es-Sıkıllî, İhşîdî ve Kâfûrî askerlere karşı politikasını gün geçtikçe daha da sertleştirdi. Bazı İhşîdî ve Kâfûrî komutanların mallarına el koydu. Daha önce öldürülen Nihâr el-Ezğâlî'nin arazi ve mallarına ve Yahyâ b. Mekkî b. Recâ'nın seksen bin dinar parasına el koydu.⁸¹⁷ 359 yılı Muharrem ayında (Kasım-Aralık 969) Fâtımîler adına çalıştığı anlaşılan Teber el-İhşîdî,⁸¹⁸ Tinnîs şehrinden Cevher es-Sıkıllî'ye yaklaşık yüz elli kişilik bir âsi grubu gönderdi. Şehirde teşhir edilmelerinin ardından boyunları vurularak halkın görmesi için sokaklara asıldılar. Makrîzî, bunların kim olduğunu belirtmese de kuvvetle muhtemel bunlar Cevher es-Sıkıllî'nin yönetimine karşı çıkan İhşîdî ve Kâfûrî askerleriydi.⁸¹⁹ Bu rivayet komutan Cevher es-Sıkıllî'nin yönetimine karşı tehdit olarak gördüğü unsurları ortadan kaldırmada tereddüt etmediğini gösterme anlamında önem taşımaktadır. Cevher es-Sıkıllî, İhşîdî ve Kâfûrîler'e yönelik sert tutumunu devam ettirdi. Rebûlevvel 359'da (Ocak-Şubat 970) İhşîdî ve Kâfûrî unsurlara ait binek hayvanlarına el koyarak, kendi geçimlerini sağlamalarını ve bunu

⁸¹¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/118 (İng., 85). Dâî İdrîs taraftar bir anlatımla Cevher es-Sıkıllî'nin her sabah, öğle ve akşam bu esirlere yiyecek götürdüğünü ve onlarla sohbet ettiğini kaydetmektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 692-693 (İng., 232).

⁸¹² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, adlı eserinde Derâmîk olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/105.

⁸¹³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, adlı eserinde Ebû Mîncel olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/105.

⁸¹⁴ Cevher es-Sıkıllî'nin efendisi Mu'izz'e gönderdiği hediyeler kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde zikredilmiştir. Büyük bir servet değerindeki bu hediyeler ile ilgili bilgi için bk. İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî 'Ubeyd*, 89-90. Ayrıca bk. Kâdî Reşîd b. Züveyr, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-tuhaf*, thk. Muhammed Hamîdullâh (Kuveyt: y.y., 1959), 67-68.

⁸¹⁵ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/102. Ayrıca bk. Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbîti Delâ'il*, 2/605.

⁸¹⁶ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/104. Ayrıca bk. Kudâ'î, *Târihu'l-Kudâ'î*, 564-565.

⁸¹⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/118 (İng., 85). Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/102.

⁸¹⁸ Metinde her ne kadar Beşîr el-İhşîdî şeklinde geçiyor olsa da eseri neşreden ismin Teber olduğunu aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/120 (dn. 1). Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/585 (dn. 1). Dâî İdrîs ise adını Zünbûr olarak vermektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 698 (İng., 238).

⁸¹⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/120 (İng., 86).

yaparken de binekleri olmadan hareket etmelerini emretti.⁸²⁰ Çok geçmeden muhtemelen İhşîdî ve Kâfûrî unsurların isyan çıkarabilecek potansiyelde bulundukları Sa'îd bölgesine⁸²¹ karadan Alî b. Gafeyânân, denizden ise Alî b. Muhammed el-Hâzîn komutasında birlikler sevketti.⁸²²

359 yılı Şaban ayında (Haziran-Temmuz 970) Teber el-İhşîdî, Esfeli'l-Arz bölgesinde isyan çıkararak insanları bayrakların üzerine adını yazdırdığı Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh'a itaate çağırdı. Cevher es-Sıkillî kendisi ile irtibata geçerek isyana son vermesini istediye de Teber el-İhşîdî bunu kabul etmeyerek isyanını kendisine katılan Ebü'l-Kâsım el-Alevî el-Ektînî ile birlikte sürdürmeye devam etti. Cevher es-Sıkillî isyanın büyümesini engellemek amacıyla karadan ve denizden ordu sevketti. Teber el-İhşîdî ise eski bir yerleşim yeri olan Sahracet'e⁸²³ baskınlar düzenleyip yağmalar gerçekleştirdi. Cevher es-Sıkillî, onun Mısır'daki evinin yağmalanmasını emretti. Akrabaları tutuklandı. Bunun üzerine Teber el-İhşîdî saldırıya geçti ve bazı arazileri yağmaladı. Gönderilen Fâtımî ordusu Teber el-İhşîdî'yi Tinnîs'te yenilgiye uğrattı. Teber el-İhşîdî hemen deniz yoluyla Dimaşk'a ve oradan da Rum diyarına gitmek üzere hareket etti. Cevher es-Sıkillî arkasından bir filoyu gönderdi. Teber el-İhşîdî Doğu Akdeniz'de sahilde bulunan Sûr⁸²⁴ şehrine varınca burada bir hamama girdi. Ancak hamamda bulunduğu sırada yanında kendisine tâbi olanlar ile birlikte ele geçirildi ve Fustat'a götürüldü (Ramazan 359/Temmuz-Ağustos 970).⁸²⁵ Burada halkın önünde teşhir edilmesinin ardından tutuklanarak hapse atıldı (Safer 360/Aralık-Ocak/970-971). Cevher es-Sıkillî Teber el-İhşîdî'nin bütün mallarını ve emanet olarak verdiği şeyleri haczetti. Teber el-İhşîdî hapiste iken kendisini yaraladı (Rebiülâhîr 360/Şubat-Mart 971) ve günlerce yaralı kaldıktan sonra öldü. Öldükten sonra derisi soyularak içi samanla dolduruldu ve cesedi parçalara ayrılana kadar asılı vaziyette bırakıldı.⁸²⁶ Makrîzî, 359 yılı Zilkade ayında (Eylül-Ekim 970) Teber el-İhşîdî'nin adamlarından

⁸²⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/120 (İng., 86-87)

⁸²¹ Bölge hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/408.

⁸²² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/102; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/120 (İng., 86).

⁸²³ Kahire'nin kuzeyinde kalan yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/436.

⁸²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/433-434.

⁸²⁵ Makrîzî, Teber el-İhşîdî'yi Ca'fer b. Felâh'ın ele geçirip Cevher es-Sıkillî'ye gönderdiğini aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/122 (İng., 89). Antâkî, Teber el-İhşîdî'nin İbn Ebân adlı birisi liderliğindeki bir grup tarafından ele geçirildiğini aktarmaktadır. Bk. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 144.

⁸²⁶ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 144-145; Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, 41. Ayrıca bk. Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 88.

birçoğunun boyunlarının vurulduğunu ve Mu‘izz’in Mısır’a gelmesine kadar asılı olarak teşhir edildiklerini belirtmektedir.⁸²⁷

Bütün bu anlatılanlar dikkate alındığında Cevher es-Sıkkî’nin Mısır’ı ele geçirdiği andan itibaren bir taraftan yaptığı yardımlar ve aldığı ekonomik tedbirlerle Mısır halkının gönlünü kazanmaya çalıştığını; bir taraftan da Fâtımî idaresine baş kaldıran veya baş kaldırma ihtimâli bulunan İhşîdî ve Kâfûrî unsurları etkisiz hale getirerek Mısır’da Fâtımî hâkimiyetini tesis etmek için büyük bir gayret gösterdiğini söylemek mümkündür. Öte yandan bu süreç içerisinde onun Mısır’daki Fâtımî hâkimiyetini kabul ettirmek adına çevre devletlerle bazı diplomatik ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şaban 361’de (Mayıs-Haziran 972) Bizans İmparatoru İoannis Çimiskes’in (m. 969-976) elçisini mektup ve hediyeler ile birlikte Cevher es-Sıkkî’ye gönderdiği kaydedilmektedir.⁸²⁸ Bizans İmparatorunun bu elçiyi Fâtımîler’in Mısır’ı ele geçirmelerini tebrik etmek ve aralarındaki dostane ilişkinin devam ettiğini göstermek amacıyla göndermiş olduğunu düşünmek mümkündür. Diğer taraftan Cevher es-Sıkkî ile Halife Mu‘izz arasındaki mektuplaşmadan bu dönemde Hamdânoğulları’ndan bir grubun sığınmak için Cevher es-Sıkkî’ye müracaat ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak Halife Mu‘izz ona gönderdiği cevap mektubunda onlara güvenmemesini, ister tehdit ister barış için olsun onlarla mektuplaşmamasını, bununla birlikte yanına gelen olursa iyi davranmasını fakat herhangi bir komutanlık veya mülk vermemesini bildirmiştir.⁸²⁹

1.6.2. Hicaz’da Hutbelerin Mu‘izz Adına Okunması

Mekke ve Medine’de daha önce İhşîdîler tarafından Abbâsî halifeleri adına okutulan hutbeler 358 (969) yılında Mısır’ın ele geçirilmesiyle birlikte Halife Mu‘izz adına okunmaya başlamıştır.⁸³⁰ Fakat Halife Mu‘izz 359 (969-970) yılında Haremeyn’e asker

⁸²⁷ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/122 (İng., 89). Ayrıca bk. Dâ‘î İdrîs, *Târihu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyyîn*, 698 (İng., 238). Makrîzî, bu dönemde Muharrem 360’ta (Kasım-Aralık 970) ölen İhşîdî komutanlarından bir tanesinin adını Ebû Sa‘îd Yânis olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/129 (İng., 98).

⁸²⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/86.

⁸²⁹ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/98 (İng., 62). Müsteşrik Quatremère, Mu‘izz’in güç kazanmalarından korktuğu Hamdânî ailesinin, Halep ile beraber Bilâdüşşam ve Mezopotamya’nın bazı şehirlerinde hüküm süren ve doğu bölgesinin arşivlerinde onurlu ve parlak hatıralar bırakan bir hânedan olduklarını, dolayısıyla Mu‘izz’in böylesine güçlü bir aileden çekinmek için yeterli sebebi olduğunu ifade etmektedir. Bk. Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 50-51.

⁸³⁰ İbn ‘Îzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, 1/235; Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, nşr. Hasan İsmâil Merve – Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dârü Sâdır, 1999), 1/330; Takiyüddîn Muhammed el-Fâsî, *Şifâ’ü’l-Ğarâm bi-ahbâri’l-Beledi’l-harâm*, thk. Lecnetü min kibârî’l-ulemâ’ ve’l-üdebâ’ (Kahire: Dârü ihyâi Kütübî’l-Arabiyye, 1956), 2/194; E Graefe, “Fâtımîler”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*

ve yirmi yük mal göndermiş olmasına rağmen,⁸³¹ Mekke'deki hâkimiyeti kısa süreliğine kaybetmiştir. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre 359 (969-970) yılında Mekke'de hutbe Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh ve Karmatî lideri Hasan el-A'sam adına okunmuştur. Bununla birlikte, Medine'de hutbe Mu'izz adına okunmaya devam etmiştir.⁸³² Müsteşrik Quaremère kimin adına hutbe okunacağı konusunda sıkça meydana gelen bu değişikliği bu dönemde büyük ölçüde Hicaz'da söz sahibi olan Karmatîler'den duyulan korkuya bağlamaktadır. Bu korkudan dolayı Mekke ve Medine'nin önde gelen ailelerinin Mu'izz'i kastederek yabancı bir hükümdara boyun eğme noktasında ani karar değişikliğine gittiklerine dikkat çekmektedir.⁸³³ Bununla birlikte Hicaz'da bulunan her önde gelen ailenin Mu'izz'i "yabancı bir hükümdar" olarak görmesi pek mümkün görünmemektedir. Zira ileride de değineceğimiz üzere Mu'izz, henüz Mısır'ı ele geçirmeden önce Hicaz'da bulunan Alioğulları ile yakın ilişki kurarak onların aralarında yaşadıkları problemleri çözüme kavuşturma noktasında gayret göstermiş ve bunda başarılı olmuştur.⁸³⁴

359 (969-970) yılında Mekke'de hutbenin Abbâsî halifesi adına okunmaya başladığını haber alan Mu'izz, hutbenin kendi adına okunması için tedbir almakta gecikmedi. Kalkaşendî'nin aktardığına göre 360 (971) yılında İfrîkiye'den Hicaz'a bir ordu gönderdi. Medine'de hutbeyi Mu'izz adına okutan Hasan b. Ca'fer b. Hasan b. Süleymân es-Süleymânî komutasında harekete geçen bu ordu Mekke üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi. Bunun üzerine Mu'izz, Hasan b. Ca'fer'i Mekke'ye vali olarak atadı.⁸³⁵ Bununla birlikte İbn Fehd, Kalkaşendî'nin aksine bu savaşın 361 (971-972) yılında gerçekleştiğini ve Medineliler'in yapılan savaşta yenildiğini kaydetmektedir.⁸³⁶ Dolayısıyla bu iki yıl hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Ancak İbnü'l-Esîr'in aktarımından 363 (973-974) yılında hem Mekke'de hem de Medine'de hutbenin Mu'izz

(İstanbul: Maarif Basımevi, 1948), 4/523; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/560.

⁸³¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/122 (İng., 89); Muhammed Cemâlüddîn Sürûr, *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîne'l-Hâriciyye* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1994), 24.

⁸³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/323; Necmeddîn Ömer İbn Fehd, *İthâfü'l-Verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, nşr. Fehîm Muhammed Şeltût (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2005), 2/407; 'Abdülkâdir b. Muhammed el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Münezzame fî Ahbâri'l-Hâccî ve Tariki Mekketi'l-Mu'azzama*, thk. Muhammed Ahsen Muhammed Ahsen İsmâil (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/330; Aydın Çelik, "Fâtımîler'in Hicaz Politikası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2010), 151.

⁸³³ Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 64.

⁸³⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/37-38.

⁸³⁵ Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-İnâfe*, 1/309.

⁸³⁶ İbn Fehd, *İthâfü'l-Verâ*, 2/308.

adına okunduğu anlaşılmaktadır.⁸³⁷ Öte yandan aynı rivayetten anlaşıldığı kadarıyla bu yılda Irak'tan gelen hacıların büyük bir çoğunluğu hac ibadetini yerine getirememişlerdir. Buna göre Benî Hilâl kabilesi ve onlara destek veren bazı Arap kabileleri Irak'tan gelen hac kafilesinin üzerine saldırmış ve onlardan pek çoğunu öldürmüştür. Ancak geriye kalan çok az kimse hac ibadetini yerine getirebilmiştir.⁸³⁸ Bu bilgiden hareketle bazı tarihçiler Irak'tan gelen hacı kafilesine Benî Hilâl kabilesini saldırtan kişinin Halife Mu'izz olduğunu iddia etmişlerdir.⁸³⁹ Bu eylemin kimin işine yaradığı noktasından bakıldığında böyle bir ihtimâli düşünmek mümkündür. Ancak böyle bir iddiada bulunurken söz konusu rivayetlerde doğrudan veya dolaylı olarak bu işi Mu'izz'in yaptırdığına dair bir işaretin bulunmadığını da dikkate almak gereklidir.

364 (974)⁸⁴⁰ ve 365 (975)⁸⁴¹ yıllarında da Hicaz'da hutbelerin Mu'izz adına okunduğunu kaynaklar aktarmaktadır. Makrîzî'nin aktardığı rivayete göre Zilkade 364'te (Temmuz-Ağustos 975) Atîk Cami'nden birkaç yıldır sekteye uğrayan Hac ibadetinin karadan yapılacağı ilân edilmiş,⁸⁴² 365 yılının başında ise (Eylül-Ekim 975) Hac ile ilgili önden haber getiren kişi, Arefe günü Mekke'de İbrâhîm mescidinde, Mekke'nin diğer tüm yerleşim yerlerinde ve Peygamber'in şehri Medine'de İsmâîlî davanın hâkim olduğunu ve Haccın tamamlandığını bildirmiştir. Makrîzî, Mu'izz'in bu habere çok sevindiğini ve bundan dolayı sadaka dağıttığını aktarmaktadır.⁸⁴³

Mekke ve Medine'de hutbenin Mu'izz adına okunması ile birlikte Fâtımîler nüfuzlarını genişletme imkânı yakalamışlardır. Mu'izz Mekke ve Medine'yi içinde barındıran Hicaz'ı elinde bulundurmaya ayrı bir önem atfetmiş ve siyasetini buna göre tanzim etmiştir. Zira Hicaz'a hâkim olup hutbeleri kendi adına okutmak o dönemde bir yönetici/hükümdar için çok büyük bir prestij olarak görülmekteydi. Nitekim Alî b. Ebî

⁸³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/349. Ayrıca bk. Abdullâh b. Es'a el-Yâfi'î, *Mir'âtü'l-Cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma 'rifeti havâdisi'z-zamân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 2/285; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 1/331.

⁸³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/349.

⁸³⁹ İbn Fehd, *İthâfü'l-Verâ*, 2/410; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 1/331; Çelik, "Fâtımîler'in Hicaz Politikası", 151.

⁸⁴⁰ İbn Fehd, *İthâfü'l-Verâ*, 2/412-413; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 1/332. İbn Fehd ve Cezîrî 364'te Mu'izz'in adına hutbelerin okunduğuna dair rivayetleri İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'den aktarmalarına rağmen söz konusu eserlerde böyle bir bilgiye rastlayamadığımızı belirtmemiz gerekir.

⁸⁴¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/225 (İng., 206); İbn Fehd, *İthâfü'l-Verâ*, 2/413.

⁸⁴² Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/223 (İng., 203-204).

⁸⁴³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/225 (İng., 206); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 201-202.

Tâlib'in soyundan geldiğini iddia eden bir hânedanın lideri olan Mu'izz de böylesi bir başarıyı elde ederek o dönemin İslâm âleminde itibarının oldukça artmasını sağladı. Öte yandan Mu'izz, Hicaz'da bulunan "eşrâf" ile ilişkilerini tahta çıktığı andan itibaren iyi tutmaya özen göstermiştir. Zira tarihsel ve doktrinsel yakınlık Mu'izz'in buraya özel bir önem atfetmesini gerekli kılmıştır.⁸⁴⁴ Bu durum Mısır'ı ele geçirmesinin ardından askerî bir hamle yapmaksızın Hicaz'da hutbenin adına okunmaya başlamasıyla kendisini göstermektedir. Bununla ilgili önemli bir bilgi kaynaklarımızda aktarılmaktadır. Buna göre 348 (959) yılında Mu'izz, Hicaz'da yönetimde söz sahibi olan Alîoğullarından Hasan'ın ailesi ile Ca'fer'in ailesi arasında şiddetli bir savaşın meydana geldiğini, bu üzücü olayların çok kan dökülmesine sebebiyet verdiğini ve Hasan'ın ailesinden rakiplerine göre daha fazla insan öldüğünü haber almıştır. Mu'izz, vakit kaybetmeden gizli bir şekilde yanlarında önemli miktarda para bulunan elçilerini Hicaz'a göndermiştir. Bu müzakereciler iki taraf arasında savaşın çıkmasına neden olan cinayetlerin diyetlerini ödemek üzere efendileri Mu'izz adına taahhütte bulunmuşlardır. Neticede bu talepler olumlu bir şekilde karşılanmış, Mu'izz'in aracılığıyla iki aile bir araya gelerek Mekke'de Kâbe'nin karşısında uzlaşmaya vardıklarına dair yemin etmişlerdir. Ayrıca diğer tarafa göre yaklaşık yetmiş kişi daha fazla adam kaybeden Hasan'ın ailesine bu ölümlerin kan bedelini Mu'izz ödemiştir.⁸⁴⁵ Müsteşrik Quatremère, Mu'izz'in bu cömert adımının daha sonra Hicaz'da hutbenin kendi adına okunmasını sağlamasına yardımcı olduğunu ifade etmektedir.⁸⁴⁶ Öte yandan Mu'izz'in Alîoğulları arasındaki bu arabuluculuğu, Fâtımîler'in neseplerinin Alî b. Ebî Tâlib'e dayandığını, Alîoğullarına dolaylı yoldan da olsa kabul ettirmesi anlamına gelmekteydi. Zira diğer türlü Alîoğulları'nın Fâtımîler'in bu arabuluculuk teklifini reddetmeleri gerekirdi. Bundan dolayı Mu'izz'in daha Mısır'ı ele geçirmediği ve Abbâsî, Büveyhî ve İhşîdîler'in bulunduğu bir dönemde Hicaz'da anlaşmazlığa düşen Alîoğulları'nın

⁸⁴⁴ Shainool Jiwa, "Kinship, Camaraderie and Contestation: Fâtimid Relations with the Ashrâf in the Fourth/Tenth Century", *Al-Masâq Journal of the Medieval Mediterranean* 28/3 (2016), 3.

⁸⁴⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/101 (İng., 66); Ahmed Ömer ez-Zeylâî, *Mekke ve Alâkatuhâ el-Hâriciyye (301-487)* (Beyrut: Dârü'l-Arabîyye li'l-mevsûât, 2005), 42; Jiwa, "Kinship, Camaraderie and Contestation", 10.

⁸⁴⁶ Quatremère, "Du Khalife Fâtîmîte Moëzz", 1836, 409; Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbâsîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medîne Tarihi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 121; Mâşide Kamit, *Abbâsî Hilâfetinde Sünnî-Şîî İktidar Mücadelesi (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-467/1031-1075)* (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2018), 253. Quatremère ayrıca Ca'fer'in Mısır'da iktidar değişikliğini gördükten sonra galip gelen tarafa koşarak kendisini Abbâsî hânedanına bağlayan tüm bağları kopardığını ve bu vakitten sonra kendisini şefkat sahibi olarak gördüğü Mu'izz'in vasalı olarak görmeye başladığını ifade etmektedir. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtîmîte Moëzz", 1837, 52.

içişlerine karışarak aralarındaki ihtilâfı sonlandırmış olması onun hesabına büyük bir başarı olarak görülmesi gerekir. Halife Mu'izz'in Hicaz'daki "eşrâf" ile ilişkileri güçlendirmeye özel bir önem atfettiği anlaşılmaktadır. Onun saray mensupları ve iş arkadaşları ile eşrâf arasındaki bağları güçlendirmek adına bazı adımlar attığı Makrîzî tarafından aktarılmaktadır. Rivayete göre Halife Mu'izz ile Mısır'a gelen Fâtımî sarayının önde gelenlerinden İbrâhîm b. Devvâs Hısnu'l-İslâm (ö. 362/972-73'ten sonra) kızını Hicaz'daki eşraftan Abdullâh b. İsmâil b. Hasan b. Muhammed b. Süleymân el-Hasenî ile Halife Mu'izz'in de hazır bulunduğu bir düğün ile evlendirmiştir. Makrîzî, Halife Mu'izz'in evlenen çiftlerin çeyizinin devlet hazinesinden ödenmesi talimatını verdiğini de kaydetmektedir.⁸⁴⁷

1.6.3. Bilâdüşşam'ın (Suriye) Ele Geçirilmesi

Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından komutan Cevher es-Sıkkîlî kısa bir süre sonra bugünkü Suriye topraklarını içine alan Bilâdüşşam bölgesini ele geçirmek adına hazırlıklar yaptı. Mısır'dan kaçan birçok İhşîdî ve Kâfûrî mensubunun sığınağı olan Bilâdüşşam'ın merkezi Dimaşk alınmadıkça Fâtımîler'in Mısır'daki hâkimiyetlerinin pekişmeyeceği açıktı. Cevher es-Sıkkîlî'nin başta Dimaşk olmak üzere Bilâdüşşam bölgesini ele geçirmesi için haklı gerekçeleri vardı. Öncelikle Mısır topraklarının garanti altına alınması Bilâdüşşam bölgesinin ele geçirilmesiyle yakından ilgiliydi. Zira bu coğrafyada hüküm sürenlerin karakteristik özelliklerine bakıldığında iki bölgeyi de aynı anda kontrol altında tutma eğilimi göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Bilâdüşşam'ı ele geçirmek Mısır'ı ele geçirmenin tabî bir uzantısıdır demek yanlış olmayacaktır. Mısır'ı kaybetmelerinin ardından İhşîdîler'in, Bilâdüşşam bölgesinde toparlanarak Hamdânî, Karmatî ve Büveyhîler'den yardım alarak tekrar Mısır'ı ele geçirme teşebbüsünde bulunmaları imkân dâhilinde olan bir durumdu. Bundan ötürü İhşîdî ve Kâfûrî bakiyelerinin tamamen ortadan kaldırılması önem arz etmekteydi. Öte yandan Fâtımîler'in amansız düşmanları olan Abbâsîler'in bulunduğu Irak topraklarına saldırı düzenlenebilmesi için başta Dimaşk olmak üzere Bilâdüşşam bölgesi çok önemli bir merkezî üs olma özelliği taşımaktaydı. Bununla birlikte Fâtımîler'in batı cephesinde kendileri ile mücadele içinde oldukları Bizans İmparatorluğu, bu dönemde Bilâdüşşam'ın kuzeyine başarılı seferler düzenleyerek Antakya dâhil birçok yeri ele

⁸⁴⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 1/153; Jiwa, "Kinship, Camaraderie and Contestation", 11.

geçirmişti.⁸⁴⁸ Cevher es-Sıkkîlî'nin Mısır'ı ele geçirmeden önce şehir halkı için yazdığı emânameyi hatırlayacak olursak Mu'izz açık bir şekilde bölgedeki Müslümanların canlarını ve mallarını Bizans İmparatorluğu tehlikesinden korumayı taahhüt ediyordu. Dolayısıyla Fâtımîler Bilâdüşşam'ı ele geçirdikten sonra burada İslâm dünyasının liderliğini ele alma anlamında Bizans İmparatorluğu ile mücadele içerisine girmeyi çoktan göze almıştı.⁸⁴⁹ Bilâdüşşam bölgesinin Fâtımîlerce önemli addedilmesinin diğer bir önemli yanı ise Karmatî tehlikesinin bertaraf edilmek istenmesidir. Zira Karmatî lideri Hasan b. Ahmed el-A'sam, 357 (968) yılında Dimaşk ve çevresini ele geçirmiş,⁸⁵⁰ daha sonra her yıl kendilerine verecekleri haraç karşılığında İhşîdîler ile antlaşma yapmıştı.⁸⁵¹ Dolayısıyla bölgede Karmatî etkisi varlığını devam ettirmekteydi. Bu durum Fâtımîler açısından tehlike arz etmekteydi.

Bu sırada son İhşîdî emiri Ebü'l-Fevâris'in nâibi Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç Bilâdüşşam bölgesinin hâkimi konumundaydı. Cevher es-Sıkkîlî, komutan Ca'fer b. Felâh el-Kutâmî'yi 18 Muharrem⁸⁵² 359 Çarşamba günü (1 Aralık 969) Dimaşk'a gönderdi. Ca'fer b. Felâh öncelikle Karmatî ve İhşîdî birliklerinin bulunduğu yol üzerinde yer alan Remle'ye⁸⁵³ yöneldi. Hasan b. Ubeydullâh bu sırada Remle'de bulunmaktaydı ve Dimaşk'ta yerine bıraktığı Şemûl b. Abdullâh el-İhşîdî ve Beytûlmakdis'in yöneticisi Sabâhâ'ya Ca'fer ile savaşmaları için hazırlık yapmalarını emretmişti. Ancak Şemûl el-İhşîdî, Makrîzî'nin ifadesine göre Hasan'a karşı kin beslediği ve Cevher es-Sıkkîlî ile yazıştığı için onun bu emrini yerine getirmedi.⁸⁵⁴ Bu sırada Ca'fer b. Felâh civarda bulunan yöneticilere Mu'izz'e itaat ettikleri takdirde ihsanlara nail olacaklarını bildirdi.⁸⁵⁵ Nihayet ordusuyla birlikte Remle'ye gelen Ca'fer b. Felâh, Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç'u burada ağır bir hezimete uğratıp onunla birlikte bir grup İhşîdî mensubunu esir alarak Cevher es-Sıkkîlî'ye gönderdi. O da

⁸⁴⁸ Detaylı bilgi için bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 269.

⁸⁴⁹ Bazı araştırmacılar Bizans İmparatorluğunun Bilâdüşşam'ın kuzeyinde gerçekleştirdiği harekâtların, Fâtımîler dışındaki Müslüman devletlerin dikkatlerini bu yöne çekerek Fâtımîler'in siyasî ve askerî olarak ilerlemelerine katkı sunduğunu ifade etmektedirler. Bk. Archibald R. Lewis, *Nomads and Crusaders A.D. 1000-1368* (Indianapolis: Indiana University Press, 1991), 43-44; Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, 108 (dn. 7).

⁸⁵⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/295.

⁸⁵¹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/56; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 389.

⁸⁵² Antâkî Safer ayı olarak vermektedir. Bk. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 143.

⁸⁵³ Filistin'de bulunan Remle aynı zamanda Dimaşk'ın güneyinde yer almaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/69-70.

⁸⁵⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/123 (İng., 90).

⁸⁵⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/123 (İng., 90).

esirleri efendisi Mu'izz'e gönderdi.⁸⁵⁶ İbn Asâkir olayı biraz daha farklı aktarmaktadır. Buna göre Hasan b. Ubeydullâh tarafından Dimaşk'a tayin edilen Şemûl el-İhşîdî Ca'fer b. Felâh'ın yaklaştığını duyunca yerine İkbâl adlı kölesini bırakarak Ca'fer ile savaşmak için yola çıktı. Ancak Ca'fer, Hasan'ı yenince Şemûl, Ca'fer'in safına geçti. Ca'fer'de onu Dimaşk'a vali olarak atadı.⁸⁵⁷

Ca'fer b. Felâh, 359 Rebûlâhir ayında (Şubat-Mart 970) Remle'yi ele geçirmesinin ardından⁸⁵⁸ birçok kimseyi kılıçtan geçirdi. Öldürmediği bazı kimselere de emân verdi ve bölgenin haracını topladıktan sonra Taberiye'ye⁸⁵⁹ hareket etti.⁸⁶⁰ Taberiye'de yönetici olarak bulunan Mülhem,⁸⁶¹ Ca'fer'in gelişini haber alınca hutbeyi Mu'izz-Lidînillâh adına okuttu ve böylece Fâtımîler'e biat ettiğini açıkladı.⁸⁶² Komutan Ca'fer b. Felâh, Taberiye'de bulunduğu esnada Remle halkından Ebû Tâlib et-Tenûhî adlı bir daiyi Hamdânîler'in Musul lideri Ebû Tağlib Gazanfer b. Nâsîrüddevle'ye (356-369/967-979) göndererek ona kendisine doğru geldiğini ve bulunduğu yerde Fâtımî davetini tesis edeceğine dair mektup gönderdi. Buna mukabil Musul'da bulunan Ebû Tağlib Gazanfer, Ca'fer'e gönderdiği mektupta bu işin gerçekleşmeyeceğini, zira askerleriyle birlikte Bağdat dehlizlerinde bulunduğunu ifade ederek Ca'fer'in

⁸⁵⁶ Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 143. İbnü'l-Esîr ve İbn Hallikan tarihi 358 Zilhicce olarak vermektedirler. Ancak bu tarih diğer tarihçilerin vermiş olduğu bilgi ve vakıayla örtüşmemektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/310; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/361. Quatremère, Hasan b. Ubeydullâh'ın Cevher es-Sıkkîlî tarafından bindirildikleri teknenin kaza geçirmesi sonrası komutan Cevher es-Sıkkîlî'ye kendilerini sularda yok etmek mi istediğini sormuş, Cevher es-Sıkkîlî de böyle bir niyeti olmadığını, bu olaydan dolayı üzüntü duyduğunu belirterek mahkumları başka bir tekne ile Mu'izz'in yanına gönderdiğini aktarmaktadır. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 70-71.

⁸⁵⁷ Ebû'l-Kâsım Alî İbn 'Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, nşr. Darü'l-Fikr (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1998), 23/205, 67/138-139; Ömer Elbeyli, *Şam Havzası 10.yüzyıl'da Dimaşk'ta Ulemâ ve İlmi Hayat* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 63-64. Ayrıca bk. Halîl b. İzzeddîn es-Safedî, *Ümerâ'ü Dimaşk fi'l-İslâm*, nşr. Selâhaddin el-Müneccid (Dimaşk: Matbûâtü'l-Mecma' el-İlmi'l-Arabî, 1955), 30.

⁸⁵⁸ Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 143. Makrîzî diğer eserinde Hasan b. Ubeydullâh'ın Ca'fer tarafından Receb ayının ortasında esir alındığını belirterek şehrin Receb ayında ele geçirildiği izlenimini vermektedir. Ancak bu çok geç bir tarihtir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/123 (İng., 90).

⁸⁵⁹ Filistin bölgesinde bulunan Taberiye gölünün kıyısında yer alan bir şehirdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/17-20.

⁸⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/310.. Makrîzî, Receb ayında Ca'fer'in şehirde birçok kimseyi öldürdüğünü ve Hasan b. Ubeydullâh ve arkadaşlarının mallarını ele geçirdiğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/51. Sibt İbnü'l-Cevzî de Ca'fer'in Remle'de yerine oğlunu bıraktığını belirtmektedir. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423.

⁸⁶¹ İbnü'd-Devâdârî ve Makrîzî, onun Kâfûr tarafından Taberiye'ye atandığını belirtmektedirler. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/125; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/123 (İng., 90).

⁸⁶² Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/109. Makrîzî, Ca'fer'in Taberiye'ye doğru giderken burada Sinnebre köprüsünün üstünde kendisi için saray yaptırdığını ve Kâfûr tarafından buraya yönetici olarak atanan Mülhem'in gulâmı Fâtik ile savaşmaya hazırlandığını ancak Mülhem'in ona karşı koymamasından ötürü Ca'fer'in burayı ele geçirdiğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/123 (İng., 90). Ayrıca Ca'fer'in Fâtik ile yazıştığı ve kendisini Hasan b. Ubeydullâh'ın yardımıyla kandırdığı da ifade edilmektedir. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/125.

askerlerinin bulundukları beldelere yaklaşabilmeleri durumunda dediklerinin gerçekleşebileceğini kinâyeli bir dille belirtti.⁸⁶³

Bu sırada Dımaşk'ın nahiyelerinden olan Havrân⁸⁶⁴ ve Beseniye'de⁸⁶⁵ zamanında İhşîdî hükümdarı Muhammed b. Tuğç el-İhşîd⁸⁶⁶ tarafından yerleştirilen Benî Ukayl kabilesi⁸⁶⁷ vardı ve bunların liderleri Şebîb, Zâlim b. Mevhûb⁸⁶⁸ ve Mülhem adlı kimselerdi. Bölgede ayrıca Fezâre ve Mürre adlı bedevî Arap kabileleri vardı ve bunların hepsi Dımaşk'ın civarındaki yerleri kontrol altında tutmaktaydılar.⁸⁶⁹ Ca'fer b. Felâh bölgeye gelince Fezâre ve Mürre kabilelerinin desteğini alma yolunda gayret gösterdi. Neticede Fezâre ve Mürre kabilesi ile birlikte gizlice Mülhem'in gulâmı Fâtik'in öldürülmesi için anlaşarak onların desteğini aldı. Çok geçmeden Fezâre ve Mürre kabile üyeleri Fâtik'i habersiz yakalayıp öldürmeleri için adamlarını gönderdiler. Ca'fer b. Felâh ise bu durumdan haberi yokmuş gibi davrandı. O, böyle davranarak bölgede önemli bir güç sahibi olan Mülhem ile arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Neticede Fâtik öldürüldü ve Ca'fer, Fâtik'i öldürenleri yakalayıp Fâtik'in efendisi Mülhem'e gönderdi. O da bu işi yapanları affettiğini açıkladı.⁸⁷⁰

Ca'fer b. Felâh'ın Dımaşk'a yöneldiği sırada şehirde tedirginlik hâkimdi. Onun Dımaşk'a doğru geldiğini haber alan ve içlerinde Akîl b. Hasan b. Hüseyin el-Alevî ve Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Ebî Ya'lâ el-Hâşimî gibi önde gelenlerin de bulunduğu bir grup Ca'fer'i karşılamak için Taberiye'ye geldiler. Onların gelişleri Mülhem'in gulâmı Fâtik'in öldürüldüğü güne denk geldi. Bunu öğrendiklerinde isyan ettiler. Onlardan isyan edenler Fâtımî askerleri tarafından linç edilerek kötü muamelelere tâbi tutuldular. Daha sonra ileri gelenler Ca'fer ile görüştiler. Ancak Ca'fer ve adamlarının tutum ve davranışlarından memnuniyetsiz bir şekilde Dımaşk'a geri döndüler. Taberiye'de

⁸⁶³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/57; Antoine Isaac Silvestre De Sacy, "Introduction", *Exposé De La Religion Des Druzes* 1 (1838), 220.

⁸⁶⁴ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/317-318.

⁸⁶⁵ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/338.

⁸⁶⁶ Makrîzî, diğer eserinde Kâfûr el-İhşîdî'nin kabileleri bölgeye yerleştirdiğini söylemektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/52.

⁸⁶⁷ Haklarında geniş bilgi için bk. Henry C. Kay, "Notes on the History of the Banu Okayl", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 18/4 (1886), 491-526; K. V. Zetterstéen, "Ukayliler", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1986), 13/18-19; Ömer Tokuş, *Musul ve el-Cezîre'de Bir Arap Emirliği Ukayliler* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020).

⁸⁶⁸ İbn Asâkir'de Zâlim b. Merhûb olarak geçmektedir. Bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 25/211.

⁸⁶⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/123 (İng., 91); Muhammed Kürd Alî, *Hitatü's-Şam* (Dımaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 1983), 1/196.

⁸⁷⁰ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/125-126. Makrîzî diğer eserinde Mülhem'in gulâmının öldürülmesine kızarak sitem ettiğini ancak yine de onu öldürenleri serbest bıraktığını aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/52.

yaşanılanları ve Fâtımî askerlerinin kendilerine karşı olan katı ve acımasız davranışlarını Dımaşk halkına anlattılar. Halk duydukları yüzünden büyük korkuya kapıldı.⁸⁷¹ Daha sonra Dımaşk valisi Şemûl el-İhşîdî'nin Ca'fer ile görüşmek için Taberiye'ye gitmesini fırsat bilen bazı başıboş eli silahlı kimseler şehirde serbestçe hareket etmeye başlayarak panik havası estirdiler. Bu sırada Ca'fer b. Felâh, kendilerine karşı sempati besleyen Fezâre ve Mürre kabilelerinin, Havrân ve Beseniye'de Fâtımîler'in Dımaşk'a gelmesini istemeyen Benû Ukayl kabilesi üzerine yürümelerini ve onları bulundukları yerden çıkarmalarını emretti. Çok geçmeden Fezâre ve Mürre kabileleri Benî Ukayl'ın üzerine doğru harekete geçti. Ca'fer de Mağriblilerden oluşan bir orduyu destek için peşlerinden gönderdi. Benî Ukayl kabilesi Fezâre ve Mürre kabilelerinden güçlü olmasına rağmen Fâtımî askerlerinin yardımıyla savaşta yenildi. Fezâre ve Mürre kabileleri Fâtımî askerleri ile birlikte Benî Ukayl'ı Humus'a⁸⁷² kadar kovaladı. Daha sonra takip işini bırakan Fâtımî askerleri ve beraberindeki kabileler Benî Ukayl'ın yaşadığı Senîr dağına⁸⁷³ giderek burada yağma ve talanlarda bulundular. Akabinde Gûta⁸⁷⁴ beldesine giderek burada da yağma ve talan gerçekleştirdiler. Ancak belde halkı onlara karşı koydu. Buradan Dekke⁸⁷⁵ adlı yerde bulunan Yezîd nehrine gittiler. Nihayet Dımaşk halkı onlara karşı harekete geçti ve Zilhicce ayının 8'inde (12 Ekim 970) meydana gelen savaşta birçok Fezâre ve Mürre kabilesi mensubu öldürüldü.⁸⁷⁶

Fezâre ve Mürre kabilelerinin Dımaşk halkı tarafından püskürtülmesinin ardından Ca'fer'in öncü birlikleri harekete geçtiler. Dımaşk halkı piyade ve süvari birliklerinden müteşekkil bir birlik ile karşı koymaya hazırды. İki taraf arasında meydana gelen çatışmalar gün boyu sürdü. Bir sonraki gün Dımaşk halkı Cami'de Cuma namazını kıldıktan sonra savaş naraları attılar. Savaşçıların ortaya çıkmasından sonra iki taraf arasında mücadele yeniden başladı ve gün sonuna kadar şiddetli bir şekilde devam etti. Bu sırada komutan Ca'fer b. Felâh, 10 Zilhicce 359 (14 Ekim 970) Kurban bayramı günü Dımaşk'ın kasabalarından olan Şemmâsiye'de⁸⁷⁷ kamp kurdu. İki taraf arasında

⁸⁷¹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/126.

⁸⁷² Bilâdüşşam'da yer alan Dımaşk ile Halep arasında bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/302-305.

⁸⁷³ Humus ve Ba'lebek arasında bulunan dağın adıdır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/269-270.

⁸⁷⁴ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/219.

⁸⁷⁵ Dımaşk'taki Gûta'nın kenar mahallelerinden bir tanesidir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/459.

⁸⁷⁶ Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/53; Hasan, *Some Aspects*, 97.

⁸⁷⁷ Kaynaklarda yer hakkında bir bilgiye rastlamadık.

meydana gelen çatışmalardan dolayı bayram namazı Musallâ'da kılınamadı. Dimaşk halkı gün boyunca öncesinde Fâtımîler'e biat edip daha sonra tavrını halktan yana koyduğu anlaşılan Şemûl el-İhşîdî'nin saflarında savaşmaya devam etti. Bu arada Makrîzî'nin aktardığına göre Şerîf Ebû'l-Kâsım b. Ebî Ya'lâ el-Hâşimî başta olmak üzere Muhammed b. Usûd ve Sadaka eş-Şevvâ adlı önde gelenler halkın Fâtımîler'e karşı mücadelesinde öncülük yapmaktaydılar.⁸⁷⁸ İbn Asâkir bunların arasında Şerîf ibn Ebî Ya'lâ'nın Dimaşk'ın önde gelen bazı kimselerini ve etrafına toplanan halkı organize ederek Dimaşk'ta hutbenin Mu'izz adına okunmasına karşı çıktığını ve hutbeyi Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh adına okutmaya devam ettiğini ve aynı zamanda Abbâsîler'in şiarı olan siyah elbiseyi giydiğini aktarmaktadır.⁸⁷⁹

Komutan Ca'fer b. Felâh, Dimaşk'ta bulunanların Fâtımî hâkimiyetine girmeyi reddettiklerini görünce hemen harekete geçti. İki taraf arasında İbnü'd-Devâdârî'nin ifadesiyle çocukları yaşlandıracak cinsten şiddetli çarpışmalar meydana geldi.⁸⁸⁰ Dimaşk halkı savaşın olduğu günün akşamına kadar direnerek Fâtımîler'e geçit vermedi. Gece olunca iki taraf istirahatâ çekildi. Ertesi gün mücadeleye kaldıkları yerden devam ettiler. İki taraftan da çok sayıda kimse ölmesine rağmen savaş bütün hızıyla sürdü. Ancak düzensiz bir ordu ile karşılarında düzenli bir orduya karşı savaşmaya çalışan Dimaşk halkı daha fazla mücadeleyi devam ettiremeyerek yenilgiye uğradı. Savaş meydanından geri çekilen Dimaşklılar'ı Şerîf ibn Ebî Ya'lâ geri döndürmeye çalışmışsa da bunda başarılı olamadı. Fâtımî askerleri Dimaşk halkını Câbiye kapısına kadar çekilmeye zorlayarak buradaki çarşı ve pazarları ateşe verdiler. Bu sırada şehirde bulunan Âtike adlı yere ve Haccâc sarayına vararak burada buldukları her şeyi yağmaladılar ve halkı kılıçtan geçirdiler.⁸⁸¹

Rivayete göre Şerîf ibn Ebî Ya'lâ şehir halkının Fâtımîler'e karşı şansının kalmadığını görünce savaşı devam ettirmenin gereksiz olduğunu görmüş ve şehirden ayrılmıştır. Dimaşk halkı ertesi sabah korku içerisinde uyanmış, bu sırada eş-Şerîf el-Ca'ferî adında şehrin önde gelenlerinden birisi komutan Ca'fer b. Felâh ile görüşmeye gitmiş, Ca'fer, halkın evlerine kapanıp dışarı çıkmamaları gerektiğini ve bunu yaptıkları takdirde korkmalarını gerektiren bir durumun olmayacağını ve kendilerine iyiliklerde

⁸⁷⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/124 (İng., 92).

⁸⁷⁹ İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 67/138-139. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/310.

⁸⁸⁰ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/127.

⁸⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/310; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/124 (İng., 92).

bulunacağını vadetmiştir. eş-Şerîf el-Ca'ferî, halka evlerinden çıkmamaları gerektiğini ifade edince halk da buna uymuştur. Fâtımî askerleri daha sonra şehre girerek her tarafı tahrip etmiş, halk da yapılanları görünce Fâtımî askerlerine saldırarak onlardan bir kısmını öldürmüştür. Akabinde şehrin etrafına hendekler kazarak askerlerin şehre girmelerini engellemeye çalışmışlardır. Ancak Fâtımî askerleri saldırılarını şiddetlendirmiş, şehir halkı daha önce şehirden gitmiş olan Şerîf Ebü'l-Kâsım b. Ebî Ya'lâ el-Hâşimî'nin yanına giderek kendisinden Fâtımîler ile görüşmesini talep etmişlerdir. Bu görüşmeler meyvesini vermiş neticede Fâtımîler 16 Zilhicce 359 (20 Ekim 970) tarihinde şehri ele geçirmişlerdir.⁸⁸²

İbnü'd-Devâdârî ve Makrîzî'nin aktardığına göre Ca'fer b. Felâh şehri teslim etme noktasında işini kolaylaştırmayan Dımaşk halkına karşı çok sert bir cezalandırma yöntemi uygulamıştır. Şehrin önde gelenlerinden bir grubun antlaşma şartlarını görüşmek adına Şemmâsiye'de bulunan Ca'fer b. Felâh'ın yanına gelmesinin ardından Fâtımî askerleri heyette bulunanlara kötü davranarak elbiselerini çıkarmışlar, hatta bazılarını yaralamışlar ve öldürmüşlerdir. Bu durumu öğrenen halkın içinden bazı kimseler Cami minaresine çıkarak insanlara durumu haber vermişlerdir. Bu sırada halk Fâtımî askerlerinin kendilerine nasıl davranacakları hususunda korku ve endişe içerisinde beklemekteydiler. Dımaşk halkının önde gelenleri ile Ca'fer b. Felâh arasında yazışmalar gerçekleşmiş ancak Ca'fer onları ateş ve kılıç ile korkutmuştur. Ca'fer b. Felâh'ın barış yapma noktasında geri durduğunu gören Dımaşklılar bu durum karşısında tedirgin olmuş, neticede görüşmeden olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Daha sonra Dımaşk'ın önde gelenleri bir kez daha Ca'fer b. Felâh ile görüşerek kendilerini affetmeleri için ona yalvarmışlardır. Ca'fer ise onlara kadınlarını yanlarında saçları açık bir şekilde⁸⁸³ getirmeleri ve yüzlerine toprak saçarak kendisinden af dilemeleri karşılığında onları affedeceğini açıklamıştır. Dımaşklılar da başka seçeneklerinin olmadığını bildiklerinden Ca'fer b. Felâh'a itaat etmek zorunda kalmışlardır.⁸⁸⁴

İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre meydana gelen son çarpışmalarda şehrin belli bir bölümü yok olmuş ve birçok ev yanmıştır. Komutan Ca'fer b. Felâh'ın sâhibüşşurtası Cuma

⁸⁸² İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 67/138-139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/310-311; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moêzz", 1837, 71; Wüstenfeld, *Geschichte*, 111-112.

⁸⁸³ İbnü'd-Devâdârî'den yüzleri açık bir şekilde ifadesi de yer almaktadır. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/128.

⁸⁸⁴ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 6/127-128; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/53-54; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/124-125 (İng., 92-93).

günü şehre girince halkı teskin ederek onlara iyi davranmıştır.⁸⁸⁵ Ca'fer b. Felâh şehrin bir kısmını yağmalatmış, bir kısmına ise dokunmamış, askeriyle birlikte Cami'de Cuma namazını kılmış ve daha önce Abbâsî halifeleri adına okunan hutbeyi Dimaşk'ta efendisi Mu'izz adına okutmuştur.⁸⁸⁶

İbnü'd-Devâdârî ve Makrîzî'nin belirttiklerine göre Dimaşk'ta tamamen kontrolü sağlayan Fâtımî askerleri Cuma namazını kıldıktan sonra şehirde halkın mallarını yağmalamaya başlamıştır. Halk hemen askerlere karşı koymaya başlamış fakat içlerinden birçok kimse öldürülmüştür. Şehrin önde gelenleri meydana gelen hâdiselerden ötürü Ca'fer'in yanına gitmiş ancak Ca'fer askerleri tarafından yapılanları inkâr ederek onlara Mü'minlerin emirinin askerlerinin namaz için şehre girdiğini, kendilerinin ise askerleri öldürmeye çalıştıklarını belirterek tehdit etmiştir. Ayrıca onlara öldürülen adamları için şehirde bulunanların kendisine diyet vermeleri gerektiğini belirtmiş, onlar da bunu kabul etmişlerdir. Dimaşklıların lideri konumunda bulunan el-Akîkî el-Alevî olarak da bilinen Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Hasen el-Eşel b. Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ca'fer b. Abdullâh b. Hüseyin b. Alî b. Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib ve İbn Hişâm'ın içerisinde bulunduğu grup Ca'fer'e diyet olarak verilecek malları getirip teslim etmişlerdir. Ağır bir fidye miktarı ödedikleri anlaşılan şehir halkı ciddi bir maddî sıkıntıyla karşı karşıya kalmıştır.⁸⁸⁷ Komutan Ca'fer b. Felâh daha sonra askerlerinin ikâmet edecekleri yeri ayarlamıştır. Dimaşk surlarının dışındaki Dekke mevkinde Yezîd nehri güzergâhı askerlerin kalacakları yer olarak netleştirildi. Burada birçok mesken inşa edilmesinin yanında ayrıca çarşı ve pazarlar kuruldu. İnşa edilen yer adeta bir şehri andırmaktaydı. Ca'fer ayrıca burada kendisi için yüksekçe bir yere taştan göz alıcı bir saray yaptırdı.⁸⁸⁸

Fâtımî komutan Ca'fer b. Felâh, Dimaşk'ı ele geçirmesinin ardından şehirde asayişî sağlamak adına ciddi adımlar attı. Özellikle eli silahlı kimselere göz açtırmadı. Onlardan yakaladığı bir grubun boyunlarını vurdu ve cesetlerini çarmıha gerdi. Aralarında öncesinde Dimaşk halkına liderlik yaptığını ifade ettiğimiz Muhammed b.

⁸⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/311.

⁸⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/310; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/403; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/124 (İng., 92); Wüstenfeld, *Geschichte*, 110-111.

⁸⁸⁷ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/128; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/55; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/125 (İng., 93).

⁸⁸⁸ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/129; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/55. İbnü'd-Devâdârî'nin belirttiğine göre bu saray Karmatîler'in Dimaşk'a hâkim oldukları 360 yılında İbn Ebî'l-Müneccâ tarafından yıkılmıştır. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/129.

Usûd'ün kardeşi İshâk'ın da bulunduğu kişilerin kafalarını şehir kapılarına astı.⁸⁸⁹ Ca'fer b. Felâh'ın şehirde hâkimiyeti sağlamasının ardından Fâtımîler'e biat etmeyen bazı önde gelen kimseler bölgeden ayrıldı. Makrîzî, Muhammed b. Usûd ile Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî'nin Dımaşk'tan ayrılarak Ahsâ'da bulunan Karmatîler'e katıldıklarını ve onları Dımaşk'ı ele geçirmeleri için teşvik ettiklerini aktarmaktadır.⁸⁹⁰ Dâî İdrîs ise bu sırada Dımaşk'ta bulunan bazı Karmatîler'in deniz yoluyla Rum beldelerine kaçtıklarını belirtmektedir.⁸⁹¹ Ayrıca tarihçilerin naklettiğine göre Ca'fer b. Felâh, Muharrem 360'da (Kasım-Aralık 970) isyana meyilli olan bir grubu başlarında Şerîf İbn Ebî Ya'lâ ile birlikte Mısır'a göndererek Dımaşk'ı önemli bir isyancı kitlesinden arındırmıştır.⁸⁹²

Komutan Ca'fer b. Felâh Dımaşk'ta asayışı sağladıktan sonra bazı İsmâîlî uygulamaları tedavüle soktu. Bunlardan bir tanesi 5 Safer 360'ta (8 Aralık 970) ezana Mısır'da olduğu gibi "Hayye alâ hayri'l-amel" ifadesi ekletmesi olmuştur.⁸⁹³ Dımaşk'ta kimse bu yeniliğe karşı çıkmaya cesaret edememiştir. Ca'fer b. Felâh Cemâziyelâhîr ayında ise (Nisan 971) "Hayye alâ hayri'l-amel" ifadesini kamette de söylenmesini emretmiş, halk bu duruma çok üzölmüştür.⁸⁹⁴

İbnü'l-Esîr ve Makrîzî'nin naklettiğine göre Dımaşk'ın kuzeyinde yer alan Halep ve Humus şehirlerinde de hutbe Halife Mu'izz adına okunmaya başlamıştır. Bu bilgiye göre Hamdânîler'in Halep kolunun kurucusu ve ilk emiri olan Seyföddeve'nin (333-356/944-967) azatlısı olan Kar'uveyh ile Seyföddeve'nin oğlu Ebü'l-Me'âlî Şerîf anlaşarak birlikte⁸⁹⁵ Halep ve Humus'ta hutbeyi Mu'izz adına okutmuşlardır.⁸⁹⁶ Görünen

⁸⁸⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/126 (İng., 94). İbnü'd-Devâdârî, kafası kesilenlerin 12 kişi olduklarını belirtmektedir. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/129.

⁸⁹⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/56; a.mlf., *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/126 (İng., 94).

⁸⁹¹ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 700 (İng., 240).

⁸⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/311; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/62. İbn Asâkir, İbn Ebî Ya'lâ el-Hâşimî'nin Bağdat'a gitmek için Dımaşk'tan kaçtığını aktarmaktadır. Ca'fer onu yakalayıp getirene yüz bin dirhem sözü vermiş, nihayet Adiy kabilesinden birisi tarafından çölün ortasında yakalanarak Ca'fer'e getirilmiştir. Bilgi için bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 67/139-140; Halîl b. İzzeddîn es-Safedî, *Tuhfetü zevi'l-elbâb fi-men hakeme bi-Dımaşk mine'l-hulefâ* ve 'l-mülûk ve 'n-nüvvâb, nşr. İhsan bint Saîd Hulûsî-Züheyr Hamîdân es-Samsâm (Dımaşk: Menşurâtu Vizâreti's-Sekâfe, 1991), 1/370-371. İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn bu olayın tarihini 360 Zilhicce (Eylöl-Ekim 971) olarak verirken; Makrîzî herhangi bir tarih zikretmemektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/311; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/62. Sibt İbnü'l-Cevzî ise İbn Ebî Ya'lâ'nın "Berber'e" kaçtığını, yakalanmasının ardından Ca'fer'in ona iyi davrandığını ve akabinde beraberindekiler ile Mısır'a gönderdiğini aktarmaktadır. Onun "Berber" ifadesinden nereyi kastettiği anlaşılmamaktadır. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423.

⁸⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/328-329; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 700 (İng., 240); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 76.

⁸⁹⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/418; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/61.

⁸⁹⁵ Kar'uveyh ile Ebü'l-Me'âlî arasında yaşananlar hakkında bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/314.

⁸⁹⁶ Hüseyinî Râzî, *Târîhu Umûmî*, 283a; Kürd Alî, *Hitatü's-Şâm*, 1/197. Quatremère, Hama'yı da eklemektedir Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 63-64. İbnü'l-Esîr, bu olayın 359 yılı

o ki Mu‘izz’in Mısır’ı ele geçirmesinin ardından Dımaşk’ı topraklarına katması, bölgede önemli bir ses getirmiş ve bunu gören bazı yerel yöneticiler Bağdat’ta Büveyhîler’in nüfuzu altında bulunan Abbâsî halifesine bağlılıklarını bırakarak Bilâdüşşam’da önemli bir güç haline gelen Fâtımî Halifesi Mu‘izz’e biat etmekte gecikmemişlerdir. Zira İbn Zâfir’in belirttiğine göre Ca‘fer b. Felâh sadece Dımaşk’ı ele geçirmekle kalmamış, Bilâdüşşam bölgesinde denize kıyısı bulunan bütün sahil şeridini ele geçirmiş ve böylece Bilâdüşşam’ın kuzeyi hâriç bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına almıştır.⁸⁹⁷

Fâtımîler’in Dımaşk’ı ele geçirmesi Mısır’ı ele geçirmesi gibi kolay olmamıştır. İki taraf arasında yaşananlara bakıldığında Dımaşk halkının, çoğunluğu Mağribli olan Fâtımî askerlerini memleketlerinde görmek istememeleri ve bundan ötürü ortaya koydukları ciddi bir mukavemet göze çarpmaktadır. Öte yandan başta komutan Ca‘fer b. Felâh olmak üzere çoğunluğu Berberî-Kutâme kabilesine mensup Fâtımî askerleri Dımaşklılar’a Taberiye’de ilk karşılaştıkları andan itibaren çok kötü muamelelerde bulunmuşlardır. Yaşanılan hâdiselerin sosyolojik bağlamına ve tarihî arka planına bakıldığında Dımaşk halkının Emevîler dönemiyle birlikte Alî b. Ebî Tâlib’in soyundan gelenlere mesafeli davrandıkları bilinen bir husustur. Dolayısıyla Fâtımîler’in egemenliğini en başından itibaren bu sebepten ötürü yadsımış olabilirler. Zira ileride de göreceğimiz üzere Dımaşk halkı, Fâtımîler’in yönetimi altında kalmak istememelerinden ötürü birçok isyan çıkaracaktır. Bu isyanlar, Fâtımî askerleri tarafından her defasında çok kanlı bir şekilde bastırılmış ve Dımaşk halkına çeşitli kötü muameleler yapılmıştır. İhşîdîler’in yönetimi altında bulunan Mısır ve Bilâdüşşam bölgesinde Fâtımîler’e karşı sergilenen farklı iki tavrın diğer bir nedeni ise Fâtımîler’in dailerini Mısır’a nazaran Bilâdüşşam bölgesinde daha az görevlendirmiş olmalarıdır. Daha önce de bahsedildiği üzere Kâfûr’un ölümünün ardından bürokrasi dâhil birçok kimse Mu‘izz’i Mısır’ı ele geçirmesi için teşvik etmişti. Dolayısıyla Fâtımî/İsmâilî

Rebîülâhîr ayında (Şubat-Mart 970) olduğunu ifade ederken; Ebü'l-Fidâ ve Makrîzî herhangi bir tarih zikretmemektedirler. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/323; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/111; Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/127 (İng., 95).

⁸⁹⁷ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 24. Araştırmacı Fatma Çapan Fâtımîler’in eline geçen Bilâdüşşam topraklarının idaresine emir Seyfûddeve Münzir’in getirildiğini kaydetmektedir. Öncelikle araştırmacının referans olarak gösterdiği eserde böyle bir bilgi mevcut değildir. Şayet burada Seyfûddeve Münzir ile Seyfûddeve el-Hâmdânî kastedilmekteyse Seyfûddeve Fâtımîler’in Bilâdüşşam’ı ele geçirmelerinden üç yıl önce 356 (967) yılında vefat etmiştir. Krş. bk. Çapan, “Fatımîlerin Doğu Politikası”, 2418; Muhammed Cemâlüddîn Sürûr, *en-Nüfûzü'l-Fâtımî fî bilâdi's-Şamve'l-Irak* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1957).

davet Dımaşk'ta Mısır'a nazaran sönük kalmış ve o nispette sempatiyle karşılanmıştır. Diğer taraftan başta komutan Ca'fer olmak üzere Dımaşk'ın ele geçirilmesi için gönderilen askerlerin çoğunluğunun sert mizaçlı Berberî-Kutâme kabilesine mensup olmaları Dımaşk halkının Fâtımîler'e karşı olan direncini artıran önemli bir faktör olmuştur.

Bazı tarihçiler Ca'fer b. Felâh'ın Dımaşk'ı ele geçirmesinden sonra kendisini komutanı Cevher es-Sıkıllî'den üstün görüp böbürlendiğini ve Cevher es-Sıkıllî'yi atlayarak direkt Mu'izz'e mektup gönderdiğini belirtmektedirler. Buna göre Ca'fer b. Felâh, Cevher es-Sıkıllî'den gizli bir şekilde Mu'izz'e yazdığı mektupta Mu'izz'e itaatini bildirmiş, Cevher es-Sıkıllî'nin konumunu düşürmüş ve kendi eliyle Allâh'ın efendisine fetih nasip ettiğini ifade etmiştir. Mu'izz, bunu haber alınca çok sinirlenmiş ve onun bu davranışını kınayan bir mektubu kendisine göndermiştir. Mektubunda Mu'izz, onun büyük bir yanlış yaptığını, kendisini Mağrib'den Cevher es-Sıkıllî ile birlikte gönderdiğini, dolayısıyla öncelikle Cevher es-Sıkıllî'ye yazması gerektiğini ifade ederek bir daha onu aşmaması gerektiğini tembihlemiştir. Ayrıca onun yaptığı bu hareketin nezdinde kabul edilemeyeceğini ve Cevher es-Sıkıllî'nin kendisine olan öncelikli bağlılığını göz ardı edemeyeceğini ifade etmiştir. Ca'fer b. Felâh, Mu'izz'in bu mektubuna sinirlenmiş, ayrıca bu mektuptan Cevher es-Sıkıllî bir şekilde haberdar olmuştur. Aralarındaki soğukluk Karmatîler'in Dımaşk'ı ele geçirmek için geldiklerinde Ca'fer'in Cevher es-Sıkıllî'den hiçbir şekilde yardım istemeyişi ile de kendisini göstermiştir.⁸⁹⁸ Bu rivayetin doğru olma ihtimâli yüksektir. Ancak buradan Ca'fer b. Felâh'ın Dımaşk'ta başına buyruk hareket ettiği sonucu çıkarılmamalıdır. Zira ileride de göreceğimiz üzere Ca'fer b. Felâh Antakya seferine çıkmadan önce komutanı Cevher es-Sıkıllî'den izin istemiş, o da kendisine izin vermiştir. Müsterik Quatremère, Ca'fer'in bu tutumunun Cevher es-Sıkıllî'nin kulağına gittiğini ancak astına karşı herhangi bir olumsuz tavır sergilemediğini, Ca'fer'in de Dımaşk'a gittikten sonra Cevher es-Sıkıllî ile hiçbir konuda yazışmaya tenezzül etmediğini ve ondan Karmatîler'e karşı kendisine yardım etmesini istemediğini ifade etmektedir.⁸⁹⁹

⁸⁹⁸ İbn Sa'îd el-Mağribî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 104; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/94; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 25.

⁸⁹⁹ Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 72-73.

Komutan Ca'fer b. Felâh, Dimaşk'ta emniyeti tesis ettikten sonra Bilâdüşşam bölgesinde bulunan bazı şehirlere de askerî birlikler sevk etti. Ezrak⁹⁰⁰ adlı komutanı Humus ve Fâtımîler'in kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî'nin Mağrib'e geçmeden önce ikâmet edip İsmâîlî daveti yönettiği Selemiye'ye gönderdi. Selemiye halkı, daha önce Ubeydullâh el-Mehdî'nin zamanı gelip kendilerine itaat ettikleri takdirde onlardan haraç alınmayacağına dair yazmış olduğu yazıyı komutan Ezrâk'a gösterdi. O da durumu Ca'fer'e bildirdi ve Ca'fer onlardan haraç almamasını emretti.⁹⁰¹

Bilâdüşşam bölgesinin önemli bir bölümünü ele geçiren Fâtımî ordusu, daha sonra Bizans İmparatorluğunun elinde bulunan Bilâdüşşam'ın kuzeyindeki topraklara gözünü dikti.⁹⁰² Komutan Ca'fer b. Felâh, Dimaşk ve etrafını tamamen güvenli hale getirmek adına Kuzey Bilâdüşşam bölgesinde bulunan Antakya'yı ele geçirmeye karar verdi. Ca'fer, Cevher es-Sıkkîlî'den Antakya'ya yönelik askerî harekât düzenlemek için izin istemiş ve bu izin kendisine verilmiştir.⁹⁰³ Bu sırada Antakya ve çevresi 359 (969) yılında bölgeyi Hamdânîler'den alan Bizans İmparatorluğuna bağlıydı.⁹⁰⁴ Ca'fer b. Felâh Rebûlevvel 360'ta (Ocak 971) Filistin, Taberiye ve Dimaşk'tan topladığı çok sayıda askeri komutanı Fütûh⁹⁰⁵ liderliğinde Antakya üzerine gönderdi.⁹⁰⁶ Sefer yoğun kış şartları altında yapıldığı için ordu ilerlerken güçlük yaşamaktaydı. Çok geçmeden Fâtımî ordusu Antakya'ya vararak şehri kuşatma altına aldı. Bu sırada askerler

⁹⁰⁰ Dâî İdrîs, Fâtımî komutanın adını Tazrûf olarak vermektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 701 (İng., 241).

⁹⁰¹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/55.

⁹⁰² Firas Alkhateeb, *Kayıp İslâm Tarihi*, çev. Mustafa Alican (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 122.

⁹⁰³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/84; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 701 (İng., 241). Bazı araştırmacılar Ca'fer'in Cevher es-Sıkkîlî'den izin almadan Antakya üzerine saldırdığını ifade ediyorlarsa da bu hususta tarihî kaynakların vermiş olduğu bilgi açıktır. Bk. Ârif Tâmir, *Târîhu'l-İsmâ'iliyye* (Londra: Riyâdu'r-reyyis li'l-kütüb 1991), 2/143.

⁹⁰⁴ İbnü'l-Esîr ve Ebü'l-Fidâ 358-359 yıllarını verdikleri olayları zikrederken Bizans askerlerinin Şam'a gelerek etrafa saldırdıklarını, Trablusşâm'ı ateşe verdiklerini, Humus'u ele geçirdiklerini ayrıca Şam'da iki ay kaldıklarını ifade etmektedirler. Tarihçilerin burada Şam'dan kastettikleri muhtemelen Dimaşk'ın kuzeyinde bulunan diğer şehirlerdir. Zira 358 yılında Dimaşk, İhşîdî ve Karmatîler'in kontrolü altındayken; 359 yılında Fâtımîler'in kontrolü altına girmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/313-314; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/110. Makrîzî, bu sırada Antakya'nın yaklaşık üç yıldır Bizans İmparatorluğunun elinde bulunduğunu aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/126 (İng., 94).

⁹⁰⁵ Dâî İdrîs, komutanın adını Feth olarak vermektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 701 (İng., 241).

⁹⁰⁶ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/132-133; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/126 (İng., 94); Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 275. Nüveyrî, Ca'fer'in bizzat kendisinin Antakya üzerine yürüdüğünü belirtmektedir. Ancak onun Dimaşk'ta kalıp sefere Fütûh'u gönderdiği yönündeki bilgiler doğruya daha yakın gibi durmaktadır. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/84. Dâî İdrîs ordunun sayısını yirmi bin olarak vermektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 701 (İng., 241). Schlumberger, bu sırada İmparator Çimiskes'in Bulgaristan'da seferde olduğunu belirtmektedir. Bk. Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 196.

Antakya'ya hayvan yemi taşıyan bir kafilayı iki yüz katır ile birlikte ele geçirdiler.⁹⁰⁷ Kuşatma devam ederken Ca'fer b. Felâh dört bin kişilik bir birliği de Fâtımî komutan Arâis liderliğinde İskenderun şehrine sevketti. Tarsus'un yöneticisi İbnü'z-Zeyyât da Fâtımî ordusuna destek için harekete geçti. Antakya kuşatması sürerken Arâis ve İbnü'z-Zeyyât liderliğindeki ordu İskenderûn'un hâkimi Bizanslı komutan Tâberbârî⁹⁰⁸ ile mücadeleye girişti. Fâtımî askerleri içerisinde ipek bulunan Bizans çadırlarının olduğu yere saldırarak yağmalamalarda bulunmuş ancak Taberbârî bu hamleyi görünce Fâtımî askerlerin üzerine şiddetli bir şekilde saldırmıştır. Çadırlarda bulunan eşyaları yağma etme derdinde oldukları anlaşılan Fâtımî askerleri Taberbârî'nin bu hamlesi karşısında etkisiz kalarak yenilgiye uğramışlardır. Komutan Arâis bir dağa tırmanıp kaçarken, beraberindeki Fâtımî askerlerinin birçoğu Bizans askerleri tarafından katledilmişlerdir.⁹⁰⁹ Böylece İskenderun şehrine Fâtımî askerlerince yapılan hamle başarısız olmuştur. Bu sırada Karmatîler'in Dımaşk'a yürüdüklerini haber alan Ca'fer b. Felâh ise acele bir şekilde Fütûh'un beş aydır sürdürdüğü Antakya kuşatmasını kaldırarak yardıma gelmesini emretmiştir.⁹¹⁰ Neticede büyük umutlar ile alınması planlanan Antakya ve civarı ele geçirilememiş,⁹¹¹ böylece Fâtımî ordusu bölgedeki ilk başarısızlığını tatmıştır. Elbette bu yenilgi devlet adına ciddi bir itibar kaybı olmuştur. Zira Sicilya ve Batı Akdeniz'de Bizans'a karşı büyük bir üstünlük kuran Fâtımîler'in, Bilâdüşşam'ın kuzeyinde de aynı başarıyı yakalayacağı ön görülerek bu saldırı

⁹⁰⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/56; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/126 (İng., 94).

⁹⁰⁸ Araştırmacı Walker bu isimlendirmenin yanlış olduğunu ifade etmekte, İbnü'l-'Adîm'in eserinde "Nikephoros'un hizmetlisi Turbâzî" olarak verdiği ifadenin doğru olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca onun önceki İmparator Nikephoros Phokas'ın yeğeni Peter Phokas olduğunu belirtmektedir. Bk. Kemâlüddîn Ömer İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, nşr. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 94; P. E. Walker, "A Byzantine Victory Over the Fâtımids at Alexandretta (971)", *Byzantion* 42/2 (1972), 437. Ayrıca Nikolaos adlı bir komutan da Fütûh ile savaşmak için bölgeye gönderilmişti. Bk. Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 196-197; Walker, "A Byzantine Victory", 432.

⁹⁰⁹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/133. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/56; Sürûr, *en-Nüfûzü'l-Fâtımî*, 22.

⁹¹⁰ Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, 146; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/56; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 195. Nüveyrî ve Dâî İdrîs ise Bizans'a destek kuvvet geldiği için kuşatmanın kaldırıldığını belirtmektedirler. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/84; Dâî İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 701-702 (İng., 241). Schlumberger, Yahyâ el-Antâkî hâricinde İslâm tarihçilerinin Fâtımîler'in Bizans'a yenildiklerinden bahsetmediğini ifade etmektedir. Walker, onun eline İbnü'd-Devâdârî, Makrîzî ve Dâî İdrîs'in eserlerinin geçmemesinden ötürü böyle bir ifadeyi kullandığını belirtmektedir. Krş. Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 197; Walker, "A Byzantine Victory", 433.

⁹¹¹ Araştırmacı Hüseyin Ali; "Fâtımîler'in Antakya'yı geri almalarına yönelik hamlenin başarısız olduğunu" ifade ederek Antakya'nın Bizans İmparatorluğundan önce Fâtımîler'in elinde olduğunu ima etmektedir. Ancak bu doğru değildir. Bizans İmparatorluğundan önce Antakya ve çevresi Hamdânîler'in elindeydi. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/318-319; Hüseyin Ali, "Fâtımî-Bizans Siyasî İlişkileri (971-1069)", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 6 (2022), 7.

gerçekleştirilmişti. Ancak planlar tutmamış, Bizans karşısında alınan hezimet Bilâdüşşam'ın kuzeyinin ele geçirilmesini engellemiştir. Tarihçi İbnü'd-Devâdârî'nin, Fâtımîler'in Bizans İmparatorluğu karşısındaki bu başarısızlığını, zayıflamalarının başlangıcı ve otoritelerinin dağılmaya başlaması olarak görmesi⁹¹² biraz mübalağalı görünmektedir. Zira Fâtımîler bu hezimetten sonra Mu'izz'in oğlu Nizâr Azîz-Billâh döneminde Dımaşk ve civarını ellerinde tutmaya devam edeceklerdir.

1.7. Karmatîler İle İlişkiler

1.7.1. Karmatîler'in Dımaşk'ı Ele Geçirmeleri

Fâtımîler'in Dımaşk'ı ele geçirmeleri kendileri gibi Şîî-İsmâîlî anlayışa sahip olan Bahreyn Karmatîleri'yle karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur. Karmatîler'in baştan itibaren kendileri gibi Şîî-İsmâîlî anlayışa sahip Fâtımîler'e biat etmeyip onlarla mücadele etmelerinin altında yatan temel unsur elbetteki her iki tarafın imâmet konusunda farklı düşünceye sahip olmalarıydı. Her iki tarafın birbirini düşman olarak görmesine neden olan bu ayrılık önceden geçtiği gibi Karmatîler'in lideri kabul edilen Hamdân Karmat'ın merkezî liderlikten ayrılmasıyla başlamıştı.⁹¹³ Ancak bu dönemde her iki tarafı savaş meydanında karşı karşıya getiren siyasî, askerî ve iktisadî açıdan çok daha somut bir neden mevcuttu. Şöyle ki Karmatîler, 357 (968) yılında İhşîdîler'in idaresi altında bulunan Dımaşk ve çevresini ele geçirmişlerdi. Ancak daha sonra yapılan anlaşma ile ele geçirdikleri bu yerleri yıllık 300.000 dinar⁹¹⁴ karşılığında İhşîdî emiri nâibi Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç'a bırakmışlardı.⁹¹⁵ Dolayısıyla Fâtımîler'in Dımaşk ve çevresini ele geçirmeleri, idaresi İhşîdîler'de bulunan Karmatîler'in sahibi oldukları bir bölgeyi ele geçirmeleri anlamına gelmekteydi. Bundan daha önemlisi Karmatîler'in buradan elde ettikleri 300.000 dinar değerindeki yıllık vergiyi bundan sonra artık tahsil edemeyecek olmalarıydı. Nitekim İbn Haldûn'un belirttiğine göre Fâtımîler'in Dımaşk'ı

⁹¹² İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/133. Araştırmacı Walker, Fâtımîler'in Bizans karşısındaki yenilgilerine ne kadar önem atfedileceğini bilmenin zor olduğunu, Antakya kuşatmasını sona erdirmeye etkili olduğunu ve muhtemelen böylece çevredeki şehir ve kasabaların üzerindeki Bizans hegemonyasını yeniden teyit ettiğini ifade etmektedir. Bk. Walker, "A Byzantine Victory", 439.

⁹¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/167-168 (İng., 141); Daftary, *Muhallif İslâm'ın 1400 Yılı*, 157-158. Fâtımîlerle-Karmatîler arasındaki mücadelenin seyri hakkında geniş bilgi için bk. Michael Jan De Goeje, *Mémoire Sur Les Carmathes Du Bahrain Et Les Fâtîmîdes* (Leiden: E. J. Brill, 1886); 176-196.

⁹¹⁴ Wüstenfeld bu rakamı 100.000 dinar olarak vermektedir. Bk. Wüstenfeld, *Geschichte*, 112-113.

⁹¹⁵ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 57; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 1; Charles François Defrémery, "Histoire Des Ismaéliens De La Perse", *Journal Asiatique*, 8/2 (Paris: 1856, 375. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/78.

ele geçirmelerinin ardından Karmatî lideri Hasan el-A'sam daha önce Dimaşk için İhşîdîler'den almış olduğu vergiyi Fâtımîler'den talep etmiş ancak onun bu talebi reddedilmiş, bundan dolayı Hasan el-A'sam Halife Mu'izz'e olan bağlılığını bırakarak Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh'a biat etmiştir.⁹¹⁶ İbn Tağrîberdî de geçen bir bilgiye göre ise Fâtımîler, Mu'izz'in hilâfet merkezini Mısır'a taşımasına kadar İhşîdîler'in Karmatîler'e ödemiş oldukları vergiyi ödemeye devam etmişlerdir. Ancak Mu'izz'in Mısır'a gelmesiyle birlikte Karmatîler'e vergi ödemekten vazgeçilmiştir.⁹¹⁷ Her iki durumda da Fâtımîler'in Karmatîler'in sahip oldukları Dimaşk'ı ele geçirmeleri ve sonrasında vergi ödemeyi reddetmeleri Karmatî lideri Hasan b. Ahmed el-A'sam'ın Dimaşk'ı geri alabilmek için Fâtımîler'e savaş açmasına sebep olmuştur. Öte yandan Dimaşk'ta bulunan Ukayl kabilesinin liderlerinden Muhammed b. Usûd ve Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî'nin Bahreyn'e giderek Karmatî liderini bu hususta teşvik etmeleri onun böyle bir karar almasında etkili olmuştur.⁹¹⁸

Nihayet Karmatî lideri Hasan el-A'sam⁹¹⁹ 360 (971) yılında Dimaşk'ı Fâtımîler'den geri almak için ordusuyla birlikte Kûfe'ye doğru harekete geçmiştir. Ancak bunun öncesinde Bağdat'ta bulunan Büveyhî Hükümdarı Bahtiyâr'a Ebû Tarîf Adî b. Muhammed b. Muammer'i göndererek yardım talebinde bulunmuştur.⁹²⁰ Hatta İbn Tağrîberdî de yer alan bir bilgiye göre Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh'tan yardım talebinde bulunmak için bizzat kendisi Bağdat'a gitmiştir. Ancak Halife Mutî'-Lillâh her iki tarafın da Karmatî olduğunu ve aynı şeye inandıklarını, Fâtımîler'in sünnetleri ortadan kaldırıp âlimleri öldürdüklerini, kendilerinin ise Hacca gidilmesini engellediklerini ve Hacerülesved'i yerinden çıkarıp götürdüklerini ve daha başka türlü türlü işler yaptıklarını belirterek onun bu yardım talebine sıcak bakmamıştır. Bahtiyâr ise Hasan el-A'sam'a nasıl istiyorsa öyle hareket etmesini söylemiştir.⁹²¹

İbn Tağrîberdî de yer alan yukarıdaki bilginin dışındaki rivayetlerin büyük çoğunluğunda talep edilen yardımın verildiği, Hasan el-A'sam'ın bu konuda teşvik

⁹¹⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/116-117. İbn Haldûn'un Fâtımî-Karmatî ilişkisi üzerine serdettiği bilgiler hakkında eleştiri ve değerlendirmeler için bk. Wilferd Madelung, *The Fâtımids and the Qarmatîs of Bahrayn*, *Mediaeval Ismâ'îlî History and Thought* içerisinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 36-40; Ali Avcu, "Fatımî-Karmatî İlişkisine Dair Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 244-249.

⁹¹⁷ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 4/78. Ayrıca bk. Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/605-606.

⁹¹⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/56; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/126 (İng., 94).

⁹¹⁹ İbnü'l-Esîr, Hüseyin b. Ahmed olarak vermektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/326.

⁹²⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/184.

⁹²¹ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/78; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 77.

edildiği kaydedilmektedir. Hatta İbn Zâfir bir adım daha ileriye giderek Hasan el-A'sam'ın Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh'ın emriyle harekete geçtiğini kaydetmektedir.⁹²² Abbâsî halifeliğinin ve Büveyhîler'in Mu'izz'in Mısır ve Bilâdüşşam'ı ele geçirmesinin ardından Bağdat'a yönelmesi yönünde büyük bir endişeye kapıldıkları ve bu sırada onu engellemek için kendilerinin doğrudan müdahale edecek bir güçlerinin bulunmadığı dikkate alındığında onların Karmatî liderini teşvik etmeleri hatta ona yardım da bulunmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim ilgili rivayetlere bakıldığında Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın yardım talebine karşılık bir milyon dirhem, bin adet zırh, bin adet kılıç, bin adet mızrak, bin adet yay ve bin adet sadak gönderen Büveyhî hükümdarı Bahtiyâr,⁹²³ ayrıca Hamdânîler'in Musul lideri Ebû Tağlib Gazanfer'in Karmatîler'e 400.000 dirhem destekte bulunmasını emretmiştir.⁹²⁴ Bunun üzerine Ebû Tağlib Gazanfer, Hasan el-A'sam'a birçok mal ve hayvan yemi göndermiş ayrıca yazmış olduğu mektupta kendisinin onun yerinde olmak istediğini, çağırması durumunda yardıma geleceğini bildirmiştir. Üstelik yanında bulunan İhşîdî askerlerinden ve kendi askerlerinden Dimaşk'a gitmek isteyenlere engel olmayacağını, gitmek isteyen Hasan el-A'sam'a katılmasını, zira artık iki ordunun tek amaç için hareket ettiğini belirtmiştir.⁹²⁵ Ardından çoğunluğu önceden Mısır ve Filistin'de bulunan İhşîdî askerlerinden oluşan büyük bir orduyu Karmatî liderinin ordusuna katılması için göndermiştir.⁹²⁶

Kûfe'de bulunduğu esnada Büveyhîler'in ve Hamdânîler'in göndermiş oldukları yardımlar kendisine ulaşan⁹²⁷ Karmatî lideri Hasan el-A'sam ordusuyla birlikte Kûfe'den Rahbe'ye⁹²⁸ geçmiştir.⁹²⁹ Nüveyrî'nin aktardığına göre Rahbe'den sonra Merc köyüne gelen Hasan el-A'sam burada Alî b. Mûlât adlı bir Fâtımî ile karşılaşmış ve onu

⁹²² İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvel*, 24. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/84.

⁹²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423.

⁹²⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 1; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/126 (İng., 94-95); De Sacy, "Introduction", 220. Ayrıca bk. Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 57.

⁹²⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/184; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/134. İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre Ebû Tağlib Gazanfer önceden beri Karmatî lider Hasan el-A'sam ile irtibat halindeydi. Buna göre o, 358 yılında (968-969) Karmatîler'in kontrolünde bulunan Bahreyn'deki Hecer'e 50.000 dirhem değerinde gösterişli hediyeler göndermişti. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/316.

⁹²⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/184. Nüveyrî, Ebû Tağlib'in Hasan el-A'sam'a yaptığı yardımı, Fâtımî kumandanı Ca'fer b. Felâh ile yaptığı yazışmalarda Ca'fer'in kendisine karşı sert çıkıp tehdit etmesine bağlamaktadır. Bilgi için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/184-185.

⁹²⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423.

⁹²⁸ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/33-34.

⁹²⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/185; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/134; Wüstenfeld, *Geschichte*, 113.

yanındaki birçok kimseyle birlikte öldürmüştür.⁹³⁰ Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın ordusuyla birlikte üzerine geldiğini haber alan Ca'fer b. Felâh ise kaynakların aktardığına göre düşmanını küçümseyici tavırlar sergilemiştir.⁹³¹

Hasan el-A'sam ⁹³² komutasındaki Karmatî ordusu 6 Zilkade⁹³³ 360 (31 Ağustos 971) Perşembe günü Ca'fer b. Felâh⁹³⁴ komutasındaki Fâtımî ordusu ile karşı karşıya geldi. Karmatî ordusunun taşıdığı siyah bayraklar üzerinde⁹³⁵ Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh'ın ve oğlu Abdülkerîm'in adları ile "Hakka yönelenlerin bayrağı" ifadesi yer almaktaydı. Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî'nin büyük yararlılıklar gösterdiği bu savaşta Benî Ukayl ve Benî Kilâb kabilelerinin desteğiyle Karmatîler Fâtımî ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu mağlubiyet sonrasında dağılan Fâtımî ordusu kaçmaya başladı. Fezâre ve Mürre kabilesi mensuplarıyla birlikte Dekke'ye kaçmak isteyen Ca'fer b. Felâh çıkan kargaşada kendisini tanımayanlar tarafından öldürüldü.⁹³⁶ Bu sırada geri kalan Fâtımî askerleri Rîh vadisine ulaşmak isterken kılıçtan geçirildi. Diğer geri kalanlar ise dağlara tırmanarak canlarını zor kurtardılar. Fâtımî ordusunu hezimete uğratan Karmatî ordusu ise gece karanlığı bastırınca kadar yağma ile meşgul oldu. Savaş sonrası Dimaşk halkına emân verildi.⁹³⁷ Bütün mal varlığına el konulan Ca'fer b. Felâh'ın cesedi ise Dimaşk'ın dışında bir yolda bulunarak getirildi ve Muhammed b. Usûd kafasını keserek evinin duvarına astı. Böylece o, daha önce Ca'fer b. Felâh tarafından şehirde silah taşıdığı için öldürülen kardeşi İshâk b. Usûd'un intikamını almış oldu.⁹³⁸

⁹³⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/185; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 79.

⁹³¹ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 57; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 1; Makrîzî, Ca'fer'in arkadaşlarının ona Karmatîler ile şehrin dışında savaş yapmalarını önerdiklerini ve bu teklifin Ca'fer tarafından kabul edildiğini aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/57.

⁹³² İbn Kesîr, Hüseyin olarak vermektedir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/327.

⁹³³ Sibt İbnü'l-Cevzî, Hasan el-A'sam'ın Dimaşk'ı Zilhicce ayında kuşattığını ifade etmektedir. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/417.

⁹³⁴ Bazı tarihçiler Ca'fer'in bu sırada hasta olduğunu ifade etmektedirler. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/361.

⁹³⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/78.

⁹³⁶ Dâî İdrîs, Ca'fer b. Felâh'ın öldürüldüğü tarihi 27 Şevvâl olarak vermektedir. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 714 (İng., 252). Sibt İbnü'l-Cevzî, Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın aynı mezhebe bağlı olmasından ötürü Ca'fer b. Felâh'ın ölümüne ağladığını ve bundan ötürü mersiye söylediğini ifade etmektedir. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/418. Tarihçi Kudâ'î, Ebû Ca'fer olarak vermektedir. Bk. Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 565.

⁹³⁷ Bazı tarihçiler Karmatîler'in Dimaşk'ı ele geçirdikten sonra halkına daha önce gözlerin görmediği kulakların duymadığı çeşitli eziyetler yaptıklarını ifade etmektedirler. Ancak İbnü'l-Esîr ve Makrîzî Karmatîler'in Dimaşk halkına emân verdiğini ifade etmektedir. Büveyhî, Hamdânî ve İhşîdî askerlerinin yardımını alan Karmatîler'in Dimaşk halkına emân vermiş olma ihtimâli daha güçlü görünmektedir. Krş. Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 57; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 1; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/326; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/127 (İng., 95).

⁹³⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/185; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/134-135; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/57-58. Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın Ca'fer b. Felâh'ı öldürerek Dimaşk'a hâkim olması hususunda

Fâtımîler'e karşı büyük bir zafer kazanan ve Dımaşk'ı ele geçiren Karmatî lideri Hasan el-A'sam Cami minberlerinden Mu'izz'i lânetletti. Kaddâh'ın çocukları olan Fâtımîler'in yalancı ve İslâm düşmanı olduklarını, onları en iyi kendilerinin bildiklerini, çünkü dedeleri Kaddâh'ın aralarından çıktığını ilân etti. Böylece o, Dımaşk'ta Abbâsîler adına yeniden hâkimiyeti tesis etmiş oldu.⁹³⁹ Öte yandan Hasan el-A'sam liderliğinde Karmatîler, Fâtımîler'i hezimete uğratarak ele geçirdikleri Dımaşk'ta çok sayıda mal-mülk toplayarak maddî durumlarına katkıda bulunmuşlar⁹⁴⁰ ve gerçekleşecek Mısır seferinin harcamalarını bu vesileyle finanse etme fırsatı bulmuşlardı.

Bu savaşta Karmatî ordusu karşısında mağlup olan Fâtımîler, ele geçirmelerinin ardından çok kısa bir süre sonra Bilâdüşşam bölgesindeki hâkimiyetlerini büyük ölçüde kaybetmiş oldular. Bu savaşta önemli bir galibiyet elde eden Karmatîler ise rakipleri Fâtımîler'e karşı daha da cesaretlendiler. Nitekim bir sonraki başlık altında ele alınacağı gibi arka arkaya iki defa Fâtımîler'in yeni hilâfet merkezi Kahire'yi kuşatma altına aldılar. Öte yandan bu savaşta Karmatîler'e destek veren Abbâsîler, Büveyhîler ve Hamdanîler geçici de olsa büyük Fâtımî tehlikesinden kurtulmuş oldular. Yine bu savaşta Fâtımî ordusunu mağlup ederek Dımaşk'ı geri alan Karmatîler bölgedeki siyaset denkleminin önemli ölçüde değişmesini sağlamış oldular.

1.7.2. Karmatîler'in Kahireyi Kuşatmaları

Dımaşk'ı ele geçiren Karmatî lideri Hasan el-A'sam vakit kaybetmeden Dımaşk'ta yerine Ahmed b. Mestûr'u bırakarak⁹⁴¹ ordusuna katılan birçok bedevi Arap kabilesiyle birlikte Remle'ye doğru hareket etti. Ardından Dımaşk ile Remle arasında bulunan yerleri ele geçirdi.⁹⁴² Bu sırada Hasan el-A'sam'ın Remle'ye doğru hareket ettiğini haber alan bölgedeki Fâtımî komutanı askerlerini Yâfâ şehrine kaydırarak burayı müstahkem hale getirdi. Buna karşılık şiddetli bir çarpışmanın ardından kısa bir süre

ayrıca bk. Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 57-59; Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/111-112; Halîl b. İzzeddîn es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 11/95-96.

⁹³⁹ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/607; Defrémery, "Histoire Des Ismaeliens De La Perse", 376; Michael Jan De Goeje, *el-Karâmita*, çev. Hüsniye Zîne (Amman: Dârü İbn Haldûn, 1978), 154; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 195. Araştırmacı Cengiz Tomar ise Fâtımîler'in 360 (970) yılında Bilâdüşşam'ı Karmatîler'den alma yönündeki ilk teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlandığını ifade etmektedir. Bk. Cengiz Tomar, "Suriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/548

⁹⁴⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/185; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/135.

⁹⁴¹ İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 6/9-10.

⁹⁴² Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 59. Ayrıca bk. Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 565.

içerisinde Remle'yi ele geçiren Hasan el-A'sam,⁹⁴³ daha sonra Fâtımî komutan Sa'âde b. Hayyân'ın⁹⁴⁴ bulunduğu Yâfâ'yı kuşatma altına aldı.⁹⁴⁵ Ancak bir müddet sonra buradaki kuşatmayı Ebü'l-Heycâ Abdullâh b. Ali b. Müneccâ el-Karmatî⁹⁴⁶ ve Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî'ye bırakarak kendisi Mısır'a yöneldi.⁹⁴⁷ Bu sırada Karmatîler ele geçirdikleri her yerde hutbeyi Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh adına okutarak ve önde gelenleri siyah elbiseler giyerek Abbâsî halifesi adına savaştıkları izlenimini vermekteydiler.⁹⁴⁸

Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın Fâtımîler'in üzerine doğru harekete geçmesi Mısır'da da bazı hareketlenmelere sebebiyet vermiştir. Makrîzî'nin ifadesine göre 360 yılı Şevvâl ayında (Temmuz-Ağustos 971) yani Hasan el-A'sam'ın Dımaşk'ı ele geçirmesinden bir ay önce Tinnîs halkı valilerine karşı ayaklanmış, neticede gelişen olaylar bazı kimselerin ölümüne yol açmıştı.⁹⁴⁹ Zilhicce 360'ta ise (Eylül-Ekim 971) Karmatî öncüleri Mısır beldelerine saldırılar düzenlemişlerdir. Külzüm'e⁹⁵⁰ ani baskın düzenleyen Karmatîler buranın valisi Abdülazîz b. Yûsuf ve beraberindeki malları ele geçirmişlerdir.⁹⁵¹ Karmatî öncüleri daha sonra 361 yılı Muharrem ayında (Ekim-Kasım

⁹⁴³ Hasan el-A'sam, Remle'yi ele geçirdikten sonra yerine Ebû Muhammed Abdullâh b. Ubeydullâh el-Hasenî'yi bırakmıştır. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423.

⁹⁴⁴ Makrîzî, Halife Mu'izz'in Mağrib'den 360 yılı Cemâziyelâhir ayında Sa'âde b. Hayyân'ı büyük bir orduyla Mısır'a gönderdiğini, Cevher es-Sıkkîlî'nin de onu Şevvâl ayında Remle'ye vali olarak atadığını belirtmektedir. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/128 (İng., 96). Nüveyrî ve İbnü'd-Devâdârî ise Cevher es-Sıkkîlî'nin 11.000 kişilik ordunun başında Sa'âde'yi Hasan el-A'sam'ın üzerine gönderdiğini ancak Hasan el-A'sam'ın üzerine geldiğini haber almasının ardından Yâfâ'ya sığınarak burayı tahkim ettiğini belirtmektedirler. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/185; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/135; Gil, *A History of Palestine*, 340. Makrîzî'nin belirttiğine göre komutan Sa'âde Muharrem 362'de (Ekim-Kasım 972) vefat etmiş, cenaze namazını Şerîf Müslim kıldırmıştır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/132 (İng., 101). Quatremère, şehven 660 yılında Sa'âde'nin Mu'izz tarafından Cevher es-Sıkkîlî'ye destek amaçlı gönderildiğini belirtmektedir. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtümite Moëzz", 1837, 174.

⁹⁴⁵ Nüveyrî, Dımaşk'taki birçok bedevi Arap kabilesinin Karmatî ordusuna katıldığını ve kuşatmanın çok şiddetlendiğini aktarmaktadır. Ayrıca Hasan el-A'sam'ın şehre hiçbir gıda maddesi girmemesi için çok ciddi bir titizlik gösterdiğini bunun aksine hareket edenlerin boyunlarının derhâl vurulduğunu, neticede şehirdeki birçok kimsenin açlıktan bineğini ve diğer hayvanları yemek durumunda kaldığını ve birçok kimsenin açlıktan öldüğünü aktarmaktadır. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 25/185. Ayrıca bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/188 (İng., 166); Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, 1/197.

⁹⁴⁶ Makrîzî diğer eserinde Ebü'l-Müneccâ olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/296.

⁹⁴⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîku Dımaşk*, 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/326; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/185, 28-29/84-85; Defrémery, "Histoire Des Ismaeliens De La Perse", 376-377. Dâî İdrîs, Sa'âde b. Hayyân'ın Karmatîlerce teslim alınmaya çalışıldığını ve kendisine bazı teklifler yapıldığını ancak onun "beni burada görevlendirenin kölesiyim" diyerek bu teklifleri geri çevirdiğini belirtmektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtümiyyîn*, 714 (İng., 252-253). Müsteşrik Quatremère, Hasan el-A'sam'ın 1 Rebîülevvel 361'de Yâfâ'dan yola çıktığını ifade etmektedir. Ancak bu mümkün görünmemektedir. İleride de değineceğimiz üzere bu tarihte Karmatîler ile Fâtımîler arasında savaş başlamıştır. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtümite Moëzz", 1837, 81.

⁹⁴⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/188 (İng., 166-167).

⁹⁴⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/129 (İng., 97).

⁹⁵⁰ Fustât'ın kuzeyinde bulunan bir şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/387-388.

⁹⁵¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/129 (İng., 97-98); Quatremère, "Du Khalife Fâtümite Moëzz", 1837, 82; Wüstenfeld, *Geschichte*, 114.

971) Mısır beldelerinden Fermâ'ya baskın düzenlemişler, Nüveyrî'nin belirttiğine göre vali Abdullâh b. Yûsuf⁹⁵² ele geçirilmiş ayrıca halktan yüksek meblağda değerli eşyalar alınmıştır.⁹⁵³ Karmatîler'in Fermâ'yı ele geçirmelerinin ardından Cevher es-Sıkillî, Yârûk⁹⁵⁴ adlı komutanı Fermâ'ya göndermiş, Yârûk ani baskın düzenleyerek İbnü'l-'Umer el-Karmatî'yi şehirden çıkarmış ve burada ele geçirdiği bazı önde gelen Karmatîler'i Mısır'a göndermiştir.⁹⁵⁵ Bu sırada Karmatîler'e destek vermek için ayaklandığı anlaşılan Tinnîs halkı, hutbeyi Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh adına okutarak siyah elbiseler giymişlerdi. Fâtımî komutan Yârûk onlar ile savaşa tutuşmuş ancak Safer ayında (Kasım-Aralık) yenilgiye uğramıştır.⁹⁵⁶ Karmatîler de Yârûk'u takip ederek Kahire'nin dışında bulunan Aynüşşems⁹⁵⁷ adlı yere gelmişlerdir.⁹⁵⁸ Tarihçiler 20 Safer 361'de (12 Aralık 971)⁹⁵⁹ Aynüşşems'e varan Karmatîler'e birçok Arap kabilesi ve ayrıca İhşîdî-Kâfûrî unsurların katıldığını belirtmektedirler.⁹⁶⁰ Bütün bu yaşanan olayları Mısır'ın farklı bölgelerinde henüz Fâtımî hâkimiyetini kabullenememiş muhalif unsurların varlığının bir işareti olarak görmek mümkündür.

Karmatîler, Kahire'yi kuşatma altına almadan önce Fâtımî komutan Cevher es-Sıkillî ciddi hazırlıklar yapmıştır. Öncelikle Kahire surlarının dışında bir atının geçmesini engelleyecek genişlikte bir hendek kazdırmıştır. Bu hendeğin üzerine büyük bir kapı yaptırmış, önceden İhşîdî meydanında bulunan bir demir kapıyı da üzerine eklemiştir. Buna ek olarak hendeğin üzerine iki ayrı kapı daha yaptırmıştır. Ayrıca

⁹⁵² Dâî İdrîs, Abdülazîz b. Yûsuf olarak vermektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 715 (İng., 253).

⁹⁵³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/85; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 715 (İng., 253). Makrîzî, sadece Fermâ'ya baskın düzenlendiğini aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/130 (İng., 98). Nüveyrî ayrıca Karmatîler'in Fermâ'da halktan, on beş bin deve ve katırın taşıdığı çeşitli mallar, altın ve gümüşten yapılmış kap/kacaklar bunların dışında birçok çadır ve çeşitli ağırlıklar aldıklarını belirtmektedir. Makrîzî de bu malların Karmatîler'in Aynüşşems'e geldiklerinde yanlarında bulunduğunu belirtmekte ancak bunların Fermâ halkından alındığına dair bir bilgi vermemektedir. Krş. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/85; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/296.

⁹⁵⁴ Araştırmacı Nihat Yazılıtaş Yârûk'u, Yârûktekin olarak verip onun Türk komutan olduğunu ifade etmektedir. Bk. Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), 61.

⁹⁵⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/85; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 82; Wüstenfeld, *Geschichte*, 114.

⁹⁵⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/130 (İng., 98-99).

⁹⁵⁷ Kahire'nin kuzeyinde bulunan Aynüşşems hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/178-179.

⁹⁵⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/130 (İng., 98-99); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 83.

⁹⁵⁹ Makrîzî, eserinin bir yerinde Hasan el-A'sam ve askerlerinin Aynüşşems'e 20 Safer'de vardığını belirtirken diğer bir yerde Muharrem ayını vermektedir. Biz iki taraf arasındaki mücadelenin Rebîülevvel ayında başlamasından mütevellit Safer ayını tercih ettik. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/106, 296.

⁹⁶⁰ Tâî kabilesi lideri Değfel b. Cerrâh et-Tâî de Hasan ile birlikte hareket edenler arasındaydı. Bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423.

Kahire'nin dışındaki Halîcû Emîri'l-Mü'minîn⁹⁶¹ kanalının üzerine de bir köprü yaptırmış,⁹⁶² Mağribli ve Mısırlı askerlerden oluşan ordusuna silahlar dağıtmıştır.⁹⁶³ Cevher es-Sıkillî aldığı önemler ile Kahire'de adeta olağanüstü hâl ilân etmiş, şehrin kapılarını kapatarak içeride ve dışarıda kontrolü eline almış, Mısırlılar'dan oluşan ordu içerisinde casusluk yapan dört kişiyi tespit edip yakalamış ve boyunlarını vurdurarak cesetlerini astırmıştır.⁹⁶⁴ Ayrıca Makrîzî'nin ifadesine göre Cevher es-Sıkillî son İhşîdî veziri Ca'fer'e de bir haber göndererek Kahire'nin dışında bulunan evinden ayrılarak Kahire'ye yerleşmesini sağlamıştır.⁹⁶⁵ Cevher es-Sıkillî'nin neden böyle bir adım attığını Makrîzî açıklamamaktadır. Ancak onun Karmatîler'e karşı hazırlık yaptığı sırada her işini titizlikle yaptığını göz önünde bulundurduğumuzda veziri güvenlik açısından yanında tutmayı planladığı düşünülebilir.⁹⁶⁶

Nihayet 1 Rebûlevvel 361 Cuma günü (22 Aralık 971) Karmatî askerlerinin Kâhire önlerine gelmeleriyle iki taraf arasında başlayan savaş ve şehrin muhasarası üç gün sürmüştür.⁹⁶⁷ Bu süreçte iki taraf arasındaki en şiddetli çatışma surların önündeki hendek civarında meydana gelmiştir. Savaş ile ilgili en detaylı bilgiyi veren Makrîzî'nin ifadelerine göre ilk gün meydana gelen savaşta her iki taraf da büyük kayıplar vermiştir. Ertesi gün dinlenen taraflar üçüncü gün yeniden hendeğin bulunduğu yerde savaşa tutuşmuşlar, iki taraf arasındaki mücadele akşama kadar kıyasıya sürmüştür. Cevher es-Sıkillî güneş battığı esnada kurnaz bir manevra ile kapalı olan şehir kapılarını açtırarak Karmatîler üzerine büyük bir saldırı gerçekleştirmiş ve bu beklenmedik saldırı neticesinde Hasan el-A'sam'ın ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmıştır (3 Rebûlevvel 361/24 Aralık 971). Yanında bulunan ağırlıkları, sandıkları ve mektupları Fâtımîler

⁹⁶¹ Halîcû Emîri'l-Mü'minîn hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/386.

⁹⁶² Ebû Sâlih el-Ermenî, *Târîhu Ebî Sâlih el-Ermenî (The Churches and Monasteries of Egypt some Neighbouring Countries)*, nşr. B. T. A. Evetts (Oxford: Clarendon Press, 1895), 88.

⁹⁶³ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/143; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/106; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 81-82; Wüstenfeld, *Geschichte*, 113-114.

⁹⁶⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/130 (İng., 98-99).

⁹⁶⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/130 (İng., 99). Quatremère, ayrıca Cevher es-Sıkillî'nin Karmatîler hakkında güvenilir haberler temin edebilmesi için Hicaz'a elçiler gönderdiğini ifade etmektedir. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 82.

⁹⁶⁶ Araştırmacı Ömer Elbeyli Cevher es-Sıkillî'nin Karmatîler'e Mısır kuşatması sırasında destek veren bin üç yüz İhşîdî mensubunu barış amaçlı yemeğe davet ettiğini ve sonra onları tutuklayarak hapsedtiğini İbnü'l-Kalânîsî ve İbnü'l-Esir'i kaynak vererek aktarmaktadır. Ancak biz kaynaklarda böyle bir bilgiye tesadüf etmiş değiliz. Bilgi için bk. Elbeyli, *Şam Havzası*, 66.

⁹⁶⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/130 (İng., 99). Nüveyrî, kuşatmanın aylarca sürdüğünü belirtirken; İbnü'd-Devâdârî üç ay sürdüğünü belirtmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/185; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/143. Muhtemelen tarihçiler Karmatîler'in Mısır'a saldırma sürecini artçı kuvvetlerin Mısır'a intikalinden itibaren değerlendirmişlerdir.

tarafından ele geçirilen Hasan el-A'sam ise gece vakti Külzüm'e kaçmıştır. Bu sırada Mısır'da Hasan el-A'sam'ın kendisini ya da kafasını getirenlere üç yüz bin dirhem, elli hil'at, elli adet süslü eyer ve üç adet ödül verileceği duyurusu yapılmıştır. Cevher es-Sıkıllî sadece bir saat içerisinde dokuz yüz kişiyi esir almış ve onları tutuklayarak Kahire'de hapse atmıştır. Ayrıca Karmatîler'in yanında savaşa katılan birçok İhşidî askerinin geride bıraktıkları eşyaları ele geçirmiştir.⁹⁶⁸ İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre iki taraf arasında devam eden mücadelenin hemen hepsinde Karmatîler üstün durumdayken, Fâtımîler hurûç hamlesi gerçekleştirerek Karmatîler'in sağ kanadında bulunan Arap bedevi kabilelerini bertaraf etmişler ve merkeze yönelip karargâha saldırarak yağmalar gerçekleştirmişlerdir.⁹⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî ise savaşın başında Hasan el-A'sam'ın Fâtımîler'e üstün geldiğini, onlardan yaklaşık beş yüz kişiyi öldürdüğünü, mallarını, silahlarını ve hayvanlarını ganimet olarak ele geçirdiğini, 3 Rebûlevvel Pazar günü (24 Aralık 971) Karmatîler ile Fâtımîler arasında hendek civarında meydana gelen mücadelenin ikinci vaktine kadar sürdüğünü ve Fâtımîler'in hendekten çıkarak Karmatîler'in üzerine atıldıklarını ve Karmatîler'in çok zor durumda kalarak Remle'ye kaçtıklarını, Cevher es-Sıkıllî'nin bunun bir hile olduğunu düşünerek Karmatîler'in geride bıraktıklarını üç gün boyunca toplamadığını ve fakat gittiklerini haber alınca bulduğu her şeyi ele geçirdiğini aktarmaktadır.⁹⁷⁰ Sâbit b. Sinân ve İbnü'l-Kalânîsî ise dikkat çekici bir şekilde Fâtımîler ile Karmatîler arasında yaşanan bu mücadelede yol

⁹⁶⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/106-107, 296. Ayrıca bk. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 146-147. İbn Haldûn, bedevi Arap kabilelerin bu savaşta Hasan el-A'sam'a ihanet ettiğini belirtmektedir. Ancak kabilelerin Hasan el-A'sam'a ihanet etmeleri ikinci Mısır kuşatması sırasında meydana gelmiştir. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/117. Quatremère de Hasan el-A'sam'ın yanında savaşa katılan Ukayl ve Tayy kabilelerinin, Hasan'ın eşyalarını yağma ettiklerini ifade etmektedir. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtîmîte Moëzz", 1837, 83.

⁹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/326-327. Ayrıca bk. Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 60; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/327. İbn Zâfir ve Nüveyrî ise Karmatîler'in neredeyse Kahire'yi ele geçireceklerini ancak daha sonra nedeni bilinmeksizin geri çekildiklerini belirtmektedir. Aynı ifadeyi İbnü'd-Devâdârî de kullanmaktadır. Hâlbuki diğer tarihçilerin açık ifadeleri Karmatîler'in nedensiz yere değil, Fâtımîler'in başarılı hurûç harekâtı sonrası dağıldıklarını ve kaçtıklarını ortaya koymaktadır. Bk. İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 25; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/185-186, 28-29/85; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/143.

⁹⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/423-424. İbn Hammâd, Hasan el-A'sam'ın Dimaşk'ı ele geçirdikten sonra Remle'ye yürüdüğünü, bu sırada Mu'izz'in onun üzerine harekete geçtiğini ve aralarında "kırmızı gün" olarak bilinen meşhur savaşın gerçekleştiğini, Karmatîler'den çok sayıda kişinin öldüğünü ve binin üzerinde esir verdiklerini, daha sonra Mu'izz'in Mısır'a döndüğünü belirtmektedir. İbn Hammâd'ın vermiş olduğu bu bilgiyi diğer kaynaklar teyid etmemektedir. Aksine Hasan el-A'sam'ın Mısır'a ilk saldırıyı düzenlediği sırada Mu'izz henüz Mısır'a gelmemişti. Her ne kadar daha sonra Mu'izz Mısır'a geldikten sonra Karmatîler ile Fâtımîler arasında ikinci kez savaş olduysa da bu savaşta da Mu'izz bizzat kendisi harekete geçmemiş oğlu Abdullâh'ı Karmatîler üzerine göndermiştir. Bk. İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî 'Ubeyd*, 90.

kesme, köylere baskın, yağma, talan ve tecavüz hâdiselerinin kalemin yazmaktan aciz kalacağı boyutlara ulaştığını ifade etmektedirler.⁹⁷¹

Kahire kuşatması sırasında Fâtımîler karşısında yenilgiye uğrayan Hasan el-A'sam liderliğindeki Karmatîler Dimaşk'a doğru hareket etmişler ve Remle'de konaklamışlardı. Bu sırada Yâfâ'nın kuşatması hâlâ devam etmekteydi.⁹⁷² Cevher es-Sıkillî, Yâfâ'nın daha fazla kuşatma altında kalmasına kayıtsız kalmayarak buraya içerisinde çeşitli yiyecek maddesi olan on beş gemi göndermiştir. Ancak bu durumdan haberdar olan Karmatîler, gemilerini göndererek on üç tane Fâtımî gemisine el koymuş, diğer geri kalan iki gemi de Bizans İmparatorluğunun eline geçmiştir.⁹⁷³ Buna rağmen Cevher es-Sıkillî ablasının oğlu İbrâhîm kumandasında bir orduyu Yâfâ'ya göndererek Karmatîler'in kuşatmayı kaldırmalarını sağlamıştır.⁹⁷⁴ Cevher es-Sıkillî, Şaban 361'de ise (Mayıs-Haziran 972) Fâtımî komutan Sa'âde b. Hayyân'ı Karmatîler'in elinde bulunan Remle'ye göndererek şehri ele geçirmiştir.⁹⁷⁵ Ancak bir ay sonra 7 Ramazan 361'de (24 Mayıs 972) Hasan el-A'sam merkezi Ahsâ'dan Remle'ye gelince Sa'âde b. Hayyân Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır.⁹⁷⁶

Cevher es-Sıkillî Karmatîler'i hezimete uğrattığı savaşın ertesi günü Mağrib'den kendisine destek için gönderilen Ebû Muhammed Hasan b. Ammâr kumandasındaki orduyu, Karmatîler'e biat etmiş olan Tinnîs halkı üzerine gönderdi. Ordunun gelmesi üzerine Karmatîler'in valisi kaçmış, hutbe yeniden Mu'izz adına okunmaya

⁹⁷¹ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 60; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 4.

⁹⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/327; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/327.

⁹⁷³ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 60; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/327. Dâî İdrîs, Cevher es-Sıkillî'nin Yâfâ'ya sığınan Sa'âde'ye Muharrem ayında birçok gemi ile birlikte yardım gönderdiğinden bahsetmekte ancak gemilerin Karmatî ve Bizans İmparatorluğunun eline geçmesiyle ilgili bilgi vermemektedir. Öte yandan diğer tarihçiler Cevher es-Sıkillî'nin Sa'âde'ye yardım göndermeye çalışmasının, Karmatîler'in Mısır'dan püskürtülmesinin ardından gerçekleştiğini ifade ederlerken, Dâî İdrîs bu olayın Karmatîler'in henüz Mısır'a saldırmadan önceki Muharrem ayında gerçekleştiğini belirtmektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 715 (İng., 253).

⁹⁷⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186. Dâî İdrîs, Cevher es-Sıkillî'nin erkek kardeşinin oğlu İbrâhîm ile birlikte Ebû Muhammed adlı bir komutanı Dimaşk'a Karmatîler'in üzerine gönderdiğini aktarmaktadır. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 717 (İng., 254). Sâbit b. Sinân ve İbnü'l-Kalânîsî, muhasara altında bulunan Fâtımî askerlerinin kaleden Karmatîler'e "Kavârîru'n-Neft" adı verilen bazı yakıcı karışımlardan meydana gelen bir silah ile karşılık verdiklerini, zor durumda kalan Karmatîler'in kuşatmayı kaldırarak Dimaşk'a döndüklerini belirtmektedirler. Bk. Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 60; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 4. "Kavârîru'n-Neft" hakkında bilgi için bk. Şihâbüddîn Ahmed İbn Fazlullâh el-'Umerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, thk. Mehdî en-Necm (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 3/73 (dn. 2).

⁹⁷⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/130 (İng., 100). Makrîzî diğer eserinde ise Ebû Mahmûd İbrâhîm b. Ca'fer b. Felâh'ın Şaban 361'de (Mayıs-Haziran 972) Remle'ye girdiğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/107.

⁹⁷⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/130 (İng., 100).

başlamıştır.⁹⁷⁷ Nüveyrî'nin belirttiğine göre ise 361 yılı Zilkade ayında (Ağustos-Eylül 972) üzerine gelen Karmatî filosuna karşı harekete geçen Ebû Muhammed Hasan b. Ammâr, Karmatîler'in yedi gemisini ve beş yüz askerini esir ederek bunları Mısır'a gönderdi.⁹⁷⁸ Makrîzî ve Dâî İdrîs'in ifadelerine göre ise 361 (972) yılının sonlarında Sa'îd bölgesinden Abdülazîz b. İbrâhîm b. Heyyec el-Kilâbî adında birisinin Fâtımîler'e karşı ayaklanıp Abbâsîler'e biat ettiği ve bayrakların üzerine Mutî'-Lillâh'ın adını yazdığını haberi Cevher es-Sıkkî'ye geldi. Cevher es-Sıkkî ona karşı Beşşâre en-Nûbî adlı komutan liderliğinde içi asker ve silah dolu kırk parça gemi gönderdi. Ayrıca karadan da İbn Heyyec ile savaşıması için Ezrak'ı göndererek Ezrak'ın Sa'îd bölgesini ele geçirmesini sağladı. İsyanı İbn Heyyec ele geçirildikten sonra bir kafese konularak beraberindekiler ile birlikte Mısır'a teşhir edilmesi için gönderildi.⁹⁷⁹ Makrîzî'nin belirttiğine göre 361 yılı Zilhicce ayının sonlarında (Ekim 972) muhtemelen Karmatîler'e destek veren bazı Mısır beldelerinde Fâtımî askerler yağmalar yapmaya başlamışlardı. Halk da onlara karşı ayaklanmış ve iki taraf arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Komutan Sa'âde b. Hayyân'ı bölgeye gönderen Cevher es-Sıkkî karışıklıkları önlemiş ve Mağribîliler'in yağma ettikleri malların bedelini halka ödemiştir.⁹⁸⁰

Görüldüğü üzere Karmatîler'in Kahire'yi kuşatması Mısır'da Fâtımî yönetiminden memnun olmayan birçok unsurun isyan çıkarmasına neden olmuştur. Cevher es-Sıkkî bir taraftan Mısır'da çıkan isyanları bastırmaya çalışırken; bir taraftan da Karmatîler'in ele geçirmiş olduğu Bilâdüşşam bölgesini geri almak için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Nitekim o, komutan İbrâhîm liderliğindeki bir orduyu Karmatîler'in bulunduğu Dimaşk'a yönlendirmiş, ancak meydana gelen savaşta Fâtımîler yenilgiye uğramış, 361 yılı Ramazan ayında (Haziran-Temmuz 972) yanlarında bulunan eşya ve mallar ile birlikte Mısır'a geri dönmüşlerdir.⁹⁸¹ Böylece Cevher es-Sıkkî'nin Mısır'ı Karmatîler'e karşı başarıyla savunmasının ardından yapmış olduğu Dimaşk hamlesi

⁹⁷⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/86.

⁹⁷⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/436-437.

⁹⁷⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/131 (İng., 100); Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 716 (İng., 254). Dâî İdrîs, İbn Heyyec'in ele geçirdiği bütün ganimeti bırakarak Bağdat'a kaçtığını, adamlarının kesilen kafalarıyla birlikte Cevher es-Sıkkî'ye getirilip Mısır şehirlerinde teşhir edildiklerini belirtmektedir. Makrîzî ise 362 yılı Cemâziyelevvel ayında İbn Heyyec'in öldüğünü ve derisinin yüzülerek cesedinin asıldığını belirtmektedir. Krş. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/133 (İng., 102); Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 716 (İng., 254). Ayrıca bk. Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, 41.

⁹⁸⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/131 (İng., 100-101).

⁹⁸¹ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 147. Ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/424.

sonuçsuz kalmıştır. Makrîzî'nin belirttiğine göre ise 361 (972) yılının sonlarında Mağrib'den gönderilen bir filo Dımaşk tarafına giderek esir ve ganimetle geri dönmüş,⁹⁸² yine 362 (973) yılında komutan Hasan b. Ammâr ele geçirdiği doksan küsur esirle Mısır'a gelmiş ve esirler teşhir edilmiştir.⁹⁸³ Mu'izz'in Mısır'a varmadan önce Cevher es-Sıkillî'nin Karmatîler ile girdiği son mücadele Receb 362'de (Nisan-Mayıs 973) olmuş, Hasan b. Ammâr komutasında Havf'a göndermiş olduğu on bin kişilik ordu burada Karmatîler ile savaşa tutuşmuştur.⁹⁸⁴ Makrîzî'nin daha fazla detay vermediği bu savaştan da bir sonuç elde edilemediği anlaşılmaktadır.

Öte yandan Fâtımîler'in Dımaşk'ı ele geçirmelerini engelleyen Karmatîler de bu sırada bir çözülme meydana gelmiştir. Buna göre Dımaşk'ta bulunan Karmatî destekçileri Ebü'l-Müneccâ ve Zâlim b. Mevhûb Dımaşk'ın haracını alma ve askerlerine dağıtma noktasında ayrılığa düşmüşler, Hasan el-A'sam'ın nezdinde itibar sahibi olan Ebü'l-Müneccâ, Zâlim'in yaptıklarını kendisine anlatınca bu sırada Remle'de bulunan Hasan el-A'sam Zâlim'i yakalayıp hapsedmiştir. Daha sonra Şibl b. Ma'rûf'un aracılığıyla salıverilen Zâlim b. Mevhûb, Karmatîler'e olan desteğini bırakarak Fırat nehri sahillerine kaçmıştır.⁹⁸⁵ Zâlim'in Ebü'l-Müneccâ ile ayrılığa düşüp Hasan el-A'sam'ın saflarından ayrılması önemli bir hâdisedir. Zira ileride göreceğimiz üzere Zâlim b. Mevhûb Fâtımîler'e katılarak Bilâdüşşam bölgesinde Mu'izz adına bazı başarılı adımlar atacaktır.

1.7.3. Karmatîler'in Kahire'yi İkinci Kez Kuşatmaları

Karmatî lideri Hasan el-A'sam, Kahire kuşatması başarısızlığını telâfi etmek üzere çok geçmeden Mısır'a yeniden saldırmak için hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Nüveyrî, Hasan el-A'sam'ın Mısır'a yeniden saldırmak için savaş gemileri hazırlattığını ve başta bedevi Arap kabileleri olmak üzere birçok kimsenin ordusuna katıldığını aktarmaktadır.⁹⁸⁶ Onun bu hazırlıklarını haber alan Cevher es-Sıkillî durumu Halife Mu'izz'e bildirince Mu'izz de vakit kaybetmeden Mısır'a gelerek kontrolü ele almıştır. Öte yandan iki taraf arasında meydana gelecek büyük mücadele öncesinde Karmatîler

⁹⁸² Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/131 (İng., 100).

⁹⁸³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/132 (İng., 101). Bu esirlerin kime ait oldukları belirtilmiyorsa da bu dönemde Karmatîler ile mücadele içerisinde bulunulmasından ötürü Karmatî esirleri olma ihtimâlleri yüksek görünmektedir.

⁹⁸⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/133 (İng., 102).

⁹⁸⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/144.

⁹⁸⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 86.

bir yandan savaş hazırlıklarını sürdürürken; diğer yandan da Mısır'a öncü saldırılar gerçekleştirmişlerdir.⁹⁸⁷

362 yılı Zilhicce ayının başlarında (Eylül 973) Karmatîler'e ait bir filonun deniz yoluyla Tinnîs'e ulaştığı Mu'izz'e haber verilmiştir. Burada Karmatîler ile Tinnîs halkı arasında çarpışmalar meydana gelmiş ve neticede Karmatîler yenilmiş, birçok gemi ve esir ele geçirilmiştir.⁹⁸⁸ Makrîzî'nin vermiş olduğu bir bilgiye göre ise Karmatîler Esker⁹⁸⁹ adlı yere saldırıp burayı yağma etmişlerdir. Bunu haber alan Mu'izz'in morali bozulmuştur. Burada bulunan insanlardan bazıları Karmatîler'den endişelendiklerinden ötürü ölümleri için sadece namaz kılabilmişler ancak mezara kadar eşlik edememişlerdir. Onların yerine mezar kazıcılar naaşları kabristanlığa götürüp defin işlerini gerçekleştirmişlerdir. İnsanların Karmatîler'den ötürü yaşadığı bu korku ve endişeyi haber alan Mu'izz çok geçmeden bölgede emniyeti tesis etmiştir.⁹⁹⁰ Öte yandan Tinnîs'te ele geçirilen ve çoğu önde gelen olmak üzere 173 Karmatî esiri, yanlarında silahları ve ters yüz edilmiş bayrakları ile birlikte şehre getirilerek teşhir edilmişlerdir.⁹⁹¹ Mu'izz'in Mısır'a gelmesinin ardından ilk Fâtımî-Karmatî mücadelesi olarak dikkat çeken Tinnîs'teki olaylar kısa bir süre sonra iki taraf arasında kanlı mücadelelerin meydana geleceğinin habercisi niteliğindedir.

Rebiülâhîr 363'te (Aralık-Ocak 973-974) Mısır'da Karmatîler'in Bilâdüşşâm'da birçok bölgeye yayıldıkları söylentileri artmıştır. Şerîf Ebû Ca'fer Müslim'in kardeşi Abdullâh b. Ubeydullâh'ın⁹⁹² da onlar ile birlikte hareket ettiğini öğrenen Mu'izz, kardeşinin tutumunu Şerîf Müslim'e şikâyet ettikten sonra ona yanlış yolda olduğunu ifade eden bir mektup yazmıştır.⁹⁹³ Cemâziyelevvel 363'te (Ocak-Şubat 974) yine Karmatîler'in geldiklerine dair Mısır'da söylentiler artmıştır. Şehirde panik havası hâkim olmuş, insanların arazi vergi tahsilatı için divanlarda kalabalıklar oluşturmaları yasaklanmıştır.⁹⁹⁴ 363 Cemâziyelâhîr ve Receb aylarında (Şubat-Mart-Nisan 974))

⁹⁸⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/142 (İng., 112).

⁹⁸⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/142 (İng., 112).

⁹⁸⁹ Fustât'a yakın bir yerde Sa'îd taraflarında bulunan bir kasabadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/182.

⁹⁹⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/142 (İng., 112).

⁹⁹¹ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 162.

⁹⁹² Hayatı hakkında bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 4/588-589. Makrîzî, Ebû Ca'fer'in oğlu Ca'fer'in de Karmatîler ile birlikte hareket ettiğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/217 (İng., 197).

⁹⁹³ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 165; Lev, "The Fâtîmîd Conquest of Egypt", 324.

⁹⁹⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/148 (İng., 119).

Karmatî öncüleri artık Mısır sınırına ulaşmışlardı.⁹⁹⁵ Hasan el-A'sam, Şerîf Müslim'in kardeşi Abdullâh b. Ubeydullâh'ı Sa'îd bölgesine göndermiş, Asyût⁹⁹⁶ ve İhmîm'e⁹⁹⁷ varan Abdullâh b. Ubeydullâh burada bulunan Fâtımî askerleri ile savaşarak birçok ganimet ele geçirmiştir.⁹⁹⁸ Yaşananlar Mu'izz'in ağırlığına gitmiş ve kardeşinin vermiş olduğu zarardan ötürü Şerîf Ebû Ca'fer Müslim'i azarlamıştır. Müslim, kardeşinin tutumundan ötürü Mu'izz'den özür dilemiş ve onun yaptıklarından beri olduğunu belirtmiştir. Daha sonra öncü kuvvetlerini Mısır'ın muhtelif yerlerine gönderen Hasan el-A'sam'ın kendisi de Bilbîs'e gelmiş, Mu'izz de onunla savaşmak için hazırlıklara başlamıştır.⁹⁹⁹

Mu'izz, amansız düşmanına karşı bir taraftan hazırlanırken;¹⁰⁰⁰ diğer taraftan kendisinden çekinmekteydi.¹⁰⁰¹ Zira Karmatîler'in o dönemde yarattıkları korku ve endişe herkes tarafından bilinmekteydi. Bununla birlikte Mu'izz, birinci Mısır saldırısının başarısız olmasının Hasan el-A'sam'ı daha hazırlıklı ve daha hırslı bir şekilde üzerine çekeceğini ve yeni ele geçirilmiş toprakların olası bir şekilde kaybedilmesinin kendisini telafisi olmayacak zararlara uğratacağını bilmekteydi. Quatremère, Mu'izz'in Mısır'a gelmesinin ardından burada istirahat edemediğini, zira Mısır'ı alma potansiyeli olan Karmatîler'in yarattığı korkunun onda büyük bir endişeye yol açtığını aktarmaktadır. Yine onun düşüncesine göre Mu'izz, henüz yeni ikâmet etmeye başladığı Mısır'da Mısırlılar'ın kendisini Karmatîler'e karşı destekleyip desteklemeyeceğinden emin değildi.¹⁰⁰² Zira Karmatî ordusunda İhşîdî ve Kâfûrî askerler bulunmaktaydı ve bu durum halkın onlara destek vermesine sebep olabilirdi. İşte bütün bu unsurlar Halife Mu'izz'in öncelikle diplomatik bir dille Hasan ile irtibat kurmasına neden olmuştur.

⁹⁹⁵ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/297.

⁹⁹⁶ Nil nehrinin batı kıyısında Sa'îd'te bulunan bir yerdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/193-194.

⁹⁹⁷ Sa'îd'de bulunan bir yerdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/123-124.

⁹⁹⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/150, 202 (İng., 121, 181-182). Nüveyrî, Hasan el-A'sam'ın daha sonra Sa'îd bölgesine âmiller göndererek vergi tahsil ettiğini aktarmaktadır. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/189; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 177.

⁹⁹⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/150, 202 (İng., 121, 181); Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 182-183. Ayrıca bk. İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 165.

¹⁰⁰⁰ Makrîzî, Mu'izz'in Hasan el-A'sam ile karşılaşmadan önce onu yeneceğine işaret eden bir rüya gördüğünü ifade etmektedir. Rüyanın anlatımı için bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/147 (İng., 118); Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 732-734 (İng., 267-269). Ayrıca bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 114-115, 208-209.

¹⁰⁰¹ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/607; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186.

¹⁰⁰² Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 175.

Halife Mu‘izz Hasan el-A‘sam’a yazmış olduğu uzun mektubunda mezheplerinin tek ve doğru mezhep olduğunu, bu mezhebin devam etmesinde kendilerinin yetkili olduğunu belirterek Hasan el-A‘sam’ı kendilerine itaate davet etmiştir. O, mektubunda kendilerine ait olduğunu ifade ettiği imâmete ve böylelikle İsmâîlî mezhebindeki liderliklerine her fırsatta atıf yaparak Hasan el-A‘sam liderliğindeki Karmatîler’in kendi otoritelerine tereddüt etmeden boyun eğmeleri gerektiğini çeşitli ayetler ile delillendirmeye çalışmıştır. Yine Mu‘izz İsmâîlî mezhebindeki mevcut bazı ontolojik ve epistemolojik anlayışa bâtinî perspektiften yorumlar getirerek Karmatî liderine bu hususlar ile ilgili bilgi sahibi olduğunu göstermek istemiştir. Öte yandan neredeyse her yorumuna Kur’an ayetiyle delil getirmeye çalışan Mu‘izz, deyim yerindeyse kendilerinin haklı olduğunu göstermek adına bütün yolları denemiştir. Bununla birlikte Mu‘izz mektubun ilerleyen pasajlarında önceki tavrının aksine ikna edici tutumundan vazgeçerek Karmatî liderine ağır hakaretlerde bulunmaya başlamıştır. Onların kendilerine biat etmedikleri sürece zelil ve hakir olarak hayatlarına devam edeceklerini, büyük belalara uğrayacaklarını belirtmiştir. Son olarak Dımaşk’taki valisi Ca‘fer b. Felâh’a saldırıp öldürerek mallarını gaspettiğini, kadınların namuslarını kirlettiğini böylece azgınlardan olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰³ Mu‘izz’in uzun ifadelerinin yer aldığı mektubu okuyan Hasan el-A‘sam Besmele’den sonra, “ayrıntısı çok ancak içeriği itibarıyla hiçbir şey ifade etmeyen mektubun bize ulaştı. Biz şimdi sana doğru geliyoruz. Selâm. Allâh bize yeter o ne güzel vekildir,” demekle yetinmiştir.¹⁰⁰⁴

Mu‘izz ile Hasan el-A‘sam’ın Kahire önlerindeki karşılaşmasına dair bazı anlatım farklılıkları vardır. Biz önce Makrîzî’nin rivayetlerini aktaracağız. Hasan el-A‘sam ordusuyla birlikte Mısır’a ilerlerken bir taraftan öncü kuvvetlerini Mısır’a gönderdi. Karmatî kuvvetleri önce Mısır’ın Havf beldesine ulaştı. Hasan el-A‘sam daha sonra Mısır’a doğru harekete geçti ve askeriyle birlikte önce Bilbîs’e geçti.¹⁰⁰⁵ Mu‘izz ise 3 Receb 363’ta (30 Mart 974) tedbir noktasında büyük hassasiyet göstererek ciddi bir

¹⁰⁰³ İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/117; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/189-202 (İng., 168-180). Ayrıca bk. Sâbit b. Sinân, *Târihu Ahbâri’l-Karâmita*, 61; İbnü’l-Kalânîsî, *Târihu Dımaşk*, 5. Mu‘izz’in Hasan el-A‘sam’a yazmış olduğu uzun mektupta birçok ayeti imâmetlerine ve davalarına delil olarak sunması bazı müelliflerin dikkatinden kaçmamış, bununla ilgili değerlendirme yapma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bunlardan bir tanesi olan Nüveyrî, Mu‘izz’in mektubunu dinden çıkan birisinin ağzından çıkabilecek küfür ifadeleriyle dolu olduğunu belirtmektedir. İbnü’d-Devâdârî ise onun bu tutumuyla ilgili ayetleri bağlamlarından kopararak manalarının aksine tefsir ettiğini belirtmiştir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/90; İbnü’d-Devâdârî, *Kenzü’d-Dürrer*, 6/151.

¹⁰⁰⁴ İbn Zâfir ve Nüveyrî, Hasan’ın Mu‘izz’e ayrıca “cevabımızı işitmeyecek bizzat göreceksin” dediğini aktarmaktadırlar. Bk. İbn Zâfir, *Ahbâru’d-Düvel*, 26; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/92.

¹⁰⁰⁵ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/150, 202 (İng., 121, 181).

hazırlık içerisine girdi ve askerlerini karşı koymak için hazırladı. Önceden alınan cizye ve diğer vergiler daha fazla miktarda alınmaya başlandı. Ayrıca Kahire şehrinin surları sağlamlaştırıldı ve çevresine hendekler kazıldı.¹⁰⁰⁶ Orduya silah ve erzak dağıtımı yapıldı. Mu‘izz ordunun başına veliaht oğlu Abdullâh’ı getirdi. Kendisi de yanında zırhlı askerleri ve bando takımı eşliğinde orduya eşlik etti. Bu arada yanlarında içerisinde birçok mal bulunan sandıklar bulunmaktaydı. Beraberinde bütün çocukları, ailesi, merasime katılması Mu‘izz tarafından muaf tutulan Şerîf Müslim hâriç önde gelen kimseler ve komutanlar vardı. Bu sırada Hasan el-A‘sam’ın öncü kuvvetleri aşağı Mısır bölgesine gelmişlerdi. Mu‘izz, hemen kölesi Reyyân es-Sıkıllî komutasında dört bin kişiyi oraya gönderdi. Reyyân es-Sıkıllî burada Karmatî askerlerine zayıat verdirerek onları bölgeden çıkardı. Ayrıca Karmatî askerlerine katılan bazı İhşîdî askerleri de ele geçirildi.¹⁰⁰⁷

Nihayet Hasan el-A‘sam komutasındaki Karmatî ordusu 8 Recep 363’te (4 Nisan 974) Cevher es-Sıkıllî’nin önceki saldırı esnasında Aynüşşems’te kazdırdığı hendeğe ulaşarak şehri kuşatma altına aldılar. Fâtımî askerleri onlara karşı harekete geçti ancak Karmatîler surların önünde Fâtımî askerlerini hezimete uğrattı. İki taraf arasında çarpışmalar şiddetlenerek devam etti. Karmatîler, meydana gelen çarpışmalarda birçok Fâtımî askerini öldürmüşler ve esir almışlardır. Bu arada Fâtımî saflarında savaşan Alî b. Muhammed el-Hâzin kaçarak Karmatîler’in tarafına geçti.¹⁰⁰⁸ 16 Receb 363’te (12 Nisan 974) Mu‘izz muhtemelen Karmatîler’e yardım ve yataklık yapan bazı İhşîdî mensuplarını ve askerleri toplayarak hepsini tutukladı. Mu‘izz bu adımıyla içeriden Karmatîler’e olası bir yardım yapılmasının önüne geçmeyi hedeflemiş görünmektedir. Bu arada Mu‘izz Karmatîler’den esir olarak ele geçirdiklerini teşhir etmekten de geri kalmamıştır. Receb ayının sonunda (Nisan 974) Berânis’te¹⁰⁰⁹ üçü önde gelen olmak üzere dokuz Karmatî askeri deve üzerinde teşhir edildiler.¹⁰¹⁰

İki taraf arasında Kahire önlerinde mücadele devam ederken; Mu‘izz’in oğlu Abdullâh askeriyle birlikte Umeyre kuyusuna gitti. Bu arada Hasan el-A‘sam yarısını kardeşi Nu‘mân’ın emrine vererek ordusunu ikiye ayırdı. Hasan el-A‘sam bu sırada Sath

¹⁰⁰⁶ Kâdî ‘Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ’il*, 2/607-608.

¹⁰⁰⁷ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/202 (İng., 181); Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 177-178. Ayrıca bk. İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 165.

¹⁰⁰⁸ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/202 (İng., 181); Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 183.

¹⁰⁰⁹ Kaynaklarda yer hakkında bir bilgiye tesadüf etmedik.

¹⁰¹⁰ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/202 (İng., 181-182).

kuyusunun yanında konuşlanmıştı. Veliaht Abdullâh askerleri ile birlikte Nu‘mân’ın ordusunun üzerine doğru harekete geçti. Meydana gelen savaşta veliaht Abdullâh, Nu‘mân’ın ordusunu hezimete uğratmış, askerlerinden birçok kimseyi öldürmüştür. Sonra Hasan el-A‘sam’ın askerleri ile çatışmaya başlamış ve kendisini ele geçirmeye çok yaklaşmıştır. Neticede veliaht Abdullâh tarafından etrafı çevrilen Hasan el-A‘sam güç duruma düşmüş ve askerleriyle birlikte kaçmaya başlamıştır. Fâtımî askerleri Karmatîler’in savaş meydanında yüz üstü bıraktıkları şeyleri ele geçirmişler, birçok eşyayı yağma etmişler ve Hasan el-A‘sam ve Nu‘mân’ın birçok askerini esir etmişlerdir. Karmatîler’in yenildiği haberi o sırada Sa‘îd’de bulunan Şerîf Müslim’in kardeşi Abdullâh b. Ubeydullâh’a ulaşmış, o da hemen bulunduğu yerden hareket ederek Dimaşk’a gitmek için yola koyulmuştur. Ancak Mu‘izz’in askerlerinin ona ulaşmak üzere olduğu bilgisini alınca geri dönmüş, çıkan çatışmada Fâtımî askerleri tarafından ele geçirilmiştir. Mu‘izz bu müjdeli haberi Şerîf Müslim’e vermiş ve haberi getiren postacıya bir şeref cübbesi hediye etmiştir.¹⁰¹¹

Mu‘izz ile Hasan el-A‘sam arasında cereyan eden bu savaşın süreciyle alakalı Makrîzî’nin anlatımından farklı bir rivayet daha vardır. Kahir ekseriyet İslâm tarihçilerinin benimsediği ve Makrîzî’nin de “Fâtımîler’e karşı mutaassıp davranan dogulu tarihçilerin eserlerinde belirttiklerine göre” ifadesiyle¹⁰¹² verdiği rivayette Hasan el-A‘sam’ın Mu‘izz karşısında hezimete uğramasının nedeni bedevi Arap kabilelerinden Tayy kabilesi lideri Hassân b. el-Cerrâh’ın Mu‘izz tarafından ayartılması ve savaş meydanından çekilmesi olarak gösterilmektedir. Bu hususla ilgili rivayetlere baktığımızda Fâtımîlerle Karmatîler arasında Kahire surları önündeki hendeğin bulunduğu yerde meydana gelen çarpışmalarda Fâtımî askerlerinin Karmatî askerleri önünde yenilgiye uğramaları sonucu surların arkasına sığınmak mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir. Bu durum Mu‘izz’de büyük bir hayâl kırıklığına neden olmuş ve Karmatîler’in başarısı karşısında dehşete düşmüştür. Bundan dolayı Hasan el-A‘sam’a karşı surların önünde tekrar harekete geçme cesareti gösterememiştir.¹⁰¹³ Öte yandan Mu‘izz içinde bulunmuş olduğu sıkıntılı durum karşısında ileri gelenleri toplayarak bir oturum düzenlemiş, yardımcılarını kendisine Karmatî ordusundaki bazı

¹⁰¹¹ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/203-204 (İng., 182). Ayrıca bk. Kudâ‘î, *Târîhu’l-Kudâ‘î*, 566; İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 165.

¹⁰¹² Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/205 (İng., 184).

¹⁰¹³ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 25/189; İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürer*, 6/159; De Sacy, “Introduction”, 221.

unsurları kendi tarafına çekerek içlerinde ayrılık çıkarmasını ve bunun için Tayy kabilesi lideri Hassân b. Cerrâh'ın iyi bir hedef olduğunu tavsiye etmişlerdir.¹⁰¹⁴ Bilâdüşşam bölgesindeki çöllerde yaşayan bedevi Arap kabilelerinden biri olan Tayy kabilesinin lideri Hassân b. el-Cerrâh büyük bir kalabalık ile Hasan el-A'sam'ın ordusuna katılmıştı. Dolayısıyla Hassân'ın saf dışı bırakılması Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın gücünü ciddi anlamda kıracaktı. Mu'izz, vakit kaybetmeden onunla irtibata geçerek Karmatîler'e karşı kendisiyle hareket etmesi durumunda 100.000 dinar teklif etmiştir. Hassân b. el-Cerrâh bu teklifi kabul etmiş ve iki taraf arasında sözleşme yapılmıştır. Buna göre Mu'izz kendisine bu parayı gönderdiğinde Hassân b. el-Cerrâh adamlarının yenildiğini gösterip savaş alanından çekilecekti. Mu'izz, daha sonra vadettiği bu meblağın çok fazla olduğunu düşünmüş, dinar yerine çuvallara bakır koyarak bunların dışını altın ile kaplatmış, çuvalların üst tarafına da göstermelik dinar bıraktırarak çuvalları bağlatmıştır. Bu şekilde malın kendisine ulaştırıldığı Hassân b. el-Cerrâh adamlarına iki ordu karşılığınca kendisini takip etmelerini söylemiş ve savaş başladığında kendisine yenilmiş süsü vererek çok sayıda adamıyla birlikte savaş meydanını terk etmiştir. Onların bu durumunu hayret verici şekilde karşılayan Hasan el-A'sam, belli bir süre daha savaş meydanında mücadeleye devam ettiyse de çok geçmeden Fâtımîlerce yakalanmasından endişe ederek kaçmış ve böylece Karmatîler yenilmişlerdir. Fâtımî askerleri Karmatîler'den bin beş yüz kişiyi yakalayıp boyunlarını vurmuş ve savaş meydanında bıraktıkları malları ganimet olarak ele geçirmişlerdir.¹⁰¹⁵

Tarihçilerin Ramazan 363'te (Mayıs-Haziran 974) gerçekleştiğini bildirdikleri bu hâdisenin vuku bulmasını Makrîzî şüpheli karşılamaktadır. Kanaatimizce Fâtımîler'e

¹⁰¹⁴ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 62; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 5-7.

¹⁰¹⁵ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 62; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1/600-601; De Sacy, "Introduction", 221-222; Defrémery, "Histoire Des Ismaéliens De La Perse", 378-379; Wüstenfeld, *Geschichte*, 122. İbn Zâfir, Karmatîler'in geri çekilmesiyle ilgili diğer hiçbir kaynakta yer almayan bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre Mu'izz, Hasan el-A'sam'a Kâfûr el-İhşîdî'nin önceden Hasan el-A'sam'ın babalarına ve amcalarına vermiş olduğu vergiyi vermeyi taahhüt etmiş, o da Mısır'dan geri dönmüş ve ayrıca Şam topraklarını Mu'izz'e bırakmıştır. Bk. İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvel*, 26. İbn Tağrıberdî ise Mu'izz'in Hassân b. el-Cerrâh'ı değil Hasan el-A'sam'ı kandırdığını ifade etmektedir. Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/78-79. Araştırmacı Farhad Daftary ise Hasan el-A'sam'ın savaş meydanından çekilmesiyle ilgili Hassân b. el-Cerrâh'ın ordusunu çekmesinin yanında Cevher es-Sıkkîlî'nin sıkı mukavemetini ve Bahreyn'de çıkan bazı iç kargaşaları da neden olarak göstermektedir. Bk. Daftary, *Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı*, 213. Makrîzî, 364 (974-975) yılı olaylarını aktardığı yerde Fâtımî komutan Ebû Mahmûd ile Hassân b. el-Cerrâh et-Tâî arasında çatışma çıktığını haber vermekte ancak olayla ilgili detay zikretmemektedir. Bk. Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/224 (İng., 205); Muhammed Kürd Alî, Mu'izz'in Hassân'a vaatle bulunduğunu ancak daha sonra onunla savaştığını ve hezimete uğrattığını ifade etmektedir. Bk. Kürd Alî, *Hitatü's-Şâm*, 1/198.

itidalli yaklaşan tarihçilerden İbn Haldûn'un dahi bu rivayeti eserine alması vakıanın doğru olma ihtimâlini artırmaktadır. Diğer taraftan Tayy kabilesinin lideri Hassân b. el-Cerrâh'ın Mu'izz tarafından kandırılmasının Karmatîler'in yenilmesine etki ettiği şüphesizdir. Ancak Fâtımî ordusunun özellikle veliaht Abdullâh kumandanlığında Karmatîler'e karşı iyi bir direniş ortaya koyduğu da yadsınmamalıdır. Dolayısıyla birçok tarihçinin Karmatîler'in yenilmesinin tek nedeni olarak açıkladıkları bu husus bizce yenilmelerine etki eden önemli bir âmil olmuştur.

Mu'izz'in Karmatîler'e karşı kazanmış olduğu zafer sonrası 363 yılı Şaban ayında (Nisan-Mayıs 974) Mısır eşrâfı, Kâdî Ebû Tâhir, fakihler, şahitler, tüccarların önde gelenleri ve tebaadan birçok kimse veliaht Abdullâh'ı kazanmış olduğu zaferden ötürü tebrik etmek için yanına gitmişlerdir. Veliaht Abdullâh yanlarına gelenlere çeşitli ikramlarda bulunarak onları ağırlamıştır.¹⁰¹⁶ Ramazan ayının başında (Mayıs 974) veliaht Abdullâh askeriyle birlikte Karmatîler ile olan mücadelesini bitirdikten sonra esirler ve elebaşları ile birlikte Kahire'ye girmiş, kendisini sarayın kapısında karşılayan babası Mu'izz onu taltif etmek için yanına oturtmuştur. Abdullâh babasının meclisinde ayağa kalkarak yeri öpmüş, askerler ve insanlar onların bulunduğu yerde hazır bulunmuşlardır. Bu sırada Şerîf Müslim'in kardeşi Abdullâh'ın adamlarından Sa'id'de yakalanan kırk kişinin kesilmiş başları getirilerek şehirde teşhir edilmişlerdir.¹⁰¹⁷

İkinci Karmatî saldırısının bertaraf edilmesinden sonra Mu'izz hızlıca Mısır bölgesinin genelinde Karmatîler ile iş tutanları ve onlara destek verenleri, ayrıca Karmatî saldırısı ile mücadele edildiği esnada başıbozuk düzensiz hareket edenleri ortadan kaldırmak adına titiz bir takibat başlatmıştır. Bununla ilgili bir bilgiye göre şehirde anarşi çıkarmak adına çevreye zarar veren başıbozukların serbest hareket etmelerine müsaade etmemiş, bu kimseler tutuklanarak hapsedilmişlerdir.¹⁰¹⁸ Ramazan ayında ise (Haziran 974) Berânîs'te bin üç yüz Karmatî esiri liderleri Müflih el-Müneccimî ile birlikte deve üzerinde birçok insanın gözü önünde teşhir edilmişlerdir. Nihayet teşhir işi bitince esirler Kahire'de tutuklanmışlardır. Mu'izz, Karmatî saldırısını bertaraf etmesinin ardından sarayından çıkmış ve bulunduğu yere eşrâftan, askerlerden, işçilerden, kâtiplerden ve Mağriblilerden birçok kişi toplanmıştır. Mu'izz onlara bir konuşma yaparak şöyle demiştir:

¹⁰¹⁶ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/208 (İng., 187).

¹⁰¹⁷ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/208 (İng., 187).

¹⁰¹⁸ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/208 (İng., 188); Eyyûb, *et-Târihu'l-Fâtumî'l-İctimâ'î*, 204.

“Allâh bize nimetlerini verdi, bize lütfetti, yetki verdi ve bizim için imkânlar yarattı. Biz Hac yapmak, dedem Allâh Rasûlünün kabrini ziyaret etmek ve cihad yapmak¹⁰¹⁹ arzusundayız. Ben, malım yok, gücüm kuvvetim ve otoritem yok dersem elbette yalan söylemiş olurum. Allâh'ım! Sen benim niyetimi en güçlü şekilde yerine getirmemi nasip et.”¹⁰²⁰

Bu konuşma Mu'izz'in Karmatîler'e karşı kazanmış olduğu zaferden sonra yaptığı ilk konuşma olması açısından önem arz etmektedir. Yine Ramazan ayında (Haziran 974) tutuklanmış bulunan Karmatî askerlerinin öldürülmeleri emir verilmiş ve hepsi öldürülerek açılan çukurlara gömülmüşlerdir. Rivayete göre haber Mu'izz'e ulaşınca onların öldürülmelerini kendisinin emretmediğini bilâkis salıverilmelerini ve her birisi için üç dinar fidye ödenmesini emrettiğini belirtmiştir. Yaşanan olaya üzülen Mu'izz bu durumdan ötürü sadaka verip köle azad etmiştir.¹⁰²¹ Bu ayda gelişen diğer bir hâdis Karmatîler ile birlikte Fâtımîler'e karşı hareket eden Ebû İsmâil er-Ressî'nin oğlu Alî b. İbrâhîm ve Şerîf Ebû Ca'fer Müslim'in kardeşi Abdullâh'ın arkadaşlarından bazılarının yakalanması olmuştur. Mu'izz, Ebû İsmâil'e oğlunu gözetimi altında tutması talimatı vermiştir.¹⁰²²

Karmatî lideri Hasan el-A'sam, Mu'izz karşısında almış olduğu yenilgi sonrası merkezi Ahsâ'ya dönmüştür. Kaynaklar Karmatîler'in Kahire'ye yönelik iki ayrı başarısız saldırı teşebbüsünden sonra Fâtımîler ile aralarının düzeldiğine dair bazı bilgiler aktarmaktadır. Rivayete göre Hasan el-A'sam'ın adamlarından Ebû'l-Müneccâ¹⁰²³ Mu'izz'in eline esir düşmüştü. Mu'izz, ona kendisiyle Hasan el-A'sam ve Ahsâ'daki Karmatîler ile arasını düzeltmesi karşılığında çeşitli mallar vereceği taahhüdünde bulunmuştu. Ebû'l-Müneccâ bu hususta kendisine garanti verince Mu'izz de onu serbest bırakmıştı. O da Hasan el-A'sam'ın yanına giderek iki taraf arasında sulhü sağlamıştır. Bundan dolayı Mu'izz çeşitli malları her sene kendilerine yetecek şekilde Karmatîler'e göndermiştir. Bu durum onun oğlu Nizâr Azîz-Billâh döneminde de belli bir süre devam etmiştir.¹⁰²⁴ Makrîzî de Mu'izz ile Hasan el-A'sam'ın irtibatının devam ettiğine dair önemli bilgiler

¹⁰¹⁹ Halife Mu'izz bir başka konuşmasında içerisinde mal-mülk gibi bir takım şeylerden ötürü cihattan alıkonulmaktan Allâh'a sığındıklarını, etrafındakileri ancak hakkı yeryüzünde tesis etmek için görevlendirdiklerini ifade ederek asıl gayelerinin Allâh yolunda düşmana karşı cihad etmek olduğunu ve bu minvalde Allâh'tan kendilerine yardım ve destek umduklarını belirtmiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 366.

¹⁰²⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/209 (İng., 188-189).

¹⁰²¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/209 (İng., 189).

¹⁰²² Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/209 (İng., 189).

¹⁰²³ Hayatı hakkında bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 4/616-618.

¹⁰²⁴ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/608-609.

aktarmaktadır. Buna göre muhtemelen Şevval 364'te (Haziran 975)) Mu'izz bir mektupla birlikte elçisini Ahsâ'ya göndermiştir. Fakat Makrîzî bu haber ile ilgili ayrıntı vermemektedir.¹⁰²⁵ Yine Makrîzî Zilkade 364'te (Temmuz 975) Ahsâ'dan bir mektup geldiğini, Mu'izz'in Karmatî elçisine ve beraberindekilere hil'atler giydirdiğini ve böylece memleketlerine geri döndüklerini haber vermektedir.¹⁰²⁶ İbn Haldûn da eserinde 364 (974-975) yılına ait Fâtımî-Karmatî ilişkisine dair bir bilgi vermektedir. Buna göre Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin oğullarından Ca'fer ve İshâk, Hasan el-A'sam'a karşı gelerek idareyi ele geçirmelerinin ardından Fâtımîler'e biat etmişler ve Büveyhîler ile savaşmışlardır. İbn Haldûn 364 (974-975) yılında onların Kûfe'ye giderek burayı ele geçirdiklerini aktarmaktadır.¹⁰²⁷ Bu bilgi her ne kadar diğer kaynaklar tarafından teyid edilmemiş olsa da Halife Mu'izz'in ölümüne yakın Fâtımî-Karmatî yakınlaşmasına işaret etmesi açısından önem arz etmektedir.

Yine Makrîzî'nin eserinde ta'lik kısmında geçen bir bilgiye göre Ebû Sa'îd el-Cennâbî'nin oğullarından Kısra, adamlarından Halife Mu'izz'e biat etmelerini istemiştir. Zira o, babası ve amcalarından Halife Mu'izz'in, "İmâm, Kâim, Mehdî ve Sâhibüzzamân" olduğunu duymuştu. Kısra, bu hususta münazara yapılması için amcası tarafından akraba olduğu kimseler ile bir araya geldi. Ancak akrabaları kılıçlarını çekerek Kısra'yı öldürmüşlerdir.¹⁰²⁸ Bu bilgi Karmatîler'in içerisinde önde gelenlerden Halife Mu'izz'i imam olarak kabul eden kimseler olduğuna işaret etmesi açısından önem arz etmektedir. Son olarak Makrîzî'nin İbn Zûlâk'tan aktardığı bir bilgi Fâtımî-Karmatî husumetinin tamamen son bulduğunu ve ikili ilişkilerin olumlu yönde ivme kazandığını aksettirmektedir. Buna göre Rebûlâhîr 365'te (Aralık 975) Mu'izz'in vefatından hemen önce Karmatîler göndermiş oldukları mektupta Mu'izz'e itaat ettiklerini ifade etmekteydiler.¹⁰²⁹ İlgili rivayet Karmatî liderliğinde bu sırada yaşanan vesayet krizinin, Bilâdüşşam ve Irak'taki Karmatî askerî faaliyetlerinin azalmasına yardımcı olmasının yanında Fâtımîler'e karşı bağlılıklarını da teyid etmiş görüldüğüne işaret etmesi açısından önem arz etmektedir. Neticede İsmâilî mezhebinin birliği ve

¹⁰²⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/222 (İng., 203).

¹⁰²⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/223 (İng., 204).

¹⁰²⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/117. Ancak diğer kaynaklar Karmatîler'in Kûfe'ye gitmelerinin sebebini Büveyhî emiri İzzüddeve adına okunan hutbenin Adudüddeve adına okunması sağlamak şeklinde açıklamaktadırlar. Bk. Hemedânî, *Tekmile*, 11/454; Avcu, "Fâtımî-Karmatî İlişkisine Dair Bazı Mülâhazalar", 247.

¹⁰²⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/238 (dn. 3)

¹⁰²⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/227 (İng., 208).

dirliği açısından gayret gösteren Mu'izz'in, ölümüne yakın hayatı boyunca desteklerini kazanmak adına mücadele ettiği Karmatîler'i yanına çekmiş olması, kendisi açısından büyük bir siyaset ve mezheb başarı olarak görülmelidir.

1.7.4. Dimaşk'ın Karmatîler'den Geri Alınması

Karmatîler'in Fâtımîler önünde yenilgiye uğrayıp kaçmalarının ardından Mu'izz, Ebû Mahmûd İbrâhîm b. Ca'fer b. Felâh'ın¹⁰³⁰ kumandasında 10.000 kişilik¹⁰³¹ bir orduyu Karmatî ordusunu takip etmek ve Bilâdüşşâm'ı ele geçirmek için yola çıkarmış, Ebû Mahmûd Karmatîler'in geri dönecekleri endişesiyle yoluna ağır bir şekilde devam etmiştir.¹⁰³² Ebû Mahmûd ilk durak olan Remle'yi 363 Ramazan'da (Haziran 974) savaşırsız bir şekilde ele geçirmiş ve buradaki Karmatî askerlerine emân vermiştir.¹⁰³³ Bu sırada ordusuyla birlikte Bilâdüşşâm'ın şehirlerinden olan Ezriât'ta¹⁰³⁴ bulunan Karmatî lideri Hasan el-A'sam Dimaşk'ta vali olarak görev yapan Ebü'l-Müneccâ'ya olası bir Fâtımî saldırısına karşı destek olmaları için bir grup asker göndererek kendisi Ahsa'ya dönmüştür.¹⁰³⁵ Öte yandan Mu'izz, Hasan el-A'sam ile arasının açık olduğunu bildiği Ukayl kabilesi lideri Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî'ye mektup yazarak Hasan el-A'sam'a karşı iş birliği teklif etmiş, Zâlim de bu teklifi kabul etmiş ve Mu'izz tarafından Dimaşk valiliğine atanmıştır.¹⁰³⁶ Muhtemelen onun bu teklifi kabul etmesinde Hasan el-A'sam'ın Fâtımîler'e karşı yenilmesi dolayısıyla bölgede dengelerin Mu'izz lehine gelişmesinin ve Hasan el-A'sam'ın Dimaşk'a onun düşmanı olan Ebü'l-Müneccâ'yı vali olarak atamasının önemli payı olmuştur.

10 Ramazan 363'te (4 Haziran 974) Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî vali olarak Dimaşk'a girmiş ve burada Fâtımîler adına kontrolü ele geçirmiş ve hutbeyi Mu'izz adına

¹⁰³⁰ Hakkında bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 1/127-136.

¹⁰³¹ Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/113; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/189. İbn Müeyesser ve Makrîzî 20.000 kişi olarak vermektedir. Bk. İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 166; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/206 (İng., 184-185).

¹⁰³² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/189. Makrîzî, Ebû Mahmûd'un Karmatîler'den bir gruba rastladığını, onlara karşı zafer kazandığını ve esirleri Mısır'a gönderdiğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/206 (İng., 185).

¹⁰³³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/208 (İng., 187).

¹⁰³⁴ Yer hakkında detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/130-131.

¹⁰³⁵ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 63; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 7-8.

¹⁰³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/344. Nüveyrî, Hasan el-A'sam'ın Ahsa'ya dönmesinin ardından, Zâlim'in Dimaşk'a doğru yöneldiğini, Fâtımî komutan Ebû Mahmûd'un Ezriât'a gittiğini, bu sırada ikisinin mektuplaşarak Ebü'l-Müneccâ'ya karşı ittifak yaptıklarını aktarmaktadır. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/189.

okutmuştur.¹⁰³⁷ Makrîzî Zâlim'in Dımaşk'ı nasıl ele geçirdiğine dair bazı bilgiler vermektedir. Buna göre yaklaşık iki bin adamıyla Dımaşk'ta bulunan Karmatî valisi Ebü'l-Müneccâ'dan askerleri mal-mülk ve para istemiş ancak o, yanında kendilerine verecek bir şeyi olmadığını ifade etmiştir.¹⁰³⁸ Bu sırada Ukbetu Demr'e gelmiş bulunan Zâlim b. Mevhûb'a¹⁰³⁹ karşı Ebü'l-Müneccâ, oğlu ve beraberindekiler ile harekete geçmiş ancak etraftan birçok kimse kaçarak Zâlim b. Mevhûb'un yanına iltica etmişlerdir. Bu şekilde rakibine karşı güç kazanan Zâlim b. Mevhûb harekete geçerek Ebü'l-Müneccâ'nın etrafını sarmış, onu ve oğlunu yakalamış, mallarına el koyarak hapse atmıştır.¹⁰⁴⁰ Zâlim b. Mevhûb daha sonra Fâtımî komutan Ebû Mahmûd'un ordusuyla birlikte Dımaşk'a gelmekte olduğunu haber almıştır. 22 Ramazan 363 (21 Haziran 974) Salı günü Dımaşk'a ulaşan Ebû Mahmûd, kendisini karşılayan Zâlim b. Mevhûb'a karşı iyi davranmıştır.¹⁰⁴¹ Karmatîler'in Dımaşk'ı geri almak için geri döneceklerinden endişelenen Zâlim b. Mevhûb, Ebû Mahmûd'un gelişine çok sevinmiştir. Ardından Ebû Mahmûd'u karargâhını kurması için şehir dışında bulunan Dekke adlı yere götürmüştür. Karargâhın şehir dışında kurulmasının önceki vali Ca'fer b. Felâh zamanında Fâtımî askerlerinin şehir içinde yaptıkları taşkınlıklar ile ilgili olması muhtemeldir. Böylelikle Zâlim b. Mevhûb ilk etapta şehir halkının zihninde iyi bir hatıra bırakmamış olan Mağribli Fâtımî askerlerin şehirde çıkarabilecekleri olası yağma ve talanın önüne geçmiştir. Daha sonra Zâlim b. Mevhûb, Ebû Mahmûd'a önceden ele geçirmiş olduğu Ebü'l-Müneccâ'yı, oğlunu ve Fâtımîler hakkındaki olumsuz söylemleri ile meşhur Ebû Bekr İbnü'n-Nablusî¹⁰⁴² olarak bilinen fakih ve

¹⁰³⁷ İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 25/211.

¹⁰³⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/189-190. İbnü'd-Devâdârî, Ebü'l-Müneccâ'nın adamlarını oyaladığını ifade ederken; Quateremêre ve Wüstenfeld adamlarına iki sikke altın verdiğini belirtmektedirler. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/160; Quatremêre, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 181; Wüstenfeld, *Geschichte*, 123.

¹⁰³⁹ Nüveyrî, bu sırada Zâlim'in adamlarına altından eyerler dağıttığını aktarmaktadır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/190.

¹⁰⁴⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/210 (İng., 190). Nüveyrî, Zâlim b. Mevhûb'un Ebü'l-Müneccâ'ya emân istemesi için bir elçi gönderdiğini, bu sırada Ebü'l-Müneccâ'nın yanındakilerin, kendisine istediği mal-mülkü vermemesinden ötürü ona karşı kin beslediklerini, bundan dolayı yanından kaçarak Zâlim b. Mevhûb'un tarafına geçtiklerini aktarmaktadır. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/190.

¹⁰⁴¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/210 (İng., 190).

¹⁰⁴² Thierry Bianquis, "'İbn al-Nabulusî, un martyr Sunnite au IVe siècle de l'Hégire'", *Annales Islamologiques*, 12 (1974), 45-66; Nurullah Yazar, "İbnü'n-Nablusî (974)", *Müslümanların Engizisyonu - I Ölümçül Kovuşturmalar*, ed. Mehmet Azimli (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 164-168.

muhaddis Muhammed b. Ahmed b. Sehl'i teslim etmiş, o da onları bir kafesin içerisinde Mısır'da bulunan Mu'izz'e göndermiştir.¹⁰⁴³

1.7.5. Yaşanan İç Karışıklıklar ve Dımaşk'taki Hâkimiyetin Kaybedilmesi

Fâtımî komutan Ebû Mahmûd ile Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî işbirliğinde Dımaşk'ın Fâtımîlerce ikinci kez ele geçirilmesi Mu'izz'in artık Bilâdüşşam bölgesinin hâkimi olduğu ve sıranın Irak'a geldiği izlenimini vermekteydi. Ancak göreceğimiz üzere Dımaşk ahalisi ile Fâtımî askerlerinin bir türlü uyuşmayan karakterleri Fâtımîler'in Dımaşk başta olmak üzere Bilâdüşşam'da tutunmalarını güçleştirecek, ayrıca kuzeyden başlayan Bizans İmparatorluğu saldırıları Mu'izz ölene kadar Fâtımîler'i tam anlamıyla savunmaya çekecektir.

İbnü'l-Kalânîsî'nin belirttiğine göre Fâtımî komutan Ebû Mahmûd'un ordusunun başında Dımaşk'a gelmesi şehir halkında büyük bir telaşa neden olmuştur. Halk bu telaşında haklı çıkmış, Zâlim b. Mevhûb'un Fâtımî ordusunu şehir dışında ikâmet ettirmesi işe yaramamıştır. Zira çok geçmeden Fâtımî askerleri şehrin her yerinde kargaşa ve bozgunculuk çıkarmaya başlamışlardır. Ayrıca şehirdeki sâhibüşşurta (emniyet âmiri) halktan birisinin ölümüne sebebiyet vermiş, bunun üzerine halk silahlanarak kalabalıklar halinde meydana çıkmış ve sâhibüşşurtanın adamlarına saldırarak onlardan bazılarını öldürmüşlerdir. Böylece şehirde ve şehre bağlı olan yerlerde kargaşa ve kaos ortamı hâkim olmuştur. İbnü'l-Esîr bu süreçte köy ve kasabalarda Fâtımî askerlerinin baskılarına ve yağmalarına dayanamayan birçok kimsenin Dımaşk'ın merkezine gelip yerleştiklerini aktarmaktadır. Öyle ki askerlerin gerçekleştirdiği yağma ve talanlara komutanları Ebû Mahmûd bile artık engel olamamıştır. Zira askerleri için sarfedebileceği parası yoktu ve dolayısıyla askerler onun emrine riayet etmemektedirler.¹⁰⁴⁴ Şehir halkı ile Fâtımî askerleri arasında bunlar yaşanırken her iki tarafın birbirinden nefret ettiğini gören şehrin valisi Zâlim b. Mevhûb tümünden asayişin kalktığı şehirdeki hazineyi tüketmekle meşguldü.¹⁰⁴⁵ Ayrıca Zâlim b. Mevhûb meydana gelen çatışmalarda her iki tarafa da yaranmaya çalışan bir politika takip etmeye çalışıyordu. 363 yılı Şevvâl ayının ortasında (Temmuz 974) Fâtımî

¹⁰⁴³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/190.

¹⁰⁴⁴ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 63-64; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 10.

¹⁰⁴⁵ Makrîzî, Zâlim'in hazineden Ebû Mahmûd'a bir şey vermediğini, Mu'izz ile direkt yazışmasının komutan Ebû Mahmûd'a herhangi bir şey vermemesinde etkili olduğunu ifade etmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/211 (İng., 191).

askerlerinden bir grup şehrin meydanında yağma yapmaya başlamışlar, halk hemen silahlarını kaparak askerlerin üzerine atılmış ve iki taraf arasında Zâlim b. Mevhûb'un adamlarının da müdâhil olduğu şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır.¹⁰⁴⁶ Neticede Zâlim b. Mevhûb iki taraf arasında barışı tesis etmek için mücadele vermiş ve bir müddet sonra çatışmalar sona ermiştir.¹⁰⁴⁷

Ancak kısa bir süre sonra Ebû Mahmûd'un askerleri Dımaşk'ın mahalleleri olan Gûtâ ve Havrân'dan gelmekte olan bir gruba baskın yaparak üç kişiyi öldürmüşler ve cesetlerini Emevî Cami'ne atmışlardı. Halk hemen olay yerine toplanmış ve kısa süre içerisinde şehirde yaşanan korku ve endişeden ötürü çarşı ve pazarlar kapanmıştır. Fâtımî askerlerinin yaptıklarına kayıtsız kalmak istemeyen halk harekete geçmek istemiş ancak şehrin ileri gelenleri onları zor sakinleştirmiştir. 17 Zilkade 363'te ise (9 Ağustos 974) Fâtımî askerleri ile halk arasında yine çatışmalar alevlenmiştir. Dımaşk'ın kapılarından olan Câbiye kapısında büyük olaylar yaşanmıştır. İbnü'l-Kalânîsi yaşanan olaylara ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre Fâtımî askerleri süvari ve piyadeler halinde Kîniye'den Lü'lüe mevğine kadar yayılmış ayrıca Câbiye kapısı ve Hadîd kapısı yanında bulunan kanalları tutmuş vaziyetlerdi. Hadîd kapısının yanındaki meydanda halka karşı girdikleri mücadeleyi kazanmışlar ve yanlarındaki eşyalara el koymuşlardır. Bu hâdiseye tanıklık edenlerin bağırmasıyla halk yeniden silaha sarılmıştır. Zâlim b. Mevhûb'un adamları bu sırada açık bir şekilde halk ile birlikte hareket etmeye başlamıştı. Fâtımî askerleri harekete geçerek şehir surlarının yakınına kadar geldiler. Zâlim b. Mevhûb'un adamları her ne kadar halk ile birlikte hareket ediyorsa da Fâtımî askerlerini bulundukları yerden çıkartma imkânları pek yoktu. Buna rağmen şehir halkı bir araya gelerek Fâtımî askerlerinin üzerine yürüdü ve iki taraf arasında çatışmalar başladı. Dımaşk halkı ve Zâlim'in adamları Fâtımî askerlerini sıkıştırmışlar ve İbrâhîm mescidinin üstüne tırmanmaya mecbur bırakmışlardır. Bu arada eski bîmâristân'a doğru giden yolda halktan bir grup toplanmış ve çatışmaların içerisine girmişlerdi. Çok geçmeden Zâlim'in adamları Merc'den Halefî'l-mermâ'ya kadar olan yerde Fâtımî askerleri karşısında hezimete uğramışlar, askerler onları kovalamaya başlamışlardı. Zâlim b. Mevhûb, adamlarının Fâtımî

¹⁰⁴⁶ Makrîzî, bizzat Zâlim'in halk ile birlikte olup Fâtımîler'e karşı harekete geçtiğini ve onları Ba'lebek'e çekilmeye mecbur bıraktığını ifade etmektedir. Ancak diğer kaynaklar Zâlim'in elinden geldiğince politik hareket ettiğini belirtmektedirler. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/211 (İng., 191).

¹⁰⁴⁷ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 64.

askerleri karşısında hezimete uğradıklarını görünce yönetim merkezinden çıkmış ve Berdâ'da bulunan bir köprüye gitmiş, bu arada Hadîd kapısının kilitlenmesini emretmiştir. Ayrıca adamlarını bânâs köprüsü üzerinde halkın Fâtımî askerleri karşısında yenilmelerini engellemeleri için düzene sokmuştur. Halkın Fâtımî askerlerinin önünde kendisine doğru yenilmiş halde kaçtıklarını görünce üzülmüş ve beraberindeki arkadaşları ile birlikte köprüyü geçmiştir. Netice itibarıyla Zâlim b. Mevhûb'un iki taraf arasında itidali sağlama çabası işe yaramamış, çıkan çatışmalar adamlarının ve Dımaşk halkının hezimete uğramasıyla neticelenmiştir. Mücadelenin sonunda Fâtımî askerleri Dımaşk'ın en gösterişli yapıların bulunduğu Ferâdis'e gelmişler ve buradaki bazı yerleri ele geçirerek etrafta birçok yeri yakmışlardır.¹⁰⁴⁸

İki taraf arasında yaşanan çatışmalar neticesinde birçok kimse ölmüş, nihayet Fâtımî askerleri şehirde asayişî sağlamışlardır. Çatışmaların neden olduğu yangınlarda şehirdeki birçok yapı payına düşeni almış şehir adeta tanınmaz hale gelmişti.¹⁰⁴⁹ Çatışmaların sona erdiği günün gecesi halk büyük bir tedirginlik yaşamaktaydı. Zira şehirde kimsenin canı emniyette değildi. Fâtımî askerleri çatışmaların yaşandığı günün gecesi oyun ve eğlenceye dalmış bir şekilde şehirde hâkimiyeti sağlamış olmalarından ötürü sevinmekteydiler. Ertesi gün şehir meydanında Fâtımî askerleri ile halk arasındaki sürtüşmeler devam etmiştir. Şehir meydanına doğru yürüyen askerlere karşı halk yeniden mukavemete geçmiştir. Bu sırada iki taraf arasında mücadelenin devam etmesine tahammülü kalmamış önde gelenlerden bir grup Fâtımî komutan Ebû Mahmûd ile görüşüp bu işe bir son verilmesini talep etmek istediler. Ebû Mahmûd gelenleri kabul etmiş ve onları güzel bir şekilde karşılamıştır. Aralarında geçen diyalogda halk Fâtımî askerlerinin şehirde kurdukları baskı ortamını kendisine şikâyet etmişlerdir. Ebû Mahmûd ise kendileri ile savaşmak için Dımaşk'a gelmediğini, bilâkis askerleri içerisinde bulunan "köpekler" olarak nitelediği fesatçı kimselere engel olmak için uğraştığını belirtmiştir. Dımaşklılar duyduklarına sevinmiş, teşekkür edip yanından ayrılmışlardır. Dımaşklılar'ın Ebû Mahmûd ile konuşmaları şehirde pozitif etki yaratmış ve belli ölçüde endişe ve tedirginlik ortadan kalkmıştır. Daha sonra Fâtımî askerleri

¹⁰⁴⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 11-13. Ayrıca bk. Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 64.

¹⁰⁴⁹ İbnü'l-Kalânîsî çıkan yangınlarda "Derbülfehhâmîn, Derbülkassârîn, Derbüsumâkî, Lü'lüetülkübrâ ve Suğrâ" adlı yerlerin yandığını ifade etmektedir. Bk. İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 13.

şehirdeki ihtiyaçlarını karşılayarak komutan Ebû Mahmûd ile karargâhlarının bulundukları Dekke'ye gitmişlerdir.¹⁰⁵⁰

Komutan Ebû Mahmûd Dımaşk'ta emniyeti sağlama adına bazı tedbirler almıştır. Bunlardan bir tanesi şurta teşkilâtına biri Hamza el-Mağribî¹⁰⁵¹ diğeri İhşîdî İbn Keşmerid olmak üzere atamalar yapması olmuştur. Görevliler kalabalık halde şehirde yeni bir karmaşa çıkmaması için devriye atmaya başlamışlardır. Bununla birlikte elinde silah ile gezip şehirde kargaşa çıkarmak isteyenlerden bazıları tutuklanmıştır. Daha sonra şehirde bulunan Sağır kapısının muhtemelen halk tarafından kapatılmış olduğunu gören güvenlik görevlileri bu durumun onların isyan ve kargaşa çıkarmalarıyla ilgili olabileceğini Ebû Mahmûd'a bildirmiş, o da hemen şehrin ileri gelenlerini yanına çağırarak derhâl kapının açılmasını emretmiş, aksi takdirde sonuçlarına katlanacaklarını belirtmiştir. İleri gelenler kapının kapalı olmasının olası bir isyan ile ilgisi olmadığını ifade ettilerse de Ebû Mahmûd onlara üç gün mühlet verdiğini, bu süre zarfında kapıyı açmamaları durumunda orayı yakacağı ve önüne geleni öldüreceği tehdidinde bulunmuştur. İleri gelenler onun kararlılığını görünce kapıyı açacaklarını belirtmişler, daha sonra kapının bulunduğu yere gitmişlerdir. Burada kendilerini bekleyen bazı kimseler onlara komutan ile ne konuştuklarını sormuşlar, onlar da aralarında geçen konuşmaları anlatmıştır. Söylenilenleri işitenler ikiye bölünmüş bir kısmı kapının açılmasını ve şehirde kaos ortamının yeniden hâkim olmamasını belirtirken; isyancı takımına liderlik yapan İbnü'l-Mâverdî¹⁰⁵² başta olmak üzere isyana eğilimli kişiler kapının açılmaması yönünde görüş belirtmişlerdir. Ancak şehrin önde gelenleri Ebû Mahmûd'un çok kararlı olduğunu bildiklerinden ve şehirde yeni bir kaos ortamının yaratılmasından endişe ettiklerinden kapıyı açacaklarını belirtmişlerdir. Böylece en ufak bir pürüzde karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz olan Fâtımî askerleri ile Dımaşk ahalisi arasındaki sorun kapının açılmasıyla çözülmüştür.¹⁰⁵³

İki taraf arasında çok geçmeden yeni bir sorun ortaya çıkmıştır. Bu soruna kaynaklık eden şey ise bir Fâtımî askeri ile Dımaşk ahalisinden birisi arasında bir çocuktan ötürü yaşanan problem olmuştur. Fâtımî askeri nedeni bilinmeyen bir şeyden ötürü çocuğu yakalamak istemiş ancak buna engel olmak isteyen Dımaşklı kılıcını çekerek Fâtımî

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 14-15. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/345.

¹⁰⁵¹ İbnü'd-Devâdârî İbn Hamza olarak vermektedir. Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/166

¹⁰⁵² İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Mârûd olarak vermektedir. Bk. İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 16.

¹⁰⁵³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 15-17.

askerini çarşıda öldürmüştür. Şehirde tedirginlik ciddi anlamda artmış ve çarşı kapatılmıştır. İbnü'l-Kalânî'si'nin belirttiğine göre şehrin önde gelenleri hemen Sağır kapısını kapatmışlar, bunu haber alan Ebû Mahmûd ise hemen askerlerine silahları dağıtmıştır. Askerler hazırlıklarını bitirdikten sonra harekete geçmiştir. Bu arada isyancıların başını çeken İbnü'l-Maverd takipçileriyle birlikte harekete geçmiş ve iki taraf arasında şiddetli bir çarpışma meydana gelmiştir. Çatışmalar devam ettiği sırada Fâtîmî askerleri Dımaşk ahalisine ait birçok evi ateşe vermişlerdir. Bunun üzerine şehrin önde gelenleri Ebû Mahmûd'un yanına gitmişlerdir. Gidenler arasında Şerîf Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Ebî Hişâm el-Akîkî el-Alevî de bulunmaktaydı. Ebü'l-Kâsım, komutana yalvararak çatışmaların son bulmasını rica etmiş, Ebû Mahmûd gelenlerin ricasını kırmayarak askerleriyle birlikte 363 yılı Zilhicce ayında (Ağustos 974) Dekke'deki karargâhına dönmüştür.¹⁰⁵⁴

İki taraf arasında uzlaşma sağlanmasının ardından şehirde bir nebze durum düzelmiş, çarşıya ürünlerin getirilmesine müsaade edilmiş ve halk biraz nefes almıştır. Ancak şehirde durum o kadar hassas hale gelmiştir ki en ufak bir olay iki taraf arasında kıvılcım için yeterli olabilmıştır. Nitekim çok geçmeden bir gece sâhibüşşurta şehirde turlarken halktan bir adamı kılıç taşıırken görmüş ve onu yakalayarak öldürmüştür. Halkın içerisinde isyana eğilimli olanlar bu olayın kendilerine yansıtacağını ön görüp hemen silahlarını alarak sâhibüşşurta'ya karşı harekete geçmişler, sâhibüşşurta ise adamlarıyla birlikte karargâha kaçmıştır. Askerlerin hazırlanarak harekete geçtiğini gören şehir halkı da hemen silahlarına sarılmıştır. Ebû Mahmûd'un adamları çok geçmeden birçok yeri ateşe vermişlerdir. Muharrem 364'te (Eylül 974) iki taraf arasında çıkan çatışmalar şiddetli bir hâl almış, şehrin her yerinde tedirginlik ve endişe hâkim olmuştur. İbn Şerâre adlı bir gulâmın liderliğinde İbn Bûşîrât ve İbn Muğniye gibi diğer isyancılar Dımaşk halkı ile birlikte Fâtîmî askerlerine karşı çetin bir mücadele vermiştir. Gece vaktine kadar devam eden mücadeleler sabah kaldığı yerden devam etmiştir.

İki taraf arasındaki çatışmalar Muharrem ayının çoğunda devam etmiş, nihayet halktan bir grup Ebû Mahmûd'un yanına giderek sulh akdedilmesini talep etmişlerdir. Ebû Mahmûd bu sırada güvenlik görevlilerini görevden alarak yerine Banyâslı olan ve aynı zamanda kürtlerin lideri olarak bilinen Ebü's-Sereyâ'yı sâhibüşşurta olarak atamıştır. Safer ayının başında (Ekim 974) şehre gelen Ebü's-Sereyâ'ya karşı İbnü'l-Mâverd

¹⁰⁵⁴ İbnü'l-Kalânî, *Târîhu Dımaşk*, 17-18; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/211-212 (İng., 192).

liderliğinde harekete geçen isyancılar onun adamlarını öldürmüşlerdir. Şehre gelmesinin hemen ardından isyancılar karşısında başarısız olan Ebü's-Sereyâ soluğu Ebû Mahmûd'un yanında almıştır. Ebû Mahmûd hemen askerlerini hazırlayarak harekete geçmiş ve şehirde olaylara karışan birçok kimseyi ele geçirmiştir. Bu şekilde iki grup arasında Muharrem ayında (Eylül 974) başlayan çatışmalar Safer, Rebûlevvel ve kısmen Rebûlâhir ayının başında (Ekim, Kasım, Aralık 974) devam etmiştir. Nihayet Mu'izz'in gelişmelerden haberdar olması sonrasında iki taraf arasında Ba'lebek'te¹⁰⁵⁵ bulunan vali Zâlim b. Mevhûb'un¹⁰⁵⁶ valilikten azledilmesi ve onun yerine Ebû Mahmûd'un kız kardeşinin oğlu Ceyş b. Samsâme'nin¹⁰⁵⁷ atanmasıyla sulh akdedilmiş, böylece şehirde belli bir süreliğine sükûnet hâkim olmuştur.¹⁰⁵⁸

Ancak Ceyş b. Samsâme'nin valiliği de iki taraf arasındaki gerginlikleri kalıcı olarak çözmeye yetmemiş, kısa bir süre içerisinde Fâtımî askerlerinin el-Ferâdis kapısına giderek burada kargaşa çıkarmalarının ardından şehir halkı ayaklanarak askerler ile çatışmaya girmiş ve birçok askeri öldürmüşlerdir. Halk daha sonra vali Ceyş b. Samsâme'nin bulunduğu Sekafiyî sarayına yürümüştür. Ancak vali bulunduğu yeri terk ederek şehir dışındaki karargâhına kaçmıştır. Cemâziyelevvel 364'te (Ocak 975) Fâtımî komutan Ebû Mahmûd askerleri ile birlikte şehir halkının üzerine saldırıya geçmiş, birçok kimseyi öldürerek galip gelmiştir. Halkın geriye çekilmesi üzerine askerler şehirde o zamana kadar yakmadıkları birçok yeri yakıp yıkmışlardır. Şehir halkı yaşananlardan ötürü büyük bir sıkıntı yaşamaya başlamıştır. Birçok ev tahrip olmuş, halkın tükettiği gıda maddeleri tükenme noktasına gelmiş, şehirdeki giriş-çıkışlar kapatılmış, çarşı-pazarda alışveriş yapılamaz olmuş, şehre gelen sular kesilmiş, kanallar ve hamamlar atıl vaziyette kalmıştır. Üstelik halktan birçok kişi açlık ve şiddetli soğğun etkisiyle yollarda can vermiştir. Makrîzî ayrıca bu süreçte isyancıların halkın mallarına el koymaya başladığını, şehrin önde gelenlerinin sulh yapılması için Ebû Mahmûd'a mektup yazdıklarını, isyancılar İbnü'l-Mâverd ve İbn Şerâre'nin ele geçirildiğini, Cami'de toplanan Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler'in kutsal kitaplarını açarak dua ettiklerini, başlarının üzerinde kutsal metinleri taşıyarak şehri dolaştıklarını

¹⁰⁵⁵ Dımaşk ile Beyrût arasında yer alan bir şehirdir. Detaylı bilgi için Yâkût bk. el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/453-455.

¹⁰⁵⁶ Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/168.

¹⁰⁵⁷ Hakkında bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/117-121.

¹⁰⁵⁸ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/166-167; Wüstenfeld, *Geschichte*, 125; Kürd Alî, *Hitatü's-Şâm*, 1/198 Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/345; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/348-349.

aktarmaktadır.¹⁰⁵⁹ Rivayete göre şehirde yaşanan bu sıkıntıları haber alan Mu‘izz, Dımaşk’ta bir türlü istikrar sağlayamayan komutan Ebû Mahmûd ve vali Ceyş b. Samsâme’yi görevden alma yoluna gitmiş, yerine bu sırada Trablus şehri yöneticisi olan Reyân el-Hâdim’i atamıştır.¹⁰⁶⁰

Şaban 364’te (Nisan 975) Reyân el-Hâdim’in Trablus’tan hareket ederek Dımaşk’a gelmesinin ardından komutan Ebû Mahmûd, efendisi Mu‘izz’in kendisini azarlayan mektubunu almasıyla yanında bulunan az sayıda askerî birlikle Remle’ye gitmiştir.¹⁰⁶¹ Komutan Ebû Mahmûd’un Dımaşk’ta vali Zâlim b. Mevhûb ve Ceyş b. Samsâme ile birlikte görev yaptığı yaklaşık bir yıllık süreç şehir açısından skandal olayların yaşandığı bir dönem olmuştur.¹⁰⁶² Her şeyden önce Fâtımî olmayan ve geçmişinde Karmatîler ile birlikte hareket etmiş olan Zâlim b. Mevhûb’un dengeler gözetilerek Dımaşk’ta Fâtımî valisi olarak görevlendirilmesi, işleri en başından çıkmaza sürüklemiştir. Zira hâkim unsur olan Fâtımî askerlerinin komutanları Ebû Mahmûd önderliğinde şehre girmesiyle birlikte burada çift başlılık hâkim olmuş, Fâtımî askerleri kendilerini vali Zâlim’e karşı sorumlu hissetmemişlerdir. Üstelik Mağrib menşeli Fâtımî askerlerinin şehirde gerçekleştirmiş oldukları tahribat, talan ve yağmayı alışkanlık haline getirmeleri şehir halkını bezdirmiş, bundan ötürü halk ile Fâtımî askerleri birçok kez karşı karşıya gelmiş, bu mücadelelerde pek çok kimse ölmüş ve şehirde hayat durma noktasına gelmiştir. Öte yandan yaklaşık bir yıl gibi bir süre Mu‘izz tarafından kendisine sabredilen komutan Ebû Mahmûd askerleri ile şehir halkı arasında dengeleri gözetememiş, askerine söz geçirmekte başarılı olamamış ve nihayet bu süreç görevinden azledilmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁹ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/213 (İng., 194).

¹⁰⁶⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/346; Seyyidü’l-Bâz el-Arînî, *ed-Devletü’l-Bîzantiyye* (Beyrut: Dârü’n-Nehzati’l-Arabiyye, Ts.), 553; Ömer Tokuş, *Başlangıçtan Mirdâsilerin Sonuna kadar Bilâdü’ş-Şâm’da Müslüman-Bizans Münasebetleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 175.

¹⁰⁶¹ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri’l-Karâmita*, 65-66; İbnü’l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 19-20; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/345-346; Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moëzz”, 1837, 198; Wüstenfeld, *Geschichte*, 125-126.

¹⁰⁶² İbn Asâkir, Ceyş b. Samsâme’nin kan dökme ve insanlara zulmetme noktasında aşırı ileri gittiğini, Fâtımîler’in görüşlerini yayma noktasında zulümden çekinmediğini, cüzzamlılardan bile vergi aldığını, onun zulmünden kendisine destek verenlerin dışında kimsenin kurtulmadığını aktarmaktadır. Zulmünden dolayı insanlar ona beddua etmiş, nihayet Ceyş b. Samsâme cüzzam hastalığına yakalanarak ölmüştür. Bk. İbn ‘Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 11/345-346; Elbeyli, *Şam Havzası*, 69-70.

¹⁰⁶³ İbnü’l-Kalânîsî ayrıca Ebû Mahmûd’un etrafında siyasetten anlayan, sözü muteber, önemli görüş sahibi kimselerin bulunmamasının şehirde kontrolü sağlayamamasında etkili olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbnü’l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 16. İbn Asâkir, Ebû Mahmûd’un Ceyş b. Samsâme’yi Dımaşk valiliğine atadıktan sonra onu azlederek yerine Bedr eş-Şemûlî’yi atadığını, daha sonra onu azledip Ebû’s-Sereyâ el-Kürdî’yi atadığını, onu azlettikten sonra kız kardeşinin oğlu Hubeyş’i atadığını, onu da

Dımaşk'ta görevlendirilmeden kısa bir süre önce Reyyân el-Hâdim Rebûlâhir 364'te (Ocak 975) Bizans İmparatorluğuna bağlı olduğu anlaşılan Trablus'u ele geçirmiş, Bizans İmparatorluğu hesabına çalışan ve şehre iki adet haç diken İbnü'z-Zeyyât ise bu sırada şehirden kaçmıştır.¹⁰⁶⁴ Ceyş b. Samsâme'nin yerine Dımaşk'ta vali olarak görevlendirilen Reyyân el-Hâdim efendisinden almış olduğu talimatla şehirde olup bitenleri ve halkın durumunu araştırmış ve Mu'izz'e rapor sunmuştur.¹⁰⁶⁵ Ancak vali Reyyân el-Hâdim Dımaşk'ta kısa bir süre görev yapmak durumunda kalmıştır. Bu sırada Büveyhî lideri Mu'izzüddavle'nin azatlı kölesi Türk komutan Alptekin¹⁰⁶⁶ Irak'ta yaşanan Deylemliler ile Türkler arasındaki çekişmede Bahtiyâr ve Adudüdevle karşısında yenilgiye uğramış,¹⁰⁶⁷ bundan dolayı yanındaki üç yüz kişilik birliğiyle birlikte Humus'a gitmiştir.¹⁰⁶⁸ Bazı tarihçilerin belirttiğine göre Alptekin Dımaşk'ı ele geçirmek için bölgeye geldiğinde bu sırada Ba'lebek'te bulunan eski Dımaşk valisi Zâlim b. Mevhûb, Alptekin'e engel olmak için harekete geçmiştir. Zâlim b. Mevhûb henüz Dımaşk'ı terk etmemiş olan Ebû Mahmûd'a Bağdat'tan gelen Türkler'in Dımaşk'ı ele geçirmek arzusunda olduğunu bildirerek kendisine asker göndermesi durumunda onlara engel olacağını belirtti. Bunun üzerine Ebû Mahmûd kendisine yaklaşık iki bin kişilik bir atlı birliği gönderdi. Halep Hamdânî lideri Ebü'l-Me'âlî Sa'ddüdevle b. Hamdân¹⁰⁶⁹ da Alptekin'i desteklemek adına kendisine Beşşâr el-Hâdim liderliğinde üç yüz kişilik bir birlik gönderdi. Beşşâr el-Hâdim, Zâlim b. Mevhûb'a gönderdiği mektupta işlerine engel olmamasını talep etmiş, Zâlim de kendisinin Türkler'i durdurmak için mücadele edeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Beşşâr el-

azlettikten sonra Mâşâallâh'ı göreve getirdiğini aktarmaktadır. Bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 6/376, 11/345; Safedî, *Ümerâ'ü Dımaşk*, 149-150. Diğer taraftan İbn Asâkir Ceyş'in Bedr'den sonra ikinci kez göreve getirildiğini aktarmaktadır. Bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 11/345.

¹⁰⁶⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/93; Quatremère, "Du Khalife Fâtımite Moëzz", 1837, 198.

¹⁰⁶⁵ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/346.

¹⁰⁶⁶ İslâm Tarihi kaynaklarında adı Aftakîn, Baftakîn ve Heftekîn olarak geçmektedir. Alptekin'in faaliyetleri hakkında ayrıca bk. Muhammed Hüseyin Mehâsine, *Târîhu Medîneti Dımaşk Hilâli'l-Hükmi'l-Fâtımî* (Dımaşk: el-Evâil li'n-neşr ve't-tevzî, 2001), 96-99; Aydın Çelik, "Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002), 283-296.

¹⁰⁶⁷ Bu dönemde Irak'ta yaşanan iç çekişmeler hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, nşr. Seyyid Keşrevî Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 5/410-412; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/219 (İng., 198-199).

¹⁰⁶⁸ İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhu Dımaşk*, 22; İstefân ed-Duveyhî, *Târîhu'l-Ezmine*, nşr. Batris Fahd (Beyrut: Dârü Lahd Hâtır, ts.), 69. Makrîzî, Alptekin'in yanında dört bin kişi olduğunu belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/219 (İng., 199).

¹⁰⁶⁹ İbnü'd-Devâdârî Musul Hamdânî lideri Ebû Tağlib b. Hamdân olarak vermektedir. Ancak Musul ve Halep'in Dımaşk ile mesafesi göz önünde bulundurulduğunda Alptekin'in Halep emiri Ebü'l-Me'âlî'den yardım alma ihtimali daha kuvvetli gözükmektedir. Krş. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/168-169; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/219 (İng., 199).

Hâdim Alptekin'i savunarak onun kendileri için hareket ettiğini ve onu desteklediklerini belirtmiştir. Zâlim b. Mevhûb, Beşşâr el-Hâdim'in Alptekin'e olan desteğini ve ayrıca Alptekin'in adamlarının çok kuvvetli olduklarını müşahade edince savaşıma cesareti kırılmış ve Ba'lebek'e dönmüştür.¹⁰⁷⁰ Daha sonra Beşşâr el-Hâdim Alptekin'i Ebü'l-Me'âlî b. Hamdân'a götürmüş, Ebü'l-Me'âlî Alptekin'e kendisine tâbi olması durumunda ona iktalar vereceğini belirtmiş, ayrıca onu Kefre Tâb¹⁰⁷¹ adlı yere yönetici olarak görevlendirmek istemiştir. Ancak bu sırada Dımaşk'taki isyancıların lideri İbnü'l-Mâverd, Alptekin'i Dımaşk'ı ele geçirmek için davet etmiş, o da bu teklife muvafık olarak Dımaşk'a doğru yola çıkmıştır.¹⁰⁷² Ayrıca Makrîzî'nin ifadesine göre Alptekin İbnü'l-Mâverd'den mektubu aldıktan sonra Ebü'l-Me'âlî'ye Bağdat'a geri dönmek istediğini söylemiş, o da nasıl isterse öyle yapabileceğini belirtmiştir. Ancak Alptekin daha sonra Bağdat'a doğru yola çıkarak Dımaşk'a gitmiştir.¹⁰⁷³ Bu sırada Dımaşk'ta kısa bir süre önce vali olarak atanan Reyyân el-Hâdim bulunmaktaydı.

Dımaşk valisi Reyyân el-Hâdim aynı anda hem Bizans İmparatorluğu ordularının Trablus'u tehdit ettiği haberini almış,¹⁰⁷⁴ hem de Alptekin'in şehre doğru yöneldiğini öğrenmiş, bunun üzerine askeriyle birlikte Ukbetu Demr denilen yere giderek şehri terk etmiştir. Alptekin ise bu sırada askerleriyle birlikte Reyyân el-Hâdim'in şehirden ayrıldığını bilmeksizin Dımaşk'a gelmişti.¹⁰⁷⁵ Türk komutan Alptekin'in Dımaşk civarına geldiğini haber alan şehrin önde gelenleri bu duruma çok sevinmişlerdir. Hemen Alptekin'in yanına giderek şehirlerine gelip başlarına geçmesini talep etmişlerdir.¹⁰⁷⁶ Şehir halkı ondan farklı dogmaları ve vergi memurlarının zorbalıkları sebebiyle otoritesi altında ezildikleri Fâtımîler'in boyunduruğundan kendilerini kurtarmasını ve şehirde hâkimiyet kuran başı bozuk insanlardan kendilerini arındırmasını talep etmişlerdir. Alptekin, Dımaşklılar'a kendilerinden sağlam bir söz alması durumunda isteklerini yerine getirebileceğini dile getirmiş, neticede onlar da kendisine karşı itaatte ve yardımda kusur etmeyeceklerine dair yemin ederek söz vermişlerdir.¹⁰⁷⁷ Böylece Aptekîn 364 yılı Şaban ayının sonlarında (Mayıs 975) Fâtımî

¹⁰⁷⁰ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/168-169. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/355.

¹⁰⁷¹ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût bk. el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/470.

¹⁰⁷² İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/169; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/219 (İng., 199).

¹⁰⁷³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/220 (İng., 200).

¹⁰⁷⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/385.

¹⁰⁷⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/220 (İng., 200).

¹⁰⁷⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/220 (İng., 200); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 199.

¹⁰⁷⁷ Sâbit b. Sinân, *Târihu Ahbâri'l-Karâmita*, 66; İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dımaşk*, 22.

askerlerinden şehirde kimsenin bulunmadığı bir esnada şehre girmiş¹⁰⁷⁸ ve Mu'izz-Lidînillâh adına okunan hutbeye son verip hutbeyi Abbâsî Halifesi et-Tâi'-Lillâh (363-381/974-991) adına okutmuş ve böylece Dimaşk Mu'izz döneminde ikinci kez elden çıkmıştır.¹⁰⁷⁹ Sâbî b. Sinân ve İbnü'l-Kalânîsî'nin belirttiklerine göre Alptekin'in Dimaşk'a hâkim olmasıyla sıkıntı ve problemler önemli ölçüde azalmış, bozgunculuk yapanlara engel olunmuştur. Alptekin sağladığı otoriteyle herkesin saygısını kazanmış, bölge sâkinlerinin konumunu önemli ölçüde iyileştirmiştir. Ayrıca Dimaşk'ı çevreleyen toprakları ve kırsal alanları ele geçiren bazı Bedevi Arap kabileleri ile savaşarak onları mağlup etmiştir.¹⁰⁸⁰ Bununla birlikte Alptekin, Fâtîmîler'e karşı mücadele etmek adına tek başına kendisini yeterli görmemiş ve Karmatîler ile temas kurarak onların desteğini kazanmaya çalışmıştır.¹⁰⁸¹

Bazı tarihçilere göre 364 yılı Şaban ayının sonlarında (Mayıs 975) Alptekin Dimaşk'a ulaştığında şehre girmek için Mu'izz'e mektup gönderip izin istemiş, Mu'izz bu konuda Şerîf Ebû Ca'fer Müslim ile istişare etmiş ancak Müslim'in Alptekin ve beraberindekilerin hainler olduğunu ve şehre girmeleri için izin vermesi durumunda Dimaşk'ı ele geçireceklerini söylemesi üzerine Mu'izz, Alptekin üzerine ordu göndermek için hazırlığa girişmiştir.¹⁰⁸² Bu bilginin doğru olma ihtimâli zayıftır. Zira Alptekin'in şehre girmek için Mu'izz'den izin istemiş olması makul bir tutum gibi görünmemektedir. Bununla birlikte Mu'izz'in Dimaşk'ta belli ölçüde asayîşi sağlamış olan başarılı komutan Alptekin'i tarafına çekmek için bir takım teşebbüslerde bulunduğu, ona kendisini övücü mektuplar göndererek Mısır'a davet ettiği ve böylece

¹⁰⁷⁸ Sâbî b. Sinân, İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Fidâ ve İbn Kesîr gibi tarihçiler Alptekin'in şehre girdiğinde vali Reyân el-Hâdim ve beraberindekileri şehirden çıkardığını belirtirlerken; İbnü'd-Devâdârî ve Makrîzî bu sırada şehirde hiçbir Fâtîmî unsurunun bulunmadığını ifade etmektedirler. İbnü'd-Devâdârî ve Makrîzî'nin ifadeleri doğruya daha yakın gibi durmaktadır. Zira Reyân el-Hâdim ve askerlerinin şehirde bulunması durumunda iki taraf arasında savaşın vuku bulmaması makul görünmemektedir. Krş. Sâbî b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/355; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/115; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/169; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/358; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/220 (İng., 200); a.mlf, *el-Hitat*, 1998, 2/385. XVII. yy'da yaşamış olan Patrik İstefân Duveyhî, Alptekin'in Dimaşk'a gireceği esnada şehrin kontrolünün ortaçağ İslâm dünyasında kendi menfaatleri uğruna toplumu ifsad eden kimseler için kullanılmış bir tabir olan Ayyârlar'ın elinde olduğunu belirtmektedir. Bk. Duveyhî, *Târîhu'l-Ezmine*, 69. Ayyâr hakkında bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/296.

¹⁰⁷⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 22; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 4/164; a.mlf, *Me'âsirü'l-İnâfe*, 1/316; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/220 (İng., 200-201); Duveyhî, *Târîhu'l-Ezmine*, 69; Kürd Alî, *Hitatü's-Şâm*, 1/198-199.

¹⁰⁸⁰ Sâbî b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 66-67; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 22.

¹⁰⁸¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/222 (İng., 203).

¹⁰⁸² Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 161; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/218-219 (İng., 198-199). Nüveyrî de Alptekin'in Mısır'a gitme hedefiyle Dimaşk'a geldiğini ve Mu'izz'in onun üzerine asker göndermek için hazırlık yaptığını belirtmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/93.

valiliğini onaylayacağı aktarılan bilgiler arasındadır. Ancak Alpтеkin, belki de Fâtımîler'in Dımaşk'ta yaptıklarından ötürü Mu'izz'e güvenmemiş ve davetine icabet etmemiştir. Mu'izz de onun bu tutumundan ötürü Dımaşk'a ordu göndermeye karar vermiş ancak ömrü buna vefa etmemiştir.¹⁰⁸³ Kalkaşendî ise diğer kaynaklar tarafından aktarılmayan ilginç bir bilgi vermektedir. Buna göre Mu'izz, Alpтеkin'in üzerine ordu göndermiş ve yapılan savaşta Alpтеkin esir edilmiştir. Alpтеkin daha sonra Mısır'a götürülerek burada Züveyle kapısının bulunduğu Hârratü Deylem'e yerleştirilmiştir.¹⁰⁸⁴ Bu bilginin doğruyu yansıtmaya ihtimâli oldukça zayıftır. Zira diğer tarihçiler Alpтеkin'in Mu'izz ile herhangi bir savaşa girdiği noktasında bilgi aktarmamaktadırlar.

Komutan Alpтеkin'in Fâtımîler'den Dımaşk'ı aldığı sıralarda Bizans İmparatoru İoannis Çimiskes Bilâdüşşam bölgesinde selefi Nikephoros Phokas'ın yarım bıraktığı başarılı seferleri¹⁰⁸⁵ daha ileri bir noktaya taşımak adına Bilâdüşşam üzerine büyük bir sefer düzenlemiştir.¹⁰⁸⁶ İmparator Çimiskes bu büyük sefer öncesi müttefiki Ermeni Kralı III. Aşot'tan (m. 952-977) 10.000 asker ve çeşitli erzak yardımı almıştı.¹⁰⁸⁷ Araştırmacı Ostrogorsky'in ifadesiyle gerçek bir haçlı ruhu edasıyla hareket eden Çimiskes liderliğindeki Bizans ordusu önce Bilâdüşşam'ın kuzeyinde bulunan Humus şehrini kendisine bağlamış,¹⁰⁸⁸ daha sonra 364 yılı Ramazan ayının ortasında (Mayıs-Haziran 975) Ba'lebek'i ele geçirerek burayı tahrip etmiş ve esirler ele geçirmiştir.¹⁰⁸⁹ İmparator ardından Dımaşk'a yönelmiştir.¹⁰⁹⁰

Bu sırada Dımaşk'ta bulunan komutan Alpтеkin, Bizans İmparatorunun şehre doğru geldiğini öğrenmişti. Daha önce zikri geçen İbnü'z-Zeyyât Bizans ordusunun çok

¹⁰⁸³ Sâbit b. Sinân, *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita*, 66-67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/356; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 200.

¹⁰⁸⁴ Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-İnâfe*, 1/316.

¹⁰⁸⁵ Nikephoros, bu süreçte Antakya dâhil birçok Hamdânî toprağını ele geçirmişti. Bk. Walker, "A Byzantine Victory", 431.

¹⁰⁸⁶ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 161; Romilly James Heald Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071* (New York: Barnes and Noble, 1993), 298. Araştırmacı İbrahim Ahmed, Çimiskes'in Bilâdüşşam'a gitmeden önce Nusaybîn, Meyyâfârikîn, Rûha ve Malatya gibi şehirleri ele geçirdiğini belirtmektedir. Bk. İbrâhîm Ahmed el-'Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbaratüriyyetü'r-Rûm* (Kahire: Dârü'r-Riyâzi's-Sâlihîn, 1994), 120. Araştırmacı Süheyl Takkûş İmparator Çimiskes'in bu seferi düzenlemesinin en önemli amaçlarından birisinin Kudüs'ü ele geçirmek olduğunu ifade etmektedir. Bk. Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn*, 228.

¹⁰⁸⁷ Matthew of Edessa, *Chronicle*, 28; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 246.

¹⁰⁸⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 24; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 276. Bizans ordusunun Humus şehrinde yaptıkları tahribata dair bk. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 162-163.

¹⁰⁸⁹ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 161; Matthew Of Edessa, *Chronicle*, 29; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-Zamân*, thk. Selîm Dekkâş el-Yesû'î (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986), 68; M.V. Levtchenko, *Bizans*, çev. Erdoğan Berktaş (y.y.: Milliyet Yayınları, 1979), 236; Jenkins, *Byzantium*, 299.

¹⁰⁹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 24; Jean-Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, çev. İsmail Yerguz (Ankara: Dost Yayınevi, 2008), 77.

kuvvetli olduğunu Alptekin'e bildirerek savaşa teşebbüs etmesinden kendisini sakındırmış, Alptekin de bu durumu göz önünde bulundurmak zorunda kalmış ve imparatora mektup yazmıştır.¹⁰⁹¹ Onun Bağdat'tan Bilâdüşşam'a geldiğinde hayal bile etmediği Dimaşk hâkimiyetini kolayca elden bırakmak istememesi anlaşılabilir bir durumdur. Bundan ötürü Dimaşk civarına gelen İmparator Çimiskes'i son derece güzel bir şekilde karşılamış,¹⁰⁹² ona Bağdat'tan yanında getirdiği değerli şeylerin hepsini hediye olarak vermiş ve şehrin onun işine yaramayacağını zira Fâtımî askerleri tarafından harabe haline getirildiğini ifade etmiştir. Çimiskes ise Alptekin'e kendisinden mal-mülk almak için Dimaşk'a gelmediklerini, aksine bütün şehirleri kılıçlarıyla ele geçirmek için geldiklerini, onun kendilerine hediye takdim etmesine mukabil ona istediği şeyi vereceklerini ve anlaştıkları yıllık haraç karşılığında şehri hâkimiyeti altına aldığıнын bilinmesinin kendisi için yeterli olduğunu ifade etmiştir. Alptekin ustaca bir manevra ile şehrin hâkiminin kendisi olmadığını, orada sadece birkaç gündür bulunduğunu, yanında bulunan İbnü'l-Mâverd'in şehrin gerçek hâkimi olduğunu ve onun aralarında uzlaştıkları hususlara engel olabileceğini belirterek İbnü'l-Mâverd'i hedef göstermiştir. Bunun üzerine Çimiskes hemen İbnü'l-Mâverd'i tutuklatmıştır.¹⁰⁹³ Neticede Alptekin'in İmparator Çimiskes'e her yıl 60.000 dinar haraç vermesi karşılığında iki taraf arasında antlaşma yapılmıştır.¹⁰⁹⁴ Öte yandan bu sırada Fâtımîler'in Dimaşk'ı geri almak için bazı teşebbüslerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Taberiye'de bulunan Fâtımî komutan Ebû Mahmûd, Dimaşk'ı ele geçirmesi için eski Dimaşk valisi Ceyş b. Samsâme'yi iki bin kişilik bir ordu ile göndermiştir. Ancak Ceyş b. Samsâme Şibl b. Ma'rûf el-Ukaylî'nin bir grup bedevi ile kendisine pusu kurması neticesinde ele geçirildi. Bunu öğrenen Alptekin adamlarını göndererek Ceyş b. Samsâme'yi ele geçirdi ve İmparator Çimiskes'e teslim etti.¹⁰⁹⁵ Ebû Mahmûd ise beraberindekiler ile Remle'ye

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 24; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moêzz", 1837, 201.

¹⁰⁹² İranlı Tarihçi Hemedânî, Alptekin'in imparator karşısında mızrak ile gösteri yaptığını ve bu gösterinin imparatorun hoşuna gittiğini belirtmektedir. Bk. Hemedânî, *Tekmile*, 11/444.

¹⁰⁹³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/221 (İng., 201-202). Makrîzî, Alptekin'in Çimiskes ile anlaştıktan sonra Dimaşk'a dönmesiyle birlikte İbnü'l-Mâverd'in arkadaşlarının Alptekin'e karşı ayaklandıklarını ancak halkın onları bundan menettiğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/221 (İng., 201-202).

¹⁰⁹⁴ Leo, *The History of Leo*, 208; Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 162; Matthew Of Edessa, *Chronicle*, 30; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moêzz", 1837, 201. Ayrıca bk. İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-Zamân*, 68.

¹⁰⁹⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/221-222 (İng., 202-203); P. E. Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes in the Light of New Arabic Evidence", *Byzantion*, 47 (1977), 318-319. Tarihçi Antâkî imparatorun sadece Ceyş b. Samsâme'yi esir olarak ele geçirdiğini ifade edip ayrıntı vermemektedir. Bk. Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 161.

kaçtı. Böylece Fâtımîler'in Dımaşk'ı ele geçirme adına yaptıkları hamle başarısızlıkla neticelenmiş oldu.

İmparator Çimiskes komutan Alptekin ile anlaşmaya vardıktan sonra Fâtımîler'in hâkimiyetinde olan yerlere doğru harekete geçti. Bizans İmparatorluğunun kendi topraklarına yönelik harekât başlatacağını öngören Mu'izz tarihçi el-Azîmî'nin belirttiğine göre Bizans'a karşı savaş için donanma oluşturmuştur.¹⁰⁹⁶ Ayrıca Bizans ordularının ilerlediği haberini alan Mu'izz, Reyân el-Hâdim'den boşalan Trablus valiliğine Cemâziyelevvel ayında (Şubat 975)¹⁰⁹⁷ büyük bir orduyla birlikte Nusayr el-Hâdim'i görevlendirdi. Nusayr el-Hâdim öncelikle Beyrut'a gitmiş, daha sonra Trablus önlerine gelen bir Bizans ordusunu Şaban 364'te (Nisan 975) hezimete uğratmıştır.¹⁰⁹⁸ Muhtemelen bu birlik Bizans İmparatorluğu ordularının öncü kuvvetlerinden müteşekkildi. Diğer taraftan Çimiskes'in Fâtımîler'e bağlı topraklara doğru harekete geçmeden önce Ramazan 363'te (Mayıs-Haziran 974) bir elçisini Kahire'ye gönderdiği görülmektedir. Makrîzî'nin belirttiğine göre halk elçiyi görmek için toplanmış, Mu'izz'in elçiyi kabul etmesiyle elçi huzura çıkmış ve yeri defalarca öpmüştür. Daha sonra elçinin oturmasına izin verilmiştir. Bu sırada Ezine¹⁰⁹⁹ kadısı Alî b. Hüseyin¹¹⁰⁰ söz almış ve elçiyi kastederek Mu'izz'e onların İslâm'ın başına musibet olduklarını, Müslümanlara ve esirlere çeşitli eziyetlerde bulunduklarını belirtmiştir. Mu'izz, onun bu ifadelerine kızmış ve onu huzurundan çıkarmıştır. Daha sonra elçinin ateşkes hakkında konuşmasına izin verilmiştir. Akabinde imparatorun göndermiş olduğu mektup Mu'izz'e takdim edilmiştir. Görüşme bittikten sonra elçi kalacağı yere götürülmüştür.¹¹⁰¹ Elçi Zilhicce 363'te (Ağustos-Eylül 974) Kahire'de ölmüş, Mu'izz onu bir tabutun içerisinde memleketine göndermiştir.¹¹⁰² Bu bilgiden elçinin yaklaşık 3-4 ay gibi bir süre Kahire'de kaldığı sonucu çıkmaktadır. Öte yandan Çimiskes'in elçisini Bilâdüşşam'ın geneline yönelik seferine başladığı bir sırada göndermiş olması

¹⁰⁹⁶ Muhammed b. 'Alî el-'Azîmî, *Târihu Haleb*, thk. İbrâhîm Za'rûr (Dımaşk: y.y., 1984), 306; Tokuş, *Bilâdü's-Şâm'da Müslüman-Bizans Münasebetleri*, 174.

¹⁰⁹⁷ Makrîzî, Nusayr el-Hâdim'in Cemâziyelâhir ayında hareket ettiğini aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/218 (İng., 197).

¹⁰⁹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/93; Quatremère, "Du Khalife Fâtîmî Moëzz", 1837, 200. Ayrıca bk. Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/218 (İng., 198).

¹⁰⁹⁹ Bilâdüşşam'ın kuzeyinde bulunan bir kasabadır. Geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/132-133.

¹¹⁰⁰ Hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/133.

¹¹⁰¹ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/208-209 (İng., 188).

¹¹⁰² Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/214 (İng., 194). Araştırmacı Walker elçinin Kahire'de suikasta kurban gitmiş olabileceğini ifade etmektedir. Bk. Walker, "The "Crusade" of John Tzimisce," 313-314.

dikkat çekicidir. Muhtemelen o iki taraf arasında önceden batıda Sicilya ve Girit üzerinde başlayan husumetin doğuda da başlamasıyla Kahire'nin tutumu ve tepkisini görmek istemiş olmalıdır.

Hristiyan kaynaklarının aktardığına göre İmparator Çimiskes seferine devam ederek öncelikle Taberiye'ye gelmiş ve burayı kuşatma altına almıştır. Şehir halkı İmparatora 30.000 dinar ve çeşitli hediyeler sunarak kendisinden başlarına bir komutan atamasını istemişler, ayrıca kendisine karşı itaatten vazgeçmeyeceklerini bildirmişlerdir. İmparator bu durum karşısında tekliflerini kabul etmiş, yerleşim yerlerine zarar vermeden ve kimseyi esir etmeden yoluna devam etmiştir.¹¹⁰³ Çimiskes daha sonra Nâsıra (Nazareth),¹¹⁰⁴ Beysân (Baisan),¹¹⁰⁵ Akka¹¹⁰⁶ ve Kaysâriyye (Kayserya)¹¹⁰⁷ gibi Filistin topraklarında bulunan yerleri ele geçirmiştir.¹¹⁰⁸ Bununla birlikte söz konusu yerlerin ele geçirildiği bilgisinin İslâm tarihi kaynaklarında yer almıyor oluşu dikkat çekmektedir. Makrîzî'nin birincil kaynağı ve Mu'izz'in de çağdaşı olan İbn Zûlâk'ın imparatorun Filistin topraklarına gelmiş olmasına değinmediğini ifade eden araştırmacı Walker, aynı zamanda imparatorun ilerlediği güzergâhta da bazı çelişkiler olduğuna ve imparatorun Dimaşk'ta bulunduğu süre zarfıyla Bilâdüşşam'ın kuzeyine doğru geri döndüğü esnada bu kadar çok yerin ele geçirilmesi için yeterli vaktin bulunmadığına dikkat çekmektedir.¹¹⁰⁹ Öte yandan Urfalı Mateos, Çimiskes'in Ermeni Kralı III. Aşot'a yazmış olduğu mektuba dayanarak onun Kudüs'ü zaptetmek için bu sefere çıktığı intibası uyandırdığını ifade etmektedir. Fakat Çimiskes kısa süre içerisinde Kudüs'e gitmeden garip bir şekilde seferini yarıda bırakarak kuzeye yönelmiştir. Urfalı Mateos bunun nedenini Fâtımî askerlerinin Bizans askerlerinden korkarak kıyı şeridinde

¹¹⁰³ Matthew, *Chronicle*, 30; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 250; Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes", 319. Bu bilgi İslâm tarihi kaynaklarında geçmemektedir. Ayrıca Urfalı Mateos imparatorun, kutsal havarilerin babalarının evlerinin bulunmasından ötürü Taberiye'ye zarar vermediğini ifade etmiştir. Yine Urfalı Mateos'un vermiş olduğu bir bilgiye göre Filistin topraklarında bulunan İmparator Çimiskes'e Remle ve Kudüs gibi yerlerden bazı gruplar gelerek haraç vermişler ve başlarına bir yönetici tayin etmesini istemişler, imparator da onların teklifini kabul etmiştir. Bk. Matthew, *Chronicle*, 30; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 251.

¹¹⁰⁴ Taberiye gölünün güneybatısında bulunan Hz. İsa'nın doğduğu şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/251.

¹¹⁰⁵ Filistin ile Havrân arasında bulunan bir yerleşim yeridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/527-528.

¹¹⁰⁶ Filistin'in batı yakasında yer alan bir sahil şehridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/143-144.

¹¹⁰⁷ Filistin'in batı yakasında yer alan bir sahil şehridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/421-422.

¹¹⁰⁸ Matthew, *Chronicle*, 30-31; Ernst Honigmann, "Bizans Devletinin Doğu Sınırı", çev. Fikret Işıltan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları* 1528 (1970), 98; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 1/25; Yunus Emre Doğdu, *Fâtımîler Devleti'nde Ticari Hayat (909-1171)* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 44.

¹¹⁰⁹ Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes", 320-321.

bulunan kalelere sığınmaları olarak göstermektedir.¹¹¹⁰ Hemen ifade edelim ki imparatorun Filistin topraklarında belirtilen yerleri ele geçirmesi ve bahsettiği nedenden ötürü Kudüs'e gitmemiş olması tatmin edici bir gerekçe olmaktan uzak görünmektedir. Zira Walker'ın de ifade ettiği üzere çağdaş ve o döneme çok yakın olan hiçbir İslâm tarihi kaynağı bu hâdiselerden bahsetmemektedir. Ayrıca Walker, Çimiskes'in III. Aşot'a gönderdiği mektubunun Ermeniceye çevirisinin yanlış anlaşılmalara ve efsanelerle renklenmiş olabileceğine ve imparatorun zaferlerini ve kendi ihtişamını görkemli göstermek için Filistin topraklarına yönelik harekâtı icat etmesinin muhtemel olabileceğine temas etmekte neticede Filistin topraklarına gidilmiş olmasının mümkün görünmediğini ifade etmektedir.¹¹¹¹ Ostrogorsky ise imparatorun Kudüs'e doğru ilerlemesinin ordusu açısından tehlikeli olabileceğini, bundan ötürü böyle bir seferden vazgeçtiğini ifade etmektedir.¹¹¹² Bu tutumun doğru olma ihtimâli güçlüdür. Zira imparator her şeyden önce Kudüs gibi Müslümanlar açısından büyük önem arzeden bir yeri almasının Müslümanların tepkisini çekeceğinden ve o dönemde İslâm devletlerinin kendisine karşı birlikte harekete geçmesinden çekinmiş olabilir.

İslâm tarihçilerinin vermiş olduğu bilgilere göre İmparator Çimiskes harekâtına Akdeniz'in kıyı şehirlerinden birisi olan Saydâ (Sidon)¹¹¹³ şehrine giderek devam etmiştir. Burada bulunan yönetici Ebü'l-Feth b. Şeyh¹¹¹⁴ ve önde gelen bazı kimseler şehri kuşatmaya gelen İmparator Çimiskes'in yanına giderek kendisine itaatlerini arz ederek çeşitli hediyeler takdim etmişler, imparator da itaatlerini kabul ederek şehri kuşatmaktan vazgeçmiştir.¹¹¹⁵ İmparator Saydâ'yı kendisine bağladıktan sonra kuzeye doğru Beyrut'a (Brytos) harekete geçmiş burada bulunan Fâtımî yönetici Nusayr el-

¹¹¹⁰ Matthew, *Chronicle*, 31; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 251; Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes", 319; Honigmann, "Bizans Devletin Doğu Sınırı", 98; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 276.

¹¹¹¹ Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes", 321.

¹¹¹² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 276.

¹¹¹³ Dimaşk'ın batısında sahilde yer alan bir şehirdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/437-438.

¹¹¹⁴ İbnü'l-Kalânîsî Ebü'l-Feth'in kim olduğuyla ilgili bilgi vermemektedir. Bk. İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 26. Ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/471.

¹¹¹⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 26; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/471. Nüveyrî, Çimiskes'in Beyrut'tan sonra Saydâ şehrine gittiğini ve burada onu Alptekin'in karşıladığını, aralarında Dimaşk üzerinde anlaşma sağladıklarını belirtmektedir. Ancak diğer bütün kaynaklar Çimiskes'in Dimaşk'ta iken Alptekin ile anlaşmış olduğunu belirtmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/93. Öte yandan Çimiskes'in Ermeni Kralı III. Aşot'a yazmış olduğu mektupta imparatorun öncelikle Beyrut'u ele geçirdiği daha sonra ise Saydâ'ya gittiği göze çarpmaktadır. Fakat Saydâ şehri konum itibarıyla Beyrut'un güneyinde yer almasından ötürü Çimiskes'in öncelikle Saydâ'ya daha sonra ise Beyrut'a gitmiş olma ihtimâli daha güçlüdür. Nitekim İslâm tarihçileri de bu çerçevede bilgi vermişlerdir. Bk. Matthew, *Chronicle*, 31; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 252. Araştırmacı Walker da söz konusu duruma dikkat çekmiştir. Bk. Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes", 320-321.

Hâdim'i savaşta yenerek esir etmiş ve şehri hâkimiyet altına almıştır.¹¹¹⁶ Daha sonra Cübeyl (Biblos)¹¹¹⁷ şehrini hâkimiyeti altına alan Çimiskes akabinde Trablus'a hareket etmiştir.¹¹¹⁸ Trablus'ta kırk gün boyunca kuşatmayı devam ettiren Çimiskes, Fâtımî komutan Reyyân el-Hâdim'in başarılı savunması karşılığında şehri ele geçirememiştir.¹¹¹⁹ Şehrin etrafındaki yerleşim yerlerini yağmalayan Çimiskes daha sonra kuzeye doğru hareket etmiştir.¹¹²⁰ Halife Mu'izz, imparatorun Trablus şehrini ele geçirememesine oldukça sevinmiş, çevresinde bulunanlar kendisini tebrik etmişler ve şâirler şiirleriyle kendisini methetmişlerdir.¹¹²¹ İmparator daha sonra sırasıyla kıyı sahilinde bulunan yerlerden Banyâs (Banias),¹¹²² Cebele (Jabala),¹¹²³ Berzüveyh (Burzuya)¹¹²⁴ ve Sahyûn (Saone)¹¹²⁵ kalelerini de ele geçirerek yoluna devam etmiştir.¹¹²⁶ Bizans İmparatoru Çimiskes daha sonra seferini sonlandırarak önce Antakya'ya

¹¹¹⁶ Leo, *The History of Leo*, 210; Hemedânî, *Tekmile*, 11/445; Matthew, *Chronicle*, 31; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 26; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 251; Jenkins, *Byzantium*, 299. Urfalı Mateos ayrıca Çimiskes'in 1000 kişilik bir Fâtımî askerî birliğini esir ettiğini belirtmektedir. Bk. Matthew, *Chronicle*, 31; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 251. Ayrıca Makrîzî, Çimiskes'in Beyrut halkına mesaj göndererek şehirlerini tahrip etmek istemediğini, sadece Nusayr el-Hâdim ile beraberindeki arkadaşlarının kendisine teslim edilmesini istediğini ve tarafından onları yönetmek üzere bir yönetici atamak istediğini belirttiğini aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ'*, 1/222 (İng., 202).

¹¹¹⁷ Beyrut ile Trablus arasında sahil şeridinde yer alan bir şehirdir. Detaylı bilgi için Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/109-110.

¹¹¹⁸ Matthew, *Chronicle*, 31; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/471; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 252; Walker, "The "Crusade" of John Tzimiscēs", 320.

¹¹¹⁹ Leo, *The History of Leo*, 210; Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 162; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 26-27. Diyakoz Leo, şehrin alınamamasını buranın dik bir tepeye yayılmasına, güçlü duvarlar ile çevrilmesine ve limanı ve koyları sayesinde korunabildiğine bağlamaktadır. Bk. Leo, *The History of Leo*, 210. Bazı araştırmacılar Trablus'un Mısır'dan gönderilen donanma tarafından desteklendiğini belirtmektedirler. Bk. 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 126; a.mlf, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 121; Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, 114. Çimiskes'in Ermeni Kralı III. Aşot'a göndermiş olduğu mektupta Trablus'ta Fâtımîler karşısında başarısızlığa uğramasına değinmediği dikkat çekmektedir. Bk. Matthew, *Chronicle*, 31-32. Ayrıca Makrîzî Reyyân el-Hâdim'in birçok Bizans askerini öldürdüğünü, çok miktarda esir ve ganimet ele geçirdiğini aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ'*, 1/222, 230 (İng., 202, 211).

¹¹²⁰ Honigsmann, "Bizans Devletin Doğu Sınırı", 99; Çelik, *Fâtımîler*, 220.

¹¹²¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/93. Makrîzî, Mu'izz'in bu haberi Ramazan bayramı günü aldığını ve bu sevinçli haberden ötürü sadakalar dağıttığını haber vermektedir. Bk. Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ'*, 1/222 (İng., 203).

¹¹²² Humus'un sahilinde bulunan küçük bir yerleşim yeridir. Yâkût el-Hamevî Bulunyâs olarak ifade etmiştir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/489.

¹¹²³ Banyâs'in kuzeyinde sahil şeridinde bulunan bir şehirdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/104-107.

¹¹²⁴ Bilâdüşşam sahillerine yakın yüksek bir dağın tepesinde yer alan bir kaledir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/383.

¹¹²⁵ Humus'un sahil kenarında bulunan kasabalarından bir tanesidir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/436-437.

¹¹²⁶ Hemedânî, *Tekmile*, 11/445; Matthew, *Chronicle*, 32; Schlumberger, *L'épopée Byzantine*, 253. Diyakoz Leo, isim vermeksizin Çimiskes'in kıyı kasabalarını kuşattığını ve bunları teslim zorladığını belirtmektedir. Bk. Leo, *The History of Leo*, 210.

uğramış¹¹²⁷ ve birçok tarihçinin belirttiği üzere zehirlenmiş olarak gittiği devlet merkezi Kostantîniye’de ölmüştür.¹¹²⁸

Bizans İmparatoru Çimiskes’in Bilâdüşşam’ın genelini hedef alan saldırılarıyla ilgili bazı mülâhazalarda bulunmamız Mu‘izz’in vefatına yakın bir süre içinde iki devlet arasında yaşanan mücadelenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Öncelikle Çimiskes’in müttefiki Ermeni kralı III. Aşot’a göndermiş olduğu mektupta da abartılı bir şekilde bütün Bilâdüşşam ve Filistin’i Araplar’ın elinden aldığını ve hatta Mesîh’in doğduğu ve defnedildiği kutsal topraklara doğru hareket ettiğini ifade etmesi¹¹²⁹ söz konusu sefere ne kadar önem verdiğinin bir işareti olarak görülmelidir. Ancak mektuptakinin aksine Filistin topraklarına gitmediği aşikâr olan imparatorun bu kapsamlı seferi sayesinde bölgede Fâtımî, Abbâsî, Hamdânî ve Büveyhî gibi Müslüman devletlerin bulunmasına rağmen Kudüs’e yaklaşılarak önemli yerleşim yerlerini kendisine tâbi kılması imparatorluğun o dönemde gücünü göstermesi açısından önem arzeden bir durumdur. Bununla birlikte Çimiskes’in bahsettiği şekilde Kudüs’ü hedef alan bir saldırısı söz konusu olsaydı bu durum o dönemde Müslümanlar açısından büyük önem taşıyan şehri müdafaa etmek üzere İslâm devletlerinin topyekûn bir şekilde kendisine karşı harekete geçebileceği anlamına gelebilirdi.¹¹³⁰ Ancak Çimiskes muhtemelen riskli gördüğü için Kudüs’ü ele geçirme teşebbüsünde bulunmamıştır. Öte yandan Çimiskes’in seferinin Fâtımîler açısından doğurduğu sonuçlara bakacak olursak öncelikle bu sefer ile birlikte Mu‘izz döneminin sonuna doğru Fâtımîler’in Bilâdüşşam’daki hâkimiyetinin zedelenmiş olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu süreçte Mu‘izz’in tamamen savunmada kalması ve Bizans ordularına karşı taarruza geçmemesi oldukça düşündürücüdür. Ancak onun bu tavrını, kısa bir süre önce Mısır’ı ikinci kez kuşatan Karmatîler’le mücadelesi dikkate alındığında Bizans ordusunu durdurabilecek düzeyde bir hazırlığının olmamasıyla izah etmek mümkündür. Neticede Dimaşk’ı ele geçiren Türk komutan Alptekin’in Bizans İmparatorluğunun hâkimiyetini tanımasının ve ardından Çimiskes’in düzenlemiş olduğu seferle bölgedeki bazı yerleşim

¹¹²⁷ Hemedânî, İbnü’l-Kalânîsi ve Patrik Duveyhî gibi müellifler Çimiskes’in dönüş yolunda Antakya’yı kuşattığını ve şehri ele geçirdiğini belirtmektedirler. Bk. Hemedânî, *Tekmile*, 11/445; İbnü’l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk*, 27; Duveyhî, *Târîhu’l-Ezmine*, 69-70. Ancak Çimiskes’in zaten elinde olan Antakya’yı ele geçirmiş olması makul görünmemektedir. Zira şehrin 359 (969) yılında Nikephoros Phokas tarafından ele geçirilmiş olduğunu ve daha sonra imparatorluğun elinden çıkmadığı İbnü’l-Esîr tarafından aktarılmaktadır. Bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/318.

¹¹²⁸ Leo, *The History of Leo*, 218-220; İbnü’l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk*, 27.

¹¹²⁹ Matthew, *Chronicle*, 28-29; Schlumberger, *L’épopée Byzantine*, 248-249.

¹¹³⁰ Walker, “The “Crusade” of John Tzimiscēs”, 326.

yerlerini ele geçirmesinin Fâtımîler'in Bilâdüşşam bölgesindeki hâkimiyetlerini önemli ölçüde kaybetmelerine neden olduğunu söylemek mümkündür.¹¹³¹

Diğer taraftan Makrîzî, Bizans İmparatorunun seferi sonlandırmasının ardından Mu'izz'in Bilâdüşşam'ın güneyinde oluşan siyasî ve askerî boşluğu telafi etmek adına 364 (975) yılında ordusunu harekete geçirdiğini aktarmaktadır. Fâtımî ordularının harekete geçtiğini haber alan bölgedeki bedevi Arap kabileleri Beytûlmakdis civarında Fâtımîler'i yenilgiye uğratmışlardır. Bedeviler birçok Fâtımî askerini öldürmüş, bazılarını da Dimaşk'a göndermişlerdir. Bu esirler deve üzerinde çarşılarda teşhir edilmelerinin ardından hapse atılmışlardır. Hapishanede zor şartlar altında kalan askerlerin daha sonra boyunları vurulmuştur.¹¹³²

Fâtımî Devleti ve Bizans İmparatorluğu arasında cereyan eden mücadeleler neticesinde iki taraf arasında antlaşma yapıldığı ihtimâlini ihsâs eden bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre 365 (975) yılının başlarında imparatorluk elçisi hilâfet merkezi Kahire'ye gelmiş, elçinin geldiğini haber alan halk onu görmek için dükkânlarını kapatmışlardır.¹¹³³ Makrîzî'nin vermiş olduğu bilgi bu kadardır. Buradan yola çıkarak elçinin hangi nedenden ötürü Kahire'de bulunduğunu ve nasıl bir görüşme gerçekleştiğini kestirmek güçtür. Ancak iki taraf arasında meydana gelen mücadelelerden sonra elçinin barış talebiyle gelme ihtimâli makul görünmektedir. Öte yandan Mu'izz'in elçiye nasıl bir cevap verdiği de yine bizim açımızdan meçhul kalmaktadır.

1.8. Hilâfet Merkezinin Kahire'ye Taşınması

Komutan Cevher es-Sıkkî tarafından Mısır'ın ele geçirildiği 358 (969) yılının üzerinden üç sene geçtikten sonra Halife Mu'izz hilâfet merkezini Mansûriye'den Kahire'ye taşımaya karar vermiştir. Mu'izz'in bu kararı vermesinde Cevher es-Sıkkî'nin Karmatîler'in Mısır'a tekrar saldırmak için hazırlık yapmalarını efendisine haber vermesi önemli derecede rol oynamış görünmektedir.¹¹³⁴ Quatremere Mu'izz'in yıllarca hilâfet merkezini Mısır'a taşıma noktasında tereddüt ettiğini belirtmektedir. Ona göre bu tereddüdün ardında Mısır'a gittiği takdirde kendisinin ve ecdadının silahlarıyla

¹¹³¹ Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes", 325. Çimiskes'in Ermeni Kralı III. Aşot'a neden mektup gönderdiğiyle ilgili bir değerlendirme için bk. Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes", 326-327.

¹¹³² Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/222 (İng., 203).

¹¹³³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/225 (İng., 207)); Walker, "The "Crusade" of John Tzimiskes", 323-324, 326.

¹¹³⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/186; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 86.

boyun eğdirdiği ve kavgacı ancak saf ve fanatik kabilelerin yaşadığı Mağrib'in geniş coğrafyasını terk etmek zorunda kalması yer almaktaydı. Öte yandan Mu'izz yıllardır halkı değişmeye meyilli olan bu beldeleri idare yeteneği ile cesaret ve sağduyu özelliklerini bir arada bulunduran bir genel valiye emanet etmeyi planlamaktaydı. Ancak onun böyle birisini bulması kolay olmamıştır. Dolayısıyla bu düşünceler Mu'izz'in Mısır'a gitmesini büyük ölçüde geciktirmiştir.¹¹³⁵

Makrîzî, Mu'izz'in Mısır'a gitmeye karar verdiğinde Slav asıllı sâhibüssütr (perde görevlisi) Hafîf es-Sıkkî'yi Kutâme kabilesi önde gelenlerine gönderdiğini aktarmaktadır. Hafîf es-Sıkkî efendisi Mu'izz'in söylediklerini kabile önde gelenlerine aktarmıştır. Mektupta şu ifadeler yer almaktaydı:

“Ey kardeşlerim! Kutâme kabilesinin yaşadıkları topraklara bizim adımıza göz kulak olacak ve onlardan elde edilen gelirleri muhafaza edecek güvenilir kimseleri yerleştirmeyi uygun gördüğümüz yerlere adamlarımızı gönderdik. Böylece koşullar gerektirdiğinde temsilcilerimize teslim edilen eşyaları/malları alacak ve ihtiyaçlarımız için kaynak oluşturacağız.”

Kabile önde gelenlerinden birisi Hafîf es-Sıkkî'ye şöyle dedi:

“Efendimize de ki: Allâh'a andolsun ki bunu asla yapmayız. Kutâme kabilesi üyeleri nasıl cizye verebilir ve adlarının divanlarda yazılmasına nasıl cüret edilebilir. Kaldı ki Allâh Kutâme'yi İslâm ile şereflendirmiştir. Şimdi ise iman noktasında sizinle aynı noktadayız. Kılıçlarımız hem doğuda hem de batıda size itaat noktasında hareket etmektedirler.”

Kutâme kabilesinin söylediklerini haber alan Mu'izz, onları huzuruna davet etti. Kabile önde gelenleri Mu'izz at sırtındayken yanına geldiklerinde Mu'izz onlara kendisine ulaştırılan cevabın ne anlama geldiğini sordu. Kutâmeliler, söylediklerinin kabilenin genel görüşü olduğunu ayrıca yanlarında bulunan malları da cizye olarak vermeye gönüllerinin razı olmayacağını belirttiler. Mu'izz, onların kararlı tutumlarını görünce Allâh'ın kendilerini nimetlerle donatması için dua etti. Akabinde tam olarak istediği gibi davrandıklarını, kendisini memnun ettiklerini, onları böyle söyleyerek sınıdığını ve Mısır'da ölümünden sonra neler yapacaklarını görmekten başka bir amacının olmadığını belirtti.¹¹³⁶

¹¹³⁵ Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 74-75.

¹¹³⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/97-98 (İng., 61); Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1836, 426-427.

Nihayet Mısır'a hareket etmek için hazırlıklarını tamamlayan Mu'izz, 22 Şevvâl 361 Pazartesi günü (5 Ağustos 972) Mansûriye'den ayrılarak önce Kayrevan yakınlarında bulunan Serdâniye'ye gitmiş, burada adamları, valileri ve aile fertlerini toplamıştır.¹¹³⁷ Ubeydullâh el-Mehdî'nin çocukları Ebû Alî Ahmed, Ebû Tâlib Mûsâ ve dört tane kızı, Kâim-Biemrillâh'ın çocukları Ca'fer, Abdülcebbâr, dört tane kızı, Mansûr-Billâh'ın oğulları Haydere, Hâşim ve dört tane kızı, Mu'izz'in çocukları Abdullâh, Temîm, Nizâr, Akîl Mısır'a hicret etmek üzere Mu'izz'in yanında bulunan aile fertlerinden bazılarıydı. Kafilde ayrıca Mu'izz'in başkadısı ve başdaisi Kâdî Nu'mân b. Muhammed ve çocukları da vardı. Mu'izz, onun yerine İfrîkıye, Mehdiye ve bütün Mağrib bölgelerine görevli olarak Kâdî Ahmed b. Kâsım b. Ebi'l-Minhâl'i bırakmış, diğer kadıları da onun emrine vermiştir.¹¹³⁸ Mu'izz'in Mısır'a doğru sefere çıkmadan önce bu işi sıkı tuttuğuna dair önemli bir bilgiye sahibiz. Bu sırada Mansûriye'de bulunan Mu'izz'in yakın adamı Üstâz Cevzer, Mısır'a yapılacak yolculuğun güzergâhı ve bu güzergâh üzerindeki gözlem noktalarına ilişkin bazı meseleleri Halife Mu'izz'e aktararak birçok devlet görevlisinin seyahat izni olmadığını ve seyahat kararlarını uygulamadığını, bu durumun gözlem noktalarından sorumlu kimseler ile seyahat edecekler arasında anlaşmazlıklar çıkmasına sebebiyet verebileceğini belirtmişti. Mu'izz cevap olarak yazdığı mektupta yalnızca geçiş izni olanlara izin verilmesi gerektiğini, seyahat izni olmayanlardan bazılarına Mısır'ı ele geçiren komutan Cevher es-Sıkkîlî'nin geçiş izni için belge vermesini ve bu işin ciddiyetle yapılmasını istemiştir.¹¹³⁹

Halife Mu'izz Mısır'a doğru hareket etmeye karar verdiğinde Mansûriye'de bulunan Üstâz Cevzer ile veliaht Abdullâh arasında bazı yazışmalar olmuş, bu yazışmalarda veliaht Abdullâh, Üstâz Cevzer'in babaları/ataları için gördüğü işlerden dolayı ona hakkını teslim etmiştir. Üstâz Cevzer, veliaht Abdullâh'a göndermiş olduğu ilk mektupta efendisi Mu'izz'e ait ağırlıkları taşıyan katırların tahsisini belirtmişti. Veliaht Abdullâh da Üstâz Cevzer'e yazdığı mektupta iyiliklerine karşı teşekkür ettiğini, Haccı yapabilmesi ve Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmesi için dua ettiğini belirterek

¹¹³⁷ Dâî İdrîs'in naklettiğine göre Halife Mu'izz bu sırada bir hutbe irâd etmiştir. Başka eserlerde bulunmayan bu hutbenin satırlarında aşırı mübalağalı ifadeler mevcuttur. Hutbenin ayrıntıları için bk. Dâ'î İdrîs, *Zehrû'l-Me'ânî*, 233-234.

¹¹³⁸ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtûmiyyîn*, 717-718 (İng., 255-256).

¹¹³⁹ Cevzerî, *Sîret*, 135 (İng., 149-150). Rivayete göre Mu'izz, Üstâz Cevzer ile Cevher es-Sıkkîlî'yi kardeş kılmıştı. Bilgi için bk. Cevzerî, *Sîret*, 135 (İng., 149-150); Hamid Haji, "A Distinguished Slav Eunuch of the Early Fâtûmîd Period: al-Ustadh Jawdhar", *Fortresses of the Intellect Ismaili and Other Islamic Studies in Honour of Farhad Daftary*, ed. Omar Ali-de-Unzaga (London: I.B. Tauris, 2011), 269.

mektubu babası Mu‘izz’e sunduğunu ve onun da kendi yazdığı mektubun altında bir not gönderdiğini söylemiştir. Mu‘izz, mevlâsı Üstâz Cevzer’e Allâh’tan sağlık ve afiyet dilemiş, katırların tahsisi işleminde göstermiş olduğu hassasiyetten ötürü teşekkür etmiş ve kendisini asla unutmayacaklarını ve terk etmeyeceklerini veciz bir şekilde ifade etmiştir.¹¹⁴⁰ Mağrib döneminde Fâtımîler’in yetiştirdiği en önde gelen devlet adamlarından olan Üstâz Cevzer, Halife Mu‘izz ile birlikte Mısır’a doğru yola çıktığı esnada hastalığa yakalanmış, 361 (972) yılında Berka’ya yakın Melîtiye¹¹⁴¹ denilen yerde Mısır’a ulaşmadan hayatını kaybetmiştir. Halife Mu‘izz onun ölümüne son derece üzülmüş, naaşı gece vakti Berka’da bulunan Meyâsir diye bilinen Mu‘izz’in bulunduğu saraya getirilmiş, yıkanması emredilmiş ve gündüz vakti kılınan cenaze namazından sonra sarayın mescidine defnedilmiştir.¹¹⁴²

Mısır’a gidecek olan büyük kalabalık Serdâniye’de bulunduğu esnada sarayda bulunan bütün eşyalar yüklenmiş, dinar paralar eritilerek el değirmeni taşları kalıbına getirilmiş ve bu kalıplar ikişerli şekilde develerin sırtına yüklenmiştir. Daha önce de geçtiği üzere Mu‘izz, burada kendisine eşlik eden Sanhâce kabilesi lideri Bulukkîn b. Zîrî’ye 22 Zilhicce 361 Çarşamba günü (2 Ekim 972) Sicilya adası ve Trablus şehri hâriç İfrîkiye ve Mağrib bölgesinde hâkimiyet altında bulunan toprakların yönetimini vermiş ve emrinde bulunan herkese yerine bıraktığı Bulukkîn’i dinleyip itaat etmelerini emretmiştir.¹¹⁴³ Mu‘izz, Serdâniye’de dört ay kaldıktan sonra 5 Safer 362 Perşembe günü (14 Kasım 972) Mısır’a doğru harekete geçmiştir. Sonraki durağı Kâbis olmuş, buradan da Trablus’a geçmiş ve orada birkaç gün kalmıştır.¹¹⁴⁴ Makrîzî’nin belirttiğine göre Rebîülâhir 362’de (Ocak-Şubat 973) Mu‘izz’in bulunduğu Kâbis’ten Mısır’a doğru yöneldiğine dair Cevher es-Sıkkîlî’ye peş peşe mektuplar gelmiştir. Cevher es-Sıkkîlî efendisinin Kahire’ye varmasından önce şehirde son hazırlıkları yapmak için çaba

¹¹⁴⁰ Cevzerî, *Sîret*, 141-142 (İng., 159-160); Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 718-719 (İng., 256-257).

¹¹⁴¹ Berka’ya on beş mil uzaklıkta bir yerdir. Bk. Ebü’l-Kâsım ‘Ubeydullâh İbn Hurdâzbih, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, thk. Michael Jan De Goeje (Leiden, 1889), 85.

¹¹⁴² Cevzerî, *Sîret*, 144-147 (İng., 162-166). *Sîret*’te hastalığa yakalanmasından ölene kadar ki süreçte Halife Mu‘izz ile Üstâz Cevzer arasında yaşananların geniş bir kaydı tutulmuştur. Bunun için bk. Cevzerî, *Sîret*, 142-147 (İng., 160-162); Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 719-725 (İng., 257-261); Haji, “A Distinguished Slav”, 269.

¹¹⁴³ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/86-87.

¹¹⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/226-227. İbnü’l-Esîr ve İbn Haldûn, Mu‘izz’in Trablus’a doğru yola devam ederken askerlerinden bir grubun Nefûse dağlarına kaçtıklarını, Mu‘izz’in onları yakalamak için uğraştığını ancak başarılı olamadığını zikretmektedirler. Bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/331; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/63; Zâvî, *Târîhu’l-Fethi’l-Arabî*, 173. Nüveyrî ise bu hâdisenin 358 (969) yılında Cevher’in Mısır’a gittiği esnada yaşandığını belirtmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/76.

harcamıştır.¹¹⁴⁵ Mu'izz, Trablus'tan 17 Rebûlâhir 362 Cumartesi günü (25 Ocak 973) hareket ederek 24 Şaban 362 Cuma günü (30 Mayıs 973) İskenderiye'ye varmıştır.¹¹⁴⁶ Mu'izz, İskenderiye'ye varınca bir süre şehirde dolaşmış ve ardından hamama girmiştir.¹¹⁴⁷ Daha sonra halktan birçok kimse yanına gelmiş ve onu selâmlamışlardır. 26 Şaban Pazar günü (1 Haziran 973) Fustât kadısı Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed ve onun amcaoğullarından Ebû Abdurrahmân b. Ebi'l-E'azz'ın da içerisinde bulunduğu bir grup¹¹⁴⁸ Mu'izz'in yanına gelmişler ve onu selâmlamışlardır. Mu'izz onlar ile uzunca bir süre konuşarak Mısır'a gücünü, otoritesini ya da malını artırmak için gelmediğini bilâkis hakkı, Haccı ve cihadı gerçek anlamda gerçekleştirmek için geldiğini ve ömrünü salih ameller ile sonlandırmak istediğini belirtmiş, ayrıca dedesi Hz. Peygamber'in emirlerini yerine getirmeye çalıştığını ifade etmiştir. Yaptığı etkili konuşma sonrasında orada bulunanlardan bazıları ağlamıştır.¹¹⁴⁹

Mu'izz, 27 Şaban 362 Pazartesi günü (2 Haziran 973) İskenderiye'den ayrılarak 2 Ramazan 362'de (6 Haziran 973) Nil sahilinde bulunan Cîze'ye varmıştır.¹¹⁵⁰ Komutan Cevher es-Sıkıllî efendisini karşılamak için Cîze'ye gitmiş ve karşısında saygıyla eğilmiştir. Bu sırada eski İhşîdî veziri Ebû'l-Fazl Ca'fer b. el-Furat Mu'izz'in yanına gelerek kendisini selâmlamıştır.¹¹⁵¹ Şerîf Ebû Ca'fer Müslim el-Hüseynî de şehrin ileri gelenlerinden bir grup ile Mu'izz'in yanına gitmiştir. Mu'izz'in yanında bulunan münâdî Mu'izz'in yanına gelmesi için önce şerifin adını zikretmiş, o da öne çıkarak Mu'izz'i selâmlamıştır. Daha sonra diğer gelenler öne çıkıp teker teker birbiri ardına Mu'izz'i selâmlamışlardır. Mu'izz, şerife yanında eşraftan bulunanları sormuş, Şerîf Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ahmed el-Edre', Ebû İsmâil er-Ressî, kendi kardeşi İsâ, Abdullâh b. Yahyâ b. Tâhir b. Şevîh'i ona takdim etmiştir. Mu'izz ve beraberinde Ebû Ca'fer Müslim ilerlerken havanın aşırı sıcak olması ve oruçlu olmalarından ötürü

¹¹⁴⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/133 (İng., 102).

¹¹⁴⁶ Kudâ'î, *Târihu'l-Kudâ'î*, 566; Hüseyinî Râzî, *Târihu Umûmî*, 283a .

¹¹⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/227.

¹¹⁴⁸ Makrîzî, Recep 362'de (Nisan-Mayıs 973) Kâdî Ebû Tâhir ve beraberindekilerin Mu'izz'i karşılamak için önce Cîze'ye gittiklerini ve burada dört gün kaldıklarını, Mu'izz'in Berka'ya vardığını haber aldıklarında yola çıktıklarını ve Şaban 25'te (31 Mayıs 973) Mu'izz ile İskenderiye'de karşılaştıklarını belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/133 (İng., 102-103).

¹¹⁴⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/76.

¹¹⁵⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/87; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/161-162; a.mlf, *Târihu'l-İslâm*, 26/349. İsmâilî filozof ve seyyah olan Nâsır-ı Hüsrev diğer bütün kaynaklara muhalif olarak Mu'izz'in deniz yoluyla geldiğini, bu sırada Mısır'da bulunan Bağdat Halifesinin komutanının kendisine itaatini arzettiğini belirtmektedir. Bk. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 103.

¹¹⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/227.

Mu'izz'ın yaya yürüyene Ebû Ca'fer Müslim'e kendisine takdim edilen süslü bir deveye binmesini emretmiştir. Deveye binen Ebû Ca'fer Müslim ile Halife Mu'izz sohbet etmiştir. Bu sırada Mağrib'den gelenler aileleri ve diğer yükleri ile birlikte Nil sahilinde konaklamışlardır. Daha sonra birçoğu Kahire ve Fustât arasındaki çadırlarda kalmışlardır.¹¹⁵² Makrîzî'nin belirttiğine göre Mu'izz, Mısır'a geldiğinde kendisini karşılayanlardan bir tanesi de tarihçi İbn Zûlâk¹¹⁵³ olmuştur. Fahs denilen yerde Mu'izz'ın yanına beraberindekiler ile giden İbn Zûlâk, Mu'izz'ın huzurunda belîğ bir konuşma yapmıştır.¹¹⁵⁴

Nüveyrî'nin belirttiğine göre bazı tarihçiler Mu'izz'ın Mısır'a büyük bir kalabalıkla geldiğine dair ayrıntılar vermektedir. Babalarının tabutlarını dahi Mısır'a getiren Mu'izz'ın içerisinde çeşitli mallar, silahlar ve daha başka birçok şeyin bulunduğu sandıkları on beş bin kişi taşımıştır. Yüz deve ise el değirmeni taşı kalıbında altınları taşımaktaydı. Aralarında bin sekiz yüz devenin çift hörgüçlü olduğu toplamda üç bin devenin sırtında ikişer sandık bulunmaktaydı. Üç yüz deve ise çeşitli elbiseler taşımakta, iki deve ise kimya bileşkelerinden yapılan iksir taşımaktaydılar. Denizde bulunan üç bin büyük savaş gemisi karadan ilerleyen orduya içlerinde taşıdıkları erzak ve mühimmat ile eşlik etmişlerdir. Kutâme kabilesinden yüz bin savaşçı asker, Berberîler'den ise kırk bin savaşçı asker Mısır'a gelmişti. Bunların yanında altmış bin mızrak vardı. Ayrıca ordu içerisinde çeşitli Mağribli ve Arap askerler mevcuttu.¹¹⁵⁵

5¹¹⁵⁶ veya 7 Ramazan¹¹⁵⁷ 362'de¹¹⁵⁸ (9 veya 11 Haziran 973) Mu'izz, Cevher es-Sıkkî'nin Nil nehrinin üzerinde kurdurduğu Cîze'den Roda adasına ve buradan da karşı kıyıya olmak üzere iki ayrı köprüden geçerek¹¹⁵⁹ Mısır'ın merkezine (Fustât) girmeden kendisi için inşa edilen Kahire şehrine gitmiştir. Herkes Mu'izz'ın öncelikle Fustât'a gireceğini düşündüğü için burası onun için tezyin edilmişti. Bu arada Kahire Mu'izz'ı

¹¹⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/87.

¹¹⁵³ Hayatı hakkında bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/284-286.

¹¹⁵⁴ İbn Zûlâk'ın konuşmasının ayrıntıları için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/285-286.

¹¹⁵⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/89.

¹¹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/332.

¹¹⁵⁷ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 298; Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 566; Ebü'l-Bekâ Kemâluddîn Muhammed Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevânî'l-Kübrâ*, thk. İbrâhîm Sâlih (Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 2005), 1/351; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/134 (İng., 104).

¹¹⁵⁸ Kalkaşendî, Mu'izz'ın 361 (972) yılında Kahire'ye girdiğini belirtmektedir. Bk. Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-Înâfe*, 1/307.

¹¹⁵⁹ Dâî İdrîs, *Sâhibü's-Sireti'l-Kütâmiyye* adlı eserin müellifi Haydere b. Muhammed b. İbrâhîm'e dayandırdığı bir bilgiye göre Mu'izz köprüden geçerken arkasında sadece Kâdî Nu'mân b. Muhammed ve Aslûc b. Hasan'ın binek üzerinde olduklarını, geriye kalan herkesin yürüyerek geçtiğini belirtmektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 726 (İng., 262).

karşılama için henüz hazır değildi. Buna rağmen Mu'izz aile bireyleri ve akrabalarıyla Kahire'ye girmiş, burada kendisi için yapılan sarayına giderek Allâh'a teşekkür ifadesi olarak iki rekât namaz kılmış, daha sonra tahtına geçip tebrikleri kabul etmiştir. Yanında bulunan şâirler de onu methetmişlerdir.¹¹⁶⁰ Makrîzî, İbn Zûlâk'tan naklen Mu'izz'in yanında bulunan kimselerin de iki rekât namaz kıldığını, daha sonra evlâtları ve önde gelen maiyetiyle birlikte sarayında bulunan tahtına oturduğunu, bu sırada altın, gümüş, mücevherat, mobilyalar, kaplar, giysiler, silahlar, sepetler, çuvallar, eyerler ve dizginler ile sarayın donatılmış olduğunu ve hazinenin tüm ihtişamıyla sarayda bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹⁶¹ Bu rivayet Mu'izz döneminde Fâtımîler'in ulaştıkları zenginlik ve refah seviyesini aksettirmesi bakımından önem arz etmektedir. Mu'izz'in Mısır'a gelmesinin ardından nihayet Cevher es-Sıkıllî dört yıl on dokuz gün¹¹⁶² gibi bir süre efendisi adına yönettiği şehri asıl sahibine teslim etmiştir. Böylece Fâtımî Devletinin 64 yıllık Mağrib dönemi sona ermiş, Mısır tarihinde Firavunlardan sonra ikinci kez batıdan gelen bir otorite bölgeyi ele geçirmiştir.¹¹⁶³

İbn Zûlâk'ın belirttiğine göre Mu'izz, Kahire'ye girişinin ertesi günü sarayında tahtına oturmuş, içerisinde eşraftan bazıları, kadılar, âlimler, şehrin önde gelenleri ve tebaadan bazı kimselerin bulunduğu bir grubun huzuruna gelmelerine müsaade ederek tebrikleri kabul etmiştir. Daha sonra 10 Ramazan 362'de (14 Haziran 973) Mu'izz Mısır'ın önde gelen zatlarına insanların en hayırlısının Hz. Peygamber'den sonra Mü'minlerin emiri Alî b. Ebî Tâlib olduğunu belirten bir mektup yazılmasını emretmiştir. Ayrıca Mısır ve civarında Mu'izz-Lidînillâh ve veliaht oğlu emir Abdullâh'ın isimleri her yere nakşedilmiştir.¹¹⁶⁴ Yine İbn Zûlâk, Mu'izz'in Ramazan ayında beytûlmâl görevlisi Muhammed b. Hüseyin b. Mühezzeb'e kendisi ve veliaht oğlu Abdullâh için günlük taze ve kuru meyve ve benzeri şeyleri normal fiyattan satın almasını, zaruret ve müsamaha durumunun ortaya çıkmaması için durumu elçiye/görevliye belli etmemesini ve mutfağın ihtiyaçlarına göre hareket etmesini söylemiştir.¹¹⁶⁵

¹¹⁶⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/76; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 725-726 (İng., 262).

¹¹⁶¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/135 (İng., 105).

¹¹⁶² Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/133 (İng., 103). Nüveyrî ise dört yıl on gün olarak ifade etmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/88.

¹¹⁶³ Fatih Yahya Ayaz, *İslâm Tarihi-2*, ed. Adnan Demircan - Mehmet Azimli (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 268.

¹¹⁶⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/135 (İng., 105).

¹¹⁶⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/135-136 (İng., 105-106); İbrâhîm Rizkullâh Eyyûb, *et-Târîhu'l-Fâtumî'l-İctimâ'î* (Lübnân: eş-Şirketü'l-Alemye li'l-kitâb, 1997), 82.

15 Ramazan 362’de (19 Haziran 973) Mu’izz, huzuruna bazı kimseleri kabul etmek için sarayındaki yeni avluda kendisi için Cevher es-Sıkıllî tarafından yaptırılan altından tahtına oturmuştur. Bu sırada eşraftan ve halkın önde gelenlerinden bazı kimseler sırasıyla halifenin huzuruna çıkmış, Cevher es-Sıkıllî halifenin önünde ayakta durarak bu kimseleri halifeye takdim etmiştir. Daha sonra Cevher es-Sıkıllî efendisine sunacağı hediye için öne çıkarak hediyesini takdim etmiştir. Eyerleri ve gemleri altın ve diğer değerli taşlarla süslenmiş yüz elli adet at, üzerlerinde dokuzu altın dokumalı ipek olan otuz bir adet çeşitli ipek örtüleri ve yanlarında kemerler ve halılar, dokuz adet üzerinde birçok ağırlık ile tezyin edilmiş deve, yedisi gemli ve eyerli olmak üzere otuz üç katır, yük taşımak için yüz otuz katır, doksan tek hörgüçlü deve, üzerinde çeşitli altın ve gümüş işlemeli örgülü dört sandık, altın ve gümüş ile süslenmiş yüz kılıç, gümüşten yapılmış ve üzerinde cevher işlemesi bulunan iki adet sandık, değerli taşlarla bezenmiş ve bir kutu/kılıf içerisinde bulunan bir sarık ve son olarak Mısır’da bulunabilecek bütün kıymetli eşyaların eksiksiz bir envanterini sunan dokuz yüz adet sandık, Cevher es-Sıkıllî’nin efendisine sunduğu göz kamaştırıcı cinsten hediyelerdi.¹¹⁶⁶ Cevher es-Sıkıllî, hediyelerini sunduktan sonra Mu’izz oğlu veliaht Abdullâh’ın meclisinde oturmasına izin verdi. Daha sonra Şerîf Ebû Ca’fer Müslim b. Ubeydullâh el-Hüseynî hediyesini takdim etti. Tûne¹¹⁶⁷ köyünden, Tinnîs’ten ve Dimyât’tan içerisinde hediyeelik eşyalar bulunan on bir sandık mal getirmiş, ayrıca at ve katırları hediye olarak sunmuştur. Ebû Ca’fer Müslim hediye takdimi için daha önce Mu’izz’e bir elbise giydirmeyi veya başına bir sarık takmayı çok arzulamış olduğunu zira başka hiçbir halife için böylesine değerli bir sarık yapılmamış olduğunu ifade etmiştir. Mu’izz, daha sonra başka bir gruba meclisine girmesi için izin vermiştir. Öte yandan Mu’izz bu sırada Cevher es-Sıkıllî’nin önceden tutuklamış olduğu sayıları bin civarında İhşîdî ve Kâfûrî grubu serbest bırakmıştır.¹¹⁶⁸

Mu’izz’in Mısır’da ilk kıldırıldığı Ramazan bayramına dair kaynaklarımız teferruatlı bilgi aktarmaktadır. Muasır tarihçi İbn Zûlâk bayram namazında bizzat bulunmuş ve kendi müşahedelerini aktarmıştır. Kendisinin Halife Mu’izz’in arkasında bulunduğunu

¹¹⁶⁶ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/136 (İng., 106); Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 167-168; Wüstenfeld, *Geschichte*, 120; Eyyûb, *et-Târihu’l-Fâtîmî’l-İctimâ’î*, 113-114. Zehebî, Cevher’in efendisine bir milyon değerinde çeşitli hediyeler takdim ettiğini belirtmektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 15/166.

¹¹⁶⁷ Tinnîs ve Dimyât’a yakın bir yerde bulunan giysi ve dikişleriyle meşhur olmuş eski bir yerleşim yeridir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 2/62-63.

¹¹⁶⁸ Antâkî, *Târihu’l-Antâkî*, 148; Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/137 (İng., 106-107).

ifade eden İbn Zûlâk, Mu‘izz’in her rûkû ve secdede otuz kûsûr tesbihat yapabilecek kadar ağır namaz kıldırıldığını ifade etmektedir. Bu sırada Kâdî Nu‘mân b. Muhammed, Mu‘izz’in aldığı tekbirleri arka taraflara ulaştırmakla görevliydi. Mu‘izz, ikinci rekâtta Fâtiha ve Duhâ sûresini okumuş, sonra dedesi Alî b. Ebî Tâlib’in yaptığı şekilde kıraattan sonra tekbir getirmiştir. Yine ikinci rekâtta da aynı şekilde rûkû ve secdeyi uzun tutmuştur. Bu sırada İbn Zûlâk yine her rekât ve secdede otuz kûsûr tesbihat yapabildiğini aktarmaktadır. Mu‘izz, her sûrenin başlangıcında besmeleyi açıktan söyledi. Daha sonra tekbirden önce cemaatin (kendisinin açıktan besmeleyi söylemesinden sonra) onu aynen izlemesini, bilgilerinin azlığından ve ilimlerde yetersiz olmalarından kaynaklı olduğunu söyleyerek eleştirmiştir. Mu‘izz, namazı bitirince minbere çıkarak ilk hutbeyi irâd etti. Nihayet bayram namazı bittikten sonra Mu‘izz, birliklerinin başında sarayına döndü. Bu sırada arkasında at, sırtında zırh ve miğferler ile kuşanmış dört evlâdı bulunmaktaydı. Önlerinde ise iki fil bulunmaktaydı. Mu‘izz saraya döndüğünde çok sayıda insanı davet ederek yemek ikramında bulundu. Yemeğe geç kalanları kınayarak bayram orucu tutturmakla tehdit etti.¹¹⁶⁹ Yine İbn Zûlâk’ın belirttiğine göre bu sırada Mu‘izz, devleti adına büyük hizmetlerde bulunan, Mağrib’in önemli bölümünü ele geçirip Mısır gibi önemli bir coğrafyayı devletin topraklarına katan Cevher es-Sıkkîlî’yi büyük bir ödülle ödüllendirmiştir. Ona altın işlemeli bir elbise ve kırmızı bir sarık giydirdi ve kılıç kuşandırdı. Yine eyerli ve dizginli yirmi atın yanında elli bin dinar ve iki yüz bin dirhem ve giysi dolu seksen sandık Halife Mu‘izz’in deneyimli komutanına hediyeleri arasındaydı.¹¹⁷⁰

Halife Mu‘izz’in Mısır’a gelmesinin ardından Fâtımî askerleri Mısır halkına karşı bazı olumsuz davranışlarda bulunmaya başladılar. Bununla ilgili Makrîzî’nin aktardığı bilgiye göre Zilhicce 362’de (Eylül 973) Fâtımî askerlerinin Fustât halkından bazı kimselerin arazilerini ve mallarını yağmalamalarından ötürü kargaşa çıkmış, olay yerine giden Cevher es-Sıkkîlî bu işe öncülük edenleri ele geçirerek kırbaç cezasına çarptırmıştır.¹¹⁷¹ Zilhicce ayının sonunda ise (Eylül 973) Karâfe¹¹⁷² Cami’nin imamı Muhammed b. Abdüssemi’ in Karâfe yolunda derisi yüzülmüştür. Bundan ötürü

¹¹⁶⁹ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 159-160; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/138 (İng., 107-108); Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moêzz”, 1837, 168-169.

¹¹⁷⁰ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 160-161; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/139 (İng., 109).

¹¹⁷¹ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/143 (İng., 112).

¹¹⁷² Mısır’da Fustât sınırları içerisinde yer alan bir mevkidir. Bilgi için bk.Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 4/317.

insanlar Karâfe Cami'nde Cuma namazı kılamamışlardır.¹¹⁷³ Makrîzî, Muhammed b. Abdüssemî' hakkında detaylı bir bilgi vermemektedir. Dolayısıyla onun Fâtımî aleyhtarı olup olmadığı ve bu yüzden Fâtımîler tarafından öldürölüp öldürölmediğı hususu ilgili rivayetten anlaşılamamaktadır.¹¹⁷⁴ Bununla birlikte daha önce Şevvâl 362'de (Temmuz-Ağustos 973) Karâfe'de bir isyan patlak verdiğini ve bu isyana katılanların Fâtımîler tarafından boyunlarının vurulduğunu Makrîzî aktarmaktadır.¹¹⁷⁵ Yine Zilhicce 362'de (Eylöl 973) Cevher es-Sıkıllî Tinnîs halkından bir grup insanı getirerek onlardan kasabalarında öldürölün Mağribliler için kan parası ödemelerini istedi. Başlangıçta iki yüz bin dinar ödemeleri noktasında ısrarcı olan Cevher es-Sıkıllî daha sonra bir milyon dirheme razı oldu.¹¹⁷⁶

363 Muharrem ayına gelindiğinde (Ekim 973) Fâtımî askerlerinin Karâfe ve Me'âfir¹¹⁷⁷ adlı yerlerin mahallelerine kadar yayılmaları ve buradaki evleri ele geçirerek insanları evlerinden çıkarıp başka yerlere taşınmalarına neden olmaları ciddi bir problem olarak gündeme gelmiştir. Hâlbuki Mu'izz askerlerine Fustât şehrinin etrafında bulunan yerlerde yaşamalarına izin vermişti. Mağdur olan halk hemen Mu'izz'in yanına gelerek ondan yardım istemişlerdir. Mu'izz, askerlere bu sefer Kahire'nin merkezinin hemen kuzeyinde bulunan Aynüşşems bölgesinde ikâmet etmelerini emretti. Ayrıca o, askerlerin ikâmet edecekleri yerle ilgili bizzat ilgilenmiş, Aynüşşems'e giderek askerlerin inşa edecekleri evler ile ilgili kendilerine nakdî yardımda bulunmuştur. Yerleştirildikleri yerin sonraki dönemlerde "Hendek" ve "Hendekü'l-Ubeyd" olarak bilindiğini ifade eden Makrîzî, Mu'izz'in burada yaşayacaklar için bir kadı ve yönetici atamayı da ihmâl etmediğini belirtmektedir. Ancak buna rağmen Mağribliler'in çoğu Fustât'ta Mısır halkı ile karışarak oturmaya devam etmişlerdir. Komutan Cevher es-Sıkıllî onların şehirde oturmalarını ve gecelemelelerini yasaklamış olmasına rağmen ve bununla ilgili bir münâdînin her gece Mağribliler'in Fustât'ta gecelemelelerini

¹¹⁷³ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/143 (İng., 112).

¹¹⁷⁴ Bununla birlikte Atık Cami imam-hatibi olan Abdüssemî' b. Ömer'in derisi yüzölün Muhammed b. Abdüssemî'in babası olup olmadığı net değildir. Bk. Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/144 (İng., 113). Öte yandan İngilizce çeviride Muhammed b. Abdüssemî'in derisinin yüzölmesi bilgisinin açık bir hata olduğu belirtilerek onunla ilgili Makrîzî'nin birkaç satır aşağıda 363-364 (973-974) yılları olaylarını aktardığı yerde Atık Cami imamlığı yaptığına yer verdiği ifade edilerek Muhammed b. Abdüssemî' ile Abdüssemî' b. Ömer birbirine karıştırılmıştır.

¹¹⁷⁵ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/139 (İng., 109).

¹¹⁷⁶ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/143 (İng., 112). İngilizce çeviride hatalı olarak yüz bin dirhem şeklinde tercüme edilmiştir.

¹¹⁷⁷ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/153.

bağırmasına rağmen Mağribliler buna pek aldırmış etmemiş görünmektedirler.¹¹⁷⁸ Ancak daha sonra Şaban 363'te (Nisan-Mayıs 974) Mu'izz, Mağribliler'in kesin olarak Fustât'tan çıkarak Kahire'de yaşamalarını emretmiş, onlar da emre itaat ederek evlerini terk etmişler, Kahire'ye yerleşmişlerdir.¹¹⁷⁹ Mu'izz, bu noktada önemli bir adım daha atarak Hayr b. Kâsım'ı Mağribliler'in Kahire'ye taşınmalarını kontrol etmesi için şurtatü'l-ulyâ (yukarı emniyet âmirliği) görevine atamıştır.¹¹⁸⁰

Safer 363'te (Kasım 973) Mağrib'den gönderilen yaklaşık iki yüz isyancı başı Mısır'da teşhir edilmiştir.¹¹⁸¹ Mağrib'deki isyancılara ait olan kafaların şehirlerde teşhir edilmeleri Fâtımîler'e karşı Mısır'da oluşabilecek muhtemel isyan dalgalarını önlemeye matuftu. Bu yüzdendir ki Fâtımîler çoğu kez bu uygulamayı devam ettirmişlerdir. Rebîülâhîr 363'te ise (Aralık-Ocak 973-974) bazı Fâtımî askerleri sahralarda bulunan kabristanlıklara giderek burada bulunan insanların mallarını yağmalamışlardır. Mu'izz, askerlerin yaptıklarını öğrenince bu tutumlarını hoş karşılamamış, olaya karışanlardan bir grup tutuklanmıştır.¹¹⁸²

Rebîülâhîr 363'te (Aralık-Ocak 973-974) Mu'izz hastalanmış ve halkın içerisine belli bir süre çıkamamasından ötürü sağlığından endişe edilmiştir. Hastalığı uzun sürmeyen Mu'izz Cemâziyelevvel ayında (Ocak-Şubat 974) iyileşmiştir.¹¹⁸³ Şaban 363'te (Nisan-Mayıs 974) yeniden hastalığa yakalanan Mu'izz yine günlerce dışarı çıkamamıştır. Daha sonra önde gelen bazı kimseler yanına gelerek kendisine geçmiş olsun temennilerinde bulunmuşlar, onun için savaşa her zaman hazır olduklarını ifade etmişler, Mu'izz de onlara teşekkür etmiştir.¹¹⁸⁴ Mu'izz'in hastalandığı sırada yakın adamlarından bazılarının ölümü onu derin üzüntüye sevk etmiştir. Makrîzî'nin Mu'izz'in önemli adamlarından birisi olarak ifade ettiği Muhammed b. Hasan b. Ebi'l-Hüseyn¹¹⁸⁵ 363 (974) yılında vefat etmiş, Mu'izz hasta bir şekilde sarayından çıkarak cenazeye katılmıştır. Kâdî Nu'mân cenazeyi yıkayıp kefenlemiş akabinde Mu'izz, akşam

¹¹⁷⁸ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 163-164; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/93.

¹¹⁷⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/150 (İng., 121); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 190.

¹¹⁸⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/150 (İng., 121); Abdülhafîz Haymî, *Nizâmü's-Şurta fi'l-Garbi'l-İslâmî* (Cezayir: Vehran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 206.

¹¹⁸¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/146 (İng., 116).

¹¹⁸² Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/148 (İng., 119).

¹¹⁸³ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 165; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/148 (İng., 119); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 190.

¹¹⁸⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/150 (İng., 121); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 190.

¹¹⁸⁵ Muhammed, Sicilya valisi Hasan el-Kelbî'nin oğlu olup Mu'izz'in, oğlu Abdullâh'ı veliaht olarak seçmeye karar verdiğinde bu sırrını açtığı birkaç kişi arasındaydı. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 139 (İng., 156). Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 5/534-535.

namazını kıldıktan sonra tabutu açmış ve naaşı tabuta yatırmıştır.¹¹⁸⁶ Bu vefattan on dokuz gün sonra bu sefer Kâdî Nu'mân'ın vefat etmesi Mu'izz'i derinden üzmüştür. Mu'izz, kadısının cenaze namazını kıldırması ve naaşını tabuta yatırmış, akabinde cenazesi Kahire'deki evine götürülerek defnedilmiştir.¹¹⁸⁷

Şaban 363'te (Nisan-Mayıs 974) Şerîf Ebû Ca'fer Müslim, Mu'izz iyileştikten sonra yanına gitmiştir. Bu sırada sarayın eyvanlarında yürürken kardeşi İsmâ ona veliaht Abdullâh'ın da mecliste olduğunu, ona da selâm vermesi gerektiğini söylemiştir. Ebû Ca'fer Müslim, Mu'izz'in yanına geldiğinde yeri öpmüş ve ayakta durarak söze başlamıştır:

“Ey Mü'minlerin emiri! Babamın, babasından onunda dedesi İshâk b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed'den aktardığına göre o şöyle dedi: Ben ve kardeşim Abdullâh, Medine yöneticisi olan Ya'kûb b. Sâlih b. Mansûr'un yanına geldik. Ya'kûb kendilerinin nereden geldiğini sorunca onlar Hz. Peygamber'i selâmlayarak onun huzurundan geldiklerini ifade ettiler. Ya'kûb, onlara Hz. Peygamber'in iki arkadaşını (Ebû Bekir ve Ömer) selâmlayıp selâmlamadıklarını sormuş onlar da selâmlamadıklarını söylemiştir. Bunun üzerine Ya'kûb şaşırarak, nasıl olur da onları selâmlamadıklarını sormuştur. İshâk'ın kardeşi Abdullâh söz alarak Ya'kûb'a yanında bulunan oğlunun mu yoksa Ebû Bekir ile Ömer'in mi kendisine daha yakın olduğunu sormuş, Ya'kûb da oğlunun kendisine daha yakın olduğunu söylemiştir. Abdullâh, bu sefer onun meclisinde kendisine saygı ifadesi olarak oğlunu nasıl selâmlamamışlarsa Hz. Peygamber'in yanında da ona saygı ifadesi olarak iki arkadaşını selâmlamadıklarını belirtmiştir. Bunu duyan Ya'kûb onun bu ifadesiyle kendisini aciz bıraktığını ifade etmiştir.”

Bu rivayeti aktaran Ebû Ca'fer sözüne devam ederek Mu'izz'in meclisinde bulunan oğlu veliaht Abdullâh'a selâm vermek için izin istemiş, Mu'izz de ona oğlunu selâmlaması için izin vermiştir. Mu'izz, bu hareketinden dolayı Ebû Ca'fer Müslim'e ikramlarda bulunmuştur.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/149 (İng., 120).

¹¹⁸⁷ Makrîzî vefat tarihini 363 yılı Receb (Mart-Nisan 974) ayının başı olarak verirken; Dâî İdrîs 363 yılı Cemâziyelâhîr'in sonu (Mart 974) olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/149 (İng., 120); Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 735 (İng., 269). Makrîzî eserinin başka bir yerinde Kâdî Nu'mân'ın ölümünü 363 yılı Zilhicce (Ağustos-Eylül 974) ayında olanlar kısmında vermektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/215 (İng., 195). Müsteşrik Quatremère sehven Muhammed b. Nu'mân olarak vermektedir. Bk. Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 190. Ayrıca Kâdî Nu'mân'ın oğlu Ebû Ca'fer Ahmed, 5 Rebûülevvel 364 (23 Kasım 974) yılında Kahire'de vefat etmiştir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/224 (İng., 205).

¹¹⁸⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/149-150 (İng., 120-121).

Halife Mu'izz, Mısır'a geldikten sonra da Hicaz ve özellikle Kâbe'ye ayrı bir önem atfetmiştir. Bu noktada kaynaklarda önemli bir bilgi aktarılmaktadır. Zilhicce 362'de (Eylül 973) Arefe günü Mu'izz, Kâbe için göndereceği uzunluğu ve genişliği on iki karış olan örtüyü¹¹⁸⁹ sarayın üst katında sergiletmışti. Örtünün yüzeyi kırmızı ipekti ve her dantelli altın hilâl içerisinde on iki katlı altın hilâl bulunmaktaydı. Ayrıca her turunc dantelin içerisinde güvercin yumurtasını andıran elli büyük inci ve kırmızı, sarı ve yeşil yakut vardı. Çevresinde ise yeşil zümrütle yazılmış Kur'an'da geçen Hac ile ilgili ayetler mevcuttu. Yazının bulunduğu desen daha önce dengi görülmemiş büyük inciler ile doluydu. Ayrıca örtü öğütülmüş misk kokusu ile donatılmıştı. Bakan kimseler bu örtüyü bulunmuş olduğu yüksekçe konumundan ötürü sarayın iç ve dış tarafından görebiliyorlardı. Bununla birlikte Kâbe örtüsü, ağırlığından dolayı bulunduğu yere ancak birçok hizmetlinin gayretiyle dikilebilmişti. Ertesi gün Mu'izz kurban bayramı namazı için erkenden çıkmış ve Ramazan bayramı namazında kıldıracağı gibi bayram namazını kıldırması, hutbeyi okumuş ve sarayına dönmüştür. Sarayına döndüğünde birçok kimsenin içeri girmesine izin verildi. Saraya girenlerden aralarında Mısırlı, Suriyeli, Iraklı ve Horasanlı olanlar sarayda bulunan Kâbe için gönderilecek örtüyü görmüşler ve daha önce böyle bir örtüyü görmediklerini itiraf etmişlerdir. Orada bulunan kuyumcu ve bazı tüccarlar da örtünün paha biçilmez olduğunu ifade etmişlerdir. Abbâsîler tarafından Kâbe için gönderilen örtüler bu örtünün dörtte biri kadardı. Aynı şekilde İhşîdî emiri Ünûcûr b. İhşîd'in Mescîd-i Harâm'a götürülmek üzere yaptırdığı örtü de Abbâsîler'in göndermiş olduğu örtü gibiydi. Bu örtüyü Ca'fer b. Muhammed el-Mûsevî, daha sonra oğlu Ebü'l-Hüseyin, ondan sonra oğlu Müslim, ondan sonra ise kardeşi Ebü't-Türâb Mescîd'i Harâm'a götürmüşler, son olarak Mısır'ı ele geçiren komutan Cevher es-Sıkkîlî Ebü't-Türâb'dan bu örtüyü almıştır.¹¹⁹⁰ Canard, Mu'izz'in Abbâsîler'in göndermiş olduğu Kâbe örtüsünden daha değerli olan bu örtüyü göndermesinin artık onlara ait yerlerin kendi eline geçtiğini belirtmek ayrıca Abbâsîler'e ait olanların izlerinin silindiğini göstermek adına iyi bir propaganda malzemesi niteliği taşıdığını ifade etmektedir.¹¹⁹¹

¹¹⁸⁹ Makrîzî, Kâbe için ilk örtü yaptıran kişinin Abbâsî Halifesi Mutevekkil-Alellâh (232-247/847-861) olduğunu aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/141 (İng., 110).

¹¹⁹⁰ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 161-162; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/140-142 (İng., 110-111); Riyâd Hamîd el-Cevârî, *es-Siyâsetü'l-Hâriciyye li'd-Devleti'l-Fâtûmiyye (358-427/968-1035)* (Kûfe: Kûfe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 90.

¹¹⁹¹ Canard, "L'impérialisme Des Fâtûmîdes Et Leur Propagande", 180.

1.9. Veliaht Tayin Etmesi, Vefatı ve Şahsiyeti

1.9.1. Oğlu Nizâr'ı Veliaht Tayin Etmesi

Mu'izz'in, oğlu Nizâr'ı veliaht tayin etme sürecini kaynaklar detaylı bir şekilde aktarmaktadırlar. Mu'izz, henüz Mağrib'deyken önce büyük oğlu Temîm'i (ö. 374/985)¹¹⁹² veliaht tayin etmişti. Ancak bir müddet sonra onu bazı davranışları sebebiyle azletti. Ardından ikinci oğlu Abdullâh'ı veliaht tayin ettiyse de Mısır'da bulunduğu sırada onun kendisinden hemen önce vefat etmesi üzerine diğer oğlu Nizâr'ı veliaht tayin etmiştir.

Mu'izz'in ilk başta veliaht olarak belirlediği en büyük oğlu Temîm'i kısır olduğu için¹¹⁹³ ve ahlâka aykırı bazı davranışlarda bulunduğu için¹¹⁹⁴ veliahtlıktan azlettiği kaydedilmektedir.¹¹⁹⁵ Bununla birlikte Cevzerî'nin *Sîret* isimli eserinde yer alan bir bilgi onun azledilme sebebini biraz daha netleştirmeye imkân tanımaktadır. Bu eserde yer alan rivayete göre Sicilya valisi Ahmed b. Hasan, Üstâz Cevzer'e göndermiş olduğu mektupta oğlu Tâhir ile arkadaşı Temîm arasında iğrenç bir ilişkinin bulunduğuna dair söylentilerin dolaştığını ve bu yüzden oğlu Tâhir'i öldürmek istediğini bildirmiştir. Üstâz Cevzer mektubu alınca hemen efendisi Mu'izz'e yazarak durumu aktarmıştır. Mu'izz yazdığı mektupta çıkan söylentilere itibar etmemesini, bunların bir karalamadan ibaret olduğunu, gelecek vadeden oğlunu komplolara karşı savunmasını ve onu öldürme gibi ağır bir fiil işlemekten sakınmasını, onların hastalıklarını tedavi ettireceğini söylemiştir.¹¹⁹⁶ Her ne kadar söz konusu ifadelerde Temîm ve Tâhir'in ne tür bir hastalığa sahip oldukları açık bir şekilde zikredilmese de erkek olan iki kişi arasındaki ilişkiden iğrenç olarak bahsedilmesi ve Mu'izz'in onları tedavi ettireceğini belirtmesi, bizi iki arkadaşın birbirlerine karşı ilgi duydukları düşüncesine sevketmektedir. Nitekim

¹¹⁹² Mu'izz'in şairliğiyle ünlenen ilk veliaht olan ve fakat sonra veliahtlıktan azledilen oğlu Temîm'in hayatı ve şiirleri hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Ebbâr, *Hulletü's-Siyerâ'*, 1/291-301; Şemsüddîn Ebü'l-Meâlî İbnü'l-Ğazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/5; J. Walker, "Temîm", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 12/1/151-152; Furkan Erbaş, "Fâtımî Şâiri Temîm b. Mu'izz-Lidînillâh (ö. 374/985)", *ÇÜİFD* 22/1 (2022), 182-198.

¹¹⁹³ İbnü'l-Ebbâr, *Hulletü's-Siyerâ'*, 1/291; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 2/588.

¹¹⁹⁴ Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 2/588.

¹¹⁹⁵ İbnü'l-Ebbâr, Temîm'in Cevher es-Sıkkîlî'nin görüşü doğrultusunda veliahtlıktan azledildiğini ifade etmektedir. Ancak onun burada isim benzerliğinden ötürü Cevher es-Sıkkîlî ile Üstâz Cevzer'i birbirine karıştırdığını düşünmek mümkündür. Bununla birlikte Mu'izz bu kararını Üstâz Cevzer'e danışmamış, aksine sadece almış olduğu kararı sır olarak Üstâz Cevzer ile paylaşmıştır. Krş. İbnü'l-Ebbâr, *Hulletü's-Siyerâ'*, 1/291; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 2/588.

¹¹⁹⁶ Cevzerî, *Sîret*, 120 (İng., 130-131).

Makrîzî'nin *el-Mukaffâ* isimli eserinin muhakkiki Muhammed el-Ya'lâvî de *Sîret*'te geçen bu rivayete dikkat çekerek Temîm'in babası tarafından azledilmesinin asıl sebebini cinsel yönden iktidarsız oluşuna ya da eşcinsel olmasına bağlamaktadır.¹¹⁹⁷

Araştırmacı Ârif Tâmir, Temîm'in babası tarafından veliahtlıktan azledilmesiyle ilgili farklı bir yorum dile getirmektedir. Onun kaynak belirtmeksizin yaptığı anlatıma göre Mu'izz önce Mağribli bir kadın ile evlenmiş ve bu evlilikten Temîm doğmuştur. Daha sonra Mağribli eşi ölünce Fâtımî bir kadın ile evlenmiş ve Temîm dışındaki diğer çocukları bu kadından doğmuştur. Ona göre bu durum Mu'izz'in Temîm'i veliahtlıktan neden azlettiği yönünde fikir vermektedir.¹¹⁹⁸ Ancak görebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Mu'izz'in iki ayrı kadınla evlendiğine dair Tâmir'in iddiasını doğrulayacak herhangi bir veri mevcut değildir. Kaynaklarda Mu'izz'in, sadece oğlu Nizâr Azîz-Billâh'ın¹¹⁹⁹ annesi olarak ifade edilen Tağrîd¹²⁰⁰ ile evlendiği kaydedilmektedir. Hâlbuki Tâmir, Mu'izz'in ikinci eşi olarak bahsettiği kadının bir Fâtımî ailesi mensubu olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Makrîzî açık bir şekilde Mu'izz'in eşi Tağrîd'in bedevî bir Arap kabilesine mensup ümmü veled olduğunu ifade etmektedir.¹²⁰¹ Dolayısıyla Tâmir'in belirttiği gibi Mu'izz'in iki eşinin olduğu kaynaklar tarafından pek teyit edilememektedir. Kuvvetle muhtemel Temîm'in azledilmesiyle ilgili *Sîret*'te yer alan bilgiyi görmemiş olması onun böyle tahminî bir yoruma gitmesine neden olmuş görünmektedir.

Öte yandan Temîm'in veliahtlıktan azledilmesini onun siyasetten ve devlet işlerinden uzak bir kişiliğe sahip olmasıyla alakalandırmak da mümkündür. Nitekim kaynaklarda onun veliahtlığı döneminde bir savaşa katıldığına veya devlet işleriyle meşgul olduğuna dair bir kayıt mevcut değildir. Babası Mu'izz'in onu bir iş için görevlendirdiğine dair

¹¹⁹⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/600-601 (dn. 2). Araştırmacı Daftary, Temîm'in veliahtlıktan azledilmesinin nedenleri arasında serbest yaşam tarzını benimsemesinin yanında babasına karşı bazı dolap çeviren hânedan üyeleriyle birlikte işbirliği yapmasının da etkili olduğunu ifade etmektedir. Ancak kaynaklarda Temîm'in böylesi bir işbirliği yaptığına tesadüf etmedik. Bk. Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 172-173.

¹¹⁹⁸ Tâmir, *el-Mu'izz*, 138; a.mlf, *Temîm el-Fâtûmî ibnû'l-Îmâm el-Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtûmî* (Beyrut: İzzüddîn li't-tiba'a ve'n-neşr, 1982), 52-53.

¹¹⁹⁹ Nizâr Azîz-Billâh Muharrem 344'te (Nisan-Mayıs 955) doğmuştur. *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/476.

¹²⁰⁰ Bedevî bir Arap kabilesine mensup ümmü veled olan eşinin adı kaynaklarda Derzân/Derzâre/Tağrîd olarak verilmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/96; a.mlf, *el-Hitat*, 1998, 2/334, 3/241, 325. Makrîzî tarihçi Kudâ'î'ye dayanarak onun Karâfe adlı yerde 366 (977) yılında yeni bir Cami inşa ettirdiğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998 3/325. Kaynaklarda Mu'izz'in sadece bir eşi ile ilgili bilgi bulabildik. Bu durum onun tek bir eşle yetindiğine delil olarak gösterilebilir. Nitekim daha önce Mu'izz'in tek bir eş ile evlenmelerini Kutâme kabilesi mensuplarına tavsiye ettiğini bilmekteyiz. Bilgi için bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/96.

¹²⁰¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/334, 3/241, 325

bir kayda sadece kendi eseri *dîvân*'da rastlayabilmekteyiz. Bu rivayete göre Mu'izz, Temîm'i Sûse şehrinden Mansûriye'ye göndererek devlet görevlisi olan Aslûc b. Hasan ed-Denhâcî'den¹²⁰² talep ettiği malları alıp kendisine getirmesi için görevlendirmiştir.¹²⁰³ Temîm'in babası tarafından azledilmesiyle ilgili kaynaklarda yer alan bilgiye göre Mu'izz, Mısır'a gitmek için hazırlık yaptığı sırada Mehdiye'de bulunan Üstâz Cevzer'i yanına çağırması ve ona büyük oğlu Temîm'i veliahtlıktan azlettiğini ve yerine diğer oğlu Abdullâh'ı tayin ettiğini söylemiştir. Üstâz Cevzer bu bilgiyi yedi ay boyunca Abdullâh dâhil herkesten saklamıştır.¹²⁰⁴ Öte yandan Mu'izz, yedi ay sonra Muhammed b. Alî, Muhammed b. Hasan¹²⁰⁵ ve Aslûc b. Hasan gibi bazı güvendiği kimselere de bunu söylemiş ancak onlardan da gizli tutmalarını istemiştir. Dolayısıyla bu sırada bunlar dışındaki herkes Temîm'i veliaht olarak bilmekteydi. Mu'izz, Mısır'a gitmek için hazırlıklara başladığında Mehdiye'ye giderek burada hazırlıklarını tamamlamıştır. Daha sonra Mansûriye'ye doğru yola çıkan Mu'izz dönüş yolunda oğullarına, kardeşlerine ve bütün devlet ricâline kendisini karşılamalarını emretmiştir. Bu sırada Üstâz Cevzer de Mu'izz'in yanında bulunmaktaydı. Mu'izz Mansûriye'ye varıldığında yanında bulunanların oğullarını nasıl selâmlayacakları hususunda herhangi bir bilgi vermemişti. Öte yandan Temîm'in veliahtlıktan azledileceğini bilen dört kişiden biri olan Üstâz Cevzer'in oğullarına karşı nasıl bir selâmlama yapacağını merak etmekteydi. Bu sırada merasimi izlemek için toplanan halk veliaht olarak Temîm'i bilmekteydi. Üstâz Cevzer, selâmlama merasimi esnasında direkt olarak Abdullâh'ın yanına gitmiş ve önündeki yeri ve atının üzengisini öpmüş ardından bir başkasını selâmlamadan atına binmişti. Onun bu tavrı oradaki herkesi şaşkınlık içerisinde bırakmıştı. Üstâz Cevzer'in tutumunu utanç verici olarak yorumlayanlar olduğu gibi yaptığı doğru bulanlar da olmuştu. Daha sonra Halife Mu'izz, Üstâz Cevzer'in bu davranışını öğrendiğinde onun göreve geldiğinden beri işlerinde hep isabet ettiğini ifade etmiştir. Buna rağmen saray eşrafı Üstâz Cevzer'in selâmlama esnasında yaptıklarının büyük bir ayıp olduğunu

¹²⁰² Aslûc b. Hasan, Mu'izz'in oğlu Abdullâh'ı veliaht olarak tayin ettiğini ilân etmeden önce bu bilgiyi kendisi ile paylaştığı nadir adamlarındandı. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 139 (İng., 155-156). Kâdî İyâd onun Mağrib'deyken Kayrevan valisi olduğunu aktarmaktadır. Bk. Kâdî 'İyâd, *Tertîbü'l-Medârik*, 6/75. Denhâce nisbesi hakkında bilgi için bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/196. Makrîzî, Venhâcî olarak vermektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/146 (İng., 116).

¹²⁰³ Bk. Temîm b. Mu'izz, *Dîvânü Temîm b. Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtûmî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1957), 323; Tâmir, *Temîm el-Fâtûmî*, 27.

¹²⁰⁴ Rivayete göre Üstâz Cevzer, Halife Kâim-Biemrillâh'ın sırdaşı olduğu gibi Mu'izz'in de sırdaşıydı. Kâim oğlu Mansûr'u veliaht tayin ettiğinde bu sırrı ona açmış ve Üstâz Cevzer de bunu yedi yıl saklamıştı. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 139 (İng., 155).

¹²⁰⁵ Eski Sicilya valisi Hasan'ın oğludur. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 110 (İng., 116-117).

dillerine dolamışlardı. Bunu duyan Üstâz Cevzer, Mu'izz'e mektup yazarak sadece veliaht Abdullâh'ı selâmlamayı dininin kendisine emrettiğini, bu hareketiyle sadece hak sahibine hürmet etmek istediğini, ayrıca hakkında ileri geri konuşanların kendisine karşı olduklarını ifade etmiştir. Halife Mu'izz ise cevap mektubunda yeri öperek¹²⁰⁶ aslında orada bulunan herkesi selâmladığını söyleyerek onlara karşı kendisini savunduğunu ve endişelenmemesi gerektiğini belirtmiştir.¹²⁰⁷ Bu rivayete göre Temîm'in babası Mu'izz'in Mısır'a doğru yola çıkacağı 361 (962) tarihine kadar veliaht olarak kaldığı anlaşılmaktadır.

Temîm'in azledilmesiyle yeni veliaht Abdullâh, babası Mu'izz ile birlikte Mısır'a gitmiş ve burada Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ın Kahire'yi kuşatması sırasında savaşta büyük yararlılıklar göstermiş, Karmatîler'in Mısır'ı ele geçirmelerine engel olmuştur.¹²⁰⁸ Çok geçmeden veliaht Abdullâh hastalanmış ve babasının ölümünden yaklaşık bir yıl önce 23 Cemâziyelevvel 364 (8 Şubat 975)¹²⁰⁹ tarihinde vefat etmiştir. Mu'izz oğlunun ölümünün ardından taziye kabul etmiştir. Yanına sarıksız bir şekilde gelen insanlar veliaht Abdullâh'ın ölümünün yasını tutmak için ağıtlar yakmışlardır. Bunu gören Mu'izz onları teskin ederek Allâh'a karşı gelmekten sakınmalarını ve Allâh'a yönelmelerini söylemiştir. Bu sırada çarşı kapanmış, insanlar yollarda dizilmişlerdi. Halife Mu'izz Kâdî Muhammed b. Nu'mân'a (ö. 389/999) oğlunun naaşını yıkamasını emretmiştir. Mu'izz bu sırada yanında bulunanlara bir konuşma yapmış, Kur'an'dan ayetler okumuştur. Bu arada kurralar da Kur'an okumaktaydılar. Daha sonra oğlu Abdullâh'ın fazileti ve iyilikleri anlatılmıştır. Şerîf Ebû Ca'fer Müslim, Mu'izz'e iyi ve kıymetli bir çocuğu kaybetmenin çok acı verici bir şey olduğunu ve bu

¹²⁰⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 57-60; Mahmoud, *Fâtımîler Dönemi*, 192-193. Öte yandan Mu'izz'in huzuruna gelenlerin birçok kere yeri öptüklerini kaynaklar haber vermektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/147, 149 (İng., 118, 120). Adam Mez, Kindî'nin eserindeki bir bilgiden yola çıkarak 366 (966) yılında bir kadının göreve gelmesi münasebetiyle Ezher Cami'nde okunan yazıda Mu'izz'in adının okunduğu her defasında okuyan kişinin orada hazır bulunanlara yere kapaklanmaları için işaret verdiğini aktarmaktadır. Ancak eserin ilgili yerinde bahsi geçen kişinin Halife Mu'izz yerine torunu Halife Hâkim olduğu ifade edilmekte, ayrıca herhangi bir tarihten bahsedilmemektedir. Krş. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 604; Adam Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1922), 136. Tercümesi için ayrıca bk. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 174.

¹²⁰⁷ Cevzerî, *Sîret*, 139-140 (İng., 155-158); Dâ'î İdris, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 702-705 (İng., 242-244). Makrîzî, Üstâz Cevzer'in veliaht Abdullâh'ı selâmlamasının ardından, "o benim ve sizin mevlâmızdır," dediğini aktarmaktadır. Ayrıca Üstâz Cevzer'in bu hareketini gören halkın merasim bittikten sonra Abdullâh'ın arkasından yürüdüğünü, bu sırada Temîm'in yalnız başına kaldığını zikretmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/588.

¹²⁰⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/203-204 (İng., 181-182).

¹²⁰⁹ İbn Zâfir, 9 Cemâziyelevvel 364 (9 Cemâziyelevvel 364) olarak vermektedir. Bk. İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 26.

durumdan Allâh'a sığındığını söyleyince Mu'izz Karmatîler ile birlikte hareket eden Şerîf Müslim'in oğlu Ca'fer ve kardeşi Abdullâh'ı kastederek vefasız bir oğul ve kardeş hakkında ne söyleyeceğini merak ettiğini sormuştur. Şerîf Müslim, Mu'izz'e vefasız bir oğul ve kardeş ile imtihan edilmesinin Allâh yolunda çektiği bir sıkıntı olduğunu ve bunun efendisi Mu'izz'in oğlunu kaybetmesiyle aynı şey olduğunu söylemiştir. Mu'izz, onun bu ifadesini kabul etmemiş, kardeşi ve oğlunu kastederek; "Seni korumayı Allâh da korumasın! Sana hürmet etmeyene hürmet etmesin! Sana güç vermeyeni zayıflatsın! Ve seni yüceltmeyenleri alçaltsın!" demiştir. Daha sonra Şerîf Müslim ve yanında bulunanlar ayağa kalkarak saygılarını arz etmişler ve sözlerinden dolayı Mu'izz'e teşekkür etmişlerdir. Akabinde veliaht Abdullâh'ın naaşı devlet adamları eşliğinde ağlama ve feryatlar ile birlikte çıkarılmış, babası Mu'izz cenaze namazını kıldırmış ve sarayda defin işlemi gerçekleştirilmiştir.¹²¹⁰

İbn Sa'îd el-Mağribî, Mu'izz'in önce Temîm'i veliaht seçip sonra azletmesi, daha sonra veliaht Abdullâh'ın vefat etmesi üzerine Nizâr'ın veliaht olması hâdisesiyle ilgili bunun veliahtlık noktasında işittiği en garip şey olduğunu ve böylesi başka bir hâdisi bilmediğini ifade etmektedir.¹²¹¹ İbn Müyesser ise Nizâr'ın babası tarafından veliaht seçilmesine dair bir anekdot aktarmaktadır. Buna göre bir gün Mısır'da iken Mu'izz sarayından çıkmış, arkasında oğulları Temîm, Abdullâh, Nizâr ve Akîl yürümektedirler. Bu sırada Nizâr'ın aklına hilâfet için kimin seçileceği geldi. Nizâr, kendisinin seçilmesi durumunda artık onun babası gibi önde yürüyeceği kardeşlerinin ise etrafında olacağını düşündü. Mu'izz dilediği yere kadar çocukları ile birlikte gitti. Daha sonra Nizâr'ın dışında diğer oğullarının yanından ayrılmasını söyledi. Mu'izz onu kendisine yaklaştırdı ve "Hayatıma yemin olsun ki ey Nizâr beni tasdik edeceğin bir şeyi senin için istiyorum. Sana bakınca senin kendini beğendiğini gördüm. Bu sırada sen bana, kendine ve kardeşlerine bakıyordun. Ben ise farketirmeden göz ucuyla sana bakıyordum. Sen hilâfet işinin sana verilmesini kardeşlerinin de etrafında olmasını hayal ediyordun," dedi. Nizâr'ın babasının sözlerinden dolayı yüzü kızardı, babasına yaklaştı ve elini öptü. Bu sırada Nizâr ağlamaklı oldu ve babası için herkesin feda olmasını diledi. Mu'izz

¹²¹⁰ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/217-218 (İng., 196-197). Dâî İdrîs, Mu'izz'in vefat eden veliaht oğlu Abdullâh'ın arkasından şöyle bir şiir söylediğini rivayet etmektedir: "Biz Mustafâ oğullarıyız imtihan oluyoruz, ilkimiz de öyleydi sonumuzda öyle! Yaratılmışlar arasında imtihanımız şaşılacak şeydir, doğru sözlümüz de yakın olanımız da ona nâil olmuştur. Oysaki bu yakıcı şey bizi sevindirir, bizim bayramlarımız matemlerimizdir." Bilgi için bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 735-737 (İng., 270-271).

¹²¹¹ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/235 (İng., 215).

oğluna ağlamamasını söyledi. Nizâr babasına aklından geçirdiği şeyi nasıl bildiğini sordu. Mu‘izz bu hususta kendisi hakkında bir tahminde bulunduğunu ve hilâfet işini kendisi dışında kimse için uygun bulmadığını aktardı. Son olarak oğluna, kardeşlerine, ailesine iyi davranmasını, böyle yapması durumunda Allâh’ın onu muvaffak kılacağını ifade etti.¹²¹² İbn Müeyesser’in eserinde yer alan bu rivayet problemli görünmektedir. Zira Mu‘izz’in Mısır’da iken veliaht olan oğlu Abdullâh’tan vazgeçtiğine dair bir bilgi kaynaklarda yer almamaktadır. Öte yandan Abdullâh’ın Mağrib’den itibaren veliaht ilân edilmesi ve Mısır’da Karmatîler’e karşı başarılı bir şekilde mücadele vermesi bu rivayetin doğru olma ihtimâlini zayıf kılmaktadır.

Makrîzî, İbn Zûlâk’tan naklen Mu‘izz’in 16 Rebûlâhir 365 tarihinde (23 Aralık 975) ölümünden hemen önce oğlu Nizâr’ı veliaht tayin ettiğini aktarmakta, bu veliaht tayinini yapmasının sebebini ise insanların sarayın kapısında veliaht meselesine ilişkin meraklı bekleyişleri ve veliahda arzedilecek pek çok meselenin birikmiş olmasıyla izah etmektedir. Neticede biriken meselelere kimin bakacağı merakı artınca Mu‘izz oğlu Nizâr Azîz’i bu görevle yetkilendirmiş ve meseleleri dikkatle ele alması talimatını vermiştir.¹²¹³ Veliaht tayininden sonra Cevher es-Sıkkî ve doktor Mûsâ b. el-‘Âzâr Nizâr’ın yanına geldiler ve onu tahta oturtular. Nizâr’ın kardeşleri, amcaoğulları ve diğer yakınları da gelip kendisine biat ettiler. Akabinde “evliyâ” olarak tabir edilen yakın dostların çoğu gelip kendisini selâmlayarak biatlarını sunmuş ve herkes bu durumdan memnuniyet duymuştur. Ertesi gün Kâdî Ebû Tâhir ve bir grup fakih Nizâr’ın huzuruna gelerek yeri öpüp kendisine selâm verdiler. Nizâr da onlara en güzel şekilde karşılık vermiş ve babası Mu‘izz’den hayırla bahsedip efendilerinin afiyette ve selâmette olduğunu ayrıca kendileriyle birlikte olduğunu belirtmiştir. Nihayet ölüm haberi sekiz ay boyunca gizli tutulduktan sonra¹²¹⁴ Zilhicce ayının 10’unda Kurban

¹²¹² İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 169; Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/236-237.

¹²¹³ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/228, 232 (İng., 209, 212). Makrîzî’nin “kîle” edatıyla verdiği bir bilgiye göre ise Mu‘izz’in eşi halifenin hastalığı şiddetlendiği sırada Cevher es-Sıkkî, İbn Killis, Aslûc b. Hasan, Eflah en-Nâşib ve Târik es-Sıkkî’yi çağırdı. Mu‘izz’e kendilerine vasiyetini bildirmesini ve emirlik noktasında bilgilendirme yapmasını talep ettiler. Fakat Mu‘izz onlara cevap vermedi. Bunun üzerine Cevher es-Sıkkî halifeye bu konu hakkında kendisine soru sormamasını söylediğini bilmesine rağmen huzuruna gelmeye mecbur bırakıldığını ifade etti. Mu‘izz de onlara hakkında cevap verilmeye gerek duyulacak bir şey ile yanına geldiklerini belirterek ağladı. Daha sonra oradakiler dışarı çıktılar. Bu görüşmeden üç gün sonra Mu‘izz vefat etti. Makrîzî’nin ifadesine göre Mu‘izz’in vefatının ardından Nizâr Azîz-Billâh’a devlet meseleleri getirildiğinde sanki babasına danışıyormuş gibi onun bulunduğu odaya girer ve ardından karar almış şekilde çıkardı. Bk. Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/229 (İng., 210).

¹²¹⁴ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/228-229 (İng., 209).

bayramı günü ilân edilmiştir.¹²¹⁵ Bu sekiz aylık süreçte Nizâr devleti babasına vekâleten yürütmüş görünmektedir.

1.9.2. Vefatı

Makrîzî'nin İbn Zûlâk'tan aktardığına göre Mu'izz, 8 Rebîülevvel 365'te (15 Kasım 975) hastalanınca 38 gün hastalığı devam etmiştir. Bu sırada içinde doktoru Mûsâ b. el-‘Âzâr ve Cevher es-Sıkkîlî'nin bulunduğu bazı kimseler saraya sürekli gidip gelmekte Mu'izz'i kontrol etmekteydiler.¹²¹⁶ Makrîzî onun 16 Rebîülâhir 365'te (23 Aralık 975) hastalığının iyice şiddetlendiğini aktarmaktadır.¹²¹⁷ Nihayet tutulduğu şiddetli ateşin etkisinden¹²¹⁸ kurtulamayarak çok geçmeden vefat etmiştir. Mu'izz'in vefat tarihi ile alakalı kaynaklarda oldukça farklı bilgiler aktarılmaktadır. Muhtemelen bu durum Fâtımîler'de teâmül hâlini almış olan halifenin ölüm haberinin belli bir süre saklanmasıyla alakalıdır. Kendisinden sonra tahta geçen Azîz-Billâh lakaplı oğlu Nizâr babasının ölüm haberini sekiz ay gizlemiş, nihayet 365 yılı Zilhicce ayı Kurban bayramında (Ağustos 976) ilân etmiştir.¹²¹⁹ Hatırlanacağı üzere Mu'izz de babası Mansûr'un vefatının ardından belli bir süre ölüm haberini saklamıştı.¹²²⁰ Vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda 11 ve 17 Rebîülâhir 365 (18 ve 24 Aralık 975) tarihleri öne çıkmaktadır. İbn Zûlâk, Kudâ'î, İbn Hallikân, İbn İzârî ve dâî İdrîs, Mu'izz'in 11 Rebîülâhir 365 (18 Aralık 975) Cumartesi günü vefat ettiğini aktarmaktadırlar.¹²²¹ Ayrıca Kudâ'î, İbn Hallikân, Makrîzî ve dâî İdrîs “kîle” edatıyla Mu'izz'in 13 Rebîülâhir 365 (20 Aralık 975) Pazartesi günü vefat ettiğini aktaranların da olduğunu ifade etmektedirler.¹²²² İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr ve İbn Tağrîberdî ise Mu'izz'in 17

¹²¹⁵ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 165; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 27.

¹²¹⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/228 (İng., 209). Ayrıca bk. İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 168.

¹²¹⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/228 (İng., 209)

¹²¹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimâşk*, 28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/361; İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 168; İbn Fazlullâh el-‘Umerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 24/81; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/228 (İng., 209). Kalkaşendî'nin *Me'âsirü'l-Înâfe* isimli eserinin mütercimi Mu'izz'in öldürüldüğü şeklinde tercüme yapmıştır. Ancak eserin Arapçasında böyle bir bilgi aktarılmamaktadır. Krş. Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-Înâfe*, 1/316; a.mlf, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 165.

¹²¹⁹ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 165; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/361; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/116; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/65.

¹²²⁰ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 81; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 541 (İng., 68).

¹²²¹ İbn Zûlâk, *Ahbâru Sibeveyh*, 64; Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 567; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/228; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/246; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/173; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 737 (İng., 272).

¹²²² Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 567; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/228; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/229 (İng., 209-210); Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 541 (İng., 68).

Rebîülâhir 365 (24 Aralık 975) Cuma günü vefat ettiğini aktarmaktadırlar.¹²²³ İbn Zûlâk'tan nakilde bulunan İbn Müyesser ise Mu'izz'in Rebîülâhir'in ortası Cuma günü akşam vaktinde vefat ettiğini belirterek 17 Rebîülâhir 365 (24 Aralık 975) tarihini kabul ediyor görünmektedir.¹²²⁴ Yine İbn Zûlâk'tan nakilde bulunan Makrîzî de Mu'izz'in 16 Rebîülâhir 365 (23 Aralık 975) Cumartesi akşamı vefat ettiğini ifade ederek İbn Müyesser'in verdiği bilgiye yakın bir bilgi vermektedir.¹²²⁵ Öte yandan Antâkî, 7 Ramazan 364 (21 Mayıs 975), Sıbt İbnü'l-Cevzî ve Ebü'l-Fidâ, 17 Rebîülevvel 365 (24 Kasım 975), Nüveyrî, 7 Rebîülâhir 365 (14 Aralık 975), İbnü'l-Hatîb ise 6 Zilhicce 364 (17 Ağustos 975) şeklinde farklı tarihler aktarmaktadırlar.¹²²⁶

Görüldüğü üzere Mu'izz'in vefat tarihi ile ilgili farklı rivayetlere yer verilmektedir. Muhtemelen Mu'izz'in vefat tarihiyle alakalı bu kadar farklı tarihlere yer verilmiş olmasının en büyük sebebi vefatının sekiz ay süreyle gizlenmiş olmasıdır. Buna rağmen ilgili tarihler arasında tarihçiler çoğunlukla 11 ve 17 Rebîülâhir 365 (18 ve 24 Aralık 975) tarihlerini benimsemişlerdir. Öte yandan İbn Zûlâk'ın *Ahbâru Sîbeveyh* adlı eserinde Mu'izz'in 11 Rebîülâhir 365 (18 Aralık 975) tarihinde vefat ettiğini ifade etmesine rağmen, yine onun günümüze ulaşmayan *Sîretü'l-Mu'izz Lidînillâh* adlı Mu'izz'in hayatıyla ilgili yazdığı eserinden nakilde bulunan İbn Müyesser ve Makrîzî'nin Mu'izz'in 16 ya da 17 Rebîülâhir tarihinde vefat ettiğini aktarmaları ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Önceden de geçtiği üzere mezkûr müelliflerin Mu'izz'in 8 Rebîülevvel 365'te (15 Kasım 975) hastalanmasının ardından hastalığının 38 gün sürmesinden sonra vefat ettiğini aktarmaları Mu'izz'in 16 ya da 17 Rebîülâhir tarihinde vefat etmiş olabileceği ihtimâlini güçlendirmektedir. Bununla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla Mu'izz'in 16 Rebîülâhir'de vefat ettiğini aktaran Makrîzî'den başka bir müellif yoktur. Netice olarak İbn Müyesser, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr ve İbn Tağrıberdî gibi müelliflerin Mu'izz'in 17 Rebîülâhir'de vefat etmiş olduğunu aktarmaları mezkûr tarihi ön plana çıkarmaktadır.

Vefat tarihinin net bir şekilde belirlenememesinin tabi bir sonucu olarak Mu'izz'in açık bir şekilde kaç yaşında vefat ettiği, hilâfet süresinin ne kadar olduğu ve bu sürelerin ne

¹²²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/360; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/368; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/81.

¹²²⁴ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 168

¹²²⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/229 (İng., 209).

¹²²⁶ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 458; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17/484, 2/393; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/115; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/94; İbnü'l-Hatîb, *Târîhu'l-Mağrib*, 60.

kadarını Mağrib’de ne kadarını Mısır’da geçirdiği hakkında da farklı rivayetler mevcuttur. Ancak genel kanaate göre onun 45 buçuk yaşında¹²²⁷ vefat ettiği,¹²²⁸ hilâfet süresinin 23 küsur yıl olduğu,¹²²⁹ bunlardan 2 yıl 7 ay 10 günü¹²³⁰ Mısır’da, geri kalan süreyi de Mağrib’de geçirdiği kaynaklarda aktarılmaktadır.

Makrîzî, İbn Tuveyr’den Mu‘izz’in Mısır’daki hilâfet süresi hakkında ilginç bir bilgi aktarmaktadır. Muhtemelen Mu‘izz, Mısır’a girdiğinde kurrâlardan müneccim olan birisi “onu taşıması ve emzirmesi 30 aydır,” (Ahkâf, 15) ayetini okumuş, Mu‘izz de buna karşılık “akıbet/son” cevabını vermiş, Kur’an okuyan kârî bu sefer “övgüye değer” deyince, Mu‘izz “hamd Allâh’a mahsustur”, demiştir.¹²³¹ Bu rivayette Mu‘izz’in Mısır’da yaklaşık 30 ay hüküm süreceğine gönderme yapılmaktadır. İbn Müeyesser’in belirttiğine göre 17 Rebîülâhîr 365 (23 Aralık 875) Cuma günü Atîk Cami¹²³² vaizi Abdüsseîmî b. Ömer Mu‘izz’in öleceği gün minbere çıkarak şunları söylemiştir:

“Ey Allâh’ım! Kulunuz, sâdık hizmetkârınız, peygamberlik meyvesi, mükemmeliyet ve imâmet abidesi İmâm Ebû Temîm Ma‘ad Mu‘izz-Lidînillâh’a bir zamanlar saflık abidesi ecdadı ve atalarına rahmet ettiğin gibi rahmet et. Allâh’ım! Ona emanet ettiğin gücün yükünü taşımasına ve ona verdiğin sözleri yerine getirmesine ve onun egemenliği altında yükü taşıyabilmesine, doğu ve batı bölgelerini birleştirmesine yardım et. Allâh’ım! Babasının haklarını savunmak ve meşruiyetini desteklemek için yetiştirdiğin Mü’minlerin Emirinin oğlu Müslümanların tahtının varisi Emîr Nizâr Ebû Mansûr’a yardım et. İnsanların mutluluğunu sağlaması, vilâyetlerin sükûnetini sürdürmesi ve verdiğin sözleri yerine getirmesi için ona izin ver. Zira sen vaadinden asla dönmezsin.”¹²³³

¹²²⁷ İbn Zâfir, 45 yıl 5 ay 10 gün, İbnü’l-Devâdârî, 48 yıl 5 ay, İbnü’l-İmâd ise 46 yaş olarak vermektedirler. Bk. İbn Zâfir, *Ahbâru’l-Düvel*, 27; İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürer*, 6/173; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, 4/347;

¹²²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 15/368; Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/231 (İng., 211).

¹²²⁹ Kuda’î, 23 yıl 5 ay ve birkaç gün, İbn Zâfir, İbnü’l-Ebbâr ve İbn Kesîr, 23 yıl 5 ay 10 gün, Antâkî ve İbn Hammâd, 23 yıl 5 ay 4 gün, İbnü’l-Kalânîsî, 23 yıl 6 ay, Makrîzî ise İbnü’l-Esîr’den naklen 23 yıl 10 gün kaydını vermektedirler. Krş. Kudâ’î, *Târîhu’l-Kudâ’î*, 567; Antâkî, *Târîhu’l-Antâkî*, 164; İbnü’l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 23; İbn Zâfir, *Ahbâru’l-Düvel*, 26-27; İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî ‘Ubeyd*, 91; İbnü’l-Ebbâr, *Hulletü’s-Siyerâ*, 2/393; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 15/368; Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/231 (İng., 211).

¹²³⁰ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 168; Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/231 (İng., 211). Kudâ’î ve İbn Zâfir, 2 yıl 7 ay 4 gün kaydını verirken; İbn Kesîr, 2 yıl 9 ay olarak vermektedir. Krş. Kudâ’î, *Târîhu’l-Kudâ’î*, 567; İbn Zâfir, *Ahbâru’l-Düvel*, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 15/368.

¹²³¹ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/235 (İng., 215).

¹²³² Bu Cami’nin beş vakit namaz kıldırان imamı ise Hasan b. Mûsâ el-Hayyât idi. Bk. Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/144 (İng., 113)

¹²³³ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 168; Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/228-229 (İng., 209); Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 202-203.

Kaynaklarda Mu‘izz’in ölümüyle ilişkilendirilen bazı rivayetlere de değinmekte yarar vardır. Bunlardan bir tanesine göre Mu‘izz Mısır’ı ele geçirdikten sonra yanına gelen Bizans elçisi ile arasında geçen diyalog onun ölüm sebebi olmuştur. Bizans İmparatorunun¹²³⁴ Kahire’ye göndermiş olduğu elçi daha önce Mu‘izz İfrîkiye’deyken de onun yanına gidip gelmekteydi. Mu‘izz, Mısır’ı ele geçirdikten sonra bir gün yanına gelen elçiye Mehdiye’de bulunduğu esnada, ona bir dahaki gelişinde kendisini Mısır hükümdarı olarak göreceğini söylediğini hatırlayıp hatırlamadığını sormuş, elçi de hatırladığını ifade etmiş bunun üzerine Mu‘izz bir dahaki gelişinde kendisini Bağdat’ta halife olarak göreceğini söylemiştir. Elçi, Mu‘izz’e karşılık olarak kendisine zarar vermeyeceğini garanti ettiği takdirde söyleyecekleri olduğunu ifade etmiş, Mu‘izz de söylemek istediklerini rahatça söylemesine izin vermiştir. Elçi Mehdiye’deki gelişinde etrafındaki adamlarının çokluğu ve gördüğü hayret uyandırıcı manzaraların kendisini dehşete düşürdüğünü, sarayına vardığında ise sarayın üzerinde bütün her yeri kaplayan bir nurun/aydınlığın olduğunu, kendisini taht üzerinde gördüğünde ise yaratıcı zannettiğini ifade etmiş o esnada kendisinin göğe çıkıp oraları temaşa edebildiğini söylemesi durumunda ona inanabileceğini belirtmiştir. Elçi bu sefer Mısır’a geldiğinde ise Mehdiye’de gördüğü manzarayı burada göremediğini, aksine gözüne her yerin kapkaranlık görüldüğünü, huzuruna çıktığında ise önceki gördüğü azamet ve görkemi burada bulamadığını ve kendi kendine Mehdiye’de görmüş olduğu şeylerin bir daha karşısına çıkmayacağını söylediğini belirtmiştir. Mu‘izz elçinin bu sözlerinden ötürü başını öne eğmiş, nihayet elçi yanından ayrılınca duyduğu sözlerin etkisiyle şiddetli bir ateşe yakalanarak hastalanmış ve hastalığı ölümüne sebebiyet vermiştir.¹²³⁵ Elçinin ifadeleri Fâtımî Devletinin Mağrib ve Mısır’da görkemli bir medeniyet inşâ ettiklerini, bu medeniyetin dönemin süper güçlerinden birisi olan Bizans İmparatorluğu elçisini hayran bırakacak derecede olduğunu gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte Bizans elçisinin ifadelerinin Mu‘izz’in ölümüne sebebiyet vermiş olabileceği mübalağalı görünmektedir. Zira Mağrib’in tamamında hâkimiyetini ilân ettikten sonra Mısır, Bilâdüşşam ve Hicaz hâkimiyetini sağlayan, bununla birlikte doğuda Horasan ve Sind

¹²³⁴ İbnü’l-Esîr’in eserinde bu hâdiseyi 365 (975-976) yılı olayları içerisinde anlatması, öte yandan diyalogun Mu‘izz’in Mısır’da iken cereyan etmesi, elçiye gönderen imparatorun İoannis Çimiskes olduğunu göstermektedir.

¹²³⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/360; İbn Fazlullâh el-‘Umerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, 24/80-81; Hasan, *Târûhu’d-Devleti’l-Fâtîmiyye*, 105. Schlumberger elçinin adını Nikolaos olarak vermektedir. Bk. Schlumberger, *L’épopée Byzantine*, 187-188.

bölgelerinde birçok kimsenin davaya katılmasına önayak olan siyasî ve askerî zaferleriyle gücünün zirvesinde olan Mu‘izz’in elçinin sözlerinden bu denli etkilenmiş olabileceği ihtimâli zayıf görünmektedir.

Dâî İdrîs ise eserinde Mu‘izz’in gaybete girdikten sonra öldüğüne dair bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre Mu‘izz, Karmatî lideri Hasan el-A‘sam’ın kuşatmayı kaldırıp gitmesinin ardından devleti yönetme yetkisini veliaht oğlu Nizâr Azîz-Billâh’a verdikten sonra Tinnîs’te akşam namazı kılmak için mescide girmişti. Oradakiler bir an Mu‘izz’den gâfil olduklarında, Mu‘izz bulunduğu mihrabda gaybete girmiştir. Nizâr ise babasının hevdecini Kahire’ye götürerek oradakilere babasının artık yaşamadığını göstermiş ve babası hakkında övücü sözlerde bulunmuştur.¹²³⁶ Makrîzî, İbn Sâ‘îd el-Mağribî’ye dayandırdığı bir bilgide Mu‘izz’in ölümü öncesine dair bir anekdota yer vermektedir. Buna göre Mu‘izz, İbnü’s-Sevâdekî’ye¹²³⁷ Hicaz’daki tüccarlar kanalıyla parlak ve sert tabiata sahip abanoz ağacından güç yetirebildikleri kadar temin etmelerini, ayrıca Aden’deki¹²³⁸ bağlantılarını da bu noktada kullanmalarını istediği bir mektup göndermiştir. İbnü’s-Sevâdekî, Mekke’de bulunan bir tüccara Mu‘izz’in istediği şeyi haber vermiştir. Yaklaşık iki ay sonra tüccardan benzersiz bir abanoz ağacı bulunduğunu ve onu bir gemiye bindirip gönderdiğini bildiren bir mektup almıştır. Bu haber İbnü’s-Sevâdekî’yi son derece memnun etmiş hemen o sırada Külzüm’de bulunan Mu‘izz’in yanına giderek ona durumu haber vermiştir. Mu‘izz bu sırada başını eğdi ve yüz rengi değişti. İbnü’s-Sevâdekî, Mu‘izz’in bu durumunu görünce şaşırarak bu haberin kendisini memnun etmesi gerektiğini zira uzun zaman alması beklenen işin kısa sürede hallolup bitmiş olduğunu söylemiştir. Mu‘izz de ona “Ey Muhammed! Kimse nereye gittiğimi bilmiyor,” demiş ve ardından Kahire’nin dış mahallelerine doğru gitmiştir. Bu sırada Mu‘izz, Fetih sûresini tekrarlayarak okumaktaydı. Sarayına döndükten bir hafta sonra hastalandı ve hastalığı beşinci ayda¹²³⁹ ölünceye kadar devam etti. İbnü’s-Sevâdekî, Mu‘izz’in kendisinden istediği şeyin akibetini ona sormadığını, kendisinin de ona bir şeyden bahsetmediğini belirtmektedir. İbnü’s-Sevâdekî onun bir anda böyle

¹²³⁶ Dâ‘î İdrîs, *Zehrü’l-Me‘ânî*, 235.

¹²³⁷ Kim olduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz.

¹²³⁸ Yemen’de Kızıldeniz’in girişinde stratejik bir yere hâkim olan Aden hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 4/89-90.

¹²³⁹ Beşinci ay olarak ifade edilen ay Cemâziyelevvel’dir. Ancak daha önce geçtiği üzere Mu‘izz dördüncü ay olan Rebîülâhîr ayında vefat etmiştir.

davranmasının kısa süre içerisinde öleceğinin kendisine beyan olduğu şeklinde yorumlamıştır.¹²⁴⁰

Mu‘izz’in mühründe, “Kudretli ve her şeyi bilen yardımıyla İmâm Ebû Temîm zafere ulaşacaktır,” yazılıydı.¹²⁴¹ Ayrıca; “Samed ve tek olan Allâh’a dua eden İmam Ma‘ad, tek ve büyük olan Allâh’a dua eden İmam Ebû Temîm,” yazılı olduğu da ifade edilmektedir.¹²⁴²

Mu‘izz’in dört erkek çocuğu ve yedi kız çocuğu olmak üzere toplam on bir evlâdı vardı. Erkek çocukları Temîm, Abdullâh, Nizâr ve Akîl’di.¹²⁴³ Temîm ve Akîl her ikisi de Kahire’de 374 (984-985) yılında ölmüşlerdir. Kızlarından kaynaklarda adlarına rastladıklarımız Râşide ve ‘Abde’dir.¹²⁴⁴ Râşide’nin¹²⁴⁵ 442¹²⁴⁶ (1050-1051) yılında vefat ettiğinde geride bir milyon yedi yüz bin dinar ayrıca çok sayıda elbise bıraktığı aktarılmaktadır.¹²⁴⁷ Kız kardeşiyle aynı yıl vefat eden Abde de geride paha biçilemez derecede ölçsüz servet bırakarak vefat etmiştir.¹²⁴⁸ Makrîzî, daha sonraki dönemlerde Mısır’daki silah deposunda Mu‘izz’in kılıcı ve bin dinar değerinde bir zırhı bulunduğunu belirtmektedir.¹²⁴⁹

Makrîzî, İbn Zûlâk’tan naklen eserinin Mu‘izz ile ilgili son kısmında onun döneminin genel panoramasını yansıtan çok önemli özet bilgiler aktarmaktadır. Buna göre Mu‘izz, Mısır’da daha önce babalarının Mağrib’de meydana getiremediği bir hazine oluşturmuştu. Ayrıca onun Mağrib’de yirmi dört adet içi mal dolu sandığı vardı. Bunlardan on dördünü Ubeydullâh el-Mehdî miras olarak bırakmıştı. Dedesi Kâim hiçbir şey bırakmamış, babası Mansûr ise bir sandık ve bir de elbise miras olarak bırakmıştır. Mehdi ve Mansûr’dan kalanlara Mu‘izz’in dokuz adet sandık eklemesiyle yirmi dört adet sandığı olmuştu. Bu sandıklarda yer alan malların çoğu Mısır ele geçirilene kadar harcanmıştır. Mu‘izz, harcadıklarına ve beraberinde getirdiklerine ek

¹²⁴⁰ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/227 (İng., 207-208).

¹²⁴¹ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/235 (İng., 215).

¹²⁴² Kudâ‘î, *Târîhu’l-Kudâ‘î*, 569.

¹²⁴³ Kudâ‘î, *Târîtu’l-Kudâ‘î*, 567.

¹²⁴⁴ İbn Zâfir, *Ahbâru’l-Düvel*, 28. Ayrıca bk. İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî ‘Ubeyd*, 92.

¹²⁴⁵ Makrîzî, Reşide olarak vermektedir. Bk. Ahmed b. ‘Alî el-Makrîzî, *el-Mevâ‘iz ve’l-İ’tibâr bi-zikri’l-hitati ve’l-Âsâr* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 1/415.

¹²⁴⁶ Quatremère ve Wüstenfeld, 441 olarak vermektedirler. Bk. Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 208; Wüstenfeld, *Geschichte*, 132.

¹²⁴⁷ Kâdî Reşîd, *Kitâbü’z-Zehâir*, 241; Eyyûb, *et-Târîhu’l-Fâtîmî’l-İctimâ‘î*, 108.

¹²⁴⁸ ‘Alî b. ‘Abdullâh el-Guzûlî, *Metâli’u’l-Budûr ve Menâzilu’s-Surûr*, nşr. Matbaatu İdâreti’l-Vatan (Beyrut: Matbaatu İdâreti’l-Vatan, 1299), 2/138; Makrîzî, *el-Hitat*, ts., 1/415.

¹²⁴⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/182; Zekî Muhammed Hasan, *Künûzü’l-Fâtîmiyyîn* (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1937), 55.

olarak Mısır'dan dört adet sandık tahsil etmiştir. Onun döneminde vergi tahsildarları tarafından Mısır'da daha önce hiç olmadığı kadar vergi toplanmış, bu rakam sadece bir günde 120.000 dinarı bulmuştur. Yine onun döneminde hiç kimseye savaşlarda boyun eğmeyen Karmatîler dört kez hezimete uğratıldı. Bunlardan ikisi karada Kahire surları önünde diğer ikisi ise denizde gerçekleşti. Bu durum Karmatîler'in o zamana kadar yaşamadıkları bir şeydi. Yine onun döneminde İsmâilî davası Arefe günü İbrâhîm mescidinde, Mekke'de, Medine'de ve diğer Haremeyen beldelerinde tesis edildi. Bizans İmparatoru Çimiskes, Trablus'ta bulunan Mu'izz'in gulâmı Reyyân el-Hâdim karşısında yenilgiye uğradı. Neticede ganimetine el konularak adamları esir alındı. Onun Mısır'ı ele geçirmesinden önce adı, Tinnîs, Dimyât, Kays ve Behnesâ gibi Mısır beldelerindeki tırâzlarda işlemelere nakşedildi. Dönemindeki fetihler hız kesmeden devam etti. Hükümdarlığı sırasında başta Irak bölgeleri olmak üzere hâkimiyetinde bulunan tüm yerlerdeki minberlerde Fâtıma ve Alî için dualar edildi. Altın ve gümüşten mihraplar (nişler), üzerlerine onun adı yazılı olarak Kâbe'nin içine yerleştirildi. Irak, Yemen, Horasan, Haremeyn halkı ve Türkler hilâfeti döneminde onunla yazışarak irtibata geçtiler. Ayrıca Mu'izz, Hacca gitmek için hazırlık yapmaktaydı. Ondan sonra da Bizans İmparatorluğu merkezi Kostantîniye üzerine gitmeyi planlamaktaydı. Saltanatı Mısır'da iki yıl yedi ay on gün sürdü.¹²⁵⁰

1.9.3. Şahsiyeti

Fâtımî Devletin en önde gelen halifelerinden olan ve bazı araştırmacılarca gerçek kurucu olarak kabul gören¹²⁵¹ Mu'izz-Lidînillâh'ın şahsiyeti hakkında kaynaklarda birçok bilgi yer almaktadır. Tarihçilerin belirttiğine göre Mu'izz akıllı, zeki, kararlı, faziletli, âlim, cömert, cesur, yumuşak huylu, toleranslı, vakur, edip, adaletli ve tebaasına karşı insafı bir kimseydi.¹²⁵² Aynı zamanda erdemli, liderlik sahibi ve iyi bir

¹²⁵⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/229-231 (İng., 210-211). Makrîzî'nin belirttiğine göre Mu'izz, Kayrevan'dan Kahire'ye yolculuk yaptığı için Abbâsî halifelerinden Me'mûn'a benzetilmiştir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/235 (İng., 215). Muhtemelen bu benzetme ile Abbâsî Halifesi Me'mûn'un ikâmet ettiği Merv'den Bağdat'a gelmesi kastedilmektedir.

¹²⁵¹ Hasan - Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 145.

¹²⁵² İbn Zûlâk, *Ahbâru Sîbeveyh*, 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/361; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/228; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/162; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 4/347. Kâdî Nu'mân Mu'izz'in küçüklükten itibaren çok zeki ve akıllı olduğunu ifade etmektedir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 541.

önderdi.¹²⁵³ Birçok olumlu vasfı bir arada barındıran Mu'izz tebaasına karşı adaletli, lütufkâr ve insafî davranmıştır. Kâdî Nu'mân onun insanlara karşı babası Mansûr'dan daha şefkatli olduğunu belirtmektedir.¹²⁵⁴ Mu'izz'in mezkûr vasıflarını Sünnî tarihçilerin de belirtmiş olması önem arz etmektedir. Zira Mısır'ı ve ardından Bilâdüşşam bölgesini ele geçirmesi, Mekke ve Medine'de hutbelerin onun adına okutulması bazı Sünnî tarihçilerin veya o dönemdeki bazı devletlerin hizmetinde çalışanların ona yaklaşımını olumsuz etkilemiş, onunla ilgili eserlerinde pek bahsetmemişlerdir.¹²⁵⁵

Kaynaklarda Halife Mu'izz'in alçakgönüllü, bağışlayıcı,¹²⁵⁶ hatalara karşı göz yuman, yumuşak, sabırlı ve tahammüllü olduğu aktarılmaktadır.¹²⁵⁷ Kâdî Nu'mân'ın aktardığına göre Mu'izz insanların arasında oluşan ihtilâf ve anlaşmazlıklarda onlara karşı yumuşak ve şefkatle davranmaya özen göstererek gönül alıcı bir dil kullanmaya dikkat etmiştir.¹²⁵⁸ Mu'izz'in bir konuda karar verdiği zaman onu uygulamaktan geri adım atmayan bir karakteri vardı. Bu yönüyle o kararlı duruş sergileyen bir halife olarak tanınmıştır.¹²⁵⁹ Ayrıca ülkesinde şeriatın yasakladığı haramların işlenmemesi noktasında da hassasiyet sahibiydi.¹²⁶⁰

Halife Mu'izz aracı olmaksızın vatandaşlarının sorunlarıyla da bizzat yakından ilgilenmiştir.¹²⁶¹ Ayrıca tebaasından önde gelen kimseler ile sık sık görüşmeye fikir

¹²⁵³ Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, 37; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1998, 15/367; Hüseyinî Râzî, *Târihu Umûmî*, 282b,.

¹²⁵⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 69-70, 76-77, 232-234.

¹²⁵⁵ Örneğin Büveyhîler'in hizmetinde çalışan ve 372 (983) tarihli olaylara kadar eserinde bilgi veren İbn Miskeveyh, çağdaşı olduğu Mu'izz ile ilgili eserinde neredeyse tek kelime dahi etmemektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece 358 (969) yılında Cevher es-Sıkkî'nin Mısır'ı ele geçirdiğinden bahsetmektedir. Hayatı hakkında bk. Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/201-208.

¹²⁵⁶ Halife Mu'izz, affetme ve bağışlamanın çok önemli hasletler olduğunu Hz. Mûsâ'nın hayatından bir anekdotla aktarmıştır. Bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 465.

¹²⁵⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 122-123, 211-212, 424-425, 465-466. Rivayete göre onun bu yaklaşımından kölelerde paylarına düşeni almıştır. Bir gün Mu'izz hizmetlilerine hamamı hazırlamalarını söylemişti. Aradan belli bir zaman geçtikten sonra hamamın yolunu tutan halife, oraya vardığında hamamı kilitli ve hazırlanmamış olarak buldu. Bu arada hamamın anahtarını aramış fakat bulamamıştı. Uzun bir süre sinirlenmeden ve ağzından herhangi bir söz çıkmadan oturup beklemişti. Daha sonra anahtarın getirilmesiyle hamam hazırlanmış, Mu'izz de hamama girmiştir. O, bu durumda sükûnetini korumuş ve hizmetlilerine karşı herhangi bir öfke alameti göstermemiştir. Bu arada halifeye eşlik eden Kâdî Nu'mân yapılan bu işe kendisinin çok sinirlendiğini aktarmaktadır. Bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 210; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 573-574.

¹²⁵⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 70. Kâdî Nu'mân, efendisinin hizmetlilerine karşı dahi son derece yumuşak bir şekilde davrandığına dair bazı anekdotlar aktarmıştır. Bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 210, 431-433; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 573-576 (İng., 103-105).

¹²⁵⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 457-458. Ayrıca bk. Cevzerî, *Sîret*, 113 (İng., 121-122).

¹²⁶⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 92-93, 330-331, 346-347.

¹²⁶¹ Mu'izz'in tebaasına yönelik müspet tutumuyla ilgili rivayetler hakkında bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 211-212, 259; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 573 (İng., 103).

alışverişi yapmaya da önem vermiştir. Onun bir keresinde Kutâme kabilesi önde gelenlerine söylediği ifadeler birçok açıdan önem arz etmektedir. Zira bu rivayette Mu‘izz’in karakterine dair çarpıcı bilgiler yer almaktadır. Mu‘izz Mansûriye’deyken son derece soğuk bir kış günü Kutâme kabilesi önde gelenlerinden bazı kimseleri sarayına davet etmişti. Rivayete göre bu sırada elbiseleri yanında bulunduğu halde basit bir cübbe ile kendilerini karşılamıştı. Mu‘izz’in onları karşıladığı yerde kapıları açık vaziyette kitaplık odaları/kütüphaneler mevcuttu. Mu‘izz çağırma nedenini gelenlere şu şekilde açıkladı:

“Kardeşlerim! Keskin soğuğa uyandığımız bu günde şu anda beni duymakta olan emirlerin annesine (eşini kastediyor) kardeşlerim böyle bir günde benim dünyaya dalmışlar gibi sofranın zevkleri, ipek elbiseler, çöl tilkisi kürkleri, samur, misk, şarap ve müzik gibi şeyler ile meşgul olduğumu düşünebilirler, dedim. Bundan dolayı sizi yalnızken neler ile meşgul olduğumu göstermek için çağırmış bulunmaktayım. Ben sadece Allâh’ın bana lütfetmiş olduğu imâmet sıfatıyla sizden farklıyım. Doğu ve batıdan bana sürekli gelmekte olan ve benimde cevaplandırmakta olduğum mektuplar ile meşgulüm.¹²⁶² Bunlardan geri kalan zamanı da tamamen dünyadaki zevkleri kendime yasaklamakla, sizin hayatınızı müdafaa etmekle, memleketinizin nüfusunu artırmakla, düşmanlarınızı küçük düşürmekle ve onlara boyun eğdirmekle geçiriyorum. Sizler de yalnız kaldığınız zamanlarda benim gibi hareket edin. Gururlanmayın ve kibirli davranmayın. Aksi takdirde Allâh nimetlerini sizden alarak başkalarına verir. Ben nasıl size sürekli hoş ve iyi davranıyorsam siz de etrafınızda bulunanlara ve bana ulaşamayan kimselere hoş ve iyi davranın. Bu şekilde bütün insanlar kalıcı faydalar temin edebilsinler ve iyilik artsın, adalet her yere yayılsın. Ayrıca kadınlar konusunda bir tane ile yetinmeye bakın, açgözlü davranıp sayılarını çoğaltmakla uğraşmayın ve tutku ile hareket edip kendinizi salıvermeyin. Eğer aksini yaparsanız hayatınız sorunlu bir hâl alır ve kendinize sadece kötülük yapmış olursunuz. Böylece gücünüz ve kuvvetiniz zayıflar. O yüzden bir erkek için bir kadın yeterlidir. Ruhlarınızı ve bedenlerinizi güçlü tutmanıza ihtiyacımız var. Eğer bu dediklerimi yaparsanız sizin ellerinizle Allâh’ın bize batının fethini nasip ettiği gibi doğunun fethini de nasip

¹²⁶² Rivayete göre Üstâz Cevzer, Mu‘izz’den kaynakta tam olarak belirtilmeyen bir iş dolayısıyla ricada bulunmuş, Mu‘izz ise işlerinin meşguliyetinin onunla arasına girdiğini belirterek talebinin en kısa zamanda gerçekleşeceğini belirtmiştir. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 91-92 (İng., 92).

etmesini temenni etmekteyim. Şimdi gidebilirsiniz. Allâh'ın rahmeti ve yardımı üzerinize olsun.”¹²⁶³

Bu rivayette Mu‘izz için çarpıcı bilgiler yer almaktadır. Mütevazı bir hayat yaşadığı anlaşılan Mu‘izz¹²⁶⁴ zamanının çoğunu İsmâilî davetini uzak coğrafyalarda yaymak için harcamıştır. Bu yüzden en büyük destekçileri olan Kutâme kabilesi ileri gelenlerini çağırarak onlara lüks bir yaşam sürmediğini, aksine davası için mücadele ettiğini ifade ederek onların dava uğrunda motivasyon gücünü artırmayı hedeflemiştir. Kısa süre sonra gerçekleşecek geniş Mağrib seferi ve ardından Mısır'ın ele geçirilmesi gibi önemli başarılarla yönetici olarak halk ile kurduğu başarılı irtibatın payı büyük olmuştur. Diğer taraftan bu rivayet onun tebaasını hedefe kilitlenme noktasında nasıl başarılı bir şekilde kanallandırdığını dair önemli ipuçları vermektedir. Onlardan gururla hareket etmemelerini, herkese iyi davranmalarını ve tutkulu davranarak bir kadından fazlasıyla evlenmemelerini istemiştir.¹²⁶⁵ Özellikle burada Mu‘izz'in adamlarından bir kadından fazlasıyla evlenmemelerini istemesi garip karşılanabilir. Ancak bu durum onun davasına ve bu uğurda mücadele edenlere ne kadar fazla önem atfettiğini göz önünde tuttuğumuzda yadırganmamalıdır. Zira kendi ifadesinde de belirttiği üzere bir kadından fazlası ile evlenmelerinin onları ataletle sevk edeceğinden endişe etmiştir. Neticede bu rivayetten anlaşılabileceği üzere Mu‘izz tebaasının mücadelesinde onları motive etmek için önemli ölçüde gayret sarfetmiştir. Müsteşrik Canard bu rivayetten yola çıkarak Mu‘izz'in taraftarlarına aşılacak istediği katı yaşam ilkelerini zekice bir reklamla halkının gözünde sergilediğini ifade etmektedir.¹²⁶⁶

Halife Mu‘izz aynı zamanda huzurunda bulunanların kendilerini rahatça ifade edebilmelerine ve meramlarını kolayca anlatabilmelerine imkân tanıyan bir halife olarak dikkat çekmektedir. Bir gün Mısır'da Mu‘izz'in sarayına eşraf, âmiller, askerler ve Kutâme kabilesinin önde gelenlerinden bir grup gelmişti. Bu arada bir kişi eşraftan

¹²⁶³ İbn Sa‘îd el-Mağribî, *en-Nücûmü 'z-Zâhire*, 39-40; Makrîzî, *İtti 'âzu 'l-Hunefâ*, 1/95-96 (İng., 57-58); a.mlf, *el-Hitat*, 1998, 2/34-35; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1836, 418-420; Canard, “L’impérialisme Des Fâtımîdes Et Leur Propagande”, 177-178; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 366-367. Araştırmacı Firdevs Yıldız Mu‘izz'in kütüphanesinde âlimler ile bir araya geldiğini ifade etmiştir. Ancak Makrîzî'nin de ifadesiyle yanına gelen kimseler âlimler değil Kutâme kabilesinin önde gelen yaşlılar heyetidir. Bk. Firdevs Yıldız, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bir Yahudi Hekim ve Filozof: İshak el-İsrâîlî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24.

¹²⁶⁴ Quatremère de kaynaklardaki bilgilerin Mu‘izz'in sade bir yaşam sürdüğüne işaret ettiğini aktarmaktadır. Bk. Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 206.

¹²⁶⁵ Halife Mu‘izz yakınında bulunanların çocuklarını evlendirmesini de teşvik etmiştir. Bilgi için bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 543-544.

¹²⁶⁶ Canard, “L’impérialisme Des Fâtımîdes Et Leur Propagande”, 177.

birisine şerif diye seslenerek oturmasını söylemiş, bunun üzerine bir Kutâmeli Mu‘izz’i kastederek; “dünyada bizim mevlâmızdan başka bir şerif yoktur. Bunun aksini iddia edeni öldürürüz,” demiştir. Daha sonra Mu‘izz salona gelerek tahtına oturmuş ve Kutâmelinin söylemiş olduğu sözün hatalı olduğunu ifade etmiş, en yüksek şeref, rahmet ve yakınlığın kendilerine bağlı olanlara ait olduğunu, dolayısıyla onların şerif olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca kendilerinin ulaştıkları dereceye herhangi birisinin ulaşmaya çalışması durumunda onu ibret verici bir şekilde cezalandıracaklarını belirtmiştir.¹²⁶⁷ Buna benzer bir hâdise yine Mısır’da cereyan etmiştir. Rebîülâhîr 365’te (Aralık 975) Mu‘izz Mısırlı bir gruba huzuruna çıkması için izin vermiştir. Huzura gelenlerden bir tanesi şöyle bağırıştır: “Ey Mü’minlerin Emiri! Allâh “Biz sizden önce nice kavimleri kendilerine apaçık deliller ile Peygamberlerin gelmesine rağmen ona iman etmemelerinden ve böylece kendilerine zulmetmelerinden dolayı helâk ettik. İşte biz günahkârları böyle cezalandırırız. Sonra yeryüzünde onların helâk edilmesinin ardından sizleri getirdik ki bakalım nasıl hareket edeceksiniz,” (Yunus, 13-14) buyurmaktadır. Ey Mü’minlerin Emiri! Neler yapacağınıza bakacağız,” demiştir. Mu‘izz de ona cevaben “Allâh muhakkak doğruyu söylemiştir, biz ondan muvaffakiyet dileriz,” demiştir.¹²⁶⁸

Mu‘izz’in bir halife olarak gününü nasıl geçirdiğine dair kaynaklar bazı bilgiler vermektedir. Kâdî Nu‘mân, Mu‘izz’in yanında esir olarak bulunan Midrâî emiri İbn Vâsûl’un halifenin gün ve gecelerini nasıl geçirdiğini merak ettiğini ve bunu birisine sorduğunu ifade etmektedir. Ona haber verildiğine göre Halife Mu‘izz, sabahleyin kalktığında evinden çıkar meclisine giderdi. Burada yanına özel adamları ve hizmetlileri gelirdi. Günün ortasındaki öğle yemeği faslına kadar süren devlet meselelerinin görüşüldüğü bir oturum icra edilir, bu oturumda önde gelenler ile birlikte devlet işlerinin yanı sıra ilim ve hikmete dair konuşulurdu. Daha sonra Mu‘izz meclisten çıkarak yemeğini yer, öğle namazını kılar ve biraz uyurdu. Sonra kalkarak ikinci namazını kılar, yine meclisine giderdi. Geceye kadar meclisinde kalırdı. Burada yanındaki önde gelen adamları ile birlikte kitapları ve bazı ilimleri inceler, bunun

¹²⁶⁷ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/147 (İng., 117); Jiwa, “Kinship, Camaraderie and Contestation”, 17. Fâtımî devletin en büyük destekçisi konumunda bulunan Kutâme kabilesi hakkında Mu‘izz onların devlet için yaptıkları fedakârlıklardan sitayişle bahsetmiştir. Ebû Yezîd en-Nükkarî isyanına karşı devletin yanında verdikleri kararlı mücadeleden ötürü Mu‘izz’in haklarındaki ifadeleri için bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 245-247, 321-323.

¹²⁶⁸ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/227-228 (İng., 208-209).

yanında gecenin çoğunu kitap telif ederek geçirirdi. Usanmadan bıkmadan gecesini bu şekilde geçirmeye gayret gösterirdi. Ancak bazen insanların ihtiyaçları ile ilgilendiği ve bazı merasimler düzenlendiği için bu alışkanlığını yerine getiremeyebiliyordu. Daha sonra Mu‘izz sabahın erken saatlerinde meclisten ayrılarak evine giderdi. Akabinde tekrar meclisine dönerdi. Rivayete göre Mu‘izz’in bu şekilde vaktini geçirdiği kendisine haber verilince İbn Vâsûl çok şaşırılmış ve “eğer bu işler (Mu‘izz’in günlük yaptıkları) dünyaya yöneliş, zenginlik, şan/şöhret, güç ve kudretin zirvesinde yapılıyorsa, bu şekilde başka bir kulluk Allâh’a yapılmamıştır,” demekten kendisini alamamıştır.¹²⁶⁹

Kâdî Nu‘mân’ın aktardığına göre Mu‘izz aynı zamanda çok yönlü bir ilmî kişiliğe sahipti. Birden fazla dil öğrenmesi, ilimlere ve kitaplara olan düşkünlüğü, kitap yazması, yazılmasını teşvik etmesi, ayrıca fıkıh, hadis, edebiyat ve astroloji olmak üzere birçok ilim hakkında bilgi sahibi olması edib ve şâirleri himâye etmesi gibi hususiyetler Fâtımî Halifeleri içerisinde onun adını öne çıkarmaktadır. Kâdî Nu‘mân, Mu‘izz’in her ilim ve fende bilgi sahibi olduğunu, özellikle kelâmda çağının tek otoritesi olduğunu, bâtın ilminde de deniz gibi geniş bilgiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca fıkıh ilminde yetkin olduğunu,¹²⁷⁰ bununla birlikte tıp, matematik, yıldız ilimleri, felsefe kısacası cari olan bütün ilimlerde bilgi sahibi olduğunu, söz konusu ilimlerde yeni icatlar yaptığını, böylece bu ilimlerde bilgi sahibi olanları hayretler içerisinde bıraktığını, onun ilim ve hikmete dair müktesebatının yazmış olduğu kitabın hacmini aşacağını belirtmiştir.¹²⁷¹ Yine Kâdî Nu‘mân Mu‘izz’in hüküm istinbat edebildiğini,¹²⁷² Hz. Dâvûd’a nispetle oğlu Hz. Süleymân’ın, Hz. Alî’ye nispetle de oğlu Hz. Hasan’ın daha iyi fakih olmaları gibi Mu‘izz’in de babası Mansûr’a nispetle daha iyi bir fakih olduğunu¹²⁷³ belirtmektedir. Mu‘izz, Kur’an ve tefsir ilminde de bilgi sahibiydi. Kaynaklarda bazı sûreleri tefsir ettiğine ve kendisinden bazı ayetlerin tefsirini

¹²⁶⁹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 442.

¹²⁷⁰ Mu‘izz’in fikhî konular olan Mut’a nikâhı, Zevî’l-erhâm’a mirastan pay verilmesi ve at etinin caiz olup olmadığıyla ilgili kaynaklarda görüşleri yer almaktadır. Bilgi için bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 65, 97, 460-461.

¹²⁷¹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 148.

¹²⁷² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 60-62.

¹²⁷³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 63-65. Kâdî Nu‘mân birçok defa Mu‘izz ile aynı oturumda bulunmalarından ötürü ondan dinî konulara dair çeşitli değerlendirmeler aktarma fırsatı yakalamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 140-141, 207-208, 223-224, 229-234, 247-248, 268-270, 330, 383, 417-418, 516, 519, 530. Ayrıca bk. Ebû Tay Hâtım b. İbrâhîm el-Hâmîdî el-Hamdânî, *Kitâbü Tuhfeti’l-Kulûb ve Fercetü’l-Merkûb*, thk. Abbâs Hamdânî (Beyrut: Dârü’s-sâkî li’n-neşr ve’t-tevzî, 2012), 112, 189.

yapmasının rica edildiğine dair bilgiler aktarılmaktadır.¹²⁷⁴ Kuşkusuz Kâdî Nu‘mân’ın efendisinin kişiliği/karakteri hakkında aktardıkları mübalağalı görünmektedir.¹²⁷⁵ Ancak Şî‘î İsmâîlî mezhebinde imamların yanılmaz birer otorite olarak görüldüğü bir vasatta aktarılanlar şaşırtıcı gelmemektedir.

Kitap okumaya ve telif etmeye çok düşkün bir kimse olan Mu‘izz’in kendisine ait bir kütüphanesi olduğunu ve burada kitaplar ile çok fazla vakit geçirdiğini kaynaklar aktarmaktadırlar. Bu kütüphanedeki eserlerin bazılarının Ağlebîler döneminde III. Ziyâdetullâh (290-296/903-909)¹²⁷⁶ tarafından Kayrevan’da kurulmuş olduğu ifade edilen Beytülhikme’den¹²⁷⁷ kalmış olma ihtimâli yüksektir. Mu‘izz’in de katkılarıyla büyüyen kütüphanedeki eserler daha sonra Mısır’a taşınarak burada Kalkaşendî’nin “en büyük kütüphane” olarak nitelendirdiği¹²⁷⁸ Azîz-Billâh dönemi kütüphanesinin¹²⁷⁹ ve Hâkim-Biemrillâh döneminde kurulan Dârülhikme/Dârülilim’in¹²⁸⁰ nüvesini teşkil etmiştir.

Mu‘izz, gecenin çoğunu kütüphanesinde kitapları ve bazı ilimleri inceleyerek ve eser telif ederek geçirmiştir.¹²⁸¹ Kâdî Nu‘mân’ın Mu‘izz’den rivayetine göre bir gün kafasına bir konu ile ilgili bir şey takılmış, bunun cevabını bulmak için kütüphane görevlisine istediği kitabı getirmesini söylemiştir. Ancak kütüphane görevlisi kitabı bulamamış, bunun üzerine bizzat kendisi kitabı aramak için kütüphaneye gitmiştir. Gecenin ilk

¹²⁷⁴ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 142-149, 382-384.

¹²⁷⁵ Birçok kez efendisi Mu‘izz’i eserinde mübalağalı şekilde öven Kâdî Nu‘mân ayrıca efendisi Mu‘izz’in vesile olmasıyla gerçekleştiğine inandığı ve göz kamaştırıcı olarak nitelendirdiği bazı olaylar aktarmaktadır. Bunlar hakkında bilgi için bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 469-470, 525, 551.

¹²⁷⁶ III. Ziyâdetullâh hakkında bilgi için bk. Ali Öngül, “Ziyâdetullah III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/485-486.

¹²⁷⁷ Kayrevan’da kurulmuş olan Beytülhikme hakkında bk. Dîvecî, *Beytü’l-Hikme*, 40-41; Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/89-90.

¹²⁷⁸ Kalkaşendî, *Subhü’l-A‘şâ*, 4/466-467. Ayrıca bk. İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 188.

¹²⁷⁹ Bu kütüphanede bulunan kitapların çeşitliliği ve sayısı hakkında bk. Hasan, *Künûzü’l-Fâtümiyyîn*, 28; Hıdır Ahmed Atâullâh, *el-Hayâtü’l-Fikriyye fî Mısır fî’l-‘asri’l-Fâtûmî* (Kahire: Dârü’l-Fikri’l-Arabî, 1989), 165; İsmail E. Erünsal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 354; Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 127-128.

¹²⁸⁰ Mahmut Kaya, “Dârülhikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/537-538; Havva İslam Çelik, *İslâm Kültür ve Medeniyet Tarihinde Dârü’l-Hikme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹²⁸¹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 442. Mu‘izz’in babası Mansûr’un da kitaplara olan ilgisi kaynaklarda aktarılmaktadır. Bilgi için bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 132; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 366. Ubeydullâh el-Mehdî’nin Mansûr’a bir tıp kitabı vermesi hakkında bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 501-503. Ayrıca Mu‘izz babası Mansûr’un *Kitâbü’l-İmâme* adlı bir eserinden bahsetmektedir. Bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 315. Mu‘izz ayrıca babasının kendisine kitap telif etmeyi emrettiğini ifade etmektedir. Bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 133.

bölümünde kitapların bulunduğu sandıkları açarak istediği kitabı aramaya başlamış ancak eline her geçen kitabı derinlemesine incelemeye başlamıştır. Bir kitaba baktıktan sonra ötekini eline alıyor onu inceliyordu. Zira kendi ifadesiyle eline geçen bir kitabı derinlemesine incelemekten son derece keyif alıyordu. Mu‘izz, kitapları incelemeye kendisini o derece kaptırmıştı ki oturmaya unutmuydu. Bu sırada vakit oldukça ilerlemiş ve ayaklarında başlayan ağrı kitapları incelemesine son vermesine neden olmuştu. Sabah olduğunda Kâdî Nu‘mân’a ayaklarının çok ağırdığını söyleyince Nu‘mân kendisine onun ilim aşığı olduğunu ve kendisinden önce hiç kimsede böyle bir haslet bulunmadığını ifade etmiştir.¹²⁸² Mu‘izz, bir mecliste Kâdî Nu‘mân’a kaynakta adı zikredilmeyen bir kitabı gece vakti incelediğini ve onda ilginç deliller bulunduğunu uzun uzadıya anlatmıştı. Kâdî Nu‘mân efendisine kitapları uzun zaman alacak şekilde incelemesinin ona bıkkınlık, usanma ve uykusuzluk verip vermediğini sorunca Mu‘izz babası Mansûr’un, ona ne zaman kitap telif etmek veya incelemeyi isterse kendisinde bıkkınlık ve tembellik olduğu zamanları seçmesini tavsiye ettiğini söylemiştir.¹²⁸³

Halife Mu‘izz, sadece kitapları okuyup incelemekle kalmamış aynı zamanda kitap da telif etmiştir. Kendisine nispet edilen kitapların yekûnu göz önünde bulundurulduğunda bu işe ne kadar zaman ayırdığının daha iyi anlaşılacağı nettir. Mu‘izz’e nispet edilen bazı eserler şunlardır:

“*Ed‘iyetü’l-eyyâmi’s-seb‘a, el-Münâcât ve’l-ed‘iye, er-Risâletü’l-Mesîhiyye, Risâletü’l-Mu‘izz ile’l-Hasan b. Ahmed el-Karmatî, Sicillü’l-Mu‘izz ilâ Celem ev Halem b. Şeybân, Kitâbü’r-Ravza, Risâletü’l-Mu‘izz ilâ ba‘di du‘âtih, Risâletü câmi‘ati’l-cevâhir bi-rivâyeti’ş-şeyh Ebî ‘Îsâ el-Mürşid.*”¹²⁸⁴ Bunun yanında *Te’vîlu’ş-Şerî‘a* adlı bir eser de Mu‘izz’e nispet edilmektedir. Bu esere İsmâîlî dâî Kirmânî’nin yapmış olduğu atıfların yanı sıra¹²⁸⁵ Zeydî bir âlim olan Muhammed b. Hasan ed-Deylemi (ö. 711/1311 [?]) yazmış olduğu *Beyânü Mezhebi’l-Bâtıniyye*¹²⁸⁶ adlı eserinde Mu‘izz’in tevhid, ibadetler, hadisler, harfler ve Peygamberlerin şariatlarındaki ihtilâflar hakkında

¹²⁸² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 533; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 366.

¹²⁸³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 429-430; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 368.

¹²⁸⁴ Wladimir Ivanow, *Ismaili Literature* (Tahran: Tahran University Press, 1963), 31; Ismail K. Poonawala, *Biobibliography of Ismâ‘îlî literature* (Los Angeles: University of California, 1977), 68-70; Çubukçu, “Muiz-Lidînillâh”, 31/98. Ayrıca bk. Madelung, “Das Imamât, 90.

¹²⁸⁵ Wladimir Ivanow, *Studies in Early Persian Ismâ‘îlism* (Leiden: E. J. Brill, 1948), 141-142, 150, 163. Ayrıca bk. Hamdânî, *Tuhfetü’l-Kulûb*, 27 (dn. 27).

¹²⁸⁶ Eser ve müellifin kısa biyografisi hakkında bk. Mustafa Öz, “Beyânü Mezhebi’l-Bâtıniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/33-34.

serdettiği bâtinî ifadeleri ele almakta ve bu ifadeleri sert bir şekilde eleştirmektedir.¹²⁸⁷ Ayrıca araştırmacı Farhad Daftary Dâ'î İdrîs'in *Zehrû'l-Me'ânî* adlı eserinde geçen Mu'izz'e ait bazı ifadeleri onun telif ettiğini belirtmektedir.¹²⁸⁸ Son olarak Fransız oryantalist Gerard Troupeau, Mu'izz'e nispet ettiği onun İsmâilî doktrini ve Allâh hakkında bazı değerlendirmeleri içeren başlıksız bir el yazması incelemenin mevcut olduğunu ifade etmektedir.¹²⁸⁹

Mu'izz küçüklüğünden itibaren dil öğrenmeye merak sarmış neticede Berberî dilini, Yunanca, Sûdânca ve Slavcayı iyi bir şekilde öğrenmiştir.¹²⁹⁰ Onun söz konusu dilleri öğrenmiş olması bu noktadaki kabiliyetine işaret etmektedir. Dile yatkınlığının yanında cedel ve münazaraya da yatkınlığı vardı. Kendi ifadesiyle bu ilimleri babası Mansûr'dan öğrenmiş¹²⁹¹ ve babasının kendisini münazaraya teşvik ettiğini söylemiştir.¹²⁹²

Halife Mu'izz, aynı zamanda edib ve şâir bir kimseydi. Onun kaynaklarda çok etkileyici belâğat ve fesahat dolu konuşmalar ve vaazlar yaptığı aktarılmaktadır.¹²⁹³ Mu'izz kendisi iyi bir edib olması kadar kendisinden önceki dönemlerde yaşamış olan edibleri de iyi bir şekilde tanımaktaydı. Onun Kâdî Nu'mân ile yaptıkları sohbetlerde Lebîd (ö. 40 veya 41/660 veya 661),¹²⁹⁴ Ferezdak (ö. 114/732),¹²⁹⁵ Halîl b. Ahmed (ö. 175/791),¹²⁹⁶ ve İbn Kuteybe (ö. 276/889)¹²⁹⁷ gibi döneminin önemli ediblerinin sözleri üzerinde

¹²⁸⁷ Muhammed b. Hasan ed-Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtiniyye ve Buhlânühü*, thk. R. Strothmann (İstanbul: Cemiyetü'l-Müsteşrikine'l-Almâniyye, 1938), 40-47, 53-54, 67; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 575.

¹²⁸⁸ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 575. Detaylı bilgi için bk. 'Îmâdüddîn Dâ'î İdrîs, *Zehrû'l-Me'ânî*, *Ismaili Tradition Concerning the Rise of Fâtûmîds* içinde, çev. Wladimir Ivanow (Kalkûta: Oxford University Press, 1942), 56-69 (İng., 244-248). Ayrıca bk. Dâ'î İdrîs, *Zehrû'l-Me'ânî*, 186-273.

¹²⁸⁹ Gérard Troupeau, "Un Traité Christologique Attribué Au Calife Fâtûmîde al-Mu'izz", *Annales Islamologiques* 15 (1979), 11-24; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 575.

¹²⁹⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/101 (İng., 65); Quatremère, "Du Khalife Fâtûmîte Moëzz", 1837, 207; Hasan, *İslâm Tarihi*, 4/52; Çubukçu, "Muiz-Lidînillâh", 31/97.

¹²⁹¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 117; Sa'd Bâşâ Zağlûl, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî* (İskenderiye: Münşetü'l-Maarif, 1990), 3/221.

¹²⁹² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 133.

¹²⁹³ Hatırlanacağı üzere Mu'izz'in Mısır'a geldiğinde kendisini karşılamaya gelenlere gücünü, otoritesini ya da malını artırmak için değil sadece hakkı kâim kılmak, Haccı ve cihadı gerçek anlamda yerine getirmek için Mısır'ı ele geçirdiğini anlatması dinleyenleri çok etkilemiş ve bazıları kendilerini tutamayıp ağlamıştır. Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/162.

¹²⁹⁴ Muhadram ve aynı zamanda Muallaka şâirlerinden birisi olan Lebîd hakkında bk. Süleyman Tülücü, "Lebid b. Rebîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/121-122.

¹²⁹⁵ Emevî dönemi hiciv şâirlerinden birisi olan Ferezdak hakkında bk. Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/373-375.

¹²⁹⁶ Ünlü dil ve edebiyat âlimi Halîl b. Ahmed hakkında bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/309-312.

¹²⁹⁷ Ünlü dil ve edebiyat âlimi İbn Kuteybe hakkında bk. Hüseyin Yazıcı vd., "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/145-152.

değerlendirmeler yapması ayrıca Câhiz’ı (ö. 255/869)¹²⁹⁸ Hz. Süleymân kıssasındaki hüdhdü sözleriyle hafife almasından ötürü eleştirmesi dikkat çekmektedir.¹²⁹⁹ Bu değerlendirmeler içerisinde Mu‘izz’in nahiv ilminde gramer, anlambilim ve etimoloji çerçevesinde sarfettiği sözler onun bu alanda ileri düzeyde ilim sahibi olduğunu göstermektedir.¹³⁰⁰ Mu‘izz ayrıca bir oturumda nahiv âlimleriyle ilgili yaptığı değerlendirmede yanında bulunan bir nahivciye ünlü nahiv âlimi Sa‘leb’in (ö. 291/904)¹³⁰¹ görüşlerini çürütecek bir eser yazmasını emretmiştir. Ancak Kâdî Nu‘mân Mu‘izz’in talimat verdiği nahivciye eser yazmanın ağır geldiğini ve bu işi yapamayacağını söylediğini aktarmaktadır.¹³⁰²

Kaynaklarda şiir söylemeyi seven Halife Mu‘izz’e atfedilen şiirler yer almaktadır. İbn Zûlâk’ın hârikulade ve anlaşılması zor olarak nitelediği şu şiir ona nispet edilmektedir:

“Güzellik alınından bir güneş gibi ortaya çıktı, tıpkı gülün iki yanağında belirdiği gibi,
Sanki güzellik gülün kurumasından korkmakta o yüzden şiir uzadıkça uzamakta...”¹³⁰³

Ayrıca şu şiir de ona nispet edilmektedir:

“Allâh’a andolsun ki saçların altında parlayan gözlerin etkisi bize nice oldu.
Ruhların üzerindeki etkileri ise onların boğazına geçirilen hançerlerden daha derin ve delici oldu.
Ben ise gidişinden usanmış, öğle sıcaklığının altında hareket eden develerden daha bitkin haldeyim.”¹³⁰⁴

Araştırmacı Stanley Lane Poole Mu‘izz’in ilmî kişiliğine dair şunları ifade etmektedir:

“Fâtımîler’in dördüncü halifesi Mu‘izz, Mısır’ı fethetmekle devletin çağ atlamasına neden olmuştur. O, siyasî açıdan doğuştan yetenekli üst düzey bir yöneticiydi ve başarılı olmak adına lehine olan her şeyi yönetimi için olumlu şekilde kullanmasını

¹²⁹⁸ Büyük nesir yazarı ve aynı zamanda Mu‘tezile kelamcısı olan Câhiz hakkında bk. Ramazan Şeşen - Yusuf Şevki Yavuz, “Câhiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/20-26.

¹²⁹⁹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 85-86, 159-164, 263-265; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 368.

¹³⁰⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 134, 142-149, 199-200, 309-310, 334; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 368-369.

¹³⁰¹ Kûfe dil okulunun önemli temsilcilerinden birisi olan Sa‘leb hakkında bk. İsmail Durmuş, “Sa‘leb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 36/25-27.

¹³⁰² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 134.

¹³⁰³ İbn Zûlâk, *Ahbâru Sibeveyh*, 64; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 26/351.

¹³⁰⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/228; Tayyib b. ‘Abdullâh el-Hicrânî eş-Şâfiî, *Kilâdetü’n-Nahr fî Vefeyâtü A’yânî’d-Dehr*, thk. Hâlid Zevârî (Cidde: Dârü’l-Minhâc, 2008), 3/200; İbnü’l-Îmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, 4/350.

bilmiştir. Çok yüksek derecede eğitim almıştı. Ancak yine de sürekli olarak yeni şeyler öğrenmenin peşindeydi. Arapça edebiyatına ilgisi çok fazlaydı ve gayet iyi derecede olan Arapçası ile şiirler yazmaktaydı. Bununla birlikte Yunanca da öğrenmiş, Berberî ve Sudan lehçelerini de konuşabilmekteydi. Slav asıllı hizmetlileri ile konuşup anlaşabilmek için Slav dilini de öğrenmişti. Diksiyon, belagatı ve fesahati o derece ileri düzeydeydi ki ona kulak verenler etkilenip ağlayabiliyorlardı. Hoşgörülü siyasetçi kimliği yanında eli açıklığı, adalete olan düşkünlüğü, âdil uygulamaları ve mümtaz vasıfları ile nam almıştı.”¹³⁰⁵

¹³⁰⁵ Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (New York, 1901), 98-99.

2. BÖLÜM: İDARÎ, ADLÎ, MALÎ VE ASKERÎ TEŞKİLÂT

2.1. İdarî Teşkilât

2.1.1. Halifelik/İmâmet

İsmâîlî mezhebine mensup Fâtımîler, hilâfeti kendilerine ait bir hak olarak görmüşlerdir. Zira Cafer es-Sâdık'tan sonra imâmetin oğlu İsmâil kanalıyla devam ettiği mezhebin ana görüşü olmuştur. İmâmiyye Şîası gibi imâmetin babadan oğula nas yoluyla imamlara geçtiğini savunan İsmâîlî Fâtımîleri, zuhûr dönemiyle birlikte Ubeydullâh el-Mehdî liderliğinde Mağrib'de devletlerini kurma şansı yakalamışlardır. Fâtımîler'de halife/imam devletin en üst yetkili merci olarak kabul edilmiş ve siyasî yönetimi yanında dinî/ruhanî liderliği deruhte etmesi yönüyle Şîî inancı gereği yanılmaz ve masum bir otorite olarak kabul görmüş, bundan dolayı otoriteye mutlak itaatin şart olduğu savunulmuştur. Tahta oturan her halife/imam nas ve vasiyet yoluyla belirlendiğinden ötürü biat işlemleri, tayin veya seçim için yapılan bir içerik taşımamış aksine sadece yeni halifeye/imama bir saygı/bağlılık ifadesi olarak telakki edilmiştir. Öte yandan Fâtımîler'de velâyetin iman esaslarından bir tanesi olarak kabul edilmesinden hareketle Allâh'ın dostu (velî) olarak görülen halife/imam, hayatta kaldığı sürede davetin başı ve bütün bilgilerin kaynağı olarak şeriatı da yorumlamıştır.¹³⁰⁶

Şîîler'de imâmetin dinin temel ilkesi olarak görülmesinden hareketle Mu'izz başta olmak üzere Fâtımî halifeleri bu temel ilke hususunda hassas davranmışlardır. Bununla bağlantılı olarak Mu'izz'in imâmetin yalnızca Allâh tarafından kendilerine tevdi edildiğini ifade etmesi dikkat çekicidir. Öte yandan bunu destekleyen diğer ifadelerde de Mansûr oğlu Mu'izz'i kendisinin değil Allâh'ın seçmiş olduğunu belirtmiş,¹³⁰⁷ Mu'izz ise Allâh'ın kendilerini üstün ve şerefli kıldığını, onları seçtiğini ve bütün kullara imamları yaptığı önderlerine itaati farz kıldığını, bu haliyle onların halk ile Allâh

¹³⁰⁶ Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/544.

¹³⁰⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 124. Makrîzî de İbn Zülâk'tan naklen Fâtımî imamlarının kendilerine biçtikleri mevki ile ilgili önemli bir bilgi aktarmaktadır. Kâim ve oğlu Mansûr bir gün Ubeydullâh'ın meclisinde bulundukları esnada Ubeydullâh o sırada bir yaşlarında olan Mu'izz'i işaret ederek onu kendilerine getirmelerini istemiştir. Mu'izz kendisine getirildiğinde onu kucağına alıp öpen Ubeydullâh oğlu Kâim'e dönerek yer yüzünde kendi bulundukları yerden daha şerefli bir meclis bulunmadığını, zira dört imamın aynı anda aynı yerde bulunduğunu ifade etmiştir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/134-135 (İng., 104-105).

arasında bir sebep, vesile ve aracı olduklarını savunmuştur.¹³⁰⁸ Mu‘izz, bu argümanlarını Ku‘an ile de desteklemekten geri kalmamıştır. Nîsâ sûresi 59. ayette karşılığını bulan Allâh’a, Rasûlüne ve inananların içindeki emir sahibi kimseye itaat edilmesi gerektiğini vurgulayarak¹³⁰⁹ emir sahibi kimselerin kendilerinden başkasının olamayacağını altını çizmiştir. Ayrıca Allâh’ın yeryüzündeki halifeleri oldukları için ilimlerin menbâi olarak kendilerini görmüş, bundan dolayı onların ilmine dayanmadan hareket edenlerin insanların en câhilleri olduğunu ifade etmiştir.¹³¹⁰ Öte yandan Mu‘izz, Kur‘an’ı yorumlama ve te’vil etme noktasında da kendilerini tek otorite olarak kabul etmiştir.¹³¹¹ İmâmetin kendilerine Allâh tarafından verildiğine inanan Mu‘izz, imamlık iddiasında bulunanlar ile savaşmanın farz olduğunu savunmuştur.¹³¹² Neticede Mu‘izz ataları gibi hilâfet/imâmet prensibine sımsıkı sarılmış ve yöneticiliği boyunca hilâfetin/imâmetin sadece kendilerine ait olduğunu dillendirerek otoritesini genişletmeye çalışmıştır.

Halife Mu‘izz döneminde Fâtımî halifeliği ile birlikte IV. (X.) yy’ın ortalarında İslâm dünyasında üç halifelik bulunmaktaydı. Fâtımî Devleti kurulduğu andan itibaren Abbâsî ve daha sonra ilân edilen (316/929) Endülüs Emevî hilâfetini rakip olarak görmüş ve İslâm dünyasında tek hilâfet merkezi oluncaya dek rakipleriyle mücadele etmeyi zaruri addetmiştir. Dolayısıyla Ubeydullâh el-Mehdî’den itibaren Fâtımîler bu hedeflerini gerçekleştirme uğrunda mücadele etmişlerdir. Mu‘izz, Fâtımî halifeleri içerisinde İsmâilî hilâfet/imâmet anlayışı doğrultusunda liderliğini siyasî, askerî ve dinî açıdan en iyi şekilde gerçekleştirmiş halifelerin başında gelmektedir. Kendisine sâdık taraftarlarıyla birlikte başta Endülüs Emevîleri’ne ve Abbâsî taraftarlarına yönelik olmak üzere mücadelesini hilâfetin tek haklı sahibi olarak sürdürmüştür. İfadelerinde hilâfet merkezli söylemlere çok fazla yer veren Mu‘izz, rakiplerini elinden geldiğince hilâfet kurumu çerçevesinde küçük düşürmeye çalışmıştır. Emevîleri hilâfeti gasp edenler olarak gören Mu‘izz, onların böylesi ulvî bir kurumu yönetecek hadleri ve hakları olmadığını defaatle dile getirmiştir.¹³¹³ Öte yandan Mu‘izz Abbâsîler’in de hilâfeti haksız yere elde ettiklerini her defasında vurgulamıştır. Ona göre amca çocuklarının Peygamber’in soyundan gelenlerin yerine hilâfeti/imâmeti ele geçirmeleri

¹³⁰⁸ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 420. Kendilerine itaatın bütün insanlara farz olduğu noktasında bilgi için ayrıca bk. Kâdî Nu‘mân, *Kitâbü’l-İktisâr*, 67; Avcu, *Horasan-Maveraünnehir’de İsmaililik*, 183.

¹³⁰⁹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 183.

¹³¹⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 276.

¹³¹¹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 377-378.

¹³¹² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 168; Avcu, *Horasan-Maveraünnehir’de İsmaililik*, 184.

¹³¹³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 183.

lânetlenmeleri için yeterli bir sebeptir. Mu‘izz Abbâsî halifeleri için ciddi tenkid ve tahkir ifadeleri kullanmıştır. O, Abbâsîler’in lânetli olduklarını ifade etmiş,¹³¹⁴ kendilerinin Hz. Peygamber’in kızı Hz. Fâtîma’nın soyundan geldikleri için hilâfete daha lâîk olduklarını belirtmiş,¹³¹⁵ yedinci Abbâsî Halifesi Me’mûn hakkında onun sekizinci İmâm olan Alî er-Rızâ’yı (ö. 203/819)¹³¹⁶ veliaht olarak gösterme çabasını¹³¹⁷ iki yüzlülük olarak değerlendirmiş ve ona lânet etmiştir.¹³¹⁸

İki hasmını da hilâfeti gasp ettikleri düşüncesiyle eleştiren Mu‘izz, aynı zamanda hilâfetin Müslümanlar üzerindeki etkisini kullanarak dönemin en güçlü devletlerinden olan Bizans İmparatorluğuna karşı cihad fikrini sürekli canlı tutmuştur. Döneminde Bizans İmparatorluğu ile mücadele eden yegâne hilâfet konumunda bulunan Fâtîmîler,¹³¹⁹ bu durumu lehlerine kullanmayı bilmiştir. Mu‘izz, Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân’a göndermiş olduğu mektuplarda onun Bizans ile müttefik olmasını eleştirmiş ve halifeliğe lâîk olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Mısır’da bulunan önemli kimselere göndermiş olduğu mektuplarda Mısır’ı ele geçirmesinin ardından Bizans İmparatorluğuna karşı mücadelesini sürdüreceğini ifade ederek Müslüman kitlenin teveccühünü kazanmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla Mu‘izz’in ısrarla üzerinde durmuş olduğu hilâfet kurumu, onun döneminde Bizans İmparatorluğuna karşı Hamdânîler’in hâricinde mücadele verebilecek bir İslâm devletinin bulunmamasıyla birlikte tüm Müslümanlar üzerinde etkisini yapabilecek önemli bir aygıt görevi görmüştür. Nitekim Mu‘izz, Bizans’ın Girit adasını ele geçirme teşebbüslerini de Fâtîmî Hilâfeti maharetiyle çözmek istemiş, ciddi çabalarına rağmen bunda başarılı olamamıştır.

Mu‘izz yaşadığı dönemde hilâfetin/imâmetin Müslümanlar üzerindeki etkisini ve değerini ideal seviyede kullanmıştır. Bu kurumun Müslümanlar üzerindeki etkisini çok

¹³¹⁴ Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis*, 220.

¹³¹⁵ İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-Zühûr*, 1/191.

¹³¹⁶ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Selim Kılavuz, “Alî er-Rızâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/436-438.

¹³¹⁷ Kılavuz, “Alî er-Rızâ”, 2/436-437; Bozkurt, “Me’mûn”, 29/102.

¹³¹⁸ Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis*, 402-403. Bununla birlikte on yedinci Abbâsî Halifesi Müktefi-Billâh’ın (289-295/902-908) huzuruna getirilen Karmatî taraftarı bir isyancının Ali’nin Hz. Peygamber’in vârisi olmasından ötürü Abbâsîler’den imâmete daya layık olduğunu söylemesi üzerine Müktefi ona amcanın amcaoğlundan bu işe daha layık olduğunu belirterek cevap vermiştir. Mu‘izz, Müktefi’nin kendince getirmiş olduğu bu delilin bâtıl olduğunu belirterek ona lânet etmiştir. Bilgi için bk. Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis*, 220-221. Müktefi-Billâh’ın hayatı hakkında bk. Yılmaz, *Mu’tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 273-370.

¹³¹⁹ Bu dönemde daha önce de geçtiği üzere Endülüs Emevîleri ile Bizans İmparatorluğu müttefiklerdi. Öte yandan diğer bir hilâfet merkezi olan Bağdat’taki Abbâsîler Büveyhîler’in sultanı altında bulunduğu için direkt olarak Bizans İmparatorluğu ile bir mücadele içerisinde değillerdi. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu ile mücadeleyi daha çok Abbâsî halifeliğini tanımış olan Hamdânîler yürütmekteydiler.

iyi bilen Mu‘izz siyasî ve askerî alanda hilâfete ayrı bir önem yükleyerek hareket etmiş ve böylece batı ve doğuda çok önemli başarılarla imza atmıştır. Mu‘izz sadece hâkimiyet altına aldığı topraklarda değil aynı zamanda Yemen, Horasan, Sind ve Hind bölgelerinde de birçok kişinin daileri aracılığıyla davete katılmasını sağlamıştır.¹³²⁰ Hiç şüphesiz insanların Fâtımîler’in siyasî ve askerî olarak hâkim olmadığı bu bölgelerde davete katılım göstermeleri, Mağrib, Sicilya, Mısır, Bilâdüşşam, Filistin ve Hicaz bölgelerini elinde bulunduran Mu‘izz gibi otoriter ve güçlü bir halife sayesinde gerçekleşmiştir. Halife olarak bütün yetkiyi elinde barındıran Mu‘izz valileri, komutanları, kadıları, âmilleri, sâhibüşşurtaları, muhtesibleri kendisi atama noktasında hassas davranmış, mezâlim mahkemesine de başkanlık etmiştir.¹³²¹ Mu‘izz aynı zamanda İsmâîlî daveti yaymaları için dailerini kendisi seçip onlarla bizzat ilgilenmiştir.¹³²² Ayrıca birçok rivayette Mu‘izz’in halkla iç içe olduğu, vatandaşların sorunlarıyla yakından ilgilendiği ve problemlere çözüm arayışı içerisinde olduğu göz önüne alındığında¹³²³ onun halifelik/imâmet görevine ne derece önem verdiği daha iyi anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda Mu‘izz döneminde Fâtımîler’de vezirlik müessesesinin neden kurumsal anlamda teşkil edilmediğini de göstermektedir. Zira otoriteyi tek başına elinde barındıran Mu‘izz’in böyle bir kurumun yardımına ihtiyacı olmamıştır.¹³²⁴

Fâtımîler’de hilâfete/imâmete dair en büyük hususiyetlerden bir tanesi hilâfete en büyük olan evlâdın gelmesi zorunluluğuydu.¹³²⁵ Ancak bu prensip her zaman bu şekilde uygulanmamıştır. Mu‘izz’in en büyük oğlu Temîm’i azlederek oğlu Abdullâh’a biat alması¹³²⁶ bunun istisnalarındandı. Dolayısıyla halifeler/imamlar bu konuda bazı durumları göz önünde bulundurarak keyfî davranabilmişlerdir.

Fâtımîler’de davetin başı ve tüm bilgilerin kaynağı olarak görülen halife/imam adına hutbenin okunması dinî fonksiyonu yanında siyasî hâkimiyetin sembolü olarak da görülmüştür. Bundan ötürü Sünnî halifeliklerde (Abbâsîler, Endülüs Emevîleri) olduğu gibi Şîî Fâtımî halifeliğinde de hutbe önemli bir şiar olarak görülmüştür. Fâtımî

¹³²⁰ Hüseyin Günarslan, *Ağa Hanlar ve Günümüzdeki Faaliyetleri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 73.

¹³²¹ Hasan-Şeref, *el-Mu‘izz-Lidînillah*, 143.

¹³²² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 370-374.

¹³²³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 211-212, 259.

¹³²⁴ Seyyid - Bektaş, “Fâtımîler”, 12/233.

¹³²⁵ Daftary, *The Ismâ‘îlîs*, 99.

¹³²⁶ Cevzerî, *Sîret*, 139-140 (İng., 155-158); Dâ‘î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 702-705 (İng., 242-244).

Devletin kurulmasıyla ilk irâd edilen hutbelerde “Muhammed’e, ailesine, Mü’minlerin Emiri Alî’ye, Hasan ve Hüseyin’e ve Fâtımatüzzehrâ’ya salât olsun! Allâh’ın salât ve selâmı hepsinin üzerine olsun” ifadelerine yer verilmiş, bu ifadeler Şîî hutbesinin temel unsurları arasında yer almıştır.¹³²⁷ Ayrıca bu ifadelerin yanında dönemin halifesinin/imamının adı da hutbelerde yer almaktaydı.¹³²⁸ Fâtımî halifeleri/imamları bulundukları yerlerde birçok kez kendileri hutbe irâd etmişlerdir. Halife Mu‘izz’in okuduğu hutbelere dair kaynaklarda rivayetler aktarılmaktadır. Tahta geçmesinin ardından 10 Zilhicce 341 (28 Nisan 953) yılında ilk defa okuduğu hutbede Mu‘izz ayet ve hadisler ile destekleyerek bir taraftan halifeliğin/imâmetin önemine dikkat çekerken diğer taraftan devletlerinin cihad anlayışını yerine hakkıyla getiren tek merci olduğunu söyleyerek konumuna kutsiyet atfetme çabası içerisinde olmuştur.¹³²⁹ Mu‘izz’in hilâfet merkezini Kahire’ye taşınmasının ardından burada okuduğu bir Ramazan bayramı hutbesine dair İbn Zûlâk’ın tanıklığıyla biraz daha ayrıntılı bilgilere sahip olabiliyoruz. Kahire’ye gelmesinin ardından ilk defa kıldırıldığı bir Ramazan bayramı namazı sonrasında minbere çıkarak sağa ve sola döndü ve cemaati selâmladı. Bu sırada minberin üzerinde bulunan iki bayrağın açılmasıyla birlikte Mu‘izz Kahire’deki ilk hutbeyi irâd etti. İki hutbe arasında Mu‘izz’in oturabileceği ipekten bir yastık minberin en üst seviyesine yerleştirilmişti. Besmele ile hutbeye başladı. Onunla birlikte yanında minberde Cevher es-Sıkıllî, hâcibi Ammâr b. Ca‘fer¹³³⁰ ve sâhibülmizalle (gölgeleyen yapan) Şefî‘ es-Sıkıllî vardı. Mu‘izz, hutbesinde iki kere tekbir getirdikten sonra fesahat dolu ve tesirli bir hutbe okudu. Hutbesi huşu ve saygı içinde dinlendi ve insanlar arasında hutbesinden etkilenerek ağlayanlar oldu.¹³³¹

2.1.2. Vezirlik

Mısır öncesi Mağrib’de Fâtımîler, vezirlik müessesesini ihdâs etmemişlerdir. Bunda Fâtımî halifelerinin otoriteyi tek başına ellerinde bulundurmalarının etkisi olduğu kadar Mağrib ve Endülüs coğrafyasında vezirlik kurumuna pek rastlanmamasının da etkisi

¹³²⁷ Kâdî Nu‘mân, *İftitâhu’d-Da‘ve*, 249-250; P. E. Walker (ed.), *Orations of the Fâtımîd Caliphs Festival Sermons of the Ismaili Imams* (London: I.B. Tauris, 2009), 16-17. Mu‘izz döneminde de hutbede aynı ifadelere yer verilmiştir. Bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ’*, 3/101.

¹³²⁸ Kâdî Nu‘mân, *İftitâhu’d-Da‘ve*, 293-294.

¹³²⁹ Cevzerî, *Sîret*, 76-84 (İng., 74-81).

¹³³⁰ Mu‘izz’in hâcibi Ca‘fer b. Alî öldükten sonra hâcibi oğlu Ammâr olmuştur. Bk. Kudâ‘î, *Târîhu’l-Kudâ‘î*, 569.

¹³³¹ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 159-160.

olmuştur. Bununla birlikte Mısır'ın ele geçirilmesinden önce kaynaklarda bazı devlet adamları hakkında vezir ifadesine rastlamaktayız. Örneğin Mısır'ı ele geçiren Slav asıllı Cevher es-Sıkıllî hakkında bazı tarihçiler Mu'izz'in onu vezirlik rütbesi ile taltif ettiğini aktarmaktadırlar.¹³³² Tarihçilerin bu ifadesi kuvvetle muhtemel Cevher es-Sıkıllî'nin üst düzey bir devlet yetkilisi olduğu anlamına gelmektedir. Zira Cevher es-Sıkıllî'nin bildiğimiz anlamda vezirlik görevini deruhte ettiği kaynaklarda aktarılmamaktadır. Bununla birlikte kaynaklarda birçok kez Cevher es-Sıkıllî'nin kâtip olarak ifade edilmesi¹³³³ vezirlik rütbesiyle taltif edilmeden önce birçok divan işiyle ilgilendiğini göstermektedir. Bu durum Fâtımîler'de kâtiplerin, vezirlerin yapmış oldukları görevi yerine getirdikleri fikrini ihsas ettirmektedir.¹³³⁴ Öte yandan bu dönemde vezirliğin üst düzey devlet adamlığı ya da komutanlık anlamına gelmesine dair Endülüs Emevî Devleti'nde de bir örnekle karşılaşmaktayız. Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem Endülüs adına büyük yararlılıklar gösteren komutan Gâlib b. Abdurrahmân'ı vezir rütbesi ile taltif etmiştir.¹³³⁵ Bu durum Mağrib ve Endülüs'te vezir rütbesinin doğuda kullanıldığı gibi resmî bir görev olarak kullanılmadığını, ancak bazı üst düzey komutan ve devlet adamlarına belki de doğuya kıyasla taltif etmek ve halife yanındaki konumunu güçlendirmek adına bu payeyle isimlendirildiğini düşünmek mümkündür. Diğer taraftan Fâtımî Devletinin üst düzey yetkililerinden olan Üstâz¹³³⁶ Cevzer'e de değinmek yerinde olacaktır. Slav asıllı olmasına rağmen halife ve veliahttan sonra devletin en önemli üçüncü figürü olarak görülen Üstâz Cevzer, Mağrib'de birçok malî ve idarî işe bakmasının yanında dış ilişkiler, askerî işler ve zaman zaman hânedan sorunlarının yönetimi de dâhil olmak üzere iç krizlerin ve anlaşmazlıkların çözümü ile sorumlu olmuştur.¹³³⁷ Bu açıdan bakıldığında tipik bir vezir görevi üstlendiği müşahade

¹³³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/101; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/84.

¹³³³ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, 1/375.

¹³³⁴ Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 146.

¹³³⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes* (el-Haccî), s. 220.

¹³³⁶ Üstâz Cevzer'in biyografisini yazan kâtipi Ebû Alî Mansûr, kendisinden "üstâz" olarak bahsetmektedir. Bilindiği üzere Abbâsîler'de IV. (X.) yy'ın başından itibaren üstâdüddâr adını taşıyan ve sarayın ve hükümdar emlâkinin idaresinden sorumlu bir görevliden kaynaklar bahsetmektedir. Ancak bu dönemde Fâtımîler'de ıstılâhî anlam kazanmış şekilde bir üstâdüddâr kurumundan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Zira böyle bir şey olsaydı Fâtımî Devleti tarihine dair eser kaleme alan tarihçiler bu bilgiyi aktarmaktan geri kalmazlardı. Bununla birlikte Ebû Alî Mansûr'un Cevzer için "üstâz" unvanını kullanması onun mahir ve kabiliyetli olduğuna vurgu yapar nitelikte görünmektedir. Üstâdüddâr hakkında bilgi için bk. Fatih Yahya Ayaz, "Üstâdüddâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/393-395. Ayrıca bk. Saim Yılmaz, "Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 21 (2009), 1-24.

¹³³⁷ Jiwa, "The role of the Slavs", 111.

edilmektedir. Fakat bu dönemde vezirlik bir kurum haline gelmemiştir. Her ne kadar bazı araştırmacılar onu vezirin günümüzdeki karşılığı şeklinde “başbakan” olarak değerlendirseler de¹³³⁸ vezir mesabesinde halifenin işlerine yardımcı olan üst düzey devlet yetkilisi olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.¹³³⁹ Dolayısıyla Mu‘izz döneminde birçok göreve nezâret eden Üstâz Cevzer’in bilindik anlamda vezirlik görevini deruhte etmediği açıktır. Zira onun halifeler ile yazışmalarının kaleme alındığı *Sîretü’l-Üstâz Cevzer* adlı muasır kaynak dâhil hiçbir kaynak Üstâz Cevzer’in vezirlik yaptığına dair bir bilgi aktarmamaktadır. Ancak onun Mu‘izz’dan sonra devlet içerisinde en etkili siyasî figür olduğu ifade edilebilir.

Öte yandan bazı tarihçiler Mu‘izz’in Mısır’a gelmesinin ardından Ya‘kûb b. Killis’i¹³⁴⁰ vezir olarak tayin ettiğini aktarmaktadırlar.¹³⁴¹ Bunlardan bir tanesi olan İbnü’d-Devâdârî Mu‘izz’in İbn Killis ve Aslûc b. Hasan’ı birlikte vezir olarak görevlendirmiş olduğunu ifade etmektedir.¹³⁴² Aslında İbn Killis’in vezir olarak atanması Mu‘izz devrinde değil oğlu Halife Azîz-Billâh döneminde 368 (969)¹³⁴³ yılında gerçekleşmiş ve bu vesileyle vezîrû’l-ecell unvanını almıştır.¹³⁴⁴ Bu bilgiyi teyid edici mahiyette Fâtımî devlet adamı İbnü’s-Sayrafi de açık bir şekilde Mu‘izz’in vezir atamayarak devlet işlerini kendisinin yürüttüğünü ifade etmektedir.¹³⁴⁵ Diğer bir Fâtımî devlet adamı İbnü’t-Tuveyr de İbn Killis’i Azîz-Billâh’ın veziri olarak ifade etmektedir.¹³⁴⁶ Makrîzî ise Halife Mu‘izz’in herhangi bir vezir tayin etmediğini, Fâtımîler’de vezir olarak görev yapan ilk kişinin Halife Azîz’in veziri Ya‘kûb b. Killis olduğunu ifade etmektedir.¹³⁴⁷ Bu durumda söz konusu tarihçilerin ifadeleri Mu‘izz döneminde İbn Killis’in resmî olarak vezir olmasından ziyade danışmanlık yapması ve bazı önemli görevleri deruhte

¹³³⁸ Jiwa, “The role of the Slavs”, 110, 120.

¹³³⁹ Cevzerî, *Sîret*, 8 (mukaddime).

¹³⁴⁰ Yakûb b. Killis önceden de geçtiği üzere İhşîdî hükümdarı Kâfûr’un yanında bazı divanların idaresine bakmıştır. Kâfûr’un ölümünün ardından Vezir Ca‘fer b. Furât ile anlaşmazlıklar yaşayarak Mağrib’e Halife Mu‘izz’in yanına kaçmış ve onu Mısır’ı ele geçirmesi için teşvik etmiştir. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/377; Âşûr, “İbn Killis”, 20/136.

¹³⁴¹ İbn Zâfir, *Ahbâru’d-Düvel*, 29-30; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 7/29; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/95.

¹³⁴² İbnü’d-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürrer*, 6/159.

¹³⁴³ Sibt İbnü’l-Cevzî İbn Killis’in 365 (975) yılında vezir olarak atandığını ifade etmektedir. Bk. Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân*, 18/46.

¹³⁴⁴ İbnü’s-Sayrafi, *el-İşâre*, 49; Fatih Yahya Ayaz vd., “Vezir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/81.

¹³⁴⁵ İbnü’s-Sayrafi, *el-İşâre*, 49; Seyyid - Beksaç, “Fâtımîler”, 12/233; Ayaz vd., “Vezir”, 43/81.

¹³⁴⁶ ‘Abdüsselâm b. el-Hasen İbnü’t-Tuveyr, *Nüzhâtü’l-Mukleteyn fî ahbâri’d-devleteyn*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (Beyrut: Dârü’n-Neşri Karânis, 1992), 105.

¹³⁴⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/232.

etmesi şeklinde değerlendirilmelidir. Zira İslâm tarihi eserlerinde Hz. Peygamber döneminden vezirliğin resmî bir kurum haline geldiği Abbâsîler dönemine kadar birçok dönemde halifelerin yardımcılığını yapan kimselere vezir denildiği bilinen bir husustur.¹³⁴⁸

Diğer taraftan İhşîdîler'in son veziri İbn Hinzâbe olarak bilinen Ca'fer b. Fazl'ın, Cevher es-Sıkkî'nin Mısır'ı ele geçirdikten sonra dahi vezirlik görevine devam ederek bazı idarî ve malî işlere baktığını¹³⁴⁹ fakat daha sonra 361 (971-972) yılında Cevher es-Sıkkî tarafından görevinden azledildiğini¹³⁵⁰ kaynaklar aktarmaktadır. Ca'fer b. Fazl'ın Mısır'da vezir olarak görevine devam etmesi Mu'izz'in veziri olduğu anlamına gelmemektedir. Cevher es-Sıkkî'nin Mısır'daki işlerde kendisinden faydalanması için onu görevinin başında bıraktığı anlaşılmaktadır.¹³⁵¹ Yâkût el-Hamevî, Mu'izz'in Mısır'a geldiğinde Ca'fer b. Fazl'a vezirlik görevini teklif ettiğini ancak onun bu teklifi kabul etmediğini aktarmaktadır. Bunun üzerine Mu'izz, Ca'fer b. Fazl'ın en azından Mısır'da kalmasını istemiş, kendisine ihtiyaç duyabileceğini belirtmiştir. Neticede Ca'fer Mısır'da kalmıştır.¹³⁵²

Öte yandan tarihçi İbnü'l-Ezrak eserinde "kîle" edatıyla verdiği bir bilgide Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin el-Mağribî'nin Mu'izz'in ve ondan sonra bir müddet torunu Hâkim'in vezirliğini yaptığını belirtmektedir.¹³⁵³ Ancak görebildiğimiz kadarıyla diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye tesadüf edilememektedir. Nitekim Nüveyrî de Ebü'l-Hasen Ali el-Mağribî'nin Hamdânî emiri Seyfûddeve'nin kâtibi olduğunu aktarmaktadır.¹³⁵⁴ Son olarak bazı araştırmacılar Mu'izz'in Mısır'da yetki ve otoritesini kimseyle paylaşmak istememesinden ötürü vezirlik kurumunu aktif hale getirmemekle birlikte kendisiyle halk arasında aracılık görevini yürütecek "el-Vesâta" adlı bir kurum

¹³⁴⁸ Ayaz vd., "Vezir", 43/80.

¹³⁴⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/119 (İng., 86); Muhammed Hamdî el-Münâvî, *el-Vizâretü ve'l-Vüzerâ'u fi'l-'asri'l-Fâtûmî* (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1970), 35.

¹³⁵⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/165.

¹³⁵¹ Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 147-148. Hasan ve Şeref'e göre Ca'fer b. Fazl'ın Fâtımîler'in yanında Mısır'da görevinin başında kalmasına, Sünnîler'in bölgede çoğunlukta bulunması etki etmiştir. Bk. Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 148.

¹³⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 2/787. Araştırmacılar Hasan ve Şeref, Mu'izz'in Ca'fer b. Fazl'a vezirlik teklif etmesinden önce onun istifa etmiş olduğunu ifade etmektedirler. Ancak biz kaynaklarda onun istifa ettiğini bildiren bir rivayete rastlamış değiliz. Aksine yukarıda da belirttiğimiz gibi Zehebî onun 361 (971-972) yılında görevinden azledildiğini aktarmaktadır. Krş. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/165; Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 149-150.

¹³⁵³ Ahmed b. Yûsuf İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Târîhu'l-Fârikî)*, nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad (Kahire: Heyetü'l-amme lişûni't-tâbii'l-emîriyye, 1959), 128.

¹³⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/81.

meydana getirdiğini aktarıyorlarsa da¹³⁵⁵ biz bu bilginin kaynaklarda karşılığını bulamadığımızı ifade etmek isteriz. Aksine Makrîzî eserinde Halife Azîz'in Vezir İbn Killis'in vefatının ardından vezir olarak kimseyi görevlendirmedini, "el-Vesâta" ve "es-Sefâre" adlı birimler aracılığıyla işlerini hallettiğini bildirmektedir.¹³⁵⁶ Makrîzî eserinin başka bir yerinde ise Halife Azîz'in vezirlik kurumunun yerine geçen "el-Vesâta" adlı birime Vezir İbn Killis'in ölümünün ardından Ebü'l-Hasen Alî b. 'Umer el-'Addâs¹³⁵⁷ adlı görevliyi tayin ettiğini aktarmaktadır.¹³⁵⁸ Araştırmacı Hasan İbrâhîm Hasan da kaynak belirtmeksizin İbn Killis'in vefatının ardından vezirliğin zayıflamasıyla birlikte vezirlerin nüfuzunun artmasından korkulduğu için "el-Vesâta" adlı makamın vezirliğin yerine ihdâs edildiğini belirtmektedir.¹³⁵⁹

Netice itibarıyla bu bilgiler bize Mu'izz dönemi Fâtımîler'de vezirliğin, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) Abbâsîler'de kullanıldığını ifade edip tasnif ettiği tefvîz ve tenfiz¹³⁶⁰ vezirlikleri gibi bir anlam taşımadığını, sadece önemli görevlere atanan bazı kişiler için gayri resmi olarak kullanıldığını göstermektedir. Nitekim Araştırmacı Hasan ve Şeref vezirliğin bilindik anlamda Mu'izz döneminde kullanılmadığını ancak bu dönemde vezirin yapmış olduğu işleri yapan bazı kimselerin bulunduğunu ifade etmektedirler.¹³⁶¹ Mu'izz'den sonra Azîz-Billâh döneminde vezirlik müessesesi Fâtımîler'de kurumsallaşmış, üstelik Ermeni asıllı birçok kimse vezirlik görevi ile yetkilendirilmiştir.¹³⁶²

Halife Mu'izz halifenin işlerini üstlenecek, onun yerine idarî işlere bakacak vezirlik müessesesini benimsemediği gibi devlet içerisinde nüfuzu artan, güç kazanıp otoriter bir kimliğe bürünen devlet adamlarını da tasfiye etmeyi ihmâl etmemiştir. Slav asıllı Kayser es-Sıkkîlî ve Muzaffer es-Sıkkîlî Mu'izz'in babası Mansûr döneminden itibaren

¹³⁵⁵ Seyyid - Bektaş, "Fâtımîler", 12/233; Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 133.

¹³⁵⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/232.

¹³⁵⁷ Hakkında bilgi için bk. İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, 54.

¹³⁵⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/432.

¹³⁵⁹ Hasan, *İslâm Tarihi*, 4/189.

¹³⁶⁰ Tefvîz ve tenfiz vezirlikleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. 'Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, nşr. el-Kâdî Nebî Abdurrâhman el-Hayyâvî (Beirut: Dârü'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, ts.), 83-91. Mâverdî'nin tasnif ettiği tefvîz ve tenfiz vezirlikleri hakkında değerlendirme için ayrıca bk. Halil İbrahim Hançabâ, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 53-58.

¹³⁶¹ Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 134-135, 145.

¹³⁶² Detaylı bilgi için bk. Mehmet Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

devlet kadrolarında geniş yetkiler elde etmişler¹³⁶³ ve bu konumlarını Mu‘izz zamanında da sürdürmüşlerdi.¹³⁶⁴ Görevleriyle ilgili İbn Haldûn’un doğu ve batı vilâyetlerinin Kayser es-Sıkillî ve Muzaffer es-Sıkillî arasında taksim edildiğini belirtmesi, onların devlet nezdinde büyük nüfuz kazanmış olduklarını göstermesi açısından önemlidir.¹³⁶⁵ Bu iki görevlinin Mağrib seferinin ardından 349 (960-961) yılında efendileri Mu‘izz tarafından idama gidiş serüvenleri hakkında kaynaklarda farklı bilgiler aktarılmaktadır. Makrîzî’de geçen dikkat çekici bir rivayete göre Muzaffer es-Sıkillî, veliaht Mu‘izz’e çocukluk yaşlarında yazı yazmayı öğretirken sert ve otoriter bir tavır sergilemişti. Buna karşılık Mu‘izz, Muzaffer es-Sıkillî’ye sert bir şekilde çıkıştı. Bunun üzerine Muzaffer es-Sıkillî, Mu‘izz’e Slavca bir şeyler söyledi. Mu‘izz, denilenleri aklında tuttu ve hemen dil öğrenmeye koyuldu. Öncelikle Berberî dilini sonra Rumca akabinde Sudan dilini öğrendi. Son olarak Slav dilini öğrendi ve nihayet Muzaffer es-Sıkillî’nin kendisine söylediklerinin tahkir ifadeleri olduğunu anladı. Bundan dolayı çok geçmeden Muzaffer es-Sıkillî ve Kayser es-Sıkillî’yi öldürdü.¹³⁶⁶ İbn Zâfir ve İbn Haldûn bu iki görevlinin Mu‘izz tarafından ihsanlar ile taltif edilmelerinin ardından kendisine karşı tehditkâr bir hale gelmelerinin ölümleri ile neticelendiğini belirtmektedirler.¹³⁶⁷ Diğer taraftan Kâdî Nu‘mân eserinde her iki görevlinin sadakatsizlikleri, samimiyetsizlikleri ve ayrıca kendi güç odaklarını kurmaya çalıştıklarından ötürü Mu‘izz tarafından kınandıklarını ve lânetlendiklerini belirtmektedir.¹³⁶⁸ Hatta Mu‘izz, Kâdî Nu‘mân’a Muzaffer es-Sıkillî’nin İslâm’a inanmadığını ve nübüvvetin Araplar’ın hilelerinden bir tanesi olduğuna inandığını söylemiştir.¹³⁶⁹

Kâdî Nu‘mân, İbn Zâfir ve İbn Haldûn’un aktardıkları Kayser es-Sıkillî ve Muzaffer es-Sıkillî’nin neden öldürüldükleri ile ilgili gerçek sebebi gözler önüne sermektedir. Araştırmacı Hrbek de Makrîzî’de aktarılan bilginin bu iki komutanın gerçek ölüm

¹³⁶³ Fâtımîler’de Slav asıllı devlet görevlileri hakkında geniş bilgi için bk. Furkan Erbaş, “Fâtımîler’de Slav Asıllı Devlet Görevlileri”, *Harran İlahiyat Dergisi* 47 (2022), 150-166.

¹³⁶⁴ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/101 (İng., 65); Wüstenfeld, *Geschichte*, 103; Ivan Hrbek, “Die Slawen im Dienste der Fâtımîden”, *Archiv Orientalní*, 21 (1953), 559. Önceden Üstâz Cevzer’in hizmetinde çalıştıkları anlaşılan Muzaffer es-Sıkillî, Kayser es-Sıkillî ve ayrıca Târik adlı bir slav, Üstâz Cevzer tarafından bir suçtan ötürü cezalandırılmışlardı. Bu bilgiye göre Slav hizmetliler Üstâz Cevzer’in yanında çalışmalarının ardından devletin önemli kadrolarına atanmışlardı. Bilgi için bk. Cevzerî, *Sîret*, 41 (İng., 28-29).

¹³⁶⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/60.

¹³⁶⁶ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/101 (İng., 65). Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/60.

¹³⁶⁷ İbn Zâfir, *Ahbâru’d-Düvel*, 22; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/60.

¹³⁶⁸ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 435-436, 487, 560; Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 619-620 (İng., 152-153); Jiwa, “The role of the Slavs”, 118.

¹³⁶⁹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 436, 462-463.

nedeni olamayacağını belirtir. Zira ona göre Muzaffer es-Sıkkîlî ve Kayser es-Sıkkîlî'nin devleti ciddi anlamda hâkimiyetleri altına almış olmaları öldürülmeleri için yeterli olmuştur.¹³⁷⁰ Netice olarak Mu'izz, Slav asıllı Muzaffer es-Sıkkîlî ve Kayser es-Sıkkîlî'yi öldürerek devlet için tehlikeli hale gelen iki ismi ortadan kaldırmıştır. Onun ortaya koymuş olduğu bu tavır devletin bekâsı ve bütünlüğü söz konusu olduğunda tereddütsüz sert adımlar attığını gözler önüne sermektedir. el-Cevzerî'nin aktardığına göre Muzaffer es-Sıkkîlî'nin idam edilmesinin ardından idaresi altındaki topraklar Mu'izz'in emriyle Üstâz Cevzer'in kontrolü altına girmiş, buralardan temin edilen para Mansûriye için tahsis edilmiştir.¹³⁷¹

İlgili duruma diğer bir örnek olarak Mısır'ı ele geçiren Cevher es-Sıkkîlî gösterilebilir. Mu'izz, başkenti Mansûriye'den Kahire'ye taşımalarının ardından Muharrem 363'te (Ekim 973)¹³⁷² komutan Cevher es-Sıkkîlî'yi devletin idarî kadrolarından uzaklaştırmıştır.¹³⁷³ Hatırlanacağı üzere Cevher es-Sıkkîlî Mısır'ı ele geçirmesinin ardından Mu'izz buraya gelinceye kadar valilik görevini icra etmişti. Ancak Mu'izz Mısır'a geldikten sonra onu görevinden azletmiştir. Dolayısıyla her şey yolundayken Mu'izz'in böylesine deneyimli ve başarılı bir devlet adamını görevinden neden azlettiği sorulması gereken bir soru olarak durmaktadır. Fakat kaynaklarda Halife Mu'izz ile Cevher es-Sıkkîlî arasında en ufak bir problem olduğuna dair iz bulunmaması bizi Cevher es-Sıkkîlî'nin özellikle Mısır'ı ele geçirmesiyle artan popülaritesi ve nüfuzunun Mu'izz'i tedirgin ettiği ve dolayısıyla onu azlettiği sonucuna götürmektedir. Nitekim daha önce bazı devlet yöneticilerinin tavrı bu minvalde olmuştur. Halife Ubeydullâh el-Mehdî'nin de devletin kurucularından dâî Ebû Abdullâh eş-Şî'i'yi, Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) devletin kurulmasına ciddi anlamda katkısı olan Ebû Müslim el-Horasânî'yi (ö. 137/755) öldürtmeleri gibi örnekler halifelerin halk nezdinde itibarları artmış olan adamlarını pasifize ederek tasfiye etmiş olduklarını gözler önüne sermektedir.¹³⁷⁴ Muhtemelen bu adımıyla Mu'izz, Cevher es-Sıkkîlî'nin olası bir otorite kazanmasının önünü kesmek istemiştir.

¹³⁷⁰ Hrbek, "Die Slawen", 559; Jiwa, "The role of the Slavs", 118. Ayrıca bk. Erbaş, "Fâtımîler'de Slav Asıllı Devlet Görevlileri", 159.

¹³⁷¹ Cevzerî, *Sîret*, 116 (İng., 125-126).

¹³⁷² Araştırmacı Şeşen, 974 yılı şeklinde vermektedir. Bk. Şeşen, "Cevher es-Sıkkîlî", 7/457.

¹³⁷³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/90; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/109. Mu'izz ile Cevher es-Sıkkîlî arasında geçen dikkat çekici bir diyalog için bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/232-233 (İng., 213).

¹³⁷⁴ 'Alî İbrâhîm Hasan, *Târîhu Cevher es-Sıkkîlî Kâidü'l-Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtımî* (Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısırye, 1963), 104.

2.1.3. Divanlar

Kaynaklar Mu‘izz döneminde Mağrib’de Fâtımîler’in divanlarına dair ayrıntılı bilgi aktarmamaktadırlar. Ancak bu durum Mısır’ın ele geçirilmesi ile değişmiş görünmektedir. Memlûkler dönemi tarihçileri Kalkaşendî ve Makrîzî eserlerinde Fâtımîler döneminde kurulan divanlar hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmaktadırlar. Ancak tarihçilerin eserlerinde yer verdikleri divanların hepsi Mu‘izz döneminde işlerliği olan divanlar değildi. Muhtemelen Mu‘izz döneminde, Kalkaşendî ve Makrîzî’nin eserlerinde aktarmış oldukları divanlardan bazıları mevcuttu. Bununla birlikte kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak hangi divanın Mu‘izz döneminde bulunduğunu tespit etmek kolay değildir. Bu durumu güçlendiren en büyük faktör Mu‘izz’in muasırı olan kaynaklarda ve onlardan alıntı yapanların eserlerinde bu döneme ait ayrıntılı divan bilgilerinin yer almamasıdır. Ancak yine de bazı karinelere yola çıkarak Mu‘izz döneminde aktif olarak bulunan bazı divanları tespit etmek mümkündür. Mu‘izz’in vefatına yakın bir zamanda doğan tarihçi Müsebbihî’nin eserinde zikrettiği divanlar kuvvetle muhtemel Mu‘izz döneminde bulunan divanlardı. O, eserinde dîvânü’l-ahbâs (vakıflar),¹³⁷⁵ berîd (posta),¹³⁷⁶ tertîb,¹³⁷⁷ haraç,¹³⁷⁸ Şam¹³⁷⁹ ve Kutâmiyyîn¹³⁸⁰ adlı divanlardan bahsetmektedir. Makrîzî’nin aktardığına göre Fâtımîler’in Mağrib’den Mısır’a gelmelerinin ardından vakıflar için ayrı bir divan olan dîvânü’l-ahbâs kurulmuştur. Vakıflar divanı Kâdıkudât’ın emrine verilmiş ve ayrıca Cami ve meşhedlerin denetimi de bu divanın sorumluluğuna verilmiştir.¹³⁸¹ Dîvânü’l-ahbâs’ta sadece Müslüman şahitler görev yapmaktaydı.¹³⁸² Makrîzî İbnü’t-Tuveyr’den naklen bu divanın yetkileri çerçevesinde en geniş divan olduğunu ve burada çok sayıda şahit ve kâtiplerin çalıştığını aktarmaktadır.¹³⁸³

Dîvânü’l-berîd, posta ve yazışmalar ile ilgilenen divandı. Dîvânü’t-tertîb divanların düzenleme işlerini üstlenmekteydi.¹³⁸⁴ Dîvânü’l-haraç haraç ile ilgili işleri düzenlemekteydi. Bu dönemde ayrıca bazı şehir ve kabile isimlerinin divanlara isim

¹³⁷⁵ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 186, 188.

¹³⁷⁶ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 182.

¹³⁷⁷ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 233.

¹³⁷⁸ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 32, 35, 177, 186, 202.

¹³⁷⁹ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 182, 220.

¹³⁸⁰ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 32, 50, 51, 53, 173, 247.

¹³⁸¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/265.

¹³⁸² İbnü’t-Tuveyr, *Nüzhetü’l-Mukleteyn*, 100-101; Kalkaşendî, *Subhü’l-A ‘şâ*, 3/494-495.

¹³⁸³ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/266.

¹³⁸⁴ Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye*, 258-259; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 147.

olarak verildiği görülmektedir. Dîvânü's-Şam Bilâdü'sşam'daki işleri denetleyen divan iken; Dîvânü'l-Kutâmiyyîn Fâtımîler'in en büyük destekçisi konumunda bulunan Kutâme kabilesinin işlerine bakan divandı. Öte yandan Müsebbihî'nin eserinde bahsetmediği ancak İbnü't-Tuveyr ve Kalkaşendî'nin eserlerinde bahsettikleri ve Fâtımî Devletin kurulduğu andan itibaren en önemli divanlardan biri olan divan dîvânü'l-meclis'tir. Bu divanda devletin tüm bilgileri yer almaktaydı. Bundan dolayı bu divanda çalışan çok sayıda kâtip ve yardımcısı bulunmaktaydı. Ayrıca bu divanın reisi Fâtımî divanlarının lideri konumundaydı. İktalar hakkında bu divan başkanı ile görüşülmekteydi. Atanması genel bir duyuru ile gerçekleşir ve kendisine hil'at giydirilirdi. Ramazan bayramı, halicin açılması, resmî yemekler, halife evlâtlarının ve akrabalarının yiyecek, içecek ve teşrifat masrafları, maaşlar, diğer devletlere gönderilen hediyeler, dışardan gelen elçilerin masrafları, savaşa gidip ölen kimselerin tekfin masrafları vs. bu divan tarafından halledilmekteydi.¹³⁸⁵

Birçok noktada Abbâsî divanları ile benzerlik arzeden Fâtımî divanları¹³⁸⁶ Mu'izz'in Mısır'a gelmesiyle Fustât'taki Tolunoğlu Cami'nin civarında bulundukları yerden Kahire'deki saraya taşınmıştır.¹³⁸⁷ Divanları tek bir yerden idare etme arzusunda olduğu anlaşılan Mu'izz, Ya'kûb b. Killis ve Kutâme kabilesinden Aslûc b. Hasan ed-Denhâcî'yi bu divanlara bakmakla görevlendirdi. İbn Zûlâk'ın belirttiğine göre Halife Mu'izz, Muharrem 363'te (Ekim 973) Mısır ve buraya bağlı yerlerde haraçlar, diğer bütün mallar, hisbe, sahillerin denetimi, öşür, gayri müslimlerden alınan cevali vergisi, vakıflar, miras işleri, emniyet ve daha başka birçok görevin sorumluluğunu İbn Killis ve Aslûc b. Hasan'a tevdi etmiştir. Mu'izz, görevlendirme ile ilgili onlara belge/evrak yazmış ve bu görevlendirme işlemi İbn Tûlûn Cami'nde Cuma günü minberde halka okunmuş ve o andan itibaren önceki vergi tahsildarlarının yetkileri iptal edilmiştir.¹³⁸⁸ Bununla birlikte İbn Killis ve Aslûc b. Hasan'ın divanlarda görevlendirilmesinin ardından önceden divanlar ile ilgilenen komutan Cevher es-Sıkkîlî Muharrem 363'te

¹³⁸⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, 74-75; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/493-494.

¹³⁸⁶ Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/380.

¹³⁸⁷ Makrizî, *el-Hitat*, 1998, 2/137; Abdülmün'im Mâcid, *Zuhûrü'l-Hilâfeti'l-Fâtımiyye ve Sükutuhâ fî Mısır* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1994), 244; a.mlf, *Nüzümü'l-Fâtımiyyîn*, (Kahire: Mektebetü'l-Encelü'l-Mısriyye, 1953), 1/95.

¹³⁸⁸ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 163; Cemâleddîn Muhammed İbn Zahîre, *el-Fedâ'ilü'l-Bâhire fî mehâsini Mısır ve'l-Hâhire*, nşr. Mustafa es-Sekkâ - Kâmil el-Mühendis (Kahire: Mülteka Ehlü'l-Eser, 1969), 127-128; Fâtıma Mustafâ Âmir, *Târîhu Ehli'z-Zimme fî Mısri'l-İslâmiyye* (Kahire: Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, ts.), 1/175.

(Ekim 973) görevinden azledilmiştir.¹³⁸⁹ Makrîzî, İbn Killis'in haraç işlerine ciddi anlamda mesai harcadığını ifade etmektedir. Ayrıca onun Mu'izz'in işlerine de bakma noktasında çok fazla gayret gösterdiğini ve bunda muvaffak olduğunu belirtmektedir.¹³⁹⁰ Muhtemelen İbn Killis'in Mu'izz'in şahsi işleri ile ilgilenmesi neticesinde Zilkade 364'te (Temmuz-Ağustos 975) Aslûc b. Hasan bütün divanlar ve tüm malî konularla tek başına ilgilenmek durumunda kalmıştır.¹³⁹¹

Bununla birlikte Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından Cevher es-Sıkillî'nin divanlarda yaptığı görevlendirmelere dair kaynaklarda bazı bilgiler aktarılmaktadır. Makrîzî'nin aktardığına göre Cevher es-Sıkillî, Mısır'da vali olarak bulunduğu süre zarfında divanlarda yaptığı tüm atama ve görevlendirmeleri istisnasız biri Mısırlı diğeri Mağribli olacak şekilde yapmıştır.¹³⁹² Bu tutumuyla Cevher es-Sıkillî bir taraftan devlet kademelerinde Mısırlılar'ın tecrübe ve katkılarından faydalanmayı, diğer taraftan Mağribliler'in Mısır'daki divanlar ve bürokrasinin işleyişi noktasında tecrübe sahibi olmalarını hedeflemiş görünmektedir.

Görevde bulunduğu süre zarfında divanlar noktasında titizlikle hareket eden Cevher es-Sıkillî, haraç işleri ile ilgilenmesi için Alî b. Yahyâ b. 'Aramram ve Recâ' b. Savlât'ı birlikte atamıştır. Ayrıca İhşîdîler'e ait arazilerin divanına bakması için Muhammed b. Ahmed eş-Şezâî ile Mûsâ b. Hüseyin ed-Denhâcî'yi, Kâfûrîler'e ait arazilerin divanına bakması için de Muhammed b. Sâlim ile Ebû'l-Yemen Kuzmân İbn Mînâ'yı görevlendirmiştir.¹³⁹³ Ayrıca bu dönemde 364 (974-975) yılında öldüğünü bildiğimiz Sâhibü'l-haraç Alî b. el-Haresî divanda görev yapmıştır.¹³⁹⁴

Fâtımîler'in ilk dönemlerinde özellikle de Mağrib'de az sayıda olan divanlar Mu'izz'in oğlu Nizâr Aziz-Billâh ile birlikte artış göstermiş ve sonraki Fâtımî halifeleri döneminde divan sayısı giderek artmıştır. Mu'izz döneminde isimlerinden bahsettiğimiz

¹³⁸⁹ İbn Zülâk, *Ahbârü Sîbeveyh*, 64; el-Hicrânî eş-Şâfî, *Kilâdetü'n-Nahr*, 3/200; Hasan, *Târihu Cevher*, 103-104; Gülendam Tok, *Fâtımîler'in Dinî ve Siyasî Düşünceleri* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 87.

¹³⁹⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/378.

¹³⁹¹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/223 (İng., 204).

¹³⁹² Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/119 (İng., 86).

¹³⁹³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/101. Kudâ'î'nin eserinde Alî b. 'Aramram Ebû Muhammed er-Rûzbârî ve Recâ b. Savlâk olarak verilmektedir. Bk. Kudâ'î, *Târihu'l-Kudâ'î*, 569.

¹³⁹⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/224 (İng., 205). Halife Mu'izz'in en yakın adamlarından bir tanesi olan Üstâz Cevzer, devlet kadrolarında/divanlarda çalışan kimselerin tercih edilmesi, yetiştirilmesi ve yönlendirilmesinde etkili bir figür olmuştur. Bu hususlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cevzerî, *Sîret*, 97, 103, 113, 119-120, 126, (İng., 100, 108, 121, 130, 138).

bu divanların bir kısmı Fâtımî Devletinin sonuna kadar devam etmiş, bir kısmı değişikliğe uğramış, diğer bir kısmı ise izale olmuştur.¹³⁹⁵

2.2. Adlî Teşkilât

Birçok İslâm Devleti'nde olduğu gibi Fâtımî Devleti'nde de en önemli kurumların başında adlî teşkilât gelmektedir.

2.2.1. Kadılık ve Mezâlim Mahkemesi

Fâtımî Devleti'nde kadıların İsmâîlî mezhebinden olan fakihler arasından seçilmeleri şarttı. Kadılar İsmâîlî mezhebine göre hüküm vermek zorundaydılar. Kadıların başında kâdılkudât bulunmaktaydı. Kadılar görev yaptıkları yerlerde kâdılkudâta bağlı olarak onun adına görev yapmaktaydılar. Mu'izz döneminde devletin kâdılkudâtı Kâdî Nu'mân adıyla bilinen meşhur İsmâîlî âlim Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed'di. Kâdî Nu'mân, Mu'izz'in babası Mansûr döneminde 340 (951) yılında kâdılkudâtlık makamına getirilmişti.¹³⁹⁶ Mansûr döneminden itibaren ciddi bir gayretle çalışan Kâdî Nu'mân, Mu'izz döneminde davalara bizzat bakmanın yanı sıra kadı atamalarını yapar,¹³⁹⁷ ayrıca hukukî işlemlerde noterlik ve dava sırasında tanıklık yapacak olan yasal şahitleri yani "udûlleri" denetlerdi.¹³⁹⁸ Mu'izz'in en güvendiği adamların başında gelen Kâdî Nu'mân hayatı boyunca efendisine samimiyetle bağlı olmuş, İsmâîlî davanın yayılması için elinden geleni yapmıştır. Fâtımîler'in en meşhur fakihî ve dönemin tarihçisi olan Kâdî Nu'mân aynı zamanda dâidduât (başdâilik) görevini üstlenmişti. Kendisi eserinde mezhebin yayılması için belirlenen bölgelere atanan kadılara samimiyet ve ihlas ile, efendileri Mu'izz'e karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmelerini ve insanlar arasında adalet ile hükmetmelerini, fitne ve fesada geçit vermemelerini özellikle tembihlediğini aktarmaktadır.¹³⁹⁹

¹³⁹⁵ Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 257; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 146-147.

¹³⁹⁶ Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 491.

¹³⁹⁷ Bir rivayete göre Halife Mu'izz, Kâdî Nu'mân tarafından civar bölgelere atanan kadıların maaş başta olmak üzere özlük durumlarının iyi bir seviyeye getirilmesini emretmiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 395-396. Mu'izz, görevlendirilen yetkililer hakkında da bilgi sahibi olmayı önemsemiştir. Bir gün huzuruna gelen bir kadıya görev yaptığı yerdeki âmilin durumunu sormuş, kadı onun hakkında sitayişle bahsetmiştir. Mu'izz bunu duyduktan sonra görevlendirdikleri kimselerin talimatlarına uymaları durumunda dünya ve ahiretlerinin iyi olacağını ancak bunun aksine kendilerine muhalif davranmaları durumunda sonlarının hüsrânla neticeleneceğini belirtmiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 249.

¹³⁹⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 53, 396; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 371-372.

¹³⁹⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 53-54.

Kâdî Nu'mân, kâdîkudât olarak verdiği kararları zaman zaman Halife Mu'izz ile paylaşmakta ve onun görüşleri doğrultusunda karar vermekteydi. Bununla ilgili aktarmış olduğu bir bilgiye göre kölelerin miras alma ve şahitlikte bulunma haklarının olup olmadığı konusunu Mu'izz'e sormuştur. Aslında Kâdî Nu'mân kendisine gelen konuda kölelerin hiçbir şekilde kimseye miras bırakamayacakları ve birbirlerine karşı şahitlik edemeyecekleri yönünde fetva vermişti. Zira o, imamların hepsinin bu görüşte olduklarını hatta Sünnîler'in de bu çerçevede hüküm verdiklerini eserinde zikretmektedir. Fakat buna rağmen yine de görüşünü efendisi Mu'izz'e açma ihtiyacı hissetmiştir. Mu'izz Kâdî Nu'mân'a yazdığı mektupta davalarına sahip çıkan ve bu hususta çalışan kölelerin (Mu'izz onları evliya olarak zikretmektedir) azad edilmeseler bile durumlarının ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini, bunların hürler gibi hareket edebileceklerini, dolayısıyla miras bırakabileceklerini, şahitliklerinin kabul edilmesi gerektiğini kısaca tasarruflarının hepsinde serbest davranabileceklerini ifade etmiştir. Bu bilgi Mu'izz'in davaları uğrunda çalışan kölelere ayrıcalık tanıdığını gösteren önemli bir vesikadır. Deyim yerindeyse Mu'izz kölelere hürler gibi aynı nitelikleri haiz olacakları yeni bir statü tanıyarak onların sosyal hayatlarını iyi bir seviyeye taşıyacakları önemli bir adım atmıştır. Bu adımın köleler arasında nasıl bir makes bulduğuna dair Kâdî Nu'mân bilgi vermemektedir. Ancak Mu'izz'in bu adımı kendi dönemi içerisinde değerlendirildiğinde çok önemli bir adım olarak görülmeye namzettir. Bu rivayet Mu'izz'in kölelere karşı kolaylaştırıcı bir tutum içerisinde olmasının yanı sıra onların eliyle dahi olsa İsmâîlî davanın desteklenmesi noktasında büyük bir çaba içerisinde olduğunu gözler önüne sermektedir.¹⁴⁰⁰ Şîî ve Sünnî herhangi bir mezhebin böyle bir ayrıma gitmemesine rağmen Mu'izz'in böyle bir hükümde bulunmuş olması altı çizilmesi gereken bir durumdur. Mu'izz birçok mezhep tarafından mütekavvim mal olarak değerlendirilen kölenin statüsünün böylece bir nebze olsun değişmesine kapı aralamış görünmektedir.

Kaynaklarda Mu'izz'in Mağrib'deyken göreve atadığı bazı kadılar hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Mu'izz döneminde Mağrib'de Kâdî Nu'mân ile birlikte davalara bakan başka kadılar da vardı. Ebû Tâlib Ahmed b. el-Kâsım b. Muhammed b. el-Kâsım

¹⁴⁰⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 393-394; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 371; Jiwa, "The role of the Slavs", 110, 123. Öte yandan Kâdî Nu'mân'ın fıkıh eseri olan *De'â'imü'l-İslâm*'da kölelerin hiçbir şekilde miras bırakamayacaklarını bildiren görüşler vardır. Bk. Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *De'â'imü'l-İslâm ve zikrû'l-helâl ve'l-harâm ve'l-kadâyâ ve'l-ahkâm 'an ehli beyti Resûlillâh 'aleyhi ve 'aleyhim efdalü's-salât*, thk. Âsaf b. Alî Asğar Feyzî (Kahire: Dârü'l-Mearif, 1963), 2/386.

b. el-Minhâl¹⁴⁰¹ Mu‘izz tarafından Tûnis kadılığından Kayrevan ve Mansûriye kadılığına atanmıştı. Makrîzî’nin ifadesine göre Mu‘izz Mısır’a gideceği sırada onu Kâdî Nu‘mân’ın yerine geniş yetkiler ile bırakmıştır.¹⁴⁰² Makrîzî, Mu‘izz’in Abdullâh b. Hâşim adlı bir kadıyı da Kayrevan’a atadığını belirtmektedir.¹⁴⁰³ Müellifi meçhul *Kitâbü’l-‘Uyûn ve’l-hadâik* adlı eserde Tunîs’te kadılık yapan Ebû Sa‘îd Kâsım b. Muhammed b. Kâsım b. Ebi’l-Minhâl’ın 346 (957-958) yılında vefat ettiği, Mu‘izz’in cenaze namazını kıldırıldığı, cenazenin arkasından yürüdüğü ve defnedilene kadar kabrinin başında durduğu aktarılmaktadır.¹⁴⁰⁴ 346 (957-958) yılında vefat ettiği aktarılan faziletli bir hatib olan Ebû’l-Hüseyn Alî b. Muhammed b. Vehbûn da Mu‘izz’in Mehdiye’de görev yapan kadısıydı.¹⁴⁰⁵

Öte yandan Mağrib’deyken Halife Mu‘izz’in kadıların halkı mağdur etmesine izin vermediği de aktarılan bilgiler arasındadır. Kâdî Nu‘mân’ın atamış olduğu bir kadının halkı mağdur ettiğine dair bir bilgi Mu‘izz’e ulaşmıştı. Mu‘izz hemen Kâdî Nu‘mân’a mektup yazarak ondan hâkime nasihat etmesini ve bu vesileyle durumunu düzeltmesini istemiştir.¹⁴⁰⁶ Ayrıca Mu‘izz yargı işiyle ilgilenenlere kimseye karşı haksızlık etmemelerini, zulmetmemelerini, kimsenin hakkını yememelerini nasihat etmiştir.¹⁴⁰⁷ Diğer bir anekdotta ise yakın dostlarından birisi Mu‘izz’e gelerek Kâdî Nu‘mân’ın vermiş olduğu bazı hükümlerin kendilerine ağır geldiğini, bir başka kadının kendilerine karşı daha lütfkâr davrandığını belirterek davalarına onun bakmasını istemiştir. Mu‘izz de ona karşı kadısını savunarak onun sadece adaleti tesis etmek için uğraştığını, zayıf ile güçlünün, mevki sahibi ile mevki sahibi olmayanın arasında vuku bulan hâdiseleri adaletli bir şekilde çözmek için çalıştığını ifade etmiştir.¹⁴⁰⁸

Mısır, Fâtımîler tarafından ele geçirilince Cevher es-Sıkkîlî, burada kadılık görevini sürdüren Ebû Tâhir ez-Zühelî’yi¹⁴⁰⁹ görevinde bırakmıştır. Bu durum Mısır’da ağırlıklı olarak bulunan Sünnîler’in yargı statülerinin Fâtımîler tarafından tanındığına işaretir.

¹⁴⁰¹ Hakkında bilgi için bk. Kindî, *Kitâbü’l-Vülât*, 591-592; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 1/655-656.

¹⁴⁰² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 1/655.

¹⁴⁰³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 1/655 (dn. 2)

¹⁴⁰⁴ *Kitâbü’l-‘Uyûn*, 4/2/490.

¹⁴⁰⁵ *Kitâbü’l-‘Uyûn*, 4/2/490.

¹⁴⁰⁶ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 396.

¹⁴⁰⁷ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 361-362.

¹⁴⁰⁸ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 307-309.

¹⁴⁰⁹ Hakkında detaylı bilgi için bk. Kindî, *Kitâbü’l-Vülât*, 581-586; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 5/189-199.

Mu'izz de Mısır'a gelince Kâdî Ebû Tâhir'in kadılığını onaylamıştır.¹⁴¹⁰ Bu arada beraberinde Mağrib'den gelen Ebû Sa'id Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Sevbân'ı,¹⁴¹¹ Ebû Tâhir'e eşlik etmesi için yargı işlerine atamıştır.¹⁴¹² İbn Müyesser, 362 yılı Şevvâl ayında (Temmuz-Ağustos 973) İbn Ebî Sevbân'ın Mağribliler'in davalarına ve mezalim mahkemelerine bakması için atandığını, bir müddet görevini sürdürdükten sonra bazı Mısırlılar'ın onun mahkemesine müracaat ederek haklarında vermiş olduğu hükme razı olduklarını aktarmaktadır. Öte yandan İbn Müyesser, İbn Ebî Sevbân ile birlikte Mısır'da görülen davalarda daha önce Mısır'da görülmemiş şekilde şahit ve deliller ile gerçekleşen daha nizamlı bir mahkeme işleminin devreye girdiğini aktarmaktadır.¹⁴¹³

Mısır'da yapılan kadı atamalarından kısa bir süre sonra Şîî Kâdî İbn Ebî Sevbân ile Sünnî Kâdî Ebû Tâhir ez-Züheli arasında bir rekabet ortamının oluştuğu ve bu duruma Halife Mu'izz'in müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Bu ikisi arasındaki rekabetin sebebi bir miras davasında vermiş oldukları iki ayrı karar sebebiyleydi. Olaydan haberdar olan İbn Killis olayı Halife Mu'izz'e anlatmıştı. Bunun üzerine Mu'izz yaptığı incelemeden sonra İbn Ebî Sevbân'ın kararının geçersiz, Ebû Tâhir'in kararının ise geçerli olduğuna karar vermiştir. Bu karar Ebû Tâhir ez-Züheli'nin konumunun güçlenmesine sebep olmuştur. Öte yandan verdiği kararın geçersiz kabul edildiğini öğrenen İbn Ebî Sevbân ise bundan dolayı hastalanmış ve çok geçmeden vefat etmiştir.¹⁴¹⁴

Bu rivayet Mu'izz'in yargı işlerinde dengeleri gözetmesi anlamında önem arz etmektedir. Zira vermiş olduğu kararda Fâtımî olduğu bilinen kadısı İbn Ebî Sevbân'ın kararını yok sayarak İhşîdiler döneminden itibaren kadılık görevini yürüten Sünnî Ebû

¹⁴¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/416. Makrîzî, Mu'izz ile Kâdî Ebû Tâhir arasında geçen bir diyalog aktarmaktadır. Buna göre Mu'izz, Mısır'a vardığında insanlar onu karşılamak için çıkmışlardı. Oradakiler Mu'izz'i görünce hep birlikte yere kapanmışlardı. Ancak Kâdî Ebû Tâhir yere kapanmayarak binitinde durmaktaydı. Mu'izz onun olduğu yere doğru yaklaştı ve selâm verdi. Ancak Ebû Tâhir yine yere kapanmaksızın binitinde durmaya devam etmiştir. Bunu gören Mu'izz yanındakilere onun kim olduğunu sordu. Ona Ebû Tâhir'in ilim adamı olduğu söylendi. Bu sırada Mu'izz'in yanında bulunan hâciblerden birisi sesini yükselterek Mu'izz'in de duyacağı şekilde Ebû Tâhir'in Hz. Peygamber'in kıyametin alameti olarak nitelendirdiği batıdan doğacak güneş olduğunu, ayrıca Kur'an'da "Gece ve gündüz, güneş ve ay onun ayetlerindendir. Ne güneşe ne de ay'a secde ediniz. Eğer Allâh'a kulluk yapmak istiyorsanız o ikisini yaratana secde edin!" (Fussilet, 37) ayetini okuyarak onu taltif etmiştir. Neticede Mu'izz kadıyı razı etmiş ve Mısır'daki kadılık görevini onaylamıştır. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 5/198-199; Hasan İbrâhim Hasan, *el-Fâtımiyyûn fî Mısır* (Kahire: el-Matbaatu'l-emiriyye, 1932), 189-190.

¹⁴¹¹ Hayatı hakkında bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 587-588.

¹⁴¹² Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 587; Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 170.

¹⁴¹³ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 160; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/138 (İng., 108); Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 170.

¹⁴¹⁴ Dava konusu hakkında geniş bilgi için bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 587-588; Ahmed b. 'Alî İbn Hacer el-'Askalânî, *Ref'u'l-isr'an kudâti Mısır*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998), 199-200. Ayrıca bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtımî Moëzz", 1837, 197.

Tâhir'in kararının geçerliliğini kabul etmesi, onun körü körüne İsmâîlî kadılarının vermiş oldukları kararları benimsemediğini göstermektedir. Ayrıca bu rivayet Mu'izz döneminde Şîî ve Sünnî kadılar arasında bir rekabet ortamı olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Öte yandan Makrîzî, 364 (974-975) yılında Mu'izz'in Kâdî Ebû Tâhir ve şahitlerine, memlekette olup bitenleri kendisine haber vermelerini ve hiçbir şeyi gizlememelerini emrettiğini, bunun için birisinin tayin edildiğini ancak onun bu görevi reddettiğini aktarmaktadır.¹⁴¹⁵ Mu'izz'in Ebû Tâhir ve şahitlerine neden böyle bir talimat verdiğini rivayetten çıkaramamaktayız. Ancak kendisine her şeyi haber vermelerini talep ettiği şey muhtemelen mahkeme kararlarıyla ilgilidir. Yani Mu'izz muhtemelen Mısır'da görülen davalar hakkında bilgi sahibi olmak istemiştir.

Makrîzî, Kâdî Ebû Tâhir ile birlikte İbn Killis'in Mu'izz'in emriyle önemli bir adım atarak hak sahibine hakkını verdiklerine dair önemli bir anekdot aktarmaktadır. Buna göre 365 (975) yılında Mekke emiri Ca'fer b. Muhammed el-Hasenî ve kardeşi Hasan b. Muhammed el-Hasenî'nin -o Karmatîler ile birlikte hareket eden Şerîf Müslim'in kardeşi Abdullâh b. Ubeydullâh'ın karısı Safiye'nin kardeşiydi- Mu'izz'e mektupları geldi. Mektupta o sıra Mısır'da gizlenmiş bulunan Safiye'ye iyilikte bulunulmasını rica etmekteydiler. Mektubu okuyan Mu'izz Safiye'ye mülklerinin ve gelirlerinin iade edilmesini emretti. Bunun üzerine İbn Killis, Kâdî Ebû Tâhir ve onun tasdikli tanıklarının çağırarak Safiye'ye mallarının ve gelirlerinin verilmesini öngören mektubu takdim etti. Bunu haber alan Safiye saklandığı yerden güven içerisinde çıktı.¹⁴¹⁶ Yine Mekke emiri Ca'fer b. Muhammed el-Hasenî'den Mu'izz'e gelen bir mektupta, Mısır'da bulunan Cumahoğullarına ve Amr b. el-Âs'ın oğullarına mallarının iade edilmesine yönelik ricada bulunulmuştu. Bunun üzerine Mu'izz sadece Cumahoğullarına mallarını iade etmiştir.¹⁴¹⁷

Halife Mu'izz, 363 (974) yılında Kâdî Nu'mân'ın vefatının ardından onun oğlu Ebû'l-Hasen Alî b. Nu'mân'ı (ö. 374/984)¹⁴¹⁸ kâdılkudât olarak atamıştır.¹⁴¹⁹ Rivayete göre Alî b. Nu'mân, Ebû Tâhir ile birlikte yargı işlerine bakmışlardır.¹⁴²⁰ Ebû'l-Hasen ibn Bağır

¹⁴¹⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/224 (İng., 205).

¹⁴¹⁶ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/225 (İng., 206); Lev, "The Fâtîmîd Conquest of Egypt", 325; Jiwa, "Kinship, Camaraderie and Contestation", 17.

¹⁴¹⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/225 (İng., 206-207).

¹⁴¹⁸ Hayatı hakkında bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 589-591; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16/367.

¹⁴¹⁹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 28-29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/94; Wüstenfeld, *Geschichte*, 132. Ayrıca bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 589; Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 568.

¹⁴²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/417.

el-Alevî ise 364 (974-975) yılında Mu‘izz tarafından Remle’de kadı olarak görevlendirilmiştir.¹⁴²¹ Bilâdüşşam vilâyetlerinde ise Ebü’l-Hasen Muhammed b. Muhammed b. Ubeydullâh b. Hasen el-Hüseynî el-Kûfi’nin kadılık işlerinden sorumlu olarak atandığını kaynaklar aktarmaktadır.¹⁴²²

Kindî’nin eserinde Mu‘izz’in de müdâhil olduğu bir dava aktarılmaktadır. Bu rivayetle birlikte Kâdî Nu‘mân’ın Mısır’da ilgilenmiş olduğu ilk dava hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Buna göre İhşîdî devlet adamı Muhammed b. Alî el-Mâzerâî’nin¹⁴²³ vakfetmiş olduğu bir arazi daha sonra müsadere edilerek Ömer b. Hasan el- Abbâsî’ye satılmıştı. Ömer’in çocukları ise bu araziye Ferah et-Tahkîmî adlı birisine satmışlardı. Ahmed b. İbrahim b. Hammâd, arazinin vakıf olduğunu isbat etmiş, Kâdî el-Hasîbî¹⁴²⁴ ise arazinin vakıf olduğuna hükmetmişti. Akabinde Kâdî Ebû Tâhir de verilen bu kararı onaylamıştı. Bunun üzerine Ferah et-Tahkîmî verilen kararı Mu‘izz’e şikâyet etmiştir. Mu‘izz’de Kâdî Nu‘mân’a davaya bakmasını emretmiştir. Arazinin vakıf olduğuyula ilgili verilen kararı içeren Ebû Tâhir’in yazılı belgeleri ona takdim edildi. Daha sonra tanıklar Hüseyin b. Kehmiş ve Abdülazîz b. A‘yan Ebû Tâhir’in vermiş olduğu karara şahitlik ettiklerini Kâdî Nu‘mân’ın yanında deklare ettiler. Ancak çok geçmeden Kâdî Nu‘mân’ın davayı karar bağlayamadan ölmesi Mısır’da bakmış olduğu ilk davayı neticelendirememesine neden olmuştur.¹⁴²⁵

Kaynaklarda Mağrib’deki mezâlim mahkemelerine dair bir bilgiye rastlamış değiliz. Bununla birlikte kaynaklarda Mısır’ın ele geçirilmesiyle birlikte buradaki mezâlim mahkemelerine dair bazı bilgiler aktarılmaktadır. Mısır ele geçirilince mezâlim mahkemelerine Cevher es-Sıkıllî bakmıştır. O, her Cumartesi vezir, kadı ve fakihlerin önde gelenlerinden bir topluluk ile mezâlim mahkemelerine başkanlık yapmaktaydı. Ancak daha sonra bu görevi Ebû İsâ Mürşid’e devretmiştir.¹⁴²⁶ Daha sonra 360 yılı Cemâziyeâhir ayında (Nisan 971) mezâlim mahkemeleri oturumu Cumartesi gününden Pazar’a alınmış, ayrıca mezâlim mahkemesi görevlilerine bin dinar verilmesi

¹⁴²¹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 5/212; Jiwa, “Kinship, Camaraderie and Contestation”, 16-17.

¹⁴²² Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/217 (İng., 196).

¹⁴²³ H. III-IV (IX-X.) yy.’larda Tolunoğulları ve İhşîdîler’in hizmetinde bulunan aile ve bu aileye mensup Muhammed b. Alî el-Mâzerâî hakkında bilgi için Kasım Kırbıyık, “Mâzerâîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/192-193.

¹⁴²⁴ Hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlamış değiliz.

¹⁴²⁵ Kindî, *Kitâbü’l-Vülât*, 586.

¹⁴²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 5/379; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/101; a.mlf, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/117 (İng., 83); Quatremère, “Du Khalife Fâtûmîte Moëzz”, 1837, 52.

kararlaştırılmıştır.¹⁴²⁷ Öte yandan Mu‘izz’in Mısır’a gelmesinin ardından divanlar dâhil birçok işin sorumluluğunu alan İbn Killis ve Aslûc b. Hasan’ın mezâlim mahkemelerine de baktıkları kaynaklarda aktarılmaktadır.¹⁴²⁸ Ayrıca Makrîzî, Halife Mu‘izz’in Mısır’a gelmesinin ardından Şîliği benimseyen İbn Zûlâk’ın da mezâlim mahkemelerinde kadılık yaptığını aktarmaktadır.¹⁴²⁹

2.2.2. Hisbe

İslâm devletlerinde kamu düzenini korumak ve genel ahlâkı sağlamakla görevli olan hisbe teşkilâtı Fâtımîler’de önem verilen teşkilâtlardan birisi olmuştur. Bu teşkilâtın sorumlusu muhtesib’di. Fâtımî tarihçisi İbnü’t-Tuveyr Kahire’deki hisbe teşkilâtı hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre muhtesib Müslüman ve adaletli olmak zorundaydı. Zira bu dinî bir hizmetti. Muhtesibin Kahire ve civarındaki yerlerde görevlendirdiği adamları vardı. Muhtesib’in görevlendirdiği adamlar çarşıda esnafı ve zanaatkârları dolaşırdı. Muhtesib, emri altındakilere et satanların kap kacaklarını mühürlemelerini, etleri kontrol etmelerini, et aldıkları kasapları incelemelerini ayrıca yemek yenilen dükkânları da kontrol etmelerini emrederdi. Yine bu görevliler yollardaki sıkışıklığı giderecek önlemler alırlar, hayvan sahiplerini de yollarda uyarırlardı. Sakilerin su kaplarının ağızlarını kapatmalarını ve avret yerlerini örten kısa çamaşırlar giymelerini emrederlerdi. Yine muallimlerin talebelerini dövmemelerini, yüzme öğreten kimselerin öğrencilerini güzel bir şekilde ikâz etmelerini sağlardı. Her kim bu uyarılara rağmen kötülük yapmak isterse ona engel olurlardı. Aynı zamanda bu görevliler ölçü ve tartıları kontrol ederdi. Muhtesib’in diğer bir görevi de dârül‘iyâr’e (ölçü ve tartı ayarlarının yapıldığı yer) bakmaktı.¹⁴³⁰ Makrîzî’nin belirttiğine göre dârül‘iyâr’in içerisinde tüm ölçü ve tartı aletleri bulunurdu. Ayrıca bunların yapımı için gerekli demir, bakır, ahşap ve camın yanında ölçü aletlerini yapacak ustaların ücretleri de divan tarafından karşılanırdı. Ustalar yaptıkları ölçü ve tartı aletlerini muhtesibe gösterip onaylatmak zorundaydılar. Bu ölçüler doğru çıkmazsa usta aleti düzeltip getirirdi. Bu aletlerin dârül‘iyâr’ın hâricinde bir yerde satılması yasaktı. Her esnaf

¹⁴²⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/106.

¹⁴²⁸ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 163; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/145 (İng., 114); Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 186.

¹⁴²⁹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/286.

¹⁴³⁰ İbnü’t-Tuveyr, *Nüzhetü’l-Mukleteyn*, 115-117.

ölçülerini burada kontrol ettirmek zorundaydı. Bu kontrol aşamalarında herhangi bir aksilik çıktığında esnaf bu aletin yenisini almak zorundaydı.¹⁴³¹

Mu‘izz döneminde muhtesiblerin icraatlarına dair bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Daha önce bahsettiğimiz üzere Mu‘izz, ele geçirmeden önce Mısır’da kıtlık ve aşırı pahalılık mevcuttu. Fâtımîler’in Mısır’ı ele geçirmesiyle her şey bir anda düzelmiş değildir. Cevher es-Sıkillî döneminde problemlerin bir süre daha devam ettiğini kaynaklar aktarmaktadır. 358 ve 359 yıllarında (969-970) Mısır’da aşırı bir pahalılığın sebebiyet verdiği ciddi bir kıtlık yaşanmıştır.¹⁴³² Cevher es-Sıkillî bu durumun daha da kötüye gitmesinin önüne geçmek için bazı adımlar atmıştır. Ölen Muhtesib Ebû Ca‘fer’in yerine atadığı Süleymân b. ‘Îzze, yaşanan pahalılıktan ötürü sahilden şehire giriş-çıkışları kontrol altına almış, buğday satıcılarını bir araya toplamış ve denetimi dışında buğday satışına izin vermemiştir. Akabinde aşırı fiyattan buğday satışı yapan on bir buğday satıcısını dövmüş ve şehirde teşhir etmiştir.¹⁴³³

Yine Mısır’da Sünnî ve Şiîler’in arasında yaşanan bazı olaylardan ötürü muhtesib olaylara müdâhil olmuştur. Rebûlevvel 362’de (Aralık-Ocak 972-973) Muhtesib Süleymân b. ‘Îzze bir grup sarrafi ticaretten alıkoymuş, onlardan bazıları karışıklıklar çıkararak “Muâviye, Alî b. Ebî Tâlib’in dayısıdır” diye bağırmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Cevher es-Sıkillî sarrafların ticaret yaptıkları meydanı yakmaya niyetlenmiş ancak orada bulunan bir Cami’nin varlığı bunu yapmaktan kendisini alıkoymuştur.¹⁴³⁴ Öte yandan Makrîzî, hisbe teşkilâtının denetimlerinden sorumlu olduğu esnafın kullandığı ağırlık ölçü birimleri hakkında Mu‘izz’in önemli bir talimat verdiğini aktarmaktadır. Buna göre 364 (974-975) yılında Mu‘izz ağırlık ve ölçü standartlarının değiştirilmesini ve ağırlıkların kurşundan olmasını emretmiştir.¹⁴³⁵ Makrîzî, Mu‘izz’in neden böyle bir talimat verdiğini açıklamamaktadır. Ancak bu bilgi Mısır’da esnaf ve zanaatkârların ciddi şekilde denetim altında tutulduğu noktasında ipucu teşkil etmektedir.

¹⁴³¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/286.

¹⁴³² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/103; a. mlf, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/118, 120 (İng., 85, 87).

¹⁴³³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/103; a. mlf, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/120 (İng., 87).

¹⁴³⁴ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/132 (İng., 101); Ahmed es-Seyyid es-Sâvî, *Mecâ‘âtu’l-Mısri’l-Fâtımiyye Esbâbu ve Netâicu* (Beyrut: Dârü’t-Tezâmun, 1988), 183.

¹⁴³⁵ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/224 (İng., 205).

Mu‘izz döneminde Ebû Ca‘fer,¹⁴³⁶ Süleymân b. ‘Îzze,¹⁴³⁷ ve Abdullâh b. Zelâl¹⁴³⁸ Mısır’da muhtesiblik görevi yapan kimselerdi. Kaynaklarda bu dönemde Mağrib’de muhtesiblik yapanlara dair bir bilgiye ulaşamadığımızı belirtmemiz gerekir. Bilâdüşşam’da ise hisbe teşkilâtından sorumlu kişi Ebü’l-Hasen Muhammed b. Muhammed b. Ubeydullâh b. Hasen el-Hüseynî el-Kûfî’ydi.¹⁴³⁹ Remle’de ise Ebü’l-Hasen ibn Bâğır el-‘Alevî Mu‘izz tarafından muhtesib olarak görevlendirilmişti.¹⁴⁴⁰

2.2.3. Şurta

Emniyet ve güvenliği sağlama adına faaliyetleri yürüten Şurta teşkilâtı Fâtımîler’in önem verdikleri teşkilâtların başında gelmektedir. Özellikle Mağrib gibi Fâtımîler’in idaresini istemeyen kabilelerin yoğunlukta bulunduğu bölgede Şurta teşkilâtı asayişini sağlamak adına son derece önem arz etmekteydi. Mu‘izz döneminde Mağrib’de Şurta teşkilâtının katı kurallarının mevcut olduğunu kaynaklar aktarmaktadır. Tarihçi Ebû Bekr el-Mâlikî’nin rivayetine göre Mu‘izz Kayrevan’da gece bekçileri ve muhafızlar ile sıkı bir şurta teşkilâtı oluşturmuştu. Yetkililer şehirde olan biten haberleri Mu‘izz’e aktarmaktaydılar. Uygulanan karara göre her yatsı namazından sonra trompet üflenir ve bu vakitten sonra sokakta bulunan birisi derhâl idam edilirdi. Zira yatsıdan sonraki geç vakitte ancak hırsızların ve diğer başka suçluların dışarıda olacakları varsayımıyla hareket edilmekteydi.¹⁴⁴¹

Müsteşrik Quatremère bu önlemlerin son derece ağır olduğunu fakat Kayrevan şehri ahalisinin Fâtımîler’den derinden nefret eden ve onlara karşı halkın nefretini gizlice tetiklemeyi asla bırakmayan nüfuzlu kişilerden oluşması gibi hususiyetlerin göz önünde bulundurulduğunda tedbirlerin çok garip karşılanmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle Fâtımî halifelerinin sürekli bir güvensizlik içinde yaşamaları ve güçlerini zayıflatabilecek komploları önlemek için mümkün olan her şeyi yaptıklarının daha iyi anlaşılabilceğini belirtmektedir.¹⁴⁴²

¹⁴³⁶ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/120 (İng., 87).

¹⁴³⁷ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/132 (İng., 101).

¹⁴³⁸ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/216 (İng., 196).

¹⁴³⁹ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/217 (İng., 196).

¹⁴⁴⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 5/212.

¹⁴⁴¹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü’n-Nüfûs*, 2/487. Bu dönemde Sünnî-Mâlikîler’in yoğunlukta yaşadıkları Kayrevan’daki Şurta teşkilâtının durumuna dair ayrıca Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü’n-Nüfûs*, 2/487-489; Kâdî ‘İyâd, *Tertîbü’l-Medârik*, 6/67-68; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1836, 410-411.

¹⁴⁴² Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1836, 409.

Mısır ele geçirildiğinde burada iki ayrı Şurta teşkilâtı mevcuttu. Fustât'taki teşkilâta şurtatü's-süflâ (aşağı emniyet âmirliği), Katâi' ve el-'Asker şehrindeki teşkilâta şurtatü'l-'ulyâ (yukarı emniyet âmirliği) denilmekteydi. Kahire şehri kurulduğunda şurtatü'l-'ulyâ buraya taşınmıştı.¹⁴⁴³ Cevher es-Sıkillî, 358 yılı Şevvâl ayında (Eylül 969) şurtatü's-süflâ görevlisi Alî bin Lu'lu'u¹⁴⁴⁴ görevden azledip yerine Şibl el-Ma'razî ve İbn Gazviye b. İbrâhîm el-Mağribî'yi atamıştır.¹⁴⁴⁵

Mısır'daki bazı sâhibüşşurta görevine getirilen kişiler şunlardı: Şurtatü's-süflâ (Fustât) görevlileri: Arûbe b. İbrâhîm, Şibl el-Ma'razî ve Cebr b. Kâsım.¹⁴⁴⁶ Şurtatü'l-'ulyâ (Kahire) görevlileri: Hayr b. Kâsım,¹⁴⁴⁷ ve Cebr el-Mesâlimî.¹⁴⁴⁸ Ayrıca Makrîzî 364 (974-975) yılında şurtatü's-süflâ birimine adlarını vermediği iki kadının atandığını ancak daha sonra görevden alındıklarını aktarmaktadır.¹⁴⁴⁹ Bununla birlikte Mu'izz döneminde Mısır'da her iki teşkilâta aynı anda bakan kimseler de olmuştur. Mu'izz'in Muharrem 363'te (Ekim 973) Ya'kûb b. Killis ve Aslûc b. Hasan'a birçok idarî işin yanında şurtatü's-süflâ ve şurtatü'l-'ulyâ teşkilâtlarına bakmaları için de talimat verdiği görülmektedir.¹⁴⁵⁰ Dımaşk'ta bulunan Fâtımî komutan Ebû Mahmûd, Dımaşk'ta bulunduğu sırada birisi Fâtımî Hamza el-Mağribî, diğeri İhşîdî İbn Keşmerid olmak üzere sâhibüşşurta görevlerine atamalarda bulunmuştu.¹⁴⁵¹ Ebû Mahmûd daha sonra onların yerine Ebû's-Sereyâ'yı sâhibüşşurta olarak atamıştır.¹⁴⁵²

2.3. Malî İdare

Mu'izz döneminde Fâtımîler birçok alanda olduğu gibi malî idarede de ciddi düzenlemeler yapmışlardır.

¹⁴⁴³ Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 167.

¹⁴⁴⁴ Makrîzî diğer eserinde Alî b. Hüseyin olarak vermektedir. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/101.

¹⁴⁴⁵ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/117 (İng., 83). Ayrıca bk. a.mlf, *el-Mukaffâ*, 3/12, 101.

¹⁴⁴⁶ Bilgi için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/12; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/216 (İng., 195)

¹⁴⁴⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/144 (İng., 113).

¹⁴⁴⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/216 (İng., 195). Daha önce de ifade edildiği üzere Cevher es-Sıkillî, Mısır'ı ele geçirdikten sonra buradaki bir takım atamaları biri Mağribli diğeri Mısırlı olmak üzere yapmaktaydı. Polis teşkilâtına yaptığı atamayı da bu hususu gözeterek yapmıştı. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/119 (İng., 86).

¹⁴⁴⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/224 (İng., 205).

¹⁴⁵⁰ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 163; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/144 (İng., 114).

¹⁴⁵¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 15.

¹⁴⁵² İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, 6/166; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/212 (İng., 193)

2.3.1. Para ve Darphane (Dârü'd-darb)

Halife Mu'izz döneminde özellikle Mısır'da para birimlerinde önemli değişiklikler yapıldığı müşahade edilmektedir. Fâtımîler Mısır'ı ele geçirmelerinin ardından ilk iş olarak buradaki sikkeler üzerinde değişiklikler gerçekleştirdiler. Sikkelerdeki Abbâsî Halifelerinin isimleri kaldırılarak Halife Mu'izz'in ismi ve bazı Fâtımî akidesini temsil eden ifadeler yazıldı.¹⁴⁵³

Makrîzî'nin belirttiğine göre Cevher es-Sıkıllî 358 (969) yılında para basılan darphanenin¹⁴⁵⁴ açılması emrini vermiş ve burada değerini kaybetmiş olan eski sikkenin yerine “Dînârü'l-Mu'izzî” adı verilen kırmızı altından yapılan sikkeler basılmıştır. Basılan sikkenin bir yüzünde “İmam Ma'ad, Samed olan Allâh'ı birlemeye davet ediyor,” alt satırında “Mü'minlerin emiri Mu'izz-Lidînillâh,” ve son satırda ise “Allâh'ın adıyla bu dinar Mısır'da 358 yılında basıldı,” yazmaktaydı. Sikkenin diğer yüzünde ise “Allâh'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allâh'ın elçisidir. Allâh onu müşriklerin hoşuna gitmese bile hidâyet üzere hak olan dini her yönüyle ortaya koyup tamamlamak için gönderdi. Alî vasîlerin en faziletlisi ve peygamberlerin en hayırlısının veziridir,” yazmaktaydı.¹⁴⁵⁵ Kuşkusuz Cevher es-Sıkıllî'nin değerini kaybetmiş olan eski paranın yerine yenisini basması ekonomiyi canlandırmaya yönelik bir adım olmuştur. Ancak Mısır'ın ekonomisi birkaç adım ile ayağa kaldırılacak gibi durmuyordu. Zira İhşîdîler döneminde 352 (963) yılından itibaren yaşanan malî kriz ve aşırı pahalılık şehrin iktisadî düzenini alt üst etmişti.¹⁴⁵⁶ Bunun yanında veba gibi salgın hastalıklar da bölgede yaygınlık kazanmıştı.¹⁴⁵⁷

Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'ı ele geçirmesinin ardından bir müddet daha malî sıkıntıların devam ettiği anlaşılmaktadır. Tarihçiler Cevher es-Sıkıllî'nin yönetiminde bulunan Mısır'da yaşanan aşırı pahalılık hakkında bilgi aktarmaktadırlar. 358 yılının sonlarında

¹⁴⁵³ Sâvî, *Mecâ'âtü'l-Mısır*, 182.

¹⁴⁵⁴ Bu darphanenin ilk olarak Tolunuğulları zamanında kurulduğu ifade edilmektedir. Bilgi için bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/115 (dn. 2), (İng., 82).

¹⁴⁵⁵ Makrîzî, *Şüzûrû'l-'Ukûd*, 68; a.mlf, “el-Nukud el-Kadime ve'l-İslamiye”, çev. İbrahim Artuk, *Belleten* 17/67 (1953), 384; Anistâs el-Kermeli, *en-Nükûdü'l-'Arabiyye ve 'ilmu'n-nümmyât* (Kahire: Matbaatu'l-asriyye, 1939), 58; Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*, 386-387; Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 52.

¹⁴⁵⁶ Bu dönemde yaşanan ekonomik kriz için bk. Makrîzî, *İğâsetü'l-Ümme*, 87-88.

¹⁴⁵⁷ Mısır'da ve bilhassa İhşîdîler döneminde yaşanan iktisadî kriz ve veba gibi yaygın hastalıklar hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Berekât el-Bilî, *el-Ezmâtü'l-İktisâdiyye ve'l-Evbiye fî Mısri'l-İslâmiyye* (Kahire: y.y., 1986); İlyas Gökhan, “İhşîdîler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2007), 255-269.

(969) Mısır'da aşırı bir pahalılık yaşanmış, dokuz kupa/bardak buğday ücreti bir dinara ulaşmış,¹⁴⁵⁸ yine 359 yılı Rebîülâhîr ayının sonunda (Mart 970) Mısır'da pahalılığın ciddi olarak yükselmesinden ötürü para değerleri alt üst olmuş¹⁴⁵⁹ hatta şehirde ekmek alımı bile güç duruma gelmiştir.¹⁴⁶⁰ Bütün bunlara rağmen Cevher es-Sıkıllî Mısır'da para politikasını belirleyici bazı adımlar atarak ekonomiyi canlandırmaya gayret etmiştir. Makrîzî, 359 yılı Zilkade ayında (Eylül-Ekim 970) Cevher es-Sıkıllî'nin 10 dirheme tekabül eden Emevîler tarafından basılmış olan Ebyad dinarının kullanılmasını yasakladığını, Abbâsîler tarafından basılan Râzî dinarının 15 dirheme, Mu'izzî dinarının ise 25,5 dirheme karşılık gelmesini emrettiğini, halkın bu duruma güç yetiremediğini, neticede Ebyad dinarının 6 dirheme çekildiğini ancak birçok kimsenin sıkıntı yaşayarak fakirleştiğini belirtmektedir.¹⁴⁶¹ Bu durum Cevher es-Sıkıllî'nin eski paraların Mısır'da tedavülden kalkmasına yönelik attığı adımlara ipucu teşkil etmektedir. Cevher es-Sıkıllî bir daha aynı hataya düşmemek adına ilerleyen yıllarda halkın elinde fazlaca bulunan Ebyad dinarının değerini yükseltici ve böylece piyasayı rahatlatıcı bazı adımlar atmıştır. Buna göre Zilkade 361'de (Ağustos-Eylül 972) Ebyad dinarının değerinin yükseltilmesi emrini vermiştir.¹⁴⁶² Ancak buna rağmen Mısır'da eski paraların durumundan memnun olmayan esnaftan bazı kuyumcular durumu protesto ederek kargaşa çıkarmışlardır. Cevher es-Sıkıllî buna karşılık sarrafların ticaret yaptıkları meydanı yakmaya niyetlenmiş ancak orada bulunan bir Cami'nin varlığı bunu yapmaktan kendisini alıkoymuştur.¹⁴⁶³ Yine Cevher 362 yılı Muharrem ayında (Ekim-Kasım 972) dinarların değerini sekiz dirhem olarak takdir etmiştir.¹⁴⁶⁴

Bazı araştırmacıların yaptıkları incelemeye göre Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'ı ele geçirmesiyle birlikte basılan dinarlar yüksek ayarlıydı ve 4,25 gram olan şer'î vezne uygunlukları vardı.¹⁴⁶⁵ Fâtımîler bu dönemde dirhemleri de kullanmışlardı. Ancak

¹⁴⁵⁸ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/118 (İng., 85).

¹⁴⁵⁹ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/120 (İng., 87).

¹⁴⁶⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/103.

¹⁴⁶¹ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/122 (İng., 89).

¹⁴⁶² Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/131 (İng., 100).

¹⁴⁶³ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/132 (İng., 101); a.mlf, *el-Hitat*, 3/382; Hasan, *el-Fâtımiyyûn*, 186; Sâvî, *Mecâ'âtu'l-Mısır*, 183.

¹⁴⁶⁴ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/107; a.mlf, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/132 (İng., 101). Makrîzî, *Mukaffâ* adlı eserinde Cevher es-Sıkıllî'nin Abbâsî Halifesi Müttakî-Lillâh'ın üzerinde yazılı olduğu Müttakî dinarlarına yönelik bir değer artırma işleminden bahsetmektedir. Fakat Müttakî dinarları ifadesine Makrîzî'nin diğer eserleri dâhil hiçbir yerde rastlamış değiliz. Ayrıca Makrîzî aynı bilgiyi verdiği *İtti 'âzu'l-Hunefâ* adlı eserinde bu ifadeyi kullanmamaktadır. Muhtemelen burada kastedilen Müttakî'den önceki Halife Râzî döneminde basılan Râzî dinarındır. Bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/107.

¹⁴⁶⁵ Sâvî, *Mecâ'âtu'l-Mısır*, 190; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 298.

kullandıkları dirhem hacim bakımından tam dirhem değildi. Bu dönemde $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ ve $\frac{1}{8}$ şeklinde dirhem parçaları yardımcı madeni para olarak kullanılmıştır. Mısır'ı ele geçirdikleri sırada bir dinarın $\frac{1}{3}$ dirheme eşit olması bu durumu gözler önüne sermektedir.¹⁴⁶⁶

Halife Mu'izz'in Mağrib'den Mısır'a gelmesiyle para politikalarında hareketlilik devam etmiştir. Yeni devlet merkezine gelirken Mağrib'de edindiği büyük altın stoğunu da beraberinde getiren Mu'izz bu anlamda Mısır'da piyasanın rahatlamasına imkân tanımayı hedeflemiştir. Dâî İdrîs Mu'izz'in yanında bu sırada üç yüz deve yükü altın bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁶⁷ Nüveyrî ise yüz devenin değirmen taşı şeklinde altın taşıdıklarını aktarmaktadır.¹⁴⁶⁸ Diğer taraftan Mu'izz'in Mısır'a gelmesiyle birçok idarî ve malî işlerin başına getirilen İbn Killis ve Aslûc b. Hasan para politikasıyla ilgili bazı önemli kararları hayata geçirmişlerdir. Safer 363'te (Kasım 973) İbn Killis ve Aslûc b. Hasan Mısır'da Mu'izzî dinardan başka para toplamayacaklarını açıklamışlardır. Bu adımın ardından Râzî dinarı değerini kaybederek $\frac{2}{3}$ oranına gerilemiştir. Bu durum Râzî dinarının mevcut piyasadaki durumunun yaklaşık $\frac{1}{4}$ oranında azalmasına neden olmuştur. Mu'izzî dinarının karşısında Râzî ve Ebyad dinarların ciddi anlamda değer kaybetmesi ellerinde bu dinarlardan bulunan halkın servetlerinin bir kısmını kaybetmesine neden olmuştur. Ayrıca bir Mu'izzî dinarının değeri 15,5 dirhem olarak belirlenmişti. Muhtemelen Mu'izz'in bu adımı Mısır'ın ele geçirilmesi esnasında yapılan harcamaları telafi etmeye yönelikti. Zira tarihçiler Halife Mu'izz'in Mısır'ı ele geçirmesinin kendisine pahalıya mâl olduğu için masrafları telafi etmek adına yapılacak ödemelerin titizlikle talep edildiğini aktarmaktadır. Rivayete göre Mu'izz Mısır'a geldiğinde burada iyi bir hazine bulacağını düşünmekteydi. Fakat hazine, idare masrafları ve çok sayıda askerin ücreti için kullanılmıştı. Tarihçiler, Mu'izz'in Mısır seferi için harcadığı serveti sadece kendisinin ve hazinedarlarının bilebileceklerini ifade etmektedirler.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶⁶ Sâvî, *Mecâ'âtü'l-Mısır*, 187; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 300.

¹⁴⁶⁷ Dâ'î İdrîs, *Zehrü'l-Me'ânî*, 234.

¹⁴⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/89. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/215.

¹⁴⁶⁹ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 164; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/146 (İng.,116); Quatremère, "Du Khalife Fâtümîte Moëzz", 1837, 189. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/377-378; John D. Lowe, *Monetary Development in Fâtûmîd Egypt and Syria (358-567/969-1171)* (Arizona: Arizona Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1985), 49.

Kâdilkudât'ın gözetim ve denetiminde olan darphane¹⁴⁷⁰ Mu'izz döneminde Mağrib ve Mısır'da faaliyetlerine devam etmiştir. Mağrib'deki darphane hakkında kaynaklarda fazla bir malumat bulunmamaktadır. Ancak burada çalışan bir görevlinin adının 'Allûş olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz.¹⁴⁷¹ Onunla ilgili kaynaklarda geçen bir rivayete göre Üstâz Cevzer tarafından Mu'izz'e gönderilen bir mektupta Mehdiye'deki beytülmâl sorumlusu¹⁴⁷² Nazîf el-Kâtib sikke basıcısı 'Allûş'un kesilmiş madeni sikkelerin standardının incelenmesi ile ilgili bir teklifte bulunduğunu ve bu konuda aralarında münakaşa yaşandığını bildirmiş, Mu'izz de onun bu teklifinin kabul edilemeyeceğini, bir denetimin yapılması gerekiyorsa halk arasında dolaşan madeni paralarda yapılabileceğini belirtmiştir.¹⁴⁷³

Bilâdüşşam vilâyetlerinde ise Ebü'l-Hasen Muhammed b. Muhammed b. Ubeydullâh b. Hasen el-Hüseynî el-Kûfî'nin kadılık, sikke basma ve hisbe işlerini yürütmesi için görevlendirildiğini kaynaklar aktarmaktadır.¹⁴⁷⁴ Öte yandan daha önce de geçtiği üzere Mısır ele geçirilince buradaki darphane Cevher es-Sıkıllî tarafından açılmış ve Mu'izzî dinarları basılmaya başlanmıştı. Bu darphanede çalışan görevliler madenlerin eritilmesini, paraların basılmasını ve ayarlarının kontrol edilmesini sağlamaktaydılar. Çalışanların başında sâhibü dâriddarb denilen kişi bulunurdu. Ona müşarîf ve şahid denilen yardımcılar eşlik etmekteydi. Ayrıca burada çalışan görevlilerin başında ustabaşı denilen bir mukaddem vardı. Para basım işlerine o bakmaktaydı. Yine paranın üzerindeki yazı ve resimlerin baskısıyla görevli nakkâş adlı bir görevli vardı. Darrâb denilen kişi ise eriyen madenin üzerine tuz, sirke atarak eriyen madeni kalıba dökerdi. Sebbâk ise bu madenin döküm işleriyle ilgilenirdi.¹⁴⁷⁵

2.3.2. Gelirler ve Vergiler

Mu'izz döneminde devletin malî gelirleri büyük artış göstermiştir. Bu artışın meydana gelmesinde savaşta kazanılan başarıların büyük rolü olmuştur. Denizde ve karada yapılan savaşlarda ele geçirilen ganimetler ve Mağrib, Mısır, Bilâdüşşam, Sicilya gibi bölgelerden toplanan vergiler devlet hazinesinde önemli bir artış sağlamıştır. Öte

¹⁴⁷⁰ Hasan-Şeref, *el-Mu'izz-Lidînillah*, 174.

¹⁴⁷¹ Cevzerî, *Sîret*, 91 (İng., 91).

¹⁴⁷² Kudâ'î'nin aktardığına göre Mısır'da Ebü'l-Hasen b. Ebî Alî ed-dâî, onun ölümünden sonra da İbn-i Gazâl beytülmâl sorumlusu olmuşlardır. Bilgi için bk. Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 569.

¹⁴⁷³ Cevzerî, *Sîret*, 91 (İng., 91-92).

¹⁴⁷⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/217 (İng., 196).

¹⁴⁷⁵ İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 331-333; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 304.

yandan Mu‘izz’in gayretleri neticesinde doğu bölgelerinden davete katılanların merkeze gönderdikleri büyük miktarda mallar devlet hazinesinin zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır. Kuşkusuz Fâtımî Devletinin en önemli gelir kaynağı vergilerdi. Bu dönemde alınan vergilerden en önemlisi haraç vergisiydi. Gümrük vergileri, ticaret vergileri diğer vergi çeşitlerini oluşturmaktaydı.¹⁴⁷⁶ Öte yandan Mısır ve civarındaki İsmâilî mezhebine mensup kimseler ödenmesi farz olarak kabul edilen fitre ve necvâ adında 3. 1/3 dirhem vergi ödemek zorundaydılar.¹⁴⁷⁷ Bunun yanı sıra *Sîret* adlı eserden öğrendiğimiz kadarıyla Mağrib’deki hilâfet merkezi Mansûriye’nin kapılarından ve meydanlarından giriş çıkış vergisi alınmaktaydı.¹⁴⁷⁸ Yine aynı eserden anlaşıldığı kadarıyla Kâim dönemi komutanlarından Meysûr es-Sıkkîlî’nin (ö. 333/945) ölümünün ardından Tûnis’teki evleri hazineye aktarılmıştı. Mu‘izz döneminde bu evlerden yararlanmak isteyen Şefî‘ es-Sıkkîlî her yıl bu evler için vergi ödemek zorundaydı ve ödemesini bir sonraki yıla sarkıtmaması yönünde uyarılmıştı. Nitekim âmillerin toplayacakları vergileri yıl sonuna kadar tahsil etmeleri gerekmektedir. Vergilerini yıl sonunda ödeyemeyenler bir sonraki yıl daha fazla vergi ödemek zorundaydılar.¹⁴⁷⁹

Mu‘izz, Mısır seferi öncesinde komutan Cevher es-Sıkkîlî’yi Mağrib’e göndererek buradaki vergilerin tahsil edilmesini sağlamıştı. İbn Hallikân tahsil edilen vergi tutarının beş yüz bin dinar olduğunu aktarmaktadır.¹⁴⁸⁰ Toplanan vergiler Mısır’a gidecek ordunun masrafları için harcanmıştır. Mu‘izz, Mağrib’den Mısır’a gitmeye karar verdiğinde İfrîkiye’deki vergileri toplaması için Ziyâdetullâh b. Ubeydullâh b. el-Kudeym’i, haraç gelirlerini toplamaları için de Abdülcebbâr el-Horâsânî ve Hüseyin b. Halef el-Mûsîdî’yi görevlendirmiştir.¹⁴⁸¹

Fâtımîler’in Mısır’ı ele geçirmesi ile burada tahsil edilen vergiler noktasında bazı dikkat çekici adımlar atılmıştır. Komutan Cevher es-Sıkkîlî, göreve atanan valiler, muhtesibler, kadılar ve âmillerden alınan Berâtîl¹⁴⁸² vergisini 358 (969) yılında kaldırdı. Böylece bu

¹⁴⁷⁶ Hasan-Şeref, *el-Mu‘izz-Lidînillah*, 168-169.

¹⁴⁷⁷ İbnü’t-Tuveyr, *Nüzhetü’l-Mukleteyn*, 112; Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtımiyye*, 341; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 311.

¹⁴⁷⁸ Cevzerî, *Sîret*, 95 (İng., 97).

¹⁴⁷⁹ Cevzerî, *Sîret*, 95-96 (İng., 98).

¹⁴⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 5/225-226; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 4/61.

¹⁴⁸¹ Ebü’l-Fidâ’, *el-Muhtasar*, 2/112. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 5/226-227. Halife Mu‘izz’in Mağrib’de görev yapan bazı vergi âmillerinin görevlerini hakkaniyetli bir şekilde yapmalarına yönelik tavsiyeleri hakkında bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 249-251; Cevzerî, *Sîret*, 93-94 (İng., 95-96)..

¹⁴⁸² Göreve atanan valiler, muhtesibler, kadılar ve âmillerden alınan meblağdır. Bilgi için bk. Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ’*, 1/117 (dn. 3).

vergiyi ödemek için halktan haksız yere vergi toplanmasının önüne geçmeye çalıştı.¹⁴⁸³ Öte yandan Mısır'ın önemli geçim kaynaklarından biri olan ziraat ile yakından ilgilendi. Bölgede ziraatin daha elverişli hale gelmesi için set ve kanalları onardı. Buna karşılık haraç vergisini, feddân¹⁴⁸⁴ başına üç buçuktan yediye çıkardı. Böylece 358 (969-970) yılında üç milyon dört yüz bin dinarın üzerinde,¹⁴⁸⁵ 359 (970) yılında yine aynı miktarda,¹⁴⁸⁶ 360 (971-972) yılında ise üç milyon iki yüz bin dinar vergi toplamayı başarmıştır.¹⁴⁸⁷

Halife Mu'izz Mısır'a geldikten sonra Muharrem 363'te (Ekim 973) Mısır ve buraya bağlı yerlerdeki haraç, diğer bütün mallar, hisbe, sahillerin denetimi, öşür, gayri müslimlerden alınan cevâlî vergisi,¹⁴⁸⁸ vakıflar, miras işleri, emniyet ve daha birçok malî konuda İbn Killis ve Aslûc b. Hasan'ı görevlendirmiştir. İbn Killis ve Aslûc'un görevlendirilmelerinin ardından önceki vergi tahsildarlarının yetkileri iptal edilmiştir.¹⁴⁸⁹ İbn Killis dîvânü'l-harâc işlerinin ciddiyet ve titizlikle yürütülmesi konusunda bir büyük gayret göstermiştir.¹⁴⁹⁰ İbn Killis ve Aslûc b. Hasan göreve geldikten bir gün sonra dârülimâre'de toplanarak Mısır'daki arazilerin açık artırmayla satışları konusunda ve vergi miktarları ile ilgili yeni kararlar almışlardır. Buna göre ihaleler kalabalık halk toplulukları önünde gerçekleştirilmiş, ayrıca mal sahiplerinin, çiftçilerin ve alıcıların eski vergilerden kalan borçlarını hemen ödemeleri talep edilmiştir.¹⁴⁹¹

Makrîzî'nin bildirdiğine göre Tinnis'ten 360 (970-971) yılına kadar yirmi bin dinardan otuz bin dinara kadar değişen miktarlarda vergi toplanmaktaydı. İbn Killis'in göreve geldikten sonra yapmış olduğu düzenlemelerin ardından vergi gelirlerinde az miktarda

¹⁴⁸³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/102; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/117 (İng., 84).

¹⁴⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Feddân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/293-294. Kallek, doğruya en yakın olan tespitin bir feddân'ın 5929 metrekare olduğu şeklinde bilgi vermektedir.

¹⁴⁸⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 1/287. Araştırmacılar Seyyid tarihi 359 olarak, Çelik ise 370 olarak vermektedirler. Bk. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, 81; Çelik, *Fâtûmîler*, 185

¹⁴⁸⁶ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 152.

¹⁴⁸⁷ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/46; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye*, 81. Araştırmacı Çelik tarihi yanlış olarak 371 şeklinde vermiştir. Bk. Çelik, *Fâtûmîler*, 185.

¹⁴⁸⁸ Mısır, Bilâdüşşam ve Irak'ta bulunan gayri müslimlerden alınan cizye vergisi için kullanılan tabirdir. Bilgi için bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/436-437.

¹⁴⁸⁹ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 163; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/144-145 (İng., 113-114); a.mlf, *el-Hitat*, 1998, 2/377.

¹⁴⁹⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/378.

¹⁴⁹¹ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 163; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/145 (İng., 114); Quatremère, "Du Khalife Fâtîmîte Moëzz", 1837, 186.

da olsa bir artış meydana gelmiştir.¹⁴⁹² Yahyâ el-Antâkî'nin eserinde geçen bir bilgiye göre ise Mu'izz vefat etmeden hemen önce 365 yılında (975) Mısır'da bulunan İhşîdî ve Kâfûrî unsurların sahip oldukları emlak ve akarlar için vergi ödemelerini istedi. Böylece her biri sahip olduğu mal/mülke göre vergi ödemek zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra bu vergi bütün Mısır halkından alınmaya başlandı. Bu vergiyi ödemeyen çok sayıda insan tutuklandı. Bu yeni uygulama neticesinde 364 yılı Zilkade (Temmuz 975) ayının başından 365 yılı Rebûlevvel (Aralık 975) ayının sonuna kadar geçen dört aylık süre içerisinde halktan yüz bin dinar civarında para toplandı.¹⁴⁹³

Makrîzî, İbn Killis ve Aslûc'un Mu'izz tarafından göreve atanmalarının ardından devlet hazinesinin kayda değer ölçüde artış gösterdiğini, vergi defterlerindeki arazi/mezraların sayısının arttığını ve böylece Mısır halkına ait mallar ile ilgili durumların tespit edildiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹⁴ İbn Killis ve Aslûc'un malî anlamda gerçekleştirdikleri revizyon kısa sürede meyvesini vermiş, Mısır'da tek bir günde 50.000 Mu'izzî dinarı toplanmıştır. Daha sonra bir günde 120.000 Mu'izzî dinarı elde edilmiş, akabinde Tinnîs, Dimyât ve Eşmûnîn şehirlerinden bir günde 220.000 dinardan daha fazla Mu'izzî dinarı elde edilmiştir. Daha önce böyle bir gelire hiçbir yerde ulaşamamıştı.¹⁴⁹⁵ Bütün bu rivayetler göstermektedir ki Mısır'ın ele geçirilmesi ve sonrasında yapılan muazzam harcamalar neticesinde boşalan hazineyi toparlamak adına göreve getirilen İbn Killis ve Aslûc gibi iki deneyimli devlet görevlisinin almış olduğu radikal kararlar neticesinde kısa süre içerisinde hazine dolmuştur. Araştırmacı Afaf Marsot, Mu'izz'in Mısır'da malî konularda gerçekleştirdiği reform hakkında onun yönetimin tüm sorunlarıyla ilgilenmesinden ötürü yeni tebaasının saygısını kazandığını, İhşîdîler zamanında halka musallat olan eski mukataa ve vergi toplayıcılar sistemini kaldırıp, sabit öşür ve toprak vergilerini belirleyen yeni memurlar atadığını, adaletsiz ve aşırı vergilendirmeye dair halktan gelen her türlü şikâyeti incelediğini, böylece vergilerin kurallara katı biçimde bağlı kalarak toplanmasıyla gelirlerin yükseldiğini, onun titiz denetimi sonucu vergi memurlarının topladıkları vergileri cebe indiremedikleri için âdil

¹⁴⁹² Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/500. Ayrıca Makrîzî'nin aktardığına göre Mu'izz Ramazan 363'te (Mayıs-Haziran 974) net olarak tanımlayamadığımız ancak vergi türlerine dair bir şey olduğu tahmin edilen "Tancemiye" adlı bir ferman yayımlamıştır. Bk. Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/209 (İng., 188).

¹⁴⁹³ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 163.

¹⁴⁹⁴ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/146 (İng., 116); Quatremère, "Du Khalife Fâtîmî Moëzz", 1837, 186.

¹⁴⁹⁵ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 164; Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/147 (İng., 117); a.mlf, *el-Hitat*, 1998, 2/378; Quatremère, "Du Khalife Fâtîmî Moëzz", 1837, 189-190.

davrandıklarını, neticede İslâm dünyasında zanaat ve ticaret merkezinin Bağdat'tan Kahire'ye kaydığını belirtmektedir.”¹⁴⁹⁶

Bernard Lewis ise Fâtımîler'in iddialarını yürütme ve gerçekleştirme noktasında ticaretin/gelirlerin sağladığı katkının propaganda faaliyetlerinden daha az önemsiz olmadığını, başından itibaren Fâtımî halifelerinin ekonomik gelişme ve büyümenin önemini bildiklerini, Mısır'da kuvvet ve hâkimiyetlerini artırmalarının ardından hâkimiyetleri altında olmayan topraklar üzerindeki etki ve nüfuzlarını artıracak bir vasıta olmak amacıyla İbn Killis ve haleflerinin eşi benzeri görülmemiş bir refah seviyesi sağlayarak, Mısır ürünlerinden bir kısmının diğer yerlere ihracını mümkün kılacak bir zirâî ve sînâî kalkınma programını uygulamaya koyduklarını aktarmaktadır. Böylece Fâtımîler ekonomik amaçlar doğrultusunda doğu ve batıda geniş bir ticaret şebekesi tesis etmişlerdir. Ona göre henüz devletin merkezi İfrîkiye'deyken dahi Fâtımîler İtalyan tüccar devletleri başta olmak üzere Amalfiler ve Venedikler ile çok büyük ticarî ilişkiler içindeydiler. Nitekim bu ilişkiler Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından daha da genişletilerek devam ettirilmiştir. Nihayetinde Mısır'daki Fâtımî filolarının doğu Akdeniz ticaretinde sağladıkları üstünlük İspanya'ya kadar uzanma imkânı bulabilmiştir.¹⁴⁹⁷

Mısır'da haraç vergisi Nil nehrinin taşma seviyesine göre tahsil edilmekteydi. Zira bu öteden beri uygulanan bir teamüldü. 12 zirâ' olan kıtlık sınırı ile fazla taşma seviyesi olan 19 zirâ' arasında taşma miktarına göre haraç tayin edilmekteydi.¹⁴⁹⁸ Her yıl Nil nehrinin taşma seviyesi belirlenir ve buna göre ürünün cinsi ve miktarına göre vergi miktarı tespit edilerek âmillere bildirilirdi. Vergi toplama zamanı geldiğinde ise âmiller kendilerine bildirilen listelerdeki kayıtları göz önünde bulundurarak vergileri toplarlardı.¹⁴⁹⁹

Mu'izz döneminde bazı olağanüstü durumlar vergilerin artırılmasına neden olmuştur. Nitekim Karmatîler Kahire'yi ikinci kez kuşattıklarında Mu'izz, önceden alınan cizye ve diğer vergi miktarlarının artırılması yönünde talimat vermişti.¹⁵⁰⁰ Bu dönemde gayri

¹⁴⁹⁶ Marsot, *Mısır Tarihi*, 15.

¹⁴⁹⁷ Bernard Lewis, *Fâtımîler ve Hindistan Yolu* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952), 357.

¹⁴⁹⁸ İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 76; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 328; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 308.

¹⁴⁹⁹ Geniş bilgi için bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/284-296; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 334; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 309.

¹⁵⁰⁰ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/607.

müslimlerden cizye vergisi olan cevâlî vergisi alınmaktaydı. Ayrıca yine gayri müslim tüccarlardan humus vergisi alınmaktaydı.¹⁵⁰¹

Öte yandan Fâtımîler bu dönemde Mısır'ın güneyinde bulunan Nûbe'den vergi almaya devam etmişlerdir. Cevher es-Sıkıllî, Abdullâh b. Ahmed İbn Süleym el-Üsvânî'yi¹⁵⁰² Nûbe¹⁵⁰³ yöneticisi Kıyırıkî'ye (Corc) göndererek İhşîdîler döneminde ödemeyi kestiği Bakt¹⁵⁰⁴ vergisini ödemesini ve İslâm'a girmesini talep etmiştir. Nûbe yöneticisi İslâm'a girmeyi kabul etmemiş ancak Mu'izz'e itaat etmeyi kabul etmiştir. Makrîzî'nin belirttiğine göre İbn Süleym, Nûbe hakkında yazdığı eserinde kurban bayramını Nûbe'de geçirdiğini Nûbe yöneticisinin bayramda üstünde Mu'izz-Lidînillâh yazılı bayraklar açtığını belirtmektedir.¹⁵⁰⁵

İlgili kaynaklardan bu dönemde görev yapan vergi âmillerinin bazılarının isimlerini tespit etmek mümkündür. Cevher es-Sıkıllî, Alî b. Yahyâ b. 'Aramram ile Recâ b. Savlât'ı birlikte haraç âmilliğine atamıştır.¹⁵⁰⁶ Kudâ'î'nin aktardığına göre bu dönemde Mısır'da haraç işlerine ayrıca Abdullâh b. Atâullâh Ebü'l-Hasen el-Kerhî bakmış, Cevher es-Sıkıllî ondan sonra görevi Ca'fer b. Fazl'a vermiştir.¹⁵⁰⁷ Ebû Abdullâh Hasan b. İbrâhîm er-Ressî ve Ebû Tâhir Sehl b. Kumâme, Cemâziyelevvel 364'de (Ocak-Şubat 975) Eşmûnîn¹⁵⁰⁸ şehrinde vergi toplama ve aynı zamanda askerî idare için görevlendirilmişlerdir. İkisine de hil'at giydirilmiş daha sonra flama ve davul eşliğinde yola çıkarılmışlardır. Ebü'l-Hasen Alî b. 'Umer el-'Addâs ise aynı vakitte Bûsîr¹⁵⁰⁹ ve civarında görevlendirilmiştir. Ona da hil'at giydirilmiş, akabinde flama ve davullar eşliğinde görev yerine gitmiştir.¹⁵¹⁰

¹⁵⁰¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân el-Mahzûmî, *el-Müntekâ min kitâbi'l-minhâc fî ilmî harâcî Mısır*, thk. Cladue Cahen (Kahire: y.y., 1986), 45-46; İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 326; Seyyid - Bektaş, "Fâtımîler", 12/236.

¹⁵⁰² "Ahbârü'n-Nûbe ve'l-Makurre ve Alve ve'l-Bûce ve'n-Nîl ve men aleyhi ve men karube minhu" adlı eseriyle tanınan Nûbe tarihçisidir. Hayatı hakkında bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/574-576.

¹⁵⁰³ Mısır'ın güneyinde Sudan'da yer alan bir bölgenin adıdır. Detaylı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "Nûbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/222-223.

¹⁵⁰⁴ Nûbe Hristiyanlarının Hz. Ömer döneminden itibaren Mısır valilerine ödedikleri verginin adıdır. Detaylı bilgi için bk. Hulusi Yavuz, "Bakt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/547-548.

¹⁵⁰⁵ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 4/574-575; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, 83-84.

¹⁵⁰⁶ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/101. Ayrıca bk. Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 569.

¹⁵⁰⁷ Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î*, 569.

¹⁵⁰⁸ Nîl nehrinin aşağı batısında yer alan Saîd bölgesinde bulunan eski bir yerleşim yeridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/200.

¹⁵⁰⁹ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/509-510.

¹⁵¹⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/432; a.mlf *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/217 (İng., 196). Ayrıca bk. Jiwa, "Kinship, Camaraderie and Contestation", 17.

Bu dönemde haraç vergisi kabâle¹⁵¹¹ yöntemiyle ihale edilmekteydi. Zamanı geldiğinde haraç işlerinden sorumlu kişi Fustât'ta bulunan Atîk Camî'ne kâtipleriyle birlikte gelirdi. Mısır ve civarındaki yerleşim yerlerinden gelenlerin katılımıyla en yüksek miktarı verenlere dört yıllığına ihale yapılırdı. Haraç vergisi ödenirken ilgili kişiye ait arazinin ıslah masrafları düşülür ve kalan miktar dîvânü'l-harâc'a teslim edilirdi.¹⁵¹² Nitekim İbn Killis ve Aslûc b. Hasan göreve gelmelerinin ardından ifade edildiği şekilde bir uygulama icra etmişlerdi.¹⁵¹³

Fâtımîler'de iktalar ise çeşitlilik arz etmekteydi. Bunların hangisinin Mu'izz döneminde câri olduğunu kaynaklar net bir şekilde açıklamamaktadırlar. Bununla birlikte bürokratlara verilen maaş yerine bazı arazilerin haracını toplama hakkının tanındığı iktâ'u'l-istiğlâl, kişinin maaşına göre bazı bölgelerin gelirinin verilmesi anlamında iktâ'u'l-irtifâ' ve bir kısım arazinin mülkiyetinin tam anlamıyla birisine verildiği iktâ'u't-temlik gibi iktâ'lar Fâtımîler'de câriydi.¹⁵¹⁴

Mu'izz döneminde devletin gelir kaynaklarından bir tanesi de halifeye ait kiralardı. V. (XI.) yy'ın ortalarında Mısır'da bulunan seyyah ve İsmâilî filozof Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra)¹⁵¹⁵ aktardığına göre Kahire'de halifeye ait yirmi binden az olmayan dükkan bulunmaktaydı ve bunların her birinden iki ile on dinar arasında değişen miktarlarda aylık kira alınmaktaydı. Hüsrev'in gözlemleri her ne kadar Mu'izz'in torunu Hâkim dönemine aitse de Kahire kurulduktan sonra burada yaklaşık 3 yıl gibi bir süre kalan Mu'izz döneminde bu kiralara gelir anlamında kullanılmaya başlandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca Hüsrev burada sayılamayacak derecede han,

¹⁵¹¹ Bir kimsenin belirli borç, vergi ve hizmeti üstlenmesi anlamında kullanılan hukuk terimidir. Bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Kabâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/10-12.

¹⁵¹² Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/239; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 328-329; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 152; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 308.

¹⁵¹³ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/240.

¹⁵¹⁴ Râşid Berâvî, *Hâletü'l-Mısri'l-İktisâdiyye fî ahdi'l-Fâtımiyyîn* (Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısriyye, 1948), 58-59; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 330-331; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 308-309. Kâdî Nu'mân'ın rivayetine göre Mu'izz, Mansûriye'de yakın olarak gördüğü dostlarına bazı arazileri iktâ olarak vermişti. Kâdî Nu'mân'ın erkek ve kız evlâtları bunu haber alınca babalarından Mu'izz'e kendilerine de iktâ vermesini talep etmesini söylemişlerdir. Kâdî Nu'mân özür dileyerek efendisine çocuklarının taleplerini iletmiş, Mu'izz de istedikleri iktâları kendilerine vereceğini söylemiştir. Bk Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 545-547.

¹⁵¹⁵ Hayatı hakkında bk. Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/395-397.

hamam ve kervansaray akarları bulunduğunu ve bunların hepsinin halifenin mülkü olduğunu ifade etmektedir.¹⁵¹⁶

Bu dönemde diğer bir gelir kaynağı vakıflardı. Makrîzî Fâtımîler'in Mu'izz döneminde Mağrib'den Mısır'a gelmeleriyle önceki tüm vakıf işlemlerini iptal ederek vakıf meskenlerini kâdilkudâtın emrine verdiklerini, ayrıca Cami ve meşhedleri de ona bağladıklarını neticede vakıflar için ayrı bir divan oluşturulduğunu zikretmektedir.¹⁵¹⁷ Mu'izz, Rebûlâhir 363'te (Aralık-Ocak 973-974) dinî vakıflar için para sandıklarında saklanan malların beytûlmâle taşınmasını ve hak sahiplerinin haklı olduklarını gösteren vesikalar ile birlikte gelip haklarını almalarını ve bunlardan geri kalanın beytûlmâle konulmasını emretmiştir.¹⁵¹⁸ Yine bu ayda Halife Mu'izz, Amr b. el-Âs'ın vakfiyeleri üzerinde incelemeler yapmıştır. Kâdî Nu'mân, tarihçi Kindî'nin eserinden öğrendiğine göre Hz. Alî, Muhammed b. Ebi Bekr'i Mısır'a vali olarak görevlendirdiğinde Muhammed, vakıf mallarını teslim alıp bunları Hz. Alî için ayırmış, daha sonra Amr b. el-Âs, Muâviye lehine Mısır'ı ele geçirmesiyle bunları vakıf malı yapmıştı. Kâdî Nu'mân bu bilgiyi öğrenince hemen malı efendisi Mu'izz'e götürmüştür. Mu'izz, Kâdî Nu'mân'a malın kendilerine ait olduğunu ve onu diğer vakıf mallarından ayrı olarak değerlendirerek kendilerine teslim etmesini emretmiştir.¹⁵¹⁹ Makrîzî ayrıca 363 yılı Şaban ayının ortasında (Mayıs 974) Mu'izz'in her yıl bir buçuk milyon dirhem ödemeyi garanti etmeleri, geri kalanın ise hazineye aktarılması şartıyla Hasan b. Abdullah, Kâdî Muhammed b. Ebî Tâhir ve Muhammed b. İkrîtiş'i vakıfları denetlemekle görevlendirdiğini aktarmaktadır.¹⁵²⁰ Bu vakıflardan sağlanan gelirler Mısır'ın bütün Cami ve mescitlerinin onarım, sergi, maaş, yakıt ve diğer hizmetleri için kullanılmıştır.¹⁵²¹

2.4. Askerî Teşkilât

Mu'izz döneminde Fâtımîler askerî açıdan çok ciddi bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu dönemde ordu Mağrib'in genelini topraklarına katarken Endülüs Emevîleri ve desteklediği kabileler ile mücadele etmiş ve Sicilya ve Güney İtalya'da Bizans

¹⁵¹⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 104; Poole, *Sîretü'l-Kâhire*, 138; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 311-312.

¹⁵¹⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/265.

¹⁵¹⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/148 (İng., 118); a.mlf, *el-Hitat*, 1998, 3/265-266..

¹⁵¹⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/148 (İng., 119).

¹⁵²⁰ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/208 (İng., 187); a.mlf, *el-Hitat*, 1998, 3/266..

¹⁵²¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/266.

İmparatorluğuna karşı önemli başarılar elde etmiştir. Diğer taraftan Fâtımî ordusu doğuda İhşîdîler'i ortadan kaldırarak Mısır ve Bilâdüşşam'ı hâkimiyet altına almıştır. Neticede batıda Atlas okyanusundan doğuda Antakya sınırlarına kadar geniş bir coğrafya Mu'izz döneminde ele geçirilmiştir. Elbette bu başarının elde edilmesinde Halife Mu'izz kadar onun tecrübeli komutanlarının da büyük bir katkısı olmuştur. Ayrıca ordu içerisinde başta Kutâme ve Sanhâce kabilelerinin Fâtımîler'e olan büyük desteği, vermiş oldukları mücadelelerin birçoğundan başarıyla çıkmalarını sağlamıştır.

2.4.1. Ordu

Fâtımîler'in kuruldukları andan itibaren ordunun bel kemiğini Berberî Kutâme ve Sanhâce kabileleri oluşturmuştur. Mu'izz döneminde de bu kabilelerin desteği artarak devam etmiştir. Kaynaklarda Mu'izz'in ordusunun çoğu kez “Mağâribe (Mağribliler)” olarak ifade edilmesi ordunun kâhîr ekseriyetini Mağrib'de yaşayan Berberîler'in teşkil etmesiyle ilgilidir. Kutâme ve Sanhâce kabilelerinden başka Züveyle, Barkiyye ve Bâtıliyye gibi diğer Berberî unsurlar ile Araplar da Fâtımî ordusunda yer almaktaydı.¹⁵²² Ayrıca Rumlar, Zenciler ve çeşitli köle askerler de vardı.¹⁵²³ Öte yandan ordunun önemli bir bölümünü Sakâlîbe denilen Slav asıllı askerler oluşturmaktaydı.¹⁵²⁴ Mu'izz'in ordusunda Cevher es-Sıkıllî, Muzaffer es-Sıkıllî ve Kayser es-Sıkıllî gibi bu kökene ait önde gelen komutanların varlığı slav asıllı askerlerin Fâtımî ordusundaki önemini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Yine Mu'izz'in Mağrib seferi öncesi Kutâme önde gelenlerini çağırarak onlara “kardeşleriniz mesabesinde olan kölelerime (Sakâlîbe) iyi davranın” telkininde bulunması, ordunun önemli bir kısmının Slav asıllı olduğuna işaret etmektedir.¹⁵²⁵ Diğer taraftan Mu'izz'in Mısır'ı ele geçiren ordusunun yüz bin kişiden meydana geldiğini dikkate aldığımızda,¹⁵²⁶ bu ordunun içerisinde çeşitli

¹⁵²² İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/101; Münâvî, *el-Vizâre*, 171; Lev, “Army, Regime, and Society”, 338-342; Nihat Yazılıtaş, “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 191-195. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 279.

¹⁵²³ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/191; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 279.

¹⁵²⁴ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/191; Lev, “Army, Regime, and Society”, 338-339. Makrîzî'nin belirttiğine göre 364 (974-975) yılında Mu'izz Mısır'da özel mülkiyet statüsündeki tüm Slavlar/Sakâlîbe'yi satın almıştır. Bu bilgi Mu'izz'in Slav asıllı kölelere ne denli önem verdiğini gösteren önemli bir vesikadır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/223 (İng., 204); Lev, “Army, Regime, and Society”, 339.

¹⁵²⁵ Bilindiği gibi bu sefer öncesinde Mu'izz onların başına Slav asıllı komutan Cevher es-Sıkıllî'yi tayin ettiğini belirtmiş, motivasyonlarını artırmak için kendilerinin “Allâh'ın orduları, yardımcıları ve sevgilileri” olduğunu ifade etmiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 256-257.

¹⁵²⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/77.

unsurların yer aldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Nüveyrî bu sefer esnasında sadece Kutâme kabilesinden yüz bin, Berberîler'den ise kırk bin askerin bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁵²⁷ İbn İyâs bununla ilgili Makedonyalı İskender'den sonra Mu'izz'in askerlerinden daha kalabalık bir ordunun Mısır'a ayak basmadığını ifade etmektedir.¹⁵²⁸ Mısır'ın ele geçirilmesiyle birlikte Türk unsurların da yavaş yavaş Mu'izz'in ordusunda yer almaya başladığı anlaşılmaktadır. Türk asıllı İhşîdîler'e ait ordu unsurları içerisinde Fâtımîler'e teslim olanlar mevcuttu. Komutan Cevher es-Sıkıllî yaklaşık beş bin kişilik İhşîdî askerine emân vermişti.¹⁵²⁹ Bu askerler arasında Türkler'in de bulunduğu dikkate alındığında Mu'izz'in son dönemlerinde Fâtımî ordusu içerisinde Türk unsurların da yer aldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim daha önce ifade edildiği üzere Karmatîler'in Fermâ'yı ele geçirmelerinin ardından Cevher es-Sıkıllî, Yârûk adlı komutanı Fermâ'ya göndererek burayı ele geçirmiştir.¹⁵³⁰ Yârûk adlı komutanın ismi onun Türk olma ihtimâlini güçlü kılmaktadır.¹⁵³¹ Bu dönemde orduya katılanların çoğunluğunu mütetavvia (gönüllüler) oluşturmaktaydı. Bununla birlikte mürtezika denilen paralı askerler her zaman ordu içerisinde mevcuttu. Ordunun önemli bir kısmını süvari bölümü oluşturmaktaydı. Ayrıca halifenin özel askerlerden seçili hassa birliği vardı. Mu'izz'in Mısır'a gelmesinin ardından yapmış olduğu önemli işlerden biri de hassa ordusu kurması olmuştur. Savaş konusunda maharetli askerlerin yetiştirilmesi için başvurulan bu yöntemle Mu'izz özel bir önem atfetmiştir. Hasa ordusu için alınanlara sarayda özel kalma yerleri tahsis etmiş ve kaldıkları yerler "hücer" (hücreler)¹⁵³² şeklinde anılır olmuştur. Buradan yetiştirilenler sıbyânülhücer olarak isimlendirilmekteydi. Bu hassa askerleri küçük yaştan itibaren savaş teknikleri konusunda eğitilmekteydiler.¹⁵³³ Bununla birlikte bu dönemde halifenin etrafında bulunan sıbyânürrikâb denilen hassa birliği mevcuttu. Bin kişiyi aşkın olan bu birlikte on iki kişi öncü konumundaydı.¹⁵³⁴ Ayrıca kaynaklarda dikkat çekici bir şekilde Mu'izz'in Mısır'a geldikten sonra kortejinde fillerin bulunduğu aktarılmaktadır. Mu'izz, Ramazan 362'de (Haziran 973)

¹⁵²⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/89.

¹⁵²⁸ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'l-Zühûr*, 1/191.

¹⁵²⁹ Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 133; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/117 (İng., 84); Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 60-61.

¹⁵³⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/85; Wüstenfeld, *Geschichte*, 114.

¹⁵³¹ Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 61.

¹⁵³² Hakkında bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/481; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/239-241.

¹⁵³³ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/240; Mâcid, *Nüzümü'l-Fâtımiyyîn*, 1/197.

¹⁵³⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/83.

bayram namazını kıldırdıktan sonra sarayına dönerken kendisine iki fil eşlik etmiştir.¹⁵³⁵ Bu bilgi Mu‘izz döneminde orduda az sayıda da olsa fillerin bulunduğunu göstermektedir. Bu dönemde komutanlıklar çoğunlukla Berberî ve Slav asıllılara verilmekteydi. Mağrib ve Mısır’ı ele geçiren Cevher es-Sıkkîlî Slav asıllı, Bilâdüşşam’ı ele geçiren Ca‘fer b. Felâh Berberî Kutâme kabilesindendi. Fâtımî tarihçisi el-Müsebbihî, Fâtımîler’deki komutanlara dair önemli bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre komutana tahsis edilen ev, beytül mâl tarafından özel olarak değerli eşyalar ile teşrif edilirdi. Ayrıca kendisine özel koruma tahsis edilirdi.¹⁵³⁶ Bu dönemde orduya eşlik eden bir bando ekibi bulunmaktaydı.¹⁵³⁷ Savaşlarda mızrak, kılıç, kalkan, balta, hançer, zırh, mancınık, kalelere saldırmada kullanılan kule, koç başı ve Rum ateşi gibi silah ve aletler kullanılmaktaydı.¹⁵³⁸ Hasan İbrâhim Hasan ve Ahmed Şeref, Halife Mu‘izz döneminde sancakların beyaz ve yeşil olmak üzere iki farklı renkte olduğunu belirtmekteyse de¹⁵³⁹ kaynaklardan bu bilgiyi teyit edemediğimizi belirtmemiz gerekir.

Mu‘izz’in askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında cömert davrandığı anlaşılmaktadır. Kâdî Nu‘mân Mu‘izz’in dostlarıyla birlikte bulunduğu bir mecliste hükümdarların ancak malları ve adamları ile kıymetli hale geldiğini, kendilerinin de bu noktada çok şanslı olduğunu ifade etmişti. Orada bulunanlardan doğulu birisi söz alarak efendisinin ordudaki askerlerine, hizmetlilerine ziyadesiyle atâlar bahsettiğini, emri altında çalışanlara çeşitli erzaklar, elbiseler, binitler, hayvan yemleri tahsis ettiğini, ayrıca ordudakilerin eşlerine ve çocuklarına ücretler tayin ettiğini, ölen askerlerin maaşlarının ölmelerinin ardından kesilmediğini, ordudaki askerlere silah, deve, çadır tahsis ettiğini, yine askerlere tımarlar ve araziler bahsettiğini ifade etmiştir.¹⁵⁴⁰ Ayrıca Mu‘izz’in Mısır seferi öncesi ordusuna yapmış olduğu masraflar hakkında kaynaklar bilgi aktarmaktadır. Daha önce de zikredildiği üzere Cevher es-Sıkkîlî Muharrem 358’de (Aralık 968) Mu‘izz’in yanına Kutâme, Züveyle ve diğer başka Berberî kabilelerin de katılımıyla büyük bir kalabalık ile döndüğünde Halife Mu‘izz orduda bulunan kimselere bol miktarda para vermiş ve askerlerin Kayrevan’da ihtiyaçlarını karşılamalarına müsaade

¹⁵³⁵ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 160; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/138 (İng., 107-108); Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moëzz”, 169.

¹⁵³⁶ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 200; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 150.

¹⁵³⁷ Antâkî, *Târîhu’l-Antâkî*, 132.

¹⁵³⁸ Hasan-Şeref, *el-Mu‘izz-Lidînillah*, 184.

¹⁵³⁹ Hasan-Şeref, *el-Mu‘izz-Lidînillah*, 184.

¹⁵⁴⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 531-532.

etmiştir.¹⁵⁴¹ Halife Mu'izz askerlerine bu sefer öncesi doksan dinar tutan gömlek, mendil, pantolon, elbise, kılıç, kuşak ve iki mızrak şeklinde harcamalarda bulunmuştu.¹⁵⁴²

Mu'izz ordusunda ast-üst ilişkisine de önem vermektedir. Bilâdüşşam'ı ele geçiren Ca'fer b. Felâh, üstü olan komutan Cevher es-Sıkkî'yi pas geçerek direkt Halife Mu'izz ile temas kurmuş ve böylece Cevher es-Sıkkî'nin konumunu düşürmeye teşebbüs etmişti. Mu'izz, Ca'fer b. Felâh'ın mektubunu alınca çok sinirlenmiş ve üstü olan Cevher es-Sıkkî'ye karşı yapmış olduğu bu saygısızlığın asla kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁵⁴³

2.4.2. Donanma

Kurulduğu andan itibaren ilk üç halife döneminde Fâtımî donanmasına büyük bir önem verilmişti. Kâim döneminde donanmanın 323 (934-935) yılında Cenova sahillerine kadar giderek burayı ele geçirmesi, ayrıca Sardinya ve Korsika adalarında Bizans'a ait donanmaları yakması¹⁵⁴⁴ Fâtımî donanmasının ne derece güçlü olduğuna delil teşkil etmektedir. Mu'izz dönemine gelindiğinde donanma eski halinden hiçbir şey kaybetmemiş, bilâkis daha da güçlenmiştir. Daha önce geçtiği üzere Fâtımî donanmasının Endülüs kıyılarında bulunan Meriye şehrine saldırması, Bizans İmparatorluğuna karşı Sicilya ve Güney İtalya'da önemli deniz zaferleri kazanması bu dönemde dikkat çekici gelişmeler olmuştur. Sicilya ve Güney İtalya'da elde edilen başarıda etkili kullanılan donanmanın payı büyük olmuştur. Mu'izz, donanmanın hedeflerine ulaşmasında önemli bir araç haline geldiğini bildiğinden gemi sayısının artmasına ve filonun yeniden düzenlenmesine özel olarak önem vermiştir.¹⁵⁴⁵ Dolayısıyla onun döneminde donanmanın daha da geliştirilmesi sayesinde Batı Akdeniz Fâtımîler'in büyük ölçüde kontrolü altına girmişti.¹⁵⁴⁶

¹⁵⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/226; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/76; İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis*, 81.

¹⁵⁴² İbn Sa'îd el-Mağribî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 41.

¹⁵⁴³ İbn Sa'îd el-Mağribî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 104; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/94. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/58; Wüstenfeld, *Geschichte*, 112; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 25.

¹⁵⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/115; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 2004, 28-29/72; Güner, "Kâim-Biemrillâh", 24/211; Akkâd, *Fâtımâtü'z-Zehrâ ve'l-Fâtimiyyûn*, 2/427; Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin (İstanbul: Risale Yayınları, 1995), 138.

¹⁵⁴⁵ Bramoullé, "La Sicile Dans la Méditerranée", 29.

¹⁵⁴⁶ Poole, *Sîretü'l-Kâhire*, 115; Aydın Çelik, "Fâtımîler Döneminde Mısır'ın Ticari Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 135 (2001), 146.

Mu‘izz, özellikle Mısır’a gelmesinin ardından donanmayı geliştirme noktasında önemli adımlar atmış, devletin genişleyen hâkimiyetine paralel olarak Doğu Akdeniz’de de ciddi bir donanma gücü kurmak için gayret etmiştir. Makrîzî, Mu‘izz’in Mısır’a gelmesinin ardından Mısır’daki donanmaya büyük önem atfederek savaş gemileri yaptırdığını, kendisinden sonraki halifelerin de onun yolunu takip ederek Şevânî el-harbiyye, Şelendiyât ve Müsettehât adlı gemiler yaptırdıklarını ifade etmektedir.¹⁵⁴⁷ Öte yandan Mu‘izz’in Maks’ta¹⁵⁴⁸ bir tersane inşa ettirdiği ve burada 600 adet savaş gemisini sulara indirdiği¹⁵⁴⁹ düşünüldüğünde Fâtımîler’in bu dönemde nasıl bir filo sahip olduğu daha iyi anlaşılabilir. Makrîzî, bu sayının daha önce hiçbir limanda görülmediğini ifade etmektedir.¹⁵⁵⁰ Nâsır-ı Hüsrev’in aktardığına göre ise bu dönemdeki Fâtımî gemileri yüz elli kulaç uzunluğunda yetmiş kulaç enindeydi.¹⁵⁵¹ Mu‘izz döneminde gemiler sadece savaş merkezli kullanılmamıştır. Bu dönemde Mısır’daki birçok tersanede üretilen gemiler aynı zamanda ticaret ağının genişlemesine de katkı sunmuşlardır. Akdeniz ile bağlantısı olan çeşitli bölgelerde faaliyet içerisinde olan Fâtımî gemileri ekonominin gelişmesinde etkili olmuştur.¹⁵⁵²

Mu‘izz, Mısır’ın ele geçirilmesi için donanmadan büyük yardım almıştır. Kaynaklar onun, kara ordusuna eşlik etmesi için Mehdiye’de donanmanın hazırlanması emrini verdiğini, bunun için donanma sorumlusu Hüseyin b. Ya‘kûb’u büyük sandallar yapması için görevlendirdiğini ve Sicilya’nın muhtelif yerlerinden gemi yapımı için kereste temin edildiğini aktarmaktadırlar.¹⁵⁵³ Nüveyrî, kara ordusuna eşlik etmesi için Şînî ve Gurâb adında üç bin büyük savaş gemisinin harekete geçirildiğini belirtmektedir.¹⁵⁵⁴ Bu sayı Fâtımî donanmasının kemiyeti hakkında önemli bir ipucu

¹⁵⁴⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/14; Takkûş, *Veciz İslâm Tarihi*, 289.

¹⁵⁴⁸ Kahire’nin batısında bulunan yerdir. Detaylı bilgi için bk Yâkût. el-Hamevî, *Mu‘cem*, 5/175.

¹⁵⁴⁹ İbnü’t-Tuveyr, *Nüzhetü’l-Mukleteyn*, 96; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/20; Suâd Mâhir, *el-Bahriyyetü fî Misri’l-İslâmiyye ve esâruhâ’l-bâkiye* (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Arabî, 1967), 97. Bazı araştırmacılar bu sayının Mu‘izz’dan sonra 100’e indiğini ifade etmektedirler. Bk. Mâhir, *el-Bahriyyetü fî Misr*, 97; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/269;

¹⁵⁵⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/20; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 171; Marsot, *Mısır Tarihi*, 14.

¹⁵⁵¹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 103; Stanley Lane Poole, *Sîretü’l-Kâhire*, çev. Hasan İbrâhîm Hasan vd. (Kahire: Merkezü’l-Kûmî li’t-terceme, 2011), 129-130.

¹⁵⁵² Cemîl Hânî, *Târîhu’l-Bahriyyeti’l-Misriyye* (Kahire: Matbaatü Dâri’l-Kütübi’l-Misriyye, 1948), 168. Ayrıca bk. David Abulafia, *Büyük Deniz: Akdeniz’de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 302.

¹⁵⁵³ Cevzerî, *Sîret*, 97-98, 119, 121 (İng., 100-101, 129-130, 132); Yazılıtaş, “Mısır’ın Fâtımîler Tarafından Ele Geçirilmesi”, 416.

¹⁵⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/89.

niteliğindedir. Mu‘izz, Mısır’a geldikten sonra sık sık Maks’a giderek filosunu ve orada çalışanları denetlemekteydi.¹⁵⁵⁵

Mu‘izz döneminde Fâtımîler’in Mehdiye’deki filo komutanı Hüseyin b. Ya‘kûb’dur.¹⁵⁵⁶ Bununla birlikte İbn Vesîm et-Trablusî gibi filo komutanlarından,¹⁵⁵⁷ Sâfi¹⁵⁵⁸ ve Ahmed b. Muhammed et-Tallâs¹⁵⁵⁹ gibi deniz işleriyle görevlendirilen isimlerden kaynaklar bahsetmektedir. *Sîret*’te geçen bilgiye göre Mehdiye’de bulunan hizmetlilerden Nusayr es-Sıkıllî ve beytûlmâl sorumlusu Nazîf ve İbn Hassûn’un yanı sıra Mehdiye’deki donanma depolarının sorumlusu Sâfi, filodan sorumlu Hüseyin b. Ya‘kûb ve daha başka birçok görevli Üstâz Cevzer’in hizmetine verilmiştir. Bu isimler Halife Mu‘izz ile direkt irtibat kurmadan Üstâz Cevzer ile yazışmaktaydılar.¹⁵⁶⁰ Bu dönemde gemi ihtiyacı sadece tersanelerden karşılanmamaktaydı. *Sîret*’te geçen bir bilgiye göre Mısır’a nakledilmek üzere kargo/yük ihtiyaçlarını karşılaması için Halife Mu‘izz adına iki gemi Bizans İmparatorluğundan satın alınmıştı. Üstâz Cevzer kendisine ait gemisi telef olduğu için Halife Mu‘izz’dan satın aldığı iki gemiden bir tanesini kendisine vermesini rica etmiş, Mu‘izz de onun bu ricasını kıramamıştır.¹⁵⁶¹

Gemiler için lazım olan kereste ihtiyacı hayatî öneme sahipti.¹⁵⁶² Rivayete göre Üstâz Cevzer, Mehdiye’de yapılan savaş gemilerinin dış kısımlarının kereste eksikliğinden dolayı bitirilemediğini öğrenmiş, ona ait bir depoda bulunan kerestelerin gemilerin yapımı için kullanılmasını efendisine teklif etmişti. Mu‘izz ise Üstâz Cevzer’in deposundaki kerestelerin tüketilmesi yerine Nusayr es-Sıkıllî’nin kereste satın almasını istemiştir.¹⁵⁶³ Yine başka bir mektupta Üstâz Cevzer efendisine Sicilya’dan kendisine keresteler geldiğini ve bunları o sırada ihtiyaç duyulan devletin mühimmat deposuna bırakmak istediğini belirtmiş, Mu‘izz de onun bu hediyesini kabul ettiklerini ifade

¹⁵⁵⁵ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 160-161; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/108; a.mlf, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/139 (İng., 109); Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moëzz”, 1837, 171.

¹⁵⁵⁶ Cevzerî, *Sîret*, 87 (İng., 86).

¹⁵⁵⁷ Cevzerî, *Sîret*, 87 (İng., 86).

¹⁵⁵⁸ Cevzerî, *Sîret*, 102 (İng., 106).

¹⁵⁵⁹ Cevzerî, *Sîret*, 137 (İng., 152). Üstâz Cevzer daha sonra Ahmed’in vefatını Mu‘izz’e haber verdiğinde Mu‘izz üzülmüş ve Üstâz Cevzer’e onun hakkında hizmetlerinden ötürü sitayişle bahseden bir mektup göndermiştir. Bk. Cevzerî, *Sîret*, 115-116 (İng., 125).

¹⁵⁶⁰ Cevzerî, *Sîret*, 85-86 (İng., 83-84); Dâ‘î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 553 (İng., 81-82); Haji, “A Distinguished Slav”, 264.

¹⁵⁶¹ Cevzerî, *Sîret*, 127-128, 136-137 (İng., 140-141, 152); Haji, “A Distinguished Slav”, 266. Halife Mu‘izz ile Üstâz Cevzer arasında buna benzer yaşanan diyaloglar için bk. Cevzerî, *Sîret*, 107-108, 125-126 (İng., 113, 138).

¹⁵⁶² Bramoullé, “La Sicile Dans la Méditerranée”, 30.

¹⁵⁶³ Cevzerî, *Sîret*, 119 (İng., 129-130); Haji, “A Distinguished Slav”, 266; Alibhai, *Through The Eyes of Jūdhar*, 187.

etmiştir.¹⁵⁶⁴ Üstâz Cevzer, gemiler ile yapılan ticaret vb. gibi işlemlerin takibini de hassasiyetle yerine getirmiştir. Bir keresinde Sicilya valisi Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasan b. Alî'ye mektup yazarak gemisindeki yüklerden/kargolardan eksik çıkması durumunda bu eksikliği Mü'minlerin emirinin malından tamamlamasını ve harcadığı meblağı kendisine bildirmesini ve bu kaydın kayıt altına alınacağını belirtmiştir. Ebü'l-Kâsım gemisinin yük/kargo işlemi için 100 dinara ihtiyacı olduğunu belirtmiş, daha sonra bu meblağı Üstâz Cevzer'in vekiline ulaştırmıştır.¹⁵⁶⁵

Donanmaya oldukça önem atfeden Mu'izz'in donanmasında¹⁵⁶⁶ yer alan gemilerin farklı isimleri bulunmaktaydı:

Şînî/Şevânî: Geniş ve uzun bir savaş gemisi olup yüz kırk adet sandal küreği vardı. Kargayı andırdığı için Gurâb olarak da adlandırılırdı.¹⁵⁶⁷

Harrâke/Harârîk: İçerisinde yakıcı nefit taşıyan bir gemi olup düşman gemilerini yakabilmekteydi.¹⁵⁶⁸

Tarîde/Tarâid: Atları taşıyan nakliye gemisi olup kırk at taşımaktaydı.¹⁵⁶⁹

Şalandiyât: Bizans İmparatorluğu gemilerinin örnek alınarak hazırlandığı bir gemi çeşididir. Üst tarafı genişti ve savaşçıları taşımada kullanılmaktaydı. Kürekçiler geminin alt tarafında kürek çekmekteydiler.¹⁵⁷⁰

Musattehât: Büyük savaş gemilerinden olan Musattehât, Şalandiyât'e benzemekteydi ve yaklaşık beş yüz kişilik kapasitesi vardı.¹⁵⁷¹

Batsa: Büyük gemilerden olup birkaç kattan oluşmaktaydı. İçinde kırka kadar yelken kullanılabiliyordu.¹⁵⁷²

¹⁵⁶⁴ Cevzerî, *Sîret*, 121 (İng., 132); Haji, "A Distinguished Slav", 266.

¹⁵⁶⁵ Cevzerî, *Sîret*, 135-136 (İng., 150-151).

¹⁵⁶⁶ Bu dönemde Fâtımî filusunun durumunu aksettiren bilgileri muasır kaynak olan İbn Hânî el-Endelüsî'nin şiirlerinde bulabilmekteyiz. Şiirler için bk. İbn Hânî, *Dîvân*, 98-100; Zâhid 'Alî, *Tebyînü'l-Me'ânî fî şerhi Dîvânî İbn Hânî* (Kahire: Dârü'l-Maarif, 1932), 818; W. Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 78; Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, 104-105.

¹⁵⁶⁷ Ebü'l-Mekârim Es'ad İbn Memmâtî, *Kavânînü'd-Devâvîn*, nşr. Azîze S. Atiyye (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991), 339-340; Dervîş en-Nuhaylî, *Süfünü'l-İslâmiyye* (İskenderiye: Camiatü'l-İskenderiye, 1974), 83-84, 104-105; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 159.

¹⁵⁶⁸ İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 340; Makrîzî, *İti'âzu'l-Hunefâ*, 3/58; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 159.

¹⁵⁶⁹ İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 339; Nuhaylî, *Süfünü'l-İslâmiyye*, 89-92; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 160.

¹⁵⁷⁰ İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 340; Nuhaylî, *Süfünü'l-İslâmiyye*, 78-81; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 160.

¹⁵⁷¹ İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 340; Nuhaylî, *Süfünü'l-İslâmiyye*, 141-143; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 160.

¹⁵⁷² Nuhaylî, *Süfünü'l-İslâmiyye*, 14-17; Çelik, *Fattmiler Döneminde Kahire*, 160.

‘Uşârâ: Nakliye işlerinde kullanılan bir gemi çeşidi olup içerisinde içme suyunun bulunduğu sarnıçlar vardı. Hacmi küçüktü ve daha çok halife ve üst düzey bürokratların kullandığı bir gemi çeşidiydi.¹⁵⁷³

A‘zârî: Erzak ve eşya taşınması için kullanılan bir gemi çeşidiydi.¹⁵⁷⁴

Merkûş: Su nakliyesi için kullanılmaktaydı.¹⁵⁷⁵

¹⁵⁷³ İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 340; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 160.

¹⁵⁷⁴ Nuhaylî, *Süfünü 'l-İslâmiyye*, 95-101; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 160.

¹⁵⁷⁵ İbn Memmâtî, *Kavânîn*, 340; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 161.

3. BÖLÜM: DİNÎ, İLMÎ, EDEBÎ, KÜLTÜREL VE SOSYAL HAYAT

Mu‘izz dönemi askerî ve siyasî açıdan olduğu kadar dinî, ilmî, kültürel ve sosyal açıdan da hareketli bir dönem olmuştur.

3.1. Dinî Hayat

Fâtımîler’in mensup olduğu Şîî İsmâîlî anlayışı benimsemiş olan Müslümanlar, Fâtımî Devleti kuruluncaya kadar daha çok Sünnîler’in yönettiği devletlerde iktidara muhalif olarak yaşadılar. Bu devletin kuruluşuyla birlikte iktidarın sahibi haline geldiler. Hâkimiyetleri altında bulunan topraklarda kendilerinden sayıca daha fazla olan farklı dil ve ırka bağlı Sünnî ve Hâricî anlayışı benimsemiş olan Müslümanları ve aynı zamanda gayri müslimleri yönetmeye başladılar. Onların iktidarlara döneminde kendileri gibi Şîî İsmâîlî anlayışı benimsemiş olan müslümanların dinî ve kültürel anlamda daha rahat bir şekilde yaşamış olduklarını beklemek bir ön kabul olarak yanlış olmayacaktır. Ancak bu hususta Sünnî ve Hâricî anlayışı benimsemiş olan Müslümanların ve gayri müslimlerin Fâtımîler’in iktidarı döneminde nasıl bir tavırla karşı karşıya kaldıkları meselesi ciddiyle araştırılması gereken bir konudur. Bu noktadan hareketle bu kısımda siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda Fâtımî Devletine yükselme devri yaşatan Mu‘izz’in bu konulardaki anlayışı ve uygulamaları ele alınacaktır.

3.1.1. Ezan, Hutbe, Namaz ve Bazı Dinî Uygulamaların İsmâîlî Mezhebine Göre Düzenlenmesi

Mu‘izz’in Mısır’ı ele geçirmesiyle birlikte Fâtımî komutan Cevher es-Sıkkîlî’nin çoğunluğu Sünnî olan halka canları, malları ve inanışları konusunda emân vermiş olduğunu¹⁵⁷⁶ daha önce ifade etmiştik. Bununla birlikte Mısır’da her ne kadar Sünnîler ağırlıklı olsa da, Fâtımîler’in eline geçmesinin ardından bölgede tedricî olarak İsmâîlî mezhebinin uygulamalarının hâkim olmaya başladığını ifade edebiliriz. Ancak Cevher es-Sıkkîlî Mısır’da dinî alandaki değişiklikleri Mısır’ı ele geçirir geçirmez uygulamamıştır. Onun bu uygulamaları hayata geçirmek için belli bir süre beklemesini göz önünde tuttuğumuzda planlı hareket ettiği görülmektedir. Zira bazı dinî uygulamaları hemen tatbik etmeye kalkması halkın tepkisine neden olabilir, neticede

¹⁵⁷⁶ İmâd Sâlih Muhammed, *Hukûku’l-İnsân fî Mısır fî’l-ahdi’l-Fâtımî* (Gazze: İslâmiyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 24-25.

Sünnîler'in ağırlıkta Şiîler'in azınlıkta olduğu bir vasatta yönetimi güç duruma düşürebilirdi. Bundan ötürü ilk etapta dinî alanlarda herhangi bir uygulamaya gidilmeyerek özgürce hareket edilmesine imkân tanınmıştır.¹⁵⁷⁷ Ancak kısa bir süre sonra bu tutumdan vazgeçildiği görülmektedir. İlk olarak 358 yılı Zilkâde ayında (Eylül 969) Cevher es-Sıkkîlî hutbeye “Allâh’ım Muhammed Mustafâ ve Alî el-Mürtezâ’ya, Fâtımatü’z-Zehrâ el-Betûl’e, Peygamberin torunları Hasan ve Hüseyin’e salât et. Zira Allâh onlardan kiri giderdi. Onları temizledi. Allâh’ım Mü’minlerin emirinin babaları olan temiz imamlara da salât et,” ifadelerinin eklenmesini emretmiştir.¹⁵⁷⁸

Cevher es-Sıkkîlî 8 Cemâziyelevvel¹⁵⁷⁹ 359’da (18 Mart 970) Cuma namazı için İbn Tûlûn Cami’ne giderek müezzinlere ezana Şiî âdetince “Hayye alâ hayri’l-amel”¹⁵⁸⁰ ifadesini eklemelerini emretmiştir. Bu uygulama Mısır’da bir ilk olmuştur. Hutbeyi okuyan Abdüssemî‘ b. Ömer el-Abbâsî namazda birinci rekâtta Cuma sûresini ikinci rekâtta Münâfıkûn sûresini ve ardından kunutu okumuş,¹⁵⁸¹ akabinde rükûyu unutarak secdeye gitmişti. Bunun üzerine Cevher es-Sıkkîlî’nin Kazaskeri Alî b. Velîd namazın bâtil olduğunu söylemiş, daha sonra Cuma namazı yerine öğle namazını dört rekât olarak kılmışlardır.¹⁵⁸² Cemâziyelevvel ayının sonunda (Mart-Nisan 970) Ezana “Hayye alâ hayri’l-amel” ifadesinin eklenmesi Atîk Cami ve Mısır’daki diğer Camiler için de geçerli olmuştur.¹⁵⁸³ Dımaşk’ta ise 359 (970) yılında Mu‘izz adına hutbe okutulmuş,¹⁵⁸⁴ ayrıca ezana Mısır’da olduğu gibi “Hayye alâ hayri’l-amel” ifadesi ekletilmiştir.¹⁵⁸⁵ İbn İzârî bu uygulamanın Mu‘izz tarafından 349 (960-961) yılında Mağrib’de devreye sokulduğunu ifade etmektedir. Buna göre Mu‘izz kadısına bütün mescit imamlarına “Hayye alâ hayri’l-amel” ifadesini ezana eklemelerini söylemesini emretmiştir. Ayrıca her sûrenin başında bismelenin açıktan okunması, namazda iki kere selâm verilmesi,

¹⁵⁷⁷ Daftary, *Muhalif İslâm’ın 1400 Yılı*, 210.

¹⁵⁷⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*’, 3/101; a.mlf, *İtti’âzu’l-Hunefâ*’, 1/117 (İng., 83-84). Fâtımîler’in kuruluş sırasında Dâî Ebû Abdullâh eş-Şiî tarafından bu ibarenin Kayrevan’daki hatiplere söylenilmesi emredilmiştir. Bk. Dâ’î İdrîs, *Târihu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyîn*, 138-139.

¹⁵⁷⁹ İbn Hallikân, Rebîülâhîr olarak vermektedir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 1/379.

¹⁵⁸⁰ Fâtımîler’de ilk olarak Dâî Ebû Abdullâh eş-Şiî Kayrevan’da müezzinlere bu ibareyi ezana eklemelerini emretmiştir. Bk. Dâ’î İdrîs, *Târihu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyîn*, 138.

¹⁵⁸¹ Cuma namazında kunut’un okunması hakkında bilgi için bk. Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*’, 1/120-121 (dn. 3).

¹⁵⁸² İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî ‘Ubeyd*, 84-85; Makrîzî, *el-Mukaffâ*’, 3/103.

¹⁵⁸³ Kudâ’î, *Târihu’l-Kudâ’î*, 565; İbn Zâfir, *Ahbâru’d-Düvel*, 23-24; Hüseyinî Râzî, *Târihu Umûmî*, 283a. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 1/379; ; Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 3/991..

¹⁵⁸⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/310; Ebû’l-Fidâ’, *el-Muhtasar*, 2/109; Wüstenfeld, *Geschichte*, 110-111.

¹⁵⁸⁵ Dâ’î İdrîs, *Târihu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyîn*, 700 (İng., 240).

cenaze namazlarında beş tekbir getirilmesi, ikinci namazının geciktirilmemesi, yatsı namazının son rekâtlarının (vitr) erken kılınmaması, kadınların cenaze arkasından ağlamamaları¹⁵⁸⁶ ve âmâ kimselerin cenazenin başında Kur'an okumamaları imamlara emredilen şeylerin arasında yer almıştır.¹⁵⁸⁷

İbnü'l-Hatîb ise eserinde ilginç bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre bazı kimseler Mu'izz'in, müezzine ezanda "ve eşhedü enne Ma'ad Rasûlüllâh" şeklinde okumasını emrettiğini iddia etmişlerdir.¹⁵⁸⁸ Bu rivayetin başka bir kaynakta geçmemesi bir yana Mu'izz'in Peygamberliği kendisinde gördüğünü imâ etmesi makul bir tutum gibi görünmemektedir. Nitekim Zehebî'de geçen bir bilgi bu dönemde kamuoyu önünde bu tarz yüceltmelere prim verilmediğini göstermektedir. Buna göre 360 (970-971) yılında Mısır ele geçirildikten sonra henüz Cevher es-Sıkkî'nin valiliği sırasında çarşıda üzerinde "el-Mu'izz 'Azze ve Celle" yazan bir dokuma bulunmuş, bunun üzerine bu dokumayı imâl ettiğinden şüphe edilen bir dokumacı Cevher es-Sıkkî'nin huzuruna getirilmiştir. Adam bu işi yapanın kendisi olmadığını belirtmesine rağmen asılarak idam edilmiş ve cesedi bir kenara atılmıştır.¹⁵⁸⁹

Mısır'da namazlarda bismelinin açıktan okunmasının emredilmesi,¹⁵⁹⁰ bismelinin her rekâta ve hutbede okunmasının istenilmesi,¹⁵⁹¹ Cuma namazlarında hatibin kunut okuması,¹⁵⁹² fakat "A'lâ" sûresinin okunmasının ve namazdan sonra tekbir getirilmesinin yasaklanması,¹⁵⁹³ cenaze namazlarında ölen kişinin derece/mertebesine göre tekbir alınması¹⁵⁹⁴ ve hutbelerin Abbâsî âdetinin aksine beyaz elbise ile okunması

¹⁵⁸⁶ Bu konuda aktarılan bir rivayete göre Mu'izz ölenlerin arkasından ağıt yakılmasını yasaklamış olmasına rağmen bazı kadınların bu yasağa uymadıklarını öğrenmiş, yasağı tatbikle mükellef olan Kâdî Nu'mân başta olmak üzere diğer memurları bu husustaki gevşekliklerinden ötürü azarlamış, onlara bu işi sıkı tutmalarını söylemiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 534-537. Mu'izz ayrıca Kâdî Nu'mân'ı hükümleri titizlikle uygulaması için teşvik etmiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 537-538.

¹⁵⁸⁷ İbn 'Îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/237.

¹⁵⁸⁸ İbnü'l-Hatîb, *Târihu'l-Mağrib*, 55.

¹⁵⁸⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/165.

¹⁵⁹⁰ Kudâ'î, *Târihu'l-Kudâ'î*, 565; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/310.

¹⁵⁹¹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/103.

¹⁵⁹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/379.

¹⁵⁹³ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/119 (İng., 86).

¹⁵⁹⁴ Rivayete göre Safer 363'te (Kasım 973) Mu'izz'in amcasının oğlu ölmüştü. Cenaze namazını kıldırarak Mu'izz yedi tekbir getirdi. Akabinde başka birisi için kıldırıldığı cenaze namazında beş tekbir getirdi. Makrîzî, Mu'izz'in uygulamasıyla alakalı olarak Alî b. Ebî Tâlib'in kişinin derecesine/mertebesine göre tekbir getirdiğini ifade etmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/146 (İng., 116); Quatremère, "Du Khalife Fâtımite Moëzz", 1837, 189.

yine bu kabil uygulamalardandı.¹⁵⁹⁵ İbn Hallikân'ın bildirdiğine göre Cevher es-Sıkkilî Atîk Cami'nde "Hayye alâ hayri'l-amel" ifadesiyle ezan okunmasına çok sevinmiş, bunu efendisi Mu'izz'e haber vermiştir. Öte yandan Cevher es-Sıkkilî minberde hatibin kendisine dua etmesine ise karşı çıkarak efendilerinin böyle bir uygulaması olmadığını belirtmiştir.¹⁵⁹⁶ Hilâli görme meselesinde de Cevher es-Sıkkilî'nin Şîî uygulamayı hâkim kılma teşebbüsü göze çarpmaktadır. Cevher es-Sıkkilî ve beraberindekiler Şîî uygulamaya göre¹⁵⁹⁷ Ramazan ayında hilâli görmeyi beklemeden oruçlarını tamamlamışlar ve Kahire'de Alî b. Velîd imamlığında bayram namazını kılmışlardır. Ancak Mısırlılar o gün namaz kılmayıp ertesi gün Atîk Cami'nde kılmışlar, hutbelerini Hâşimî sülaleye mensup İbn Zebrec adıyla bilinen birisi okumuştur. Bu sırada Kâdî Ebû Tâhir gökyüzüne bakarak hilâli görmeye çalışmış ancak bir şey görememiştir. Onların bu durumu Cevher es-Sıkkilî'ye haber verilince böyle bir şey yapılmasını hoş görmemiş hatta Kâdî Ebû Tâhir'i tehdit etmiştir.¹⁵⁹⁸

Cevher es-Sıkkilî Mısır'da uygulanmakta olan miras hukukuyla da ilgili bir takım değişiklikler yaparak miras paylaşımının İsmâiliyye mezhebine göre taksim edilmesini kararlaştırmıştır. Buna göre kız çocuğu ile birlikte erkek ve kız kardeşe, amcaya ve dedeye, erkek kardeşin oğluna ve amcaoğluna, ayrıca kız veya erkek olsun çocukla birlikte karı-koca, anne-baba ve babaanne ve anneanne dışında kimseye miras payı verilemeyeceğini son olarak oğlundan miras kalan dışında annenin mirastan pay alamayacağını belirtmiştir. Mısır kadısı Ebû Tâhir, Cevher es-Sıkkilî'ye gelerek Mısır'da eskiden beri kız çocuğuna mirasın yarısının verildiğini, erkek kardeşin ise geri kalanı alabildiğini söylemiş, Cevher es-Sıkkilî ise bunu uygulamayacağını söylemiştir. Ebû Tâhir ısrar edince Cevher es-Sıkkilî bu uygulamayı Hz. Peygamber'in kızı Fâtima'nın düşmanlarının uyguladığını belirtmiş neticede Ebû Tâhir, İsmâilî mezhebinin kuralına göre hareket etmek durumunda kalmıştır.¹⁵⁹⁹ Öte yandan Zehebî eserinde 364 (975) yılı olaylarını aktardığı yerde Râfizî olarak nitelediği Fâtımîler'in

¹⁵⁹⁵ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 684 (İng., 220); İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/33; Quatremère, "Du Khalife Fâtımite Moëzz", 1837, 51. Araştırmacı Takkûş kaynak belirtmeksizin yeşil elbise giydiklerini belirtmektedir. Bk. Takkûş, *Veciz İslâm Tarihi*, 287.

¹⁵⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/379-380; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/103.

¹⁵⁹⁷ Şîî uygulamada hilâli görme gibi bir zorunluluk söz konusu değildir. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/116 (dn. 1), (İng., 83).

¹⁵⁹⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/101; a.mlf, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/116 (İng., 83). Dâ'î İdrîs, Ebû Tâhir'in Cevher es-Sıkkilî'den özür dilediğini ve özrünün kabul edildiğini eklemektedir. Bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 691 (İng., 231).

¹⁵⁹⁹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/103-104; a.mlf, *el-Hitat*, 3/382-383. Ayrıca bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 584.

Mısır, Şam, Mağrib ve Maşrik vilâyetlerinde aşırıya kaçan uygulamalarda bulunduğunu aktararak bir tanesine örnek vermektedir. Buna göre 364 yılı Ramazan ayının başında (Mayıs 975) Halife Mu'izz bir emir çıkararak terâvih namazlarının kılınmasını yasaklamıştır. Ebü'l-Kâsım el-Vâsîfî adında birisi buna tepki gösterince tutuklanmıştır. Daha sonra bulunduğu yerde “es-Salâtü Hayrun mine'n-nevm” şeklinde ezan okumaya başlayınca Mısır'dan gelen emir uyarınca dili kesilmiş ardından beş yüz kırbaça cezalandırıldıktan sonra asılmıştır.¹⁶⁰⁰ Osmanlı dönemi düşünürü Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914) eserinde Mu'izz'in “kahredici pençesi altında ezilen” Mağrib, Mısır ve Bilâdüşşam'da Hz. Ömer zamanında başladığı için terâvih namazının camilerde kılınmamasını emrettiğini aktarmaktadır.¹⁶⁰¹ Makrîzî, terâvih namazının yasaklanması uygulamasının 372 (982-983) yılında Halife Azîz-Billâh döneminde bütün Mısır beldelerine teşmil edildiğini aktarmaktadır.¹⁶⁰² Bu bilgi Fâtımîler'in hâkimiyet altına aldıkları topraklarda terâvih namazını yasaklamış olduklarını göstermektedir.

Görüldüğü üzere Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmesiyle Şîî uygulamalar tedricî olarak uygulanmaya başlamıştır. Elbette komutan Cevher es-Sıkkî bu uygulamaları keyfî olarak gerçekleştirmemiştir. O, bütün bunları efendisi Mu'izz'in direktifleri doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Mu'izz, Mısır'a gitmeden önce Şîî uygulamaların zemin bulmasını sağlayarak bir taraftan Sünnî halkın tepkisini ölçerken; diğer taraftan buradaki koşulları elverişli hale getirmeye çalışmıştır.

3.1.2. Sahabe'ye Karşı Tutum

Halife Mu'izz döneminde Hz. Peygamber'den sonra ilk üç halifeye nasıl bakıldığı ile ilgili kaynaklarda bazı bilgilere rastlamaktayız. Kâdî Nu'mân'ın belirttiğine göre Mu'izz bir sohbetinde lânetli olarak nitelediği Emevî Devletinin kurucusu Muâviye'nin güçlenmesinin sebeplerini sayarken, “Şeyhayn” olarak nitelediği Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve ayrıca Hz. Osmân'ın kendisine karşı gösterdikleri hoşgörünün hilâfeti ele geçirmesinde büyük rolü olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰³ Bu rivayette dikkat çeken önemli

¹⁶⁰⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/259; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/203.

¹⁶⁰¹ Filibeli Ahmed Hilmi Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, çev. Ziya Nur Aksun (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 398, 405.

¹⁶⁰² Makrîzî, *el-Hitat*, 3/384; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/203.

¹⁶⁰³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 121-122.

bir detay Sünnîlerin İslâm tarihinde ilk iki halife için¹⁶⁰⁴ kullanmış oldukları “Şeyhayn” tabirini Mu‘izz’in de kullanmış olmasıdır. Bununla birlikte Mu‘izz’in ilk üç halifeye bakış açısını yansıtan değerli bir rivayete daha sahibiz. Mu‘izz bir gün huzurunda bulunanlara ilk üç halife için onların Hz. Peygamber’in Hz. Alî’ye tevdi ettiği imâmeti gasp ettiklerini, onunla imâmet arasına girdiklerini ve böylece haksız yere ona sahip olduklarını ayrıca Hz. Fâtıma’dan Fedek¹⁶⁰⁵ arazisini aldıklarını ifade etmiştir. Fedek arazisinin alınmasının imâmetin ele geçirilmesinden çok daha ehven bir şey olduğunu, sadece onunla yetinip hilâfeti ele geçirmeselerdi Allâh’ın bunu bağışlamasının söz konusu olacağını ifade etmiştir. Son olarak onların hilâfeti ele geçirmelerindeki maksadın fitne fesat çıkarmak olduğunu söylemiştir.¹⁶⁰⁶

Öte yandan Mu‘izz’in ilk üç halifenin hilâfete gelişleriyle ilgili serdettiği ifadeler Kâdî Nu‘mân tarafından kayıt altına alınmıştır. Mu‘izz, Alî dışındaki ilk üç halifenin göreve gelişleriyle alakalı sahabe arasında bir konsensüs bulunmadığını savunmaktadır. Ona göre Ebû Bekir, Ensâr’dan ve başkalarından birçok kimse kendisine biat etmemesine rağmen seçilmiş, Ömer, yanındakilerin Ebû Bekir’e kendisinden sonra onu halife seçmemesi için yalvarmalarına rağmen başa gelmiş, Osmân ise hakkında sadece öldürülmesi noktasında mutabık kalınmış bir lider olarak seçilmiştir. Buna karşı Alî herkesin mutabık kalmasıyla hilâfet koltuğuna oturmuştur.¹⁶⁰⁷

Mu‘izz bulunduğu ortamlarda ilk üç halifeye dair anekdotlar aktarmaktan da geri kalmamıştır. O, bir mecliste Hz. Ömer ile Hz. Hasan arasında cereyan eden dikkat çekici bir hâdiseyi aktarmıştır. Buna göre bir bedevî Hz. Ömer döneminde mescide gelerek halifeye kendisinin ihramlı iken deve kuşu yumurtalarına denk geldiğini, bunları alıp pişirdiğini ve yediğini itiraf etmiş ve yaptığı işin keffaretini sormuştur. Halife Ömer kendisinin bir bilgisi olmadığını ifade etmiş ve bir bilen yanına gelmesi için onu bekletmiştir. Daha sonra yanına oğlu Hasan ile birlikte Alî çıkagelmiştir. Halife soruyu Hz. Alî’ye sormasını istemiş ancak o da genç oğlu Hasan’a sormasını istemiştir. Adam soruyu cevaplayacak kimsenin bulunmadığını görünce şaşırılmış ve durumdan şikâyet

¹⁶⁰⁴ Mustafa Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/325.

¹⁶⁰⁵ Fedek arazisi hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Algül, “Fedek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/294-295.

¹⁶⁰⁶ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 431. Mu‘izz ayrıca Fedek konusunda kendisine karşı yapılan haksızlıklara Hz. Fâtıma’nın sabır ve tahammül ile karşılık verdiğini söylemektedir. Bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 122.

¹⁶⁰⁷ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 181-182.

etmiştir. Bu sırada sahabeden İbn Mes'ûd adamın yanına gelerek Hasan'a sormasını istemiştir. Adam soruyu Hasan'a yöneltince, Hasan adamın devesinin bulunup bulunmadığını sormuş, adam da devesinin olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Hasan adama birkaç tane deve yavrusu alıp bunları yetişkin hale gelinceye kadar beslemesini ve yavrularından ayırarak onları "hedy"¹⁶⁰⁸ kabilinden vermesini söylemiştir. Adam bunu duyunca Hasan'ın verdiği cevapla kendisini rahatlattığını söylemiştir. Adam daha sonra yolda Halife Ömer ile karşılaşmış, Ömer ona Hasan'ın kendisine verdiği fetvayı sormuştur. Adam, Hasan'ın verdiği fetvayı söyleyince halife ona Hasan'a gidip develerin düşük yapabileceklerini bilip bilmediğini söylemesini istemiştir. Adam Hasan'a soruyu yöneltince Hasan da ona halifeye gidip ihramlı iken yediği yumurtaların da pekâlâ bozuk olabileceklerini söylemesini istemiştir. İbn Mes'ûd Hasan hakkında ona Hz. Süleymân'a davalar hakkında verdiği isabetli kararları verme kabiliyeti verildiğini, ayrıca Hz. Zekeriyâ'ya hikmet hakkında konuşma kabiliyeti verildiği gibi ona da böyle bir kabiliyet verildiğini ifade etmiştir. Yine İbn Mes'ûd eğer böylesi bir fetva verilmeseydi insanların bunu istismar edeceklerini belirtmiştir. Ayrıca rivayette Halife Ömer'in bu hususla ilgili İbn Mes'ûd'a insanların Hasan'ın verdiği bu fetvadan ötürü kendilerine karşı birleştiklerini söylediği aktarılmaktadır. Hasan da bunun üzerine "kendin fetvayı verseydin de bize göndermeseydin", demiştir.¹⁶⁰⁹ Bu rivayette açık bir şekilde Mu'izz'in, Hz. Alî ve oğlu Hasan'ın Halife Hz. Ömer karşısındaki konumunu yükseltme çabası hissedilmektedir.

Diğer taraftan İbn İyâs, Mu'izz'in Cuma günleri minberde Sahabeye sövdüğünü belirtmektedir.¹⁶¹⁰ İbn İyâs'tan başka Mu'izz'in sahabeye sövdüğünü aktaran bir müellife rastlamış değiliz. Kanaatimizce o böyle bir tutum içerisinde olsaydı Râfîzî olduğu için kendisini eleştiren diğer Sünnî müellifler bunu ifade ederlerdi. Ayrıca Mu'izz'in Mısır'a gelmesinin ardından irâd ettiği hutbelere dair ayrıntılı bilgiler veren dönemin muasırı müellif İbn Zûlâk'ın eserinde bu türden bir bilgiye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla İbn İyâs'ın vermiş olduğu bilgiye ihtiyatla yaklaşmakta yarar vardır.

¹⁶⁰⁸ Hac ve Umre yapan kimselerin Harem sınırları içerisinde kestikleri kurbanı verilen isimdir. Bilgi için bk. "Hedy" hakkında bilgi için bk. Salim Ögüt, "Hedy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/156.

¹⁶⁰⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 63-64. İmamiye Şîası müctehidi olan en-Necefî'nin eserinde söz konusu rivayette fetva veren kişi Hz. Alî olarak verilmektedir. Bk. Abdülhüseyn Ahmed el-Emînî en-Necefî, *Kitâbü'l-Ğadîr* (Tahran: Müessesetü kütübî'l-İslâmiyye, 1372), 103-104.

¹⁶¹⁰ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/189.

3.1.3. Gadîr-i Hum

H. Peygamber'in vefatının ardından kısa süre içerisinde Müslümanlar arasında birtakım siyasî ve dinî nedenlerden ötürü birçok problem baş göstermiş, neticede Cemel (36/656),¹⁶¹¹ Sıffin (37/657)¹⁶¹² ve Kerbela (61/680)¹⁶¹³ gibi yaşanan travmatik hâdiselerin ardından Müslümanların gruplara ve mezheplere bölündüğü bir ortam oluşmuştur. Şiîlerin imâmetin H. Alî'nin neslinden devam etmesi gerektiğine dair savundukları argümanlardan bir tanesi olan Gadîr-i Hum¹⁶¹⁴ hâdisesi de söz konusu bölünmüşlük ortamına etki eden âmillerden olmuştur. H. Peygamber'in Gadîr-i Hum denilen yerde H. Alî'yi kendisinden sonra imam/halife tayin ettiğini savunan Şiî doktrin bu olayı geniş rivayetler ile bezemiştir.¹⁶¹⁵ Öte yandan Gadîr-i Hum hâdisesi daha sonraki süreçte salt imâmet argümanı olmakla birlikte, Şiîler'in kutlamış olduğu bir bayrama dönüştürülmüştür. İlk olarak Büveyhîler'in Irak kolu (334-447/945-1055) lideri Mu'izzüddeve 352 (963) yılında Gadîr-i Hum'un yılında Bağdat'ta bayram olarak kutlanmasını emretmiştir.¹⁶¹⁶ Makrîzî'nin belirttiğine göre bu ilk kutlamadan sonra Şiîler bulundukları yerlerde Gadîr-i Hum'u bayram olarak kutlamaya devam etmişlerdir.¹⁶¹⁷

Mu'izz'in 362 (973) yılında Mısır'a gelmesinin ardından burada kutlanılan Gadîr-i Hum'a kayıtsız kalmadığı görülmektedir.¹⁶¹⁸ Rivayete göre 18 Zilhicce 362'de (19 Eylül 973) Gadîr-i Hum gününü kutlamak için Mısırlı ve Mağribliler'den birçok kimsenin bir araya gelerek dua etmeleri Mu'izz'in hoşuna gitmiş ve o vakitten sonra Mısır'da Gadîr-i

¹⁶¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fırlalı - Yusuf Şevki Yavuz, "Cemel Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/320-322.

¹⁶¹² Detaylı bilgi için bk. Fr. Buhl, "Sıffin", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1967), 10/551-554; İsmail Yiğit - İlyas Üzümlü, "Sıffin Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/107-109; Mâcid, *Nüzümü'l-Fâtumîyyîn*, 2/126-128.

¹⁶¹³ Geniş bilgi için bk. Ernst Honigsmann, "Kerbela", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 6/580-582; Mustafa Öz vd., "Kerbela", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/271-275.

¹⁶¹⁴ Geniş bilgi için bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/116-121; Fr. Buhl, "Gadîrülhum", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1948), 4/705-706; Ethem Ruhi Fırlalı, "Gadîr-i Hum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/279-280. Olayın geçtiği Gadîr ile ilgili bk. el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/188.

¹⁶¹⁵ Fırlalı, "Gadîr-i Hum", 13/279.

¹⁶¹⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/116; Fırlalı, "Gadîr-i Hum", 13/280; Çelik, *Fâtumîler Döneminde Kahire*, 222-223.

¹⁶¹⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/116; Çelik, *Fâtumîler Döneminde Kahire*, 222-223.

¹⁶¹⁸ Mu'izz, Mağrib'deyken Kâdî Nu'mân ile Gadîr-i Hum konusunda bazı mülâhazalarda bulunarak bugünün anlam ve önemine temas etmiştir. Bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 327-329.

Hum'un kutlanmasına devam edilmiştir.¹⁶¹⁹ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Mu'izz döneminde Gadîr-i Hum basit törenler icra edilerek kutlanmıştır.¹⁶²⁰ Fakat daha sonra farklı bir boyuta evrilerek şölen havasında kutlanmaya başlamıştır.¹⁶²¹

3.1.4. Âşûrâ Mâtemi

Mısır'ın Fâtımîlerce ele geçirilmesinin ardından Şîîler burada daha özgür hareket imkânı yakalamışlardır. Bunda siyasî erkin kendi mezheplerine mensup olmasının çok büyük etkisi olmuştur. Neticede kendilerini rahat hissettikleri böylesi bir ortamda Şîîler geleneklerini, ananelerini, matemlerini ve kutlamalarını rahat bir şekilde icra edebilmişlerdir. Ancak bu geleneklerin icra edilmesi bazen Şîîler ile Sünnîler'in karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Bu geleneklerden bir tanesi Muharrem'in onuncu günü olan Âşûrâ¹⁶²² günleriydi. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesini anmak ve ona karşı sevgi ve saygılarını göstermek adına Şîîler'in bulundukları her yerde anma programları icra edilmekteydi. Bununla birlikte kaynaklarda Fâtımîler'in Mağrib döneminde Âşûrâ gününü kutladıklarına dair bir kayda rastlamış değiliz. Ancak Kâdî Nu'mân'ın Mu'izz'in Cuma günü hutbede Âşûrâ gününün faziletinden bahsettiğini aktarması¹⁶²³ Fâtımîler'in Mağrib'de kuruldukları andan itibaren bu güne özel bir önem atfettiklerini göstermektedir.

Âşûrâ günü, Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmesinden önce İhşîdîler döneminde Şîîler tarafından kutlanmıştır. Ancak kaynaklarda aktarıldığına göre bu kutlamalar İhşîdî yönetiminin baskısı altında yapılmaya çalışılmıştır. Emir Kâfûr dönemindeki Âşûrâ günlerinde zenci askerler yolda birisini gördüklerinde ona dayısının kim olduğunu sorarlar, bu kişi Muâviye derse ona ikramda bulunurlar ancak susarsa bunu hoş karşılamayarak o kişinin mallarına el koyar, elbiselerini çıkararak teşhir ederlerdi. Hatta Kâfûr, Şîîler'e karşı bu tutumu destekleyici bazı tedbirler alarak Âşûrâ'ya katılanların

¹⁶¹⁹ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ*, 162; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/142 (İng., 112).

¹⁶²⁰ Araştırmacı Nuray Akgül Kahire'de Gadîr-i Hum'un ilk defa 392 (1002) yılında kutlandığını belirtiyorsa da yukarıda ifade ettiğimiz üzere ilk Gadîr-i Hum'un Mu'izz döneminde kutlanmaya başladığı net olan bir durumdur. Bk. Nuray Akgül, *X.-XII. Yüzyıllarda Bağdat ve Kahire'de Dinî Merasimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 81.

¹⁶²¹ Mâcid, *Nüzümü'l-Fâtımiyyîn*, 2/126-127; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 223. Halife Azîz-Billâh'tan itibaren kutlanılan bazı Gadîr-i Hum kutlamaları için bk. Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 205-206; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/117-118.

¹⁶²² Âşûrâ günü hakkında geniş bilgi için bk. A. J. Wensinck, "Âşûrâ", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1950), 1/710-711; Yusuf Şevki Yavuz, "Âşûrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/24-26.

¹⁶²³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 397-398.

bulunduğu çöl kapılarını denetlemek ve insanların denetimden kaçarak dışarı çıkmalarını engellemek maksadıyla görevliler atamak zorunda kalmıştır.¹⁶²⁴ Kâfûr'un Şîîler'e karşı uyguladığı sert politika Âşûrâ günlerinde Şîîler ile idare arasında çatışmalar çıkmasına sebebiyet vermiştir. 350 (961) yılında Şîî taraftarlar Âşûrâ günü Sudan ve Türklerden oluşan Sünnî-İhşîdî askerlerine karşı isyan çıkarmışlardı. 353 (964) yılında ise bir Şîî'nin ağır şartlar altında hapisnede ölmesinin ardından Şîî taraftarlar ile İhşîdî askerleri arasında kavga çıkmıştır.¹⁶²⁵ Bütün bu bilgiler öteden beri Mısır'daki idare tarafından Şîîler'e ait kutlama ve merasimlerde kendilerine engelleme çıkarıldığını göstermektedir. Ancak Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmeden önce Şîîlere karşı takınılan bu menfi tutum, Mu'izz'in Mısır'a gelmesiyle yerini Şîîler açısından özgür bir ortama bırakmış ve bu rahat ortam Sünnîler'den intikam alma fırsatı olarak görülmüştür.

Kaynaklarda Mu'izz'in Mısır'a gelmesinin ardından Âşûrâ günü kutlamalarına dair bazı bilgiler yer almaktadır. Bununla ilgili bir bilgiye göre Muharrem 363'te (Ekim 973) Mısır'da Âşûrâ günü¹⁶²⁶ bütün dükkânların kepenkleri indirilerek çarşı kapatılmış ve insanlar gösterilere katılmışlardır.¹⁶²⁷ Makrîzî, bu Âşûrâ günü ile ilgili bazı ayrıntılar vermektedir. Buna göre Şîîlerden birçok kişi Külsüm bnt. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık ve Hz. Hasan'ın torunlarından Nefise'nin kabrinden dönmekteydiler. Yanlarında Mağribli askerlerden oluşan süvari ve piyade birlikleri onlara eşlik ediyordu. Oradakiler Hz. Hüseyin'in şehadeti için ağıt yakıyorlardı. Daha sonra çarşıdan geçen Şîî bir grup dükkân sahiplerinin kapı kacaklarını kırıp parçaladı ve oradakilere hakaret etmeye başladı. Sünnî halktan bazı kimseler onlara karşı harekete geçti. Ancak Ebû Muhammed Hasan b. Ammâr¹⁶²⁸ iki grubu engellemek için harekete geçti ve bunda başarılı oldu. Onun bu hamlesi Sünnî ve Şîîler arasında büyük olayların çıkmasını engellemiştir. Makrîzî, bu olayı anlatmasının ardından Mu'izz'in Mısır'da bulunmasıyla Şîîlerin güç kazandıklarını belirtmektedir.¹⁶²⁹

¹⁶²⁴ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/146 (İng., 115-116); *el-Hitat*, 3/381; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 84-85.

¹⁶²⁵ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 84; Çelik, *Fâtımîler*, 174.

¹⁶²⁶ Fâtımîler döneminde Âşûrâ gününde yapılan bazı etkinlikler için bk. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, 223-224; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/348-349.

¹⁶²⁷ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 164.

¹⁶²⁸ Müsteşrik, Quatremère onun Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'in evinde yaşadığını belirtmektedir. Bk. Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 188.

¹⁶²⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/145-146 (İng., 115); Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1837, 188.

3.1.5. Diğer Mezhep Mensupları ile İlişkiler

Fâtımîler'in kuruldukları 297 (909) tarihinden Mısır'ı ele geçirdikleri 358 (969) tarihine kadar yaklaşık 60 yıllık dönemde İsmâîlîler Mağrib'de azınlık unsur olmuşlardır. Fâtımîler'in en büyük destekçisi konumunda bulunan Kutâme ve Sanhâce kabileleri İsmâîlî mezhebine mensuplardı. Bununla birlikte devletin karşısında yer alan ve İsmâîlî Şîliğine hiçbir zaman sıcak bakmayan Zenâte kabilesi başta olmak üzere diğer Berberî kabileleri Sünnîlik ve Hâricîliğe mensup olmuşlardır. Bundan dolayı Fâtımîler kurulduğu andan itibaren Zenâte kabilesi başta olmak üzere İsmâîlî Şîliğini benimsemeyip isyan çıkarma eğiliminde bulunan kabileler ile sürekli mücadele halinde olmuş, Mu'izz de bu mücadeleyi kendi döneminde aynen sürdürmüştür. Bununla birlikte Mu'izz döneminde Fâtımîler'in hâkimiyet altına aldıkları Mağrib'de İsmâîlî olmayan tebaaya karşı nasıl yaklaşıldığı noktasında kaynaklarda bazı bilgiler aktarılmaktadır.

Rivayete göre Mağrib'de İbnü'l-Kattâr adlı bir şâir Mu'izz'i övücü mısralar yazarken Sünnî Sehl el-Verrâk adlı bir şâir onu yeren şiirler yazmıştı. Bir gün İbnü'l-Kattâr'a onun mu yoksa Sehl'in mi daha büyük şâir olduğu sorulunca İbnü'l-Kattâr kendisinin Fâtımîler'i övdüğünde, Sehl'in ise onları hicvettiğinde yetenekli olduğunu söylemiştir. Bu söz Mu'izz'in kulağına gittiğinde öfkelenmesine neden olmuştur. Sehl, sözlerinin Mu'izz'e ulaşması ihtimâline binaen paniklemiş, hemen sözüne ve görüşlerine güvenilen Fâtımî muhalifi Mâlikî âlim Ebû İshâk es-Sibâî'nin evine gitmiştir. Ebû İshâk onu evinde misafir ederek paniğinin sebebini öğrenmiş ve Mu'izz hakkındaki hicvedici sözlerini parmakları ile kulaklarını tıkayarak çok gür bir sesle yanında söylemesini istemiştir. Sehl, uzun yer tutan şiirini okuduktan sonra es-Sibâî bunu neden yazdığını sormuş, o da sadece Allâh rızası için yazdığını söylemiştir. Bunun üzerine es-Sibâî dua ederek Allâh'ın ondan razı olmasını, onu kurtarmasını ve her türlü kazadan korumasını temenni etmiştir. Daha sonra Sehl dışarı çıkmış ve Ebü'l-Kâsım el-Fezârî ile karşılaşmıştır. el-Fezârî ona akıbetinin belli olduğunu ve üç saat önce Halife Mu'izz'in kendisine bir onur cübbesi ve bir kese para gönderdiğini belirtmiştir. Sehl, ona belirttiği vakitte es-Sibâî'nin yanında olduğunu söylemiştir. Yine denildiğine göre Halife Mu'izz Sehl'i çağırarak ona kendisini hicvettiği ifadeleri okumasını istemiş, Sehl ise canına dair bir güvence almadıkça okumak istemediğini belirtmiştir. Mu'izz, ona güvence verince hicvedici şiirini okumuş ve halife onu cezalandırmak yerine çeşitli ikramlar ile

taltif etmiştir. Rivayete eserinde yer veren tarihçi Ebû Bekr el-Mâlikî bu olayda Sehl'in Mu'izz tarafından cezalandırılması gereken yerde taltif edilmesini es-Sibâî'nin dularına bağlamaktadır.¹⁶³⁰

Yine Ebû Bekr el-Mâlikî eserinde ilginç bir anekdot daha aktarmaktadır. Buna göre Mu'izz yanında bulunan doktoru Yahudi Mûsâ b. el 'Âzâr bir gün Mâlikî âlim es-Sibâî'yi kastederek kendilerine sövdüğünü söylemiştir. Bu sırada yanında bulunan İbnü'l-İfrençiyeye¹⁶³¹ onun kafasını koparabileceklerini söylemiştir. Mu'izz, onun bu ifadesini duyunca kendisine kızarak susmasını istemiştir. Bu arada Mûsâ, Mu'izz'e es-Sibâî'ye asla güç yetiremeyeceklerini söylemiştir. Mu'izz ona bunun nedenini sorunca es-Sibâî'nin bulunduğu bölgedeki nüfuzu ve halk arasındaki itibarını gözler önüne seren bir olayı anlatmıştır. Buna göre Mûsâ'ya gözleri görmeyen bir kız çocuğu getirilmiş, Mûsâ onu iyileştirme pahasına Mısır'a giderek oradan bazı karışımlar edinmiş ancak yine de kız çocuğunu iyileştirememiştir. Bu sırada yanlarına gelen bir kadın onu es-Sibâî'ye götürmüş, o da kız çocuğuna rukye yaparak görmesini sağlamıştır.¹⁶³² Bu rivayet birçok açıdan abartılı görünmektedir. Zira Mu'izz gibi Mağrib'in genelinde hâkimiyetini ve otoritesini sağlamlaştırmış birisinin halkın teveccühünü kazanmış birisi olsa dahi kendisine sövmesini engelleyememesi makul bir durum gibi görünmemektedir. Öte yandan eserin müellifi Ebû Bekr el-Mâlikî'nin tutucu bir Mâlikî olması eserinde kullanmış olduğu üsluba yansımaktadır. Bununla birlikte rivayet Sünnîler'in Fâtımîler'e bakış açısını göstermesi açısından anlamlıdır.

Diğer bir rivayette ise Mâlikî âlim Ebû İshâk es-Sibâî vefat edince Mu'izz, Kayrevan valisi Aslûc b. Hasan'ı cenazedekileri yatıştırmak üzere göndermişti. Oradakiler Aslûc'u görünce aralarına almışlar ve es-Sibâî'yi kastederek onun Peygamber'in arkadaşı olduğunu ve Muâviye'nin kendisinin ve inananların dayısı olduğunu ısrarla söylemişlerdir. Aslûc, onlardan korktuğu için bu sözleri tasdik etmek zorunda kalmıştı. Öte yandan rivayeti eserinde nakleden Kâdî İyâd, Mu'izz'in es-Sibâî defnedilene kadar endişe içerisinde olduğunu aktarmaktadır.¹⁶³³ Başka bir rivayette es-Sibâî'nin bulunduğu

¹⁶³⁰ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü'n-Nüfûs*, 2/495-499; Quatremère, "Du Khalife Fâtımîte Moëzz", 1836, 416-417.

¹⁶³¹ Makrîzî'nin 364 (974-975) yılında öldüğünü ve Mu'izz'in cenaze namazını kıldırıldığını aktardığı Hasan b. Sa'îd el-İfrençiyeye ile aynı kişi olma ihtimâli yüksek görünmektedir. Ancak kaynaklar onun devlet içerisinde hangi alanda yetkili olduğunu zikretmemektedirler. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/224 (İng., 205).

¹⁶³² Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü'n-Nüfûs*, 2/501-502.

¹⁶³³ Kâdî İyâd, *Tertîbü'l-Medârik*, 6/75. Ayrıca bk. Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü'n-Nüfûs*, 2/489.

yere Slav asıllı Fâtımî bir hizmetli gelmiş ve kendisini sormuştu. es-Sibâî ona niye geldiğini sorunca Mu‘izz’in önde gelen adamlarından Üstâz Cevzer’in rahatsızlandığını ve kendisine dua etmesi için gönderildiğini söyledi. Bunu duyan es-Sibâî; “siz inkâr ediyorsunuz üstelik bir de bizden dua bekliyorsunuz!” demiştir.¹⁶³⁴

Mâlikî âlim Ebû Bekr el-Mâlikî Mu‘izz döneminde Kayrevan’da Sünnî bir müderris olan Ebû Bekr Yahyâ b. el-Halfûn el-Hevârî (ö. 347/958-59)¹⁶³⁵ ile Mu‘izz arasında geçen ilginç bir diyalog aktarmaktadır. Buna göre doğulu bir adam Sünnî olduğunu bildiği Yahyâ’nın ders verdiği yerin önünde onu sinirlendirmek için ilk iki halife Ebû Bekir ve Ömer’e sövdü. Daha sonra bu davranışını bir kez daha tekrarlayan adam, Yahyâ tarafından ele geçirilerek dövüldü. Ona dövdüğü adamın Mu‘izz’in kölelerinden bir tanesi olduğu söylendi. Çok geçmeden Yahyâ’nın kendisi hakkında bir takım yergi ve sövgü ifadelerini kullandığını haber alan Mu‘izz,¹⁶³⁶ onun yakalanarak hapse atılmasını emretti. Yahyâ, hapishanede bir süre kaldıktan sonra yanına Cevher es-Sıkıllî geldi. Daha sonra ikisi birlikte Mu‘izz’in huzuruna çıktılar. Yahyâ, Mu‘izz’in huzuruna çıktığında içinden ona lânet etmeye başladı. Mu‘izz ona kendisine neden hakaret ve küfürler ettiğini sordığında Yahyâ sadece Kur’an’ın söylediklerini tekrar ettiğini ifade etti. Bunun üzerine Mu‘izz bir daha kendileri için yergi ve sövgü ifadelerinde bulunmamasını tembihleyerek ona on dinar verilmesini emretti. Rivayete göre Yahyâ evine gittiğinde Mu‘izz’in kendisine verdiği dinarları bir çantaya koyup Mu‘izz’i kastederek gaspçıların sarayının yıkılmasına yardım etmesi için aldığı parayı Fâtımî karşıtı kimselere dağıtacağını söyledi. Yahyâ öldüğünde parasını koyduğu çanta bir kasanın içinde bulunmuş ve üzerinde; “bu altınlar bana gaspçı (Mu‘izz) tarafından verildi ve bu altınların düşmanlarımızın (Fâtımîler) mescidlerini yıkmaya yardım edecek her askere bir dirhemin dörtte biri kadar dağıtılmasını vasiyet ediyorum,” yazılıydı. Sakladığı para bulunduğu için dokunulmadığı için eksiksizdi.¹⁶³⁷

İfrîkiye’deki Sünnîler’in Fâtımîler’e bakış açısını yansıtan bu rivayet önemlidir. Rivayette Sünnî bir müderrisin temelinde ileri seviyede nefret beslediği Fâtımîler’e

¹⁶³⁴ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbü’l-Medârik*, 6/74-75.

¹⁶³⁵ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü’n-Nüfûs*, 2/425-431.

¹⁶³⁶ Müsteşrik Quatremère, el-Mâlikî’nin Mu‘izz’i küçük düşürmek için Ebû Temîm künyesine nispetle Ebû Zemîm ifadesini yanlış anlayarak Ebû Zemîm’i bölge valisi olarak takdim etmektedir. Öte yandan onun Mu‘izz’i yermek adına “İbn Bâdiye (çöl/bedevî)” ifadesini kullandığı da görülmektedir. Hatta el-Mâlikî, Mu‘izz’in adının geçtiği her yerde “Allâh ona lânet etsin” bedduasını da esirgememektedir. Krş. Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü’n-Nüfûs*, 2/427; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1836, 413.

¹⁶³⁷ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü’n-Nüfûs*, 2/425-429; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1836, 411-416; Haymî, *Nizâmü’ş-Şurta*, 107.

karşı yaklaşımı ele alınmaktadır. Muhtemelen bu durum genelini Mâlikîler'in oluşturduğu Mağrib'in tümü için geçerliydi.¹⁶³⁸ Rivayette en dikkat çekici nokta ise müderris Yahyâ'nın Kur'an'a referansla Mu'izz'e ve davasına küfretme meşruiyetini kendisinde bulunduğunu savunmasıdır. Mu'izz'in böyle bir tavır ortaya koyan müderrise bir daha böyle davranmaması için para vermesi mantıklı bir tutum gibi durmamaktadır. Zira ileride de bahsedileceği üzere Mu'izz'in Mısır'da iken kendileri hakkında bir takım aşağılamalarda bulunan Ebû Bekr İbnü'n-Nablusî'yi çeşitli işkencelerden geçirerek öldürdüğü bilinmektedir.

Yahyâ el-Hevvârî'nin Mu'izz'e nasıl lânet ettiğine dair bir bilgi yine el-Mâlikî'nin eserinde aktarılmaktadır. Buna göre Yahyâ bir grup ile mescitte otururken birden ayağa kalkıp Mansûriye şehri tarafına doğru dönerek yüksek sesle; "Allâh'ım San'ânî emirine lânet et!", Allâh'ım emir Deysânî'ye lânet et!" şeklinde bağırarak, yanındakiler gür ve şiddetli bir şekilde âmin demişlerdir. Daha sonra esasını eline alıp onunla (işaretler yaparak) "İbn Bâdiye (çöl/bedevi oğlu) bu senin kalbin, bu karnın, bu da gözlerindir," demiştir. Bu esnada oldukça terlemiş olan Yahyâ Allâh'a hamd ederek yerine oturduğunda nefes nefese kalmıştı.¹⁶³⁹ Bu rivayet Mağrib'deki Mâlikî âlimlerinin Fâtımî otoritesine karşı duruşlarını göstermesi anlamında kıymetlidir.

Mâlikî âlimler ile Mu'izz arasında geçen mezkûr anekdotların Mâlikî âlimlerin lehine mübalağa içerdiği gözlerden kaçmamaktadır. Ancak rivayetler Mâlikî âlimlerin Fâtımîler'e bakış açısını ortaya koyma noktasında çok kıymetlidir. Buna göre başta Mâlikîler olmak üzere diğer Sünnî ve Hâricilerin Mağrib'de Fâtımî otoritesinden hoşlanmadıklarını, Fâtımîler'e iyi gözle bakmadıklarını ve aleyhlerinde propaganda yaptıklarını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Hatta Fâtımî otoritesinden hoşlanmayan kimselerin Endülüs Emevî Devleti ile irtibat hâlinde olduklarını söylemek mümkündür. Rivayete göre Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem, "Şîcîk devletinin hükümdarı" olarak tanımladığı Mu'izz'e sadece topraklarında yaşayan dört kişiden ötürü gıpta etmekteydi. Bunlar; Ebû'l-Kâsım ibn Uht el-Gassânî el-Mukrîi (ö. 356-57/966-67),¹⁶⁴⁰ şâir İbnü's-

¹⁶³⁸ Ebû Bekr el-Mâlikî ayrıca bazı Mâlikî âlimlerinin Mu'izz'in Kâdıkkudât'ı Nu'mân'a karşı bile ileri gidecek derecede davranışlarda bulunduklarını belirtmektedir. Bilgi için Bk. Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü'n-Nüfûs*, 2/475-477.

¹⁶³⁹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü'n-Nüfûs*, 2/429-430.

¹⁶⁴⁰ Hayatı hakkında bk. 'Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008), 2/173.

Saykal,¹⁶⁴¹ tabîp İbnü'l-Cezzâr (ö. 369/979),¹⁶⁴² İbnü'l-Kıstiliyye el-Mugabbir'di.¹⁶⁴³ Bunlardan ilk ikisi II. Hakem'in yanına vararak Endülüs'te ölmüşler son ikisi Endülüs'e gidememişlerdir.¹⁶⁴⁴ Bu bilgi Mağrib'de bulunan Mâlikî âlimlerin bu dönemde Endülüs'e gitme arzusu içerisinde olduklarını göstermektedir.

Diğer bir rivayete göre Mu'izz, Sünnî bir âlimle imâmet hakkında tartışarak, ona bu hususta birçok delil sunmuş ve adamı sunduğu deliller karşısında ikna etmiştir. Adam Mu'izz ile görüşükten sonra bir süre ortalarda gözükmemiştir. Mu'izz daha sonra onunla karşılaşınca onun kendisine inanmadığını anlamıştır. Mu'izz, ona toplumdaki liderliğini kaybetmemek için kendisine inanmadığını söyleyince adam, "Hâşimoğullarının dillerinden Allâh'a sığınırım" demiştir.¹⁶⁴⁵ Bu bilgi Mu'izz'in aktif olarak Sünnîler ile başta imâmet olmak üzere ihtilâflı konular üzerinde tartıştığını ve onları ikna etmeye çalıştığını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Kaynaklarda Fâtımîler'in Mâlikîler'den bazı kimselere kadılık teklif ettiklerine dair elimizde önemli bir rivayet vardır. Mu'izz'in babası Mansûr, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Ahmed el-İbyânî (ö. 352/963) adında Mâlikî bir âlimi kadı olarak atamak istemiş ancak o bunu reddetmiştir. Mansûr görevi reddettiği için kendisini önce tevkif etmiş ancak daha sonra salıvermiştir. Kâdî İyâd eserinde "kîle" edatıyla bu hâdisenin Mu'izz döneminde olduğunu aktarmaktadır.¹⁶⁴⁶ Bu bilgi Fâtımî halifelerinin Mağrib'de dengeleri gözeterek hareket ettiklerine, yeri geldiğinde kendilerinden olmayan kişilere devlet kadrolarında hak tanıdıklarına işaret etmesi yönüyle önem arz etmektedir.

el-İstibsâr fî acâibi'l-emsâr adlı bir anonim coğrafya kaynağında ise Mu'izz'in Sünnîler'in ağırlıkta yaşadığı Kayrevan şehrinde yapmış olduğu bir aykırı teşebbüsten bahsedilmektedir. Rivayete göre 345 (956) yılında Mu'izz, Kayrevan mescidinin kible yönünü değiştirmeye kalkışmış, bunu duyan halk Mağrib fâtihi Ukbe b. Nâfi''in (ö. 62/682) Kayrevan mescidini inşa ederken yapmış olduğu dua hürmetine Mu'izz'in bu teşebbüsünü boşa çıkaracağını ifade etmişlerdir. Halkın kendi aralarındaki konuşmaları Mu'izz'in kulağına gidince sinirlenmiş ve beş yüz kişilik piyade ve süvariden oluşan orduyu Kayrevan'ın dışında bulunan Ukbe'nin mezarını tahrip etmesi için

¹⁶⁴¹ Hakkında kaynaklarda bir bilgi bulamadık.

¹⁶⁴² Hayatı hakkında bk. Safedî, *el-Vâfi*, 6/132-133; Hasan Doğruyol, "'İbnü'l-Cezzâr Ebû Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/1-3.

¹⁶⁴³ Hakkında kaynaklarda bir bilgi bulamadık.

¹⁶⁴⁴ Bilgi için bk. Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü'n-Nüfûs*, 2/477.

¹⁶⁴⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 365.

¹⁶⁴⁶ Kâdî İyâd, *Tertibü'l-Medârik*, 6/14-15.

görevlendirmiştir. Askerler Ukbe'nin mezarına yaklaşıncı büyük bir kasırğa ile birlikte boynuz şeklinde gök gürültüsü çıkaran bir şimşek karşlarına çıkmıştır. Ölmekten son anda kurtulan askerler emri yerine getiremedikleri için Mu'izz'in kendilerini cezalandıracağından korktuklarından İfrîkiye'nin çöllerine dağılmışlar, nihayet Mu'izz'in ölümünü haber aldıktan sonra geri dönebilmişlerdir.¹⁶⁴⁷ Mu'izz'in Kayrevan'daki mescidin kiblesini değiştirmeye ve Ukbe b. Nâfi''in mezarını tahrip etmeye yönelik bir teşebbüsünün diğer hiçbir kaynak tarafından teyid edilmemiş olması, ayrıca rivayetin “kîle” edatıyla verilmesi ilgili rivayete ihtiyatlı yaklaşmayı gerekli kılmaktadır. Öte yandan Şîi ve Sünnîler'in aynı kibleye yöneldikleri bilinen bir husustur. Dolayısıyla Mu'izz'in böyle bir teşebbüste bulunması uzak bir ihtimâldir.

Bu dönemde diğer mezhep mensupları ile ilişkiler hakkında Kâdî Nu'mân'ın eserinde de bilgi bulmak mümkündür. Onun bildirdiğine göre Halife Mansûr döneminde kendisi İfrîkiye'nin kadısı olarak görevlendirildiğinde vermiş olduğu bazı fetvalar neticesinde Sünnîler'in tepkisini çekmiş ve dolayısıyla onun aleyhinde bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bu durumun canını çok fazla sıktığını belirten Kâdî Nu'mân, veliaht Mu'izz'e mektup yazarak olanları anlatmıştır. Mu'izz cevabî mektubunda kendilerine itaat edenlerin türlü sıkıntılara maruz kalacaklarını ve fakat bunlara karşı sabır ve metanetle karşı koyması gerektiğini tavsiye etmiştir.¹⁶⁴⁸ Diğer bir rivayete göre Kâdî Nu'mân imamların fıkıhıyla ilgili bir kitap telif etmiş, daha sonra bu eseri gözden geçirmesi için efendisi Mu'izz'e takdim etmiştir. Mu'izz, ona kitabı beğendiğini söylemiş ancak eserin içerisinde “câhil eşekler” olarak nitelediği bazı insanlar tarafından farklı yerlere çekilebilecek ve kendilerini onlara karşı zor duruma düşürebilecek ifadelerin olduğunu belirtmiştir. Kuvvetle muhtemel Mu'izz bu ifadeyi İfrîkiye'deki Sünnî ve Hâricîler için kullanmıştır. Zira Mu'izz ileriki satırlarda kendilerinin bu kimselere karşı hidâyete ermeleri için lütufkâr davrandıklarını ifade etmektedir.¹⁶⁴⁹ Mu'izz'in, Sünnî tebaa için bu ifadeyi kullanmış olması mezheplerin birbirlerine olan bakış açısını ortaya koymaktadır. İslâm tarihinde birçok mezhebin kendi ilke ve prensiplerini tek ve vazgeçilmez olarak gördüğü bir vasatta Mu'izz'in bu ifadeleri garip karşılanmamalıdır. Öte yandan Mu'izz, Sünnîleri kastederek imamlardan

¹⁶⁴⁷ *Kitâbü'l-İstibâr*, 114.

¹⁶⁴⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 348-351.

¹⁶⁴⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 396-397.

hadis rivayetinde bulunurken onların sözlerine aykırı, içine yalan karıştırarak dolayısıyla hadisleri tahrif ederek rivayette bulunduklarını örnek vererek açıklamıştır.¹⁶⁵⁰ Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından burada bulunan Sünnî halk ile ilişkilere dair önemli bilgiler aktarılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere Mu'izz, Mısır'a gelmesinin ardından Şîîliği Mısır'da yaymak için bazı adımlar atmıştı. Bunlardan en önemlisi onun Mısır'ın önde gelen zatlarına insanların en hayırlısının Hz. Peygamber'den sonra Mü'minlerin emiri Alî b. Ebî Tâlib olduğunu belirten bir mektup yazılmasını emretmesi bu kabil adımlardandı.¹⁶⁵¹ Atılan bu adım ile Mu'izz Mısır'dakilere Fâtımîler'in artık burada kalıcı olduklarını hissettirme çabası içerisinde olmuştur. Böylece Şîîlik Mısır'dakiler için çekici bir hale gelebilirdi. Ancak bu uygulamaların bazı halk kesiminde hoşnutsuzluğa neden olduğu görülmektedir. Mu'izz'in hutbe irâd ettiği Atîk Cami'nde Sünnîler tarafından Mu'izz'in nesebini ta'n edici ifadelerin bir kâğıt içerisinde bırakılmış olması bu memnuniyetsizliğe örnek olarak gösterilebilir. Kağıtta şu ifadelere yer verilmekteydi:

“Cami'deki minberde aslı astarı olmayan bir neseb dinledik.
Eğer iddianda doğruysan öyleyse dördüncü babandan sonra babanın kim olduğunu söyle?
Hatta bırak nesebiniz gizli kalsın, geniş nesebe sahip olan bize dâhil ol.
Ya da iddianda doğru olmak istiyorsan, Tâi'-Lillâh gibi sen de kendini bize nispet et.”

Başka bir şiirde;

“Zulüm ve baskınıza zannetmeyin ki aptallığımızdan dolayı boyun eğdik.
Sen bize gayb ilmini vermiş olsaydın bize bu yazıyı yazanı söylerdin.”¹⁶⁵²

Kaynaklar bu dönemde Mısır'da Sünnîler ile Şîîler'in karşı karşıya geldiklerine dair bazı rivayetler aktarmaktadırlar. Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'da vali olarak bulunduğu Ramazan 361'de (Haziran-Temmuz 972) şarkı söyleyen yaşlı gözleri görmeyen bir kadın yakalanarak hapsedilmiş, halkın içerisinde bir grup bazı Sahabe adlarını

¹⁶⁵⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 509-510.

¹⁶⁵¹ Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ*, 1/135 (İng., 105); a.mlf, *el-Hitat*, 3/383; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 167; Wüstenfeld, *Geschichte*, 120.

¹⁶⁵² İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 27; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/88-89. İbn Hallikân ve İbn Tağrîberdî, bu şiirlerin Mu'izz döneminde değil oğlu Azîz döneminde Cami'de bulunduğunu ifade etmektedirler. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/373-374; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/1201-121; Muhammed Hammadî, *Bâtuniler ve Karmatiler'in İç Yüzü*, çev. İsmail Hatib Erzen (İstanbul: Sebil Yayinevi, 2004), 37-38.

zikrederek “Muâviye hem Mü’minlerin hem de Alî’nin dayısıdır,” demişlerdir.¹⁶⁵³ Yine Rebîülevvel 362’de ise (Aralık-Ocak 972-973) Muhtesib Süleymân b. ‘İzze bir grup sarrafı ticaretten alıkoyduğu için sarraflar meydanlarda “Muâviye, Alî b. Ebî Tâlib’in dayısıdır” diye naralar atmaya başlamışlardır. Cevher es-Sıkillî bu tutumlarından dolayı Sünnî halkı tehdit etmiştir.¹⁶⁵⁴ Sünnîler’in Muâviye’nin Alî b. Ebî Tâlib’in dayısı olduğunu ifade etmeleri Şiîler ile dalga geçmeye matuf bir davranıştı. Hatırlanacağı üzere daha önce Kâfûr döneminde de Sünnîler Şiîler ile bu şekilde dalga geçmekteydiler.¹⁶⁵⁵

Mısır’ın ele geçirilmesinin ardından başta İhşîdî veziri Ca’fer b. Fazl olmak üzere İhşîdî dönemindeki bazı Sünnî bürokratlardan devlet kademelerinde yararlanılmış olması¹⁶⁵⁶ idarede denge politikasının gözetildiğini göstermesi açısından önemlidir. Cevher es-Sıkillî, Mısır’da bir takım dinî, idarî ve malî görevlere Şiîler ile birlikte Sünnîler’i atayarak onların devlet tecrübelerinden yararlanmışır.¹⁶⁵⁷ Hatta bir rivayete göre Mu’izz Mısır’a gelince Ca’fer b. Fazl’a vezirlik dahi teklif etmiştir.¹⁶⁵⁸ Rivayetlerden Mu’izz’in Mağrib ve Mısır’da genellikle Sünnîler’e karşı mutedil davrandığı görülse de bunun istisnaları yaşanmıştır. Şevvâl 363’te (Haziran-Temmuz 974) Bilâdüşşam’dan Kahire’ye getirilen esirler arasında Ebû Bekr İbnü’n-Nablusî olarak da bilinen fakih ve muhaddis Muhammed b. Ahmed b. Sehl de yer almaktaydı. İbnü’n-Nablusî, Mısır’a getirilmesinin ardından önce Berânîs’te deve üzerinde elleri kolları bağlı bir şekilde teşhir edildi. Bu sırada etrafta bulunan insanlar ona sövmekte ve devenin üzerinde ayaklarından çekiştirmektedirler. Halife Mu’izz, İbnü’n-Nablusî’ye “on okum olsa dokuzunu Mağribliler’e birini Rumlar’a atarım,” diyenin kendisi olup olmadığını

¹⁶⁵³ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/130-131 (İng., 100); a.mlf, *el-Hitat*, 3/382; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 85.

¹⁶⁵⁴ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/132 (İng., 101); a.mlf, *el-Hitat*, 3/382; Hasan, *el-Fâtımiyyûn*, 186; Sâvî, *Mecâ’âtu’l-Mısır*, 183.

¹⁶⁵⁵ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/146 (İng., 115-116).

¹⁶⁵⁶ Araştırmacı Süheyl Takkûş, Mu’izz’in Mısır’da kendi sembol ve ritüellerini açıktan sergilemek isteyen Sünnîler’e karşı saldırgan bir tavır takındığını, onları kendi tarafına çekemediğini gördükten sonra Zımmîler’i kendi tarafına çekmeye çalıştığını ve bu nedenle onlara devletin yüksek kademelerinde görevler verdiğini ifade etmesine rağmen, Sünnîler’e bu dönemde Mısır’da ve hatta Bilâdüşşam’da devlet kademelerinde görevler verildiği net olan bir durumdur. Krş. İbnü’l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 15-17; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/101; Takkûş, *Veciz İslâm Tarihi*, 288.

¹⁶⁵⁷ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/119 (İng., 86).

¹⁶⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, 2/786-787.

sormuş, onun bu sözü ifade ettiğini itiraf etmesi üzerine derisi diri diri soyularak¹⁶⁵⁹ içine saman doldurulmuş ve şehirde asılmıştır.¹⁶⁶⁰

Mu‘izz’in hilâfet döneminde gerçekleştirdiği en acımasız uygulamalardan birisi olarak nitelendirilebilecek bu hâdise ile ilgili özellikle Sünnî âlimler kendisine ağır tenkitler yöneltmişlerdir. Mu‘izz’in o dönemin önde gelen âlimlerinden Ebû Bekr İbnü’n-Nablusî’ye neden böyle bir işkence uyguladığını anlamak güçtür. Zira kendisi hakkında tarih kitaplarında anlatılanlar onun hoşgörüyeye açık ve müsamahakâr olduğu yönündedir. Araştırmacı Adam Mez de anlatılanın kendisi hakkındaki bilinen her şeye tezat teşkil ettiğini ifade etmektedir.¹⁶⁶¹ Ancak İbnü’l-Cevzî’nin eserinde belirttiği birkaç husus belki Mu‘izz’in bu denli vahşet verici bir uygulamaya neden izin verdiğini izah etmeye yardımcı olabilir. İbnü’l-Cevzî, Ebû Bekr İbnü’n-Nablusî’nin Mu‘izz’e onların ümmetin dinini değiştirdiklerini, salih kimseleri öldürdüklerini ve ilahlık nurunun kendilerinde olduğunu iddia ettiklerini söylediğini ifade etmektedir.¹⁶⁶² Muhtemelen Mu‘izz bu ağır ifadeleri duyunca böylesi ağır bir ceza uygulama yoluna gitmiştir. O, bu sert tavrıyla inandıkları ve hizmet ettikleri davaya hiç kimse tarafından hâle getirilmesine müsaade etmeyeceğini net bir şekilde ortaya koymuştur. Zira Mısır ve Bilâdüşşam gibi yeni ele geçirilen ve kâhir ekseriyetini Sünnîler’in teşkil ettiği bir yerde Fâtımî davası aleyhinde yapılacaklara göz yumulması, bu gibi hâdiselerin önüne geçilmesini engelleyebilir ve davanın halk nezdinde itibarını ve inandırıcılığını kaybetmesine neden olabilirdi.

Mu‘izz’in Mısır’a gelmesinin ardından buradaki Alî evlâdından gelenlere karşı yaklaşımı müspet olmuştur. Mu‘izz, başta Şerîf Ebû Ca‘fer Müslim olmak üzere birçok şerifi himâye edici bir yaklaşım sergilemiştir. Onun bu müspet tutumunun neseplerinin Alî b. Ebî Tâlib’de birleştiğini düşünmesinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bazı araştırmacılar Mu‘izz’in Ali evlâdından gelenlere yönelik himâye edici tavrını gerçekçi bulmayarak politika gereği böyle hareket ettiğini ifade etmektedirler. Bunlardan bir tanesi müsteşrik Quatremère’dir. Quatremère, Mu‘izz’in Mısır’a gelmesinin ardından Alî evlâdından olanlara karşı ciddi bir endişe duyduğunu

¹⁶⁵⁹ Adam Mez, deri yüzme cezasının sadece Fâtımîler’de uygulandığını belirtmektedir. Bk. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 419.

¹⁶⁶⁰ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân*, 17/461-462; Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn*, 2/220; ‘Aynî, *İkdü’l-Cümân*, 1/91. İbnü’l-Cevzî ayrıca bir yahudinin kendisini bıçakla yaralayarak öldürdüğünü belirtmektedir. Bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/245.

¹⁶⁶¹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 419.

¹⁶⁶² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/245. Araştırmacı Eyyûb, bu olayda ismi geçen kişinin Ebû Tâhir olduğunu ifade etmektedir. Bk. Eyyûb, *et-Târihu’l-Fâtımî’l-İctimâ’î*, 49.

ifade etmektedir. Ona göre Peygamber'in torunları onun soyundan gelmelerinden ötürü kendilerini ayrıcalıklı hissetmekteydiler. Ancak onlar yabancı ve gaspçı olarak gördükleri ve şanlı kanları nedeniyle yalnızca kendilerine ait olduğunu düşündükleri hilâfete kendilerine meydan okuyarak gelen cesur bir fâtihin (Mu'izz) başarılarını derin bir kıskançlıkla karşılamışlardı. Alî evlâdının kendisine karşı düşmanca tutumlarından habersiz olmayan Mu'izz ise böylesine güçlü bir muhalefeti zorbalıkla yenmeyi düşünmemiş, bilâkis daha ılımlı yollar ile Alî evlâdının muhalefetini etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.

Bir rivayete göre Mu'izz, Alî evlâdından birisinin ailesiyle evlilik yoluyla müttefik olmanın yollarını arayarak bu evliliğin iki tarafın haklarını birleştirmesini, nefretleri susturmasını ve böylece iki taraf arasında rekabete açık kapı bırakmamayı dahi hedeflemiştir. Bunun için Şerîf Ebû Ca'fer Müslim ideal bir kişiydi. Toplum nezdinde itibarlı bir kimse olan Şerîf Müslim, Mu'izz'in nezdinde de seçkin bir rütbeye ve itibara sahipti. Bir gün Halife Mu'izz sarayında ya da Cami minberinde Müslim'in dedesi Tâhir'in adının içerisinde yer aldığı bir kâğıt bulmuştur. Mektupta şu ifadeler yer almaktaydı: “Eğer sen Ebû Tâlib'in ailesinden isen Tâhir'in evlâtlarından bir tanesi ile nikâh bağı kur. Onlar seni bâtın ve zâhirde yeterli görürlerse, karnını başkası ısıran Hüveyze'nin¹⁶⁶³ hilâfına hareket et.”

Rivayete göre Mu'izz bu kâğıdı okuyunca Müslim'in kızlarından birisini oğlu Nizâr Azîz-Billâh ile evlendirmek üzere acele etmiştir. Ancak Müslim kızlarının her birinin başka bir aileden nişanlı olduğunu ifade ederek Mu'izz'in teklifini reddetmiştir. Mu'izz kendisi ile akrabalık bağı kurulmasını fırsat olarak addettiği bu teklife red cevabı verilmesi üzerine çok sinirlenmiş ve Müslim'i tutuklayıp mallarına el koymuştur. Müslim'i o günden sonra bir daha gören olmamıştır. Bir rivayete göre hapisnede öldürülmüş diğer bir rivayete göre Mu'izz'in elinden kaçmanın bir yolunu bulduktan sonra Hicaz çöllerinde ölmüştür.¹⁶⁶⁴ Öteden beri Fâtımîler'in nesebinin Alî b. Ebî Tâlib'e dayanmadığını savunan Quatremère, eserinde verdiği bu rivayetin doğru olduğunu kabul etmiş görünmektedir. Ancak bu rivayet birçok açıdan diğer kaynaklar

¹⁶⁶³ Denildiğine göre burada Hüveyze ile kastedilen, Fâtımîler'in ataları olan Muhammed b. Abdullâh b. Meymûn'un annesidir. Şâir'in buradaki vurgusu ise Mu'izz'in nesebini bir kenara bırakmasına yöneliktir. Bk. Cemâluddîn Ahmed b. Alî İbn Anbe, *Umdetü't-Tâlib fî Ensâbi Âli Ebî Tâlib*, thk. Muhammed Hasan (Necef: Menşûrâtü'l-Matbaati'l-Hayderiyye, 1961), 335.

¹⁶⁶⁴ İbn Anbe, *Umdetü't-Tâlib*, 335; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 184-185. Ayrıca bk. Muhammed b. 'Abdülcebbâr el-'Utbi, *Târîhu'l-Yemînî*, nşr. İhsan Zünûn es-Sâmîrî (Beyrut: Dârü't-Talîa, 2004), 393.

tarafından teyide muhtaçtır. Zira başta Makrîzî olmak üzere birçok tarihçi Mu‘izz’in Şerîf Ebû Ca‘fer Müslim ile iyi ilişkilerine kaynaklarda yer vermektedir. Müslim’in bu şekilde öldüğüne dair diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamış değiliz. Ayrıca Mu‘izz’in sarayında ya da Cami minberinde bulunduğu bir yazıdan hareketle Müslim ile akrabalık bağı kurmayı düşünmesi akla uygun bir durum gibi durmamaktadır.

Mu‘izz’in İsmâilî olmayan tebaaya karşı yaklaşımını ele aldığımız bu başlık altında şunu ifade edebiliriz ki bu dönemde Mağrib ve Mısır’da İsmâilî olmayan kesime genel itibarıyla toleranslı davranılmıştır. Özellikle Mağrib’de Mâlikî ulemanın Fâtımîler’e karşı ciddi bir kin ve nefretle bakmasına mukabil mevcut otorite bu duruma baskı ve zulümle karşılık vermemiş görünmektedir. Bununla birlikte Mısır ele geçirildikten sonra İsmâilî mezhebinin burada hızlı bir şekilde kök salmasının arzu edilmesi dolayısıyla bir takım ritüel ve uygulamaların kısa bir süre sonra hayata geçtiğine yukarıdaki pasajlarda tanıklık etmiştik. Pek tabi olarak bu durum başta Sünnî âlimler olmak üzere halk arasında Fâtımîler’e karşı antipati duyulmasına neden olmuştur. Ancak bununla birlikte Mısır’da katı mezhebî kaidelerin uygulanmadığı, istisnaların dışında dileyenin arzu ettiği şekilde mezhebini tatbik etmesinin önü açık tutulmuştur.

Araştırmacı Afaf Marsot Mu‘izz’in Mısır’ı ele geçirmesiyle birlikte buradaki Sünnî âlimlerin durumlarına dair önemli mülâhazalarda bulunmaktadır:

“Nüfusun, Sünnî dünyasının geri kalanından tecrit edildiklerini en çok hisseden kesimi, dinsel meseleler ile ilgilenen kesim yani ulemâ idi. (Onlar) Fâtımî hükümlerinin Mısır’daki iki yüzyılı boyunca entelektüel ve doktriner olarak İslâm’ın ana düşünce akımından tecrit edildiler. Bu tecrit, onların kendi çizgilerini geliştirmelerine ve ana akım Müslümanlarınkinden farklılaşan düşünce süreçlerini edinmelerine olanak verdi. Yalnız Sünnî düşüncesinden tecrit olmakla kalmadılar, aynı zamanda İsmâilî ulemâ ile yüz yüze geldiler ve her ne kadar kendi düşüncelerine hiçbir kısıt konulmasa da, sahip oldukları dinsel inancın farklı bir yorumu ve farklı bir entelektüel gelenekle yüzleşmek zorunda kaldılar.”¹⁶⁶⁵

Mezhebî bir takım saikleri ön planda tutan bazı araştırmacılar ise Mu‘izz’in, özellikle Mısır döneminde Sünnî âlimlere yaklaşımı dolayısıyla onu ölçüyü göz önünde bulundurmadan eleştirmişlerdir. Bu araştırmacılardan olan Muhammed el-Abde eserinde “el-Ubeydiyyûn” adıyla açtığı başlık altında bazı Mısırlı müelliflerin,

¹⁶⁶⁵ Marsot, *Mısır Tarihi*, 13-14.

eserlerinde Fâtımîler'in yaptıkları olumlu işleri anlatmalarını eleştirmekte ve şu ifadelere yer vermektedir:

“Ubeydîler'in tarihini okuyanlar ancak bu devletin siyasî tarihi hakkında yazılanları bilirler. “Filan öldü, arkasından falan geldi. Bu devlet ilme değer verdi ve onun yayılmasını sağladı, vs.” İlimden kasıt felsefe kitaplarının yayılmasından başkası değildir. Ancak hiç kimse -(Sünnî) âlimlerin hayatlarını tercüme edenler hâriç- bu zâlimlerin (Fâtımîler) Sünnî âlimlere nasıl saldırgan tavır takındıklarından bahsetmiyor. İslâm tarihi hakkında eser yazan bazı kimseler Ma'âd b. İsmâil'in (Mu'izz-Lidînillâh) tarihin gördüğü en büyük kahramanlardan birisi olduğunu söylüyorlar. Zira o, Kahire'yi kurdu, Ezher'i inşa etti ve Kahire şehrinde yaptıkları da cabası. Ancak o, komutanı Cevher'e Mısır halkının mezheplerinde özgürce davranmalarını temin etme noktasında söz vermiş olmasına rağmen, ordu Mısır'a girip idareyi ele aldıktan ve kendisi de Mısır'a geldikten sonra bu sözünü tutmadı. Aksine Mısırlılar'ı Şîleştirme politikasını ciddiyle uyguladı. Üstelik bu zâlim adam, Ebû Bekr İbü'n-Nablusî gibi bir âlimi ortadan kaldırdı...”¹⁶⁶⁶

Hemen ifade edelim ki tarihî bir takım olayları mezhebî ön yargılar ile okuma, tarihin anlaşılmasında son derece problematik bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımı gösteren araştırmacılar İslâm tarihinin bir bütün olarak okunması gerektiğini göz ardı etmekte, mezhepler arası çatışmaları, geçmişte yaşanan olayların öznesi haline getirmeye çalışmaktadırlar. Neticede bu tutum “öteki” olarak kodlanan kişi veya toplulukların yaptıkları olumlu işleri görmezden gelme ve yaşananları saldırgan bir tavır ile okuma refleksini ortaya çıkarmaktadır. Şu kadarı var ki tarihte yer alan aktörler olumlu işler yaptıkları gibi olumsuz işler de yapmışlardır. Araştırmacıya düşen ise herhangi bir kaygı gözetmeksizin olanı olduğu gibi anlatıp bunlar üzerinden değerlendirmeleri ortaya koymaktır. Bazı araştırmacılar her ne kadar küçümser gözle baksalar da Fâtımî halifelerinin en önde gelenlerinden olan Mu'izz, özellikle Mısır'ı ele geçirdikten sonra Kahire gibi günümüzde hâlâ önemini koruyan şehrin temellerini atmış, İslâm dünyasında yıllar boyunca ehemmiyetini devam ettiren Ezher Câmî'ni inşa etmiştir. Ayrıca o ileride de bahsedeceğimiz üzere döneminde pozitif bilimlerden felsefe, mantık, astronomi, astroloji, tıp, eczacılık gibi ilimleri himâye ederek desteklemiştir. Sadece bu

¹⁶⁶⁶ Muhammed el-'Abde, *Eyü'dü't-Târîhu Neşuhu* (Riyad: Dârü'r-Risâleti'l-Beyân, 1999), 51-52; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 77-78.

yönüyle bile o, bütün mezhebî kaygılardan uzak bir şekilde İslâm tarihine önemli derecede katkı sunmuş bir yönetici olmayı başarmıştır.

3.1.6. Gayri Müslimler İle İlişkiler

Mu‘izz’in yönetimi altında bulunan ehl-i kitap ile olan ilişkisi dikkat çekmektedir. Onun ehl-i kitaba genel itibarıyla iyi davrandığı, farklı dinden olmalarına rağmen onları yanında ve bürokraside görevlendirdiği rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bu onun dinî alanda radikal davranmadığını göstermesinin yanında kendi dininden olmasa dahi işi bilene görevi teslim ettiğini gözler önüne sermesi açısından önem arz etmektedir. Bu anlamda her ne kadar sonradan Müslüman olmuşsa da aslen Yahudi olan İbn Killis’i himâyesi altına alarak Mısır’da divanlar dâhil birçok görevin sorumluluğunu ona vermiş olması¹⁶⁶⁷ dikkate değerdir. Mu‘izz’in doktoru olan Yahudi Mûsâ b. el-‘Âzâr¹⁶⁶⁸ ise babası Mansûr döneminde Fâtımî sarayında hizmete başlamıştı.¹⁶⁶⁹ Mûsâ b. el-‘Âzâr, Mu‘izz için birçok defa çeşitli ilaçlar ve hint hurması gibi karışımlar hazırlayarak efendisine takdim etmiş, Mu‘izz bu karışımlardan fayda görmüştür.¹⁶⁷⁰ Doktorluk görevini Mu‘izz’in ölümüne dek sürdüren Mûsâ b. el-‘Âzâr sadece efendisi için değil onun yakın adamlarına da yakalandıkları hastalıklara karşı çeşitli ilaçlar hazırlamıştır. Üstâz Cevzer’in yakalandığı bir hastalığa karşı Mûsâ b. el-‘Âzâr onun için bir macun hazırlamıştır.¹⁶⁷¹ Daha sonraki süreçte Mu‘izz’e danışmanlık da yapan¹⁶⁷² Mûsâ b. el-‘Âzâr’ın efendisi için yazmış olduğu bir kitaptan kaynaklarda söz edilir. *el-Kitâbü’l-Mu‘izzî li’t-tabîh* olarak bilinen bu eser adından da anlaşılacağı üzere Mu‘izz’in

¹⁶⁶⁷ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 163.

¹⁶⁶⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. ‘Alî b. Yûsuf İbnü’l-Kıftî, *İhbârü’l-‘Ulemâ’ bi-ahbâri’l-hükemâ’*, thk. İbrâhim Şemseddîn (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2005), 240; Ahmed b. el-Kâsım İbn Ebî Usaybi‘a, *Uyûnü’l-Enbâ’ fî tabakâti’l-etubbâ’*, nşr. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dârü’l-Mektebeti’l-Hayât, 1965), 544; Beşîr Ramazan et-Telîsî, *el-İtticâhâtü’s-Sekâfiyye fî bilâdi’l-ğarbi’l-İslâmî* (Beyrut: Dârü’l-Medâri’l-İslâmî, 2003), 509-512. Bazı araştırmacılar Mûsâ’nın Mu‘izz’in yanında müneccimlik de yaptığını belirtmektedirler. Ancak kaynaklarda bu hususu teyid edecek bir bilgiye rastlamış değiliz. Bk. Nuh Arslantaş, *Mısır’da Türkler, Araplar ve Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 41 (dn. 87).

¹⁶⁶⁹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/149.

¹⁶⁷⁰ İbnü’l-Kıftî, *İhbârü’l-‘Ulemâ’*, 240.

¹⁶⁷¹ Cevzerî, *Sîret*, 108, 111-112 (İng., 114-115, 119). Ayrıca bk. Bernard Lewis, “Paltiel: A Note”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30/1 (1967), 180; Haji, “A Distinguished Slav”, 26. Araştırmacılar Nuh Arslantaş ve Firdevs Yıldız Üstâz Cevzer’i Mısır’ı ele geçiren Cevher es-Sıkkî ile karıştırmış görünmektedirler. Bk. Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 348; Yıldız, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bir Yahudi Hekim*, 28.

¹⁶⁷² Arslantaş, *Mısır’da Türkler*, 41-42; Yıldız, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bir Yahudi*, 28.

mutfağına dair yazılmıştır.¹⁶⁷³ Ayrıca onun Mu‘izz döneminde yazmış olduğu *Makâle fi's-su'âl* ve *Kitâbü'l-Akrâbâzîn* adlı kitaplarından kaynaklarda bahsedilmektedir.¹⁶⁷⁴ Mûsâ b. el-Âzâr'ın oğlu İshâk da¹⁶⁷⁵ doktor olmasının yanında Mu‘izz'in değer verdiği bir kimseydi. Devletin birçok işi ile ilgilenmesinin yanında Mu‘izz'in kendisiyle alakalı olan işleri de yürütmekle görevliydi. 363 (973) yılında öldüğünde Mu‘izz onun ölümüne çok üzülmüştü.¹⁶⁷⁶ Onun yerine kardeşi İsmâil b. Mûsâ ve oğlu Ya'kûb b. İshâk'ı göreve getirmişti.¹⁶⁷⁷ İsmâil b. Mûsâ'nın ayrıca devlet kademesinde çalışıp çalışmadığına dair hakkında bilgi aktarılmayan ve daha sonra Müslüman olan Avnullâh b. Mûsâ adında bir kardeşi de vardı.¹⁶⁷⁸

Mu‘izz'in Mağrib'de bulunduğu esnada önceden Müslümanken daha sonra Hristiyan olan nakış işiyle uğraşan hizmetlilere nasıl davrandığına dair elimizde kıymetli bir bilgi vardır. Buna göre Üstâz Cevzer efendisi Mu‘izz'e yazdığı mektupta nakışçı hizmetlilerin İslâm'dan Hristiyanlığa geçtiklerini belirterek haklarında yapılması gerekeni sormuştu. Mu‘izz, Üstâz Cevzer'e yazmış olduğu mektupta yardımcısı Nusayr es-Sıkkilî'ye mürtedleri tutuklamasını, hapse atmasını, dövmesini ve hakkaniyetli bir şekilde davranmasını söylemiştir. Ayrıca mektubunda İslâm'a dönmeleri durumunda buna şahitlik etmelerini ve onları serbest bırakmalarını fakat Hristiyanlığa bağlı kalmaları durumunda onları farklı günlerde defalarca uyarmalarını söylemiştir. Bütün bunlara rağmen kararlarını değiştirmezlerse hapisneden çıkarılarak halkın gözü önünde herkese ibret olması için parça parça edilmelerini emretmiştir. Bununla birlikte kendilerinin üç defa uyarılması ve bu uyarılar karşısında ısrar etmeleri durumunda cezalarının bu şekilde olacağını onlara haber vermelerini söylemiştir.¹⁶⁷⁹ Mezkûr rivayette cezanın tatbik edilip edilmediği ifade edilmemektedir.

Mu‘izz özellikle Mısır'a geldikten sonra buradaki Kıptî Hristiyanlara çok iyi davranmıştır. Sosyal hayatta aktif bir şekilde bulunmalarına ve devlet kademelerinde

¹⁶⁷³ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545; Eyyûb, *et-Târihu'l-Fâtımî'l-İctimâ'î*, 178.

¹⁶⁷⁴ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545; Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*, 341, 349.

¹⁶⁷⁵ Hayatı hakkında bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 2/57.

¹⁶⁷⁶ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 2/57.

¹⁶⁷⁷ Makrîzî, sadece İsmâil b. Mûsâ'nın görevlendirildiğini aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/146 (İng., 116).

¹⁶⁷⁸ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 2/57.

¹⁶⁷⁹ Cevzerî, *Sîret*, 126 (İng., 139). İsmâilî hukukunda mürtedlere uygulanan hükümler hakkında geniş bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *De'â'imü'l-İslâm*, 2/479-481. Mu‘izz'in Mağrib'de bulunduğu sırada manastırda kendisini ibadete veren Ebü'l-Fazl el-Gadâmesî (ö. 349/960) adlı Hristiyan ile yaşadığı bir anekdot hakkında ayrıca bk. Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü'n-Nüfûs*, 2/446.

çalışmalarına müsaade etmiştir. Önceden divanlarda çalışan Kıptî kâtipler onun döneminde görevlerine devam etmişlerdir. Zira bu dönemde Kıptîler'in sorumlulukları altında birçok devlet işi vardı.¹⁶⁸⁰ Dolayısıyla onlardan vazgeçmek devlet işlerinin lâıykıyla yerine getirilmesini engelleyebilirdi. Mu'izz bilhassa Hristiyan din adamları ile iyi geçinmiş, onların isteklerini dikkate almış ve elinden geldiğince onlara yardımcı olmaya çalışmıştır. Bunlardan bir tanesi olan Mısır'daki Hristiyanların lideri konumunda bulunan İbrâhîm b. Zür'a olarak bilinen Patrik Efrehâm'a Mu'izz çok değer vermiştir. Onu birçok kez yanında bulundurup görüşlerine başvurur ve Mısır'daki Hristiyanlar hakkında bilgi alırdı.¹⁶⁸¹

Mu'izz, Mısır'da Hristiyan din adamlarının da dâhil olduğu münazara organizasyonlarının yapılmasına da imkân tanımıştır. Piskopos Sâvîrus'un eserinde verdiği bir bilgiye göre Mu'izz'in doktoru olan Mûsâ b. el-Âzâr bir gün Patrik Efrehâm'ın Mu'izz nezdindeki itibarını kıskanmış ve Mu'izz'e huzurunda Patrik ile münazarada bulunmak istediğini, böylece münazarada Mu'izz'in dinini kendisi için üstün çıkartacağını ifade etmiştir. Ancak Mu'izz Mûsâ el-Âzâr'ın teklifini kabul etmemiş ve ikisini karşı karşıya getirmemiştir. Bununla birlikte Mu'izz, Patrik Efrehâm'ın evlâtlarından/adamlarından birisi ile münazara etmesine müsaade etmiştir. Eğer bu bilgi doğruysa Mu'izz, Patrik Efrehâm karşısında Mûsâ b. el-Âzâr'a şans tanımadığı için bu şekilde davranmış görünmektedir. Daha sonra münazara için bir araya gelecekleri günü kararlaştırmışlardır. Birçok Hristiyan din adamının hazır bulunduğu mecliste Mûsâ b. el-Âzâr'ın karşısında münazara yapacak kişi önceden kâtip olup daha sonra piskoposluk mevkine terfi eden Sâvîrus¹⁶⁸² olmuştur. Halife Mu'izz, oturumu başlatıp Patrik Efrehâm'a söz vermiştir. Sâvîrus, Mu'izz'e Yahudi bir adamın Mü'minlerin emirinin huzurunda konuşmasının caiz olmadığını söylemiştir. Bu sözleri duyan Mûsâ b. el-Âzâr Sâvîrus'a kendisini ayıpladığını söylemiştir. Bunun üzerine piskopos hak ortaya çıktığında Mu'izz'in öfkelenip öfkelenmeyeceğini sormuş, Mu'izz ise münazarada öfkelenmenin doğru olmayacağını bilâkis münazara yapan kişilerin yanlarında bulunan hüccetlerini diledikleri gibi ortaya koyabileceklerini ve

¹⁶⁸⁰ Mâcid, *Zuhûrû'l-Hilâfeti'l-Fâtımiyye*, 244; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 126.

¹⁶⁸¹ Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 91, 92.

¹⁶⁸² Eserinde kendisini üçüncü tekil şahıs olarak ifade eden Sâvîrus, kendisini Allâh'ın nimet ve kuvvet verdiği, Arapçayı iyi bilen ve bu dilde birçok eser telif eden, Mu'izz'in emriyle huzurunda gerçekleşen münazaralarda birçok Müslüman âlimi yenen birisi olarak prezente etmektedir. Bk. Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 92. Sâvîrus'un Patrik Efrehâm'ın yanında nasıl sivrildiğini anlatan bir anekdot için ayrıca bk. Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 93.

bundan ötürü yadırganmayacaklarını ifade etmiştir. Mu‘izz’in bu ifadesi hür fikirli kimselerin görüşlerini rahatça ifade etmelerini savunduğunu gösteren önemli bir detaydır.

Piskopos Sâvîrus, Mu‘izz’den garantiyi aldıktan sonra Mûsâ b. el-‘Âzâr’a Allâh’ın nezdinde itibarı yüksek bir Peygamber olan İşayâ Peygamber’in Yahudiler’in cahil olduğunu belirttiğini, onun ilk kitabında Allâh’tan naklen öküz ve eşeğin dahi kendi gücü ve otoritesini bildiğini/tanıdığını ancak İsrâîl’in¹⁶⁸³ bunu bilemediğini/idrak edemediğini ifade ettiğini söylemiştir. Mu‘izz, Mûsâ b. el-‘Âzâr’a bunun doğru olup olmadığını sormuş, Mûsâ da bu ifadenin kitapta yazılı olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Piskopos Sâvîrus, hayvanların bile kendilerinden daha akıllı olduğunu ayrıca Allâh’ın kendilerini cehaletle vasıflandırdığı bir topluma mensup kimseyle Mü’minlerin emirinin önünde münazara etmesinin caiz olmadığını ifade etmiştir. Piskopos Sâvîrus’un bu sözü Mu‘izz’in hoşuna gitmiş ve ardından huzurunda bulunanlara dağılmalarını söylemiştir. Piskopos Sâvîrus’un belirttiğine göre bu münazaradan sonra Yahudi ve Hristiyan âlimler arasında düşmanlık meydana gelmiştir.¹⁶⁸⁴

İbn Killis, yakın arkadaşı ve ırkdaşı Mûsâ b. el-‘Âzâr’ın Mu‘izz önünde düştüğü aciz durumdan ötürü Patrik Efrehâm’dan intikam almak için fırsat kollamıştır. Bir gün Mu‘izz’e Hristiyanlar’ın kitabı İncil’de hardal tanesi kadar iman olan bir insanın dağa hareket etmesini söylemesi durumunda bunun gerçekleşeceğinin yer aldığını söylemiştir. Mu‘izz, Hristiyanların bunu yapıp yapamayacaklarını anlamak için Patrik Efrehâm’i çağırmış, ona kitaplarında bu ifadenin geçip geçmediğini sormuş, o da geçtiğini söylemiştir. Bunun üzerine Mu‘izz, Efrehâm’a Hristiyanlar’dan bir tanesini getirtip bu ifadeyi tahakkuk ettirmesini istemiş, yapamamaları durumunda onu kılıçla tehdit etmiştir. Birkaç gün sonra Patrik Efrehâm Mu‘izz ve önde gelen devlet adamlarının dağa çıkmalarını istemiştir. Bu sırada patriğin yanında bulunan bir Hristiyan adam ve beraberindekiler birçok defa “Ya Rabbi merhamet et” diye bağırılmışlar ve adam ile birlikte orada bulunan herkes üç defa secde etmiştir. Akabinde adam her yüzünü kaldırıp istavroz işareti yaptığında dağ havaya kalkmış, secde ettiğinde ise dağ yerine oturmuştur. Bunu gören Mu‘izz ve yanındakiler büyük korkuya

¹⁶⁸³ Buradaki İsrâîl ifadesinden kasıt İsrâîloğulları olmalıdır.

¹⁶⁸⁴ Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 93-94. Ayrıca bk. Quatremère, “Du Khalife Fâtımite Moëzz”, 1837, 190; Wüstenfeld, *Geschichte*, 131.

kapılmışlardır. Mu‘izz Patrik Efrehâm’a bunun yeterli olduğunu böylece dinlerinin doğru bir din olduğuna inandığını söylemiştir.¹⁶⁸⁵

Rivayetin devamında Mu‘izz’in gördükleri karşısında çok etkilendiği ve Patrik Efrehâm’ı çağırarak ona kendisinden ne isterse yerine getirileceğini söylediği aktarılmaktadır. Patrik Efrehâm kendisine Allâh’ın devletlerini daim etmesini, düşmanlarına karşı zafer nasip etmesini dilediklerini söylemiştir. Fakat Mu‘izz bu hususta ısrarcı olmuş ve muhakkak bir istekte bulunmalarını istemiştir. Patrik Efrehâm bu ısrara dayanamayarak Fustât’ta daha önce yapmak istedikleri fakat izin alamadıkları bakıma muhtaç hale gelmiş Ebû Merkûre kilisesinin yeniden yapılmasını istediğini belirtmiştir. Bununla birlikte Kasru’ş-Şem’de bulunan Muallaka kilisesinin büyük ölçüde yıkılmış duvarlarını da yapmaları için ricada bulunmuştur. Mu‘izz sadece bu yapıların tamiratına izin veren bir belge vermekle yetinmemiş ayrıca beytûlmâl’den bu iş için gerekli fonların sağlanması talimatını da vermiştir. Patrik Efrehâm Mu‘izz’in yaklaşımına karşı teşekkür ederek izin belgesini almış fakat parayı iade etmiştir. İlgili belge Ebû Merkûre kilisesinin önünde okunduğunda orada bulunan tüccarlar ve halkın içerisinde olan bazı kimseler toplanarak katledilseler dahi kilisenin yaptırılmasına müsaade etmeyeceklerini söylediler. Patrik Efrehâm bu haberi hemen halifeye iletti. Mu‘izz bu duruma çok öfkeleni ve hemen atına binerek askerleriyle halkın toplandığı yere gitti. Hızlı bir şekilde binanın temellerinin kazılmasını emretti. Bunun üzerine çok sayıda inşaatçı ile birlikte birçok yerden taş getirildi. Çalışmalar devam ederken hiç kimse tek kelime dahi söyleyemeye cesaret edemedi. Ancak orada bulunan bir mescitte tüccarlara namaz kıldıran bir şeyh bu duruma itiraz etti. Halkı galeyana getiren şeyh kilisenin inşa edilmesine müsaade etmeyeceğini söyledi. Onun bu hareketinden haberdar olan Mu‘izz adama taş atılarak öldürülmesini ve cesedinin kilisenin temellerine gömülmesini emretti. Patrik Efrehâm hemen Mu‘izz’in ayaklarına kapanarak adamın affedilmesini istedi ve böylece ölmesini engelledi. Daha sonra inşaat çalışmaları tamamlandı. Patrik Efrehâm, Muallaka kilisesinin onarım işlerini de herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan tamamlamıştır. Ayrıca kısmen harap olan İskenderiye kiliseleri de büyük meblağlarda paralar harcanarak bu süreçte tamamen onarılmıştır.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁸⁵ Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 94-96.

¹⁶⁸⁶ Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 96-97; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moêzz”, 1837, 191-192; Wüstenfeld, *Geschichte*, 131-132; Lev, “The Fâtîmîd Conquest of Egypt”, 327. Makrîzî, Kasru’ş-Şem’de bulunan kilisenin 365 (975) yılında tamir edildiğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/225 (İng., 206).

Piskopos Sâvîrus'un eserinde vermiş olduğu diğer bir bilgiye göre Mu'izz'in yanında erdemi, davranışları ve dürüstlüğünden ötürü herkes tarafından sevilen ve saygı duyulan Ebü'l-Yemen Kuzmân b. Mînâ adlı bir Hristiyan bulunmaktaydı. Sâvîrus eserinde onun önceden Kâfûr'un veziri olduğunu ifade etmekte, Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'ı ele geçirmesinin ardından onu görevinde bıraktığını, Kuzmân'ın da Cevher es-Sıkıllî'nin güvenini kazandığını aktarmaktadır.¹⁶⁸⁷ Daha sonra Mısır'a gelen Mu'izz'in sevgisini kazanan Kuzmân'ın sözlerine değer verilmiştir. Mu'izz, onu Mısır'daki vergilerin toplanmasına başkanlık etmesi için seçmiş fakat bu durum İbn Killis'in ona verilen yetkiyi¹⁶⁸⁸ kıskanmasına ve Mu'izz'in nezdinde yükselmesinden endişelenerek çareler aramasına neden olmuştur. Kuzmân'ın güvenilir bir adam olması hasebiyle onu Filistin'e göndermesini ve bu eyaleti idaresine emanet etmesinin faydalı olacağını söyleyerek onu Mu'izz'in çevresinden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Mu'izz, onun bu teklifini uygun görerek Kuzmân'ı Filistin'e gönderdi. Kuzmân orada kısa sürede yetenekleri ve uyanıklığı sayesinde iki yüz bin altın topladı. Ancak kısa bir süre sonra Bilâdüşşam'a hâkim olan Karmatîler'in Filistin'e yaklaştığını öğrendi. Hemen topladığı parayı Tâbûr dağının zirvesindeki bir manastıra taşıyarak buradaki yetkili kişiden parayı korumasını istedi ve daha sonra ikâmet ettiği yere geri döndü. Karmatî lideri Hasan el-A'sam ona zarar vermeyeceğini ayrıca Mu'izz'in yanındaki konumu neyse kendi yanında da aynısını elde edeceğini söyleyerek bu sözünü yazılı bir sözleşmeyle garanti altına aldı. Kuzmân'ın yanında bulunan bazı kimseler onun Fâtımîler'in düşmanı Karmatîler ile anlaştığını hemen Mu'izz'e haber verdiler. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İbn Killis halifeye sürekli methettiği Kuzmân'ın düşman ile anlaştığını ve Filistin'de topladığı iki yüz bin altını kendilerine karşı savaşıacak olan Karmatî ordusuna teslim ettiğini söyledi. Bu habere çok öfkelenen Mu'izz, Kuzmân'ın aile bireylerini tutuklatarak hapse attı ve mallarına el koydu.

Çok geçmeden Karmatîler'in Mısır'da Mu'izz karşısında mağlup olmaları işin rengini değiştirdi. Bundan sonra Kuzmân, Mu'izz'e mektup yazarak bazı tavizler ile Karmatî lideri Hasan el-A'sam'ı nasıl atlattığını ve böylece iki yüz bin altını nasıl güvence altına aldığını anlattı. Halife Mu'izz duydukları karşısında İbn Killis'e öfkelenerek onu hapse

¹⁶⁸⁷ Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 88.

¹⁶⁸⁸ Sâvîrus eserinde İbn Killis'i vezir olarak nitelendirmekte ayrıca onun Kuzmân'ın vezirlik rütbesine yükselmesinden çekindiğini ifade etmektedir. Daha önce de geçtiği üzere bilindik anlamda vezirlik müessesesi Mu'izz döneminde değil Azîz-Billâh döneminde Fâtımîler'de işlemeye başlamış ve ilk vezir de İbn Killis olmuştur.

attırdı ve şiddetle azarladı. Kuzmân daha sonra topladığı meblağ ile Mu‘izz’in huzuruna geldi. Halife tarafından kendisine hil‘at giydirildi ve yardımseverliği ile övüldü. Ayrıca ailesinden tutuklananlar serbest bırakıldı ve kendilerinden alınan tüm mallar iade edildi.¹⁶⁸⁹

Sâvîrus’un eserindeki rivayetler ile ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmakta yarar görüyoruz. Mu‘izz’in huzurunda bizzat onun talimatıyla gerçekleşen münazarada özellikle devlet kademelerinde çalışan Yahudi bürokratlar ile kiliseye bağlı Hristiyanların karşı karşıya geldiği görülmektedir. Piskopos Sâvîrus eserinde İbn Killis’in İncil’deki hardal tanesi kadar imanı olan birisinin dağı kaldırabileceği ifadesine itiraz ederek Mu‘izz’i bu noktada Hristiyanlar’a karşı kışkırtmasını, mucizevî şekilde yandaşları tarafından dağı kaldırılmasını sağlayarak boşa çıkarmış görünmektedir. Öte yandan Mu‘izz’in talimatıyla yerine getirilen birçok kilisenin onarım işinin bu vesileyle gerçekleştiğini ifade ederek yaşanmış olayları bir takım efsanevî ifadeler ile bezeme yoluna başvurmuştur. Diğer taraftan eserde Kuzmân adında Hristiyan bir bürokratin Mu‘izz’in yanında çalıştığı, İbn Killis’in kendisini kıskandığı ayrıca onunla rekabete girdiği ve neticede bu rekabeti kaybettiği ifade edilmektedir. Kuzmân adlı kişinin gerçekten İbn Killis ile rekabete girdiği noktası bizce ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira Sâvîrus İbn Killis’in Kuzmân’ın ayağını kaydırmaya çalışırken kendi ayağının kaydığını ve bu yüzden hapse girdiğini aktarmaktadır. Ancak başta Makrîzî olmak üzere diğer kaynaklar böyle bir bilgi aktarmamaktadırlar. Makrîzî, Kuzmân’ın Kâfûrîler’e ait arazi divanlarına bakması için Cevher es-Sıkkî tarafından görevlendirildiğini aktarmaktadır.¹⁶⁹⁰ Dolayısıyla Kuzmân’ın Sâvîrus’un ifade ettiği gibi üst düzey bir bürokrattan ziyade divan işlerinde çalışan standart bir memur olabileceği varsayımı daha güçlü görünmektedir. Fakat Sâvîrus kuvvetle muhtemel eserinde çok fazla başvurduğu üzere mübalağalı bir şekilde onu terfî ettirmiş ve İbn Killis’e rakip olarak prezente etmiştir. Zira Sâvîrus’un eserinde çok açık bir şekilde Yahudi-Hristiyan rekabeti göze çarpmaktadır.

Onun eserinde vermiş olduğu diğer bir bilgiye göre Mu‘izz, Mısır’a geldikten sonra bir iş yapmaya karar verdiğinde komutan Cevher es-Sıkkî onu Mısırlılar’ın kıvrak zekâlı ve kurnazlıklarını bahane ederek her defasında o işi yapmaktan alıkoyuyordu. Bu durumu onlara hiçbir şeyin gizli kalmadığını, sanki gaybdan haberdar olduklarını

¹⁶⁸⁹ Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 98-99; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moêzz”, 1837, 192-195.

¹⁶⁹⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/101.

söyleyerek savunmuştur. Bir gün Mu‘izz, Cevher es-Sıkkîlî’ye onların ne kadar kıvrak zekâlı olduğunu denemek istediğini söylemiş, resmî makamdan çıkmış bir belge/sicil gibi oluşturduğu mühürsüz boş kâğıdı üzerine kendi isminin de yazılmasıyla kâtibe vererek halka duyuru yapılacağını söylemesini istemiştir. Bu sırada Mısır halkının arasında bulunan casuslara da onların kendi aralarında ne konuştuklarını öğrenmeleri talimatı vermiştir. Duyduklarına göre bir kısım insanlar halifenin duyurusunun okunacağını kendi aralarında konuşurlarken; diğer bir kısım insanlar boşuna gidilmemesi gerektiğini zira belgenin içinin boş olduğunu söylemişlerdir. Casuslar bunu Mu‘izz’e haber verince o bu duruma çok şaşırılmıştır.¹⁶⁹¹ Görüldüğü üzere müellif Sâvîrus vermiş olduğu bu bilgide de mübalağaya kaçmış, Mısır halkının önceden olanları öngördüğünü iddia etmiştir.

Netice olarak ilgili rivayetlerden Mu‘izz’in Mısır’daki Hristiyanlara karşı toleranslı bir şekilde davrandığı, din ve etnik grup ayrımı yapmadan kolaylaştırıcı bir tavır takındığı anlaşılmaktadır. Bunu teyit edecek şekilde Piskopos Sâvîrus eserinde Mısır’daki manastır ve kiliselerin Mu‘izz ölene dek büyük bir güven içerisinde varlıklarını sürdürdüklerini belirtmektedir.¹⁶⁹² Ayrıca Müsteşrik Quatremère de Mu‘izz’in Müslüman hükümdarlarda nadir görülen bir tavır ile Mısır Hristiyanları’na karşı çok güzel bir şekilde davrandığını ifade etmektedir.¹⁶⁹³ Daha önce geçtiği üzere Mu‘izz birçok ehl-i kitaba mensup kimseyi devletin idarî ve malî alanlarında görevlendirmiş, bu durum Mu‘izz’den itibaren diğer halife dönemlerinde daha da artış göstermiştir.¹⁶⁹⁴ Mu‘izz’in oğlu Nizâr Azîz-Billâh döneminde kütüphane görevlisi olarak hizmet veren eş-Şâbüştî (ö. 390/1000)¹⁶⁹⁵ *ed-Diyârât* adlı eserinde Mu‘izz’in manastırlara yaklaşımı noktasında bilgi vermektedir. Buna göre Mu‘izz Mısır’a geldiğinde Nahyâ adlı manastırın yanına gelerek burada yedi ay gibi bir süre kamp kurmuştu. Kaldığı süre zarfında manastırın hemen karşısında bulunan bir bahçeyi ıslah etmiş, ayrıca bir kuyu açtırmasının yanında yolculara kolaylık sağlaması için bir de sarnıç yaptırmıştır. Daha sonra Nahyâ manastırını Mu‘izz’in torunu altıncı Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh (386-

¹⁶⁹¹ Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 98.

¹⁶⁹² Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 100.

¹⁶⁹³ Quatremère, “Du Khalife Fâtımî Moëzz”, 1837, 190.

¹⁶⁹⁴ Kâsım Abduh Kâsım, *Ehlü’z-Zimme fî Mısır mine’l-Fethi’l-İslâmî hatta nihâyeti’l-Memâlik* (al-Haram: Dârü Ayn, 2003), 48-54.

¹⁶⁹⁵ Hayatı hakkında bilgi için bk. Levent Öztürk, “Şâbüştî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/218-219.

411/996-1021)¹⁶⁹⁶ tarafından yerle bir edilmiştir.¹⁶⁹⁷ Mu'izz'in bu tavrı zimmîlerin mabetlerine yaklaşımı noktasında güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Piskopos Sâvîrus Mısır'daki Hristiyanları'ı da yakından ilgilendiren önemli bir bilgiye daha eserinde yer vermektedir. Rivayete göre Tinnîs şehrinde zalimce hayat süren bazı Müslüman gençler vardı. Bunlar çok sayıda zengin insanın malını mülkünü yağmalayarak halktan keyfi haraç almaktaydılar. Hatta Sâvîrus onların kendi ailelerinde bulunan bakire kızları ve şehirdeki kadınları kaçırdıklarını ifade etmektedir. Onların bu tutum ve davranışlarına karşı kimse karşı koyamıyordu. Şehirde "Kaşlâm'ın evlâtları"¹⁶⁹⁸ olarak bilinen birkaç Hristiyan vardı. Bunların babası Kaşlâm hikmet sahibi bir adamdı ve şehirdeki sapkın gençlerin yaptıkları şeyler dayanılmaz noktaya gelince hemen Mu'izz'den yardım istemek üzere kendisine mektup yazdı. Mektubunda Müslüman gençlerin yaptıklarını teferruatıyla anlattı. Daha sonra halifenin memurlarından bir tanesini büyük bir ordunun başında Tinnîs'te vali olarak kalması için göndermesini rica ederek görevlendirilecek kişiye her ihtiyacında yardımcı olacağını belirtti. Mu'izz, mektubu aldıktan sonra acele şekilde Maş'ale adında Kutâmeli bir komutanı büyük bir ordunun başında görevlendirdi.

Maş'ale şehre vardığında fanatik gençler şehir kapılarını kapatarak komutana karşı direndiler. Ancak şehir çok geçmeden susuzluğun pençesine düştü. Sâvîrus burada ek bir bilgi vererek Nil nehri taşkınlığı zamanında üç ay boyunca gölden gelen tatlı suyun içildiğini, bu dönemde depoların doldurulduğunu ve geri kalan dokuz ayda Nil'in suyunun tuzlu olduğunu ve teknelerle bir günlük mesafede bulunan nehirde su getirildiğini aktarmaktadır. Şehrin durumu kötüleşince Kaşlâm, Fâtımîler'e karşı direnenlerden yüz kişiyi toplayarak onlara Fâtımîler'e karşı direnmemelerini eğer isterlerse aralarında arabuluculuk yapabileceğini söyledi. Oradakiler Kaşlâm'ın söylediklerini kabul ettiler ve müzakerenin hızlıca yapılmasını istediler. Kaşlâm daha sonra Fâtımî komutan Maş'ale'nin yanına gitti ve halkın hiçbir şekilde taciz edilmeyeceğine dair teminat aldı. Bu teminattan memnun kalan Müslüman şeyhler Tinnîs'e geri döndüler. Anlaşmanın sağlandığını öğrenen halk sevinç ve güven

¹⁶⁹⁶ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Sinan Alptekin, *el-Hâkim-Biemrillâh Devri Fâtımî Tarihi (386-411/996-1021)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997).

¹⁶⁹⁷ Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed eş-Şâbüştî, *ed-Diyârât*, nşr. Korkîs Avvâd (Bağdat: Matbaatu'l-Maârif, 1966), 407; el-Ermenî, *Târîhu Ebî Sâlih*, 181-182.

¹⁶⁹⁸ Müellifin metinde fazlalık olarak duran "Kaşlâm'ın evlâtları" ifadesine yer vermesi, muhtemelen Hristiyan gençlerin Müslüman gençlerin işledikleri kötü suçlara iştirak etmediklerini göstermeye matuftur.

içerisinde şehir kapılarını açtılar. Büyük bir ihtişamla şehre giren Maş‘ale, Kaşlâm’ın tavsiyesi üzerine bütün önde gelenleri davet ettiği üç gün sürecek muhteşem bir ziyafet düzenlenmesini emretti. Üçüncü gün olunca misafirler tamamen sarhoşken, komutan Maş‘ale kapıları kapattırarak askerlerine ayırım yapmaksızın tüm misafirleri katletmelerini emretti. Neticede emir uygulandı ve gün doğumundan önce cesetler şehir duvarlarına asıldı. Sabah vakti bu manzarayı gören halk dehşete düştü. Daha sonra komutan Maş‘ale’nin emriyle şehir duvarlarının çoğu yıkıldı.¹⁶⁹⁹ Sâvîrus’un eserinde yer verdiği bu bilgi diğer hiçbir kaynak tarafından teyid edilmemesine rağmen Mu‘izz’in bölgedeki önde gelen ehl-i kitap mensupları ile iş birliği yaparak hareket ettiğine dair önemli bir vesikadır.

Mısır’da Fâtımîler döneminde kaynaklarda ehl-i kitap mensupları hakkında çıkarılan bazı fermanlara da şahitlik etmekteyiz. Mu‘izz henüz Mısır’a gitmemişken burada onun adına işleri yürüten komutan Cevher es-Sıkıllî, Rebûlevvel 362’de (Aralık-Ocak 972-973) Yahudiler’in dışarı ancak “Gıyâr” adlı kendilerini Müslümanlar’dan ayırt etmeye yarayan elbiseler giyerek çıkmaları talimatını vermiştir.¹⁷⁰⁰ Makrîzî, Cevher es-Sıkıllî’nin bu adımı neden attığını açıklamamaktadır. Ancak Mısır bölgesindeki Zimmîler’den Hristiyanlar’ın çoğunlukta Yahudiler’in azınlıkta olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, muhtemelen Hristiyanlar kendilerini Müslümanlar’dan ayırt eden bir kıyafet giymekte ve fakat azınlık olan Yahudiler’in buna gerek duymadıklarını ve böylece fark edilemediklerini ifade etmek uzak bir ihtimâl olmayacaktır. Dolayısıyla Cevher es-Sıkıllî’nin bu durumun önüne geçmek için böyle bir adım attığı varsayılabilir. Öte yandan bu dönemde Müslümanların hâkim olduğu bölgelerde de buna benzer uygulamalar yapılmaktaydı.¹⁷⁰¹

¹⁶⁹⁹ Sâvîrus, *Târîhu Batârîka*, 88-90; Quatremère, “Du Khalife Fâtımîte Moëzz”, 1837, 60-63.

¹⁷⁰⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/107. Ayrıca kaynaklar Cevher es-Sıkıllî’nin devletin üst kademelerinde bulunan görevlilerin elbiselerine de müdahale ettiğini aktarmaktadır. Rivayete göre Alî evlâdından birisi olduğu anlaşılan Abdullâh b. Tâhir el-Hüseynî lacivert bir taylasan elbiseyle Cevher es-Sıkıllî’nin kadılar ve âlimler ile birlikte bulundukları bir ortamda yanına geldi. Cevher es-Sıkıllî onun taylasan elbisesini giymesini hoş karşılamadı ve eliyle elbisesini yırttı. Bu tutumu Abdullâh b. Tâhir’i kızdırdı. Cevher es-Sıkıllî elbisenin parçalara ayrılmasını emretti, daha sonra da gülmeye başladı. Akabinde Cevher es-Sıkıllî elbisesiz kalan Abdullâh b. Tâhir’e bir sarık ve yeşil bir rida giydirdi. Bilgi için bk. Makrîzî, *İtti‘âzu l-Hunefâ*, 1/132 (İng., 101). Müslümanlar tarafından kullanılan Taylasan elbisesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 332-337.

¹⁷⁰¹ Bilgi için bk. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, 353. Mu‘izz döneminde Mısır’da kılık-kıyafet noktasında bir adım daha atıldığını bizlere kaynaklar haber vermektedir. Buna göre Mu‘izz tarafından Zilhicce 363’te (Ağustos-Eylül 974) Mısır’daki tüm kadınların bol çamaşırlar giymelerini yasaklayan bir emir verildi. Makrîzî’nin belirttiğine göre bu bol elbiselerden birisi beş parça bezden diğeri ise dabîkî adı

Mu‘izz’in ehl-i kitap mensuplarına yaklaşımını gösteren diğer bir rivayete göre Mısır hâkimi Muhammed b. Tuğç el-İhşîd’in karısı¹⁷⁰² mücevherden yapılmış bir elbiseyi bir Yahudiye emanet etmişti. Kadın bir süre sonra adamdan elbiseyi geri istemiş fakat adam geri vermeyi kabul etmemiştir. Elbisede on parça göz alıcı inci mevcuttu. Adamdan emaneti alamayacağını anlayan kadın saraya Mu‘izz’in yanına gitmiş ve durumunu anlatmıştır. Mu‘izz, kadını dinledikten sonra Yahudi adamın getirilmesini emretti. Adam getirildikten sonra anlatılanları onaylamadı. Bunun üzerine Mu‘izz birkaç görevli seçti ve adamın evine giderek duvarları yıkmaları için emir verdi. Kısa süre içerisinde elbise bulundu. Getirilen elbiseyi gören Mu‘izz güzelliğine hayran kaldı. Yahudi adam önceden elbisenin üzerindeki süslemelerden iki inciye çıkararak bunları bin altı yüz dinara satmıştı. Mu‘izz elbiseyi kadına teslim etti. Kadın Mu‘izz’in çok beğendiği bu elbiseyi ona hediye olarak vermek ya da en azından değeri karşılığında takdim etmek istemiş, fakat Mu‘izz bunu kabul etmemiştir.¹⁷⁰³ Bu bilgiyi zikreden tarihçilerden sadece İbn İyâs Mu‘izz’in Yahudi adamı idam ettirdiğini ifade etmektedir.¹⁷⁰⁴ Öncelikle Yahudi adamın kadının emanet olarak verdiği elbiseyi kendisinde olmadığını söyleyerek yalan konuşmasının, ayrıca ele geçirilen elbisenin üzerindeki iki inciye önceden bin altı yüz dinara satmasının onun idam edilmesi için yeterli sebepler olamayacağı kanaatindeyiz. Zira yalan konuşmak ve emanet olan bir üründe tasarruf yapmak için idam cezası çok ağır bir ceza olarak durmaktadır. Bununla birlikte Zehebî gibi “Mu‘izz’in bidat ve râfiziliği olmasaydı hükümdarların hayırlılarından olurdu,” ifadesini kullanan birisinin rivayeti verirken Yahudi adamın idam edildiğini iltimas geçmiş olabileceği zayıf görünmektedir. Muhtemelen Mu‘izz Yahudi adama yalan konuşması ve üründe keyfi olarak tasarruf yapması gibi hususiyetlerden ötürü uygun bir ceza vermiştir. Görüldüğü üzere Mu‘izz özellikle Mısır ele geçirildikten sonra ehl-i kitap ile ilişkilerini müspet ölçüde devam ettirmiştir. Onlardan bürokraside çalışanların iş hayatlarına devam etmelerini sağlamış, din adamları ile sık sık görüşmüş, mabetlerinin yapımına destek olmuş böylece kendilerine destek çıkmıştır.

verilen sekiz parça bezden oluşuyordu. Bilgi için bk. Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/214 (İng., 194); Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 195.

¹⁷⁰² Süyûtî, kadının Kâfûr el-İhşîdî’nin karısı olduğunu belirtmektedir. Bk. Süyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, 1/600.

¹⁷⁰³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 15/162-163; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz”, 1837, 205-206.

¹⁷⁰⁴ İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-Zühûr*, 1/189.

Burada yeri gelmişken Kahire'deki Kıptî ailelerinin ileri gelenlerinden birisine mensup olan Marcus Simaika Pasha (ö. 1944)¹⁷⁰⁵ adlı Mısırlı Hristiyan bir bürokratin Mu'izz'in Hristiyan olduğunu iddia etmesine yönelik, kuvvetle muhtemel yine Mısırlı bir Müslümanın el-Mushafî el-Kadîm el-Üstâz rumuzuyla *el-Halîfetü 'l-Mu'izz-Lidînillâh, Bâni 'l-Kahire ve 'l-Münşîü 'l-Cami' 'l-Ezher, Mâ Hüve Mürtedden ve lâ Nasrâniyyen ve lâkin kâne Hanîfen Müslimen* adlı eserinde Mu'izz'in Müslüman olduğunu delillendirerek reddiye yazmış olması¹⁷⁰⁶ dikkat çekicidir. Marcus Simaika Pasha çeşitli dergilerde çıkardığı makalelerde özellikle Mu'izz'in Mısır'a gelmesinin ardından birçok kilise ve manastırları restore ettirmesi, başta Hristiyanlar olmak üzere Zımmîler'e geniş özgürlükler tanıması gibi olguları göz önünde bulundurarak hiçbir ilmî delile başvurmaksızın Mu'izz'in aslında bir Hristiyan olduğunu ifade etmiştir. Özellikle 19. ve 20. yy'larda Mısır'da başta bürokrasi olmak üzere ilim ve sanatta Müslüman ve Hristiyanlar'ın çekişme içerisinde oldukları malumdur. Söz konusu durum Marcus Simaika Pasha'nın hamasî bir refleks ile tarihen bütün delilleriyle Müslüman bir halife olduğu apaçık olan Mu'izz'i Hristiyanmış gibi gösterme çabası, ilmî delillerden yoksun bir girişim olarak tarihte yerini almıştır.

3.1.7. İsmâîlî Doktrinin Gelişimi ve Mezhebin Yaygınlaşması

Halife Mu'izz'i belki de Fâtımî halifeleri içerisinde en fazla öne çıkaran özelliği onun davasını güttüğü İsmâîlî mezhebine yapmış olduğu katkılarının oldukça fazla olmasıdır. Mu'izz'den önceki ilk üç halife, yeni devletin Mağrib'de tam anlamıyla kök salması için içsel ve dışsal etkenler ile mücadele halinde olmalarından ötürü davet faaliyetleriyle yakından ilgilenememişlerdi.¹⁷⁰⁷ Buna mukabil Mu'izz devletin Mağrib'deki konumunu tam anlamıyla pekiştirdikten sonra bir yandan Bizans İmparatorluğu ve Endülüs Emevî Devleti ile mücadele etmiş, diğer yandan davetin özellikle doğu bölgelerine yayılması için ciddi bir şekilde gayret göstermiştir. Mu'izz aynı zamanda mezhebin doktrininde köklü değişiklikler yaparak, İsmâîlî hareketin ideolojik birliğini yeniden sağlamak adına önemli adımlar atmıştır.¹⁷⁰⁸

¹⁷⁰⁵ Hayatı hakkında bilgi için bk. https://en.wikipedia.org/wiki/Marcus_Simaika (E.T. 12/10/2023).

¹⁷⁰⁶ Üstâz, *el-Halîfetü 'l-Mu'izz-Lidînillâh* 37-65.

¹⁷⁰⁷ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 163.

¹⁷⁰⁸ Daftary, *Muhaliif İslâm'ın 1400 Yılı*, 214; Çubukçu, "Muiz-Lidînillâh", 31/97.

İsmâilî doktrinin gelişmesine, dönüşmesine ve zenginleşmesine katkıda bulunanların başında gelen Halife Mu'izz, öncelikli olarak İsmâilî imâmet anlayışında bazı düzenlemeler yapma yoluna gitmiş, böylece imâmet anlayışını sistematik hale getirmiştir. Bilindiği üzere Fâtımîler'in kurucusu olan Ubeydullâh el-Mehdî 286 (899) yılında İsmâilî liderliğin başına geçmesinin ardından mezhep mensuplarınca "Mehdî-Kâim" olarak zuhûr etmesi beklenen Muhammed b. İsmâil'in adına daveti bırakarak imâmetin kendisine ve atalarına (Muhammed b. İsmâil'in ölümünün ardından daveti örgütleyen ve yöneten liderler) münhasır olduğunu ilân etmiştir.¹⁷⁰⁹ İlk İsmâilîler, Muhammed b. İsmâil'in yedinci ve son imam olduğuna ayrıca "Mehdî ve Kâim" olarak geri geleceğine inanmaktaydılar.¹⁷¹⁰ Mehdi olduğuna inanılan gâib imam adına daveti yürüten ve "Hüccet" konumunda bulunan kişi ise "Ayn" olarak ifade edilen imamlar ile irtibatı sağlamaktaydı.¹⁷¹¹ Yani kısacası davete liderlik yapanlar Muhammed b. İsmâil'in hüccetleri olarak hareket etmekte ve insanları imama itaat etmeye davet etmekteydiler. İşte tam da bu noktada Karmatîler ile Fâtımîler'in yollarının ayrılması, hüccet konumunda bulunan Ubeydullâh'ın kendisini bu konumdan imam konumuna yükseltmesi ve doğal olarak Muhammed b. İsmâil'in beklenen Mehdi olduğunu inkâr etmesinden kaynaklanmıştır.¹⁷¹² Neticede İsmâilî dâî Hamdân Karmat ve kayınbiraderi Abdân, Ubeydullâh el-Mehdî'nin imâmet öğretisinde meydana getirdiği bu değişikliği kabul etmemiş dolayısıyla Karmat'a nispetle anılan Karmatîler'in ana bünyeden kopmasıyla mezhep Fâtımî İsmâilîliği ve Karmatî İsmâilîliği olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁷¹³ Mu'izz ise Ubeydullâh el-Mehdî gibi radikal kararlar almak yerine muhalif Karmatî İsmâilîleri kendi mezhep bünyesine katmak için çaba göstermiştir.

Halife Mu'izz tahta çıktığında İsmâilî imâmet doktrinine yeni bir bakış açısı kazandırmak ve dolayısıyla muhalifleri kendi tarafına çekme arzusunu politika haline getirmiştir. Gerçekleştirmiş olduğu reformla Muhammed b. İsmâil'in Kâim ve Nâtık olarak ifa etmesi gereken görevlerini, onun ardılları konumunda yer alan Fâtımî

¹⁷⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/137; Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/510; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 164; Muzaffer Tan, "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 39 (ts.), 80; a.mlf, "İsmaili Davet", 81; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 158-159.

¹⁷¹⁰ Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 83-86; Nevbahtî, *Firaku's-Şi'a*, 61-64; Michael Brett, "The Realm of the Imâm The Fatimids in the Tenth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 59/3 (ts.), 439-440.

¹⁷¹¹ Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen, *Kitâbü'l-Keşf*, 96-97; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 117.

¹⁷¹² Brett, "The Realm of the Imâm", 440; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 117.

¹⁷¹³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/137; Öz - eş-Şek'a, "İsmâiliyye", 23/129; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 117.

halifelerinin yani kendilerinin sürdüreceklərini beyan etmiştir. Ayrıca setr/gizlilik döneminden sonra keşf/zuhûr dönemi olarak nitelendirilen dönemde ortaya çıkan imamların ilkinin Ubeydullâh olduğunu ve ondan sonra gelen imamların/halifelerin Kâim'in yerine getirmesi gereken bütün görevleri tedricî olarak deruhte edeceklerini ifade etmiştir. Kısacası Mu'izz, Muhammed b. İsmâil'in Kâim olarak cismânî şekilde geri geleceğini kabul etmemiş, onun vekili konumunda bulunan Fâtımî halifelerinin görevini yerine getireceklerini dolayısıyla onun tekrar Kâim olarak dünyaya gelmesinin bir anlamı olmadığını belirtmiştir.¹⁷¹⁴ Neticede Ubeydullâh'ın imâmet ile ilgili açıklamasının tarafları bölmekten başka bir işe yaramadığını gören Mu'izz, nesep şeceresini dayandırdığı İsmâil b. Ca'fer ve onun oğlu Muhammed'in imâmetlerini tasdik etmiştir.¹⁷¹⁵ Mu'izz'in bu yaklaşımı ilk İsmâilî anlayışla paralellik arzettiği için kendisinden sonraki Fâtımî İsmâilîliğinde de kabul görmüştür.¹⁷¹⁶

Mu'izz, temellendirmeye çalıştığı imâmet doktrininde bazı önemli gördüğü hususları vurgulama ihtiyacı hissetmiştir. Bunlardan bir tanesi "Takıyye ve Zuhûr" dönemidir. Takıyye ile Ca'fer es-Sâdık'ın Abbâsî baskısından korktuğu için Allâh'ın emri uyarınca gizlendiğini, dönemin şartları müsait olmadığından ortaya çıkmadığını ve imâmetin bu süreçte güvenilen birkaç kişinin bilmesi hâricinde gizli bir şekilde devam ettiğini ifade etmiştir.¹⁷¹⁷ Zuhûr dönemine gelindiğinde ise Ubeydullâh'ın ortaya çıkışı ile davetin açığa çıktığını, artık mezhebin açıktan uygulanabildiğini ve bu şekilde kendisine kadar geldiğini beyan etmiştir.¹⁷¹⁸ Mu'izz'in gizli davet sürecindeki imamların kimlikleriyle alakalı bir takım problemlere son vermek için gündeme getirdiği diğer bir husus "Müstekar (asıl/gerçek)" ve "Müstevda' (vekil)" imam görüşüdür. Bu görüşle Mu'izz gerçek imam olan Müstekar'ın ölmesiyle soyunun kesilmesi ya da çocuğunun yaşının küçük olması durumunda daveti Müstevda' (vekil) imamın belli bir süre devam ettirebileceğini ve fakat Müstevda' imamın Müstekar imamın ancak yakınları arasından atanabileceğini belirterek Meymûn el-Kaddâh'ın Müstekar imama yakınlığı

¹⁷¹⁴ Daftary, *Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı*, 216; a.mlf, *The Ismâ'ilîs*, 165; Muzaffer Tan, *Haşşâşîliğin Tarihsel Arka Planı İsmâilî Davet Yapılanması* (Ankara: Maarif Mektepleri Yayınevi, 2017), 42.

¹⁷¹⁵ Daftary, *Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı*, 217; a.mlf, *The Ismâ'ilîs*, 166.

¹⁷¹⁶ Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 163.

¹⁷¹⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 123-125; a.mlf, *Urcûzetü'l-Muhtâra*, thk. İsmâil Kurbân Poonawala (Montreal: Mahedü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1970), 191; Daftary, *The Ismâ'ilîs*, 165; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 165.

¹⁷¹⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 402-404; Daftary, *The Ismâ'ilîs*, 165; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 165; Zahide Ay, "Siyaset ve Teoloji: Ortaçağ İsmaili Teolojisinin Oluşmasında Siyasi Gelişmelerin Rolü", *İstem*, 21 (2013), 155.

bulunmadığından onun Müstevda' imam olmasının söz konusu olamayacağını vurgulamıştır.¹⁷¹⁹ Onun bu husustaki yaklaşımı himâyesine aldığı dâî Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen'in (ö. 360/970 [?])¹⁷²⁰ eserinde de çok açık bir şekilde görünmektedir.¹⁷²¹

Fâtımî kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî döneminde temelleri atılan imâmetin aynı devir içinde haftanın yedi günde bir devretmesi gibi devredeceği anlayışını Mu'izz daha da geliştirmiş, buna göre altıncı devirdeki Hz. Muhammed'in dönemini devam ettirmiş ve bu sürecin haftanın yedi günde bir yenilenmesi gibi yedişerli gruplar olarak devam ettiğini ifade etmiştir. Öte yandan Mu'izz yedinci imamların diğer altı imamın elde edemediği teyid gücünü elde ettiğini, bundan dolayı ilk altı imamın sadece beyan ile hareket ederken; yedinci imamların beyan ve burhan ile hareket ettiklerini¹⁷²² ifade ederek bu anlayışa önemli bir yenilik getirmiştir. Onun bu görüşüne göre Hz. Muhammed döneminin yedinci imamı Muhammed b. İsmâil iken bu devrin ikinci döneminin yedinci imamı kendisidir.¹⁷²³ Mu'izz, formüle ettiği bu öğretiyle bir yandan Muhammed b. İsmâil'e ilk İsmâilîler'in de öngördüğü şekilde merkezî bir rol atfederek muhalifleri saflarına çekmeye gayret ederken; diğer yandan kendi statüsünün kutsiyetini artırma çabası içerisinde olmuştur.¹⁷²⁴ Bununla birlikte İslâm'ın kıyamete kadar devam edeceğini ve Hz. Muhammed'den sonra artık başka bir peygamber gelmeyeceğini belirterek mezhebini merkezî İslâmî öğretiye yakınlaştırmış görünmektedir.¹⁷²⁵ Mu'izz'in bu ifadeleri ve özellikle imâmet meselesi hakkında geliştirdiği formül ünlü

¹⁷¹⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 405-411; Ivanow, *İsmâ'îlî Tradition*, 140-141; Stern, "Heterodox İsmâ'ilism", 14-17; Daftary, *The İsmâ'ilîs*, 104-105; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 165.

¹⁷²⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 570-571 (İng., 99-101); Mustafa Öz, "Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/553. Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen, Mu'izz'in değer verdiği dailerinden birisiydi. Aralarında geçen bazı diyalog ve yaşanan hâdiseler için bk. Cevzerî, *Sîret*, 126-127 (İng., 139-140); Wilferd Madelung, "Das Imamât in der frühen ismailitischen Lehre", *Der Islam* 37, (1961), 94. Ayrıca bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 531.

¹⁷²¹ Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen, *Serâir ve Esrâru'n-Nutekâ'*, thk. Mutaî Gâlib (Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1984), 72-81; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 166.

¹⁷²² Mu'izz, burhanın akıl ile sabit olduğunu ve onun imamlar tarafından kavranabildiğini ifade etmiştir. Onun burhan hakkındaki değerlendirmeleri için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 142-149.

¹⁷²³ Kâdî Nu'mân, *Kitâbü Esâsi't-Te'vîl*, 316-317; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 166.

¹⁷²⁴ Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik*, 185.

¹⁷²⁵ Daftary, *The İsmâ'ilîs*, 165; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 166.

Fâtımî daisi Hamîdüddîn el-Kirmânî (ö. 411/1020'den sonra)¹⁷²⁶ gibi müelliflerin eserlerinde de makes bulmuş¹⁷²⁷ ve Fâtımî çevrelerce hüsnü kabul görmüştür.

Mu'izz'in imâmet doktrininde sistematik hale getirdiği diğer bir anlayış "Mehdî-Kâim" ayrımı olmuştur.¹⁷²⁸ Bu anlayış çerçevesinde Kâim'den önce ortaya çıkacak olan Mehdi önceki bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında Mu'izz'in kadısı Nu'mân'ın eserlerinde Mehdi'nin Ubeydullâh'tan başkası olmadığına vurgulanması ve onun Mehdîliğine dair birçok te'vil yapılmış olması önem arz etmektedir.¹⁷²⁹ Diğer taraftan yedişerli imam grubundaki ortada bulunan dördüncü imamın o grubun en güçlüsü olduğu yönünde geliştirdiği anlayışa göre Nâtık'ın ortasında bulunan dördüncü devir sahibi Hz. Mûsâ'nın emrinin kuvvetlendiği gibi, Hz. Muhammed devrinin ikinci imamlar silsilesinde bulunan dördüncü imam Ubeydullâh el-Mehdî de güç kazanmış ve böylece Mehdîlik rütbesine hak kazanmıştır.¹⁷³⁰ Mehdîlik kavramına özel bir anlam yükleyen Mu'izz sadece Ubeydullâh'ı Mehdi olarak kabul etmemiş kıyamete kadar gelecek bütün imamların aynı zamanda Mehdîlik görevini ifâ edeceklerini, kısacası bütün insanların İslâm dinine girinceye kadar görevlerini sürdüreceklərini ifade etmiştir.¹⁷³¹ Mu'izz'in formüle ettiğİ Mehdîlik anlayışİ ilk İsmâîlîler'deki anlayışla aynı görünmektedir. Sadece tek bir Mehdi'nin olmayacağını ifade ederek ilk anlayıştan ayrılmıştır. Mu'izz, Kâim'in kim olduğı hususunda ise ilk İsmâîlî öğretilere sâdık kalarak adının Muhammed olduğunu¹⁷³² ve Fâtımî imamlar silsilesinin sonuncu halkası olacağını vurguladıktan sonra onun maddî ve manevî bir kişilik olduğunu belirterek insanüstü bir canlı şeklinde formüle etmiştir.¹⁷³³ Onun cismânî derecesinin iki farklı şekilde oluştuğunu, ilkinin yedinci devrin sahibi olarak nâtık derecesinde, ikincisinin ise

¹⁷²⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Farhad Daftary, "Kirmânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/63-64.

¹⁷²⁷ Ahmed b. 'Abdullâh el-Kirmânî, "er-Risâletü'l-Mevsûme bi Mebâsimi'l-Bişârât", *Mecmû'atü Resâ'ili'l-Kirmânî* içinde, thk. Mustafâ Gâlib (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyyeti li'd-dirâsât, 1987), 119; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 167.

¹⁷²⁸ Mu'izz'in Mehdi-Kâim hakkındaki değerlendirmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Madelung, "Das Imamât", 87-93.

¹⁷²⁹ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Şerhu'l-Ahbâr fî fezâ'ili'l-e'immeti'l-athâr*, thk. Muhammed el-Hüseynî el-Celâlî (Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1407), 3/353-368; a.mlf, *İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib*, thk. Mustafâ Gâlib (Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1983), 34-35; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 167.

¹⁷³⁰ Kâdî Nu'mân, *Te'vilü'd-De'â'im*, 2/50-52; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 167-168; a.mlf, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, 186.

¹⁷³¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 497; a.mlf, *Şerhu'l-Ahbâr*, 3/387; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 168; a.mlf, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, 186.

¹⁷³² Kâdî Nu'mân, *Te'vilü'd-De'â'im*, 2/259; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 168.

¹⁷³³ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, "er-Risâletü'l-Müzhibe", *Hamsü Resâili İsmâ'iliyye* içinde, thk. Ârif Tâmir (Selemiye: Dârü'l-İnsâf, 1956), 34; Avcu, "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci", 169.

gaybet sürecinde yetkisini kullanarak insanları doğru yola iletecek olan yardımcıları yani Hulefâ-yi Râşidîn şeklinde tezâhür edeceğini ifade etmiştir.¹⁷³⁴ Buna göre Muhammed b. İsmâil yedinci devir nâtıkı olarak zuhûr etmiş, önceki şeriatların bâtinî anlamlarını kendisinden sonra gelecek imama aktararak görevini ifâ etmiştir. Daha sonra gelecek olan Kâim'in mehdîlik görevini ise Fâtımî halifeleri tedricî olarak yerine getirecekler, bu yönleriyle onlar Kâim'in manevî yönden zuhûr etmesini sağlayacaklardır. Fâtımî halifeleri içinde gelecek son kişi ise Kâim'in cismânî hali olarak zuhûr edecek nihayet kıyamet kopacaktır.¹⁷³⁵

Mu'izz tarafından Kâim çerçevesinde formüle edilen görüşe göre onun hücceti insanlara onun zuhûr edeceğini haber verir ve o gelmeden önce insanları hayırlı işler yapmaya teşvik eder. Söz konusu hüccet davetle kıyam eden son kişi olacak, Allâh onun davetine icabet edilmesi ile bütün din müntesiplerini birleştirecek ve böylece din yeryüzünde tamamıyla Allâh'ın olacaktır.¹⁷³⁶ Hüccetten sonra nihayet Fâtımî imamlarının sonuncusu olan Kâimü'l-Kıyâme Mekke'de ortaya çıkacak, onun zuhûr etmesiyle kıyamet gününün artık gelmesi söz konusu olacağı için insanların yaptıkları amellerin bir hükmü olmayacak ve tevbeler kabul edilmeyecektir.¹⁷³⁷ Mu'izz ayrıca kendi yazmış olduğu bir eserde Kâim ve Nâtık hakkında¹⁷³⁸ şu ifadeleri kullanmaktadır: “Kâim haktır, Nâtık ise doğruluktur. Onun dokuzuncu kuşaktaki dedesi Hz. Peygamber, sekizinci kuşaktaki babası Kevser, babalarından yedinci kuşaktakiler ise imamlardır. Yedinci peygamberler silsilesi Âdem'den, vasiyetçilerin yedincisi ise Şî'ten gelir. İmamların yedincisi Berare'dir. Nâtıklar'ın işlerinin yerine gelmesi yedinci Kâim ile birlikte olacaktır. Onun gelişiyi birlikte yeryüzü adaletle dolacaktır. Hz. Peygamber onunla ilgili; “Mehdî benim ehl-i beytimden'dir. Onun gelmesi ile yeryüzü adaletle doğacaktır,” demiştir. O,

¹⁷³⁴ Kâdî Nu'mân, “er-Risâletü'l-Müzhibe”, 45-49; Daftary, *Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı*, 215; a.mlf, *The Ismâ'îlîs*, 165; Avcu, “Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci”, 169.

¹⁷³⁵ Avcu, “Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci”, 169. Benzer görüşler için bk. Farhad Daftary, “The Earliest Ismâ'îlîs”, *Arabica* 38/2 (1991), 235; a.mlf, “A Major Schism in the Early Ismâ'îlî Movement”, *Studia Islamica* 77 (1993), 139.

¹⁷³⁶ Kâdî Nu'mân, *Te'vilü'd-De'â'im*, 2/132-134, 257; Muzaffer Tan, “Tarihin Sonu: İsmâilî Döngüsel Tarih Anlayışı”, *International Congress of Asian and North African Studies*, 2, (2008), 630; Avcu, “Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci”, 169; a.mlf, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmâilîlik*, 186; Zeynep Uslu, *Bâtîni Dini Yapılarda Döngüsellik* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 31-32.

¹⁷³⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 427; a.mlf, *Te'vilü'd-De'â'im*, 2/276-277, 300; Avcu, “Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci”, 170; a.mlf, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmâilîlik*, 186.

¹⁷³⁸ Dâî İdrîs'in eserinde Mu'izz'in formüle ettiği Kâim ve Nâtıklık anlayışına paralel olarak Mu'izz'in imâmet içerisinde bulunduğu yere dair ayrıntılı bilgi için bk. Dâ'î İdrîs, *Zehrü'l-Me'ânî*, 230-231, 234-236.

Kur'an ayetlerini tercüme eden ve anlamlarını açıklayandır. Kıyamet günü ve dirilişin alâmetidir ki o günde zalimlere mazeretleri, imansızlara da önceden iman etmeyip sonradan iman etmeleri fayda vermeyecektir.”¹⁷³⁹ Ayrıca dâî İdrîs, Mu'izz'in İmam Muhammed b. İsmâîl hakkında “onun kıyamı neticesinde Muhammed'in şeriatının zâhirinin iptal olduğunu” söylemesinin, aslında şeriatın manasını izah etmesi ve gizli noktalarının ifşa edilmesi şeklinde anlaşılması gerektiğini aktarmaktadır.¹⁷⁴⁰

Mu'izz, imâmet doktrinde yapmış olduğu bu değişiklikler ile mezhebin imâmet öğretisi ve anlayışına yeni bir soluk getirmesinin yanında büyük ölçüde kafa karışıklıklarını da gidermiştir.¹⁷⁴¹ Bununla birlikte onun Kâim'in bütün yetkilerini kendisinden sonra gelen Fâtîmî imamlarına devretme anlayışı ilk İsmâîlîler ve Karmatî çevrelerce savunulan imâmet teorisinden farklılık arz etmekteydi. Fakat Mu'izz yine de vazettiği imâmet anlayışının arkasında durmuş ve onu desteklemiştir.¹⁷⁴² Diğer taraftan Mu'izz imâmet gibi mezhep içerisinde tartışmalı konularda imamların neden ihtilâf ettikleri konusuna da açıklık getirmiştir. Zira önceki imamın savunduğu bir şeyin sonraki imam tarafından ilga edilmiş olması mezhebin kendi içerisinde tezat teşkil ettiğini gözler önüne serebilirdi. Fakat o, imamların zâhirde ihtilâf etmelerinin aslında bir tezat teşkil etmediğini, zira hangi hususta ihtilâf gerçekleşmişse söylenilen her sözün verilen her hükmün belli bir zamanı ve zemini olduğunu ve onun vakti geldiğinde muhakkak tahakkuk edeceğini ifade ederek durumu kurtarmaya çalışmıştır.¹⁷⁴³ Netice olarak Mu'izz yapmış olduğu bu vurgu ile aslında ilk İsmâîlîler ile Ubeydullâh el-Mehdî'nin imâmet görüşlerinin kendi görüşüyle çelişmediğini ortaya koymak istemiştir. Halife Mu'izz her defasında imâmetlerinin değerini vurgulamış, dünya ve ahiret açısından taşıdığı önemi etrafındakilere anlatmıştır. Kâdî Nu'mân efendisi Mu'izz'in yanında bulunduğu meclislerde onun imâmete dair düşüncelerini eserinde teferruatıyla aktarmıştır.¹⁷⁴⁴ Mu'izz, tevhid noktasında ise imamların tevhid akidesine sınıksı

¹⁷³⁹ Ebû Temîm Ma'ad el-Mu'izz Lidinillâh, *Ed'iyetü'l-eyyâmi's-seb'a*, thk. İsmâîl Kurbân Hüseyin Poonawala (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 87-89; Dâ'î İdrîs, *Zehrü'l-Me'ânî*, 207.

¹⁷⁴⁰ Dâ'î İdrîs, *Zehrü'l-Me'ânî*, 207-208. İngilizcesi için bk. Ivanow, *Ismaili Tradition*, 247. Ayrıca bk. Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020), 344.

¹⁷⁴¹ Halife Mu'izz, imâmetin din ve iman açısından önemini Hz. Ali'den yapmış olduğu bir alıntı ile de ifade etmiştir. Bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 382-383. İsmâîlî mezhebinde Hz. Ali'ye bakış açısı için bk. Farhad Daftary, “Klasik İsmaili İnancında Hz. Ali'nin Yeri,” *Tarihten Teolojiye: İslâm İnanclarında Hz. Ali* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 53-75.

¹⁷⁴² Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, 187.

¹⁷⁴³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 279; Avcu, “Fâtîmî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci”, 170.

¹⁷⁴⁴ Mu'izz'in imâmetin önemine dair etrafında bulunanlara aktardıkları hakkında geniş bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 55-57, 85-87, 108-109, 119-120, 137-138, 156-158, 200, 240, 251-252, 265-272,

sarılmış olduklarını ve Allâh'ı zatına yaraşmayan her şeyden nefyettiklerini söylemiştir.¹⁷⁴⁵ Ona göre her asırda kendi soylarından gelen ve insanları hidâyete erdiren imamların gelmesi şarttır.¹⁷⁴⁶ Kendilerinin son peygamberin neslinden geldiklerini, haklarını ancak inatçı, zorba, kibirli, câhil ve zâlim kimselerin inkâr edebileceğini, kendilerine imâmetin vâris kılındığını, kerâmetler verildiğini, âlemlere üstün kılındıklarını ve Âdem ile birlikte yaratıldıklarını belirtmiştir. Bununla ilgili Allâh'ın Âdem'i yaratmasının ardından arşın üzerinde “Allâh'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun Rasûlüdür, ben onu Alî ile destekledim ve onu kendisine vâris kıldım,” yazılı olduğunu, böylece Allâh'ın kendilerini Âdem yaratılmadan önce zikrettiğini belirtmiştir.¹⁷⁴⁷

Mu'izz, İsmâîlîlik'teki evren anlayışına da katkı sunmuştur. O, doğuda eser kaleme alan İsmâîlî dailerden Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/933-34)¹⁷⁴⁸ ve Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (ö. 332/943-44)¹⁷⁴⁹ gibi şahsiyetlerin Karmatîlerce de kabul edilen Yeni Platoncu¹⁷⁵⁰ evren anlayışına getirdikleri yorumlara¹⁷⁵¹ kayıtsız kalmamış, bu yorumları Fâtımî/İsmâîlî anlayışına yansıtmayı ihmâl etmemiştir.¹⁷⁵² Mezkûr dailer Yeni Platoncu görüşlerin hepsini toptan kabul etmemişler, özellikle antropoloji, kozmoloji ve metafizik ile ilgili görüşleri İslâmî bir çerçeveye oturtmaya gayret etmişlerdi.¹⁷⁵³ Kısaca

274, 276, 283-284, 343-344, 359, 380-381, 401-405, 424, 433, 466, 476-477, 485-487, 511-514, 521-523, 531, 548-549. Kâdî Nu'mân'ın imamlara tâbî olunması hakkında yazmış olduğu eser için ayrıca bk. Kâdî Nu'mân, *Kitâbü'l-Himme fî âdâbî etbâ'i'l-e'imme*, nşr. Muhammed Kâmil Hüseyin (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1948). Halife Mu'izz'in imâmetin önemi için irâd ettiği bir hutbe için ayrıca bk. Hamdânî, *Tuhfetü'l-Kulûb*, 87-89; Walker (ed.), *Orations of the Fâtimid Caliphs*, 135-137.

¹⁷⁴⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 105, 296. İsmâîlîliğin tevhid akidesi hakkında İsmâîlî dailer Sicistânî ve Kirmânî'nin eserlerindeki bilgiler için bk. İshâk b. Ahmed es-Sicistânî, *el-Yenâbî'*, nşr. Mustafa Gâlib (Beyrut: el-Mektebetü't-Ticârî, 1965), 15; Ahmed b. 'Abdullâh el-Kirmânî, *Râhatü'l-'akl*, nşr. Mustafa Gâlib (Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1983), 129-154.

¹⁷⁴⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 72, 118-119, 272-273.

¹⁷⁴⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 209-210.

¹⁷⁴⁸ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Hâtim er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/148-150.

¹⁷⁴⁹ Hayatı hakkında bk. Madelung, “Das Imamât”, 102-103; S. M. Stern, “The Early Ismâ'îlî Missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 23/1 (1996), 79-80.

¹⁷⁵⁰ Yeni Platonculuk hakkında detaylı bilgi için bk. Cahid Şener, “Yeni Eflâtunculuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/423-427.

¹⁷⁵¹ İsmâîlî mezhebindeki önceki kozmoloji anlayışının yerine Yeni Platoncu kozmoloji anlayışının getirilmesiyle gerçekleşen fikrî değişiklikler için bk. Öz - eş-Şek'a, “İsmâîliyye”, 23/130.

¹⁷⁵² Heinz Halm, *Die Schia* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988), 217; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 166; a.mlf, “İsmâîlîler Arasında Entelektüel Hayat: Bir Özet”, *İslâm'da Entelektüel Gelenekler* içinde, çev. Muhammed Şeviker (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 116; Tan, *Haşşâşîliğin Tarihî Arka Planı*, 42. Ayrıca bk. Hasan, “Relations between the Fâtimids”, 68-69.

¹⁷⁵³ Daftary, *Muhallif İslâm'ın 1400 Yılı*, 272; Ali Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 102.

evreni tinsel (ruhsal) ilkeyle açıklamaya çalışan Yeni Platoncu anlayışın, Fâtımî evren anlayışına girmesine müsaade eden Mu‘izz’in bu adımı kısa sürede meyvesini vermiş, Nesefî’nin öğretisine sâdik kalan öğrencisi Ebû Ya‘kûb es-Sicistânî (ö. 393/1003 [?])¹⁷⁵⁴ Fâtımî davetini kabul ederek kendisine bağlı olan Horasan,¹⁷⁵⁵ Sîstân¹⁷⁵⁶ ve Mukrân¹⁷⁵⁷ gibi yerlerdeki Karmatîler’in kâhir ekseriyetinin Fâtımîler’e katılmasını sağlamıştır.¹⁷⁵⁸ Bazı araştırmacılar Mu‘izz’in muhalif İsmâîlîler’in felsefî tabanlı öğretilerini benimsemediğini sadece muhalifleri kendi safına çekmek için bu öğretileri onaylamış görüldüğünü Kâdî Nu‘mân’dan bazı nakiller ile delillendirerek¹⁷⁵⁹ ileri sürmüşlerdir.¹⁷⁶⁰ Esasında Mu‘izz’in doğudaki İsmâîlîler’in bütün öğretilerini tümünden kabul etmesi makul görünmemektedir. Zira bu tutum kendisini mezhebin imamı olarak gören birisinin takınabileceği bir tavır gibi durmamaktadır. Burada özellikle Nesefî ve Sicistânî gibi dailerin gayretleriyle doğu bölgelerinde İsmâîlî taraftarların artması gerçeğine kayıtsız kalmak istemeyen bir tutum hissedilmektedir. Netice itibarıyla doğudaki Yeni Platoncu evren anlayışının argümanlarının ne kadarını desteklediğini ilgili rivayetlerden tam olarak çözemediğimiz Mu‘izz, siyasî liderleri olmadan hareket eden bu gruba zeytin dalı uzatarak onları kendi tarafına çekmesini bilmiştir. Halife Mu‘izz İsmâîlî mezhebiyle özdeşleşmiş olan dinin bâtinî yorumlarına da oldukça önem vermiştir. Onun İsmâîlî mezhebine getirdiği yorum farklılıkları, bâtinî ve zâhirî te’villeri ve çıkarımları oldukça dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere Fâtımîler’in mensubu oldukları İsmâîlî mezhebinin özellikle ilk devirlerdeki en belirgin özelliği te’vili aşırı şekilde kullanması ve ilgili konularda zâhirî anlamdan ziyade bâtinî anlamı öne çıkararak değerlendirmelerde bulunmasıydı. Hatta bu yönüyle İsmâîliyye adeta

¹⁷⁵⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Avni İlhan, “Ebû Ya‘kûb es-Sicistânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/252-253. Ayrıca bk. S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma*, çev. Yusuf Selman İnanc (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 318.

¹⁷⁵⁵ Horasan eyaleti hakkında geniş bilgi için bk. Osman Çetin, “Horasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/234-241.

¹⁷⁵⁶ Sîstân hakkında bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, “Sistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/274-276.

¹⁷⁵⁷ Mukrân ile ilgili geniş bilgi için bk. Makdîsî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, 475-478.

¹⁷⁵⁸ Wilferd Madelung, “İsmâ‘îlîlik: Eski ve Yeni Davet”, çev. Muzaffer Tan, *Dini Araştırmalar Dergisi* 9/25 (2006), 289; Daftary, *Muhalif İslâm’ın 1400 Yılı*, 217; a.mlf, *The Ismâ‘îlîs*, 166-167. Ayrıca bk. Habip Demir, *Horasan’da Şiiilik* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 77. Araştırmacı Muzaffer Tan, Ebû Hâtim er-Râzî’nin de Mu‘izz’in davetini kabul ettiğini belirtmektedir. Ancak Ebu Hâtim er-Râzî’nin ölümü Mu‘izz’in tahta çıkmadığı bir zamanda 322 (933-934) yılında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu mümkün görünmemektedir. Bk. Tan, “İsmaili Davet”, 83-84; a.mlf, “Tarihin Sonu”, 629.

¹⁷⁵⁹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 452-453, 548-550.

¹⁷⁶⁰ Avcu, *Horasan-Maveraünnehir’de İsmailîlik*, 187-189.

Bâtîniyye ile özdeşleşmişti.¹⁷⁶¹ Bâtînî hususiyetlerin değişmediğine inanan mezhep bu haliyle bâtını zâhire öncelemekteydi. Ayrıca bâtînî yorumlamaların çok fazla itibar gördüğü mezhepte harf ve sayıların bazı ezoterik ve bir takım mânevî anlamlar taşıdıklarına inanılmaktaydı. Mu‘izz dönemine gelindiğinde ise ilk devirlere kıyasla zâhirî yorumlamalara da önem verilerek bâtın-zâhir diyalektiğinin dengelenmesine ve eşit derecede değerlendirilmesine çalışılmıştır.¹⁷⁶² Bu hususu teyid edecek bazı bilgilere sahibiz. Eserlerini Mu‘izz’in onayı ve tashihleriyle yazdığı bilinen Kâdî Nu‘mân kâmil bir mü‘min olabilmek için dinin hem zâhirî hem de bâtînî yorumlarına itibar edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre inananlar fiillerinde dinin hem zâhirî hem de bâtînî yönünü dikkate almak zorundadırlar.¹⁷⁶³ Zira ona göre zâhir bâtına hüccet kılınmış, bu haliyle aralarında tezat söz konusu olmadığı gibi birbirlerini destekleyen iki unsur olarak görülmüştür.¹⁷⁶⁴ Bu hususu göz önünde bulunduran bazı araştırmacılar da Fâtımî İsmâîlîler’in yorumlarında zâhiri bâtından ayrı değerlendirmediklerini, ikisinin de birbirinden aşağı kalır tarafı olmadığını ayrıca ibadetler noktasında mezhebin diğer mezheplerden hiçbir farkı olmadığını, bu noktada farkın sadece bâtînî te’vil nazariyesinden kaynaklandığını belirtmişlerdir.¹⁷⁶⁵

Fâtımî imamlarının dinin zâhirine de büyük önem atfettikleri bizzat Mu‘izz’in ifade ettiği bir olgudur. XIII. yy’da yaşayan Yemen dailerinden dâî’l-mutlak İbnü’l-Velîd’in (ö. 612/1215) rivayetine göre Mu‘izz’in dailerinden Muhammed b. Ebî Kûtâm efendisine insanların dinin zâhirî boyutlarını kaale almadıklarını ve imamlar hakkında aşırıya gittiklerini şikâyet etmişti. Halife Mu‘izz, daisine yazmış olduğu cevapta onların, imamların kendilerine vermedikleri şeyleri aldıklarını ve böylece bidatler ürettiklerini, hiçbir dainin onların söyledikleri şeyi savunmadıklarını söylemiştir. Ayrıca daisine bu

¹⁷⁶¹ Ahmed Ateş, “Bâtîniye”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1949), 2/339-342; Avni İlhan, “Bâtîniye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/194.

¹⁷⁶² Daftary, *Muhalif İslâm’ın 1400 Yılı*, 265; Öz - eş-Şek’a, “İsmâiliyye”, 23/129-130.

¹⁷⁶³ Kâdî Nu‘mân, *Te’vîlü’l-De‘â’im*, 2/292; Mustafa Öztürk, *Kur’an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtînilik ve Bâtînî Te’vil Geleneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 275.

¹⁷⁶⁴ Kâdî Nu‘mân, *Esâsu’t-Te’vîl*, 229; Öztürk, *Kur’an ve Aşırı Yorum*, 275.

¹⁷⁶⁵ Mustafâ Gâlib, *el-Harekâtü’l-Bâtîniyye fî’l-İslâm* (Beyrut: Dârü’l-Endelüs, 1982), 100; Muhammed Riyâd el-‘Uşeyrî, *et-Tasavvuru’l-Luğavî inde’l-İsmâ’iliyye: Dirâse fî Kitâbi’z-Zîne li Ebî Hâtîm er-Râzî* (İskenderiye: Müessesetü’l-Maârif, 1985), 140; Öztürk, *Kur’an ve Aşırı Yorum*, 276. Fâtımîler’in dinin zâhir ve bâtın yorumlarına aynı derecede önem verdiklerini savunan son dönem bazı araştırmacıların ifadeleri için ayrıca bk. Hüseyin, *Tâifetü’l-İsmâ’iliyye*, 164; Aziz Esmail - Azim Nanji, “The Ismâ’îlîs in History”, *Ismâ’îlî Contributions to Islamic Culture* içinde (Tahran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1977), 240; Ismail K. Poonawala, “Ismâ’îlî Ta’wîl of the Qur’ân”, *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur’ân* içinde (Oxford: Clarendon Press, 1988), 199; Mustafâ Muhammed Şek’a, *İslâm bilâ Mezâhib* (Kahire: Dârü’l-Mısriyyeti’l-Lübnâniyye, 1996), 253.

insanların, dinî bir takım farz ve hükümlerin sadece akli kıt bazı kimseler için vazolunduğunu savunmalarına karşı dinî vecibelerin her inanan kimseye farz olduğunu ve hiç kimsenin bu vecibelere karşı duyarsız kalamayacağını söylemiştir. Bununla birlikte Mu‘izz hakikatin künhüne eriştiklerini ve bundan dolayı dinî yükümlülüklerden muaf olduklarını iddia edenler için böylelerinin sahtekâr ve yalancı olduklarını, hiçbir şekilde Hz. Peygamber’in getirmiş olduğu dinî vecibelerin dinden ayrı düşünülmemeyeceğini, bu vecibeleri yerine getirmeyen kişinin dinden çıkmış olacağını bazı ayetler ile destekleyerek ifade etmiştir.¹⁷⁶⁶ Neticede İsmâîlîlikte başta bâtinî yorumlamalara ağırlık verilmişken; Mu‘izz bunu dengelemeye çalışmıştır.

İfadelerinde net bir şekilde Fâtımî imamlarına özel bir otorite atfetme teşebbüsü göze çarpan Mu‘izz, bu durumu kendi aralarında kullandıkları sembolik işaretlerde de gözler önüne sermiştir. İsmâîlî imamlar yaygın olarak kendileri dışındakilerin anlayamadığı sembolik gizli işaretlere çok fazla başvurmuşlardır. Mistik ve esrarengiz bir tarafı olan bu gizli işaretler ile imamlar etrafındakilere bir takım mesajlar vermişlerdir. Kâdî Nu‘mân, “remz” siğasıyla aktardığı birçok yerde Mu‘izz’in bir takım gizli sembollere başvurarak cevher, ilim ve hikmete dair yorumlamalarda bulunduğunu rivayet etmektedir.¹⁷⁶⁷ Bunlardan en dikkat çekenini imamların zor durumda kaldıklarında takıyye yaparak remzlere başvurduklarını ve inandıklarının aksine fetvalar verebildiklerini ifade etmesidir.¹⁷⁶⁸

Fâtımîler’de harf sembolleri de bâtinî te’viller yapmak için kullanılmıştır.¹⁷⁶⁹ Rivayete göre Halife Mansûr, oğlu Mu‘izz’e ilk halife Mehdî’nin kendi el yazısıyla yazmış olduğu anlaşılması güç bazı harflerin içerisinde bulunduğu bir kitap vermiştir. Mehdî daha önce bu harflerin yazılı olduğu bazı belgeleri dailerine göndermişti. Mansûr, Mu‘izz’den kendi yazısıyla oradaki ifadelerin aynısını yazmasını istemiş, ayrıca ona harflerin manalarını bildirmiştir. Mansûr’un ifadesine göre babası Kâim, bir sefer öncesinde evlâtlarını toplayıp imamların sırlarının yazılmış olduğu bu kitabı aralarından birisine bırakmak istediğini ifade etmiş ve neticede kitap Mansûr’a kalmıştı. Mu‘izz,

¹⁷⁶⁶ Dâ‘îl-Mutlak ‘Alî İbnü’l-Velîd, *Dâmiğu’l-Bâtıl ve Hatfu’l-Münâzıl*, nşr. Mustafâ Gâlib (Beyrut: Müessesetü İzzüddîn, 1982), 1/70-73; Öztürk, *Kur’an ve Aşırı Yorum*, 273. Dâ‘î İbnü’l-Velîd, diğer bir eserinde açıkça namaz, zekât, oruç ve hac gibi dinin öngördüğü vecibelerin bütün herkese farz olduğunu ifade ederek dinin zâhirî önemini ortaya koymuştur. Bilgi için bk. Dâ‘îl-Mutlak ‘Alî İbnü’l-Velîd, *Tâcü’l-‘Akâid ve Ma‘âdinü’l-Fevâid*, nşr. Ârif Tâmir (Beyrut: Dârü’l-Meşrik, 1967), 137-142.

¹⁷⁶⁷ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 93-94, 104, 107, 208-209, 213-214, 229-232, 270-272, 295-296, 309-310, 362.

¹⁷⁶⁸ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 500.

¹⁷⁶⁹ Halife Mu‘izz’in bazı bâtinî yorumlamaları hakkında bk. Bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 329, 550-551.

babasından eseri aldıktan sonra onu çoğaltmıştı. Babası Mansûr eserin içerisindeki harflere benzeyen bazı ifadeleri dercettiği bir kitabı da yine Mu‘izz’e vermişti. Daha sonra Mu‘izz’e eserdeki harflere bakmasını ve bunlardan bir anlam çıkarmasını söylemiştir. Mu‘izz, eseri aldıktan sonra günlerce incelemiş ve fakat buradaki harflerden bir anlam çıkaramamıştır. Bu durum onu çok üzmüş yemekten, içmekten ve uyumaktan kesilmişti. Bir gün kitap göğsünde iken hafif bir uykuya dalmış ve babası Mansûr’u rüyasında¹⁷⁷⁰ görmüş, ona bu işin kendisine ağır geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine babası Mansûr Mu‘izz’den kitabı alarak bir satır okumuş ve ona anlamlarını ifade etmiştir. Mu‘izz onun okuduklarını ezberlemiş, ezberlediklerini ise yazmıştır. Sonraki günlerde Mansûr, Mu‘izz’in günlerce rüyasına girerek söylediklerini daha iyi kavraması için harflerin anlamlarını tek tek ifade etmeye başlamıştı. Mu‘izz gördüğü rüyalar neticesinde artık anlamları kavramıştı. Babası bir gün ona eserin içerisindeki ifadeleri kavrayıp kavramadığını sormuş, eğer kavramadıysa ona anlatmak istediğini söylemiştir. Mu‘izz, babasına onun kendisine anlattığını söylemiş babası da hayretle ne zaman anlattığını sormuştur. Mu‘izz ona rüyasında kitabı kendisine okuduğunu ve böylece anlamları kavradığını söyleyince Mansûr oğlunu bağrına basmış, öpmüş ve ağlamıştır. Daha sonra oğluna kendisinin onun ilmini artırmasına yardımcı olması için hayatta (uzun süre) kalabilmeyi umduğunu söylemiş, bununla birlikte oğlunun Allâh’ın emri uyarınca kendi ilmî derecesini geçtiğini ifade etmiştir. Bu durumun kendisini çok etkilediğini ifade eden Mansûr, kendisinin bu harflerin anlamlarını henüz kısa süre önce öğrendiğini itiraf etmiştir.¹⁷⁷¹ Bu bilgidен anlaşıldığına göre Fâtımî halifeleri yazmış oldukları mektup ve risaleleri bazı şifreleme metoduyla yazmaktaydılar.¹⁷⁷² Muhtemelen böyle bir yöntemi benimsemeleri devlet işlerindeki gizliliği korumaya özen gösterdikleri anlamına gelmekteydi.

Şüphesiz Mu‘izz’in en önemli hedefi İsmâîlî davanın dünyanın her yerine yayılması olmuştur. Bazı ifadelerinde bu hedefine vurgu yapmakta, Allâh’ın yeryüzünün hepsini

¹⁷⁷⁰ Bilindiği üzere Bâtînî inançlarda rüyaya sıkça başvurmak, doğal bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bâtînî inanç çevrelerinde ilhâm alma ya da bir hususta delil olarak kullanma veya bir şeye işaret etme noktasında araç olarak görülen rüyalara Mu‘izz de çokça başvurmuştur. Mu‘izz nezdinde rüya sonradan gerçekleşecek bir hâdiseyi önceden haber verme ya da gerçekleşen bir hâdiseyi daha önceden görülmüş bir rüya yoluyla teyid etme gibi işlevler görmüştür. Mu‘izz’in görmüş olduğu rüyalar hakkında bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 104, 113-114, 129-130, 252-253, 311-312, 508-509, 555-556.

¹⁷⁷¹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 130-131.

¹⁷⁷² Bazı araştırmacılar Fâtımî halifelerinin benimsedikleri harf sembollerinin dailer arasında da yaygın bir şekilde kullanıldığını, imamlar ile dailer arasında iletişimin bir aracı olduğunu ifade etmişlerdir. Bk. Ramy Mahmoud, *Fâtımîler Dönemi İsmâîlî İnanç Sistemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 26-27.

imamlara miras bırakacağını söylemektedir.¹⁷⁷³ O, bu uğurda gayret eden Fâtımî Halifelerinin başında gelmektedir. Doğu bölgelerinde İsmâîlî mezhebine bağlı olanların içinde bulunmuş oldukları dağınıklığı iyi bir şekilde analiz ederek¹⁷⁷⁴ doktrinde bir takım değişikliklere gitmesi, öte yandan buralara birçok daisini göndermiş olması onun dünya hâkimiyeti görüşüne ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermektedir. Bu anlamda Halife Mu‘izz’in kendi döneminde İsmâîlî mezhebinin gelişimine ve yaygınlaşmasına yardımcı olması açısından davetin hareketliliği ve dinamikliğine katkıda bulunan daileri ile ilişkisi ele alınması gereken bir husustur. Zira Mu‘izz’in daveti yayan kitleyi nasıl harekete geçirdiğini ve onları davalarında nasıl konsolide ettiğini anlamak, devletin siyasî ve askerî olarak hâkim olduğu topraklar dışında nasıl bir politika izlediğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Halife Mu‘izz döneminde doğu bölgesinde İsmâîlî mezhebine en büyük katkıyı onun bölgeye gönderdiği ve buralarda örgütlediği dailer yapmışlardır. Bölgede her ne kadar Karmatîler’in aşırılıkları ve kanunsuzlukları gibi olumsuz faaliyetler davet işini zorlaştırmış ve Sünnî Müslümanlar’da genel anlamda İsmâîlî karşıtı duygular meydana getirmişse de Mu‘izz’in görevlendirdiği dailerin gayret ve çabaları vasıtasıyla mezhep doğu bölgelerinde birçok taraftarı bünyesine katmayı başarabilmiş, böylece Fâtımî Devleti sınırları dışında davet önemli ölçüde benimsenmeye başlamıştır.¹⁷⁷⁵ Onun döneminde Hint alt kıtası, Orta Asya, Irak ve İran gibi yerlere dailer gönderilerek buralarda mezhebi yayma ve teşkilâtlar kurma noktasında ciddi faaliyetler gösterilmiştir.¹⁷⁷⁶ Rivayetlerde göreceğimiz üzere Mu‘izz devlet merkezinin bulunduğu İfrîkiye’den binlerce kilometre uzakta bulunan kitleleri davası lehine harekete geçiren bir gayretle çalışmış ve ciddi bir mesai harcamıştır. O, dailerini gelişi güzel rastgele bir şekilde bölgelere göndermemiş aksine yeterliliklerini göz önünde bulundurmuş ve buna göre atamalar yapmıştır. Ayrıca dailerini hizmetlerinde sınamış ve gayretlerine göre mükâfatlarda bulunmuştur.¹⁷⁷⁷

¹⁷⁷³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 477.

¹⁷⁷⁴ Madelung, “İsmâ‘îlîlik”, 289.

¹⁷⁷⁵ Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 150-151.

¹⁷⁷⁶ Bernard Lewis, “İsmâîlîler”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1950), 5/2/1121. Dailerin eğitimi, nitelikleri, görevleri, çalışma şekilleri ve aralarındaki davet hiyerarşisi hakkında bilgi için bk. Mehmet Ali Büyükkara, “İsmâîlî Dâî ve Fâtımî Da’vet”, *İlam Araştırma Dergisi* 3/1 (1998), 17-29. Ayrıca bk. Adnan Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 273.

¹⁷⁷⁷ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 492-493.

Makrîzî'nin bir rivayetinde Mu'izz'in daileri ile irtibatı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Halife Mu'izz Bahreyn Karmatîler'i lideri Hasan el-A'sam'a onu kendi davetine çekmek için yazmış olduğu mektupta yeryüzünde hiçbir bölgenin kendilerine bağlı olan ve davalarına çağıran dai ve hüccetlerden yoksun bulunmadığını, bunların farklı lisanlardaki insanları doğru yol olan kendilerine ilettiklerini, ilimlerini yaydıklarını, adlarına biat aldıklarını, güçleriyle korkutup iyilikleriyle müjdelediklerini belirtmiştir.¹⁷⁷⁸ Onun bu ifadeleri daileri vasıtasıyla doğu bölgesi başta olmak üzere birçok yerde davetin yaygınlık kazandığını göstermektedir. Diğer bir ifadesinde ise Mu'izz, Kutâme kabilesi önde gelenlerine sık sık doğu ve batıdan kendisine gelen mektuplar ile meşgul olduğunu ve bu mektuplara cevaplar yazdığını söyleyerek davetin doğu toprakları olmak üzere birçok yerde taraftar kazanması için yoğun bir şekilde çalıştığına dikkat çekmiştir.¹⁷⁷⁹

Mu'izz, dailerini sıkı bir şekilde takip etmiş, sordukları sorulara bıkmadan usanmadan cevaplar vermiş, yanlış düşüncelere kanalize olanları uyarmaktan geri kalmamıştır. Kâdî Nu'mân bu anlamda eserine pek çok bilgi almıştır. Mu'izz, dailerinden kendilerine gelen elçileri dikkatli bir şekilde dinlemiştir. Onlardan davette bulundukları yerler ve davetin işlevselliği hakkında bilgi almış, yolculuk hakkında sorular sormuş, davet¹⁷⁸⁰ esnasında yaşadıkları bazı sıkıntılar noktasında teselli etmiş ve böylece motivasyonlarını artırmayı hedeflemiştir.¹⁷⁸¹ Ayrıca doğu bölgelerinde görev yapan daileri gayretlerinden ötürü övmüş,¹⁷⁸² bazı dailerini de davetin işlevselliğine gölge düşürecek davranışlar sergilemelerinden dolayı kınamış ve bu davranışlarından geri adım atmaları noktasında ikaz etmiştir.¹⁷⁸³ Bununla ilgili bir rivayette Mu'izz dailerinden bazılarının kendilerine izin verilmemiş olmasına rağmen felsefe ile dini

¹⁷⁷⁸ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/196 (İng., 174); Büyükkara, "İsmâilî Dâî", 16.

¹⁷⁷⁹ İbn Sa'îd el-Mağribî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 40; Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/95 (İng., 57-58); Quatremère, "Du Khalife Fâtîmîte Moëzz", 1836, 419.

¹⁷⁸⁰ İsmâîlîler'e atfedilmiş olan "dokuz aşamalı davet süreci" hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Büyükkara, "İsmâîlîlere Atfedilen 'Dokuz Aşamalı Da'vet Süreci' Üzerine Bir İnceleme", *İlam Araştırma Dergisi* 3/2 (1998).

¹⁷⁸¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 370-374.

¹⁷⁸² Mu'izz bir daisini doğruluğu, emanete riâyet etmesi ve kendilerine olan bağlılığı gibi vasıflarıyla övmüştür. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 91. Halife Mu'izz sadece döneminde görev yapan dailere karşı değil atalarının döneminde görev yapan dailer ile de ilgilenmiş, onlara karşı lütufkâr davranmıştır. Bununla ilgili bir gün meclisinde Ubeydullâh el-Mehdî ve Kâim dönemlerinde görev yapan daileri hayırla yâd etmiş ve onlara tekrar görev vermeyi düşündüğünü söylemiştir. Daha sonra bu daileri çağırmış ve huzurunda İsmâîlî davanın onlara ihtiyacı olduğunu veciz sözler ile aktarmış ve onlara ikramlarda bulunmuştur. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 451-452.

¹⁷⁸³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 198-199, 419-420, 497-500.

birbirlerine karıştırdıklarını ifade ederek sitemini dile getirmiştir.¹⁷⁸⁴ Öte yandan Mu‘izz dailerinden kendilerine karşı sorumsuz davrananları da eleştirmiştir. Kâdî Nu‘mân’ın belirttiğine göre bir mecliste doğu tarafından kendilerine mal göndermekle sorumlu olan bir grup dainin malları gizlediklerini ve böylece kendilerine ihanet ettiklerini belirtmiştir. Yaptıkları şeye çok sinirlendiği anlaşılan Mu‘izz, Allâh’ın onların durumlarını kötüleştirmesini dileyerek beddua etmiştir.¹⁷⁸⁵

Mu‘izz görevlendirdiği dailere adalet ve doğruluktan ayrılmamalarını salık vermiş ve bu minval üzere teşvik etmeye özen göstermiştir. Bu vesileyle bir dainin kendisine göndermesi gereken mallardan birçoğunu zimmetine geçirdiğini haber alınca onu azletme noktasında tereddüt etmemiştir.¹⁷⁸⁶ Dâi’l-mutlak el-Hamdânî’nin aktardığına göre Halife Mu‘izz dailerin davet kurallarına uygun bir şekilde hareket etmeleri durumunda yer yüzünde kendilerine itaat etmeyecek hiç kimse kalmayacağını şu sözler ile ifade etmiştir: “Allâh’a yemin olsun ki eğer dailer kendilerine emrettiğimiz şeyler hakkında dosdoğru olsalardı yer yüzünde iki kişi bile davetimize icabet etmekten geri kalmazdı. Hayır Allâh’a andolsun tek kişi bile kalmazdı!”¹⁷⁸⁷ Bu söz ile Halife Mu‘izz, davet açısından dailerin fonksiyonunun büyük önem arz ettiğini belirtmiştir.

Fâtımî/İsmâilî davetin doğu bölgelerinde genişlemesiyle doğal olarak bazı ciddi problemlerle de karşılaşmıştır. Bunlardan en dikkat çeken görevli dailerden bazılarının mezhebin görüşlerine aykırı aşırı fikirlere kapılması şeklinde tezâhür etmiştir. Bunlardan bir tanesi Mu‘izz’in bazı daileri tarafından aşırı şekilde yüceltilmesiydi. Kâdî Nu‘mân, bazı dailer tarafından Mu‘izz’in aşırı bir şekilde yüceltilerek gaybı¹⁷⁸⁸ bildiğini ifade ettiklerini aktarmaktadır. Mu‘izz, söylenilenlerden haberdar olunca öfkelenmiş ve onların yalanlarından beri olduğunu, gaybı Allâh’tan başka kimsenin bilemeyeceğini ifade etmiş ve hatta bunu dillendirenlere lânet etmiştir.¹⁷⁸⁹ Bu bilgiler Fâtımîler döneminde imamlara/halifelere karşı aşırı yüceltmeyle yaklaşanlara karşı gösterilen tavra önemli bir örnektir. Ancak şu kadarı var ki kamuoyu

¹⁷⁸⁴ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 405-408. O’leary, Fâtımî dailerinin son derece elverişsiz şartlar altında bile felsefenin yayılması için gayret gösterdiklerini, hatta bazı dailerin Yunan dili ve felsefesine merak saldıklarını ifade etmektedir. Bk. O’leary, *İslâm Düşüncesi*, 145.

¹⁷⁸⁵ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 464-465.

¹⁷⁸⁶ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 496-497.

¹⁷⁸⁷ Hamdânî, *Tuhfetü’l-Kulûb*, 132.

¹⁷⁸⁸ Halife Mu‘izz, gaybı üçe ayırarak en büyük gaybın gözler ile idrak edilemeyen, düşünceler ile kuşatılamayan Allâh olduğunu, ikinci gaybın şeriat altında bulunan hakikî te’vil gaybı olduğunu, üçüncü gaybın ise Kâim’in içerisinde bulunduğu gayb olduğunu ve onu ikrar etmenin farz olduğunu ifade etmiştir. Bk. Dâ’î İdrîs, *Zehrü’l-Me’ânî*, 127.

¹⁷⁸⁹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 84-85, 523-524, 548-550.

önünde aşırılıklara karşı prim vermeyen bir imaj sergilemeye çalışan otorite aynı tavrı kendi içerisinde barındırdığı İbn Hânî gibi şâirlere göstermemiş, ileride de göreceğimiz üzere onun aşırılık içeren bazı şiirlerine göz yumulmuştur.

Mu‘izz aşırı fikirlere kapılan bazı dailere karşı müsamakâr bir tavırla hareket etmeye çalışmıştır. Bir gün meclisinde bulunanlara önceki bir vakitte yanına gelen dainin durumundan bahsetmişti. Etrafındaki mezhep taraftarlarınca sevilen bu dai aşırı fikirlere sahipti ve aynı zamanda İsmâîlî öğretilerini filozoflara dayandırmaktaydı. Mu‘izz onun savunduğu argümanların davetle bir irtibatı olmadığını aksine inkâra götüren şeyleri savunduğunu belirtmiştir. Ancak buna rağmen Mu‘izz daiye karşı ihtiyatla hareket etmek durumunda kalmış, onu azletmenin riskli sonuçları olacağını öngörerek kendisine ılımlı davranmış ve görevinde bırakmıştır. Zira daiyi azletmesi mezhep mensuplarının tepkisine neden olabilir bu da merkezle bağlantılarını koparacakları anlamına gelebilirdi. Ayrıca inandıkları öğretileri bir anda gönüllerinden silmenin mümkün olmadığını, bunun süreç alacak bir şey olduğunun farkında olarak hareket etmiştir. Bununla birlikte Mu‘izz dainin kafasındaki soru işaretlerini gidermeye çalışmıştır. Göndermiş olduğu bir mektupta dai gizli davet dönemindeki imamların isimlerini Mu‘izz’e sorunca, Mu‘izz isimleri kendisine söylemiş, dai kendi bildiği isimler ile söylenenlerin farklı olduğunu ifade etmiştir. Dai, imamın yedi isminin olduğunu ve bunları Cismânî, Nefsânî, Rûhânî, Tabî, Hakîkî, Zâhir ve Bâtın şeklinde bildiğini ifade edince Mu‘izz onun bu ifadelerine şaşırmıştır.¹⁷⁹⁰

Başka bir bilgide Kâdî Nu‘mân Karmatî mensubu olduğu anlaşılan bir dai tarafından gönderilen elçinin mektupla kendilerine geldiğini, bazı hususlarda sorular sormak istediğini, ikna olması durumunda davete katılacağını belirtmiştir. Kâdî Nu‘mân eserinde adamın ifadelerinin faydasız bir takım sözlerden ileri gitmediğini, kendilerine uzattığı mektupta imâmetin önce Meymûn el-Kaddâh’a daha sonra da diğer başka imamlara geçtiğinin yazdığını ifade etmekteydi. Kâdî Nu‘mân, Mu‘izz’in duydukları karşısında şaşkınlığa uğradığını, hatta dediklerinin doğru olması durumunda kendilerinin imamlıkla alakalarının olmadığını belirtmekten kendisini alamadığını söylemektedir. Akabinde Mu‘izz, Meymûn’un imamlıkla alakasının bulunmadığını

¹⁷⁹⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 407-409; Stern, “Heterodox Ismâ‘îlism”, 14-15; a.mlf, “Ismâ‘îlî Propaganda and Fâtimid Rule in Sind”, *Studies in Early Ismâ‘îlism* içinde (Leiden: E. J. Brill, 1983), 179; Nejla M. Abu Izzeddin, “The Fâtimid Caliphate: Al-Da‘wa (The Mission)”, *The Druzes A New Study of Their History, Faith and Society* içinde (Leiden: E. J. Brill, 1984), 68-69.

söylemesine rağmen adamın kendi davetlerine katılmasını isteyerek onun anlayacağı dilden Meymûn, Mübârek ve Sa'îd'in hak davetin sahipleri olduğunu, hakikat çakmağını ve hikmet nurunu ateşleyen kimse olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁹¹

Bu dönemde İsmâîlî öğretiyi yaymak için görevlendirilen dailer bazen daveti zora sokacak işlere girişmişlerdir. Kâdî Nu'mân'ın rivayetine göre İslâmlaşmanın üzerinden uzun zaman geçmiş olan ve halkının çoğunluğu Mecûsî olan Sind bölgesinde Fâtımî/İsmâîlî davete çağıran dailere kısa sürede birçok kimse icabet etmesine rağmen dailerden bir tanesi Mecûsîleri davete katmak adına davete aykırı şeyleri savunmaya başlamış söz gelimi Allâh'ın haram kıldığı şeyleri helâl, helâl kıldığı şeyleri haram saymış ayrıca kişinin mahremiyle nikâhlanabileceğini söylemiş ve İslâm dinince haram kılınan yiyecek ve içeceğin helâl olduğunu savunmuştur. Bu haber Mu'izz'e iletilince çok ağına gitmiştir. Ondan ve savunduğu şeylerden beri olduğunu ifade etmiş, ona lânet etmiş ve onu ve beraberindekileri tevbeye çağıran elçiler göndermiştir. Elçiler Sind'e gelip Mu'izz'in bildirisini haber verince dainin etrafında bulunanlardan tevbe edenler olmuştur. Mu'izz daha sonra dainin öldürülmesi için talimat vermiş, dainin taraftarları ile Mu'izz'e icabet edenler arasında meydana gelen savaşta Mu'izz'in taraftarları savaşı kazanmış ve karşı taraftan birçok kimseyi öldürerek mallarını ele geçirmişlerdir. Bölgede bulunan birçok şehir Mu'izz taraftarlarına biat etmiş ve buralara âmiller atanmıştır. Ayrıca Mu'izz taraftarları kendilerine içerisinde oturacakları yüksek dağlarda korunaklı kaleler inşa etmişler ve buraları "dârülhicre"¹⁷⁹² olarak kullanmışlardır. Bidatçı dai daha sonra bineğinden düşerek ölmüş ve mezhep mensupları onun yerine başka bir daiyi seçmişlerdir.¹⁷⁹³

¹⁷⁹¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 409-411; Muzaffer Tan, *İsmailiyye'nin teşekkül süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 32-33; Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmaililik*, 181-182. Başka bir rivayete göre doğu bölgesinden dailerin bulunduğu bir heyet gelerek Mu'izz'in huzuruna çıkmıştı. Dailer konuşmada efendileri Mu'izz'i doğudaki beldeleri ele geçirmeleri için teşvik etmişler ancak Mu'izz henüz bu işin zamanının gelmediğini ifade etmiştir. Öte yandan konuşmada Mu'izz'in dedesi Kâim döneminde iki kere Mısır'ın ele geçirilmesi teşebbüslerine de değinilmiş, nihayet Mu'izz dailere Allâh'ın er ya da geç yeryüzünün hepsini imamlara vâris bırakacağını ifade etmiştir. Bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 475-477.

¹⁷⁹² Dârülhicre mezhep mensuplarının gizlenmek, toplantı yapmak ve daveti koordine etmek için edindikleri yerlere verilen addır. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 480 (dn. 2). Ayrıca bk. Ca'fer b. Mansûrî'l-Yemen, *Serâir*, 205; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 389.

¹⁷⁹³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 477-481; S. M. Stern, "İsmâ'îlî Propaganda", 179-190; Abu Izzeddin, "The Fâtîmîd Caliphate: Al-Da'wa", 67-68. Araştırmacı Daftary Sind'de bulunan mezhep mensupları için bir "dârülhicre" işlevi gören Mûltân merkezli vasal bir Fâtîmî devleti kurulduğunu belirtmektedir. Bk. Daftary, *Muhaliğ İslâm'ın 1400 Yılı*, 217; a.mlf, *The İsmâ'îlis*, 166-167 Ayrıca bk. Lewis, *Fâtımîler*, 359. Kâdî Nu'mân ayrıca eserin başka bir yerinde Mu'izz'in haramları helâl sayan bir daisinden bahsettiğini ve onun "haramlardan kaçınmak kötüdür yoksa insanı Allâh'ın bağışlayıcı olmadığı vehmine kaptırır,"

Dâî İdrîs'in ifadesine göre Sind de bulunan Halîm b. Şeybân¹⁷⁹⁴ adlı bir dai Mu'izz'e mektup göndererek bölgede davetin yayılma gösterdiğini ve işlerin yolunda gittiğini haber vermiştir. Dâî İdrîs'in zikrettiği Hâlim muhtemelen öldürülen bidatçinin yerine getirilmişti. Ancak Kâdî Nu'mân onun adını vermemektedir. O, sadece Sind'de bir dai tarafından Mu'izz'e bir elçi vasıtasıyla mektup gönderildiğini, mektupta dainin efendisi Mu'izz'e çeşitli mallar gönderdiğini, ayrıca Abbâsîler'e biat etmiş birisinin kendilerine doğru harekete geçtiğini ancak bulundukları yerin hükümdarının davete icabet ederek ona karşı koyması neticesinde yenilgiye uğratıldığını haber vermiştir. Dâî İdrîs, Mu'izz'in 354 (965) yılında Halîm'e mektup gönderdiğini ve kendisine ve beraberindekilere lütufta bulunduğunu ifade etmektedir. Bundan sonra Halîm liderliğinde Sind'in her yerinde Mu'izz'e ait bayraklar açılmış ve davet Sind'in birçok bölgesine yayılmıştır.¹⁷⁹⁵

Coğrafyacı Makdîsî (ö. 390/1000) Mu'izz'in daileri sayesinde Fâtımî hâkimiyeti altına giren Sind bölgelerinden bazı izlenimler aktarmaktadır. Buna göre Sind'in en önemli şehirlerinden bir tanesi olan Mültân¹⁷⁹⁶ şehri hakkında halkın Şîî olduğunu, ezanlarının Şîî ezana göre okunduğunu, kullanmış oldukları dirhemlerin adının "Kâhiriyyât" olduğunu ve dirhemlerinin Fâtımîler'in kullanmış oldukları dirhemlere bağlı olduğunu, Mu'izz'in vefatından on sene gibi bir süre sonra¹⁷⁹⁷ zikretmiş olması Mu'izz döneminde Sind bölgesindeki Fâtımî-İsmâîlî mensuplarının kemiyeti hakkında bilgi vermektedir.¹⁷⁹⁸

dediğini ve söylediklerini Mu'izz'e izafe ettiğini, Mu'izz'in ise ona lânet edip ondan berî olduğunu söylediğini zikretmektedir. Burada bahsedilen dai ile yukarıda bahsedilen dainin aynı olup olmadığı rivayetlerden çıkarılamamaktadır. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 105.

¹⁷⁹⁴ Halife Mu'izz, göreve gelen dâî Halîm b. Şeybân'a imâmet hakkında bazı açıklamalar yapmıştır. Bilgi için bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 249-250; Stern, "Heterodox Ismâ'ilism", 11-13; Daftary, *Muhallif İslâm'ın 1400 Yılı*, 145.

¹⁷⁹⁵ Krş. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 481-483; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 658-663 (İng., 190-194). Ayrıca bk. Abbas Hamdani, *The Beginnings of the Ismaili Da'wa in Northern India* (Kahire: Sirovic Bookshop, 1956), 3. Dâî İdrîs ayrıca Sind'de Mu'izz'e ait bayrakların/flamaların dalgalanmasıyla Hz. Ali'ye nispet edilen bir rivayet arasında bağ kurmaktadır. Ona isnat edilen rivayete göre Hz. Ali "Muhammed'in ailesinin işi tamam olup zuhûr ettiklerinde Sind'de bayraklar/flamalar ortaya çıkar," demiştir. Bk. Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 662 (İng., 194).

¹⁷⁹⁶ Şehir hakkında bilgi için bk. Azmi Özcan, "Mültan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/548-549.

¹⁷⁹⁷ Özcan, "Mültan", 31/549.

¹⁷⁹⁸ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 481-482; Heinz Halm, *The Fâtımids and their Traditions of Learning* (London: I.B. Tauris & Co., 1997), 15-16. Bazı araştırmacılar Makdîsî'ye dayandırarak Mültan'da Cuma hutbesinin Fâtımîler adına okunduğunu, yönetim ile ilgili alınan kararların halifenin talimatları doğrultusunda alındığını, elçilerin sürekli olarak Sind'den Kahire'ye haberler ve hediyeler taşıdıklarını belirtmektedirler. Bk. Stern, "İsmâ'îlî Propaganda", 183; Abu Izzeddin, *The Fâtımîd Caliphate: Al-Da'wa*, 72-73; Büyükkara, "İsmâîlî Dâî", 14-15.

Mu'izz, Irak'taki daileriyle de irtibat halinde olmuştur. Irak her ne kadar daha çok Bahreyn Karmatîler'inin etkisi altında olmuşsa da Mu'izz burayı ihmâl etmemiştir. Hatta onun döneminde Irak'ta Fâtımî İsmâîlîliğinin etkisinin artmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kâdî Abdülcebbâr, Irak'ta Mu'izz'e bağlı ez-Zencânî adında bir dai olduğunu ve ona bağlı olarak Basra'da hareket eden Zeyd b. Rufâ'a el-Kâtib, Ebû Ahmed en-Nehrecûrî, el-'Avkî ve müneccim Ebû Muhammed b. Ebi'l-Bağl el-Kâtib adlarında dailer bulunduğunu haber vermektedir. Bu dailer İsmâîlîlere reddiye yazmış olmakla bilinen İbn Rizâm hakkında Mu'izz'e onun esasında İsmâîlî davetin sırlarına vâkıf olduğunu ve davetin esaslarını bildiğini ifade etmişlerdir. Mu'izz de onlara İbn Rizâm'ın kendi sırlarına vakıf olduğu halde bir cemaat olmayı başarabildiklerini ve böylece bir mezhep haline gelebildiklerini ifade etmiştir. Rivayete göre daha sonra dailer Mu'izz'e kendilerinin bâtil yolda olduklarının, İbn Rizâm'ın ve kendisinden sonra gelenlerin haklarında bildiklerinden daha çok yalan, hile ve kepezelikler ile meşgul olduklarının farkında olduklarını, buna rağmen mal-mülk sahibi olarak cemaat haline gelebildiklerini, ayrıca kendilerine çeşitli deliller, mucizeler ve ayetler atfeden kalabalık gruplar halinde insanların inandığını, aslı olmasa da yalan yere nübüvvet iddia ederek insanların biat ettikleri cemaat, mezhep ve şariat sahibi olan herkesi yalanlamakla emrolunduklarını belirtmişlerdir. Mu'izz ise İbn Rizâm'ın yaptıklarının (davetin gerçeklerini ifşa etmek) onları korkutmamasını, onun bildiklerini bilenlerin sayısının yeryüzünde iki yüzü geçmeyeceğini, insanların gaflette bulunmalarından ötürü mülkü ele geçirmek için gayret etmelerini ve insanlara karşı hâkimiyeti ele geçirdikleri zaman onları davetin sırlarını bilenler olarak kabul etmeleri gerektiğini söylemiştir.¹⁷⁹⁹ Eğer doğruysa bu rivayete göre Mu'izz, dailerinden mezhebin gerçek yüzünü halka ifşa etmemelerini, ellerinden geldiğince daveti kullanarak servetlerini artırmalarını istemiştir. Mu'izz'in bu ifadelerini diğer hiçbir kaynaktan teyid edememiş olmamızın yanında müellif Kâdî Abdülcebbâr'ın Şîî-Bâtınî düşüncelerin reddi gibi hususiyetlere geniş yer ayırmasıyla tanındığı *Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve* adlı eserinin bu yönü göz önünde bulundurularak ilgili rivayete ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Öte yandan

¹⁷⁹⁹ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'il*, 2/610-611. Ayrıca bk. Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu*, 193. İbnü'l-Esîr, Mu'izz'in davalarıyla ilgili durumları sadece önde gelen adamlarına anlattığını, başta daileri olmak üzere davayı izhâr etmelerini, bu hususta izlediği metodun kınanacak bir şey olmadığını ifade etmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/361.

bu rivayet Mu‘izz’in Irak bölgesindeki daileri ile irtibatlı olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Neticede Mu‘izz döneminde bizzat onun önderliğinde İsmâîlî doktrinin yeniden ele alınarak güncellenmesi ve dailerin ciddi propagandaları yardımıyla İsmâîlîliğin birçok bölgeye yayılarak taraftar kazandığını¹⁸⁰⁰ ifade etmek yanlış olmayacaktır. Diğer taraftan dailerin faaliyetlerine destek vermesi açısından Mu‘izz’in yanında bulunan İbn Hânî gibi saray şâirlerinin desteği, mezhebin yayılmasındaki etkiyi artırması noktasında göz ardı edilmemesi gereken bir olgudur. Başta saray şâirleri olmak üzere kendisini Fâtımî davasına adanmış birçok şâir ateşli şiirleriyle mezhebin birçok bölgede yayılmasına öncülük etmiş, böylece propaganda faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Mu‘izz’in saray şâiri İbn Hânî’nin şiirleri vasıtasıyla bu propaganda ciddiyetle yönetilmiştir. Söz konusu İsmâîlî propagandanın felsefesine ve katkılarına dikkat çeken Canard, başta İbn Hânî olmak üzere pek çok propagandistin Fâtımîler’in davasına büyük hizmetlerde bulunduklarını ifade etmektedir.¹⁸⁰¹

3.2. İlmî Hayat

Fâtımîler tarihi siyasî ve askerî olarak hareketli olduğu kadar ilmî olarak da zengin bir zaman dilimi olmuştur. Halifeler, dönemlerindeki ilmî çalışmaların artmasını sağlayarak desteklemişlerdir. Bunlar içerisinde en dikkat çekici kişi Mu‘izz olmuştur. Kendisini ilmî anlamda iyi yetiştiren Mu‘izz, döneminde ilmî çalışmaların artmasına destek olmuştur. İsmâîlî mezhebinin gelişmesine ön ayak olan Mu‘izz’in gayretleri neticesinde mezhep doktrinel olarak zenginleşmiş, yazılan eserlerin sayısı artış göstermiş ve birçok bölgede mezhebin yayılması sağlanmıştır.

3.2.1 Dinî İlimler

İsmâîlî mezhebine mensup Fâtımîler İfrîkiye’de kuruldukları andan itibaren bölgede dinî ilimlerin yayılması için çaba göstermişlerdir. Mu‘izz dönemi de dinî ilimlerin yaygınlık kazandığı bir dönem olmuştur. Elbette devletin İsmâîlî Şîasına mensup olmasından ötürü İsmâîlî âlimler bu dönemde daha serbest hareket edebilmişlerdir. Mu‘izz, özellikle İsmâîlî âlimlerin dinî ilimler alanında önemli çalışmalar yapabilecekleri uygun bir ortam hazırlama noktasında titiz davranmıştır. Bundan dolayı

¹⁸⁰⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 236-237.

¹⁸⁰¹ Canard, “L’impêrialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande”, 156-157, 162, 192-193.

bu dönemde başta Mağrib olmak üzere Mısır'da dinî ilimlerin tahsili hız kesmeden devam etmiştir.

Mu'izz'in özveri ve çabalarıyla İsmâilî mezhebinin kaynaklarının çeşitlendiği bu dönemde Fâtımî kadıları halka İsmâilî mezhebini anlattıkları platformlar oluşturmuşlardır. Mağrib'den itibaren başlayan bu süreç Mısır'da devam etmiştir. Kâdî Nu'mân Mu'izz'in bazı bâtinî bilgilerin yer aldığı kitapları halka okumasını istediğini onun da büyük kitlelerin önünde her Cuma günü ikindi namazına kadar dersler verdiğini aktarmaktadır.¹⁸⁰² Yine Kâdî Nu'mân Mu'izz'den öğrendiği fıkıh, münazara, hikmet, vasiyet (vesâyâ), öğüt (Mev'iza), ilm-i hakîkî derslerini (mecâlisü'l-hikme)¹⁸⁰³ halka okuduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁰⁴ Rivayetlerden anlaşıldığına göre derslere katılım üst seviyedeydi. İcra edilen dersler bir taraftan mezhebin halk tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlarken; diğer taraftan taraftarlarını artırmaya yönelik önemli bir rol üstlenmekteydi. Kaynaklardaki bilgilerden öğrendiğimiz kadarıyla Mağrib'de genel itibarıyla Kâdî Nu'mân'ın liderliğinde İsmâilî mezhebi halka aktarılmıştır.

Halife Mu'izz İsmâilî fikhındaki yetkinliği dolayısıyla başta Kâdî Nu'mân olmak üzere etrafında bulunan kimselere kendisinden dinlediklerini kitaplara kaydetmelerini ve daha sonra bunları halka öğretmelerini istemiştir. Kuşkusuz bu tutumuyla Mu'izz başta kâhîr ekseriyeti Mâlikî/Sünnî ve Hâricî olan¹⁸⁰⁵ Mağrib olmak üzere hâkimiyet altına aldığı Mısır gibi yerlerdeki halkla İsmâilî fikhını buluşturmayı hedeflemiştir. Böylece Mağrib ve Mısır'da dinî bir takım ilimlerin okunduğu ve öğretildiği ders halkaları teşkil edilmiş ve zamanla yaygınlık kazanmıştır. Öte yandan bu dönemde Mağrib'deki Sünnî Mâlikî ulema da bir araya gelerek meclislerde ilim tahsil etmişlerdir.¹⁸⁰⁶

Kaynaklarda Mu'izz'in Mısır'ı ele geçirmesiyle birlikte Fâtımîler'in dinî ve mezhebî ilimleri insanlara aktardıklarına dair bazı bilgiler yer almaktadır. Hiç şüphesiz bu elzem bir durumdu. Zira Mısır'da Sünnîler ağırlıklıydı ve mezhebin propagandasının yapılması önem arz etmekteydi. İbn Hallikân'ın belirttiğine göre İbn Killis, Halife Mu'izz ve daha sonra oğlu Nizâr Azîz-Billâh'tan Şîî fikhına dair dinlediği

¹⁸⁰² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 386-388; Halm, *The Fâtımîds*, 28-29.

¹⁸⁰³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 435; Sumaiya A. Hamdani, *Between Revolution and State The Path to Fâtımîd Statehood* (London: I.B. Tauris, 2006), 47.

¹⁸⁰⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 487, 546; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 372; Qutbuddin, "Fâtimid Legal Exegesis of the Qur'an", 112.

¹⁸⁰⁵ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 163.

¹⁸⁰⁶ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyadü'n-Nüfûs*, 2/425-430.

fetvaları/hükümleri bir araya getirerek eser¹⁸⁰⁷ telif etmiş ve 369 yılı (980) Ramazan ayında kitabı halka okumaya başlamıştır.¹⁸⁰⁸ Bu bilgi Mu‘izz’den itibaren Mısır’da halka açık dersler yapıldığını göstermektedir. Ayrıca Makrîzî’nin İbn Zûlâk’tan nakline göre Kâdî Nu‘mân’ın oğlu ve aynı zamanda kendisinden sonra Mu‘izz’in kadılığını yapmış olan Alî b. Nu‘mân da Mısır’daki Kahire Câmî’nde (Ezher) babasının ehl-i beyt’in fikhına dair yazmış olduğu geniş çaplı *Kitâbü’l-İktisâr* adlı eserin özetini ileri gelenlerden oluşan büyük bir topluluk önünde imlâ ettirmiştir.¹⁸⁰⁹ Yine Makrîzî, Kâdî Nu‘mân’ın diğer bir oğlu olan Kâdî Muhammed’in babasının Mağrib’de mutat üzere yaptığı gibi Âl-i Beyt’e dair bazı ilimleri sarayda okuttuğunu ifade etmektedir.¹⁸¹⁰ Görüldüğü üzere özellikle Kahire Cami (Ezher), Mu‘izz döneminde inşa edildiği andan itibaren dinî ilimlerin okutulduğu bir yer olarak işlev görmüştür.

Bu dönemde dinî ilimlerin artmasına büyük desteği olan Mu‘izz, tebaasının da ilim ile hemhal olmasını istemiş ve bu noktada çaba göstermiştir. Tebaasının ilim öğrenmeye karşı kayıtsız kalarak dünyevî işler ile meşgul olmasını eleştirmiş, ilim öğrenmelerinin onların yararına olacağını ifade etmiştir.¹⁸¹¹ Mu‘izz birçok defa yanında bulunanlara ilim talep etmenin ehemmiyetinden bahsetmiş ve onları ilim öğrenmeye teşvik etmiştir.¹⁸¹² Kuşkusuz dinî ilimlerin yaygınlaşmasındaki en önemli vasıtalarından bir tanesi kitap telif etmek olmuştur. Mu‘izz bu konuda hassas ve titiz davranarak sadece kendisi kitap yazmakla kalmamış dinî ilimlerin gelişmesine hizmet etmek amacıyla etrafındakileri birçok kez kitap yazmaları için teşvik etmiştir. Mu‘izz ile teşrik-i mesaisi yoğun olan Kâdî Nu‘mân,¹⁸¹³ onun kendisine defaatle kitap yazmasını emrettiğini ifade

¹⁸⁰⁷ İbnü’s-Sayrafi bu eserin adını *er-Risâletü’l-Vezîriyye* olarak vermektedir. Bk. İbnü’s-Sayrafi, *el-İşâre*, 49-50; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/255-256.

¹⁸⁰⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 7/30; Makrîzî, *el-Hitat*, 3/383-384; Gottheil, “A Distinguished Family of Fâtîmîde”, 222; Sa‘îd ed-Dîvecî, *Beytü’l-Hikme* (Beyrut: ed-Dârü’l-Arabiyyetü li’l-Mevsûât, 1972), 45.

¹⁸⁰⁹ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ’*, 1/227 (İng., 208); Seyyid - Beksâç, “Fâtîmîler”, 12/235.

¹⁸¹⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/121.

¹⁸¹¹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 153-156; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369. Bu sırada Mu‘izz’in meclisinde bulunan Kâdî Nu‘mân insanlar arasında ilimle uğraşanların az olduğuna değinmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber’in dönemindeki ilim atmosferiyle de ilgili bilgi veren Kâdî Nu‘mân’ın bu dönemde ilim öğrenen sahabenin adını sayarken Hz. Ömer’in adını da sayması calib-i dikkat bir durumdur. Bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 155.

¹⁸¹² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 272-274, 312-313, 344-345; Muhammed Kâmil Hüseyin, *Fî Edebi Mısri’l-Fâtîmiyye* (Kahire: Dârü’l-Fikri’l-Arabî, 1950), 89.

¹⁸¹³ Kâdî Nu‘mân’ın Mu‘izz’in nezdindeki itibarına dair bk. Dâ‘î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtîmiyyîn*, 556-557 (İng., 84-86); Asaf A. A. Fyzee, “Qadi an-Nu‘man the Fâtîmîd Jurist and Author”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1 (1934), 12. Ayrıca Nu‘mân ve ailesinin Mu‘izz ile irtibatlarına dair geniş bilgi için bk. Richard Gottheil, “A Distinguished Family of Fâtîmîde Cadis (al-Nu‘mân) in the Tenth Century”, *Journal of the American Oriental Society* 27/ (1906).

etmektedir.¹⁸¹⁴ Onun Kâdî Nu'mân'a İsmâilî akide ve fıkıh konuları hakkında yazdırdığı eserler bir hayli yekûn teşkil etmektedir. Kâdî Nu'mân, bazı kadılar, hâkimler ve talebelerin *De'âimü'l-İslâm* adlı yazmış olduğu fıkıh kitabını özetlemesini talep ettiklerini ve kendisinin bu işe koyularak *Kitâbü'd-Dînâr* adlı bir özet yazdığını, daha sonra eseri Mu'izz'e sunduğunu ve onun derinlemesine inceledikten sonra kendisine eserin içinde anlamayı zorlaştıran bazı ifadeleri şerh etmesini, ayrıca eserin ismini değiştirerek *Kitâbü'l-İhtisâr li-sahîhi'l-âsâr 'ani'l-eimmeti'l-athâr* olarak değiştirmesini tavsiye ettiğini ifade etmektedir. Kâdî Nu'mân, Mu'izz'in söylediği tüm tashihleri gerçekleştirmiş ve muhtemelen derinlemesine incelemesinden sonra eserin daha iyi bir noktaya gelmesi için yönlendirici mülâhazalarından ötürü yazacağı tüm eserleri¹⁸¹⁵ Mu'izz'e arz etmeye karar vermiştir.¹⁸¹⁶ Öte yandan Kâdî Nu'mân Sünnî mezheplerin delil çıkarmada kullandıkları yöntemleri eleştirdiği *İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib* adlı eserini de Mu'izz'in talimatıyla yazmış, eseri tamamladıktan sonra ona takdim etmiştir.¹⁸¹⁷ Kâdî Nu'mân ayrıca ehl-i beytin ve imamların fıkıhına dair bir fıkıh eseri kaleme almış ve Mu'izz'e arz etmiştir. Mu'izz, eseri inceledikten sonra kadısına eserin çok faydalı olduğunu, kitabı inceleyen kişiye kolay gelmesi için kısımlara ayırmasını, ayrıca art niyetli kimseler tarafından tahrif edilmeye müsait ifadeleri değiştirmesini tavsiye etmiştir.¹⁸¹⁸ Mu'izz, Kâdî Nu'mân'ın eserinde sehven yaptığı bazı yanlışlıkları da düzeltmeyi ihmâl etmemiştir.¹⁸¹⁹

Kâdî Nu'mân'ın İsmâilî fıkıhı alanında Mu'izz'in gözetim ve denetimi altında yazdığı en önemli eserlerden bir tanesi olan ve günümüzde dahi Müsta'li-Tayyibî¹⁸²⁰ İsmâilîler'i

¹⁸¹⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 401, 545. Kâdî Nu'mân oldukça velûd bir yazardı. Araştırmacı Fyze onun 44 eseri olduğunu, bunlardan 22 tanesinin kaybolduğunu, 18 tanesinin tamamen 4 tanesinin ise kısmen batı Hindistan'da bulunan İsmâilîler tarafından korunduğunu belirtmektedir. Bk. Asaf A. A. Fyze, "İsmâ'ili Law and Its Founder", *Islamic Culture* 9 (1935), 111-112. Ayrıca bk. Qutbuddin, "Fâtimid Legal Exegesis of the Qur'an", 110. Kâdî Nu'mân ayrıca Mu'izz ve babası Mansûr'un kendisine birçok kez kitap yazmasını emrettiklerini aktarmaktadır. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 135.

¹⁸¹⁵ Kâdî Nu'mân'ın tüm eserleri için bk. Fyze, "Qadi an-Nu'man", 15-32.

¹⁸¹⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 359-361; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 562-564 (İng., 91-93); Fyze, "Qadi an-Nu'man", 12-13.

¹⁸¹⁷ Kâdî Nu'mân, *İhtilâf*, 28, 46.

¹⁸¹⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 396-397.

¹⁸¹⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 430. Kâdî Nu'mân'ın Mu'izz'in her sözünü ve her fiilini kaydettiğini belirtmesi halifenin meclisinde konuşulanların zabta geçirilmesine müsaade ettiğine işaret etmektedir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 297.

¹⁸²⁰ Haklarında bilgi için bk. Mustafa Öz, "Müsta'liyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/116-118.

arasında önemsenen¹⁸²¹ *De'âimü'l-İslâm fi'l-Halâl ve'l-Harâm ve'l-Kazâyâ ve'l-Ahkâm*¹⁸²² adlı eser Mu'izz'in talimatıyla yazılmıştı. Mu'izz, bu eserin temelini sağlamlaştırmış, kısımlara ayırmış ve başta Hz. Peygamber ve dedelerinden gelen sahih rivayetleri netleştirmiştir.¹⁸²³ Mu'izz ayrıca çevresinde bulunan dostlarını ve arkadaşlarını bu eseri okumaları ve dinlemeleri noktasında teşvik etmiştir.¹⁸²⁴ Kâdî Nu'mân ayrıca *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât* adlı eserini de Mu'izz'in gözetiminde ve onun tashihleriyle kemâle erdirmiştir. Yazdığı cüzlerden bir tanesini efendisine takdim etmiş, Mu'izz ifadelerini beğenmiş ve kitabı methetmiştir.¹⁸²⁵

Mu'izz, Kâdî Nu'mân'a tarih ve siyer alanlarında da kitap yazması talimatını vermiştir. Kendi ifadesine göre Mu'izz Fâtımî Devletinin haberlerini ayrıca Hâşimoğulları'nın menkıbelerini ve Abdüşşemsoğulları'nın kusurlarını iki ayrı kitapta yazmasını emretmiştir. Kâdî Nu'mân eserleri yazmak için ciddi bir kaynak toplamış, daha sonra yazdığı eseri Mu'izz'in yönlendirmeleriyle kısımlara ayırmıştır. Mu'izz, tarihe dair Kâdî Nu'mân'ın telif etmiş olduğu eseri beğenmiş ve devletlerine dair haberlerin ölümsüzleştirilmesinin önemsedığı bir şey olduğunu söylemiştir. Hâşimoğulları'nın menkıbeleri ve Abdüşşemsoğulları'nın kusurlarının anlatıldığı eserle ilgili olarak atalarının faziletlerinin bilinmesinin düşmanlarının da susturulmasının önem arzettiğini ifade etmiştir.¹⁸²⁶

Halife Mu'izz'in Kâdî Nu'mân'a böyle bir talimat vermiş olmasında Abbâsî halifeleri hakkında yazılmış biyografi eserlerini incelemiş olması¹⁸²⁷ etkili olmuş olabilir. Zira

¹⁸²¹ Qutbuddin, "Fâtimid Legal Exegesis of the Qur'an", 112; Muzaffer Tan, "Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 127; Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, 219.

¹⁸²² Eserin içeriği hakkında bilgi için bk. Wadad al-Qadi, "An Early Fâtimid Political Document", *Studia Islamica* 48 (1978), 71-108; Shainool Jiwa, "Governance and Pluralism under Fâtimids (909-996 CE)", *The Shi'i World*, ed. Farhad Daftary (London: I.B. Tauris, 2015), 121-123. Dâ'î İdrîs'in eserin kıymeti hakkındaki bir yorumu için bk. Dâ'î İdrîs, *Zehrü'l-Me'ânî*, 231-232.

¹⁸²³ Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 560-561 (İng., 89-90); Qutbuddin, "Fâtimid Legal Exegesis of the Qur'an", 111-112. Kâdî Nu'mân'ın diğer eserleri için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 13-17; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 559-560, 565-568 (İng., 88-89, 93-98).

¹⁸²⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 305-307.

¹⁸²⁵ Kâdî Nu'mân, yazdığı eseri lafzen değil manen rivayet ettiğini belirtmektedir. Bununla ilgili bir ifadesinde Hz. Peygamber'in bazı sahabelere söylediklerini lafız yönünden değil de mana yönünden yazmalarına müsaade etmesini değerlendirek kendisinin de efendisinin sözlerini mana olarak rivayet ettiğini ifade etmiştir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 45, 301-303.

¹⁸²⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 117-118; Dâ'î İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 566-567 (İng., 96). Fâtımî Devleti tarihiyle ilgili yazılan eserin *İftitâhu'd-Da' ve veya Şerhu'l-Ahbâr 'ani'l-Eimmeti'l-Athâr* olduğu, Hâşimoğulları ve Abdüşşemsoğulları hakkında yazılan eserin de *el-Menâkib ve'l-mesâlib* veya *el-Menâkib Benî Hâşim ve Mesâlib Benî Ümeyye* olduğu ifade edilmektedir. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 117 (dn. 2).

¹⁸²⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 330.

kaynakta adı zikredilmeyen birisi hakkında Mu‘izz’in onun dedeleri nezdinde itibar sahibi olmasına rağmen Emevî ve Abbâsî halifeleri hakkında eser telif ettiğini ancak imamların biyografileri hakkında eser telif etmemesine hayret ettiğini belirtmektedir.¹⁸²⁸ Bu durum Mu‘izz’in imamların biyografileri hakkında eser telif edilmesini arzu ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan Kâdî Nu‘mân Mu‘izz’in biyografisini recez ölçüsünde kaleme almayı planlamış ancak yazmış olduğu diğer eserlerin yoğunluğundan ötürü bitirememiştir. Bu sırada oğlu Alî b. Nu‘mân’dan eseri tamamlaması için yardım almış neticede baba-oğul birlikte kaleme aldıkları eseri Mu‘izz’e takdim etmişler, Mu‘izz de eseri çok beğenmiş ve kabul etmiştir.¹⁸²⁹ Ayrıca Kâdî Nu‘mân Mu‘izz’in biyografisine dair bir eser telif ettiğini belirtmektedir. Mu‘izz’in hilâfete geldiği günden itibaren gün gün yazdığını ifade ettiği eseri 346 (957-958) yılında bitirdiğini ifade etmektedir.¹⁸³⁰ Ancak bu eserin adının tam olarak ne olduğu noktasında net bir bilgi yoktur. Araştırmacı Daftary bu eserin *el-Mecâlis* olduğunu ifade etmekteyse de¹⁸³¹ söz konusu eserde Kâdî Nu‘mân’ın 348 (959) yılında¹⁸³² ve 351 (962) yılında¹⁸³³ gerçekleşen bazı olaylara dair anlatılara yer vermiş olması bu eserin farklı bir eser olduğu fikrini ihsâs ettirmektedir.¹⁸³⁴

Kâdî Nu‘mân gibi Mu‘izz döneminin önemli müelliflerinden bir tanesi de Mısırlı İbn Zûlâk’tır. Fâtımîler’in Mısır’ı ele geçirmesiyle birlikte İsmâîlî mezhebini benimseyen İbn Zûlâk dönemin çağdaş tarihçisi olarak Mu‘izz hakkında *Sîretü’l-Mu‘izz Lidînillâh* adlı eserini telif etmiştir.¹⁸³⁵ Bu eseri Mu‘izz’in tavsiyesiyle yazıp yazmadığını eser günümüze ulaşmadığı için bilememekteyiz.

Dinî ilimlerin yaygınlaşmasına paralel olarak kıymetli ve nadide eserlerin ortaya çıkması da tabi bir durumdu. Bu dönemde Mu‘izz’in elinin altında nadide eserler bulunduğu dair bazı bilgilere sahibiz. Makrîzî’nin rivayetine göre Şerîf Ebû Ca‘fer Müslim, Abbâsî veziri Yahyâ b. Hâlid b. Bermek’e (ö. 190/805)¹⁸³⁶ ait olduğu söylenen ve kendisinin dört yüz dinara satın aldığı büyük bir mushafı Mu‘izz’e götürmüştü.

¹⁸²⁸ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 286-287.

¹⁸²⁹ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 462.

¹⁸³⁰ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 46-47; a.mlf, *İftitâhu’d-Da‘ve*, 338-339.

¹⁸³¹ Kâdî Nu‘mân, *İftitâhu’d-Da‘ve*, 338 (dn. 2).

¹⁸³² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 331-332.

¹⁸³³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 552-553.

¹⁸³⁴ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 47 (dn. 1).

¹⁸³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ*, 1/808. İbn Zûlâk’ın diğer eserleri için bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/286.

¹⁸³⁶ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Saim Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/251-253.

Mu'izz mushafı görünce Ebû Ca'fer'e kendisinde bulunan bu mushaftan daha güzel bir hat içeren mushaf göstereceğini söyledi ve babası Mansûr'un yazıp ciltlediği son derece gösterişli iki yarım şeklinde bir Mushaf getirdi. Ebû Ca'fer mushafı görünce mushafa hayran kaldığını dile getirdi. Bunun üzerine Mu'izz, Ebû Ca'fer'in bu tavrıyla babasının mushafının kendi mushafından daha güzel olduğunu kabul ettiğini belirtmiş daha sonra kendisine latife yaptığını belirtmiştir. Ebû Ca'fer, Mu'izz'in bu cana yakın tavrıyla ilgili babası ve dedesinin yaşayarak kendisiyle tanışıp iftihar etmesini çok arzuladığını ayrıca hiçbir Ümeyye ve Abbâsoğlunu onunla mukayese edemeyeceğini belirterek halifeye karşı muhabbetini dile getirmiştir.¹⁸³⁷

3.2.2. Pozitif Bilimler

Halife Mu'izz döneminde Fâtımîler'in pozitif bilimlere kayıtsız kalmadıkları anlaşılmaktadır. Hatta bu dönemde Mu'izz liderliğinde yapılan bazı icatlar oldukça dikkat çekmektedir. Kâdî Nu'mân'ın eserinde rivayet ettiği bir bilgi Halife Mu'izz'in IV. (X.) yy.da İslâm medeniyetine manidar bir katkıda bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Rivayete göre Mu'izz, yanında bulunan Kâdî Nu'mân'a hokkaya ihtiyaç duymaksızın mürekkebin kalem içerisinde bulunacak şekilde bir icat yapmak istediğini ve böylece kişinin yazmak istediğinde kalemi mürekkep ile doldurmasının yeterli olacağını, yazmayı bıraktığında ise mürekkebin akmayarak kuru bir şekilde kalacağını ve kalemi hokkanın içine değil de istediği bir yere koyabileceğini belirtmiştir. Kâdî Nu'mân, Mu'izz'in söyledikleri karşısında hayretler içerisinde kaldığını ifade etmektedir. Daha sonra Mu'izz bir zanaatkâra bununla ilgili talimat vermiş ve birkaç gün sonra altından bir dolma kalem yapılmıştır. Mu'izz, kalemle yazma denemelerinde bulunmuş ve kalemin gerekenden biraz daha fazla mürekkep bıraktığına dikkat çekerek daha iyi bir duruma getirilmesi için tekrar ustaya vermiştir. Neticede usta, kalem üzerinde biraz daha uğraştıktan sonra mürekkebi tükenmeden, elde döndürülebilen ve her yöne eğilebilen bir kalem üretmiştir. Kâdî Nu'mân kalemi görünce hayretler içerisinde kaldığını ve böylesinin bir daha ortaya konulamayacağını belirtmiştir.¹⁸³⁸ Kâdî Nu'mân öngörüsünde kısmen haklıydı. Zira mürekkebi içerisinde bulunan dolma kalem

¹⁸³⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/148-149 (İng., 119-120); Jiwa, "Kinship, Camaraderie and Contestation", 17.

¹⁸³⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 319-321; Zağlûl, *Târîhu'l-Mağrib*, 221; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369-370; Erünsal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 282-283. Ayrıca bk. Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 47.

batı da dahi XVII. yy'dan itibaren kullanılmaya başlanmıştı.¹⁸³⁹ Müsteşrik Halm, bu yüzyıldan yedi asır önce Mağrib'de Mu'izz'in keşfettiği dolma kalem hakkında onun ustaca bir buluş gerçekleştirek yazı tekniğinde devrimvârî bir adım attığını belirtmiştir.¹⁸⁴⁰ O dönemde gerçekleştirilen buluşların devamlılık arzetmemesi ve yerel düzeyde kalması gibi hususiyetler Mu'izz'in bu buluşundan birçok kimsenin haberdar olmamasını sağlamıştır.

Halife Mu'izz astronomi ilmine de yakın ilgi duymuştur. Kindî'nin eserinde geçen bir bilgiye göre tarihçi Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-'Utakî el-İfrîkî (ö. 395/995)¹⁸⁴¹ eserinde Mu'izz'in Mağrib'deyken kadısı Nu'mân'a yıldızların yerlerini belirlemek için kullanılan gümüş bir usturlap¹⁸⁴² yaptırmasını emrettiğini aktarmaktadır. Ayrıca Mu'izz, Kâdî Nu'mân'dan usturlabı yapacak ustanın yanında güvenilir bir adamı ile oturarak ona refakat etmesini istemiştir. Kâdî Nu'mân da ustanın yanında oğlu Muhammed'i¹⁸⁴³ oturtmuştu.¹⁸⁴⁴ Mu'izz'in usturlaplar yaptırdığının aktarıldığı bu rivayet onun astronomi ve gök bilimine kıymet atfettiğini gözler önüne sermektedir. Ancak ne yazık ki bu aletlerin o dönemde Fâtımîler'de ne derece yaygın ve hangi yöntemler ile kullanıldıkları bilgisine sahip değiliz.

Halife Mu'izz İslâm öncesi Grek dünyasının önde gelen bazı bilginleri hakkında da bilgi sahibiydi. Bir gün Kâdî Nu'mân'a İskenderiyeli astronom ve matematikçi

¹⁸³⁹ Edmund Bosworth, "A Mediaeval Islamic Prototype of the Fountain Pen?", *Mediaeval Arabic Culture and Administration* (London: VarioRûm Press, 1982), 229-234; Erünsal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 283. Mağrib'de değişik şekillerde üretilen kalem ve mürekkepler hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed Menûnî, *Kabesün min 'Atâi'l-Mahtûti'l-Mağribî* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 2/654-657.

¹⁸⁴⁰ Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369. Bazı araştırmacıların özelde Fâtımîler'in, genelde ise Şii'lerin İslâm medeniyet tarihine önemli katkılar sunmalarını gözden gelerek Şii'leri terakkinin önündeki büyük bir engel olarak görmeleri şaşırtıcıdır. Bk. Ahmet Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017), 19.

¹⁸⁴¹ Hayatı hakkında bk. Muhammed Hayrûddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, 2002), 6/225.

¹⁸⁴² Usturlaplar hakkında bilgi için bk. Atilla Bir - Mustafa Kaçar, "Usturlap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/195-198.

¹⁸⁴³ Hayatı hakkında bilgi için bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 592-595.

¹⁸⁴⁴ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 592-593; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/420. Rivayetinde devamında Mu'izz Kâdî Nu'mân'a ustanın yanında kimi bulundurduğunu sorunca Nu'mân ona oğlu Muhammed'in bulunduğunu söylemiş, Mu'izz de onun gelecekte Mısır kadısı olacağını ifade etmiştir. Ayrıca Muhammed'in ifadesine göre Mu'izz kendisini çocukken görünce yanında bulunan oğlu Nizâr Azîz'e Muhammed'in kendisinin kadısı olacağını ifade etmiştir. Dâî İdrîs, İbn Hallikân'ın eserinde Mu'izz'in bu ifadeyi Kâdî Nu'mân'ın diğer kadı olan oğlu Alî hakkında söylediğini aktarmaktadır. Dâî İdrîs rivayetin devamında İbn Hallikân'ın Mu'izz'in söylediği sözde isabet ettiğini söylediğini ancak bunun nübüvvetin ilminden kaynaklandığını bilmediğini ifade etmektedir. Bk. Dâî İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtumiyyîn*, 626-627 (İng., 197).

Batlamyus'u (ö. 168 [?])¹⁸⁴⁵ rüyâsında gördüğünü söylemiştir. Buna göre Mu'izz devlet merkezi Mansûriye'de Kasrûlbahr adlı yapıyı yaptırmaya karar verdiğinde bir gece rüyasına giren kişiye kim olduğunu sormuş o da kendisinin Batlamyus olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Mu'izz astronomi ve matematik âlimi aynı zamanda el-Mecistî¹⁸⁴⁶ adlı kitabın sahibi Batlamyus mu olduğunu sorunca o da ta kendisi olduğunu ifade demiştir. Mu'izz ayrıca ona dinini sormuş, Batlamyus tevhide inandığını söylemiştir. Daha sonra Batlamyus'a saray yapmak istediğini söylemiş, Batlamyus da ona Salı günü sarayı yapmaya başlamasını, zira o günün doğru bir gün olduğunu ifade etmiştir. Mu'izz rüyadan uyandıktan sonra gördüğü rüyayı müneccimlere anlatmış, onlar da Batlamyus'un söylediklerinin isabetli olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak kalbi mutmain olmayan Mu'izz kendisi rüyayı teyid etmek için bir uygulamaya başvurmuş neticede rüyanın doğru bir rüya olduğunu tespit etmiştir.¹⁸⁴⁷ Mu'izz, ilkçağ Yunan filozoflarından olan Aristo (ö. m.ö. 384-322)¹⁸⁴⁸ hakkında da bilgi sahibiydi. Midrârî emiri İbn Vâsûl tutsak olduğu Mansûriye'de birisi vasıtasıyla Mu'izz'e kendisinde Aristo'nun sözlerinin yer aldığı bir kitabın bulunup bulunmadığını sormasını istemişti. Mu'izz, onun Aristo'nun Büyük İskender'e ele geçirdiği yerlerdeki yöneticilere nasıl davranması gerektiği yönünde yazmış olduğu risaleleri istediğini, böylece kendilerinin de ona nasıl davranacakları yönünde bilgi sahibi olmayı murat ettiğini tahmin etmişti. Görevli Mu'izz'in söylediklerini İbn Vâsûl'e iletince duydukları karşısında şaşırıp kalmış ve Aristo'nun risalesini tam da bu nedenden ötürü istediğini itiraf etmiştir.¹⁸⁴⁹ Mu'izz döneminde Fâtımîler'de tıp ve eczacılık ilmi önemsenler arasındaydı.¹⁸⁵⁰ Doktoru ve danışmanı Mûsâ b. el-Âzâr Mu'izz ve bazı devlet ileri gelenleri için birçok defa çeşitli ilaçlar ve macunlar hazırlamıştır.¹⁸⁵¹ Daha önce de geçtiği üzere Mûsâ b. el-Âzâr efendisinin mutfağına dair *el-Kitâbü'l-Mu'izzî li't-tabîh* adlı eser telif etmişti.¹⁸⁵²

¹⁸⁴⁵ Batlamyus hakkında bilgi için bk. Cengiz Aydın - Gülseren Aydın, "Batlamyus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/196-199.

¹⁸⁴⁶ Eser hakkında bilgi için bk. Aydın - Aydın, "Batlamyus", 5/197.

¹⁸⁴⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 325-327; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369.

¹⁸⁴⁸ Aristo hakkında bilgi için bk. Mahmut Kaya, "Aristo", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/375-378.

¹⁸⁴⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 412-413; Dâ'î İdris, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtümiyyîn*, 626-627 (İng., 160-161). Mu'izz'in babası Mansûr'un da Yunan tabib ve filozofu Galen'den (ö. 200 [?]) öfkenin kontrol edilmesi hakkında yaptığı atıf için bk. Cevzerî, *Sîret*, 41-42 (İng., 28-31); Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369; Haji, "A Distinguished Slav", 262.

¹⁸⁵⁰ Sarıçam, "Afrika'da Kurulan Bağımsız İslâm Devletleri", 532.

¹⁸⁵¹ Cevzerî, *Sîret*, 108 (İng., 114-115); Bernard Lewis, "Paltiel: A Note", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30/1 (1967), 180.

¹⁸⁵² İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ*, 545.

Bu dönemde Mûsâ'nın oğlu İshâk da Mu'izz'in yanında doktor olarak görev yapmıştır.¹⁸⁵³ Bu dönemde Fâtımîler'in himâyesinde bulunan doktorların çeşitli tedavi yöntemleri geliştirdikleri kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Nüveyrî, Mu'izz'in Mısır'a intikal ettiği sırada yanında taşıdıkları eşyalardan bir tanesinde iki devenin üzerinde çeşitli kimya bileşkekelerinden oluşan iksir olduğunu aktarmaktadır.¹⁸⁵⁴ Bu iksirin tabiatıyla ilgili farklı kaynaklardan bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz. Ancak eski dönemlerde iksirlerin simyacılar tarafından basit metalleri altına dönüştürmek ve hastalıkları tedavi etmek için kullanıldığını dikkate aldığımızda¹⁸⁵⁵ bu maddelerin Mu'izz döneminde çok yönlü olarak kullanıldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu durum Mu'izz döneminde bazı pozitif bilimlerin pragmatik bir şekilde kullanıldığını gözler önüne sermektedir.

Fâtımîler'in himâyesinde olmayan ancak Mu'izz'in amcası Ebû Tâlib ile ilişkileri olan tabip İbnü'l-Cezzâr'a da bu dönemde yaşadığı için değinmekte yarar vardır. Rivayete göre İbnü'l-Cezzâr kabiliyetli bir doktordur. Nefs, uyku, nezle, cüzzam, veba hastalıkları ve ölümü kolaylaştırma hakkında risaleler kaleme alan İbnü'l-Cezzâr birçok ilaç hakkında bilgi sahibiydi. Çeşitli macunlar, ilaçlar ve içecekler hazırlayıp hastalara vermektedir.¹⁸⁵⁶ Öte yandan bazı araştırmacılar İbnü'l-Cezzâr'ın Mu'izz'in saray doktorluğu görevini üstlendiğini ifade ediyorlarsa da¹⁸⁵⁷ bu doğru değildir. Zira İbn Cülcül ve İbn Ebî Usaybia İbnü'l-Cezzâr ile ilgili böyle bir bilgi aktarmamaktadırlar. Aksine İbnü'l-Cezzâr'ın Mu'izz ve adamlarından pek hoşlanmadığı ifade edilmektedir. Bununla ilgili bir rivayette Kâdî Nu'mân, İbnü'l-Cezzâr'a oğlu için hazırladığı ilacın fayda vermesi sonucu teşekkür babında hediyeler göndermiş ancak İbnü'l-Cezzâr bu hediyeleri kabul etmemiştir. Yanındakiler hediyeleri neden kabul etmediğini sorunca İbnü'l-Cezzâr, Mu'izz'in devletinden/adamlarından herhangi bir nimetin kendisine verilmesini arzu etmediğini ifade etmiştir. Üstelik onun Endülüs'e gitme meylinde olması, Mu'izz ve devletine karşı olan mesafesini gözler önüne sermektedir.¹⁸⁵⁸

¹⁸⁵³ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 2/57.

¹⁸⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/89.

¹⁸⁵⁵ İksir hakkında bilgi için bk. <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ksir> (E.T. 04/10/2023).

¹⁸⁵⁶ Safedî, *el-Vâfi*, 11/132-133.

¹⁸⁵⁷ Mehmet Ata Az, "İbnü'l-Cezzâr, Ebû Cafer (ö. 368/979)", *Tarihte Müslümanlar*, ed. Mehmet Özdemir - vd. (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 2/672..

¹⁸⁵⁸ Süleymân b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Ettubbâ' ve'l-Hükemâ'* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 88-90; İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 481-482.

Yine kaynaklarda Mu‘izz’in içerisinde dünya haritasını andıran bir ipek dokuma ördürdüğü ifade edilmektedir. Makrîzî’nin ifadesine göre meblağı yirmi iki bin dinar eden mavi tüster ipeğinin yanı sıra altın ve gümüşten yapılmış olan bu ipek dokumanın üzerinde coğrafya haritası yer almaktaydı. Burada yeryüzünün çeşitli yerlerindeki dağların, denizlerin, şehirlerin, nehirlerin ve yolların hatta Mekke ve Medine şehirlerinin haritaları isimleri ile birlikte yazılmıştı. Haritanın sonunda ise “Mu‘izz’in talimatıyla onun Beytullâh’a olan tutkusu ve Rasûlullâh’ın yaşadığı yerleri açıklamaya yönelik (çabası sonunda) 353 (964-965) yılında tamamlanmıştır,” yazılıydı.¹⁸⁵⁹

Mu‘izz döneminde muskalar yapıldığını ihsas ettiren bazı bilgilere kaynaklar yer vermektedir. Makrîzî’nin İbn Zûlâk’tan nakline göre Mu‘izz Mısır’a geldiğinde gemilerin bulunduğu Maks’a giderek filosunu ve orada çalışanları denetlemiş ve bazı ifadeler dile getirerek buranın himâye edilmesini Allâh’tan temenni etmiştir.¹⁸⁶⁰ Makrîzî’nin “Ve karae aleyhi ve ‘avvezehû” olarak ifade ettiği şey kolay bir şekilde anlaşılmasına müsait değildir. Quatremère, Mu‘izz’in filoların bulundukları yere muskalar yerleştirdiğini ifade etmektedir.¹⁸⁶¹ “Avveze” fiili muska yapılması anlamını taşımaktadır. Ancak Mu‘izz’in muska yaptığına dair başka herhangi bir kaynaktan teyid edici bir bilgiye ulaşabilmemiş değiliz. Bununla birlikte Makrîzî’nin söz konusu ifadesi Mu‘izz’in muska yaptığı anlamını taşıyorsa bu durum halifenin muska ve büyü ilminde bilgi sahibi olduğuna dair kanıt olarak görülebilir.

Kaynaklarda ayrıca Mu‘izz’in yıldız ilmine/astrolojiye yakın ilgisi olmasından bahsedilmektedir.¹⁸⁶² Mu‘izz bir oturumda yıldız ilmi ve müneccimlik hakkında konuşarak bu ilmin Allâh’ın kudretine inanarak yapılması durumunda bir beis olmadığını ancak onunla gaybı bilmek için uğraşılmasının hatalı ve kötü bir şey olduğunu söylemiştir. Babası Mansûr’un bu ilmi çok iyi bilmesine rağmen her zaman ihtiyatla hareket ettiğini ifade etmiştir.¹⁸⁶³ Bir gün huzuruna bir müneccim yazmış

¹⁸⁵⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/181; Hasan, *Künûzü’l-Fâtümiyyîn*, 53; Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 46; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/724; Alibhai, *Through The Eyes of Jūdhar*, 191-192. Araştırmacı Bakır yapılan ürünün duvar halısı olduğunu ifade etmektedir. Bk. Bakır, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi”, 808.

¹⁸⁶⁰ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/139 (İng., 109).

¹⁸⁶¹ Quatremère, “Du Khalife Fâtîmî Moëzz”, 1837, 171.

¹⁸⁶² Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 148; İbnü’l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, 27; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/246; İbnü’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, 4/350.

¹⁸⁶³ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 439. Mansûr’un yıldız ilmindeki müktesebatı ve bu ilme bakış açısı ile ilgili ayrıca bk. Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 131-132; Çade Hasan, “Bünyetü’l-Müctemai’l-Mağribi’l-İslâmî Esnâü’l-Asri’l-Fâtîmî”, *Tishreen University Journal for Research and Scientific Studies* 36/6

olduğu eserle gelmişti. Mu‘izz adamın eserine baktığında Allâh’ın Âdem’i yarattığı gün yıldızları yarattığını ve bu yıldızların insanların işlerini/durumlarını açıkladığını yazmış olduğunu görmüştür. Mu‘izz bu ifadeyle ilgili müneccime Allâh’ın Âdem’i yarattığı gün yıldızları yaratması durumunda Âdem’den önce bir varlık olup olmadığını sormuş, müneccim ondan önce de bir şeylerin olduğunu söylemiştir. Mu‘izz de onun bu ifadesine mukabil Âdem’den önce neyin var olduğunu ve bunların keyfiyetinin ne olduğunu, ayrıca yıldızların Âdem’den öncekilerin durumlarına işaret edip etmediğini sormuş, müneccim Mu‘izz’in sorduğu can alıcı sorular karşısında hayretler içerisinde kalmıştır.¹⁸⁶⁴

Mu‘izz’in yıldız ilimleri hakkında bilgi sahibi olduğunu en yakınında bulunan Kâdî Nu‘mân’ın dahi aktarması bunun doğruluğunu teyid eder mahiyettedir. Ancak onun bu vasfı her işini yıldız ilimlerine göre düzenlemiş olduğu anlamına gelmez. Aksine Kâdî Nu‘mân onun bu alanda bilgi sahibi olmasına rağmen ihtiyatla hareket ettiğini aktarmaktadır. Mu‘izz babası Mansûr’un yıldız ilminde bilgi sahibi olmasına rağmen kendisine bu ilimle insanların işini görmediğini ve onun tesirine inanmadığını ayrıca Mu‘izz’e de ona itibar etmemesini ve ilgilenmemesini söylemiştir.¹⁸⁶⁵ Mu‘izz’in hilekâr olduğunu bilmesine rağmen yanına gelen bir müneccime çeşitli ikramlarda bulunması,¹⁸⁶⁶ görmüş olduğu bir rüyayı müneccimlere anlatması ve onların yorumlarını teyid etmesi¹⁸⁶⁷ gibi hususiyetler onun bu ilme karşı ilgi ve alakasının bulunduğunu göstermektedir. Ancak Mu‘izz’in bu ilme olan merakı astrolojinin yorumlamalarını körü körüne kabullenmek şeklinde değildi. Kâdî Nu‘mân’ın aktardığına göre tarım zamanı geldiğinde yağmur yağmamış, bunun üzerine müneccimler o yılın verimsiz ve kurak geçeceklerini ifade etmişler ancak çok geçmeden bolca yağmur yağmaya başlamıştır. Bu husus Mu‘izz’in bir meclisinde ifade edilince Mu‘izz yağın yağmurun Hz. Peygamber’in Medine’de buna benzer yaşadığı bir duruma karşı söylediği sözü tasdik ettiğini belirtmiştir. Buna göre Medine’de yağmur yağmaya başladığında bazı insanlar “bize şu yıldız yağmur yağdırdı,” derken; diğerleri “bize Allâh’ın rahmet ve lütfu sayesinde yağmur yağdı,” demişlerdi. Hz. Peygamber bunu haber alınca insanların

(2014), 298-299. Ayrıca Halife Mansûr’un yanında yıldız ilminin bâtıl olduğunu ifade eden onu yalanlayan ve tekzip eden eserler vardı. Bilgi için bk. Temîm, *Dîvân*, 204.

¹⁸⁶⁴ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 440; Mahmud, *Fâtûmîler Dönemi*, 28.

¹⁸⁶⁵ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 131-132; Halm, *The Fâtûmîds*, 86 .

¹⁸⁶⁶ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 431-433.

¹⁸⁶⁷ Kâdî Nu‘mân, *el-Mecâlis*, 325-327.

iki grup olduklarını, bir kısmının Allâh'a inanıp yıldızları inkâr ettiğini, bir kısmının ise yıldızlara inanıp Allâh'ı inkâr ettiğini belirtmiştir.¹⁸⁶⁸ Mu'izz bu sözünden sonra Allâh'ın müneccimlerin tahmininin aksine takdirde bulunduğunu, böylece müneccimlerin durumunun Hz. Peygamber döneminde yağmur yağmasını yıldızlara bağlayanlar ile aynı olduğunu, nihayetinde Allâh'ın gaybı bilemeyecek kimselerin yalanlarını ortaya koyduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁶⁹ Neticede Mu'izz'in yıldız ilmine bir ilgisi olduğunu ancak bu ilmi bütün hayatına teşmil edecek şekilde uygulamadığını, çıkan sonuçları kesin doğrular olarak görmediğini mevcut rivayetlerden çıkarabilmekteyiz.

Öte yandan bazı rivayetlere göre Mu'izz yıldızların doğmaları ve hareketlerine göre kararlar almış, ayrıca müneccimlerine danışarak hayret verici adımlar atmıştır. Bununla ilgili kaynaklarda dikkat çekici bir rivayete göre bir müneccimin kendisine kısa süre içerisinde darlığa düşeceğini söylemesiyle¹⁸⁷⁰ Mu'izz müneccimi ile istişare etmiş, müneccimi ona yer altında bir mahzen/sığınak yapmasını ve vakit dolana kadar orada kalmasını tavsiye etmiştir. Mu'izz, müneccimin tavsiyesini dikkate alarak önde gelen adamlarını çağırması ve onlara Allâh ile bir süre beraber olmaya karar verdiğini, kendilerini yönetmek için oğlu Nizâr'ı geride bıraktığını ve ona itaat etmelerini söylemiştir. Mu'izz daha sonra yer altına inmiş ve orada saklanmıştır. Yokluğunda Fâtımî askerleri bulut gördüklerinde halifenin göğe yükseldiğini zannettikleri için onun bulutun içinde saklandığına inanarak buluta selâm vermekteydiler. Bir yıl geçtikten sonra Halife Mu'izz yer altından çıkmış ve tebaasına yaşadığını göstermiştir. Ancak yerin altından çıkmasının üzerinden çok geçmeden vefat etmiştir.¹⁸⁷¹

Kâdî Abdülcebbâr da eserinde buna benzer bir bilgi vermektedir. Buna göre Mu'izz Mısır'da saklanmaya karar vermiş, sadece yakın adamları ile teke tek görüşmeye başlamıştır. Bu sırada erkek ve kadınlardan bazı casus ve ajanlarını halkın haberlerini alabilmek için insanların arasına göndermiştir. İnsanlar onun yokluğunun uzamasından ötürü öldüğünü düşünmüşlerdi. Daha sonra uzun bir sürenin ardından insanların yanına altın ipek giymiş, sarığında çeşitli yakut ve cevherli süsler ile yıldızlar gibi parlar halde

¹⁸⁶⁸ Sünnî kaynaklarda da ifade edilen hadis için ayrıca bk. Süleymân b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvud Tercemesi* (Konya: Konya Kitapçılık, 2007), 3/204.

¹⁸⁶⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 532-533.

¹⁸⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/360-361

¹⁸⁷¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 27-28; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/360-361; 'Aynî, *'İkdü'l-Cümân*, 1/91.

çıkmişti. Böylece Mu‘izz, kendisinin göğre Allâh tarafından yükseltildiğine etrafındakileri inandırmıştı. Bununla birlikte casuslar da halkın arasında Allâh’ın onu gayb ilimlerine muttali kıldığı ve onu göğre yükselttiği böylece kendisini ziyaret etmesini istediği şeklinde dedikodular yaymıştı. Kâdî Abdülcebbâr bu tarz câhillik barındıran şeylerin bir müddet halkın zihnini meşgul ettiğini ifade etmektedir.¹⁸⁷²

Kanaatimizce birçok tarihçi zikretmiş olmasına rağmen bu rivayetler Mu‘izz’in şahsiyeti ve ayrıca Kâdî Nu‘mân’ın onun yıldız ilimlerine bakış açısını yansıtan rivayetler ile çelişmektedir. Makrîzî de eserinde İbnü’l-Esîr ve Kâdî Abdülcebbâr’a dayandırarak bu bilgiyi vermiş olmasına rağmen rivayetin hemen altında bilgiyi tenkid etmektedir. Bu uzun tenkid yazısını Fâtımîler aleyhine tavır takınan Bilâdüşşam ve Irak tarihçilerinin durumunu ortaya koyduğu için aynen vermeyi uygun görmekteyiz. Makrîzî, yukarıda verdiği rivayetin altında şunları aktarmıştır:

“Durum İbnü’l-Esîr’in dediği gibi değildir. Fakîh, faziletli, tarihçi Ebü’l-Hasen b. İbrâhîm b. Zûlâk el-Mısırî’nin *Siretü’l-Mu‘izz* adlı eserinde anlattıklarına bizzat onun yazısıyla vâkıf oldum. O, bu eserinde Mu‘izz’in Mısır’a girmesinden itibaren ve ölünceye dek gün gün haberlerini aktarmıştır. Mu‘izz, 16 Rebûlâhîr 365 tarihinde (23 Aralık 975) ölümünden iki gün önce Perşembe günü oğlunu veliaht tayin etmiştir. Bu veliaht tayinini yapmasının sebebini ise insanların sarayın kapısında veliaht meselesine ilişkin meraklı bekleyişleri ve (arzedilecek) notların/meselelerin birikmiş olması olarak belirtmiştir. Meselelere kimin bakacağı sorusu artınca Mu‘izz oğlu Nizâr Azîz’i bu noktada yetkilendirmiş ve meseleleri dikkate alması talimatını vermiştir. Mu‘izz’in haberlerine ilişkin daha önce İbn Zûlâk’ın eserinden özet şeklinde bilgiler verdim. Şu kadarı var ki İbn Zûlâk Mısır’a ilişkin bilgileri ve özellikle de Mu‘izz ile ilgili bilgileri İbnü’l-Esîr’den daha iyi bilmektedir. Zira bu döneme bizzat şahitlik etmiştir. O, Mu‘zz’in yanına girip çıkan fakîhler ile birlikte oturup kalkmaktaydı. Dolayısıyla bu müşahedelere ilişkin rivayetleri eserine almıştır. Rivayetlerini devletin önde gelenleri ve yüksek rütbelilerine dayandırmıştır. Ancak İbnü’l-Esîr, bilgilerini Irak ve Bilâdüşşam’daki tarihçilerin aktardıklarına dayandırmıştır. Bu tarihçilerin eserlerinde yer alan bilgilerde Fâtımî Halifelerine yönelik tiksindirici ifadeler yer almaktadır. Üstelik İbnü’l-Esîr, Mısır hakkındaki haberlerde uzmanlaşan kimselerin rivayetlerine dayanmaktan çekinenlerin rivayetlerine de yer vermiştir. Ben bu bilgileri (İbnü’l-

¹⁸⁷² Kâdî ‘Abdülcebbâr, *Tesbîtü delâ’il*, 2/606; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/231 (İng., 211-212); Neş’et Çağatay, “Fatımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri”, *A.Ü.İ.F.D.*, 7 (1960), 71-72; Eyyûb, *et-Târîhu’l-Fâtımî’l-İctimâ’î*, 31-32.

Esîr'in Fâtımîler aleyhindeki eserine aldığı bilgileri) Mısır hakkında yazılan tarihlerde önde gelen ilim adamları tarafından kabul edilmemiş olarak görmekteyim. Öte yandan Irak ve Bilâdüşşam tarihçilerinin Mısır'da olan bitenlerin bilmeleri nispeten sınırlıdır. Kuşkusuz her bölgenin halkı kendi haberlerini daha iyi bilir. Mısırlı tarihçiler de Fâtımî dönemini elbette daha iyi bilmektedirler. Her bilenin üstünde bir bilen vardır.”¹⁸⁷³

Görüldüğü üzere Makrîzî titiz bir tarihçi hassasiyetiyle hareket ederek Mu'izz'in muasırı İbn Zûlâk'ın eserinde yer almayan bu bilgiyi Fâtımî Halifelerini tahkir etmenin bir aracı olarak görmekte ve eleştirmektedir. Müsteşrik Wüstenfeld ise söz konusu rivayeti inanılması güç ve Mu'izz hakkında zikredilen diğer bilgiler ile tezat teşkil edecek mahiyette olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁷⁴

3.3. Edebî Hayat

Şâir ve edib bir kimse olan Halife Mu'izz, edib ve şâirleri himaye etmeye özen göstermiş,¹⁸⁷⁵ böylece kendi döneminde edebî hayatın hareketli olmasını sağlayan bir halife olarak dikkat çekmiştir. O, sarayında ve çevresinde himâye ettiği edib ve şâirlerin aracılığıyla Fâtımî davetinin geniş kitlelere yayılmasını hedeflemiştir. Bu hedefe uygun olarak Mağrib ve Endülüs bölgesinde yaşayan edib ve şâirleri davetlerine intisap ettirmenin gayreti içerisinde olmuş, kendilerine katılan edib ve şâirlere birçok lütufta bulunmuştur. Kuşkusuz bunların içerisinde en öne çıkanı daha önce de muhtelif vesileler ile adından ve şiirlerinden bahsetmiş olduğumuz Mu'izz'in saray şâiri İbn Hânî el-Endelüsî'dir.¹⁸⁷⁶ İbn Hânî, doğup büyüdüğü Endülüs topraklarından Mu'izz'in yanına geldikten sonra sarayında baş şâir ve methiyeci olmuştur. Endülüs Emevîleri ve Abbâsîler'e karşı Fâtımîler'in iddialarını hararetle bir şekilde savunarak Fâtımî davetine hizmette bulunmuş,¹⁸⁷⁷ böylece İsmâîlî davetin Mağrib sınırlarını aşarak doğudan batıya kadar geniş bir bölgede tanınmasına ön ayak olmuştur.¹⁸⁷⁸ Onun Mu'izz hakkında dîvân

¹⁸⁷³ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/232 (İng., 212-213).

¹⁸⁷⁴ Wüstenfeld, *Geschichte*, 131.

¹⁸⁷⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/163.

¹⁸⁷⁶ Şiirleri hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hânî, *Dîvân*, 9-385; Ramzi Baalbaki (ed.), *Poetry and History The Value of Poetry in Reconstructing Arab History* (Beyrut: American University of Beirut Press, 2011), 211-223.

¹⁸⁷⁷ Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 160-161. İbn Hânî'nin Şiirleri'nin argümanlarını dile getirip savunduğu şiirleri için bk. Harun Özel - Faruk Çiftçi, “Endülüslü Şâir İbn Hânî'nin Şiirlerinde Şiilik Yansımaları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 1382-1406.

¹⁸⁷⁸ M. Faruk Toprak, “İbn Hânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/28.

teşkil edecek kadar şiir söylemiş olması¹⁸⁷⁹ bu noktada ne denli maharetli olduğuna delil teşkil etmektedir.¹⁸⁸⁰ Övgülerinde oldukça aşırıya kaçtığı gözlenen¹⁸⁸¹ İbn Hânî'nin bu noktada bazı şiirlerine değinmek yerinde olacaktır:

“Kaderin dilediği değil senin dilediğin olur, hükmet, sen Vâhid ve Kahharsın!

Sen Muhammed Peygamber gibisin, arkadaşların da onun arkadaşları gibidir.”¹⁸⁸²

Mu‘izz hakkında dile getirdiği en aşırı ifadeler olarak da yorumlanabilecek pasajda İbn Hânî efendisine ilahlık vasıfları atfedecek kadar ileri gitmiştir.

Başka bir şiirinde İbn Hânî, Mu‘izz’i şu şekilde övmüştür:

“Ey şemsiyeyi yöneldiği tarafa doğru döndüren kişi!

Üzengilerin altında Cebrâîl’e yanaşman harikadır.”¹⁸⁸³

Yine başka bir şiirinde efendisi Mu‘izz’i Allâh’ın vahyinin oğlu olarak nitelemiştir.¹⁸⁸⁴

Süyûti, İbn Hânî'nin bu şiirlerinden ötürü birden fazla âlimin onu tekfir ettiğini ifade etmiştir.¹⁸⁸⁵ Mu‘izz’in İbn Hânî'nin aşırı yüceltmelerine karşı nasıl bir reaksiyon göstermiş olduğunu rivayetlerden kestirememekteyiz. Fakat onun Mu‘izz hakkında aşırı olan şiirlerinin kabarık olması bu noktada kendisine karışılmadığını ihsâs ettirmektedir. Bazı tarihçiler de Mu‘izz ve atalarının bu tarz küfür nitelermelerine ses çıkarmadıklarına dikkat çekmektedirler.¹⁸⁸⁶ Canard bu durumla ilgili şu tespiti yapmaktadır:

“Mu‘izz, mezhebin imamın mahiyeti hakkındaki doktrinine uygun olarak, ilâhî ışığın bir yansıması olarak İbn Hânî tarafından temsil edilmesine izin vermekteydi. Zira onu doğaüstü bir varlık olarak gösteren herhangi bir şey ancak heybetini artırabilir, onu dünyanın mukadder efendisi olarak gösterebilir ve böylece siyasi propagandaya hizmet edebilirdi.”¹⁸⁸⁷

İbn Hânî, efendisi Mu‘izz hakkındaki diğer bir şiirinde şöyle demiştir:

“O, Ma‘ad bütün yaratılmışları peşinden sürükleyendir.

¹⁸⁷⁹ Hasan Yılmaz, *Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri* (Ankara: Elips Yayınları, 2016), 52.

¹⁸⁸⁰ İbn Hânî'nin Mu‘izz hakkında söylediği şiirler için bk. İbn Hânî, *Dîvân*, 9-18, 20-26, 34-40, 69-74, 89-104, 131-152, 184-187, 202-206, 218-221, 241-248, 256-291, 308-328, 350-357.

¹⁸⁸¹ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdır, 1988), 4/41.

¹⁸⁸² İbn Hânî, *Dîvân*, 146; Zâhid ‘Alî, *Tebyînü'l-Me‘ânî*, 57-58; Faruk Çiftçi, *Endülüs'te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi (316-422/929-1031)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 76. Ayrıca bk. İmân Bu‘âfiye, *Cemâliyyâtü'l-Vasf fî dîvânî İbn Hânî' el-Endelüsî* (Biskre: Ümmü Haydar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 34.

¹⁸⁸³ İbn Hânî, *Dîvân*, 267; Ebü'l-'Alâ el-Ma‘arrî, *Risâletü'l-Ğufrân*, thk. Âişe Abdurrahmân Bintü's-Şâtî (Kahire: Dârü'l-Maarif, 1950), 461; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 334.

¹⁸⁸⁴ İbn Hânî, *Dîvân*, 266; Eyyûb, *et-Târîhu'l-Fâtımî'l-İctimâ'î*, 139.

¹⁸⁸⁵ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1/599.

¹⁸⁸⁶ Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-Arabî*, 175.

¹⁸⁸⁷ Canard, “L’impêrialisme Des Fâtımîdes Et Leur Propagande”, 160.

O, tahtın ve dinin sahibi Mu‘izz’dir.
Allâh’ın gizli sırrının, yarattığı ilk sevincin sırrıdır.
Zolu mücadele zamanında ne atlar terler, ne de iyi kılıçlar bükülür.
Hesap gününde ona hiçbir göz ilişemez.
Yağmur zamanı senin şebnemini andıran bir ıslaklık var.
Sağ elinle sanki başına felaket gelenleri okşarsın.
İhtiyaç sahibi olmayı sen bizden uzaklaştırdın.
Cömertliğin sonsuzlukla iç içedir.
Sen ışıksın ve diğer tüm ışıklar karanlık,
Zirvede sen varsın, senden başka bütün yükseklikler ancak aşağılıktır.”¹⁸⁸⁸

Canard İbn Hânî’nin bu şiiriyle ilgili şunları söylemektedir:

“Şâir efendisine ışıklı bir ihtişam fikrini çağrıştıran bir dizi sıfat vermekte ve üzerine ilâhî ışığın parlaklığının döküldüğünü söylemektedir. İbn Hânî, Mu‘izz’i övmeyi, Tanrı’yı övmekle eşdeğer ve bir bağlılık eylemi olarak görmektedir. Son olarak, İsmâîlî doktrine göre, imamın evrensel aklın dünyevî tecessümü olduğu sebebiyle yaratıcının kendisi olan Mu‘izz, kendisinin yarattığı dünyanın sebebi olmaktadır. Sonuç olarak, Sünnîlerin Tanrı için inandıkları nitelikleri, İbn Hânî, Mu‘izz’e evrensel yaratıcı akıl merkezinde vermiş görünmektedir. Bu Tanrının tüm sıfatlardan muaf olması durumudur. Bütün bu propaganda malzemeleri Sünnîleri çileden çıkarmasına rağmen, az çok câhil ve saf kitleler üzerinde etkili olmaktadır. Neticede imamlar onların gözlerinde büyüdüler ve böylece imam figürü tanrılaştırıldı.”¹⁸⁸⁹

İbn Hânî’nin bir başka şiiri de şu şekildedir:

“Âdem ve Nûh’un yerleşmiş olduğu Rakkâde’ye Mesîh yerleşti.
Kendisinden başka her şeyin beyhude olduğu Allâh da oraya yerleşmişti.”¹⁸⁹⁰

İbn Hânî ayrıca bir şiirinde Mu‘izz’in dünyanın ve insanların vârisi olduğunu ifade etmiştir:

“Dinin kendisine bağlı olduğu imamdır o, kurtuluş ona itaatte, hüsrân ise ona isyandır.
Onu metheden Allâh’ı methetmiş olur, kuşkusuz onu methetmek itaattir, bağlılıktır ve günahların kendisiyle giderildiği bir anmadır.

¹⁸⁸⁸ İbn Hânî, *Dîvân*, 352-356; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/260. Ayrıca bk. Canard, “L’impêrialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande”, 161.

¹⁸⁸⁹ Canard, “L’impêrialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande”, 161-162.

¹⁸⁹⁰ Ma‘arrî, *Risâletü'l-Ğufrân*, 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/332; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 334.

O'dur dünyanın ve insanların vârisi, insanlar ise kalabalık bir şekilde ona giderler.”¹⁸⁹¹

İbn Hânî şiirlerinde kutsal imam rolü biçtiği Mu‘izz’e bir başka ifadesinde methiye olarak şunları söylemiştir:

“Onun cömertliği karşısında okyanuslar ağızdan çıkan bir tükürük, dünya ise okyanus üzerinde köpük gibidir.

Şerefinden sitayişle bahsedildiğinde elçiler konuşamaz olur, hatiplerin ise sesleri kesilir.

Eşya bir nedenden ötürü var olmamışken, dünya ve içerisindekilerin yaratılma sebebi o’dur.

Varlığı meyvesinden ve gölgesinden yararlanan Cennet ağacı misalidir.

Yine o, Mûsâ’ya takdim edilen kendisiyle karanlığın izale edildiği meşalenin alevi gibi aydınlatıcıdır.

(Hâsılı) Kutsiyetin kaynağı her zerresi nurdan olan kutsal bir âlemin soyu olan nurdur.”¹⁸⁹²

Başka bir şiirinde efendisi için şunları söylemiştir:

“Sen Burhân, Tibyân, Furkân, Tevrât ve İncil’e varis oldun.

Böylece Cebrâîl ve Mîkâîl’e verilmeyen Allâh’ın saklı ilmine vakıf oldun.”¹⁸⁹³

İbn Hânî efendisi için gazel söylemeyi de ihmâl etmemiştir:

“(O), dinledi ve (işittiği sesin) uzun boylu genç bir adamın kısa tüylü atının ayak sesleri olduğunu söyledi, sonra dikkatlice baktı ve sahibinin elinde hızlı bir şekilde kesen kılıcın parıltısı dedi.

Atında bulunan süslerin çıkardığı sesin hâricinde korkmadı, tokenin ucunda bulunan halhalın dışında bir parlaklık görmedi.”¹⁸⁹⁴

“Keşke bilsem savaş meydanında bulunan atların tehlikeli sesleri ve kırılmış mızrakla onun sindirilmesinin çadır halkını korkutup korkutmadığını,

Gücüm yetse Mu‘izz’in bayraklarının üstündeki kadar kan akıtmak uğruna şiddetli bir hücumla kalkardım.

Öyle ki o bayraklar, kırmızı şaraba ve kardeş kanının rengine bulanmış gibi düşman kanlarına bulanmadan geri dönmezlerdi.”¹⁸⁹⁵

“Onun yüceliğinin idrakine varamamışsan indirilmiş vahye bak, anlarsın,

¹⁸⁹¹ İbn Hânî, *Dîvân*, 164-165; Çiftçi, *Endülü’s’te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi*, 75.

¹⁸⁹² İbn Hânî, *Dîvân*, 12; Çiftçi, *Endülü’s’te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi*, 75-76.

¹⁸⁹³ İbn Hânî, *Dîvân*, 273.

¹⁸⁹⁴ İbn Hânî, *Dîvân*, 313; Çiftçi, *Endülü’s’te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi*, 145.

¹⁸⁹⁵ İbn Hânî, *Dîvân*, 314-315; Çiftçi, *Endülü’s’te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi*, 145-146.

Avuçlarında ve yüzünde yer alan çizgilerin hepsi dikkatle bakan kişi için bir hüccettir.

Yemin olsun ki insanlar onun künhünü Allâh aracılığıyla öğrenmezse mevzunun hakikatini kavramaktan gâfil olurlar.”¹⁸⁹⁶

İbn Hânî ayrıca Abbâsîler gibi Fâtımîler’in hasım olduğu devletlere karşı Mu‘izz’in sözcülüğünü üstlenmiş görünmektedir. Onun Abbâsîler aleyhindeki propagandası birçok şiirinde makes bulmuştur. Abbâsîler’in atası ve Hz. Peygamber’in amcası Abbâs’ı küçümseyen ifadeler başta olmak üzere Abbâsîler’in değersizliğini, gayri meşru olduklarını ve kendilerini yönetenlerin (Büveyhîler) ellerinde oyuncak haline geldiklerini vurgulayan pasajlara eseri *dîvân*’da sıkça rastlanmaktadır.¹⁸⁹⁷

Her aşamada efendisi Mu‘izz’i ve icraatlarını mübalağalı şekilde övmeyi kendisine görev edinmiş olan İbn Hânî, 362 (973) yılında ailesini Mısır’a getirmek için İfrîkiye’ye geri dönerken Berkâ’da öldürülmüştür. Kesin ölüm nedeni belli olmamakla birlikte Emevî ve Abbâsî ajanları tarafından öldürülmüş olma ihtimâli yüksektir.¹⁸⁹⁸ Doğunun Mütenebbî’si (ö. 354/965)¹⁸⁹⁹ olarak görülen İbn Hânî’nin ölümüne Mu‘izz çok üzölmüş, hatta denildiğine göre “biz onunla doğudaki şâirlere karşı üstünlük sağlıyorduk ancak şimdi buna güç yetiremeyiz,” demiştir.¹⁹⁰⁰

Mu‘izz’in İbn Hânî’den başka yanında himâye ettiği şâirler de vardı. Rivayete göre Mu‘izz’in Mısır’a gelip yerleşmesinden sonra kaynakta ismi zikredilmeyen bir Mağribli şâir onu şu şekilde methetmiştir:

“Sen dünyada Kahire’nin saraylarını yükselttin, aynı şekilde ahirette de sarayların yükselsin! İlâhımızın sana olan bu nimeti sayesinde iki gözün aydın olsun, sana haset eden kişinin de gözü yansın!”¹⁹⁰¹

Dâî İdrîs’in belirttiğine göre haklarında kaynaklarda bilgi bulamadığımız Alî b. Abdullâh et-Tûnisî¹⁹⁰² ve Abdullâh b. Ca’fer es-Semerkindî¹⁹⁰³ Mu‘izz’in sarayında

¹⁸⁹⁶ İbn Hânî, *Dîvân*, 315-316; Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/235 (İng., 215); Çiftçi, *Endülüs’te Hilâfet Dönemi Edebi Çevresi*, 146.

¹⁸⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hânî, *Dîvân*, 14, 37-39, 132-135, 204 278-279; Canard, “L’impérialisme Des Fâtîmîdes Et Leur Propagande”, 181-184; Özel - Çiftçi, “Endülüslü Şâir”, 1391-1392; İbrâhîm Abdülkerîm el-Battûş, *eş-Şâir ve’s-sulta fî ‘asri’l-Fâtîmî* (Ürdün: Mûte Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 43.

¹⁸⁹⁸ Daftary, *The Ismâ‘îlîs*, 161.

¹⁸⁹⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Mütenebbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/195-200.

¹⁹⁰⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü’z-Zâhire*, 4/72. Çalışmasında mezhepçi bakış açısını çok net bir şekilde yansıtan araştırmacı Sallâbî, İbn Hânî için “kâfir, mülhit” nitelemelerinde bulunmaktadır. Bk. Sallâbî, *ed-Devletü’l-Fâtîmiyye*, 70.

¹⁹⁰¹ İbnü’d-Devâdârî, *Kenzü’d-Dürer*, 6/142-143.

himâye ettiği şâirler arasındaydı. Makrîzî de İbn Vekî' et-Tinnîsî'nin (ö. 393/1003)¹⁹⁰⁴ Mu'izz'i ve komutanı Cevher es-Sıkkîlî'yi öven şiirleri olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁰⁵ Alî b. Muhammed el-İyâdî de (ö. 366/976) Mağrib'de Kâim'den itibaren Mansûr ve Mu'izz dönemlerinde saray şâirliği yapmıştır. Şiirlerinde devlet merkezi Mansûriye'nin güzelliklerini anlatan bazı temalar işlemiş ve burada önemli derecede imar faaliyetleri gerçekleştiren Mu'izz'i övmüştür.¹⁹⁰⁶

Abdullâh b. Muhammed el-Cerâvî'nin de (ö. 415/1024-25) Mu'izz döneminde önde gelen bir şâir olduğu anlaşılmaktadır. es-Safedî'nin eserinde belirttiğine göre bir gün el-Cerâvî, Mu'izz'in bulunmuş olduğu korteji hızlıca geçmiş ve şu şiiri söylemiştir:

“Allâh'a andolsun ki hangi babanın hangi oğlu İbn Reşîk'in bahsettiği patikadaki cesur aslan yavrusunun cesaretine ulaşabilir.

el-Cerâvî, hesap görücü olarak Mu'izz-Lidînillâh (ulaşabilir) dedi.

İbn Reşîk ise onun dışında başka birisi olamaz, zira isim lakab gibi değildir, dedi.”¹⁹⁰⁷

Mu'izz döneminin diğer bir edib ve şâiri aynı zamanda divan sahibi veliahtlıktan azlettiği büyük oğlu Temîm'dir. İbn Hallikân onu fazilet sahibi, kabiliyetli, nazik, ince huylu bir şâir olarak tanıtmaktadır.¹⁹⁰⁸ Daha önce geçtiği üzere kendisinde bulunan bazı olumsuz davranışlardan ötürü babası Mu'izz onu veliahtlıktan azletmişti. Kaynaklarda Temîm'in bu duruma nasıl bir reaksiyon verdiği aktarılmamaktadır. Ancak hakkındaki rivayetlerden genel itibarıyla rahat ve naif bir kişiliğe sahip olduğu ve edebî alana meraklı olması onun bu duruma ses çıkarmadığını, gayet olgunlukla karşıladığını göstermektedir. Makrîzî onun sık sık Nil nehrine gezmeye gittiğini, evin pencerelerinden Nil'e baktığını aktarmaktadır. Temîm, babası Mu'izz'in ölümünün ardından kardeşi Nizâr Azîz-Billâh'tan himâye görmüştür. Bu dönemde şiirlerine ağırlık

¹⁹⁰² Mu'izz hakkındaki şiirleri için bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 689 (İng., 227-228).

¹⁹⁰³ Mu'izz hakkındaki şiirleri için bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 689-691 (İng., 228-230).

¹⁹⁰⁴ Hayatı hakkında bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/410-413.

¹⁹⁰⁵ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/412.

¹⁹⁰⁶ Ebû İshâk İbrâhîm el-Kayrevânî, *Zehrû'l-Âdâb ve Semerû'l-Elbâb*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (y.y.: Dârü l-Hyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1953), 1/189-190.

¹⁹⁰⁷ Safedî, *el-Vâfi*, 17/278-279.

¹⁹⁰⁸ Temîm'in şiirleri için bk. Temîm, *Dîvân*, 7-464; Şemsüddîn Ebû'l-Meâlî İbnü'l-Ğazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/5; J. Walker, “Temîm”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979), 12/1/151-152. Pieter Smoor, “The Poet's House: Fiction and Reality in the Works of the 'Fâtimid' Poets”, *Quaderni di Studi Arabi*, 10, (1992), 46-51; Ramzi Baalbaki (ed.), *Poetry and History*, 223-227.

veren Temîm'in şiirlerinde sevgi, aşk ve muhabbet gibi temaları işlediği görülmektedir. 374 (985) yılında vefat etmiş, naaşı saray avlusunda defnedilmiştir.¹⁹⁰⁹

Temîm'in babası Mu'izz'in hakkında söylemiş olduğu bir şiir şu şekildeydi:

“Ey fazileti kuşatan ve övünmeyi elde eden, ey güneşi karartan ve dolunaya gâlip gelen,
Sana dair olan düşünceler beni yordu, böylece ben vezin ve nesirde uzman oldum.
Şiir seninle yükselip kendini buldu, ey cömert olduğunda bölgeleri ele geçiren,
İyilik onun sayesinde takip edilir, mal harcanır şükür satın alınır.
Senin cömertliğiyle denizleri aşmandan ben kısaca bahsettim, bu kadar çok şey başka nasıl anlatılır.
İşte asil melik Mu'izz, cömertliği sayesinde ulaşılmadık yer kalmadı.
En parlak, en yüce bir şekilde o insanlara ve zamana hükmetti.”¹⁹¹⁰

Netice itibarıyla Mu'izz dönemi birçok edib ve şâirin saray tarafından himâye gördüğü bir dönem olmuştur. Şiir ve edebiyatın o dönemlerde basın-yayın ve propaganda aracı olarak hâkim güçlere hizmet etmesi realitesinden hareketle Fâtımîler bu dönemde başarılarını geniş kitlelere iletme şansı yakalayabilmişlerdir. Araştırmacılar Hasan ve Şeref de bu gerçeği dile getirerek Halife Mu'izz döneminin Fâtımîler'in edebiyat, sanat ve İsmâiliyye daveti bakımından en parlak devir olduğunu ifade etmektedirler.¹⁹¹¹

3.4. Kültürel ve Sosyal Hayat

Halife Mu'izz döneminde Fâtımî Devletinin İslâm kültür ve medeniyetine yaptığı önemli katkılar dikkat çekmektedir. Bu dönemde siyâsî ve askerî açıdan dinamik bir süreç geçiren Fâtımî Devleti Mağrib'de ve İhşîdiler'in elinden alınmasının ardından Mısır'da aynı istikrarı kültür ve medeniyet sahasında da göstermiştir. Şüphesiz bu anlayış içerisinde Kahire şehrinin kurulması ve el-Ezher Cami'nin inşa edilmesi gibi İslâm tarihinde ciddi izler bırakan adımların ayrı bir yeri olmuştur. Bununla birlikte bu dönemde Mısır'da çeşitli dinî ve millî bayramlar kutlanmış, ayrıca gayri müslim unsurlara ait bayramların kutlanmasına izin verilerek kültürel çeşitliliğe katkıda bulunulmuştur.

¹⁹⁰⁹ İbn Hallikân, *Ve'feyâtü'l-A'yân*, 1/301-303; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/588-600.

¹⁹¹⁰ Temîm, *Dîvân*, 184; Ahmed Alî Muhammed 'Abdel'Âtî, *el-İtticâhü'l-Cemâlî fî's-Şi'ri'l-Fâtımî fî Mısır* (Mısır: Zekâzîk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005), 101.

¹⁹¹¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/285.

3.4.1. İmar Faaliyetleri

Halife Mu'izz devlet merkezi Mansûriye'nin bulunduğu İfrîkiye başta olmak üzere Mağrib'de çeşitli imar faaliyetleriyle yakından ilgilenmiş, bu vesileyle önemli eserler vücuda getirilmiştir. Özellikle devletin merkezi Mansûriye'de yaptırdığı eserlerden kaynaklarda sitayişle bahsedilmektedir. Tarihçi İbn Hammâd es-Sanhâcî, Mu'izz'in Mansûriye'de bir eyvân ve Mu'izziyye adlı bir saray inşa ettirdiğini ayrıca burada çeşitli köprüler yaptırdığını ifade ederek ona ait birçok eserin vücuda getirildiğini ancak kendisinin bunları zikretmekten acze düşeceğini vurgulayarak kısaca değinmekle yetinmiştir.¹⁹¹²

Kâdî Nu'mân eserinde Mu'izz döneminde gerçekleştirilen bazı önemli imar faaliyetlerine yer vermektedir. O, Mu'izz'in Aynu Eyyûb nehrinden Mansûriye'ye kanallar yoluyla su getirdiğini aktarmaktadır. Mu'izz'in dedesi Kâim döneminde o dönemki devlet merkezi Mehdiye'ye Aynu Eyyûb nehrinden su getirilmesi için çalışmalara başlanmış ancak Ebû Yezîd en-Nükkârî isyanıyla mücadele edilmesi bu adımın sekteye uğramasına neden olmuştur. Daha sonra Mansûr bu planı gerçekleştirmek istemiş ancak bu işin ekonomik açıdan ağır faturası olduğu kendisine bildirilince vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹⁹¹³ Mu'izz dedesi ve babasının gerçekleştiremedikleri bu işi bitirme noktasında kararlı durmuştur. Kâdî Nu'mân, çalışmaların 1 Muharrem 348 Pazar günü (13 Mart 959) başladığını ve gerekli uzunluk ölçümlerinin yapıldığını aktarmaktadır. Buna göre Kâim'in kanalı getirebildiği yer ile Mansûriye arasındaki mesafe 73.000 zirâ' olarak hesaplanmıştır. Su taşınacak kanallar kireç dökülerek inşa edilmiş ve dayanaklar yerlerine yerleştirilmiştir. Daha sonra suyun içinden geçeceği kanal arkının üzerine uzun kavisli bir çatı yapılması öngörülmüştür. Mu'izz, yanında bulunanlardan bu işi gözünde büyütenlerin olduğunu görünce, dedesi Kâim döneminde de bu işin çok büyütüldüğünü, babası Mansûr'a da bu iş için 100.000 dinar gerekeceğini söylediklerini ifade etmiştir. Mu'izz bu işin kendisine 100.000 dinardan fazla mâl olması durumunda bile vazgeçmeyeceğini belirtmiştir. Yine suyun getirilmesi için cam fanusa dahi ihtiyaç kalınması durumunda gerekli olan şeyleri yaptıracağını ve bu işi ne pahasına olursa olsun tamamlayacağını ifade etmiştir.

¹⁹¹² İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbârü Mülûki Benî 'Ubeyd*, 91-92. Ayrıca bk. Jonathan M. Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic Art and Architecture Fâtûmîd North Africa and Egypt* (New Haven: Yale University Press, 2007), 38.

¹⁹¹³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 331-332; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 344.

Akabinde bu gibi zor görülen işlerin gayret edildiği takdirde herkes tarafından yapılabileceğini söyleyerek önceki zamanlarda Kartaca'ya¹⁹¹⁴ kanallar yoluyla Zağvân dağından¹⁹¹⁵ su getirildiğini, oradan dahi su getirilmesinin zaruri olması durumunda bu işi yapmaktan imtina etmeyeceğini belirtmiştir. Neticede Mu'izz'in büyük önem atfettiği bu iş onun ciddi gayretleriyle tamamlanabilmiş ve şehre su getirilmiştir.¹⁹¹⁶ Coğrafyacı Makdîsî de eserinde Kâdî Nu'mân'ın vermiş olduğu bilgiyi teyid etmektedir. O, Mu'izz'in dağdan şehre kanal açtırdığını ve bu kanalın Mansûriye'deki sarayın içinden geçerek sarnıçları doldurduğunu belirtmektedir.¹⁹¹⁷

Kâdî Nu'mân ayrıca Sûse¹⁹¹⁸ şehrinde eski zamandan kalan iki tane muazzam büyüklükte bakanlara ibret veren sütun bulunduğunu, İslâm'dan önce ve İslâm dönemlerinde hiçbir hükümdarın bu iki sütunu yerinden hareket ettiremediğini fakat Mu'izz'in bu işi gerçekleştirmeyi kafasına koyduğunu ve talimatıyla sütunu taşıyacak görevlileri topladığını neticede basit bir zahmetle sütunun Mansûriye'ye nakledildiğini belirtmektedir.¹⁹¹⁹ Kâdî Nu'mân, sütunların ne için kullanıldığını belirtmemekteyse de bazı saray müstemilâtının yapımı için kullanıldığını düşünmek mümkündür. Nitekim Kâdî Nu'mân eserinin bazı yerlerinde buna işaret etmektedir. Mu'izz bir gün gerçekleştirdiği bir oturumda önceki yöneticilerden bir tanesinin yaptırdığı göz alıcı binalara atıfta bulunmuştu. Bu sırada yanındakilerden bir tanesi söz alarak el-Mu'izzî kanalına su getirilmesi için taş ve kireçten muhteşem bir kemer yapıldığını ayrıca yüksekçe bir sarayın yapımı için kayda değer bir mesafede bulunan dağın birinden, hiçbir hükümdarın çıkartıp değerlendiremeyeceği bir ebatta kesme bir taşı yerinden alarak getirtip saraya eklediğini, son olarak bir günlük yürüyüş mesafesinden muazzam büyüklükte bir sütunun getirtilerek göz alıcı sütunlu bir eyvanın yaptırıldığına dikkatleri çekerek efendisinin, sözünü ettiği kişinin meydana getirdiği yapılardan çok daha etkileyicilerini yapmış olduğunu ifade etmiştir.¹⁹²⁰

¹⁹¹⁴ Kartaca şehri hakkında geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/323.

¹⁹¹⁵ Zağvân dağı hakkında bk. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/705-706.

¹⁹¹⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 332-333; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 344-345; Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 38. İbnü'l-Hatîb, Mu'izz'in kemerler vasıtasıyla su getirttiğini belirtirken; muhtemelen bu hâdiseden bahsetmektedir. Bk. Muhammed b. 'Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *Rakmü'l-Hulel fî nazmi'd-düvel*, nşr. Matbaatu'l-Umumiyye (Tunus: Matbaatu'l-Umumiyye, 1316), 31.

¹⁹¹⁷ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 235.

¹⁹¹⁸ Muhammed el-Cedîdî, "Sûse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/571-573.

¹⁹¹⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 333-334; Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 38.

¹⁹²⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 552; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 343-344. Ayrıca bk. İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî 'Ubeyd*, 91.

Halife Mu'izz ayrıca Sûse'deki bazı görevlilerden kendisine gelen buradaki tersanenin ve bir sarnıcın ıslahı talebine kayıtsız kalmayarak verdiği talimat ile tersane ve sarnıcı yeniletmış, bunun yanında orada bir mescid inşa edilmesini istemiştir.¹⁹²¹ Kâdî Nu'mân eserinde Mu'izz'in ilginç bir imar planından da bahsetmektedir. Buna göre Sûse ve Mehdiye'deki tersanelerin arasında çok fazla gemi bulunmasının iki yer arasında ciddi bir trafiğe ve sıkışıklığa neden olduğunu ve imkânların el vermesi durumunda deniz ile Mansûriye arasında bir kanal açtırmayı istediğini, böylece gemilere saraylarının hemen yanı başından binebileceklerini hedeflediğini ifade etmiştir.¹⁹²² Mu'izz'in Akdeniz'den devlet merkezi Mansûriye'ye doğru kanal açtırma fikri dönemi açısından önemli bir proje olarak görülmeye namzettir. Her ne kadar proje hayata geçmemiş gibi görünse de Mu'izz'in ortaya koymuş olduğu imar plan ve projeleri, kendi dönemi için üstün bir zekâ ve deneyimin ürünü olarak dikkatleri çekmektedir.

Mu'izz'in inşa ettirdiği saraylardan bir tanesi de Kasrûlbahr'dır.¹⁹²³ Mansûriye'de yapılan bu saray hakkında ne yazık ki kaynaklarda fazla bir malumat yer almamaktadır. Burada dârûlbahr adında saray kompleksinin bir parçası olan yapıların inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹²⁴ Kâdî Nu'mân ayrıca Mu'izz'in şehirden uzakta bulunan Vâdilkassârîn¹⁹²⁵ adlı yerde son derece kötü ve atıl durumda olan bir bahçeyi çok güzel bir şekilde ıslah ettiğini aktarmaktadır. Mu'izz, bahçeye çeşitli ekimler yaptırarak etrafını duvar ile çevirmiş ayrıca bahçede bir gölet yaptırmıştır. Bahçede çeşitli ağaçlar, reyhanlar, bitkiler ve çiçekler yetişmiştir. Mu'izz, daha önce buraya babası Mansûr ile uğradığını ve içinde birçok çukur bulunduğunu ayrıca çukurdan kerpiç ve toprak taşındığını belirtmektedir. Mu'izz bu sırada babasına bu çukurların kullanılmasının ne faydasını olduğunu sormuş, babası da onun bu yeri ileride ıslah edeceğini umduğunu söylemiştir.¹⁹²⁶

Sîret'te yer alan bir bilgiye göre ise Mu'izz Mehdiye'yi çevreleyen sur gibi Mehdiye'nin dışında bulunan Züveyle'yi¹⁹²⁷ de çevreleyen bir sur inşa ettirmek

¹⁹²¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 530.

¹⁹²² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 530; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 345.

¹⁹²³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 325-327.

¹⁹²⁴ Cevzerî, *Sîret*, 85-86 (İng., 83-84).

¹⁹²⁵ İbn İzârî'nin ifadesinden yola çıkarak buranın Kayrevan civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/263.

¹⁹²⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 427-428.

¹⁹²⁷ Yer hakkında bk. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/683. Ayrıca bk. Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahhâri'l-Mağrib*, thk. Muhammed Saîd el-Uryân (Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1949), 349-350.

istemiştir. Bununla ilgili vermiş olduğu talimatta Züveyle'nin çevresinin ölçülmesini emretti. Üstâz Cevzer, efendisinin bu talimatını yardımcısı Nusayr es-Sıkıllî'ye gönderdi. Daha sonra toplam ölçümler neticesinde projenin mâliyetini karşılamak için gereken tahmini meblağ bilgisi Mu'izz'e iletildi. Mu'izz mektuba verdiği cevapta sur inşasının zorunlu olduğunu, çevresinde bulunan Mehdiye'nin devletin temeli olduğunu bundan dolayı inşaatının başlamasını emretti.¹⁹²⁸

Coğrafyacı Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin belirttiğine göre Mu'izz ayrıca 345 (956-957) yılında Kayrevan şehrinin çarşı ve pazarlarını Mansûriye'ye intikal ettirerek tüccarların devlet merkezine ilgilerini artırmalarını sağlamıştır. Ayrıca el-Bekrî şehrin her kapısından giren mallardan geçiş ücreti olarak günde yirmi altı bin dirhem toplandığını ifade etmektedir.¹⁹²⁹ Bu bilgi Mu'izz'in Mansûriye'yi ticaret ve ekonomi açısından cazibe merkezi haline getirme noktasında kararlı olduğunu gözler önüne sermektedir.

Mağrib'deki devlet merkezi Mansûriye'nin güzelliklerini anlatan saray şâiri Alî b. Muhammed el-İyâdî, şiirlerinde buradaki bazı imar faaliyetlerine dair bilgi vermiştir:

“Şan ve şeref büyüyerek kocaman yıldızlara hükmediyor, (böylece) revaklı bir köşk yayılıyor.

(O), Göze hoş gelen bir bahçenin ortasına saltanat için bir kubbe yaptı.

Avluları yemyeşil, kuşları nazlı, iyi düzenlenmiş meydanlarda,

Köşelerinde fişkırان denizi görebiliyormuşsunuz gibi, saraylar arasında devasa bir sarayı çevreleyen,

Gözlerin yarıştığı ve uçuştığı geniş alanı dolduran bir su havuzuna sahiptir.

İçine fişkırان perçinler, yerde cilalı kılıçlar gibi uzanıyor.

Sularının ortasında, Fırat selinin ortasında Havernak gibi bir seyirci salonu duruyor.

Sanki sularının saflığı - ve güzelliği - bir bardak masmavi renk tonu kadar pürüzsüzdü.

Gece, yıldızlarının figürünü üzerine sererse, siyahların ateşte yandığını görürdün.

Ve eğer güneş onu sıyırırsa, Mu'izz'in tacında güzel bir mücevherli kılıç gibi görünür.

Etrafındaki تنها balkonlar, kuşaklı cübbe giyen bakirelerdi.

¹⁹²⁸ Cevzerî, *Sîret*, 112 (İng., 119-120).

¹⁹²⁹ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/676-677; *Kitâbü'l-‘Uyûn*, 4/2/489; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 132; Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 38; Erbaş, “Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye”, 422.

Köpük sularının yüzünde erir, yağmurun kavrulmuş toprakta yaptığı gibi...”¹⁹³⁰

358 (969) yılında Cevher es-Sıkıllî tarafından ele geçirilen Mısır’da da imar faaliyetleri gerçekleşmiştir. Şüphesiz bunlardan en önemlisi İslâm şehir tarihinde önemli bir yer tutan Kahire’nin¹⁹³¹ kuruluşudur. Bizzat komutan Cevher es-Sıkıllî’nin kurmuş olduğu Kahire, konumu itibarıyla 30° 6 dakika kuzey meridyeni ile 31° 26 dakika doğu paraleli arasında ve Mukattam dağının¹⁹³² Nil nehrine en yakın olduğu yerde Mısır deltasının başlangıcından itibaren 20 km güneyinde yer almaktadır.¹⁹³³ Bu açıdan bakıldığında şehir, Nil nehrinin doğusuna Mukattam dağlarının ise kuzeyine düşmektedir. Kahire şehrinin Mu‘izz döneminde kuruluşu ve gelişimi ile ilgili bilgilere geçmeden önce İslâm tarihinde Kahire’den önce Mısır’ın Müslümanlarca fethedilmesinin ardından inşa edilen bazı şehirlere değinmekte yarar vardır. Zira birbirlerine çok yakın yerde kurulan bu şehirler nüfusun ve yerleşimin artması sonucunda adeta iç içe geçmişlerdir. Bunlar Fustât,¹⁹³⁴ el-‘Asker¹⁹³⁵ ve Katâi‘¹⁹³⁶ şehirleridir.¹⁹³⁷ Hz. Ömer döneminde Mısır’ı Bizans İmparatorluğunun elinden alan Amr b. el-‘Âs (ö. 43/664) 22 (643) yılında antik Babilon şehri civarında Fustât şehrini kurmuştu. Daha sonra Emevî Devletinin yıkılıp Abbâsî Devletinin kurulduğu 132 (750) yılında Abbâsî komutanı Sâlih b. Avn Fustât’ın kuzeydoğusuna düşen yerde el-‘Asker ordugâh şehrini inşâ etmişti. Akabinde Tolunoğulları hanedânı kurucusu Ahmed b. Tolun (254-270/868-884) 254 (868) yılında Mısır’a vali olarak tayin edildiğinde el-‘Asker şehrinin kuzeydoğusunda Katâi‘ adlı

¹⁹³⁰ Ebû İshâk el-Kayrevanî, *Zehrü’l-Âdâb*, 1/189-190; Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 39.

¹⁹³¹ Kahire şehrinin kuruluşundan itibaren hakkında detaylı bilgi sahibi olmak için bk. Abdurrahmân Zekî, *el-Kâhire Târihuha ve Âsâruha (969-1825) min Cevheri’l-Kâid İle’l-Ceberti’l-Müerrih* (Kahire.: Dârü’l-Mısıriyye li’t-te’lif ve’l-terceme), 1966; el-Bâsâ Hasan vd., *el-Kâhire Târihuha Funûnuhâ Âsâruhâ* (Kahire: Mektebetü’l-İskenderiye, 2000).

¹⁹³² Habeş beldelerinden Nil nehrinin doğu tarafına doğru uzanan dağ silsilesidir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cem*, 5/176-177.

¹⁹³³ C. H. Becker, “Kahire”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, ts.), 6/74; Çelik, *Fâtımiler Döneminde Kahire*, 15.

¹⁹³⁴ Fustât şehri ile ilgili geniş bilgi için bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/819-824; Lane-Poole, *A History of Egypt*, 15-18.

¹⁹³⁵ el-‘Asker şehri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/840-844; Lane-Poole, *A History of Egypt*, 30-31.

¹⁹³⁶ Katâi‘ şehri ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/865-902; Lane-Poole, *A History of Egypt*, 63-66.

¹⁹³⁷ David Samuel Margoliouth, *Cairo, Jerusalem & Damascus* (London: Chatto&Windus, 1907), 19.

şehri inşa etmişti.¹⁹³⁸ Mısır'da kurulmuş olan bu üç şehirden sonra Fâtımîler tarafından kurulmuş olan dördüncü şehir Kahire olmuştur.¹⁹³⁹

Kurulduğu andan itibaren Fâtımîler'den başlayarak tarih boyunca önemli devletlere merkezlik yapmış olan Kahire, İslâm kültür ve medeniyet tarihinde önemli izler bırakmış, hakkında birçok eser yazılmış ve araştırmalar yapılmıştır. 358 (969) yılında kurulan şehir yavaş yavaş gelişme göstermiş, Mu'izz'in 362 (973) yılında buraya intikal etmesiyle hilâfet merkezi olmuş¹⁹⁴⁰ ve böylece önemini daha da artırmıştır. Mu'izz'in burada yaklaşık iki buçuk yıl süre kalmasının ardından vefat etmesi Kahire'nin birçok önemli yapısının oğlu Azîz-Billâh'tan itibaren yapılmasına ve böylece şehrin asıl gelişimini bu süreçten sonra tamamlamasına neden olmuştur. Ancak yine de Mu'izz döneminde Kahire'de önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

Kahire'nin inşası fikri, Mısır ele geçirilmeden önce Mu'izz'in komutanı Cevher es-Sıkkîlî'yi İfrîkiye'den uğurlarken ondan yeni bir şehir kurmasını istemesi ve çizdirdiği şehir planını ona göstermesi ile ortaya atılmıştır.¹⁹⁴¹ Rivayete göre Mu'izz ordusunu uğurladığı sırada yanındakilere Cevher es-Sıkkîlî'ye ne denli güvendiğini belirterek onun tek başına dahi bu sefere çıkması durumunda Mısır'ı alacağını ve burada kendisi için dünyaya boyun eğdirecek Kahire şehrini inşa edeceğini belirtmiştir.¹⁹⁴² Bu ifade Mu'izz'in Cevher es-Sıkkîlî'ye Mısır'ı ele geçirdiğinde kendisi için burada bir şehir inşa etmesi talimatını verdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Diğer taraftan İbn İyâs'ın vermiş olduğu bir bilgide Cevher es-Sıkkîlî, Mısır'ı ele geçirdiğinde Fustât'ı beğenmeyerek Kahire'yi inşa etmeye başlamıştır.¹⁹⁴³ Bu bilgi Cevher' es-Sıkkîlî'nin Kahire'yi kendi kararıyla inşa etmeye başladığı intibası uyandırmaktadır. Ancak onun efendisi Mu'izz'in direktifi olmadan yeni şehri inşa etmeye başlaması pek makul görünmemektedir.

¹⁹³⁸ Becker, "Kahire", 6/75-78; Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/173; Ayrıca bk. Lane-Poole, *The Story of Cairo*, 40-41, 65, 75-79.

¹⁹³⁹ Stanley Lane Poole, *Cairo* (London: J. S. Virtue & Co., 1893), 4. Araştırmacı Hodgson, erken ortaçağda önemli motivasyon kaynakları ile kurulan nadir şehirlerden bir tanesinin de Kahire olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o dönemde Kahire gibi şehirlerin herhangi bir iktisadî talepten çok askerî veya iklimsel üstünlüklerine bakılarak keyfî bir amaç ile kurulabildiğini ve buna rağmen her zaman sâkinlerine ihtiyaç duyulmadığını, zira şehirlerin kuruluşunu mümkün hale getiren tarımsal gelirlerin buralarda bir arada toplandığını belirtmektedir. Bk. M. G. S Hodgson, *İslâm'ın Serüveni* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 2/117.

¹⁹⁴⁰ İbn Zûlâk, *Fedâ'ilü Mısır*, 25-26.

¹⁹⁴¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/54.

¹⁹⁴² İbn 'Abdizâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 12-13; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/138; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/92.

¹⁹⁴³ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/185.

Öte yandan şehrin kurulduğu andan itibaren adının Kahire olup olmadığı noktasında ihtilâf mevcuttur. Bu hususta iki ayrı görüş söz konusudur. Bunlardan birincisine göre Mısır'ı ele geçiren Cevher es-Sıkkîlî'nin şehri kurmadan önce adının Mu'izz tarafından Kahire olarak belirlendiğidir. Diğer görüşe göre ise Kahire adı şehir kurulduktan sonra koyulmuştur. İlk görüşü destekleyen rivayete göre Mu'izz, Cevher es-Sıkkîlî'yi Mısır'a gönderirken onun Mısır'ı ele geçirdikten sonra Kahire'yi kuracağını ifade etmiştir. Onun bu ifadesi Cevher es-Sıkkîlî'nin şehri kurmadan önce adının Kahire olarak belirlendiğini göstermektedir. Diğer görüşü destekleyen iki ayrı rivayet vardır. Bunlardan birincisine göre komutan Cevher es-Sıkkîlî Kahire'yi inşa etmek istediğinde müneccimleri toplamış onlara şehrin (Fustât) dış tarafına ordusu için bir yapı kurmak istediğini belirtmiştir. Bunun için onlara temel atılması esnasında bir yıldız/gök cismini¹⁹⁴⁴ seçmelerini ve buna göre temel atma işleminin başlayacağını söylemiştir. Böyle yapılmasıyla şehrin onların ellerinden hiçbir zaman çıkmamaları temenni edilmiş olacaktı. Müneccimler surların kazılması işlemine başlanılması için bir gök cismi/yıldız belirlediler. Açılan temelin içerisine yerleştirilen iki payanda arasına ipler, üstüne ziller koydular. Daha sonra işçilere zillerin hareket etmesi durumunda ellerindeki toprak ve taşları temele koymaları söylendi. İşçiler bunun için müsait vakti beklemeye koyuldular. Bu esnada bir karga asılı iplerden bir tanesinin üzerinde bulunan zile konu ve zillerin hepsinin hareket etmesine neden oldu. İşçiler ipleri hareket ettirenin müneccimler olduğunu zannettiler ve hemen ellerindeki toprağı ve taşı zemine koyarak şehri inşa etmeye başladılar. Müneccimler de bu esnada muhtemelen uğursuz sayılan Merîh (Mars) dedikleri Kâhirü'l-Felek'in doğduğuna işaret ederek bağırıldılar. Ancak iş işten geçmiş böylece şehrin temeli temenni etmedikleri bir zamanda atılmış, neticede şehrin adı bu durumdan ötürü Kahire olarak isimlendirilmiştir.¹⁹⁴⁵

Bununla ilgili bazı kaynaklarda şehrin temelini uğursuz bir zamanda atılması hakkında müneccimlerin Kahire'nin Türklerin sultanı altında kalacağını ifade ettikleri

¹⁹⁴⁴ Araştırmacı Çelik ifadeyi “kova burcunda yıldızın doğması” olarak ifade etmektedir. Metinde ifade “Tâli” olarak geçmektedir. Bu ifadenin kova burcu anlamına geldiğine dair bir bilgiye rastlamış değiliz. Bk. Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 13.

¹⁹⁴⁵ Makrîzî, *İtti 'âzu 'l-Hunefâ'*, 1/112 (İng., 78); Lane-Poole, *A History of Egypt*, 103; Gaston Wiet, *el-Kâhire Medînetü 'l-Fenni ve 't-Ticâre*, çev. Mustafâ Abbâdî (Beyrut: Müessesetü Franklin li't-tıba'a ve'n-neşr, 1968), 36; Laura Veccia Vaglieri, *L'Islâm Da Maometto Al Secolo XVI (Storia Universale içinde)* (Milano: Dr. Francesco Vallardi Yayınevi, 1963), 343; Seyfettin Kaya, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Astronomi, Astroloji ve Gözlemevleri* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 65.

geçmektedir.¹⁹⁴⁶ İbn İyâs da yukarıdaki bilgiye benzer olarak Mu‘izz’in ilk olarak şehri Mansûriye olarak isimlendirdiğini, daha sonra şehir kurulurken Merîh yıldızı hâdisesini öğrendiğini ve bu yüzden Kahire olarak ismini değiştirdiğini belirtmektedir.¹⁹⁴⁷

Şehrin adının daha sonra konulmasıyla ilgili ikinci rivayete göre Cevher es-Sıkkîlî şehri inşa ettiğinde tıpkı Kayrevan dışında Mansûriye’nin kurulması gibi Fustât’ın dışında inşa ettiği şehre Halife Mu‘izz’in babası Mansûr’un adına nispetle Mansûriye adını vermiş ve fakat Mu‘izz 362 (973) yılında Mısır’a geldiğinde şehrin adını Kahire olarak değiştirmiştir.¹⁹⁴⁸ Ayrıca bazı kaynaklarda Kahire “Kahiretü’l-Mu‘izziyye”¹⁹⁴⁹ ve “el-Mu‘izziyyetü’l-Kahire”¹⁹⁵⁰ olarak geçmektedir. Nâsır-ı Hüsrev’in Sefernâme’sinde geçen rivayete göre ise Mu‘izz, Kahire şehrinin bulunduğu yere geldiğinde ordusunun burayı kahrederek ele geçirmesinden ötürü Kahire adını verdiğini zikretmektedir.¹⁹⁵¹

Bütün bu rivayetlerden sonra Kahire şehrinin kuruluşu ile ilgili kanaatimizi belirtecek olursak Cevher es-Sıkkîlî’nin şehrin kuruluşu esnasında müneccimler vasıtasıyla inşa işinin başlamasını emretmesi ve şehrin adının burçların etkisi ile Kahire olarak belirlenmiş olması uzak bir ihtimâl olarak durmaktadır. Her ne kadar Fâtımîler’de daha önce ilk Halife Ubeydullâh el-Mehdî tarafından İfrîkiye’de kurulmuş olan Mehdiye şehrinin aslan burcuna göre yorumlanarak kurulduğu kaynaklar tarafından aktarılıyor olsa da,¹⁹⁵² Kahire’nin kurulması hakkında aktarılan bu rivayet Makedonya Kralı Büyük İskender’in kendisine nispetle kurmuş olduğu İskenderiye şehri hakkında anlatılana çok benzerdir.¹⁹⁵³ İplerin asılması, zillerin iplerin üzerine konulması ve karganın gelip ipleri hareket edip zilin çalmasına sebebiyet vermesi gibi hususiyetler iki hâdisede de neredeyse birbirinin aynısıdır. Dolayısıyla İskenderiye’nin kurulması hakkında anlatılanların Kahire’nin kuruluşu hakkında anlatılan rivayetleri bezemeye yardımcı olma ihtimâli yüksektir.

¹⁹⁴⁶ Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/112 (İng., 78); Süyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, 1/26; İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-Zühûr*, 1/185-186.

¹⁹⁴⁷ İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-Zühûr*, 1/188.

¹⁹⁴⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 28-29/85; Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/111 (İng., 77-78).

¹⁹⁴⁹ Kalkaşendî, *Subhü’l-A’sâ*, 3/348; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/38.

¹⁹⁵⁰ Kalkaşendî, *Subhü’l-A’sâ*, 4/348.

¹⁹⁵¹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 103-104.

¹⁹⁵² İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî ‘Ubeyd*, 41; Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 2/85-86; Erbaş, “Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye”, 413.

¹⁹⁵³ İlgili olay hakkında bk. Alî b. el-Hüseyn el-Mes‘ûdî, *Mürûcû’z-Zeheb ve me‘âdinü’l-cevher (fî tühâfi’l-eşrâf mine’l-mülûk ve ehli’d-dirâyât)*, nşr. Kemâl Hasan Mer’î (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2005), 1/278; Makrîzî, *İtti ‘âzu’l-Hunefâ*, 1/111 (dn. 1), (İng., 78).

Öte yandan Mu‘izz’in Cevher es-Sıkkîlî’yi İfrîkiye’den uğurlarken yanındakilere onun Mısır’ı tek başına bile olsa ele geçireceğini ve Kahire adlı şehri kuracağını ifade etmesi mübalağalı bir yaklaşım gibi durmaktadır. Diğer taraftan birçok tarihçinin rivayet ettiği Cevher es-Sıkkîlî’nin şehri kurduğunda burayı öncelikle Mansûriye olarak adlandırdığı, Mu‘izz’in gelmesiyle de onun tarafından adının Kahire olarak değiştirildiği görüşü doğruya daha yakın durmaktadır.

Kaynaklarda Kahire şehrinin kuruluşu hakkında bir bilgi daha aktarılmaktadır. Dâî İdrîs, eserinde Mu‘izz’in birçok bölgede hâkimiyetini sağlayıp otoritesini genişlettikten sonra Mısır hâkimi Kâfûr’a kendisi için bir şehir¹⁹⁵⁴ yapmasını emrettiğini zikretmektedir. Buna göre Kâfûr, Mu‘izz’in emrini dinleyip itaat etmiş ve şehri nereye kuracağını ona sormuştur. Mu‘izz adamlarından bir tanesini görevlendirmiş bineğine bindirerek ona bineğinin nerede durursa orada şehrin yapılmasını istediğini söylemiştir. Görevli, Kâfûr’un yanına gidince Mu‘izz’in kendisine söylediklerini iletmış ve birlikte Mısır’da bulunan Berârî¹⁹⁵⁵ adlı yere gitmişlerdir. Burada salıverilen binek bir yerde durmuş ve böylece şehrin kurulacağı mevki belirlenmiştir. Kâfûr, buraya nadide bir eser yaptırmak için kolları sıvamıştır. Hemen Medine’de bulunanlar ile irtibata geçerek onlar ile Peygamber şehrinin kapıları hakkında bilgi alışverişinde bulunmuştur. Daha sonra bulduğu ustalara Medine’den aldığı direktifler doğrultusunda şehri yapmaları talimatı vermiş ve şehir çok geçmeden inşa edilmiştir.

Dâî İdrîs zikrettiği bu rivayette Mu‘izz’in direktifiyle Kâfûr tarafından yapılan şehrin yer seçim yönteminin, Hz. Peygamber’in Medine’deki mescidinin yerinin seçilmesi yöntemine benzediğini ifade ederek o döneme atıfta bulunmuştur. Diğer taraftan dâî İdrîs, Peygamber’in Medine’ye vardıktan sonra burada davetinin ikâme edildiği gibi Mısır’da inşa edilen Kahire şehrinin Mu‘izz’in oraya varmasından önce davete öncülük yaptığını ifade etmektedir. Dâî İdrîs bu nadide şehrin yapımı bitince burasının Kahiretü’l-Mu‘izziyye olarak isimlendirildiğini aktarmakta ayrıca hiç adını anmadığı Cevher es-Sıkkîlî’yi şehrin yapılmasını sağlayan olarak göstermekte ve Kâfûr’un şehrin yapıldığı zamanlarda öldüğünü aktarmaktadır. Son olarak şehri el-Mukaddes en-Nebeviyye olarak da isimlendirmektedir.¹⁹⁵⁶ Dâî İdrîs ayrıca Mu‘izz’in kendisine biat

¹⁹⁵⁴ Dâî İdrîs eserinde saray anlamına gelen “Kasr” kelimesini kullanmaktadır. Ancak o, bu ifade ile ileriki satırlardan da anlaşılacağı üzere Kahire şehrini kastetmektedir.

¹⁹⁵⁵ Adı geçen yer hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık.

¹⁹⁵⁶ Dâ’î İdrîs, *Zehrü’l-Me’ânî*, 232-233.

ettiğini ısrarla vurguladığı Kâfûr'un mezarına gidip kabrini gezdiğini ve rahmet okuduğunu da aktarmaktadır.¹⁹⁵⁷ Dâî İdrîs'in bu rivayetleri diğer hiçbir kaynaktan geçmemektedir. Öte yandan Kâfûr'un 357 (968) yılında Mısır'ın Fâtımîlerce alınmasından yaklaşık bir sene önce Mu'izz'e biat etmeden öldüğü aşîkârdır. Dolayısıyla dâî İdrîs'in, Kâfûr'un kendisine biat etmediği açık olan Mu'izz'e onu biat ettirmesi ve adına Kahire'yi yaptırması tarihen mümkün görünmemektedir.

Mısır'ı ele geçiren Cevher es-Sıkkîlî aynı gün akşamı 17 Şaban 358 (6 Temmuz 969) tarihinde Kahire şehrini inşa edeceği alana gelmiş ve planını çizdiği sarayın temelini kazmaya başlamıştı. Mısır halkı ertesi sabah kendisini tebrik etmek için yanına gitmiş ve onu gecedan sarayın temellerini kazmış bir şekilde bulmuşlardır. Cevher es-Sıkkîlî onları görünce kazılan yeri mutluluk veren/mübarek bir zamanda kazdığını ve burayı değiştirmeyeceğini ifade etmiştir.¹⁹⁵⁸ Onun daha ilk günden şehrin temelini kazmaya başlaması bu işi erkenden bitirmek istediğine delalet etmektedir. Şehrin kurulacağı yerde önceden Hristiyanlara ait İzâm adlı bir manastır, İhşîdîler'in kurucusu Muhammed b. Tuğç'a ait bir bahçe¹⁹⁵⁹ ve Benî Uzre'ye ait Şûk/Şevk adlı bir saray mevcuttu.¹⁹⁶⁰ Tarihçilerin belirttiğine göre Cevher es-Sıkkîlî sarayı inşa etmeye başladığında sarayın yanında bir manastır olmasını hoş karşılamayarak İzâm manastırının taşlarını saraya eklemiş ve onun yerine sarayın girişine bir mescid inşa etmiştir. Ayrıca manastırda havarilere ait olduğuna inanılan kemikleri daha sonra Hristiyanlara ait bir yerleşim yerine dönüşecek olan¹⁹⁶¹ hendek mevkinde inşa ettirdiği bir manastıra taşıtarak gömdürmüştür.¹⁹⁶² Bununla birlikte Cevher es-Sıkkîlî Şûk/Şevk adlı saray yapısını da Mu'izz için yapacağı saraya eklemiştir.¹⁹⁶³

Cevher es-Sıkkîlî efendisi Mu'izz'in kendisine tarif ettiği şekilde yapmaya başladığı Kasrûlmu'izzî (Mu'izz'in sarayı) veya diğer adıyla Kasrûlkebîrîşşarkî (Büyük Doğu

¹⁹⁵⁷ Dâî İdrîs, *Zehrû'l-Me'ânî*, 234.

¹⁹⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/379; İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 13-14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/81.

¹⁹⁵⁹ Makrîzî, Cevher es-Sıkkîlî'nin ordusuyla birlikte Mısır'a geldiğinde bu bahçenin civarında konuşlandığını ve bahçeyi Kahire'nin içerisine eklediğini belirtmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/271.

¹⁹⁶⁰ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/139; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/51; Ahmed el-Hülî vd., *Târihu Hadâratü'l-Misriyye el-Asrî'l-Yûnânî ve'r-Rûmânî ve'l-Asrî'l-İslâmî* (Kahire: Mektebetü Mısır, ts.), 2/432.

¹⁹⁶¹ Abouseif Doris Behrens, "Locations of Non-Muslim Quarters in Medieval Cairo", *Annales Islamologiques* 22 (1986), 122; Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, 308.

¹⁹⁶² İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 15; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/139-140; Ali Paşa Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfîkiyyetü'l-cedîde li-Misri'l-Kâhire* (Kahire: el-Matbaatu'l-kübra'l-emîriyye, 1889), 1/4.

¹⁹⁶³ İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 15; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/139.

Sarayı) adlı sarayı 18 Şaban 358 (7 Temmuz 969) tarihinde inşa etmeye başlamış, 13 Cemâziyelevvel 359 (24 Mart 970) tarihinde saraya iki kapı ekleyerek 360 (971) yılında etrafını sur ile çevrelemiş böylece Mısır'daki hilâfet merkezini inşa etmiştir.¹⁹⁶⁴ Makrîzî'nin zikrettiğine göre saray, içerisinde çeşitli altın, gümüş, değerli eşyalar, mücevherler, halılar, vazolar, giysiler, zırhlar, sandıklar, kasalar, eyerler ve dizginlerden oluşan muazzam zenginlikte eşyaların yer almasıyla neredeyse bir beytül-mâl görevi görmekteydi. Bu haliyle hükümdarların kullanması için her şeyin mevcut olduğu bir yapıydı.¹⁹⁶⁵ Saraya ait kapılara gelince tarihçiler bir kısmının aslî bir kısmının da sonradan yapıldığı dokuz adet kapıdan bahsetmektedirler. Bunlar sırasıyla Bâbüzzeheb, Bâbülbahr, Bâbüzzühûme, Bâbüttürbe, Bâbüddeylem, Bâbükasrîşşûk, Bâbü'l-îd, Bâbüzzümürürd ve Bâbürrîh'tir.¹⁹⁶⁶ Bunlardan hangilerinin Mu'izz döneminde yapıldığını net bir şekilde bilmek mümkün değildir. Sadece Bâbüzzeheb'in Mu'izz döneminde yapıldığına dair Makrîzî bilgi aktarmaktadır. Rivayete göre Mu'izz, Mağrib'den Mısır'a geldiğinde bu kapıdan girerken yanında getirmiş olduğu yüklü miktarda altını insanlara dağıtmış ve insanlar haşerat gibi altınları toplamaya çalışmışlardır. Ayrıca Mu'izz bu yüklü miktardaki altınlar ile kapının iki sürgüsünü yaptırmıştır. Bundan dolayı bu ismi aldığı aktarılmaktadır.¹⁹⁶⁷ Rivayete göre Mu'izz Kahire şehrine geldiğinde sarayı görünce konumunu beğenmemiş, Cevher es-Sıkillî'ye sarayı alçak bir zemine inşa ettiğini bu yerin ne dağlık bir yer ne de deniz gören bir yer olduğunu ifade ederek sarayı yüksek bir mevkiye veya Nil nehri kıyısına inşa etmiş olsaydı daha iyi olacağını ifade etmiştir.¹⁹⁶⁸ Makrîzî de buna benzer bir bilgi aktarmaktadır. Mu'izz, bir hayvan etinin Kahire'nin bulunduğu yere asılmasıyla bir günden sonra bozulduğunu, Kal'atu'l-Cebel'e asıldığında iki günden sonra bozulduğunu ancak latif havasından dolayı Rasat mevkine asılan etin üç günün geçmesiyle dahi bozulmadığını belirterek Kahire'nin havasının elverişli olmadığına vurgu yapmıştır.¹⁹⁶⁹

¹⁹⁶⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/106; Quatremère, "Du Khalife Fâtîmîte Moêzz", 1837, 169-170; Çelik, *Fâtîmîler Döneminde Kahire*, 51. İbn İyâs bu sarayın adını kasruzzümürürd olarak vermektedir. Bk. İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/186.

¹⁹⁶⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/109; Quatremère, "Du Khalife Fâtîmîte Moêzz", 1837, 170. Sarayın içerisinde yer alan depolar ile ilgili bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/163.

¹⁹⁶⁶ İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 15-16; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/350; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/214-223.

¹⁹⁶⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/215.

¹⁹⁶⁸ İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/188.

¹⁹⁶⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/362-363.

Şehrin surlarını kerpiçle inşa eden Cevher es-Sıkıllî surlara öncelikle dört adet kapı yaptırmıştır.¹⁹⁷⁰ Mağrib'den gelen Berberî Züveyle kabilesine nispetle şehrin güney tarafında birbirine yakın olarak inşa edilen iki adet Züveyle kapısı mevcuttu. Mu'izz Mağrib'den Mısır'a geldiğinde bu kapıların birinden Kahire'ye girmiş, bu sırada kapı civarında oluşan izdihamdan dolayı kapı kapatılmıştı.¹⁹⁷¹ Diğer iki kapı ise deniz tarafında birbirine uzak olarak bulunan Bâbülfütûh¹⁹⁷² ve Bâbünnasr kapılarıydı.¹⁹⁷³ Öte yandan Bâbülkantara ve Bâbüssa'âde'nin de Cevher es-Sıkıllî'ye nispet edildiği kaynaklarda aktarılmaktadır. Rivayete göre Cevher es-Sıkıllî Bâbülkantara'yı halicin üzerinde 360 yılı Şevvâl (Temmuz-Ağustos 971) ayındaki Karmatî saldırısında Maks'a geçme imkânı olması için yaptırmıştı.¹⁹⁷⁴ Bâbüssa'âde ise Mu'izz'in gulâmlarından Sa'âde b. Hayyân'ın Kahire inşa edildikten sonra Cevher es-Sıkıllî'ye destek için geldiğinde Cevher'in onu karşılaması sonucu bu şekilde isimlendirilmiştir.¹⁹⁷⁵ Cevher es-Sıkıllî'nin efendisi Mu'izz'in Mısır'a gelene kadar inşasını bitirdiği Kahire surları ile ilgili Makrîzî bazı ayrıntılar vermektedir. O, kerpiçten yapıldığını söylediği surların son büyük bir parçasının kalıntısını gördüğünü ifade etmekte ve bu kalıntının 803 (1400-1401) yılında halktan birisi tarafından yıkıldığını belirtmektedir. Sur parçasının büyüklüğünü zamanına mukayeseyle hayret verici bulduğunu ifade eden müellif, bir kerpicin 1x2/3 zirâ' ebatında olduğunu ayrıca sur duvarının iki atının birlikte geçebileceği genişlikte birkaç zirâ' olduğunu belirtmekte ve bunlardan geriye bir şey kaldığını zannetmediğini ifade etmektedir.¹⁹⁷⁶

Cevher es-Sıkıllî'nin Kahire'yi kurduğunda yaptığı ilk işlerden bir tanesi de mahalleleri düzenlemek oldu.¹⁹⁷⁷ Bu mahallelerden ilk kurulanı kendisiyle birlikte Mağrib'den gelen ve adının daha önce Kahire surlarının kapısına da verildiğini gördüğümüz Berberî kabile Züveyle'dir. Bu mahallede ayrıca kabilelerinin adıyla anılan bir su kuyusu

¹⁹⁷⁰ Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/352; İslâm Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *İslâm Tarihi*, çev. Ayhan Çakıroğlu (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2010), 1/464.

¹⁹⁷¹ İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 16-17; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/352-353. Ayrıca bk. Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 350.

¹⁹⁷² Mansûriye şehrinin kapılarından bir tanesinin adı da Bâbülfütûh'tu. Bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 363.

¹⁹⁷³ Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/353; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/100-101.

¹⁹⁷⁴ İbn 'Abdizzâhir, *er-Ravzatü'l-Behiyye*, 18; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/354; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/103.

¹⁹⁷⁵ Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/354; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/104.

¹⁹⁷⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/91; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 38. İbn İyâs da Cevher es-Sıkıllî'nin inşa ettiği surdan yaşadığı dönemde bazı kalıntıların bulunduğunu belirtmektedir. Bk. İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr*, 1/186.

¹⁹⁷⁷ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/112 (İng., 79).

vardı.¹⁹⁷⁸ Hârretü Bâtıliyye adlı bir mahallede Mu‘izz döneminde yaşanan bir olaydan ötürü bu isimle anılmıştır. Buna göre Mu‘izz Mısır’a geldiğinde insanlara bazı atâlar dağıtmış, bir grup da atâ almak için gelmiş ancak onlara kendilerine verilecek bir şey kalmadığı ifade edilmiş, bunun üzerine onlar da boş yere geldikleri anlamında “nahnu fi’l-bâtıl” demişler, bunun üzerine bulundukları yere Hârretü Bâtıliyye adı verilmiştir.¹⁹⁷⁹ Hârretü Kutâme’ye gelince burası Cevher es-Sıkillî ve daha sonra Halife Mu‘izz ile birlikte Mağrib’den Mısır’a gelen Berberî kabilesi Kutâmeliler’in iskân edildiği bir mahalledir.¹⁹⁸⁰ Hârretü’l-Berkıyye ise Berkalılar’ın Mu‘izz Mısır’a geldiğinde iskân edildiği mahallenin adıdır.¹⁹⁸¹

Daha önce de geçtiği üzere Cevher es-Sıkillî sarayı inşa edeceği sırada burada bulunan Deyrû’l-İzâm adlı manastırın taşlarını saraya eklemiş, oradaki bazı havarilere ait kemikleri de hendekte inşa ettiği yere nakletmiştir. Bu manastırın yerine ise surun içerisinde yer alan bir mescid inşa etmiştir. Makrîzî bu mescide sonraları Ma‘bed Mûsâ adının verildiğini belirtmektedir.¹⁹⁸² Kahire’de bu dönemde Cami ve mescitlerin yanında manastırlar da inşa edilmiştir. Bunlardan bir tanesi yukarıda bahsedilen Cevher es-Sıkillî’nin Hendek bölgesinde yaptırdığı Deyrû’l-Hendek’tir.¹⁹⁸³ Bununla birlikte Makrîzî, Kahire’nin denize bakan tarafında önceden beri birçok manastır olduğunu fakat bunların tahrip olduğunu, ayrıca Kahire’nin liman bölgesi olan Maks’ta birçok kilise bulunduğunu fakat bunların 19 Zilhicce 399 (14 Ağustos 1009) tarihinde Fâtımîler’in altınca halifesi Hâkim-Biemrillâh tarafından yıkıldığını belirtmektedir.¹⁹⁸⁴ Yıkılan kilise ve manastırların ne kadarının Mu‘izz döneminde yapıldığını bilmemiz mümkün değildir. Ancak Kahire’de birçok kilise ve manastırın bulunmuş olması Mu‘izz döneminden itibaren bu yapıların inşa edildiğini göstermektedir.

Cevher es-Sıkillî tarafından 358 yılı Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 969) yaptırılan bayram namazlarının kılındığı yer olan Musallâ ise Mu‘izz’in sarayının doğusunda Bâbünnasr’ın dışında yer almaktaydı.¹⁹⁸⁵ Bazı araştırmacılar Kahire’de ilk hamamın

¹⁹⁷⁸ Kalkaşendî, *Subhü’l-A‘şâ*, 3/357; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/375; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 68.

¹⁹⁷⁹ İbn ‘Abdizzâhir, *er-Ravzatü’l-Behiyye*, 42; Kalkaşendî, *Subhü’l-A‘şâ*, 3/357; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/383. İbnü’l-Devâdârî’de “el-Hakku bâtil” dedikleri geçmektedir. Bk. İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürer*, 6/140.

¹⁹⁸⁰ İbn ‘Abdizzâhir, *er-Ravzatü’l-Behiyye*, 42; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-Zâhire*, 4/50; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 71.

¹⁹⁸¹ İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-Dürer*, 6/140; Kalkaşendî, *Subhü’l-A‘şâ*, 3/358; Makrîzî, *el-Hitat*, 2/391.

¹⁹⁸² Makrîzî, *el-Hitat*, 3/563; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 96.

¹⁹⁸³ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/802.

¹⁹⁸⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/801; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 98.

¹⁹⁸⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/257; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 103.

Mu‘izz döneminde yapıldığını belirtiyorlarsa da Makrîzî açık bir şekilde Kahire’de ilk hamamın Azîz-Billâh döneminde yapıldığını belirtmektedir.¹⁹⁸⁶ Kahire’de bu dönemde yeri belirlenip aktif olarak kullanılan yerlerden bir tanesi de Türbetü’z-Za‘ferân kabristanlığıydı. Halife Mu‘izz İfrîkiye’den Kahire’ye gelirken atalarının tabutlarını da yanında getirmiş ve naaşlarını sarayının civarında yer alan Türbetü’l-Mu‘izziyye olarak bilinen yere defnetmişti.¹⁹⁸⁷

Şehrin olmazsa olmazı çarşı ve pazarlara gelince Mu‘izz döneminden itibaren bazı çarşı ve pazarların açıldığını görmekteyiz. Hicrî V. (XI.) yy’da Kahire’yi ziyaret etmiş olan İsmâîlî fîozof ve seyyah Nâsır-ı Hüsrev bu sırada şehirdeki dükkânların sayısının yirmi binden az olmadığını ifade etmektedir.¹⁹⁸⁸ Bu ifade Mu‘izz döneminden itibaren çarşı ve pazarların yoğun olarak açılmaya başladığını gözler önüne sermektedir. Bunlardan bir tanesi Sûku’s-Şerâhiyyîn’dir. Makrîzî’nin İbn Zûlâk’ın eseri *Kitâbü Sîreti’l-Mu‘izz*’e dayandırdığı bilgiye göre bu çarşı Safer 365’te (Ekim-Kasım 975) Mu‘izz ölmeden kısa bir süre önce açılmıştı.¹⁹⁸⁹ Halife Mu‘izz döneminde Kahire’de inşa edilen yapılardan bir tanesi de insanların yazlık-kışlık elbiseler ve kumaşlar alabildikleri dârûlkisve’ydi.¹⁹⁹⁰ 362 Zilhicce ayı (Eylül 973) Arefe günü Mu‘izz’in, Kâbe için göndereceği uzunluğu ve genişliği 12 karış olan ve üzerinde çeşitli desenler ve süsler bulunan örtünün dârûlkisve’de diktirilmiş olma ihtimâli yüksektir.¹⁹⁹¹ Bu haliyle Mu‘izz döneminde yeni kurulmuş olan Kahire’de dokuma endüstrisinin önemli bir aşama kaydettiği anlaşılmaktadır.

Kahire’de inşa edilen yapılardan bir tanesi de “Menâzilü’l-‘İzzi” olarak bilinen ve Mu‘izz’in eşi Tağrîd tarafından inşa edilen evler¹⁹⁹² olmuştur. Yapım tarihi ile ilgili bilgi verilmemesine rağmen Makrîzî’nin Mu‘izz’den sonra gelen halifelerin bu evleri sıra ile

¹⁹⁸⁶ Krş. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/536; Çelik, *Fâtûmîler Döneminde Kahire*, 104.

¹⁹⁸⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/179; İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-Zühûr*, 1/187-188; Çelik, *Fâtûmîler Döneminde Kahire*, 112. Ayrıca bk. Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, 3/992.

¹⁹⁸⁸ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 104.

¹⁹⁸⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/593; Atiyye Ahmed Mahmûd el-Kûsî, *Ticâretü Mısır fi’l-Bahri’l-Ahmer minzû Fecri’l-İslâm hattâ sükuti’l-Hilâfeti’l-Abbâsiyye (656)* (Kahire: Câmiatu Kâhire Külliyyetu’l-Âdâb Kısmu’t-Târîhi’l-İslâm, Doktora Tezi, 1973), 174.

¹⁹⁹⁰ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 25; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/165; Eyyûb, *et-Târîhu’l-Fâtîmî’l-İctimâ’î*, 97-98; Bakır, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi”, 783; Çelik, *Fâtûmîler Döneminde Kahire*, 263-264.

¹⁹⁹¹ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 1/140-141 (İng., 110-111); Bakır, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi”, 788; Çelik, *Fâtûmîler Döneminde Kahire*, 266.

¹⁹⁹² Menâzil kelimesi menzile kelimesinin çoğulu olarak kullanıldığı ve çoğu zaman ev anlamına geldiği için biz evler olarak tercüme ettik. Zira ibareden bu yapıları halifelerin kullandıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan Makrîzî’nin buranın bir kapısının olduğunu ifade etmesi bir ev kompleksini çağrıştırmaktadır.

kullandıklarını belirtmesi yapıların Mu‘izz döneminde yapıldığını göstermektedir. Nil nehrini gören bir konumda bulunan yapılar eşsiz güzellikteydi.¹⁹⁹³ Kahire inşa edildiğinde Cevher es-Sıkıllî tarafından inşa edilen yapılardan bir tanesi de Maks’a geçmeyi sağlamak için yapılan köprü olmuştur. Bâbülkantara kapısından çıkılarak ulaşılan köprü, Hz. Ömer tarafından Mısır fâtihi Amr b. el-Âs’a yapılması talimatı verilen Halîcû Emîrî’l-Mü’minîn’in üzerine inşa edilmişti. Karmatîler’in saldırısına karşı hazırlık için yapılan köprü Kahire’den batı tarafındaki Maks’a ulaşmayı mümkün kılmıştır.¹⁹⁹⁴

Kahire şehri ile ilgili son olarak IV. (X.) yy’da Mu‘izz döneminde yaşamış olan ünlü seyyah İbn Havkal’ın¹⁹⁹⁵ şehir hakkındaki izlenimlerine yer vermek faydalı olacaktır. İbn Havkal Kahire ile ilgili burada mahallelerin, çarşıların, hamamların, konak yerlerinin, dayanıklı sarayların bulunduğunu ayrıca şehrin etrafını şehrin üç misli kadar bir sahayı kuşatan müstahkem yüksekçe bir surun çevrelediğini ve olası bir tehlike anında yararlanmak adına etrafında boş araziler bırakıldığını belirtmektedir. Bununla birlikte şehirde Mısır divanı (hükümet daireleri) ve ayrıca güzel sesli çok sayıda müezzin-kayyımı bulunan Mescidü Câmi‘ (Ezher Cami) bulunduğunu belirtmektedir.¹⁹⁹⁶ İbn Havkal’ın bu ifadelerine bakıldığında Mu‘izz döneminde şehrin kurulduğu andan itibaren önemli gelişme kaydettiği görülmektedir.

Mu‘izz döneminde İslâm tarihinin kültür ve medeniyetine ciddi bir katkı olarak değerlendirilecek faaliyetlerden bir tanesi de adı sonradan Ezher Cami¹⁹⁹⁷ olarak değiştirilen Kahire Cami’nin¹⁹⁹⁸ inşası olmuştur. Kurulduğu andan itibaren içerisinde namaz kılınmasının yanında ders halkaları oluşturulan bir medrese olarak da hizmet verdiği bilinen yapı günümüze kadar birçok değişiklik, ekleme ve tadilat ile gelmiştir.

¹⁹⁹³ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/334; Eyyûb, *et-Târîhu’l-Fâtûmî’l-İctimâ’î*, 57.

¹⁹⁹⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/711.

¹⁹⁹⁵ Diyanet İslâm ansiklopedisi maddesinde İbn Havkal’ın Mısır’ı 344 (955) yılında gezdiği aktarılmaktadır. Ancak Kahire 358 (969) yılından itibaren kurulmuştur. Buna göre İbn Havkal’ın Mısır’ı ikinci kez ziyaret etmiş olması gerekir. Öte yandan 344 (955) yılında Mısır’ı gezdikten sonra doğuya gittiği bilinen İbn Havkal’ın 362 (973) yılında Sicilya’da bulunması onun doğudan sonra tekrar batı istikametine Mısır üzerinden ulaştığı ve bu esnada Kahire’yi gördüğü fikrini ihsâs ettirmektedir. Bk. Şeşen, “İbn Havkal”, 20/34.

¹⁹⁹⁶ İbn Havkal, *Sûratü’l-Arz*, 138; Dâ’î İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtûmiyyîn*, 727 (İng., 262-263).

¹⁹⁹⁷ Araştırmacı Afaf Marsot el-Zehrâ olarak vermektedir. Bk. Marsot, *Mısır Tarihi*, 13.

¹⁹⁹⁸ Cami hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhamîd Yûnus - Osmân Tefvîk, *el-Ezher (Kahire: Dârü’l-Fikri’l-Arabî, 1946)*; K. Vollers, “Ezher”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1948), 4/433-442; Muhammed el-Behî, *el-Ezher: Târîhuhu ve Tetavvuruhu* (Kahire: y.y., 1964); Mustafa İzzet Uzun - Saîd Abdülfettâh Âşûr, “Ezher”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/53-63.

Cami'yi Fâtımîler için önemli kılan husus Mu'izz döneminde inşâ edilmesinden itibaren uzun bir süre İsmâilî davet yapılanmasının merkezi olarak işlev görmesi olmuştur.¹⁹⁹⁹ Buradan yetişen dailer birçok bölgeye dağılarak mezhebin yayılmasını sağlamışlardır. Kahire şehrinin en eski Cami olma özelliği taşıyan²⁰⁰⁰ ve Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'ı ele geçirmesinin ardından Cemâziyelevvel 359'da (Mart 970) yapımına başladığı yapı Ramazan 361 (Haziran 972) tarihinde tamamlanmıştır.²⁰⁰¹ Şehrin güneydoğu istikametinde sarayın yanında inşa edilen yapının²⁰⁰² Makrîzî'nin belirttiğine göre birinci revağındaki kubbede besmeleden sonra "Allâh'ın ve onun dostu Mü'minlerin Emiri İmam Ebû Temîm Ma'ad Mu'izz-Lidînillâh'ın hizmetkârı Cevher el-Kâtib es-Sıkıllî'nin eliyle 361 yılında yapılmıştır," yazılıydı. 7 Ramazan 361'de (22 Haziran 972) burada ilk Cuma namazı kılındığı bilinmektedir.²⁰⁰³

Kaynaklara bakıldığında Cami'nin ilk dönemde Ezher adıyla anılmadığı anlaşılmaktadır. Zira İbn Müyesser ve Makrîzî'nin Mu'izz'in çağdaşı İbn Zûlâk'tan yaptıkları alıntıda Mu'izz'in bir bayram günü bayram namazı için Cevher es-Sıkıllî'nin yaptırdığı Musallâ'l-Kahire'ye gittiğini ifade etmektedirler.²⁰⁰⁴ Bununla birlikte Makrîzî, Mu'izz'in vefatından hemen önce Safer 365'te (Ekim-Kasım 975) Câmîü'l-Kahire'de Kâdîkudât Alî b. Nu'mân'ın²⁰⁰⁵ babası Kâdî Nu'mân b. Muhammed'in meşhur Şîî fıkıh kitabı *el-İhtisâr*'ı yazdırdığı bir ders halkası icra ettiğini ve bu ders halkasına birçok kimsenin katıldığını hatta katılanların isimlerinin kaydedildiğini aktarmaktadır.²⁰⁰⁶ Bu iki rivayete bakıldığında Cami'nin ilk dönemde Musallâ'l-Kahire ve Câmîü'l-Kahire olarak isimlendirildiği görülmektedir. Bununla birlikte İbn Havkal, yukarıda da geçtiği

¹⁹⁹⁹ Tan, "İsmaili Davet", 89-90; Fatih Sancılı, *Mezhep-İktidar İlişkileri -Erken Dönem Abbasiler'de-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 277.

²⁰⁰⁰ Mısır'da ise bu sırada üç Cami bulunmaktaydı. Bunlar Fustât'taki Amr Cami, Katâî'de bulunan İbn Tûlûn Cami ve 'Asker Cami'siydi. Bk. Yûnus - Tefîk, *el-Ezher*, 24.

²⁰⁰¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/213. Ezher'in mimari açıdan detaylı bir incelemesine dair bk. Nasser Rabbat, "Al-Azhar Mosque: An Architectural Chronicle of Cairo's History", *Muqarnas* 13, (1996), 45-67.

²⁰⁰² Yûnus - Tefîk, *el-Ezher*, 25.

²⁰⁰³ Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/364; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/213; Uzun - Âşûr, "Ezher", 12/53. İbn İyâs Cami'nin Cemâziyelevvel 362 tarihinde bitirildiğini belirtmektedir. Bk. İbn İyâs, *Bedâ'i'u'l-Zühûr*, 1/189.

²⁰⁰⁴ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 159; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/137 (İng., 107).

²⁰⁰⁵ Diyanet ansiklopedisinde Alî b. Muhammed en-Nu'mân şeklinde ifade edilmiştir. Bk. Uzun - Âşûr, "Ezher", 12/59.

²⁰⁰⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 3/383; Yûnus - Tefîk, *el-Ezher*, 28; Muhammed Abdülmün'im Hafâcî - Alî Alî Subh, *el-Ezher fî elfi 'âm* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2011), 1/30; Uzun - Âşûr, "Ezher", 12/59.

üzere Ezher Cami için²⁰⁰⁷ Mescidü Câmî‘ ifadesine yer vermekte ayrıca burada güzel sesli birçok Müezzin-Kayyımın görev yaptığını zikretmektedir.²⁰⁰⁸ Bütün bu rivayetlerden çıkarılacak sonuç bir süre sonra Ezher Cami olarak anılacak yapının Mu‘izz döneminde Musallâ’l-Kahire, Câmîü’l-Kahire ve Mescidü Câmî‘ olarak çeşitli şekilde isimlendirildiğidir. Ancak Cami’nin ne zaman Ezher olarak isimlendirildiği eldeki veriler ışığında aydınlatılamamaktadır. Öte yandan kaynaklarda rastladığımız bir bilgide İbn İyâs Cami’nin etrafındaki süs/çiçek fazlalığından ötürü el-Ezher şeklinde adlandırıldığını ifade etmekte ancak bunun hangi tarihte gerçekleştiğini belirtmemektedir.²⁰⁰⁹ Bazı araştırmacılar kaynak belirtmeksizin Cami’nin Ezher olarak isimlendirilmesi hususunda parlak sarayları çevrelediği için ya da Hz. Peygamber’in kızı Fâtımatüzzehrâ’ya nispetle bu şekilde isimlendirildiğini ifade etmektedirler. Bununla birlikte ilimlerin iyi bir noktaya gelmesine vesile olması için bu şekilde isimlendirildiğini ifade edenler de olmuştur.²⁰¹⁰ Bütün bu ifadeler içerisinde Hz. Fâtıma’ya nispetle adının değiştirilmiş olması makul görünmektedir.²⁰¹¹ Diğer taraftan İbn Abdizzâhir Cami ile ilgili eserinde ilginç bir bilgiye yer vermektedir. Buna göre kendisi bazı kimselerden Cami’de tılsım olduğunu ve bundan ötürü oraya serçenin girmediğini duyduğunu belirtmektedir.²⁰¹² Bu bilgi her ne kadar gerçekçi görünmese de Mısır’da büyü, büyücülük ve tılsım gibi şeylerin ne kadar revaçta olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

²⁰⁰⁷ Cami’nin sonradan Ezher şeklinde isimlendirilmesi hakkında bilgi için bk. Ahmed Muhammed Avf, *el-Ezher fî Elfi ‘âm* (Kahire: Mecmau’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, 1970), 28-29.

²⁰⁰⁸ İbn Havkal, *Sûratü’l-Arz*, 138.

²⁰⁰⁹ İbn İyâs, *Bedâ’i u’z-Zühûr*, 1/189.

²⁰¹⁰ Yûnus - Tevfik, *el-Ezher*, 25. Aynı araştırmacılar Cami’nin Mu‘izz döneminde parlak ışıklar ile aydınlatıldığını, sarayından gece vakti bu süslemeleri görmesi için Cami manzarası yaptırdığını ve buranın “Manzaratü’l-Cami’i’l-Ezher” olarak isimlendirildiğini ifade etmektedirler. Mu‘izz döneminde Cami’nin çeşitli ışıklar ile aydınlatılmış olma ihtimâli yüksektir. Cami’nin çeşitli aydınlatıcılar ile aydınlatıldığına dair Makrîzî, Müsebbihî’den naklen 380 (990-991) yılı Azîz-Billâh dönemine dair bilgiler aktarmaktadır. Bu uygulamanın Mu‘izz döneminde başlamış olma ihtimâli yüksektir. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/290-291. Öte yandan araştırmacıların bahsettikleri “Manzaratü’l-Cami’i’l-Ezher” ile ilgili Makrîzî bunun Mu‘izz döneminde bulunduğu dair bilgi vermemektedir. Krş. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/290; Yûnus - Tevfik, *el-Ezher*, 25. Ayrıca bk. B. Dodge, *al-Azhar: A Millennium of Muslim Learning* (Washington: The Middle East Institute, 1961), 5.

²⁰¹¹ Uzun - Âşûr, “Ezher”, 12/54.

²⁰¹² İbn ‘Abdizzâhir, *er-Ravzatü’l-Behiyye*, 85; Kalkaşendî, *Subhü’l-A‘şâ*, 4/364. Makrîzî, bu tılsımın sütunlar üzerine nakşedilmiş üç kuş sûreti olduğunu belirtmektedir. Bunlardan iki tanesi Cami’nin ön kısmındaki beşinci revakta bulunmakta ayrıca birisi batı tarafında bulunan sütunun üzerinde, diğeri ise müezzinlerin oturduğu yerin sol tarafında yer almakta, üçüncü sûret ise doğu tarafında ön bölgedeki sütunların yer aldığı avluda bulunmaktaydı. Ayrıca Makrîzî Cami’ye serçenin yanı sıra güvercin ve kumrunun da giremediğini ve hatta yavru olmadığını ifade etmektedir. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 3/213. Vollers, sûretlerin kuşları korkuttuğu için üremelerine engel olduğunu ifade etmektedir. Bk. Vollers, “Ezher”, 4/433.

Öte yandan Kâdî Nu'mân'ın eseri *el-Mecâlis*'te geçen ilginç bir bilgiye göre Mu'izz rüyasında Câmiü'l-Ezher'de Cuma namazı kıldığını Kâdî Nu'mân'a anlatmıştır.²⁰¹³ Mu'izz'in rüyasında Ezher Cami'nde Cuma namazı kıldığını görmesi ilk etapta Kahire'de inşa edilen Cami'nin adının önceden belirlenmiş olduğu fikrini ihsâs ettirmektedir. Fakat eserin muhakkikinin de isabetli bir şekilde belirttiği üzere Mu'izz dönemi için kaynaklarda Camiü'l-Ezher ifadesinin geçmemesi, Mu'izz'in Mısır'dayken bu Cami'de Cuma namazını kıldığının kaynaklarda belirtilmemesi, bilâkis bayram namazlarını sürekli Amr Cami ya da İbn Tûlûn Cami'nde kılması, Kâdî Nu'mân'ın eserini Mu'izz'in Mısır'a intikal etmeden önce en geç 360 (970-971) yılında yazmış olması gibi hususiyetler bu Cami'nin Kahire'de inşa edilen Cami ile ilgisi olmadığını gözler önüne sermektedir. Ayrıca Mu'izz'in rüyasında gördüğü Cami'nin maksure ve minberini tasvir etmesi bu Cami'nin devlet merkezi Mansûriye'de bulunan basit bir Cami olma ihtimâlini güçlendirmektedir.²⁰¹⁴

Cami'nin tasarımı hakkında kaynaklarda bazı bilgiler aktarılmaktadır. Buna göre yapının açık bir avlusu vardı ve çevresinde bulunan kible yönündeki ibadet mekânı ile birlikte iki taraflı revaklardan ibaretti. Buradaki daire biçimindeki revak kemerleri korint başlıklı sütunlar tarafından ayakta tutuluyordu. Ayrıca kible duvarına paralel bir şekilde yer alan ibadet yeri beş nef ile onları dikine keserek mihraba doğru uzanan ve biraz yüksekçe olan bir neften oluşuyordu. Öte yandan biri mihrap üstünde diğerleri kible duvarının köşesinde yer alan üç kubbesi bulunmaktaydı. Avlunun iki tarafındaki revakların hepsi üç kubbe ile örtülmüştü ve bu revakları taşıyan kemerlerin iç tarafta bulunan ikisi mermer sütunlara, avlu tarafına bakan dış taraftaki ise dikdörtgen kesitli kesme taş pâyelere oturmuş vaziyetteydi. Diğer taraftan yapının avlusunun orta yerine açılan ana kapının üzerine oturtulmuş tuğladan bir minaresi vardı. Cami inşa edildiğinde abdesthânesi yoktu. Ayrıca denildiğine göre Cami'nin mihrabı gümüşten olup beş bin dirheme tekâbül etmekteydi.²⁰¹⁵

Cevher es-Sıkıllî'nin Mısır'da Kahire ve Ezher Cami'nin dışında bazı bayındırlık işlerine de zaman ayırdığını görmekteyiz. Şevvâl 361'de (Temmuz-Ağustos 972)

²⁰¹³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 311-312.

²⁰¹⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 311 (dn. 2). Öte yandan kaynaklar devlet merkezi Mansûriye'de Câmiü'l-Mansûriye adlı bir yapıdan bahsetmektedirler. Rivayete göre 343 yılı Ramazan ayının başında (Ocak 955) Halife Mu'izz Câmiü'l-Mansûriye'de halka Cuma namazı kıldırması, ardından insanları hayır yapmaya ve zekât vermeye teşvik etmiştir. Bk. *Kitâbü'l-'Uyûn*, 4/2/476.

²⁰¹⁵ Yûnus - Tefkik, *el-Ezher*, 26-27.

Cevher es-Sıkillî, Abdullâh b. Zübeyr'in (ö. 73/692) valisi Abdurrahmân b. Cahdem'in önceden Mısır'da kazdığı hendeği kazdırmaya başlamış, bu sırada İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) kabrinin bulunduğu yere gelinmiş ve kabri düzeltilmiştir. Sonra doğu tarafında bulunan dağa doğru hendek kazılmaya devam edilmiş ve bu şekilde Kulzüm²⁰¹⁶ bölgesindeki hac yolunun muhafaza altına alınması hedeflenmiştir.²⁰¹⁷ Makrîzî, Receb 364 (Mart 975) tarihinde birkaç yıldır harabe ve kullanışsız halde bulunan Fustât köprüsünü onarmak için çalışmalar başlatıldığını ve köprünün bundan dolayı geçici olarak kapatıldığını aktarmaktadır.²⁰¹⁸ Makrîzî, Cevher es-Sıkillî'nin Atîk Cami'ne de bazı eklemeler yaptığını haber vermektedir. Buna göre Ramazan 359'da (Temmuz-Ağustos 970) Cevher es-Sıkillî Atîk Cami'ni çevreleyecek ahşap duvar yapılması için etrafını kazdırmıştır.²⁰¹⁹

3.4.2. Bayramlar, Merasimler ve Eğlenceler

Halife Mu'izz döneminde Mağrib ve Mısır'da çeşitli kutlamalar yapıldığı kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Kaynaklar Mağrib dönemine dair bazı sünnet merasimleri düzenlendiğini aktarmaktadırlar. Sünnet merasimleri Mu'izz'in evlâtları başta olmak üzere devletin hâkim olduğu bütün topraklardaki vatandaşların çocuklarını kapsamaktaydı. Makrîzî'nin aktardığına göre 340 (951) yılında Mansûr döneminde de buna benzer bir sünnet merasimi gerçekleşmiştir.²⁰²⁰ Mu'izz, Rebîülevvel 351'de (Nisan 962) Abdullâh, Nizâr ve Akîl adlı çocuklarını sünnet ettirmesinin yanında tebaasının da çocuklarını sünnet ettirmeye karar vermişti. O, sünnet işini hâkimi olduğu toprakların belli bir bölümüne tahsis etmemiş, bilâkis Berka'dan Sicilmâse'ye kadar hatta Sicilya adası dâhil bütün görevlilerine verdiği talimatta hem devlet yetkililerin çocuklarının hem de halkın bütün çocuklarının sünnet ettirilmesini emretmiştir. Tarihçiler bütün çocukların bir ay boyunca sünnet edilmelerinin, bu emre uymayanların cezalandırılmalarının, sünnet olacakların giderlerinin karşılanarak yiyecek, içecek, elbise ve güzel koku gibi tedariklerin yerine getirilmesinin Mu'izz tarafından emredildiğini ifade etmektedirler. Sadece Sicilya adasında sünnet yapılacakların ihtiyaçları için -elbise ve türevleri hâriç- her bir sandığında on bin dinar bulunan elli yük

²⁰¹⁶ Bölge hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/387-388.

²⁰¹⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/86; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 3/107.

²⁰¹⁸ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/218 (İng., 198); Quatremère, "Du Khalife Fâtımite Moëzz", 1837, 196.

²⁰¹⁹ Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/122 (İng., 89).

²⁰²⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/174-175.

sandık dinar tahsis edilmişti. Sicilya örneğinde olduğu gibi muazzam sayıda meblağlar diğer bölgelerde sünnet olanlar için tahsis edilmişti. Ay boyunca sürecek sünnet işlemlerine Rebûlevvel ayının başında başlanmış, Mu'izz'in de bizzat katıldığı bir sünnet merasiminde günde yaklaşık on iki bin çocuk sünnet edilmiştir. Sicilya adasında ise sadece bir günde on beş bin çocuk sünnet edilmiştir.²⁰²¹ Nüveyrî 11 Rebûlevvel'de (19 Nisan 962) sünnet merasimlerinde yaşanan izdihamdan ötürü sadece bir günde yüz elli kişinin öldüğünü haber vermektedir.²⁰²² Bu durum Fâtımîler'in hâkim olduğu topraklarda Mu'izz'in yapılması talimatını verdiği sünnet merasimlerine halk tarafından ciddi bir teveccüh gösterildiğine delildir. Mu'izz, merasim sonrası tebrikleri kabul etmiş, bu sırada tebaasındaki bazı fakir kimselerin durumlarını müşahade etmiş ve etrafında bulunan dostlarından onlara yardım etmelerini istemiştir. Ayrıca bu merasim vesilesiyle bir araya gelen başta Kutâme kabilesi liderleri olmak üzere bütün dostlarına bölünmemelerini, birbirlerine karşı lütufkâr davranmalarını böylece uyum içerisinde olmalarını tavsiye etmiştir.²⁰²³

Muhtelif sosyal tabakalara mensup ırkları, inançları ve mezhepleri farklı birçok insanın ikâmet ettiği Mısır'daki bu durum sosyal hayatı renkli kılmış, böylece Mu'izz'den itibaren Fâtımîler buradaki atmosfere uygun olarak çeşitli dinî ve millî kutlamaların yapılmasına müsaade etmişlerdir.²⁰²⁴ Makrîzî, Fâtımî halifelerinin yıl boyunca çeşitli bayramları kutladıklarını ifade etmektedir. Buna göre Mevâlid-i Sitte denilen Hz. Peygamber'in doğumu (Mevlid),²⁰²⁵ Hz. Alî, oğulları Hasan ve Hüseyin, Hz. Fâtıma ve dönemin halifesinin doğum günleri, Kandil²⁰²⁶ günleri olan Receb'in birinci ve 15. geceleri ile Şaban'ın 1. ve 15. geceleri, Ramazan'ın başlangıcı ve tümü, Ramazan bayramı, Kurban bayramı, kış ve yazın gelmesi için kutlamalar, Halicin açılışı, Nevrûz, Ğitâs (Vaftiz), Mîlâd (Hz. İsa'nın doğum günü), Hamîsu'l-Ahd (Ades) ve Eyyâmu'r-

²⁰²¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 556-558; Kâdî Reşîd, *Kitâbü'z-Zehâir*, 124-125; Zağlûl, *Târîhu'l-Mağrib*, 3/242; Mümtaz Mehmet Elmas, *Fâtımî Devleti'nin Sünnî-Şîî Siyaseti: Bu Çerçeveadaki Faaliyet ve Uygulamaları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 64-65. Araştırmacı Metcalfe kaynaklarda ifade edilen sünnet edilmiş çocuk rakamını abartılı ve tutarsız bulmaktadır. Bk. Metcalfe, *The Muslims*, 56.

²⁰²² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28-29/75

²⁰²³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 559-562.

²⁰²⁴ Seyyid - Bektaş, "Fâtımîler", 12/236.

²⁰²⁵ Mevlid hakkında detaylı bilgi için bk. H. Fuchs, "Mevlid", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1960), 8/171-176; Ahmet Özel vd., "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/475-485.

²⁰²⁶ Kandiller hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "Kandil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/300-301.

Rukûbât Mısır'da kutlanan bazı bayramlardı.²⁰²⁷ Her ne kadar tarihçiler Mu'izz döneminde mezkûr kutlamaların hepsinin gerçekleştiğine dair net bir ifade belirtmemiş olsalar da İbn Tağrıberdî'nin Halife Mu'izz'in merasimlerin hepsini kutladığını belirtmesi²⁰²⁸ ibtidai düzeyde de olsa bu kutlamaların Mu'izz döneminde gerçekleştiğini ve fakat rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla sonraki dönemlerde içeriğin daha da zengin bir hâl aldığını ortaya koymaktadır.

Makrîzî, Mevâlid-i Sitte denilen Hz. Peygamber, Hz. Alî, oğulları Hasan ve Hüseyin, Hz. Fâtıma ve dönemin halifesinin doğum günlerinin Mısır'da Fâtımî halifeleri tarafından kutlandığını ifade etmektedir.²⁰²⁹ Her ne kadar Hz. Peygamber'in doğum gününün Mısır'da Mu'izz döneminde resmen kutlanmaya başlandığı bazı araştırmacılar tarafından ifade ediliyor olsa da²⁰³⁰ kaynaklarda bununla ilgili sarıh bir ifadeye rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Fakat Makrîzî'nin Mevlid başta olmak üzere diğer doğum günlerinin Fâtımî halifeleri tarafından kutlandığını belirtmesi Mu'izz döneminde bu kutlamaların yapıldığı düşüncesini ihsâs ettirmektedir. Rebûlevvel ayının 12. günü sabah vaktinden öğleye kadar dârülfitre'de yirmi kantar şeker ile üç yüz bakır sini içerisinde helva hazırlanır ve öncelikle kâdılkudât ve dâidduât olmak üzere sarayda bulunan kurralara, hatiblere, Kahire ve Mısır'daki Camiler'de görev yapanlara dağıtılırdı. Akabinde halife öğle namazını kıldırır, kâdılkudât ve diğer görevliler hep birlikte Ezher Cami'ne gider burada hatmin okunmasının ardından töreni izlemek için saraya giderlerdi. Bu sırada halk merasimi izlemek için yolun her iki tarafını kaplardı. Bu arada Kahire'deki sâhibüşşurta yolun halk tarafından kapatılmasını engeller ve törene geçenler için yolun açılmasını temin ederdi. Ayrıca bu arada yolun temizlenmesi, su dökülmesi ve çakıl taşları serilmesi vazifesi görülürdü. Daha sonra halife beraberindekiler ile birlikte törene gelir, kâdılkudât, sâhibülbâb ve diğer görevliler tarafından selâmlanırdı. Bundan sonra tören Kur'an okunmasıyla başlar ve bazı Cami hatiblerinin birer hutbe irâd edip halifeye dua etmeleriyle devam ederdi. Hutbelerin ardından halifenin törende hazır bulunanları selâmlamasıyla kutlama gerçekleşmiş olurdu.²⁰³¹ İlgili rivayetlerden törenlere²⁰³² üst düzey katılımcıların dışında halktan

²⁰²⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/347. Ayrıca bk. Sürûr, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımıyye*, 145.

²⁰²⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 4/83; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 206.

²⁰²⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/347.

²⁰³⁰ Özel vd., "Mevlid", 29/475.

²⁰³¹ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, 217-219; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/502-503; Fuchs, "Mevlid", 8/172; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/783.

kimsenin katılmadığı ve kuvvetle muhtemel Sünnîlerin ekseriyetinin kutlamalarda bulunmadığı anlaşılmaktadır.²⁰³³

Hicrî yılbaşı da Fâtımî halifelerinin önem verdikleri kutlamalardan bir tanesi olmuştur. Kutlamalarda kullanılması için birçok tören aleti²⁰³⁴ saray hazinelerinden çıkartılarak hazırlıklara başlanırdı. Tören için halife, yakınları ve devletin önde gelenleri için çeşitli binek hayvanları hazırlatılırdı. Ayrıca içerisinde yeni yıl münasebetiyle dinar ve dirhem bulunan sandıklar hazırlanır, tören bittikten sonra bunlar hatıra olması için halife yakınlarına ve devlet adamlarına dağıtılırdı. Sarayda törenin yapılacağı gece birçok yemek ve tatlı hazırlanırdı. Tören günü devlet yetkilileri beynelkasreyn denilen yerde toplanır ve bundan sonra tören başlardı. Halifenin saray kapısından giriş yapmasıyla birlikte bando takımı eşliğinde kortej harekete geçerdi. Beyaz elbisesiyle hareket eden halifenin yanında sâhibülmizalle ve bin kişilik sıbyânürrükkâb adı verilen özel birlikler bulunurdu. Bu esnada etrafa sürekli buhurdanlıklardan hoş koku yayılırdı. Töreni seyretmek için yol kenarına dizilen halk sevgi gösterilerinde bulunur, esnaf da dükkânlarını süslerdi. Tören alayı şehirde turunu tamamladıktan sonra başladığı yer olan beynelkasreyn'e döndükten sonra kutlamalar sona ererdi. Akabinde bereket getirdiğine inanılan ve hicrî yılbaşı için hazırlanan dinarlar ve Gurre denilen dirhemler tüm devlet yetkililerine dağıtılırdı.²⁰³⁵

Receb ayının başı ve ortası ile Şaban ayının başı ve ortasında Fâtımîler Mısır'da kandil gecelerini kutlamışlardır. Bu vakitlerde Camiler'in içi ve dışı ayrıca minareleri kandillerle aydınlatılır, Camiler'de toplanan halka yiyecek ikram edilirdi. Daha sonra kâdılkudât akşam namazının akabinde saraya doğru hareket eder ve bu esnada gece vakti yola çıktığı için etrafta otuz adet²⁰³⁶ mum yakılırdı. Kâdılkudât daha sonra beraberindeki tören alayıyla birlikte saraya gidene kadar yolu üzerinde bulunan Camiler'de iki rekât namaz kılardı. Nihayet son durak olan Fustât'taki Amr Cami'ne gidip burada namaz kıldıktan sonra tören son bulurdu. Dört kandilde bu şekilde kutlanmakta olup sadece Receb ayının ortasındaki kandilde kâdılkudât Amr Cami'nden

²⁰³² Fâtımîler'in törenleri ile ilgili faydalı bir mukayese için bk. Marius Canard, "Le Cêrêmonial Fâtîmîte et le Cêrêmonial Byzantin: Essai De Comparaison", *Byzantion* 21/2 (1951), 355-420.

²⁰³³ Özel vd., "Mevlid", 29/475.

²⁰³⁴ Tören malzemelerinin nelerden müteşekkil olduğu hususunda bk. İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, 155-159; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'şâ*, 3/503-504; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 207-208.

²⁰³⁵ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, 167-171; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/247-255; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 4/83-98; Marius Canard, *Tertîbü Memleketi'l-Fâtîmiyyîn fî Mısır (Me'hûzun min kitâbi Subhü'l-A'şâ fî sinâ'ati'l-inşâ)* (Cezair: Mektebetü ma'hedi'd-dürûsi'l-ulyâ el-İslâmiyye, 1907), 3/32-38.

²⁰³⁶ Araştırmacı Çelik 60 olarak vermektedir. Bk. Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 213.

sonra evine gitmeyip Karâfe Cami'ne gider burada namaz kıları. Tarihçiler kandil gecelerine halkın ilgi gösterdiklerini belirtmektedir.²⁰³⁷

Ramazan ayına özgü kutlamalar da Fâtımîler'in önem verdikleri arasındaydı. Üç gün öncesinden başlanan hazırlıklar çerçevesinde Kahire ve Fustât'ta bulunan Cami ve mescitlerin hazır hale getirilmesi kadı tarafından denetlenirdi. Ayrıca Ramazan ayında içki satılan tüm dükkânlar kapatılır ve bu yasağı delenler cezalandırılırdı.²⁰³⁸ Ramazan ayının ilk günü devlet memurlarına ve ailelerine içerisinde altın bulunan bir kese helva tabağı ile birlikte hediye olarak verilirdi.²⁰³⁹ Sonraki günlerde ise Ramazan ayı boyunca sarayın içerisindeki mutfakta pişirilen yemekler her gün olmak üzere devlet memurlarına ve fakir kimselere dağıtılırdı.²⁰⁴⁰ Kalkaşendî Ramazan ayının son üç Cuma namazının²⁰⁴¹ Fâtımî halifeleri tarafından resmî tören şeklinde Kahire ve Fustât'taki Camiler'de kıldırıldığını aktarmaktadır. Tören alayıyla namaz kıldıracağı Cami'ye geçen halife halka dağıtılması için beraberinde sadaka mallarını getirirdi. Tören alayının geçeceği yollar ve namaz kılınacak Cami itinayla süslenirdi. Halifenin hutbeyi okumasının ardından kılınan namaz sonrası sadaka dağıtımı gerçekleşir, tören bittikten sonra halife tören alayıyla birlikte sarayına dönerdi.²⁰⁴²

Ramazan bayramı geldiği zaman halifeler bayram namazını kılmak için son derece gösterişli bir alay ile Musallâ'ya giderlerdi. İbn Müyesser ve Makrîzî İbn Zûlâk'tan Ramazan 362 tarihinde (Haziran-Temmuz 973) Mu'izz'in bayram namazına dair bir anekdot aktarmaktadırlar. Buna göre Mu'izz, Ramazan bayramı namazı için Cevher es-Sıkıllî'nin inşa ettiği Kahire Cami musallâsına doğru hareket etti. Mu'izz gösterişli elbisesi ile birlikte insanlara bayram namazını uzun bir şekilde kıldırıldı. Mu'izz namazı bitirince minbere çıktı ve sağa ve sola dönerek cemaate selâm verdi. Bu sırada minberde bulunan iki bayrak açılmış vaziyetteydi. İlk hutbesini irâd ettikten sonra iki hutbe arasında oturdu ve sonra besmele ile (ikinci) hutbeye başladı. Mu'izz daha sonra iki kere tekbir getirdi ve hutbeyi okuyup bitirdi. Akabinde Musallâ'dan çıkarak içerisinde

²⁰³⁷ İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn*, 220-223; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/290-295; Dodge, *al-Azhar*, 6.

²⁰³⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/350-351. Ayrıca bk. Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 169; Ebû 'Alî Mûsâ İbnü'l-Me'mûn el-Betâihî, *Nusûs min Ahbâri Mısır* (Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Frensî li'l-Âsâri's-Şerkiyye, 1983).

²⁰³⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/351.

²⁰⁴⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/281; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 214.

²⁰⁴¹ Mu'izz, Mağrib'deyken Ramazan ayındaki bütün Cuma namazları için Cami'ye gidiyordu Bk. Cevzerî, *Sîret*, 113; Mâcid, *Nüzümü'l-Fâtımiyyîn*, 2/95 (dn. 2).

²⁰⁴² Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/509-511; Canard, *Tertîbü Memleketi'l-Fâtımiyyîn*, 3/38-40; Mâcid, *Nüzümü'l-Fâtımiyyîn*, 2/95-96; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 214-215.

askerleri, zırhlı bir şekilde atların üzerinde bulunan dört oğlu ve önlerinde iki fil²⁰⁴³ ile birlikte kalabalık alay eşliğinde saraya gitti. Daha sonra insanlar saraya davet edilerek yemek²⁰⁴⁴ ikramı yapıldı. Bu sırada Mu‘izz davete geç gelenleri azarladı ve bayram orucu tutturmakla tehdit etti.²⁰⁴⁵ Ramazan 363’te (Mayıs-Haziran 974) Mu‘izz yine bayram namazı için Musallâ’ya gitmiş, namazı kıldırdıktan sonra saraya dönmüş ve sarayda insanlara yemek ikramı yapılmıştır.²⁰⁴⁶

Kurban bayramında ise Zilhicce ayından itibaren hazırlıklar başlar, nihayet bayram günü geldiğinde halife merasim alayı eşliğinde kırmızı elbise ve kırmızı gölgelikle birlikte musallâya gider namazı kıldırır ve sarayına dönerdi.²⁰⁴⁷ İbn Müyesser ve Makrîzî, Mu‘izz’in Kurban bayramı namazını Ramazan bayramı namazı gibi rükû ve secdesi uzun bir şekilde kıldırıldığını daha sonra hutbe irâd etmesinin ardından sarayına gittiğini ve burada insanlara yemek ikram ettiğini belirtmektedirler.²⁰⁴⁸ Fâtûmî halifeleri daha sonra kurban kesilen yere gider, burada kâdılkudât’ın yardımıyla kurbanları keserlerdi. Halifenin bizzat yapmış olduğu kesim işi üç gün peş peşe devam ederdi.²⁰⁴⁹ Kaynaklar komutan Cevher es-Sıkkîlî’nin Mısır’ı ele geçirdikten sonra Mu‘izz gelmeden önce kutladığı bir Kurban bayramına dair de bilgi vermektedirler. Buna göre 10 Zilhicce 358 (25 Ekim 969) tarihinde Mu‘izz adına hutbe okunduktan ve atalarına dualar edildikten sonra Cevher es-Sıkkîlî kurban kesmiş ve kesilen hayvanların etlerini dağıtmıştır. Daha sonra insanlara yemek ikramı yapılmıştır. Şâirler o günde Cevher es-Sıkkîlî’yi methetmişler, o da buna mukabil onlara hediyeler vermiştir.²⁰⁵⁰ Diğer bir kurban bayramı tarihi olan 10 Zilhicce 360 (4 Ekim 971) yılında da Cevher es-Sıkkîlî büyük bir ordu eşliğinde Kurban bayramı namazını kılmış ve ardından saraya

²⁰⁴³ Daha sonraki dönemlerde zürafa ve aslanın da merasim alayına eklendiği anlaşılmaktadır. Bk. Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 185.

²⁰⁴⁴ Mu‘izz’dan sonra oğlu Azîz-Billâh döneminde Fâtûmîler’de yemek çeşitlerinin gelişimi için bk. Kalkaşendî, *Subhü’l-A‘şâ*, 3/514; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972), 107.

²⁰⁴⁵ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 159-160. Ayrıca bk. İbnü’t-Tuveyr, *Nüzhetü’l-Mukleteyn*, 176-182; Kalkaşendî, *Subhü’l-A‘şâ*, 4/512-516.

²⁰⁴⁶ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/215 (İng., 195).

²⁰⁴⁷ Kalkaşendî, *subhü’l-A‘şâ*, 3/515; Canard, *Tertîbü Memleketi’l-Fâtûmiyyîn*, 3/43-44; Mâcid, *Nüzümü’l-Fâtûmiyyîn*, 2/103.

²⁰⁴⁸ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 162; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/141, 223 (İng., 110-111, 205).

²⁰⁴⁹ Kalkaşendî, *Subhü’l-A‘şâ*, 3/515; Canard, *Tertîbü Memleketi’l-Fâtûmiyyîn*, 3/44; Mâcid, *Nüzümü’l-Fâtûmiyyîn*, 2/103; Çelik, *Fâtûmîler Döneminde Kahire*, 219.

²⁰⁵⁰ Dâ‘î İdrîs, *Târihu’l-Hulefâi’l-Fâtûmiyyîn*, 692 (İng., 231).

dönmüştür. Akabinde kurban kesip etlerini dağıtmış ve birçok kişiye ihsanlarda bulunmuştur.²⁰⁵¹

Elbette Mu‘izz döneminde sadece Müslümanlara özgü bayramlar ve kutlamalar yapılmamıştır. Bu dönemde Mısır’ın yerlileri olan Hristiyan Kiptiler başta olmak üzere gayri müslim birçok kimse kendi geleneklerine ait kutlamaları gerçekleştirebilmiştir. Başta Mu‘izz olmak üzere sonraki Fâtımî halifelerinin gayri müslim unsurların kendi kutlamalarını yapabilmelerine müsaade etmiş olmaları Mısır’daki çeşitli kültürlerin birarada yaşamalarına imkân tanımıştır. Mısır’ın yerlileri olan Kiptiler birçok bayram kutlamaktaydı.²⁰⁵² Bunlardan bir tanesi Nevruz²⁰⁵³ bayramıydı. Kadim bir bayram olan ve çeşitli milletler tarafından kutlanan Nevruz Kiptiler’in takvimlerine göre Tût (Ocak) ayının ilk gününde kutlanmaktaydı.²⁰⁵⁴ Fâtımîler’in sonradan resmî bir kutlama haline getirdikleri²⁰⁵⁵ Nevruz bayramı Mu‘izz döneminde kutlanmaya devam etmiştir. Üç gün boyunca süren bayramda kutlamalara katılanlar bolca içki tüketirler, ateş yakarlar ve yollara su dökerlerdi. İbn Zûlâk, Zilhicce 363’te (Ağustos-Eylül 974) Mu‘izz’in Nevruz gecesi yollarda ateş yakılmasını ve yollara su dökülmesini yasakladığını aktarmaktadır.²⁰⁵⁶ Zilhicce 364’te ise (Ağustos-Eylül 975) Nevruz kutlamalarında su ve ateş ile yapılan eğlenceler artış göstermişti. Kutlamalara katılanlar daha sonra Kahire’ye gitmişlerdi. Üç gün boyunca devam eden kutlamalarda çeşitli aşırılıklar meydana gelmişti. Bu yüzden Mu‘izz eğlenceye son verilmesi talimatı vermiştir. Kutlamalarda olay çıkaranlardan bazıları ele geçirilmiş ve şehirde teşhir edilerek hapsedilmişlerdir.²⁰⁵⁷ Kaynaklarda Mu‘izz döneminde Mısır’da iki kere kutlanılmasına müsaade edilen Nevruz bayramının halkın bazı taşkınlıkları neticesinde yasaklandığı görülmektedir. Bu yasak kararı ile taşkınlık yapanların kontrolden çıkıp şehirdeki asayiş bozmalarına engel olunmuştur.

²⁰⁵¹ Dâ‘î İdrîs, *Târihu’l-Hulefâi’l-Fâtumiyyîn*, 715 (İng., 253).

²⁰⁵² Mâcid, *Nüzümü’l-Fâtumiyyîn*, 2/131; Sultân, *el-Hayatü’l-İctimâ’iyye*, 167.

²⁰⁵³ Nevruz hakkında detaylı bilgi için bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/741-746; R. Levy, “Nevrûz”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1964), 9/233-234; Şinasi Gündüz, “Nevruz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/60-61.

²⁰⁵⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/741; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 226.

²⁰⁵⁵ Mâcid, *Nüzümü’l-Fâtumiyyîn*, 1/132-133; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 226.

²⁰⁵⁶ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 166; Semîr Abdülvehhâb, *Dîvânü’l-İnşâ el-Fâtımî bi-Mısır ve Cühûduhu el-Kitâbiyye (358-568/968-1172)* (Ürdün: Mûte Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 18.

²⁰⁵⁷ Makrîzî, *İtti‘âzu’l-Hunefâ*, 1/224 (İng., 205); Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, 226-227; Boaz Shoshan, *Popular Culture in Medieval Cairo* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 49; Sultân, *el-Hayatü’l-İctimâ’iyye*, 169.

Hristiyanların kutladığı bayramlardan olan Ğıtâs (Vaftiz) bayramı da Mısır'daki Kıptîler tarafından kutlanmaktaydı. Hristiyanlar çocuklarını bu günde vaftiz etmekteydi. Kutlamaya katılanlar eğlenceli gösteriler yapar ve güzel vakit geçirirlerdi. Nil nehrine giderek sabaha kadar burada eğlenirler ve hastalıklara iyi geldiğine inandıkları nehirde yıkanırldı. İbn İyâs Mu'izz'in çok fazla taşkınlıklara sebep olduğu için Ğıtâs bayramının kutlanmasını yasakladığını belirtir. Buna göre Nil nehrine doğru hareket edilmesi ve burada bulunan çadırlara girilmesi yasaklanarak yasağı delenlerin idam edileceği duyurusu yapılmıştır.²⁰⁵⁸ Mu'izz'den sonraki halifeler döneminde de bu kutlamanın zaman zaman yasaklandığı görülmüştür. Bununla birlikte Hâkim-Biemrillâh'tan sonra Fâtımî halifelerinin bu kutlamaya iştirak ettikleri bilinmektedir.²⁰⁵⁹ Hristiyanların Mısır'da kutlamalarına müsaade edilen diğer bir bayram Hamîsu'l-Ahd bayramıydı. Halkın genekseksel olarak mercimekten türlü türlü yemekler yaptıklarından ötürü Hamîsu'l-Ades de dedikleri bu bayramda kiliselerde bir araya gelinir, su doldurulmuş bir kaptan din adamları dualar ederek orada bulunanların ayaklarını su ile yıkarlardı.²⁰⁶⁰

Hiz. İsâ'nın doğum günü olan ve Kîhk (Aralık) ayının 29'unda kutlanılan yılbaşında Hristiyanlar kiliseleri süsler ve ayin için toplanırlardı. Dükkânlar, çarşılar ve sokakların da süslendiği bu günde Hristiyanlar çeşitli eğlence gösterileri düzenlerdi. Fâtımî halifelerinin emriyle bu günde devlet görevlilerine ve sarayda çalışanlara tatlı, içecek, balık ve ekmek ikram edilirdi.²⁰⁶¹ Hristiyanların diğer bir bayramı da haç bayramıydı. Her yıl Tût (Ocak) ayının 17'sinde kutladıkları bayramda Kıptîler Fustât şehrinin varoşlarına giderek buralarda bol miktarda içki tüketir, ahlâksızlıklar yaparlardı.²⁰⁶² Bütün bu bayramların yanında Şehîd,²⁰⁶³ Zeytûn²⁰⁶⁴ gibi daha başka birçok bayram²⁰⁶⁵

²⁰⁵⁸ İbn İyâs, *Bedâ'i'u 'z-Zühûr*, 1/190.

²⁰⁵⁹ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 190; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/735-737, 2/360-361; Sultân, *el-Hayatü'l-İctimâ'îyye*, 172-177. Ayrıca bk. Selâm Şâfi'î Mahmûd, *Ehlü'z-Zimme fî Mısır fî'l-'asri'l-Fâtûmî* (Kahire: Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, 1995), 192-193.

²⁰⁶⁰ Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 2/417; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/737-738, 2/256, 361. Ayrıca bk. Mahmûd, *Ehlü'z-Zimme fî Mısır*, 196-197.

²⁰⁶¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/734-735, 2/359; Mâcid, *Nüzümü'l-Fâtûmiyyîn*, 2/133-134; Sultân, *el-Hayatü'l-İctimâ'îyye*, 178-179.

²⁰⁶² Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 2/418-419; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/738-741; Çelik, *Fâtûmîler Döneminde Kahire*, 231.

²⁰⁶³ Kıptîler'in takvimine göre Şins ayının 8'inde nil nehrinin kenarında çeşitli eğlenceler gerçekleştirilerek kutlanmaktaydı. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/199-200; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 481.

²⁰⁶⁴ Diğer adı Şe'ânın olan bu bayramda Kıptîler kiliseleri zeytin ve hurma dalları ile süslerler ve bunların yemişlerini dağıtırlardı. Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/733.

Mısır'da kutlanmaktaydı ve Mu'izz'den itibaren Fâtımî halifeleri istisnâ bir durum söz konusu olmadığı müddetçe Kıptî halkın bu bayramlarda eğlenmesine karışmazlardı.

Mu'izz'in Mısır'a gelmesinin ardından Mısır'a özgü bazı millî sayılabilecek kutlamaların da devam ettiği görülmektedir. Bunlardan bir tanesi Nil nehrinin taşma tehlikesine karşı uzun yıllardır uygulanan Mikyâs'ın ölçümü, diğeri ise Halic'in açılmasıydı. Mısır'da bulunan Nil nehri bölge için büyük bir öneme sahipti. Mısır'ın ekonomisine büyük katkı sunan Nil nehrinin azalması ve çoğalması kadim dönemlerden itibaren burada yaşayanlar tarafından dikkat ve titizlikle takip edilmiş, Mu'izz döneminde de aynı hassasiyet devam ettirilmiştir.²⁰⁶⁶

Nil nehri kenarında suyun seviyesini tespit etmek için içerisinde ölçüm düzeneği olan havuza/tesise Mikyâsü'n-Nil denilmekteydi.²⁰⁶⁷ Nil suları yükseldiği zaman bu havuzun içine su girer ve ölçüm buna göre yapılırdı. Havuzun ortasında yer alan sütun 22 zirâ', her zirâ' ise 24 bölüme ayrılmıştı. Bunların her birine esâbi' denilmekteydi. İlk 12 zirâ''ın bütün parçaları 18 esâbi''a ayrılmıştı.²⁰⁶⁸ Mikyâsü'n-Nil işlemi için görevlendirilmiş yetkililerin halifeye rapor vermesiyle ertesi gün halife, beraberindeki devlet yetkilileri ve askerler merasim alayıyla Fustât'ta bulunan dârüssınâ'a'ya giderlerdi. Bu günde caddeler, sokaklar, evler ve dükkânlar süslenir ve halk alayın geçeceği yolu karşılıklı doldururdu. Alayın geçtiği esnada Cami görevlilerine, su dağıtanlara ve fakirlere sadaka verilirdi. Alay daha sonra Nil nehrine gider, burada halife kendisi için bekleyen Uşârî adlı gemiye binerdi. Gemi nehirde yol alarak Mikyâs'ın önünde durur, halife havuzun bulunduğu yere giderek burada şükür namazı kılar ve kendisine verilen gümüş tas dolusu zaferan ve miski havuza dökerdi. Akabinde Mikyâs'a bakan görevli Kur'an okunması eşliğinde ölçüm işini gerçekleştirirdi. Bundan sonra halife tekrar gemiye binerek ya Kahire'ye ya da Maks'da bulunan savaş gemilerini kontrol etmeye giderdi.²⁰⁶⁹ Ölçümün yapılmasından sonra Nil nehri sularının on altı arşına gelmesiyle birlikte üçüncü veya dördüncü gün halicin açılması işlemi gerçekleşirdi. Halife ile birlikte kalabalık devlet erkânının bulunduğu merasim alayı

²⁰⁶⁵ Bu bayramlar hakkında bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 2/417-425; Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, 243-246.

²⁰⁶⁶ Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 233.

²⁰⁶⁷ Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Kaya, "Mikyâsü'n-Nil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/52-53.

²⁰⁶⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/173; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 122.

²⁰⁶⁹ Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/516-518; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/314-415; Canard, *Tertîbü Memleketi'l-Fâtımiyyîn*, 3/45-47.

halkın sevinç gösterileri ve tezahüratları arasında halicin açılacağı yere gelirler ve burada halici açarlardı.²⁰⁷⁰

Mu'izz, Mısır'a geldikten sonra Nil nehrinin su seviyesi hakkında kendisine ve Cevher es-Sıkıllî'ye bilgi verilmeden ilân yapılmasını yasaklamıştır. Daha sonra Nil nehrinin miktarı 16 zirâ'a ulaşınca halka bilgi verilmesine izin verilmiştir.²⁰⁷¹ Mu'izz'in böyle bir uygulamaya gitmesi Mısır'da yaşanacak olası pahalılığı önlemeye matuftu. Zira Nil'in istenen seviyeye ulaşmadığı halk arasında duyulduğunda gıda eksikliği yaşanacağı düşünülerek gıdaların stoklanması yoluna gidilebilmekteydi. Böyle bir hâdisе yaşandığında ise piyasada karaborsacılık ve stokçuluk ön plana çıkıyor, bu durum ise kıtlık yaşanmasına sebep oluyordu. Bunun aksi olarak Nil'in seviyesi yükseldiğinde gıda fiyatları normale dönüyordu. Bu yüzden Nil'in taşma durumunun halktan gizlenmesi kamu yararına yönelik bir adım olmuştur.²⁰⁷²

İbn Müyesser ve Makrîzî, İbn Zûlâk'tan naklen Mu'izz'in katıldığı bir haliç açılışı töreni hakkında bilgi vermektedirler. Buna göre 362 yılı Zilkade ayında (Ağustos-Eylül 973) Mu'izz Nil nehri sularını Kahire'ye taşıyan kanalın açılışını yapmak için yola çıkmıştı. Tören burada bulunan su setinin yıkılmasının ardından suların Kahire'ye akmasıyla başlamıştır. Mu'izz daha sonra nehir sahili boyunca arkasında şehrin ileri gelenlerinin oluşturduğu kalabalıkla birlikte Habeş göletine²⁰⁷³ uğramış, buradan da komutan Cevher es-Sıkıllî'nin önceden çölde kazdirdığı hendeğe gitmiştir. Mu'izz buraları gezerken dâî Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr kendisine gördüğü yerleri tanıtmaktaydı. Bu sırada Halife Mu'izz'in geçtiği yerlerde bulunan kalabalıklar kendisine yönelik tezahüratlarda bulunmuşlardı. Son olarak Kâfûr ve Abdullâh b. Ahmed b. Tabâtabâ'nın mezarlarının yanından geçen Mu'izz sarayına dönmüştür.²⁰⁷⁴ Halife Mu'izz döneminde Mîkyâsü'n-Nîl işlemleri için görevlendirilen kişi İbn Ebî Reddâd'dı. Zilhicce 358'de (Ekim-Kasım 969) Nil nehri suları 17 zirâ' ve 19 isba' miktarına ulaşınca komutan Cevher es-Sıkıllî ölçüm işlerine bakan İbn Ebî Reddâd'ı

²⁰⁷⁰ Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 3/518-521; Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 2/303. Fâtımîler'de Nil'in ölçümüne ve Halicin açılışına dair geniş bilgi için bk. Sultân, *el-Hayatü'l-İctimâ'îyye*, 183-193.

²⁰⁷¹ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 160; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/138 (İng., 108-109). Araştırmacı Çelik eserinde Azîz-Billâh'ın bu uygulamayı yerine getirdiğini belirterek Makrîzî'nin *İtti'âz*'da Mu'izz, diğer eseri *Hitat*'ta ise Azîz ismini verdiğini ifade etmektedir. Ancak araştırmacının kullandığı *Hitat*'ın Beyrut baskısında eserde Makrîzî'nin atfı yaptığı İbn Zûlâk'ın eseri "*Azîz-Lidînillâh*" olarak yanlış verilmiştir. Bizim kullandığımız Kahire baskısında doğrusu verilmiştir. Krş. Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/178; a. mlf, *el-Hitat*, ts., 1/61; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 333.

²⁰⁷² Makrîzî, *el-Hitat*, 1998, 1/178; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 333.

²⁰⁷³ Yer hakkında bilgi için bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/139 (dn. 3).

²⁰⁷⁴ İbn Müyesser, *el-Müntekâ*, 161; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/139 (İng., 109-110).

çeşitli hediyeler ile taltif etmiştir.²⁰⁷⁵ Zilhicce 363 ve Zilhicce 364'te (Ağustos-Eylül 974- Ağustos-Eylül 975) Nil'in su miktarının 17 zirâ'a ulaşmasından ötürü mutat ödül olarak Nil'in işleriyle ilgilenen İbn Ebî Reddâd'a şeref cübbesi ve iki binek takdim edilmiştir.²⁰⁷⁶

Halife Mu'izz dönemi Fâtımîler'de eğlence hayatı da ihmâl edilmemiştir. Özellikle Mısır döneminde meclislerde çeşitli müzik ve eğlencelerin tertip edildiği bilinmektedir.²⁰⁷⁷ Bununla birlikte her ne kadar kaynaklarda Fâtımîler'in Mağrib dönemine ait eğlence kültürünün izini sürecektir herhangi bir malzemeye tesadüf edediğimiz için bu döneme dair net bir şey söylememiz mümkün değilse de Mısır dönemi kadar yaygın olmasa da halifeye ve devlet adamlarına ait saraylarda eğlence ortamlarının düzenlendiğini ifade etmek uzak bir ihtimâl olmayacaktır.

Kahire'deki Arap Eserleri Müzesi'nde yer alan IV. (X.) yy'a tarihlenen bazı ahşap eserlerin üzerinde çalgı çalan ve dans eden figürlere ait resimlerin yer alması²⁰⁷⁸ Mısır dönemi Fâtımîler'de eğlence kültürünün yaygın ve hareketli olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Ayrıca devlet merkezinin İfrîkiye'den Kahire'ye taşınmasıyla birlikte artan refah seviyesine paralel olarak Halife Mu'izz döneminde şâir ve ediblerin yanı sıra musikî ile ilgilenen kimselerin sarayda himaye edildiği, musikişinasların ve müzik söyleyen cariyelerin yer aldığı musikî meclislerinin düzenlendiği aktarılmaktadır. Musikiye dair yetenekleri bulunan kimselerin seçilerek eğitime tabi tutulmalarıyla birlikte bunların sarayın musikî grubuna dâhil edilmeleri sağlanmaktaydı.²⁰⁷⁹ Bazı araştırmacılar, Halife Mu'izz dönemi saraylarında musikî meclislerinin ilk defa kurulduğunu, profesyonel müzisyenlerin himâye edildiğini, cariyeler ve çocuklara musikî eğitimi verildiğini, resmî devlet törenleri başta olmak üzere birçok merasimde saray tarafından görevlendirilen musikişinasların yer aldığını ifade ediyor olsalar da²⁰⁸⁰ biz bu bilgilere dair kaynaklarda sarıh bir ifade ile karşılaşmadığımızı ifade etmek

²⁰⁷⁵ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/119 (İng., 86).

²⁰⁷⁶ Makrîzî, *İtti 'âzu'l-Hunefâ*, 1/215, 224 (İng., 195, 205). İbnü'd-Devâdârî eserinde Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirdikleri 358 (969) yılından itibaren Nil'in ölçümlerine dair bilgi vermektedir. Buna göre Nil'in miktarı 359 (970) yılında 17 zirâ', 11 isba', 360 (971) yılında 17 zirâ', 22 isba', 361 (972) yılında 17 zirâ', 4 esâbi', 362 (973) yılında 15 zirâ', 19 isba', 363 (974) yılında 16 zirâ', 14 isba', 364 (975) yılında 16 zirâ', 20 isba', 365 (976) yılında ise 16 zirâ', 24 isba' şeklinde ölçülmüştür. Yıl sırasına göre bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 6/124, 130, 137, 145, 158, 164, 173.

²⁰⁷⁷ Sultân, *el-Hayatü'l-İctimâ'îyye*, 215.

²⁰⁷⁸ Hasan, *Künûzü'l-Fâtımiyyîn*, 257-259; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 241.

²⁰⁷⁹ Muhammet Sevinç, "Fâtımîler Dönemi Musiki Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (2023), 184.

²⁰⁸⁰ Sevinç, "Fâtımîler Dönemi Musiki Kültürü", 197-198.

isteriz. Muhtemelen Halife Mu‘izz’in Mısır’da ilk Fâtımî Halifesi olması ve Mısır döneminde Mağrib dönemine mukabil daha fazla saray merasimlerinin ortaya çıkmış olması üzerinden bu yaklaşım sergilenmektedir.

Öte yandan Halife Mu‘izz’in oğlu Azîz-Billâh’ın içerisinde rakkasların ve cariyelerin bulunduğu çeşitli eğlence ortamları düzenlediği,²⁰⁸¹ Mu‘izz’in diğer oğlu Temîm’in Bağdat’a adamlar göndererek buradan şarkı söyleyen cariyeleri satın aldığı²⁰⁸² bilgileri dikkate alındığında Halife Mu‘izz ile birlikte Mısır’da Fâtımîler’in çeşitli eğlence ortamları düzenlediklerini düşünmek mümkündür.

Mu‘izz döneminde tavlâ, satranç vb. oyunlar da oldukça yaygındı. Bu oyunlar özellikle aristokrat tabaka tarafından tercih edilmekteydi.²⁰⁸³ Öte yandan kadınların da bu oyunları saraylarında ve evlerinde oynadıkları anlaşılmaktadır. Halife Mu‘izz’in kızı ‘Abde’nin terekesinde altın ve mücevher işlemeli, ac ve abanoz ağacından yapılmış çok sayıda satranç ve tavlâ takımının bulunması²⁰⁸⁴ Mu‘izz döneminde bu oyunların vakit geçirmek ve eğlenmek için değerlendirildiklerini göstermektedir. Bu dönemde ayrıca sarayda çeşitli eğlence ve oyun gösterilerinde bulunan bir grubun mevcut bulunduğunu kaynaklar aktarmaktadır. Kendilerine “Dâhikiyye (güldürenler)” denilen bu grup çeşitli komik hareketler ile halife ve etrafındakileri güldürmeye çalışmaktaydılar. Makrîzî böyle bir grubun Mu‘izz ile birlikte İfrîkiye’den Kahire’ye geldiğini aktarmaktadır. Bu grupta bulunan kimseler etrafındakilerden farklı elbiseler giymekteydiler. Ayrıca halife ile direkt olarak irtibat kurma hakkına sahip olan bu grup üyelerinin bir de lideri vardı.²⁰⁸⁵

Halife Mu‘izz döneminde eğlence hayatına dair verilebilecek diğer bir örnek güvercin yarışlarıdır. Rivayete göre güvercinlere oldukça fazla ilgi duyan Mu‘izz, Mısır’da divanlara bakmakla görevli olan İbn Killis ile güvercinlerini yarıştırmıştır.²⁰⁸⁶ Bu dönemde avlanmak da eğlence çeşitlerinden bir tanesiydi. Halife ve üst düzey devlet yetkililerinin avlanmayı yaygın bir spor olarak kullandıkları Fâtımî dönemlerinden kalan çeşitli eserler üzerine av sahnelerinin çizilmesiyle kendisini göstermektedir.²⁰⁸⁷

²⁰⁸¹ Kâdî Reşîd, *Kitâbü’z-Zehâir*, 14; Sultân, *el-Hayatü’l-İctimâ’iyye*, 219.

²⁰⁸² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, 2/597-600; Erbaş, “Fâtımî Şâiri Temîm”, 191.

²⁰⁸³ Sultân, *el-Hayatü’l-İctimâ’iyye*, 225; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 244.

²⁰⁸⁴ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 2/289; Sultân, *el-Hayatü’l-İctimâ’iyye*, 226.

²⁰⁸⁵ Makrîzî, *İtti’âzu’l-Hunefâ*, 3/57; Sultân, *el-Hayatü’l-İctimâ’iyye*, 227.

²⁰⁸⁶ Guzûlî, *Metâli’u’l-Budûr*, 2/260; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 454.

²⁰⁸⁷ Mâcid, *Nüzümü’l-Fâtımiyyîn*, 2/112; Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 247.

SONUÇ

Fâtımî Devleti, Mu‘izz’in yirmi üç yıllık halifeliği döneminde başta siyasî, askerî ve iktisadî alanlar olmak üzere pek çok sahada tam bir yükselme dönemi yaşadı. O, iktidara geldiğinde devletin hâkimiyet alanı Akdeniz’in güneyinde Kuzey Afrika’yı içine alan Mağrib bölgesi ile yine Akdeniz’in kuzeyinde yer alan Sicilya ve İtalya’nın güneyindeki bazı yerleşim yerleri ile sınırlıydı. Bununla birlikte Mağrib bölgesinin büyük bir kesiminde hâkimiyet kaybedilmiş, Mağribü’l-Evsat’ın batı kesimi ve Mağribü’l-Aksâ büyük oranda Endülüs Emevîleri’nin nüfuzu altına girmişti. Ayrıca devletin merkezi konumundaki İfrîkiye öteden beri Fâtımîler’in hâkimiyetini kabullenemeyen Hâricî-Berberî isyanlarına sahne olmaktaydı.

Mu‘izz’in halife olduktan sonraki ilk işi İfrîkiye’deki Hâricî-Berberî isyanları bastırmak oldu. Ancak bu sırada Endülüs Emevîleri’nin Bizans İmparatorluğu ile kendisine karşı ittifak kurması onun Mağrib’in diğer bölgelerine yönelmesini engelledi. Bizans İmparatorluğu ile Sicilya ve İtalya’nın güneyinde 345 (956) yılında başlayan savaşlar 346 (957) yılının sonlarında imzalanan beş yıllık barış antlaşmasıyla son buldu. Öte yandan Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân, Mu‘izz’e karşı başlatmış olduğu savaşı daha fazla sürdüremedi. Müttefiki Bizans İmparatorluğunun Mu‘izz ile anlaşma yapmış olması ve İspanyol Krallık ve Kontlukların aralarındaki anlaşmayı bozarak Endülüs topraklarına saldırıya geçmeleri III. Abdurrahmân’ın da 346 (957) yılında barış talep etmesine neden oldu. Böylece bizim tespitimize göre bir anlaşma imzalanamasa da fiilî olarak iki taraf arasındaki savaş dönemi sona erdi.

Halife Mu‘izz, bölgesindeki iki büyük rakibine karşı elde etmiş olduğu başarının ardından 347 (958) yılında sevk etmiş olduğu büyük bir orduyla Tanca ve Sebte hariç Mağrib’in tamamında yeniden hâkimiyet sağladı. İdrîsî ve Midrârî emirliklerini itaat altına alırken, Endülüs Emevîleri’nin bölge üzerindeki nüfuzlarını büyük ölçüde sonlandırdı. Böylece kendisinden önceki halifelerin ulaşamadığı büyük bir başarıya imza atmış oldu. Ardından Bizans İmparatorluğu ile Sicilya ve İtalya’nın güneyinde yarım bıraktığı mücadeleye geri döndü. Karada ve denizde 351 (962) yılında başlayan şiddetli savaşlar 354 (965) yılında Mu‘izz’in ordularının galibiyetiyle son buldu. 356 (966-967) yılında imzalanan antlaşmayla Bizans İmparatorluğuna bu bölgeler üzerindeki hâkimiyetini kesin bir şekilde kabul ettirdi. Bu başarısıyla birlikte Mu‘izz,

babası Mansûr'dan devralmış olduğu topraklar üzerinde tam bir hâkimiyet tesis etmiş oldu.

Kuşkusuz Halife Mu'izz'in en büyük başarısı İhşîdîler'in idaresi altında bulunan Mısır ve Bilâdüşşam'ı ele geçirmesi oldu. Böylece o, kendisinden önceki halifelerin birkaç defa denemelerine rağmen başaramadıkları bir hayali gerçekleştirdi. Bu başarısıyla birlikte Akdeniz'in güneyinde bir uçtan diğer uca kesintisiz olarak devam eden bir hâkimiyet alanı sağladı. Bu sayede Fâtımî halifeliğini İslâm dünyasının hatta dünyanın büyük güçlerinden biri haline getirmeyi başardı. Nitekim bundan sonra Mekke ve Medine'de hutbeler Fâtımî halifeleri adına okunmaya başladı.

Mu'izz, Mısır'ı ele geçirmesinin ardından hilâfet merkezini burada inşa ettirdiği Kahire şehrine taşıdı. Onun halifeliğinin son dönemlerinde Mısır, Karmatîler tarafından iki defa muhasara altına alındı. Bu teşebbüslerin her ikisi de başarıyla püskürtüldü ve Mısır'ın elden çıkmasına müsaade edilmedi. Ancak aynı başarı Bilâdüşşam bölgesinde gösterilemedi. Kısmen de olsa bu bölgedeki hâkimiyet kaybedildi. Aynı şekilde bu son dönemde Mağribü'l-Aksâ'nın Endülüs Emevîleri tarafından ele geçirilmesi engellenemedi. Bununla birlikte son dönemde yaşanan bu olumsuzluklar Halife Mu'izz'in siyasî, askerî ve iktisadî anlamda Fâtımî halifeliğine sağladığı yükselmeyi engelleyemedi. O, kendisinden sonra veliaht tayin ettiği oğlu Nizâr'a oldukça geniş bir coğrafyada güçlü bir orduya sahip, hazinesi dolu bir devlet bırakmayı başarmış oldu.

Halife Mu'izz devletin idarî, adlî, malî ve askerî yapılanmasında önemli adımlar atmıştır. O, hem davetin başı, hem de tüm bilgilerin kaynağı olarak şeriatı yorumlamış ve bu çerçevede uygulamalar ortaya koymuştur. Devletin idaresinde bütün yetki ve otoriteyi elinde tutmuş ve vezir tayin etmemiştir. Mağrib ve Mısır'da divanların işleyişi devam etmiş, ancak Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra buradaki divanların başına biri Mağrib'den diğeri Mısır'dan olmak üzere aynı anda iki görevli tayin etmiştir. Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra vergi sisteminde yapılan yeni düzenlemelerle devlet gelirlerinde ciddi bir artış sağlanmıştır. Özellikle Akdeniz'de askerî ve iktisadî anlamda söz sahibi olabilmek için mevcut donanma daha da güçlendirilmiştir.

Halife Mu'izz döneminde dinî, ilmî, edebî, kültürel ve sosyal hayatta önemli değişiklikler olmuştur. Halkının çoğunluğu Sünnî olan Mısır'da Şîî-İsmâîlî anlayıştan kaynaklanan uygulamalar tepki çekmemek adına tadrîcî olarak yürürlüğe konmuştur. Bununla birlikte Gadîr-i Hum ve Âşûrâ gibi Şîîler için önem arzeden günlerde Sünnîler

ile Şîîler arasında tatsız olaylar yaşanabilmiştir. Halife Mu‘izz genel anlamda Şîîlik dışındaki mezhep mensuplarına ılımlı ve hoşgörölü davranmıştır. Ancak devlet otoritesine ve Şîîlik anlayışına tehdit olarak algıladığı kimseleri öldürtmekten çekinmemiştir. Öte yandan idaresi altında bulunan gayri müslimlere oldukça müsamahalı davranmış, onları sarayında ve devlet kademelerinde görevlendirmiştir. Onlara ait kutsal yerlerin yapım ve onarımı için hassasiyet göstermiştir.

Mu‘izz’in en önemli adımı kendi zamanına kadar dağınık bir şekilde gelen İsmâîlî doktrini yapılandırması, zenginleştirmesi ve sistematik hale getirmesi olmuştur. Onun döneminde İsmâîlîliği anlatan kaynak eserler kaleme alınmış ve bu eserler daha sonraki dönemler için hüccet mesabesinde olmuştur. Kâdî Nu‘mân ile birlikte gerçekleştirdiği bu reform onun en önde gelen İsmâîlî imamı ve Fâtımî halifesi olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Oluşturduğu davet teşkilâtlanması sayesinde Sind ve Hind bölgesinde İsmâîlî davetin yayılmasını, hatta kendisine bağılı yerel hânedanlıkların kurulmasının önünü açmıştır.

Mu‘izz dinî ilimler kadar pozitif bilimlere de önem vermiştir. Astronomi, yıldız ilimleri, tıp ve eczacılık gibi ilimlere büyük önem veren Mu‘izz usturlaplar yaptırmış, yıldız ilimleri ile ilgili çeşitli te’vil ve değerlendirmelerde bulunmuş, tıp ve eczacılık alanında yetişen birçok kimseyi sarayında istihdam etmiştir. Yeryüzünün bazı bölgelerini içeren dünya haritası çizdirmiş ve yine bu dönemde Avrupa’da çok sonradan kullanılan dolma kalem icat edilmiştir. Edib ve şâîrleri himâye etmiş, özellikle İbn Hânî el-Endelüsî’nin şiirlerini İsmâîlîlik mezhebinin yayılması için propaganda aracı olarak kullanmıştır.

Halife Mu‘izz dönemindeki dikkat çekici gelişmelerden bir tanesi de kültürel faaliyetler alanında olmuştur. İslâm tarihinde günümüze değin önemini koruyan Kahire şehri ve daha sonra Ezher olarak isimlendirilecek olan Cami bu dönemde inşa edilmiştir. Mısır’da Müslümanların ve gayri müslimlerin dinî ve millî bayramlarını kutlamalarına müsaade edilerek toplumun kaynaşmasına ve kültürel anlamda zenginleşmesine imkân tanınmıştır. Kısacası bu dönem İslâm kültür ve medeniyeti içerisinde sosyal ve kültürel alanlarda Şîî-İsmâîlî bakış açısıyla farklı uygulamaların yaşandığı bir süreç olmuştur.

KAYNAKÇA

- el-‘Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Dirâsât fî Târîhi’l-Mağrib ve’l-Endelüs*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi’l-Câmia, ts.
- el-‘Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Fi’t-Târîhi’l-‘Abbâsî ve’l-Endelüsî*. Beyrut: Dârü’n-Nehzati’l-Arabiyye, 1972.
- el-‘Abbâdî, Ahmed Muhtâr. “Siyâsetü’l-Fâtımiyyîn nahve’l-Mağrib ve’l-Endelüs”. *Mecelletü’l- Ma’hedi’l- Mısr li’d- Dirasati’l- İslâmiyye* 5/1-2 (1957).
- el-‘Abbâdî, Ahmed Muhtâr - Sâlim, ‘Abdülazîz. *Târîhu’l-Bahriyyeti’l-İslâmiyye fî’l-Mağrib ve’l-Endelüs*. Beyrut: Dârü’n-Nehzati’l-Arabiyye, 1969.
- ‘Abbâs, İhsân. *el-‘Arab fî Sıkilliye*. Beyrut: Dârü’s-Sekâfe, 1975.
- el-‘Abde, Muhammed. *Eyu’îdü’t-Târîhu Nefsuhu*. Riyad: Dârü’r-Risâleti’l-Beyân, 1999.
- ‘Abdel‘Âtî, Ahmed Alî Muhammed. *el-İtticâhü’l-Cemâlî fî’ş-şî’ri’l-Fâtımî fî Mısr*. Mısır: Zekâzîk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Abdülvehhâb el-Merrâküşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn. *el-Mu‘cib fî telhîsi ahhbâri’l-Mağrib*. thk. Muhammed Saîd el-Uryân. Kahire: Matbaatü’l-İstikâme, 1949.
- Abdülvehhâb, Semîr. *Dîvânü’l-İnşâ el-Fâtımî bi-Mısr ve Cühûduhu el-Kitâbiyye (358-568/968-1172)*. Ürdün: Mûte Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Abdürrâzîk, Muhammed İsmâîl. *el-Havâric fî bilâdi’l-Mağrib*. Dârülbeyzâ: Dârü’s-Sekâfe, 1985.
- Abu Izzeddin, Nejla M. *The Fatimid Caliphate: Al-Da’wa (The Mission), The Druzes A New Study of Their History, Faith and Society* içinde. Leiden: E. J. Brill, 1984.
- Abulafia, David. *Büyük Deniz: Akdeniz’de İnsanlık Tarihi*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.
- el-‘Adevî, İbrâhîm Ahmed. *ed-Devletü’l-İslâmiyye ve İmbaratûriyyetü’r-Rûm*. Kahire: Dârü’r-Riyâzi’s-Sâlihîn, 1994.
- el-‘Adevî, İbrâhîm Ahmed. *el-Esâtîlü’l-‘Arabiyye fî’l-bahri’l-ebyadi’l-mütevassıt*. Kahire: Mektebetü’n-Nehzati’l-Mısıryye, 1963.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. “Zîriler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Ağırakça, Ahmet. “İhşîdiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Ağırakça, Ahmet. “Kâfûr, Ebü'l-Misk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. Ek 2. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Ahmed, ‘Azîz. *Târîhu Sıkkıyyeti'l-İslâmiyye*. çev. Emîn Tevfik et-Tayyibî. Trablusgarp: Dârü'l-Arabiyye, 1980.
- Ahmed, Hasan Hudayrî. *Alâkâtü'l-Fâtımiyyîn fî Mısır bi-düveli'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1996.
- Akgül, Nuray. X.-XII. *Yüzyıllarda Bağdat ve Kahire’de Dinî Merasimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd el-. *el-Abkariyyâtü'l-İslâmiyye, Fâtımâtü’z-Zehrâ ve’l-Fâtımiyyûn Ehl-i Beyt*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.
- Algül, Hüseyin. “Fedek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ‘Alî, Zâhid. *Tebyînü'l-Me‘ânî fî şerhi Divânî İbn Hânî*. Kahire: Dârü'l-Maarif, 1932.
- Ali, Hüseyin. “Fâtımî-Bizans Siyasî İlişkileri (971-1069)”. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 6 (2022), 4-21.
- Ali Paşa Mübârek. *el-Hitatü't-Tevfikiyyetü'l-cedide li-Mısri'l-Kâhire*. Kahire: el-Matbaatu'l-kübra'l-emîriyye, 1889.
- Alibhai, Ali Asgar Hussamuddin. *Through The Eyes of Jūdhar: Reconstructing the Tenth-Century World of a Fatimid Chamberlain*. Cambridge: Harvard Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Aljadayel, Zabya Abo. *Fatimid Material Culture in Al-Andalus: Presences and Influences of Egypt in Al-Andalus Between the Xth and the XIIth Centuries A.D.* Lisbon: Universidade Nova De Lisboa Archeology Department, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Alkhateeb, Firas. *Kayıp İslâm Tarihi*. çev. Mustafa Alican. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Alptekin, Sinan. *el-Hâkim-Biemrillâh Devri Fâtımî Tarihi (386-411/996-1021)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Altan, İbrahim. *İslâm Tarihinde Sicilya Adasının Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Altan, İbrahim. “Kelbîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Amari, Da Michele. *Biblioteca Arabo-Sicula*. Torino: Stabilimento Tipografico, 1880.

- Amari, Da Michele. *Storia Dei Musulmani Di Sicilia*. Floransa: Felice Le Monnier, 1858.
- Âmir, Fâtıma Mustafâ. *Târîhu Ehli'z-Zimme fî Mısri'l-İslâmiyye*. Kahire: Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, ts.
- el-Antâkî, Yahyâ b. Sa'îd. *Târîhu'l-Antâkî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Trablus: y.y., 1990.
- 'Arîb b. Sa'd. *Sılatü Târîhi't-Taberî*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: Matbaatu Beril, 1897.
- el-Arînî, Seyyidü'l-Bâz. *ed-Devletü'l-Bizantiyye*. Beyrut: Dârü'n-Nehzati'l-Arabiyye, Ts.
- Arslan, Burak. *Girit İslâm Emirliği (827-961)*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Arslan, Burak. "Kelbîler". *Tarihte Müslümanlar*. ed. Mehmet Özdemir - vd. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Arslan, İhsan. *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Okur Akademi, 2014.
- Arslantaş, Nuh. *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Arslantaş, Nuh. *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. "İbn Killis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Atâullâh, Hıdır Ahmed. *el-Hayâtü'l-Fikriyye fî Mısır fî'l-'asri'l-Fâtımî*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1989.
- Ateş, Ahmed. "Bâtıniye". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Maarif Basımevi, 1949.
- Avcı, Casim. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Avcu, Ali. "Fâtımî İmâmet Anlayışında Değişim Süreci". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011).
- Avcu, Ali. "Fatımî-Karmatî İlişisine Dair Bazı Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009).
- Avcu, Ali. *Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018.
- Avcu, Ali. *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

- Avf, Ahmed Muhammed. *el-Ezher fî Elfi 'âm*. Kahire: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1970.
- Ay, Abdulhadi. *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ay, Zahide. “Siyaset ve Teoloji: Ortaçağ İsmaili Teolojisinin Oluşmasında Siyasi Gelişmelerin Rolü”. *İstem* 21 (2013).
- Ayaz, Fatih Yahya. “Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 117-149.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Üstâdüddâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Ayaz, Fatih Yahya vd. “Vezir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ayaz, Fatih Yahya. *İslâm Tarihi-2*. ed. Adnan Demircan - Mehmet Azimli. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Aydın, Cengiz - Aydın, Gülseren. “Batlamyus”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Aydın, Yunus Emre. “Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fâtımî-Kutâme İlişkileri (762-972)”. *Anasay* 3 (2018), 79-98.
- Aydın, Yunus Emre. *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir Bi-Ahkâmillah ve Dönemi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Aykaç, Mehmet. “İbn Hinzâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- el-'Aynî, Bedreddîn Mahmûd. *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*. thk. Mahmûd Rızık Mahmûd. Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010.
- Az, Mehmet Ata. “İbnü'l-Cezzâr, Ebû Cafer (ö. 368/979)”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. Mehmet Özdemir - vd. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Azamat, Nihat. “Nâsır-ı Hüsrev”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- el-'Azîmî, Muhammed b. 'Alî. *Târîhu Haleb*. thk. İbrâhîm Za'rûr. Dımaşk: y.y., 1984.
- Baalbaki, Ramzi (ed.). *Poetry and History The Value of Poetry in Reconstructing Arab History*. Beyrut: American University of Beirut Press, 2011.

- el-Bağdâdî, ‘Abdülkâhir. *el-Fark beyne’l-fırak*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kahire: Mektebetü Ahd, 1964.
- Bakır, Abdülhalik. “Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi”. *Belleten* 64/241 (2000).
- Bal, Faruk. *Endülü’s Emevileri Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2021.
- el-Battûş, İbrâhîm Abdülkerîm. *eş-Şâir ve’s-sulrta fî ‘asri’l-Fâtımî*. Ürdün: Mûte Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Bayrakdar, Mehmet. “İbn Miskeveyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Becker, C. H. “Kahire”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Maarif Basımevi, ts.
- el-Behî, Muhammed. *el-Ezher: Târîhu ve Tetavvuruhu*. Kahire: y.y., 1964.
- el-Bekrî, Ebû ‘Ubeyd. *el-Mesâlik ve’l-memâlik*. nşr. A. P. Van Leeuwen-A. Ferre. Tunus: Dârü’l-Arabiyyeti li’l-kitâb, 1992.
- el-Bekrî, Ebû ‘Ubeyd. *el-Muğrib fî zikri bilâdi İfrîkiye ve’l-Mağrib*. nşr. Mac-Guckin De Slane. Algiers: y.y., 1857.
- Berâvî, Râşid. *Hâletü’l-Mısri’l-İktisâdiyye fî ahdi’l-Fâtımiyyîn*. Kahire: Mektebetü’n-Nehzati’l-Mısıriyye, 1948.
- Bernâvî, Vefâ Yakûb Cibrîl. *Devletü Benî Midrâr es-Sufriyye bi’l-Mağribi’l-Aksâ el-İslâmî*. Mekke: Ümmü’l-Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Bianquis, Thierry. “‘Ibn al-Nabulusî, un martyr Sunnite au IVe siècle de l’Hégire’”. *Annales Islamologiques* 12 (1974), 45-66.
- Bianquis, Thierry. “La Prise Du Pouvoir Par Les Fatimides En Égypte (357-363/968-974)”. *Annales Islamologiques* 11 (1972), 49-108.
- el-Bilî, Muhammed Berekât. *el-Ezmâtü’l-İktisâdiyye ve’l-Evbiye fî Mısri’l-İslâmiyye*. Kahire: y.y., 1986.
- Bir, Atilla - Kaçar, Mustafa. “Usturlap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Birlik, Nurullah. *Meriye Şehrini Endülü’s Siyasi ve Kültürel Hayatındaki Yeri*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Bîrûnî, Muhammed b. Ahmed. *el-Cemâhir f’l-cevâhir*. nşr. Yûsuf el-Hâdî. Tahran: Şirketü’n-Neşr el-İlmî es-Sekâfî, 1416.

- Bloom, Jonathan M. *Arts of the City Victorious Islamic Art and Architecture Fatimid North Africa and Egypt*. New Haven: Yale University Press, 2007.
- Bloom, Jonathan M. "The Origins of Fatimid Art". *Muqarnas* 3 (1985).
- Bora, Fozia. "Did Şalāḥ al-Dīn Destroy the Fatimids' Books? An Historiographical Enquiry". *Journal of the Royal Asiatic Society* 25/1 (2015), 21-39.
- Bosworth, Edmund. "A Mediaeval Islamic Prototype of the Fountain Pen?", *Mediaeval Arabic Culture and Administration*. London: Variorum Press, 1982.
- Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nebi. "Kandil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bozkurt, Nebi. "Nûbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Nebi. "Tırâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bramoullé, David. "Alexandrie, les Fatimides et la mer (969-1171)". *Alexandrie médiévale* 4. ed. Christian Décobert. Alexandrie: Centre d'Études Alexandrines, 2011.
- Bramoullé, David. "La Sicile Dans la Méditerranée Fatimide (xe-xie siècle)". *Les Dynamiques de l'islamisation en Méditerranée Centrale et en Sicile : Nouvelles Propositions et Découvertes Récentes*. ed. Annliese Nef. Roma: Edipuglia, 2014.
- Brett, Michael. *The Fatimid Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Brett, Michael. "The Realm of the Imām The Faṭīmids in the Tenth Century". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 59/3 (ts.), 1996.
- Brett, Michael. *The Rise of the Fatimids*. Leiden: Brill, 2001.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neş'et Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- Bu'âfiye, İmân. *Cemâliyyâtü'l-Vasf fî dîvânî İbn Hânî' el-Endelusî*. Biskre: Ümmü Haydar Ünivrsitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Buhl, Fr. "Gadîrülhum". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Maarif Basımevi, 1948.
- Buhl, Fr. "Sıffîn". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: Maarif Basımevi, 1967.

- Büyükkara, Mehmet Ali. “İsmâilî Dâî ve Fâtîmî Da’vet”. *İlam Araştırma Dergisi* 3/1 (1998).
- Büyükkara, Mehmet Ali. “İsmâîlîlere Atfedilen ‘Dokuz Aşamalı Da’vet Süreci’ Üzerine Bir İnceleme”. *İlam Araştırma Dergisi* 3/2 (1998).
- Ca’fer b. Mansûrî’l-Yemen, Ebû’l-Kâsım. *Kitâbü’l-Keşf*. thk. Mustafâ Gâlib. Beyrut: Dârü’l-Endelüs, 1984.
- Ca’fer b. Mansûrî’l-Yemen, Ebû’l-Kâsım. *Serâir ve Esrâru’n-Nutekâ’*. thk. Mutaîfâ Gâlib. Beyrut: Dârü’l-Endelüs, 1984.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Canard, Marius. “Le Cêrêmonial Fatimite et le Cêrêmonial Byzantin: Essai De Comparaison”. *Byzantion* 21/2 (1951), 355-420.
- Canard, Marius. “L’impêrialisme Des Fatimides Et Leur Propagande”. *Institut d’Etudes Orientales* 1 (1947).
- Canard, Marius. *Tertîbü Memleketi’l-Fâtîmiyyîn fî Mısr (Me’hûzun min kitâbi Subhü’l-a’sâ fî sinâ’ati’l-inşâ)*. nşr. Marius Canard. Cezair: Mektebetü ma’hedî’d-dürûsi’l-ulyâ el-İslâmiyye, 1907.
- Cardoso, Elsa Raquel Fernandes. *Diplomacy and oriental influence in the court of Cordoba (9th-10th centuries)*. Lisbon: University of Lisbon Faculty of Arts Department of History, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- el-Cedîdî, Muhammed. “Sûse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cengiz, Ercan. “Cevher es-Sıkkî’nin Mısır’ı Ele geçirmesi ve Mısır’daki Faaliyetleri”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 848-869.
- Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- el-Cevârî, Riyâd Hamîd. *es-Siyâsetü’l-Hâriciyye li’d-Devleti’l-Fâtîmiyye (358-427/968-1035)*. Kûfe: Kûfe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- el-Cevzerî, Ebû ‘Alî Mansûr el-Azîzî. *Sîretü’l-Üstâz Cevzer*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şâire. Kahire: Dârü’l-Fikri’l-Arabî, 1954.
- el-Ceylâlî, Abdurrahmân b. Muhammed. *Târîhu Cezâiri’l-âm*. Cezayir: Dârü Mektebeti’l-Hayât, 1965.
- el-Cezîrî, ‘Abdülkâdir b. Muhammed. *ed-Dürerü’l-Ferâidi’l-Münezzame fî Ahbâri’l-Hâccî ve Tarîki Mekketi’l-Mu’azzama*. thk. Muhammed Ahsen Muhammed Ahsen İsmâîl. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.

- Cheyne, Jean-Claude. *Bizans Tarihi*. çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Yayınevi, 2008.
- Christides, Vassilios. *The conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). a turning point in the struggle between Byzantium and Islam*. Atina: Akademia Athenon, 2001.
- Christides, Vassilios. "The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea Piracy and Conquest". *Byzantion* 51 (1981).
- Codoñer, Juan Signes. "Bizancio y al-Ándalus en los siglos IX y X". *Bizancio y La Peninsula Iberica. De La Antigüedad Tardia a La Edad Moderna*. ed. Inmaculada Perez Martin - Pedro Badenas De La Pena. Madrid: Consejo Superior De Investigaciones Cientificas, 2004.
- Creswell, Keppel Archibald Cameran. *The Muslim Architecture of Egypt*. New York: Hacker Art Books, 1978.
- el-Cüveynî, 'Atâ Melik. *Târîhu Cihângüşâ*. çev. Muhammed Saîd Cemâlüddîn. nşr. Muhammed b. Abdülvehhâb el-Kazvînî. Kahire: Heyyetü'l-amme lişûûni't-tâbii'l-emîriyye, 2015.
- Çağatay, Neş'et. "Fatımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri". *A.Ü.İ.F.D* 7 (1960), 63-77.
- Çağrı, Mustafa. "İbn Meserri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çapan, Fatma. "Batı Akdeniz'de Doğu Roma İmparatorluğu-Fatımî Siyasi İlişkileri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2020).
- Çapan, Fatma. "Fatımîlerin Doğu Politikası ve Doğu Roma İmparatorluğu İle İlişkileri". *History Studies* 12/5 (2020), 2413-2425.
- Çelik, Aydın. "Fâtımîler Devleti". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti "Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler"*. ed. İsmail Hakkı Atçeken - Mustafa Demirci. İstanbul: Sîyer Yayınları, 2018.
- Çelik, Aydın. *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Çelik, Aydın. "Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002).
- Çelik, Aydın. *Fatımîler Döneminde Kahire şehri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Çelik, Aydın. "Fatımîler Döneminde Mısır'ın Ticari Münasebetleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 135 (2001), 145-154.
- Çelik, Aydın. "Fâtımîler'in Hicaz Politikası". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2010), 145-162.

- Çelik, Havva İslam. *İslâm Kültür ve Medeniyet Tarihinde Dâru'l-Hikme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çetin, Atilla. “Hasan el-İdrîsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çetin, Osman. “Horasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çetin, Osman. “İdrîs İmâdüddîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çiftçi, Faruk. *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebi Çevresi (316-422/929-1031)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Çubukçu, Asri. “Muiz-Lidînillâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dachraoui, F. “al-Mu’izz Li-Dîn Allâh”. *The Encyclopaedia of Islam*. ed. C. E. Bosworth vd. Leiden: Brill, 1993.
- Dachraoui, Farhat. “La Crête dans le conflit entre Byzance et al-Mu’izz”. *Chaiers de Tunisie* 7 (1959).
- Daftary, Farhad. “A Major Schism in the Early Ismâ’îlî Movement”. *Studia Islamica* 77 (1993).
- Daftary, Farhad. *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Daftary, Farhad. “İsmâîlîler Arasında Entelektüel Hayat: Bir Özet”, *İslâm'da Entelektüel Gelenekler* içinde. çev. Muhammet Şeviker. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Daftary, Farhad. “Kirmânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Daftary, Farhad. “Klasik İsmailî İnancında Hz. Ali'nin Yeri”, *Tarihten Teolojiye: İslâm İnançlarında Hz. Ali* içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Daftary, Farhad. *Muhaliğ İslâm'ın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*. çev. Ercüment Özkaya. Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001.
- Daftary, Farhad. “Muhammed b. İsmâil el-Mektûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. çev. Ahmed Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Daftary, Farhad. “The Earliest Ismâ’îlîs”. *Arabica* 38/2 (1991).

- Daftary, Farhad. *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Dâ'î İdrîs, 'Îmâdüddîn. *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn bi'l-Mağrib el-Kısmü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- Dâ'î İdrîs, 'Îmâdüddîn. *Uyûnü'l-ahbâr ve fûnûnü'l-âsâr*. thk. Mustafa Gâlib. Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1984.
- Dâ'î İdrîs, 'Îmâdüddîn. *Zehrü'l-Me'ânî*. nşr. Mustafâ Gâlib. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyyeti li'd-dirâsât, 1991.
- Dâ'î İdrîs, 'Îmâdüddîn. *Zehrü'l-Me'ânî, Ismaili Tradition Concerning the Rise of Fatimids* içinde. çev. Wladimir Ivanow. Kalküta: Oxford University Press, 1942.
- Daş, Mustafa. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- ed-Dâvûdî, Ahmed b. Nasr. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Rıza Muhammed Sâlim Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Dayf, Şevkî. *Asru'd-Düvel ve'l-İmârât el-Cezâir-el-Mağribü'l-Aksâ-Mûrîtânyâ-es-Sûdân*. Kahire: Dârü'l-Maarif, 1995.
- De Goeje, Michael Jan. *el-Karâmita*. çev. Hüsniye Zîne. Amman: Dârü İbn Haldûn, 1978.
- De Goeje, Michael Jan. *Mémoire Sur Les Carmathes Du Bahrain Et Les Fatimides*. Leiden: E. J. Brill, 1886.
- De Sacy, Antoine Isaac Silvestre. "Introduction". *Exposé De La Religion Des Druzes* 1 (1838).
- Defrémery, Charles François. "Histoire Des Ismaeliens De La Perse". *Journal Asiatique* 8/2 (1856).
- Defterî, Ferhâd. "Gazzâlî ve İsmâiliyye". çev. Naim Döner. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2016), 526-544.
- Demir, Habip. *Horasan'da Şiilik*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed. *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*. thk. İbrâhîm Sâlih. Dimaşk: Dârü'l-Beşâir, 2005.
- ed-Deylemî, Muhammed b. Hasan. *Beyânü Mezhebi'l-Bâtuniyye ve Butlânühü*. thk. R. Strothmann. İstanbul: Cemiyetü'l-Müsteşrikîne'l-Almâniyye, 1938.
- ed-Dîvecî, Sa'îd. *Beytü'l-Hikme*. Beyrut: ed-Dârü'l-Arabiyyetü li'l-Mevsûât, 1972.

- Dodge, B. *al-Azhar: A Millennium of Muslim Learning*. Washington: The Middle East Institute, 1961.
- Doğdu, Yunus Emre. *Fâtımîler Devleti'nde Ticari Hayat (909-1171)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Doğruyol, Hasan. “İbnü'l-Cezzâr Ebû Ca'fer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Doris Behrens, Abouseif. “Locations of Non-Muslim Quarters in Medieval Cairo”. *Annales Islamologiques* 22 (1986).
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Spanish Islam*. çev. F. Griffin Stokes. London: Chatto&Windus, 1913.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. *Abbâsîler Tarihi*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. “Divan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Durmuş, İsmail. “Mütenebbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Sa'leb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- ed-Duveyhî, İstefân. *Târîhu'l-Ezmine*. nşr. Batris Fahd. Beyrut: Dârü Lahd Hâtır, ts.
- Ebû Bekr el-Mâlikî, 'Abdullâh b. Muhammed. *Kitâbü Riyadi'n-Nüfûs fî Tabakâti 'Ulemâi'l-Kayrevân ve İfrîkiye*. thk. Beşîr el-Bekkûş. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünen-i Ebû Dâvud Tercemesi*. Konya: Konya Kitapçılık, 2007.
- Ebû Şâme, Abdurrahmân b. İsmâîl. *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*. thk. İbrâhîm Zîbek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Ebü'l-Fazl, Muhammed Ahmed. *Târîhu Medîneti'l-Merîyyeti'l-Endelüsiyye fî'l-'asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Dârü'l-Marifeti'l-Câmiyye, 1996.
- Ebü'l-Fidâ', İsmâ'îl b. 'Alî. *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. nşr. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb-Yahyâ Seyyid Hüseyin. Kahire: Dârü'l-Mearif, ts.
- Elbeyli, Ömer. *Şam Havzası 10.yüzyıl'da Dimaşk'ta Ulemâ ve İlmi Hayat*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

- Elmas, Mümtaz Mehmet. *Fâtımî Devleti'nin Sünnî-Şîî Siyaseti: Bu Çerçeveadaki Faaliyet ve Uygulamaları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Erbaş, Furkan. *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Erbaş, Furkan. *Endülüs Medeniyetinin Zirvesi Halife II. Hakem Dönemi Endülüs Tarihi (350-366/961-976)*. İstanbul: Fecr Yayınları, 2021.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımî Şâiri Temîm b. Mu'izz-Lidînillâh (ö. 374/985)". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2022), 182-198.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımî-İhşîdî İlişkileri (323-358/935-969)". *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/62 (2022), 83-110.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 411-430.
- Erbaş, Furkan. "Halife Mu'izz-Lidînillâh Döneminde (341-365/953-975) Fâtımî-Endülüs Emevî Mücadelesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2021), 266-290.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımîler'de Slav Asıllı Devlet Görevlileri", *Harran İlahiyat Dergisi* 47 (2022), 150-166.
- Erbil, Kadir. *Kuzey Afrika ve İdrîsîler Devleti*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Ergin, Ali Şakir. "Ferezdak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- el-Ermenî, Ebû Sâlih. *Târîhu Ebî Sâlih el-Ermenî (The Churches and Monasteries of Egypt some Neighbouring Countries)*. nşr. B. T. A. Evetts. Oxford: Clarendon Press, 1895.
- Erünsal, İsmail E. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Esmail, Aziz - Nanji, Azim. *The Ismâ'îlîs in History, Ismâ'îlî Contributions to Islamic Culture* içinde. Tahran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1977.
- Eyyûb, İbrâhîm Rizkullâh. *et-Târîhu'l-Fâtımî'l-İctimâ'î*. Lübnân: eş-Şirketü'l-Alemiyye li'l-kitâb, 1997.
- el-Fâsî, Takiyüddîn Muhammed. *Şifâ'ü'l-Ğarâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*. thk. Lecnetü min kibârî'l-ulemâ' ve'l-üdebâ'. Kahire: Dârü ihyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1956.

- Fayda, Mustafa. “Hulefâ-yi Râşidîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Feylâlî, ‘Abdülazîz. *el-‘Alâkâtü’s-Siyâsiyye beyne’d-Devleti’l-Emeviyye fî’l-Endelüs ve Düveli’l-Mağrib*. Kahire: Dârü’l-Fecr, 1999.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Ebû Yezîd en-Nükkârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Gadîr-i Hum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Fığlalı, Ethem Ruhi - Yavuz, Yusuf Şevki. “Cemel Vak’ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Franceschini, Jacopo. “The Fatimids: From Ifriqiya to the walls of Aleppo”. *Medieval Warfare* 2/6 (2012), 9-13.
- Fuchs, H. “Mevlid”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: Maarif Basımevi, 1960.
- Fyze, Asaf A. A. “‘İsmâ‘îlî Law and Its Founder’”. *Islamic Culture* 9 (1935).
- Fyze, Asaf A. A. “Qadi an-Nu’mân the Fatimid Jurist and Author”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1 (1934).
- Gâlib, Mustafâ. *el-Harekâtü’l-Bâtiniyye fî’l-İslâm*. Beyrut: Dârü’l-Endelüs, 1982.
- Gibb, H. A. R. “Abbâsîler’in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm -İslâm’ın Siyasî Çöküşü-”. çev. Saim Yılmaz. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001).
- Gibb, H. A. R. “Muizz Li-Dînillah”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: Maarif Basımevi, 1960.
- Gil, Moshe. *A History of Palestine (634-1099)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Gottheil, Richard. “A Distinguished Family of Fatimide Cadis (al-Nu’mân) in the Tenth Century”. *Journal of the American Oriental Society* 27 (1906).
- Gök, Murat. *Ehl-i Beyt Nesli’nin Kurduğu İlk Devlet İdrisîler (172-375/788-985)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021.
- Gökhan, İlyas. “İhşidîler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2007), 255-269.
- Graefe, E. “Fâtımîler”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Maarif Basımevi, 1948.

- Gülsoy, Ersin. “Kandiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Günarslan, Hüseyin. *Ağa Hanlar ve Günümüzdeki Faaliyetleri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Gündüz, Şinasi. “Nevruz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Güner, Ahmet. “Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Güner, Ahmet. “Mu‘î-Lillâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- el-Guzûlî, ‘Alî b. ‘Abdullâh. *Metâli‘u’l-Budûr ve Menâzilu’s-Surûr*. nşr. Matbaatu İdâreti’l-Vatan. Beyrut: Matbaatu İdâreti’l-Vatan, 1299.
- el-Hâc, Sâlih ‘Ammâr. *el-Mağribü’l-‘Arabî min hilâli Hilâfeti’l-Mu‘izz-Lidînillâh el-Fâtımî (341-362/952-971)*. Kahire: el-Mektebü’l-Mısırî, 2004.
- Hacıyev, Khanoghlan. *Irak Büveyhîleri’nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Hafâcî, Muhammed Abdülmün‘im - Subh, Alî Alî. *el-Ezher fî elfi ‘âm*. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-türâs, 2011.
- Haji, Hamid. “A Distinguished Slav Eunuch of the Early Fatimid Period: al-Ustadh Jawdhar”. *Fortresses of the Intellect Ismaili and Other Islamic Studies in Honour of Farhad Daftary*. ed. Omar Ali-de-Unzaga. 261-273. London: I.B. Tauris, 2011.
- Haji, Hamid. *Inside the Immaculate Portal A History from Early Fatimid Archives (Sîretü’l-Üstâz Cevzer adlı eserin İngilizceye Tercümesi)*. London: I.B. Tauris, 2012.
- el-Halîl, Ahmed Haydar. *el-Hareketü’l-Umrâniyye fî İfrîhiye mine’l-fethi’l-İslâmî hattâ muntasifi’l-karni’l-hâmisî’l-hicrî*. Kahire: Camiatu Aynışşems Külliyyetu’l-Âdâb Kısmu’t-Târîh, Doktora Tezi, 2014.
- Halm, Heinz. *Die Schia*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988.
- Halm, Heinz. *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*. çev. Michael Bonner. Leiden: Brill, 1996.
- Halm, Heinz. *The Fatimids and their Traditions of Learning*. London: I.B. Tauris & Co., 1997.

- Hamdani, Abbas. "A Possible Fâtimid Backround to the Battle of Manzikert". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 6/10-11 (1968), 1-39.
- Hamdani, Abbas. "Some Considerations of the Fatimid Caliphate as a Mediterranean Power". *Atti Del Terzo Congresso Di Studi Arabi E İslamici* 38 (1967).
- Hamdani, Abbas. *The Beginnings of the Ismaili Da'wa in Northern India*. Kahire: Sirovic Bookshop, 1956.
- el-Hamdânî, Ebû Tay Hâtim b. İbrâhîm el-Hâmidî. *Kitâbü Tuhfeti'l-Kulûb ve Fercetü'l-Merkûb*. thk. Abbâs Hamdânî. Beyrut: Dârü's-sâkî li'n-neşr ve't-tevzî, 2012.
- Hamdani, Sumaiya A. *Between Revolution and State The Path to Fatimid Statehood*. London: I.B. Tauris, 2006.
- Hammadî, Muhammed. *Bâtınîler ve Karmatîler'in İç Yüzü*. çev. İsmail Hatib Erzen. İstanbul: Sebil Yayinevi, 2004.
- Hançabav, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Hânkî, Cemîl. *Târîhu'l-Bahriyyeti'l-Mısriyye*. Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1948.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Harekât, İbrahim. "Midrârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Harekât, İbrahim. "Midrârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Harekât, İbrahim - Kavas, Ahmet. "Hevvâre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. Ankara: TDV Yayınları, ts.
- Hasan, 'Alî İbrâhîm. *Târîhu Cevher es-Sıkîllî Kâidü'l-Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtımî*. Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısriyye, 1963.
- Hasan, el-Bâşâ vd. *el-Kâhire Târîhuhâ Funûnuhâ Âsâruhâ*. Kahire: Mektebetü'l-İskenderiye, 2000.
- Hasan, Ğade. "Bünyetü'l-Müctemai'l-Mağribi'l-İslâmî Esnâü'l-Asri'l-Fâtımî". *Tishreen University Journal for Research and Scientific Studies* 36/6 (2014), 295-311.
- Hasan, Hasan İbrâhîm. *el-Fâtımiyyûn fî Mısr*. Kahire: el-Matbaatu'l-emîriyye, 1932.
- Hasan, Hasan İbrahim. "Relations between the Fatimids in North Africa and Egypt and the Umayyads in Spain During the 4th Century A.H. (10th Century A.D.)". *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb* 10/2 (1948), 39-72.

- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Some Aspects of Shiite Propaganda Under The Fatimids in Egypt*. London: y.y., 1927.
- Hasan, Hasan İbrâhîm. *Târûhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fî'l-Mağrib ve Mısır ve Sûriye ve Bilâdi'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıriyye, 1981.
- Hasan, Hasan İbrâhîm - Şeref, Tâhâ Ahmed. *el-Mu'izz-Lidînillah İmâmu Şî'ati'l-İsmâ'îliyye ve Müessesu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fî Mısır*. Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıriyye, 1947.
- Hasan, Zekî Muhammed. *Künûzü'l-Fâtîmiyyîn*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 1937.
- el-Hâşimî, 'Abdûlmün'im. *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2007.
- Haymî, Abdülhafız. *Nizâmü's-Şurta fî'l-Garbi'l-İslâmî*. Cezayir: Vehran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- el-Hemdânî, Hasen b. Ahmed. *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*. nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1990.
- el-Hemdânî, Hüseyin b. Fazlullâh. *es-Suleyhiyyûn ve'l-hareketü'l-Fâtîmiyye fî Yemen (268-626)*. Kahire: Müessesetü'l-Hemdânî es-Sekâfiyye, 1955.
- el-Hemedânî, Muhammed b. 'Abdûlmelik. *Tekmiletü Târîhi't-Taberî, (Züyûlü Târîhi't-Taberî içinde)*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Mearif, 1977.
- el-Hemedânî, Reşîdüddîn Fazlullâh. *Câmi'u't-tevârih*. thk. Muhammed Takî Dânişpejûh, Muhammed Debîr-i Siyâkî. Tahran: Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitab, 1977.
- el-Himyerî, Muhammed İbn 'Abdûlmün'im. *er-Ravzü'l-Mi'târ fî haberi'l-aktâr*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975.
- Hitti, Philip K. *Arap Tarihinin Mimarları*. çev. Ali Zengin. İstanbul: Risale Yayınları, 1995.
- Hitti, Philip K. *Capital Cities of Arab Islam*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1973.
- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hizmetli, Sabri. "İfren (Benî İfren)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hodgson, M. G. S. *İslâm'ın Serüveni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Holmes, Catherine J. *Basil II and the Government of Empire (976-1025)*. Oxford: Oxford University Faculty of Modern History, Doktora Tezi, 1999.
- Honigmann, Ernst. “Bizans Devletinin Doğu Sınırı”. çev. Fikret Işıltan. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları* 1528 (1970).
- Honigmann, Ernst. “Kerbelâ”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Hrbek, Ivan. “Die Slawen im Dienste der Fatimiden”. *Archiv Orientalní* 21 (1953).
- Hrbek, Ivan. “The Emergence of the Fatimids”. *General History of Africa* 3 (1992), 314-335.
- Huart, Cl. “Hamdân Karmat”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5/1. İstanbul: Maarif Basımevi, ts.
- el-Hûlî, Ahmed, vd. *Târîhu Hadâratî'l-Mısriyye el-Asrî'l-Yûnânî ve'r-Rûmânî ve'l-Asrî'l-İslâmî*. Kahire: Mektebetü Mısır, ts.
- Hüseyin, Muhammed Kâmil. *Fî Edebi Mısri'l-Fâtımiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1950.
- Hüseyin, Muhammed Kâmil. *Tâifetü'l-İsmâ'iliyye Târihuhâ Nüzumuhâ ve Akâiduha*. Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısriyye, 1959.
- Hüseynî Râzî, Haydar b. Alî. *Târîhu Umûmî*. Berlin Kütüphanesi, ts.
- Işıltan, Fikret. “Sicilya”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: Maarif Basımevi, 1967.
- Ivanow, Wladimir. *Ibn al-Qaddah (The Alleged Founder of Ismailism)*. Bombay: Ismaili Society, 1957.
- Ivanow, Wladimir. *Ismaili Literature*. Tahran: Tahran University Press, 1963.
- Ivanow, Wladimir. *Ismâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids*. Kalküta: Oxford University Press, 1942.
- Ivanow, Wladimir. *Studies in Early Persian Ismâ'îlism*. Leiden: E. J. Brill, 1948.
- İbn 'Abdizzâhir, Muhyiddîn Abdullâh. *er-Ravzatü'l-behiyyetü'z-zâhire fî hitati'l-Mu'izziyyeti'l-Kâhire*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1996.

- İbn Anbe, Cemâlüddîn Ahmed b. Alî. *Umdetü't-Tâlib fî Ensâbi Âli Ebî Tâlib*. thk. Muhammed Hasan. Necef: Menşûrâtü'l-Matbaati'l-Hayderiyye, 1961.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. nşr. Darü'l-Fikr. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1998.
- İbn Bessâm eş-Şenterînî, Ebü'l-Hasen Alî. *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979.
- İbn Cülcül, Süleymân b. Hassân. *Tabakâtü'l-Etubbâ' ve'l-Hükemâ'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Dukmâk, İbrâhîm b. Muhammed. *el-Cevherü's-Semîn fî siyeri'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâtîn*. thk. Saîd Abdülfettah Âşûr. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1982.
- İbn Ebî Dînâr, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım. *Kitâbü'l-Mu'nis fî Ahbâri İfrîkiyyeti ve Tûnis*. nşr. Dârü'l-Mesîre. Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1993.
- İbn Ebî Usaybi'a, Ahmed b. el-Kâsım. *'Uyûnü'l-Enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ'*. nşr. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, 1965.
- İbn Ebî Zer', 'Alî b. 'Abdillâh. *el-Enîsu'l-Mutrib bi-ravzi'l-Kırtâs fî Ahbâri Mülûki'l-Mağrib ve Târîhi Medîneti Fâs*. nşr. Dârü'l-Mansûr. Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.
- İbn Fazlullâh el-'Umerî, Şihâbüddîn Ahmed. *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*. thk. Mehdî en-Necm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- İbn Fehd, Necmeddîn 'Umer. *İthâfü'l-Verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*. nşr. Fehîm Muhammed Şeltût. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2005.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ahmed b. 'Alî. *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*. thk. Alî Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998.
- İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevi's-sultânî'l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.
- İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetu İbn-i Haldûn*. nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dımaşk: Dârü Ya'rub, 2004.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü Sâdır, 1977.
- İbn Hammâd es-Sanhâcî, Muhammed b. 'Alî. *Ahbâru Mülûki Benî 'Ubeyd ve sîretühüm*. nşr. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys. Kahire: Dârü Sahve, 1981.
- İbn Hânî, Ebü'l-Kâsım Muhammed. *Dîvânü İbn Hânî el-Endelüsî*. Beyrut: Dârü Beyrut, 1980.

- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım. *Kitâbü Sûrati'l-Arz*. thk. Dârü Mektebeti'l-Hayat. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996.
- İbn Hayyân, Halef. *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs*. nşr. Abdurrahmân Alî el-Haccî. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1965.
- İbn Hayyân, Halef. *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs*. nşr. Pedro Chalmeta. Madrid: el-Ma'hedü'l-İsbânî'l-Arabî li's-Sekâfe, 1979.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed. *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li-dirâsât ve'n-neşr, 1987.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım 'Ubeydullâh. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. Michael Jan De Goeje. Leiden: y.y., 1889.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed. *Bedâ'i'ü 'z-zühûr fî vekâ'i'i'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafâ. Kahire: Heyetü'l-Misriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, 1984.
- İbn 'İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. G. S. Colin, E. Levi Provençal. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1980.
- İbn 'İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâ'îl. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Riyad: Dârü Hicr, 1998.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâ'îl. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- İbn Memmâtî, Ebü'l-Mekârim Es'ad. *Kavâinü'd-Devâvîn*. nşr. Azîze S. Atiyye. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991.
- İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem*. nşr. Seyyid Keşrevî Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Müyesser, Muhammed b. 'Alî. *el-Müntekâ min ahbâri Mısır li'bn Müyesser*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Frensî li'l-Âsârî's-Şerkıyye, 1981.
- İbn Sa'îd el-Mağribî, 'Alî. *en-Nücûmü'z-Zâhire fî hulâ hadrati'l-Kahire el-kısmü'l-hâs bi'l-Kâhireti min kitâbi'l-Muğrib fî hulâ'l-Mağrib*. nşr. Hüseyin Nassâr. Kahire: Dârü'l-Kütüb, 1970.
- İbn Sa'îd el-Mağribî, 'Alî. *Geschichte der İhşîden und fustâţensische Biographien (el-Muğrib fî hule'l-Mağrib adlı eser in İhşîdiler ile ilgili bölümü)*. nşr. Knut Leonard Tallqvist. Leiden: E. J. Brill, 1899.
- İbn Tağrıberdî, Cemâluddîn Yûsuf. *en-Nücûmu'z-Zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

- İbn Zâfir, ‘Alî. *Ahbâru’l-Düveli’l-Munkatı’a*. nşr. André Ferrê. Kahire: Institut Français d’archéologie orientale, 1972.
- İbn Zahîre, Cemâleddîn Muhammed. *el-Fedâ’ilü’l-bâhire fî mehâsini Mısır ve’l-Kâhire*. nşr. Mustafa es-Sekkâ - Kâmil el-Mühendis. Kahire: Mülteka Ehlü’l-Eser, 1969.
- İbn Zûlâk, Hasan b. İbrâhîm. *Fezâ’ilü Mısır ve ahbâruhâ ve havâssuhâ*. thk. Alî Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1999.
- İbn Zûlâk, Hasan b. İbrâhîm. *İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidiler*. çev. Nadir Özkuyumcu. İzmir: İrfan, Kültür ve Eğitim Derneği Yayınları, 1996.
- İbn Zûlâk, Hasan b. İbrâhîm. *Kitâbü Ahbâri Sîbeveyh el-Mısrî*. thk. Matbaatu’n-Nasr. Kahire: Matbaatu’n-Nasr, 1933.
- İbnü’l-Devâdârî, Ebû Bekr b. ‘Abdillâh. *Kenzü’l-dürer ve Cami’u’l-Ğurer*. thk. Salâhaddîn el-Müneccid. Kahire: y.y., 1961.
- İbnü’l-Devâdârî, Ebû Bekr b. ‘Abdillâh. *Kenzü’l-dürer ve Cami’u’l-Ğurer*. thk. Dorothea Krawulsky. Beyrut: y.y., 1992.
- İbnü’l-Devâdârî, Ebû Bekr b. ‘Abdillâh. *Kenzü’l-dürer ve Cami’u’l-Ğurer*. thk. Gunhild Graf - Erika Glassen. Beyrut: y.y., 1994.
- İbnü’l-Dîba‘, Abdurrahmân b. Alî. *Kurratü’l-‘Uyûn bi ahbâri’l-Yemeni’l-Meymûn*. thk. Muhammed b. Alî. San’a: Mektebetü Ebî Zer el-Ğifârî, 1988.
- İbnü’l-‘Adîm, Kemâlüddîn Ömer. *Zübdetü’l-Haleb min târihi Haleb*. nşr. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996.
- İbnü’l-Cevzî, Abdurrahmân b. ‘Alî. *el-Muntazam fî tarîhi’l-mülûki ve’l-ümem*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995.
- İbnü’l-Ci‘ân, Yahyâ İbnü’l-Mukir. *et-Tuhfetü’s-Seniyye bi-esmâi’l-bilâdi’l-Mısriyye*. nşr. Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye. Kahire: Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, 1974.
- İbnü’l-Ebbâr, Muhammed b. ‘Abdullâh. *Kitâbü’l-Hulleti’s-Siyerâ’*. thk. Hüseyin Munis. Kahire: Dârü’l-Mearif, 1985.
- İbnü’l-Esîr, ‘Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fî’t-Târih*. thk. Ebü’l-Fidâ’ Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987.
- İbnü’l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yûsuf. *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Târihu’l-Fârikî)*. nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad. Kahire: Heyetü’l-amme lişûûni’t-tâbii’l-emîriyye, 1959.
- İbnü’l-Faradî, Abdullâh b. Muhammed. *Târihu ‘Ulemâ’i’l-Endelüs*. thk. Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2008.

- İbnü'l-Ğazzî, Şemsüddîn Ebü'l-Meâlî. *Dîvânü'l-İslâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasen. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. 'Abdillâh. *A'mâlu'l-a'lâm fî men bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. nşr. Lêvi-Provençal. Beyrut: Dârü'l-Mekşûf, 1956.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. 'Abdillâh. *Rakmü'l-hulel fî nazmi'd-düvel*. nşr. Matbaatu'l-Umumiyye. Tunus: Matbaatu'l-Umumiyye, 1316.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. 'Abdillâh. *Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fî 'asri'l-vasît*. thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî. Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1964.
- İbnü'l-'İbrî, Ebü'l-Ferec. *Târîhu'z-Zamân*. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- İbnü'l-'Îmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaûd. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1989.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebü Ya'lâ Hamza. *Târîhu Dimaşk*. nşr. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dârü Hassân, 1983.
- İbnü'l-Kıftî, 'Alî b. Yûsuf. *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*. thk. İbrâhîm Şemseddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- İbnü'l-Me'mûn el-Betâihî, Ebü 'Alî Mûsâ. *Nusûs min Ahbâri Mısır*. Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Frensî li'l-Âsârî's-Şerkiyye, 1983.
- İbnü'l-Velîd, Dâ'î'l-Mutlak 'Alî. *Dâmiğu'l-Bâtıl ve Hatfu'l-Münâzil*. nşr. Mustafâ Gâlib. Beyrut: Müessesetü İzzüddîn, 1982.
- İbnü'l-Velîd, Dâ'î'l-Mutlak 'Alî. *Tâcü'l-'Akâid ve Ma'âdinu'l-Fevâid*. nşr. Ârif Tâmir. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1967.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn. *Târîhu İbni'l-Verdî*. thk. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü's-Sayrafî, Ebü'l-Kâsım Tâcü'r-Riâse. *el-Kânûn fî dîvâni'r-resâ'il vel-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1990.
- İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. 'Alî. *Kitâbü'l-Fahrî*. thk. Dârü Sâdır. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- İbnü't-Tuveyr, 'Abdüsselâm b. el-Hasen. *Nüzhetü'l-Mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. Beyrut: Dârü'n-Neşri Karânis, 1992.
- İdrîs, Hâdî-Roger. *ed-Devletü's-Sanhâciyye*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.

- İlhan, Avni. “Bâtıniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İlhan, Avni. “Ebû Ya’kûb es-Sicistânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İmâmüddîn, Muhammed. *Endülüsi Siyasî Tarihi*. çev. Yusuf Yazar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.
- ‘Înân, Muhammed ‘Abdullâh. *Devletü’l-İslâm fi’l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1997.
- İpşirli, Mehmet. “el-Hıtatü’l-Makrîzîyye”. *The Encyclopaedia of Islam*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- İsmâ‘îl, Mahmûd. *el-Edârise fi’l-Mağribi’l-Aksâ*. Kuveyt: Mektebetü’l-Fellâh, 1989.
- Jenkins, Romilly James Heald. *Byzantium : The Imperial Centuries, A.D. 610-1071*. New York: Barnes and Noble, 1993.
- Jiwa, Shainool. “From Slaves to Supporters The role of the Slavs in the Fatimid Mediterranean Empire in the Fourth AH /Tenth CE century”. *Mediaeval Studies* 77 (2015).
- Jiwa, Shainool. “Governance and Pluralism under Fatimids (909-996 CE)”. *The Shi’i World*. ed. Farhad Daftary. London: I.B. Tauris, 2015.
- Jiwa, Shainool. “Kinship, Camaraderie and Contestation: Fâtimid Relations with the Ashrâf in the Fourth/Tenth Century”. *Al-Masâq Journal of the Medieval Mediterranean* 28/3 (2016), 1-23.
- Jiwa, Shainool. *The Founder of Cairo The Fatimid Imam-Caliph al-Mu’izz and his Era (Uyûnü’l-Ahbâr adlı eserin Mu’izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi)*. London: I.B. Tauris & Co., 2013.
- Johns, Jeremy. *Arabic Administration in Norman Sicily : The Royal Diwan*. Cambridge: Cambridge University, 2002.
- Kâdî Nu‘mân, b. Muhammed. *De ‘â’imü’l-İslâm ve zikrû’l-helâl ve’l-harâm ve’l-kadâyâ ve’l-ahkâm ‘an ehli beyti Resûlillâh ‘aleyhi ve ‘aleyhim efdalü’s-salât*. thk. Âsaf b. Alî Aşğar Feyzî. Kâhire: Dârü’l-Mearif, 1963.
- Kâdî Nu‘mân, b. Muhammed. *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*. thk. Habîb el-Fakî ve dğr. Beyrut: Dârü’l-Muntazar, 1996.
- Kâdî Nu‘mân, b. Muhammed. “er-Risâletü’l-Müzhibe”, *Hamsü Resâili İsmâ‘îliyye içinde*. thk. Ârif Tâmir. Selemiye: Dârü’l-İnsâf, 1956.
- Kâdî Nu‘mân, b. Muhammed. *İhtilâfu Usûli’l-Mezâhib*. thk. Mustafâ Gâlib. Beyrut: Dârü’l-Endelüs, 1983.

- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *Kitâbü Esâsi't-Te'vîl*. thk. Ârif Tâmir. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1960.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *Kitâbü İftitâhi'd-Da've*. nşr. Farhad Daftary. Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *Kitâbü'l-Himme fî âdâbi etbâ'i'l-e'imme*. nşr. Muhammed Kâmil Hüseyin. Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1948.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *Kitâbü'l-İktisâr*. thk. Muhammed Vâhid Mirzâ. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Frensî li'd-dirâseti'l-Arabiyye, 1957.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *Şerhu'l-Ahbâr fî fezâ'ili'l-e'immeti'l-athâr*. thk. Muhammed el-Hüseynî el-Celâlî. Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1407.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *Te'vîlü'd-De'â'im*. nşr. Ârif Tâmir. Beyrut: Müessesetü'l-A'lâ, 1995.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *Urcûzetü'l-Muhtâra*. thk. İsmâîl Kurbân Poonawala. Montreal: Mahedü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1970.
- Kâdî Reşîd, b. Zübeyr. *Kitâbü'z-Zehâir ve't-tuhaf*. Kuveyt: y.y., 1959.
- Kâdî 'Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed. *Tesbîtü Delâ'ili'n-nübüvve*. thk. Abdülkerîm Osmân. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, ts.
- Kâdî 'İyâd, Ebü'l-Fazl Mûsâ. *Tertîbü'l-Medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Sa'îd Ahmed A'râb. Mağrib: Matbaatu Fedale, 1981.
- el-Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed. *Halifelik Kurumu ve Tarihi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- el-Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed. *Me'âsirü'l-İnâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*. Beyrut: y.y., 1980.
- el-Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. thk. Dârü'l-Kütübi'l-Hadîviyye. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîviyye, 1914.
- Kallek, Cengiz. "Feddân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kallek, Cengiz. "Kabâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kamit, Mâside. *Abbâsî Hilâfetinde Sünnî-Şîî İktidar Mücadelesi (Kâim-Biemrillâh Dönemi 422-467/1031-1075)*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2018.
- Kâsım, Abduh Kâsım. *Ehlü'z-Zimme fî Mısr mine'l-Fethi'l-İslâmî hatta nihâyeti'l-Memâlik*. al-Haram: Dârü Ayn, 2003.

- Kâsım, Abduh Kâsım. “Mansûr el-Fâtımî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kâşif, Seyyide. *Mısr fî ‘asrî’l-İhşâdiyyîn*. Kahire: Matbaatu Câmîati Fuâd, 1950.
- Kavas, Ahmet. *Geçmişten Günümüze Afrika*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2017.
- Kavas, Ahmet. “Mehdiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kay, Henry C. “Notes on the History of the Banu Okayl”. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 18/4 (1886), 491-526.
- Kaya, Mahmut. “Aristo”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kaya, Mahmut. “Beytülhikme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. “Dârülhikme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kaya, Mahmut. “Mikyâsü’n-Nîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kaya, Seyfettin. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Astronomi, Astroloji ve Gözlemeleri*. İstanbul: Selenge Yayınları, ts.
- el-Kayrevânî, Ebû İshâk İbrâhîm. *Zehrû’l-Âdâb ve Semerü’l-Elbâb*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. y.y.: Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1953.
- el-Kazvînî, Zekerîyya b. Muhammed. *Âsârü’l-Bilâd ve aḥbârü’l-‘ibâd*. nşr. Dârü Sâdır. Beyrut: Dârü Sâdır, 1960.
- Kennedy, Hugh. *Endülüs Müslüman İspanya ve Portekiz’in Siyasî Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- el-Kermelî, Anistâs. *en-Nükûdü’l-‘Arabiyye ve ‘ilmü’n-nümmiyyât*. Kahire: Matbaatu’l-asriyye, 1939.
- Kılavuz, Ahmet Selim. “Alî er-Rızâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kırbyık, Kasım. “Mâzerâiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/192-193. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- el-Kindî, Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü’l-Vülât ve Kitâbü’l-Kudât*. nşr. Rhuvon Guest. Leiden: y.y., 1912.

- el-Kirmânî, Ahmed b. ‘Abdullâh. “er-Risâletü’l-Mevsûme bi Mebâsimi’l-Bişârât”, *Mecmû’atü Resâ’ili’l-Kirmânî* içinde. thk. Mustafâ Gâlib. Beyrut: el-Müessesetü’l-Câmiyyeti li’l-dirâsât, 1987.
- el-Kirmânî, Ahmed b. ‘Abdullâh. *Râhatü’l-‘akl*. nşr. Mustafa Gâlib. Beyrut: Dârü’l-Endelüs, 1983.
- Komisyon, İslâm Araştırmaları. *İslâm Tarihi*. çev. Ayhan Çakıroğlu. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2010.
- Kopruman, Kâzım Yaşar. “İhşidiler”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi “İlk Müslüman Türk Devletleri”*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- el-Kudâ’î, Muhammed b. Selâme. *Târîhu’l-Kudâ’î: Kitâbü ‘Uyûni’l-ma ‘ârif ve fûnûni ahhâri’l-halâ’if*. thk. Cemîl Abdullâh Muhammed el-Mısri. Mekke: Câmiatu Ümmi’l-Kurâ, 1995.
- el-Kummî, Sa’d b. ‘Abdullâh. *Kitâbü’l-Makâlât ve’l-Firak*. nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahrân: Matbaatu Haydarî, 1321.
- el-Kummî, Sa’d b. ‘Abdullâh. *Kitâbü’l-Makâlât ve’l-Firâk*. nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahrân: Merkezi İntişârâtı İlmî, 1341.
- el-Kûsî, Atiyye Ahmed Mahmûd. *Ticâretü Mısır fi’l-Bahri’l-Ahmer münzü Fecri’l-İslâm hattâ sükutü’l-Hilâfeti’l-Abbâsiyye (656)*. Kahire: Câmiatu Kâhire Külliyyetu’l-Âdâb Kısmu’t-Târîhi’l-İslâm, Doktora Tezi, 1973.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Abbâsiler’den Osmanlılar’a Mekke-Medîne Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kindî, Muhammed b. Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Mekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Küçüksipahioğlu, Birsell. “Endülüs Emevîleri (756-1031)”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti “Endülüs”*. ed. Mehmet Özdemir. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Küçüksipahioğlu, Birsell. *III. Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Küçüksipahioğlu, Birsell. “Ömer b. Hafsûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kürd Alî, Muhammed. *Hitatü’ş-Şâm*. Dımaşk: Mektebetü’n-Nûrî, 1983.
- Lane-Poole, Stanley. *A History of Egypt in the Middle Ages*. New York, 1901.

- Lane-Poole, Stanley. *The Story of Cairo*. London, 1906.
- Laoust, Henry. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı - Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- Leo, The Deacon. *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. çev. Talbot Alice-Mary - Sullivan Denis F. Washington: y.y., 2005.
- Lev, Yaacov. "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt, 358-487/968-1094". *International Journal of Middle East Studies* 19/3 (1987).
- Lev, Yaacov. "The Fatimid Conquest of Egypt Military, Political and Social Aspects". *Israel Oriental Studies* 9 (1979), 315-328.
- Lev, Yaacov. "The Fâtimid Navy, Byzantium and The Mediterranean Sea 909-1036 C.E./297-427 A.H". *Byzantion* 54 (1984).
- Lev, Yaacov. "The Fâtimids and Egypt 301-358/914-969". *Arabica* 35 (1988).
- Lévi-Provençal, Évariste. *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye mine'l-fethi ilâ sükûti'l-hilâfeti'l-Kurtubiyye (711-1031)*. çev. Ali Abdürraûf el-Bembî ve dğr. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, 2002.
- Levtchenko, M.V. *Bizans*. çev. Erdoğan Berktaş. y.y.: Milliyet Yayınları, 1979.
- Levy, R. "Nevrûz". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Maarif Basımevi, 1964.
- Lewis, Archibald R. *Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500-1100*. New Jersey: Princeton University Press, 1951.
- Lewis, Archibald R. *Nomads and Crusaders A.D. 1000-1368*. Indianapolis: Indiana University Press, 1991.
- Lewis, Archibald R. "The Moslem Expansion in the Mediterranean A. D. 822-960". *The Islamic World and The West A. D. 622-1492*. 23-29. New York: John Wiley & Sons Inc., 1970.
- Lewis, Bernard. *Fâtımîler ve Hindistan Yolu*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952.
- Lewis, Bernard. "İsmâîlîler". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5/2. İstanbul: Maarif Basımevi, 1950.
- Lewis, Bernard. "Paltiel: A Note". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30/1 (1967).
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

- Lewis, Bernard. *The Origins Of Ismâ'ilism: A Study of the Historical Backround of the Fatimid Caliphate*. Cambridge: W. Heffer&Sons, 1940.
- el-Mu'izz Lidinillâh, Ebû Temîm Ma'ad. *Ed'iyetü'l-eyyâmi's-seb'a*. thk. İsmâîl Kurbân Hüseyin Poonawala. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Lombard, Maurice. *İlk Zafer Yıllarında İslâm*. çev. Nezih Uzel. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Lowe, John D. *Monetary Development in Fatimid Egypt and Syria (358-567/969-1171)*. Arizona: Arizona Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1985.
- Lukbâl, Mûsâ. *Devru Kutâmeti fî Târîhi'l-Hilâfeti'l-Fâtûmiyyeti Münzü Tesîsihâ ilâ Muntasifi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*. Cezayir: eş-Şirketü'l-Vataniyye, 1979.
- Mâcid, Abdülmün'im. *Zuhûrû'l-Hilâfeti'l-Fâtûmiyye ve Sükutuhâ fî Mısır*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1994.
- Mâcid, Abdülmün'im. *Nüzümü'l-Fâtûmiyyîn ve Rûsûmuhum fî Mısır*. Kahire: Mektebetü'l-Encelü'l-Mısriyye, 1953.
- Madelung, Wilferd. "Das Imamât in der frühen ismailitischen Lehre". *Der Islam* 37 (1961).
- Madelung, Wilferd. "İsmâ'ilîlik: Eski ve Yeni Davet". çev. Muzaffer Tan. *Dini Araştırmalar Dergisi* 9/25 (2006).
- Madelung, Wilferd. *The Fatimids and the Qarmatîs of Bahrayn, Mediaeval Ismâ'îlî History and Thought* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Mâhir, Suâd. *el-Bahriyyetü fî Mısri'l-İslâmiyye ve esâruhâ'l-bâkiye*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1967.
- Mahmoud, Ramy. *Fâtûmîler Dönemi İsmâ'ilî İnanç Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Mahmûd, Selâm Şâfi'î. *Ehlü'z-Zimme fî Mısır fî'l-'asri'l-Fâtûmî*. Kahire: Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, 1995.
- el-Mahzûmî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân. *el-Müntekâ min kitâbi'l-minhâc fî ilmî harâci Mısır*. thk. Cladue Cahen. Kahire: y.y., 1986.
- el-Makdîsî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. nşr. Mektebetü Medbûlâ. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991.
- Makdîş, Mahmûd b. Sa'îd. *Nüzhetü'l-enzâr fî 'acâ'ibi't-tevârih ve'l-ahbâr*. thk. Ali ez-Züvârî – Muhammed Mahfûz. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-Tîb min ğusni'l-Endelûsi'r-ratîb*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü Sâdır, 1988.

- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-Âsâr*. thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1998.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-Âsâr*. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. "el-Nukud el-Kadime ve'l-İslamiye". çev. İbrahim Artuk. *Belleten* 17/67 (1953).
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*. thk. Kerem Hulmâ Ferhât. Gize: Dârü aynî'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 2007.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ'*. thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl. Kahire: Meclisu'l-a'lâ li'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1996.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-Kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *Şüzûrû'l-'ukûd fî zikri'n-nukûd (en-Nukûdü'l-'Arabîyye ve'l-İslâmiyye, en-Nukûdü'l-İslâmiyye)*. nşr. Ahmed Fâris eş-Şidyâk. Mısır: y.y., 1879.
- Mamour, Prince P. H. *Polemics on the Origin of the Fatimi Caliphs*. Karachi: Indus Publications, 1979.
- Mantran, Robert. *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Margoliouth, David Samuel. *Cairo, Jerusalem & Damascus*. London: Chatto&Windus, 1907.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. *Mısır Tarihi Araplar'ın Fethinden Bugüne*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Massignon, Louis. "Karmatîler". *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Matthew, Of Edessa. *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries: Matthew of Edessa's Chronicle*. çev. Ara Edmond Dostourian. Boston: National Association for Armenian Studies and Research, 1993.
- el-Mâverîdî, 'Alî b. Muhammed. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*. nşr. el-Kâdî Nebî Abdurrâhman el-Hayyâvî. Beyrut: Dârü'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, ts.
- Mazaherî, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. çev. Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.
- el-Ma'arrî, Ebü'l-'Alâ. *Risâletü'l-Ğufrân*. thk. Âişe Abdurrahmân Bintü'ş-Şâtî. Kâhire: Dârü'l-Maarif, 1950.

- Medenî, Ahmed Tevfik. *el-Muslimûn fî Cezîreti Sıkkılliye ve Cenûbi İtâlyâ*. Cezayir: Mektebetü'l-İstikâme, ts.
- Mehâsine, Muhammed Hüseyin. *Târîhu Medîneti Dımaşk Hilâli'l-Hükmi'l-Fâtumî*. Dımaşk: el-Evâil li'n-neşr ve't-tevzî, 2001.
- Mekkî, Mahmûd 'Alî. *et-Teşeyyu' fî'l-Endelüs münzü'l-feth hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Emeviyye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.
- Menûnî, Muhammed. *Kabesün min 'Atâi'l-Mahtûti'l-Mağribî*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- el-Mes'ûdî, Alî b. el-Hüseyn. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. thk. Abdullâh İsmâîl es-Sâvî. Kahire: Mektebetü's-Şarki'l-İslâmî, 1938.
- el-Mes'ûdî, Alî b. el-Hüseyn. *Mürûcû'z-Zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fî tühafi'l-eşrâf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât)*. nşr. Kemâl Hasan Mer'î. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Metcalf, Alex. *Muslims and Christians Norman Sicily*. London: Routledge, 2013.
- Metcalf, Alex. *The Muslims of Medieval Italy*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- el-Meylâ, Mübârek b. Muhammed. *Târîhu'l-Cezâir fî'l-kadîm ve'l-hadîs*. Cezayir: Müessesetü'l-Vataniyye li'l-kitâb, ts.
- Mez, Adam. *Die Renaissance des Islâms*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1922.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Miles, George C. "Fâtimid Coins in the Collections of the University Museum, Philadelphia, and the American Numismatic Society". *American Numismatic Society* 121 (1951), 1-57.
- Moreno, Martino Mario. "Sicilya'da Müslümanlar". çev. Abdülhalik Bakır - Aydın Çelik. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2007).
- Muhammed, İmâd Sâlih. *Hukûku'l-İnsân fî Mısır fî'l-ahdi'l-Fâtumî*. Gazze: İslâmiyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Mu'nis, Hüseyin. *Atlasu Târîhi'l-İslâm*. Kahire: ez-Zehrâ li'l-a'lâmî'l-arabî, 1987.
- Muvaffaküddûn, ibn Osmân. *Mürşidü'z-Züvvâr ilâ Kubûri'l-Ebrâr*. thk. Muhammed Fethî EbûBekr. Kahire: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1995.
- Müellifi meçhul. *Kitâbü'l-İstıbsâr fî acâibi'l-emsâr*. nşr. Sa'd Zağlûl. Dârülbeyzâ: Meşrû'un-neşri'l-müşterek, 1958.

- Müellifi meçhul. *Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâik fî ahhâri'l-hakâik*. nşr. Omar Saïdi. Dimaşk: Institut Français de Damas, 1972.
- el-Münâvî, Muhammed Hamdî. *el-Vizâretü ve'l-Vüzerâ'u fî'l-'asri'l-Fâtımî*. Kâhire: Dârü'l-Mearif, 1970.
- el-Müsebbihî, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım. *Ahhâru Mısr*. nşr. William G. Millward. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-kitâb, 1980.
- en-Na'nâ'î, Abdülmecîd. *Târîhu'd-Devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*. Beyrut: Dârü'n-Nehzati'l-Arabiyye, 1986.
- Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Mu'în. *Sefernâme*. çev. Yahyâ el-Haşşâb. Beyrut: Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, 1983.
- en-Necefî, Abdülhüseyin Ahmed el-Emînî. *Kitâbü'l-Ğadîr*. Tahran: Müessesetü kütübi'l-İslâmiyye, 1372.
- en-Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ. *Fıraku's-Şî'a*. nşr. Hellmut Ritter. İstanbul: y.y., 1931.
- en-Nîsâbü'rî, Ahmed b. İbrâhîm. *İstitârü'l-İmâm, İsmâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids* içinde. çev. Wladimir Ivanow. Kalküta: Oxford University Press, 1942.
- en-Nîsâbü'rî, Ahmed b. İbrâhîm. *Kitabü İstitâri'l-İmâm, Târîhu ahhâri'l-Karâmita* içinde. thk. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dâru Hassân, 1982.
- en-Nuhaylî, Dervîş. *Süfünü'l-İslâmiyye*. İskenderiye: Camiatü'l-İskenderiye, 1974.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî fûnûni'l-edeb*. thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî fûnûni'l-edeb*. nşr. Abdülmecîd et-Tarhînî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*. nşr. Abdülmecîd et-Tarhînî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- O'Kane, Bernard. "The Egyptian Art of the Tiraz in Fatimid Times". *The World of the Fatimids*. ed. A.S. Melikian Chirvani. Toronto: Hirmer Publishers, 2018.
- O'leary, De Lacy. *A Short History of the Fatimid Khalifate*. Londra: Kegan Paul, 1923.
- O'leary, De Lacy. *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. çev. Hüseyin Yurdaydın - Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

- Öğüt, Salim. “Hacerülesved”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öğüt, Salim. “Hedy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Öngül, Ali. “Ziyâdetullah III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öz, Mustafa. “Beyânü Mezhebi'l-Bâtıniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa. “Ca'fer b. Mansûrî'l-Yemen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa. “Cennâbî, Ebû Tâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. “Ebû Abdullah eş-Şîî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa vd. “Kerbela”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. “Müsta'liyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. “Takıyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa - Sarıkaya, Meliha Yıldırım. “Zülfikar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öz, Mustafa - Şek'a, Mustafa Muhammed eş-. “İsmâiliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. “Bulukkîn b. Zîrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özcan, Abdülkadir. “Ayyâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/296. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özcan, Azmi. “Mülân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet. *Endülü's Müslümanları (Siyasî Tarih)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Özdemir, Mehmet. “Gâlib b. Abdurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Özdemir, Mehmet. “Sanhâce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özel, Ahmet vd. “Mevlid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özel, Harun - Çiftçi, Faruk. “Endülüslü Şair İbn Hânî’nin Şiirlerinde Şiilik Yansımaları”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020).
- Özen, Şükrü. “Nu’mân b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Sîstan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özkuyumcu, Nadir. “İfrîkiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özkuyumcu, Nadir. “Rüstemîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özkuyumcu, Nadir. “Tanca”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/560-562. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özkuyumcu, Nadir. “Tıtvân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/122-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özmen, Zeynep Nur. *9-11 Yüzyıllar Arasında Endülüslü Emevîleri ve Fatımî Devleti İlişkileri*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Öztürk, Levent. “Şâbüştî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öztürk, Murat. *Fâtımîler’in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Öztürk, Mustafa. *Kur’an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te’vil Geleneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Poole, Stanley Lane. *Cairo*. London: J. S. Virtue & Co., 1893.
- Poole, Stanley Lane. *İslâm Devletleri Tarihi*. çev. Halil Edhem Eldem. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.

- Poole, Stanley Lane. *Sîretü'l-Kâhire*. çev. Hasan İbrâhîm Hasan vd. Kahire: Merkezü'l-Kûmî li't-terceme, 2011.
- Poonawala, Ismail K. *Biobibliography of Ismâ'îlî literature*. Los Angeles: University of California, 1977.
- Poonawala, Ismail K. "Ismâ'îlî Ta'wîl of the Qur'ân", *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'ân* içinde. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- Pryor, John H. *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*. çev. Füsun Tayanç - Tunç Tayanç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Pryor, John H. - Jeffreys, Elizabeth M. *The Age of the Apomon: The Byzantine Navy Ca 500-1204*. Leiden-Boston: Brill, 2006.
- Qadi, Wadad al-. "An Early Fatimid Political Document". *Studia Islamica* 48 (1978), 71-108.
- Quatremère, Etienne-Marc. "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah". *Journal Asiatique* 3/3 (1837).
- Quatremère, Etienne-Marc. "Sur La Dynastie Des Khalifes Fatimides". *Journal Asiatique* 3/2 (1836).
- Qutbuddin, Husain K.B. "Fāṭimid Legal Exegesis of the Qur'an: The Interpretive Strategies Used by al-Qāḍī al-Nu'mān (d. 363/974) in His 'Da'ā'im al-Islām". *Journal of Qur'anic Studies* 12 (2010).
- Rabbat, Nasser. "Al-Azhar Mosque: An Architectural Chronicle of Cairo's History". *Muqarnas* 13 (1996), 45-67.
- Razûk, Muhammed. "İdrîsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Runciman, Steven. *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign*. London: Cambridge University Press, 1969.
- Sâbit b. Sinân. *Târîhu Ahbâri'l-Karâmita (Süheyl Zekkâr, Ahbâru'l-Karâmita içinde)*. thk. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dârü Hassân, 1982.
- es-Safedî, Halîl b. İzzeddîn. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafâ. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- es-Safedî, Halîl b. İzzeddîn. *Tuhfetü zevi'l-elbâb fî-men hakeme bi-Dimaşk mine'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve'n-nüvvâb*. nşr. İhsan bint Saîd Hulûsî - Züheyr Hamîdân es-Samsâm. Dimaşk: Menşurâtu Vizâreti's-Sekâfe, 1991.

- es-Safedî, Halîl b. İzzeddîn. *Ümerâ'ü Dimaşk fi'l-İslâm*. nşr. Selâhaddin el-Müneccid. Dimaşk: Matbûâtu'l-Mecma' el-İlmi'l-Arabî, 1955.
- Sa'îd b. Bitrîk. *et-Târîhu'l-Mecmû' 'ale't-tahkîk ve't-tasdîk*. nşr. L. Cheikho vd. Beyrut: Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales, 1905.
- Saîdi, Omar. “Préface à une édition du ‘Kitâb al-‘Uyûn wa-l-ḥadâ’iq fî aḥbâr al-ḥaqâ’iq” *Arabica* 4/17 (1970), 161-176.
- Sâlim, ‘Abdül‘azîz. *Târîhu Medîneti'l-Merîyyeti'l-İslâmiyye Kâ'idetü'l-Ustûli'l-Endelüs*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1984.
- Sâlim, ‘Abdülazîz. *Târîhu'l-Mağrib fi'l-'asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1999.
- Sâlim, Abdülazîz - Abbâdî, Ahmed Muhtâr el-. *Târîhu Bahriyyeti'l-İslâmiyye fî Mısır ve ş-Şâm*. Beyrut: Dârü'n-Nehzati'l-Arabiyye, 1981.
- es-Sallâbî, Alî Muhammed. *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*. Kahire: Müessesetü İkra, 2006.
- Sancılı, Fatih. *Mezhep-İktidar İlişkileri -Erken Dönem Abbasîlerde-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Sarıçam, İbrahim. “Afrika’da Kurulan Bağımsız İslâm Devletleri”. *İslâm Tarihi (El Kitabı)*. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- es-Sâvî, Ahmed es-Seyyid. *Mecâ'atu'l-Mısri'l-Fâtîmiyye Esbâbu ve Netâicu*. Beyrut: Dârü't-Tezâmun, 1988.
- Sâvîrus, İbnü'l-Mukaffa'. *Târîhu Batârikati'l-Kenîseti'l-Mısriyye (History of the Patriarchs of the Egyptian Church)*. nşr. Azîz Suryâl Atiya, Yassâ Abdü'l-Mesîh, O. H. E. Burmester. Kahire: Matbuatu Cemîyyeti'l-Âsârî'l-Kiptiyye, 1948.
- Schlumberger, M. Gustave. *L'épopée Byzantine à la fin du Xe siècle. Seconde partie: Basile II, le tueur de bulgares*. Paris, 1925.
- es-Selâvî, Ahmed b. Hâlid. *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. thk. Cafer en-Nâsîrî, Muhammed en-Nâsîrî. Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kütüb, 1997.
- Sevinç, Muhammet. “Fâtîmîler Dönemi Musiki Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (2023), 177-201.
- Seyyid, Eymen Fuâd. *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîrun Cedîd*. Kahire: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1992.

- Seyyid, Eymen Fuâd. “İbn Havşeb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “İbn Zûlâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Kahire”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Makrîzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Seyyid, Eymen Fuâd - Beksaç, A. Engin. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Seyyid, Seyyid Muhammed es-. “Cevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Shoshan, Boaz. *Popular Culture in Medieval Cairo*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Yûsuf. *Mir'âtü'z-Zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Ammâr Rûhâvî ve dğrl. Beyrut: Dârü'r-risâleti'l-âlemîyye, 2013.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Abbâsîler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- es-Sicistânî, İshâk b. Ahmed. *el-Yenâbî'*. nşr. Mustafa Gâlib. Beyrut: el-Mektebetü't-Ticârî, 1965.
- Skylitzes, John. *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*. çev. John Wortley. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Smoor, Pieter. “The Poet’s House: Fiction and Reality in the Works of the ‘Fâtimid’ Poets”. *Quaderni di Studi Arabi* 10 (1992), 45-62.
- Starr, S. Frederick. *Kayıp Aydınlanma*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Stern, S. M. “An Embassy Of The Byzantine Emperor To The Fatimid Caliph al-Mu’izz”. *Byzantion* 20 (1950).
- Stern, S. M. “Heterodox İsmâ’îlism at the Time of al-Mu’izz”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17/1 (1955).
- Stern, S. M. “İsmâ’îlî Propaganda and Fâtimid Rule in Sind”. *Studies in Early İsmâ’îlism* içinde. Leiden: E. J. Brill, 1983.

- Stern, S. M. "The Early Ismā'īlī Missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 23/1 (1996).
- Sultân, 'Abdŭlmün'im 'Abdulhamîd. *el-Hayatü'l-İctimâ'iyye fî'l-'asri'l-Fâtumî*. İskenderiye: Dârü's-Sekâfeti'l-İlmiyye, 1999.
- Sürûr, Muhammed Cemâlüddîn. *en-Nüfûzü'l-Fâtimî fî bilâdi's-Şâm ve'l-İrâk*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1957.
- Sürûr, Muhammed Cemâlüddîn. *Siyâsetü'l-Fâtumiyyîne'l-Hâriciyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1994.
- Sürûr, Muhammed Cemâlüddîn. *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtumiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1995.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hüsnü'l-Muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: y.y., 1967.
- eş-Şâbüstî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed. *ed-Diyârât*. nşr. Korkîs Avvâd. Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1966.
- eş-Şâfiî, Tayyib b. 'Abdullâh el-Hicrânî. *Kilâdetü'n-Nahr fî Vefeyâti A'yâni'd-Dehr*. thk. Hâlid Zevârî. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2008.
- Şahin, Seyhun. *Sicilya'da Normanlar ve Müslümanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- Şâkir, Mahmud. Hz. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi. çev. Ferit Aydın. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1993.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Sardinya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/133-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Sicilya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/138-139. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Sicilya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şehbenderzâde, Filibeli Ahmed Hilmi. *İslâm Tarihi*. çev. Ziya Nur Aksun. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. 'Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1968.
- Şek'a, Mustafâ Muhammed. *İslâm bilâ Mezâhib*. Kahire: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1996.

- Şener, Cahid. “Yeni Eflâtunculuk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Şeşen, Ramazan. “Cevher es-Sıkkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeşen, Ramazan. *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 2012.
- Şeşen, Ramazan - Yavuz, Yusuf Şevki. “Câhiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeyban, Lütfi. “Zenâte”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Şimşek, Mehmet. *Fâtımî Devleti’nde Ermeni Asıllı Vezirler*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü’l-Mearif, 1967.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu’l-Fâtımiyyîn fî şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi’s-Şâm*. Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 2001.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Veciz İslâm Tarihi Cahiliye Döneminden Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar*. çev. Mücahit Yüksel. İstanbul: Ma’ruf Yayınları, 2018.
- Tâmir, Ârif. *el-İmâme fî’l-İslâm*. Beyrut: Dârü’l-Edvâ’, 1998.
- Tâmir, Ârif. *el-Mu’izz-Lidînillah el-Fâtımî*. Beyrut: Dârü’l-Âfâki’l-Cedîde, 1982.
- Tâmir, Ârif. *Târîhu’l-İsmâ’iliyye*. Londra: Riyâdu’r-reyyis li’l-kütüb, 1991.
- Tâmir, Ârif. *Temîm el-Fâtımî ibnü’l-İmâm el-Mu’izz-Lidînillâh el-Fâtımî*. Beyrut: İzzüddîn li’t-tiba’a ve’n-neşr, 1982.
- Tan, Muzaffer. “Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri”. *Ekev Akademi Dergisi* 39 (ts.), 2009.
- Tan, Muzaffer. *Haşşâşîliğin Tarihsel Arka Planı İsmâilî Davet Yapılanması*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınevi, 2017.
- Tan, Muzaffer. “İsmaili Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 18/47 (2015).
- Tan, Muzaffer. *İsmailiyye’nin teşekkül süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Tan, Muzaffer. “Tarihin Sonu: İsmâilî Döngüsel Tarih Anlayışı”. *International Congress of Asian and North African Studies* 2 (2008).

- Tan, Muzaffer. “Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012).
- Taş, Abdullah Erdem - Sansarkan, Yusuf. “Zirîlerin Fâtımî Hilâfetini Terkedip Abbâsî Hilâfetini Tanımları Sürecinde Şîî-Sunnî Mücadelesi”. *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2009).
- Taşağıl, Ahmet. “Sakâlîbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- et-Telîsî, Beşîr Ramazan. *el-İtticâhâtü's-Sekâfiyye fî bilâdi'l-ğarbi'l-İslâmî*. Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2003.
- Temîm, b. Mu‘izz-Lidînillâh el-Fâtımî. *Dîvânü Temîm b. Mu‘izz-Lidînillâh el-Fâtımî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1957.
- et-Ticânî, ‘Abdullâh b. Muhammed. *Rihletü't-Ticânî*. thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb. Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1981.
- Tok, Gülendâ. *Fâtımîler'in Dinî ve Siyasî Düşünceleri*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Tokuş, Ömer. *Başlangıçtan Mirdâsîlerin Sonuna kadar Bilâdü's-Şâm'da Müslüman-Bizans Münasebetleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Tokuş, Ömer. “Fâtımîler İle Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler”. *Tarih Dergisi* 59 (2014).
- Tokuş, Ömer. *Musul ve el-Cezîre'de Bir Arap Emirliği Ukaylîler*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Tomar, Cengiz. “Sûriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Topaloğlu, Bekir. “Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Toprak, M. Faruk. “İbn Hânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü. “Halîl b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Toru, Ümit. “Eş‘arî Geleneğin İsmâîlîlik Söylemi ve Sosyo-Politik Temelleri(Bağdâdî Örneği)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020).
- Traini, R. “Sıkkîliya”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 9/582-589. Leiden: Brill, 1997.

- Troupeau, Gérard. “Un Trait  Christologique Attribu  Au Calife Fatimide al-Mu’izz”. *Annales Islamologiques* 15 (1979).
- Tukin, Cemal. “Girit”. *Milli Eğitim Bakanlığı İsl m Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Maarif Basımevi, 1948.
- Tukin, Cemal. “Girit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Tülücü, Süleyman. “Leb d b. Reb a”. *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uslu, Zeynep. *B t ni Dini Yapılarda Döngüsellik*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- el-’U eyr , Muhammed Riy z. *et-Tasavvuru’l-Luğav  ‘inde’l-İsm  ‘iliyye: Dir se f  Kit bi’z-Z ne li Eb  H tim er-R z *. İskenderiye: Müessesetü’l-Ma rif, 1985
- el-’Utb , Muhammed b. ‘Abd lcebb r. *T rihu’l-Yem n *. n r. İhsan Z n n es-S mir . Beyrut: D r ’t-Tal a, 2004.
- Uzun, Mustafa İzzet -    r, Sa d Abd lfett h. “Ezher”. *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi*. C. 12. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Ülkü, Hayati. *Başlangıçtan Günümüze İsl m Tarihi*. İstanbul: Akit Yayınevi, ts.
-  nl , Nuri. *İsl m Tarihi (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
-  st z, el-Mushaf  el-Kad m el-. *el-Hal fet ’l-Mu’izz-Lid nill h, B ni’l-K hire ve’l-M n   ’l-Cami ’l-Ezher, M  Hüve Mürtedden ve l  Nasr niyyen ve l kin k ne Han fen Müslimen*. Mısır, ts.
-  z m, İlyas. “Hüccet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İsl m Ansiklopedisi*. 18/451-452. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Vaglieri, Laura Veccia. *L’İsl m Da Maometto Al Secolo XVI (Storia Universale içinde)*. Milano: Dr. Francesco Vallardi Yayınevi, 1963.
- Vasiliev, Alexander Alexandrovich. *Byzance et les Arabes : la dynastie Macedonienne (867-959)*. Brüksel: Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves, 1950.
- Vernet, Juan. *Endülüs Mirası Avrupa İslam’a Neler Borçlu?*  ev. Nesrin Karavar. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- el-Vezz n, Hasan b. Muhammed. *Vasfu İfr kiyye*.  ev. Muhammed Hucc . Beyrut: D r ’l-Garbi’l-İsl m , 1983.

- Vollers, K. “Ezher”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Maarif Basımevi, 1948.
- Walker, J. “Temîm”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12/1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Walker, P. E. “A Byzantine Victory Over the Fatimids at Alexandretta (971)”. *Byzantion* 42/2 (1972).
- Walker, P. E. (ed.). *Orations of the Fatimid Caliphs Festival Sermons of the Ismaili Imams*. London: I.B. Tauris, 2009.
- Walker, P. E. “The ‘Crusade’ of John Tzimiskes in the Light of New Arabic Evidence”. *Byzantion* 47 (1977).
- Watt, W. Montgomery. *İslâm’ın Ortaçağ Avrupa Üzerindeki Etkisi*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013.
- Watt, W. Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- Wensinck, A. J. “Âşûrâ”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: Maarif Basımevi, 1950.
- Wiet, Gaston. *el-Kâhire Medînetü’l-Fenni ve’t-Ticâre*. çev. Mustafâ Abbâdî. Beyrut: Müessesetü Franklin li’t-tıba’a ve’n-neşr, 1968.
- Wüstenfeld, Ferdinand. *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*. Göttingen: Dieterich’sche Verlags-Buchhandlung., 1881.
- el-Yâfi’î, Abdullâh b. Es’ad. *Mir’âtü’l-Cenân ve ‘ibretü’l-yakzân fî ma’rifeti havâdisi’z-zamân*. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn b. ‘Abdullâh. *Mu‘cemü’l-Büldân*. Beyrut: Dârü Sâdır, 1993.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn b. ‘Abdullâh. *Mu‘cemü’l-Üdebâ’ (İrşâdü’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb)*. nşr. ihsân Abbâs. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1993.
- Yavuz, Hulusi. “Bakt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Âşûrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ebû Hâtim er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yazar, Nurullah. “İbnü’n-Nablusî (974)”. *Müslümanların Engizisyonu -1 Ölümçül Kovuşturmalar*. ed. Mehmet Azimli. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.

- Yazıcı, Hüseyin vd. “İbn Kuteybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti Tarihi*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2010.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti’nde Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Yazılıtaş, Nihat. “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 189-210.
- Yazılıtaş, Nihat. “Mısır’ın Fâtımîler Tarafından Ele Geçirilmesi”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29 (2009).
- el-Yemânî, Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî. *Kitâbü Keşfi’l-Esrâri’l-Bâtıniyye ve Ahbâru’l-Karâmita, Târîhu ahhâri’l-Karâmita* içinde. thk. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dârü Hassân, 1982.
- Yetkin, Suut Kemal. *İslâm Ülkelerinde Sanat*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1984.
- Yıldız (ed.), Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi “Abbâsîler Devrindeki İslâm Devletleri”*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Yıldız, Firdevs. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bir Yahudi Hekim ve Filozof: İshak el-İsrâîlî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yılmaz, Hasan. *Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri*. Ankara: Elips Yayınları, 2016.
- Yılmaz, Saim. “Abbâsîler’de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 21 (2009), 1-24.
- Yılmaz, Saim. *Mu’tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Saim. “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yılmaz, Saim. “Abbâsîler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer’in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2007), 123-156.
- Yılmaz, Saim. “Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer’in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/30 (2008), 121-152.
- Yiğit, İsmail. “Mağrâve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Yiğit, İsmail. “Mûnis el-Muzaffer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

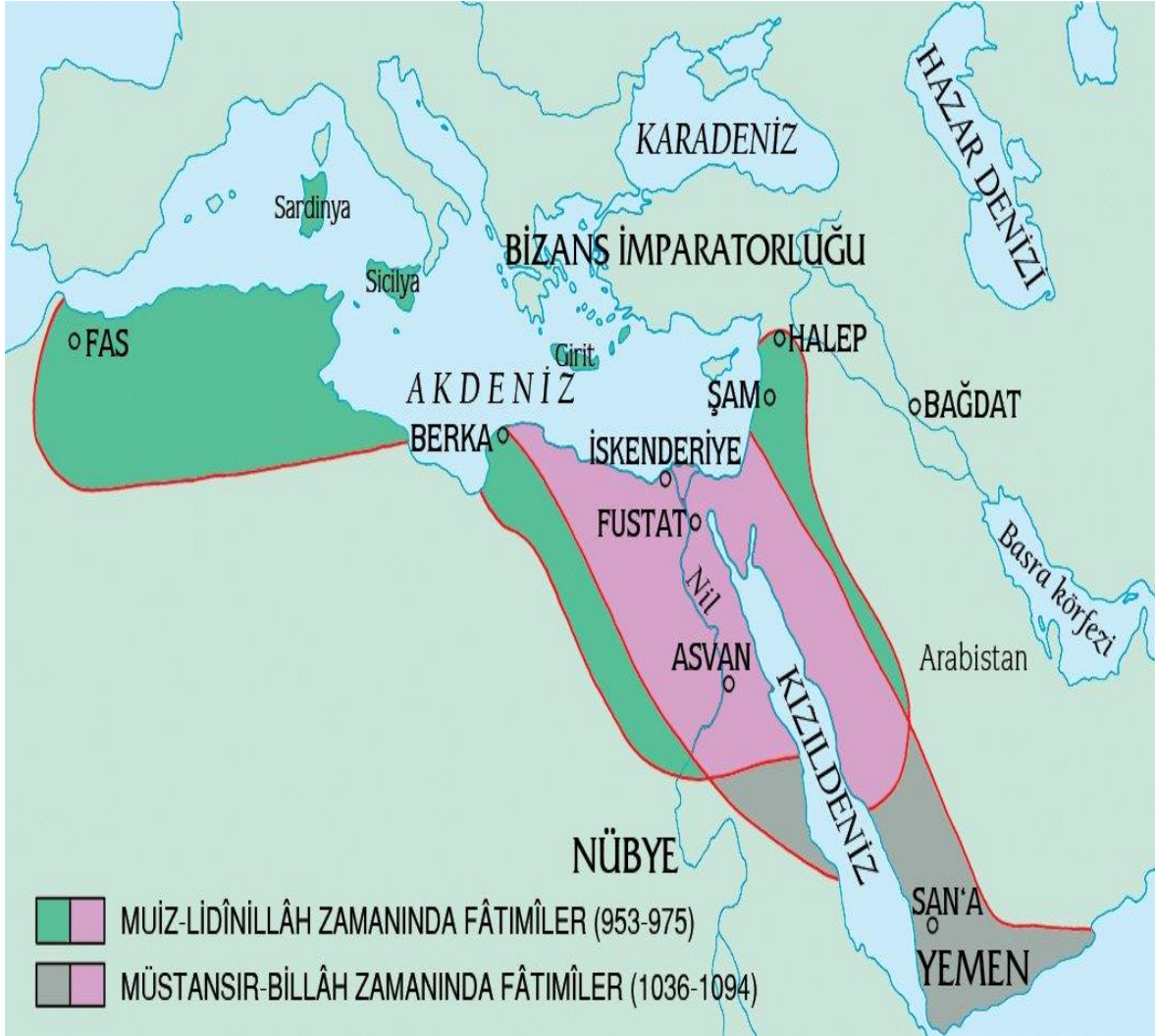
- Yiğit, İsmail - Üzüm, İlyas. "Sıffin Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yûnus, Abdülhamîd - Tevfik, Osmân. *el-Ezher*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1946.
- Zağlûl, Sa'd Bâşâ. *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*. İskenderiye: Münşetü'l-Maarif, 1990.
- ez-Zâvî, Tâhir Ahmed. *Târîhu'l-Fethi'l-Arabî fî Lîbyâ*. Mısır: Dârü'l-Mearif, ts.
- ez-Zehbî, Muhammed b. Ahmed. *Düvelü'l-İslâm*. nşr. Hasan İsmâil Merve – Mahmûd el-Arnaût. Beyrut: Dârü Sâdır, 1999.
- ez-Zehbî, Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*. thk. İbrâhîm ez-Zîbek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- ez-Zehbî, Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1989.
- Zekî, Abdurrahmân. *el-Kâhire Târîhuhâ ve Âsâruha (969-1825) min Cevheri'l-Kâid ile'l-Ceberti'l-Müerrih*. Kahire: Dârü'l-Mısriyye li't-te'lîf ve'l-terceme, 1966.
- ez-Zenâtî, Sâlim 'Abdullâh. *Târîhu'l-Endelüs ve hadâratuhâ fî 'ahdi Benî Umeyye (Hilâlu 'asri'l-hilâfe 316/929-422/1031)*. Bingazi: Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyye, 2008.
- Zetterstéén, K. V. "Ukaylîler". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: Maarif Basımevi, 1986.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- ez-Zeylaî, Ahmed Ömer. *Mekke ve Alâkatuhâ el-Hâriciyye (301-487)*. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye li'l-mevsûât, 2005.
- ez-Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn. *el-A'lâm Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, 2002.
- Ziya Paşa. *Endülüs Tarihi*. nşr. Yasemin Ödük, Kâzım Masumi, Fatma Şahin. İstanbul: Selis Kitaplar Yayınevi, 2012.
- Ziyeviş, Nure. *el-Uyûn ve'l-Cevâsîs fî'l-Mağribi'l-İslâmî mine'l-Fethi ilâ Sükûti'l-Muvahhidîn*. Cezayir: Büveyre Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

EK

Ek 1: Fâtımî Halifeleri Listesi

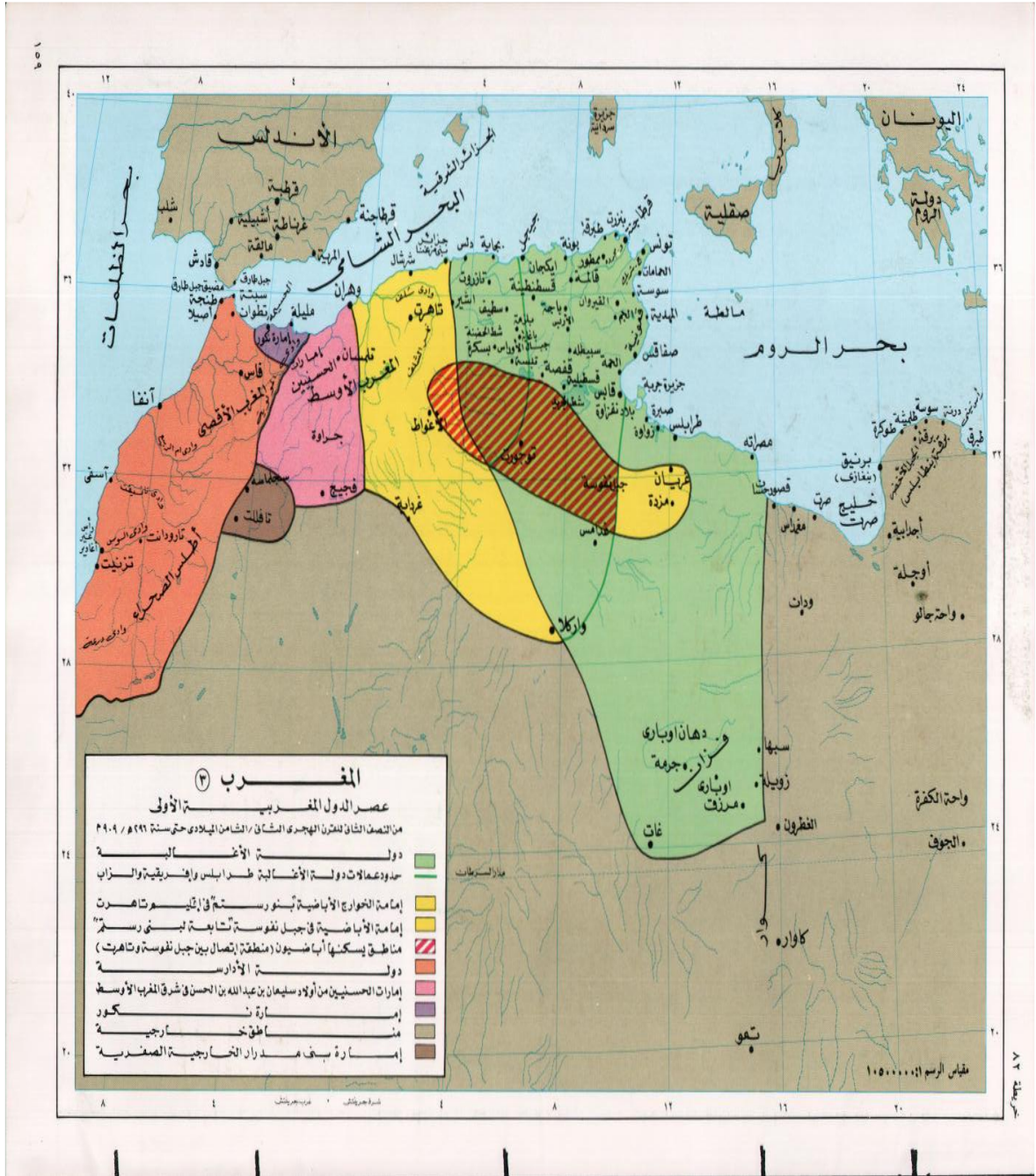
Halife	Hilâfet Süresi	Ölüm Tarihi
Mehdî-Billâh	297-322 / 909-934	322 / 934
Kâim-Biemrillâh	322-334 / 934-946	334 / 946
Mansûr-Billâh	334-341 / 946-953	341 / 953
Mu‘izz-Lidînillâh	341-365 / 953-975	365 / 975
Azîz-Billâh	365-386 / 975-996	386 / 996
Hâkim-Biemrillâh	386-411 / 996-1021	411 / 1021
Zâhir-Lii‘zâzidînillâh	411-427 / 1021-1036	427 / 1036
Müstansır-Billâh	427-487 / 1036-1094	487 / 1094
Müsta‘lî-Billâh	487-495 / 1094-1101	495 / 1101
Âmir-Biahkâmillâh	495-524 / 1101-1130	524 / 1130
Hâfız-Lidînillâh	526-544 / 1131-1149	544 / 1149
Zâfir-Bia‘dâillâh	544-549 / 1149-1154	549 / 1154
Fâiz-Binasrillâh	549-555 / 1154-1160	555 / 1160
Âdid-Lidînillâh	555-567 / 1160-1171	567 / 1171

Ek 2: Mu‘izz Döneminde Fâtımî Devleti

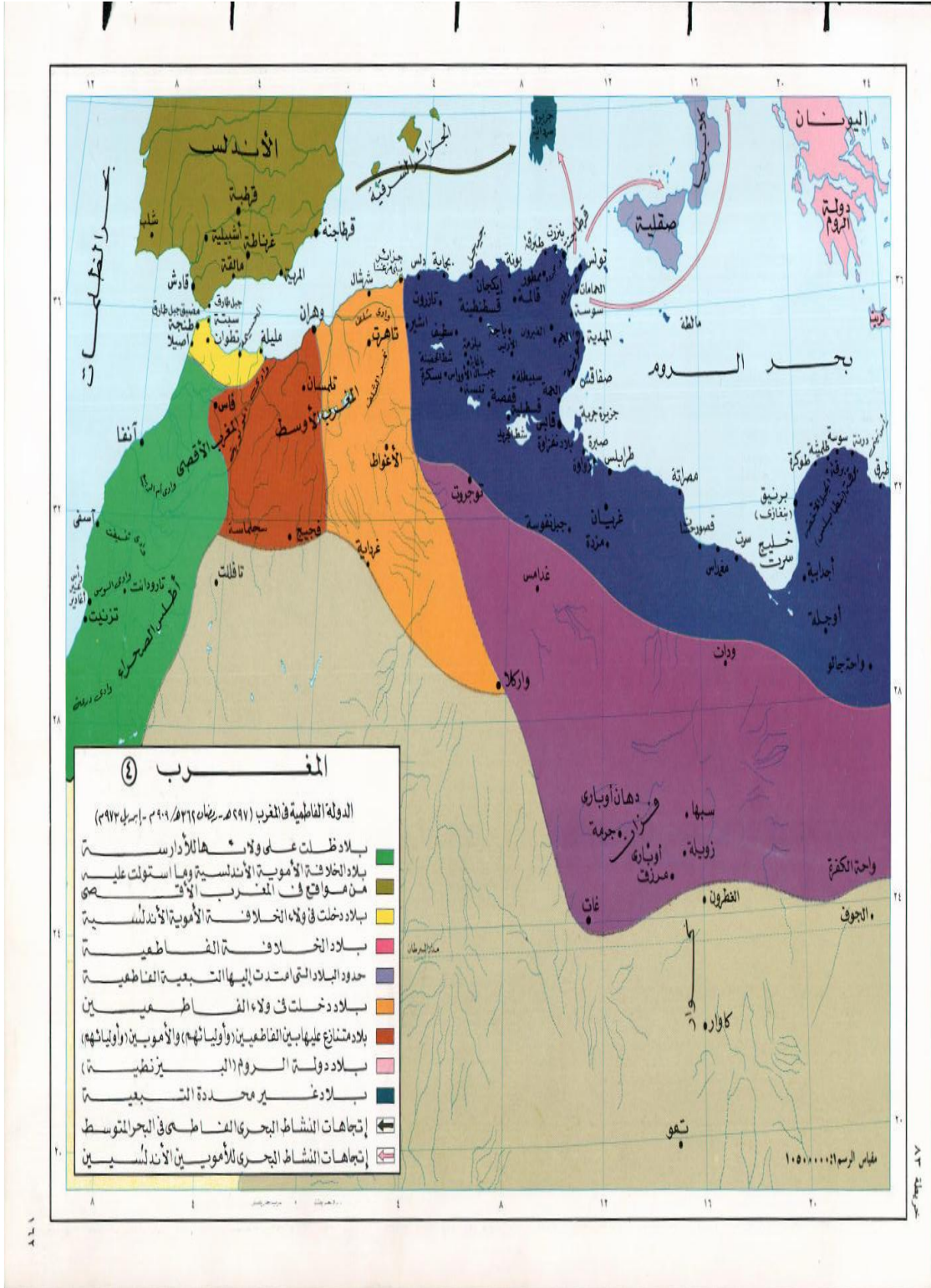
Kaynak: <https://www.fikir.gen.tr/Fâtımîler-devleti/> (E.T. 05/06/2023)

Ek 3: Fâtımîler'in Kurulduğu Dönemde Mağrib Haritası

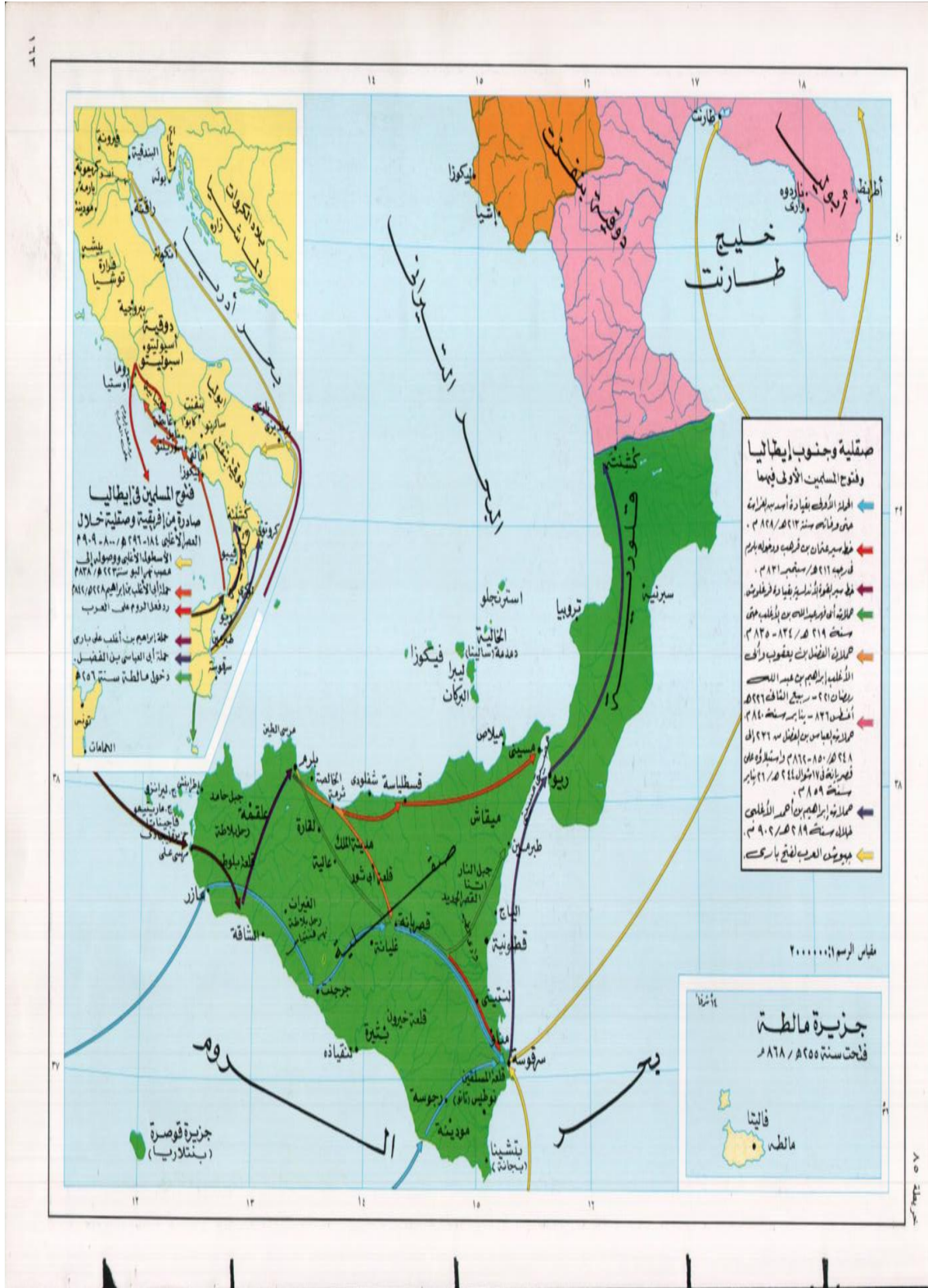
Kaynak: Hüseyin Mu'nis, *Atlasu Târihi'l-İslâm* (Kahire: ez-Zehrâ li'l-a'lâmi'l-arabî, 1987), 159.

Ek 4: Fâtımîler'in Kurulduğu Dönemde Mağrib Haritası

Kaynak: Mu'nis, Atlas, 162.

Ek 5: Fâtımîler Döneminde Sicilya ve Güney İtalya

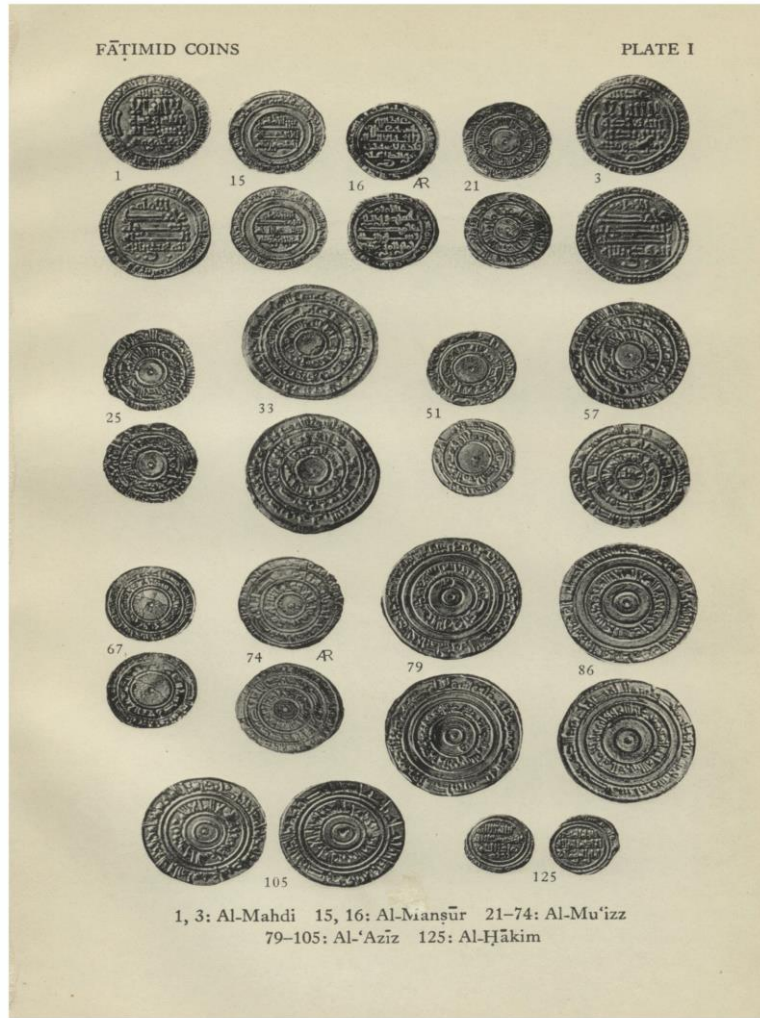

Kaynak: Mu'nis, Atlas, 163.

Kaynak: Mu'nis, *Atlas*, 164.

Ek 7: Halife Mu'izz ve Bazı Halifeler Döneminde Fâtımî Paraları

Kaynak: George C. Miles, “Fâtimid Coins in the Collections of the University Museum, Philadelphia, and the American Numismatic Society”, *American Numismatic Society* 121 (1951), 52.

Ek 8: Mu‘izz Dönemi Dinari

Kaynak:[https://tr.wikipedia.org/wiki/Muiz_\(F%C3%A2t%C4%B1m%C3%AE_halifesi\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Muiz_(F%C3%A2t%C4%B1m%C3%AE_halifesi))(E.T. 01/05/2023)

Ek 9: Mu‘izz İçin Yapılan Fildişi Kutusu

Kapağın kenarında zarif bir köşeli yazıyla şunlar yazmaktaydı: “Rahmân ve Rahîm olan Allâh’ın adıyla. Mü’minlerin Emiri, Allâh’ın kulu ve dostu Ma‘ad Ebî Temîm İmam Mu‘izz Lidînillâh, Allâh’ın yardım ve zaferi onunla birlikte olsun. Allâh’ın bereketi onun, hayırlı atalarının ve saf torunlarının üzerine olsun. (Bu fildişi kutusu) Mansûriye’de yapılması emrolunan şeylerdendir. Ahmed el-Horasânî’nin eseridir.”

Kaynak: Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 44; Aljadayel, *Fâtûmîd Material Culture in Al-Andalus*, 134.

Ek 10: Endülüs'te bulunan ve IV. (X.) yy'a Tarihlenen Fâtımî Etkisine Sahip Yarı Dairesel K peler

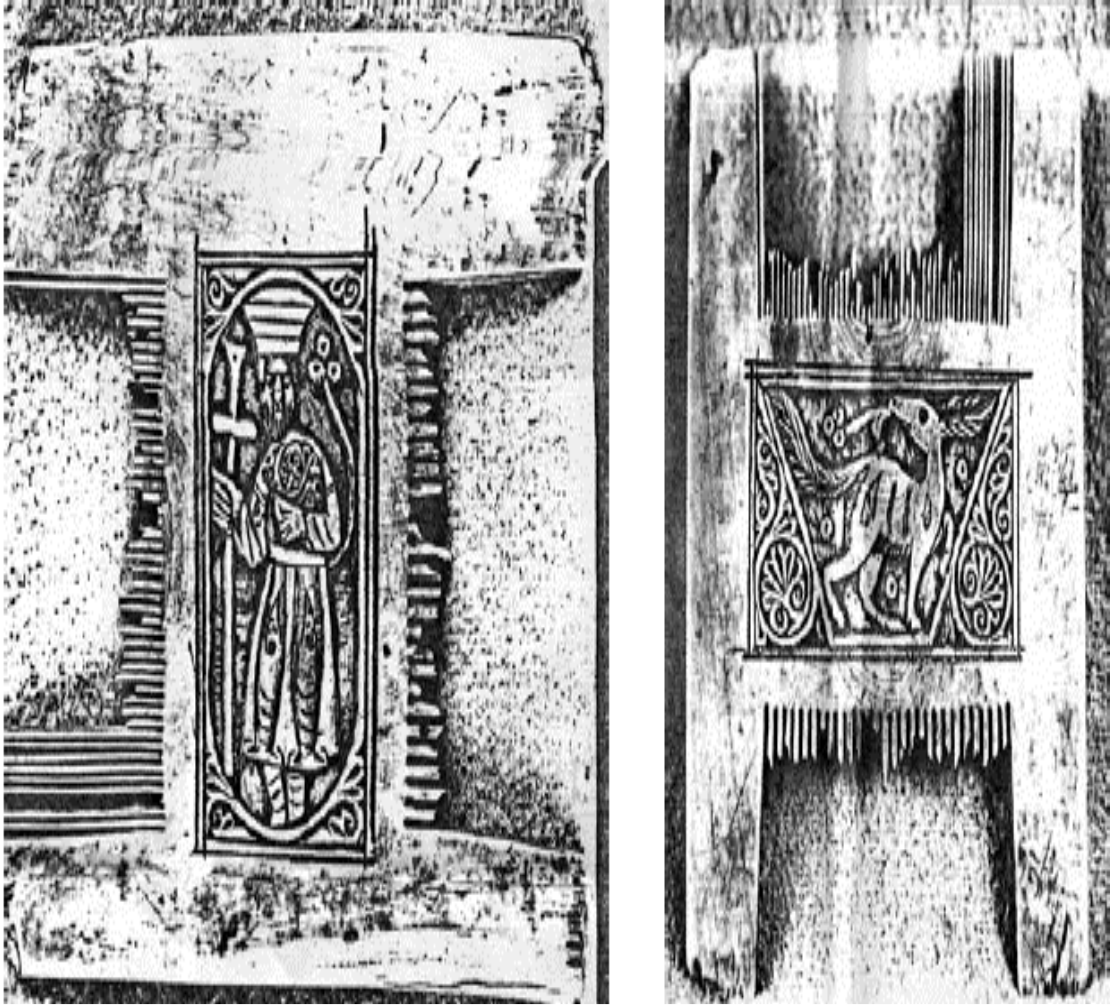
Kaynak: Aljadayel, *Fâtımîd Material Culture in Al-Andalus*, 128.

Ek 11: IV-V. (X-XI.) yy'lara Tarihlenen Tafta ile Dokunmuş Fâtımî Keten Bandı

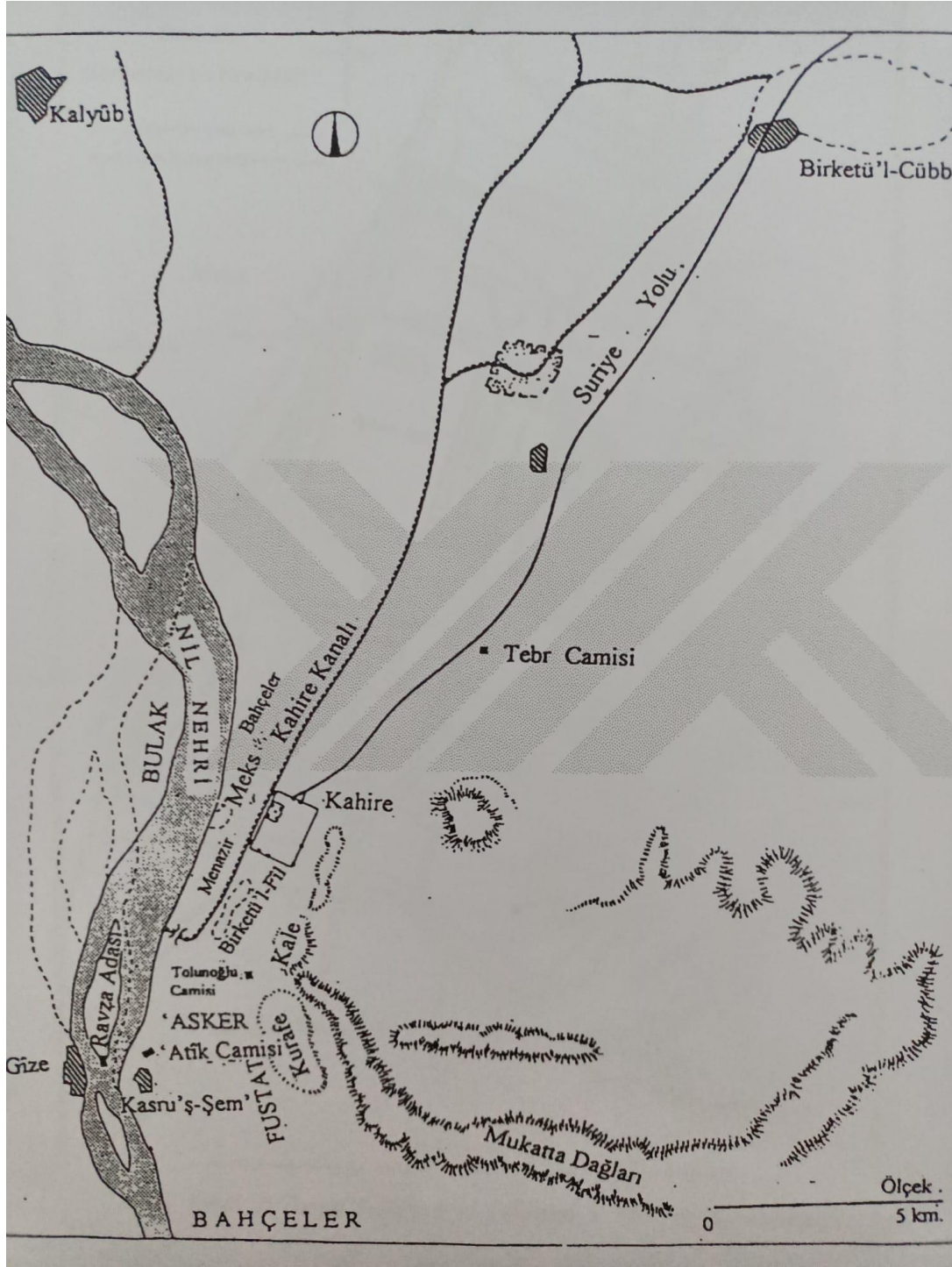
Kaynak: Aljadayel, *Fâtımîd Material Culture in Al-Andalus*, 133.

Ek 12: Endülüs'te Bulunmuş Bir Fâtımî Fildişi Tarağı

Kaynak: Aljadayel, *Fâtımîd Material Culture in Al-Andalus*, 134.

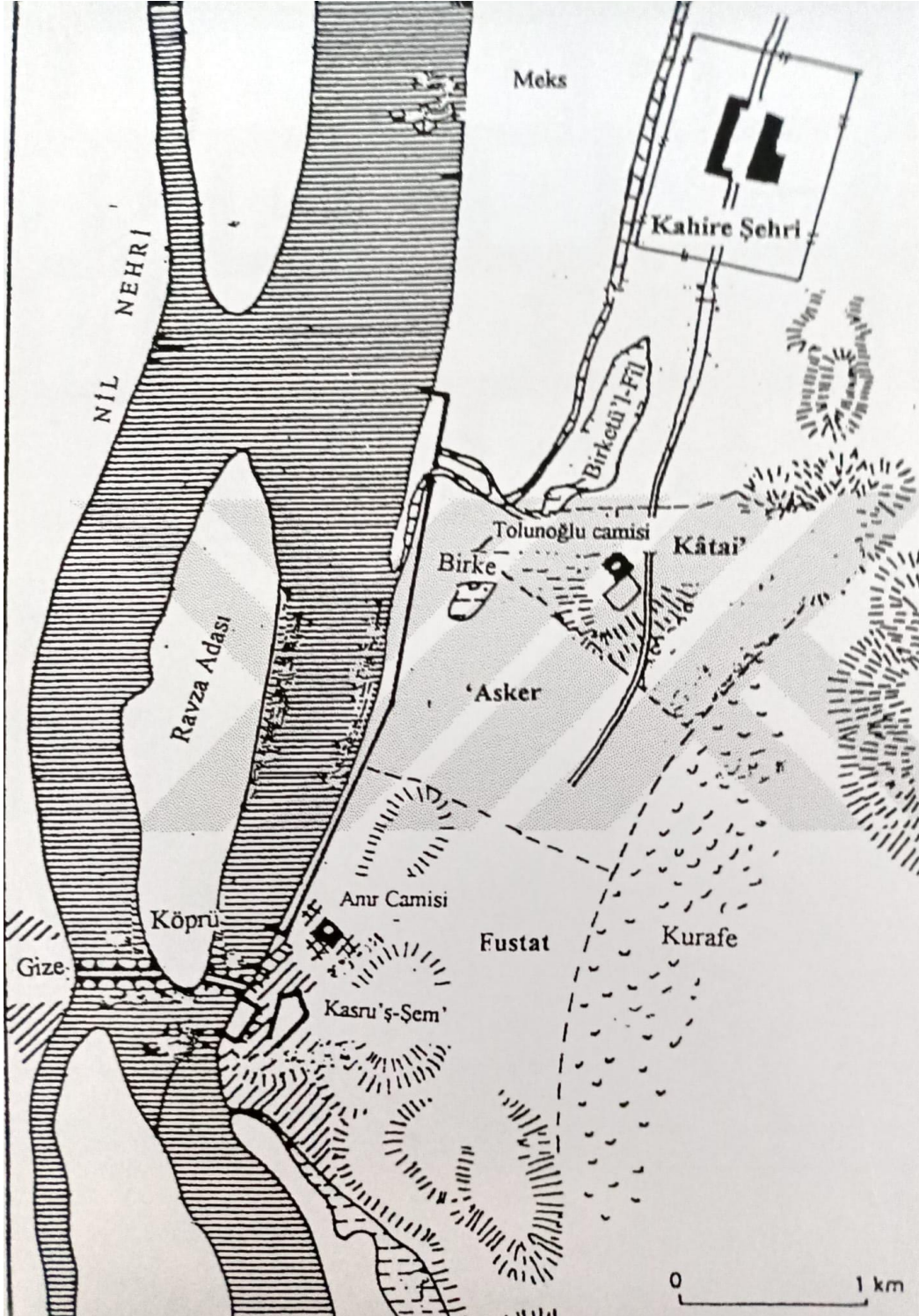
Ek 13: Fâtımîler Döneminde Mısır

Kaynak: Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 37.

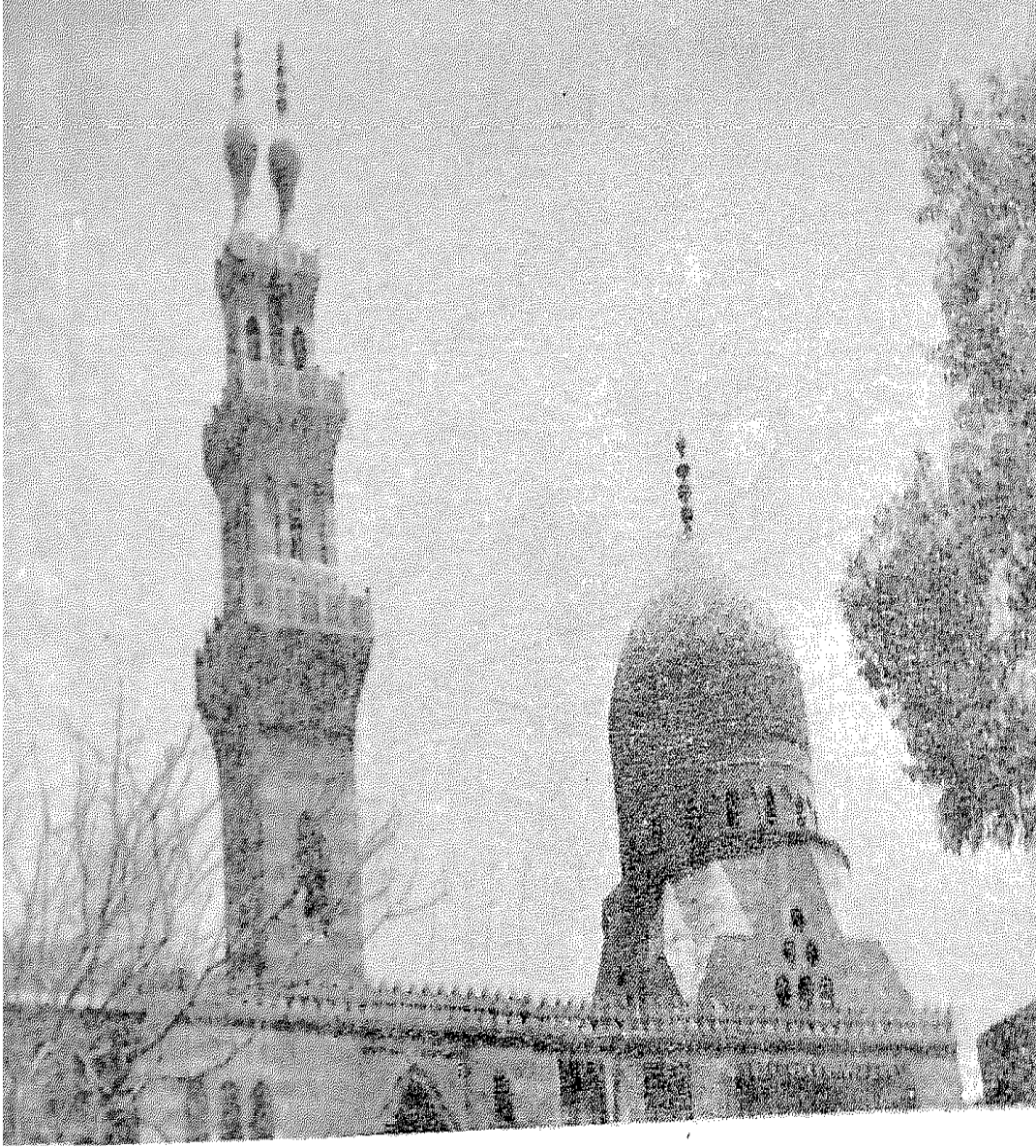
444

Ek 15: Fâtımîler Döneminde Mısır

Kaynak: Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, 22.

Ek 16: Ezher Cami'nin Kubbe ve Minaresi

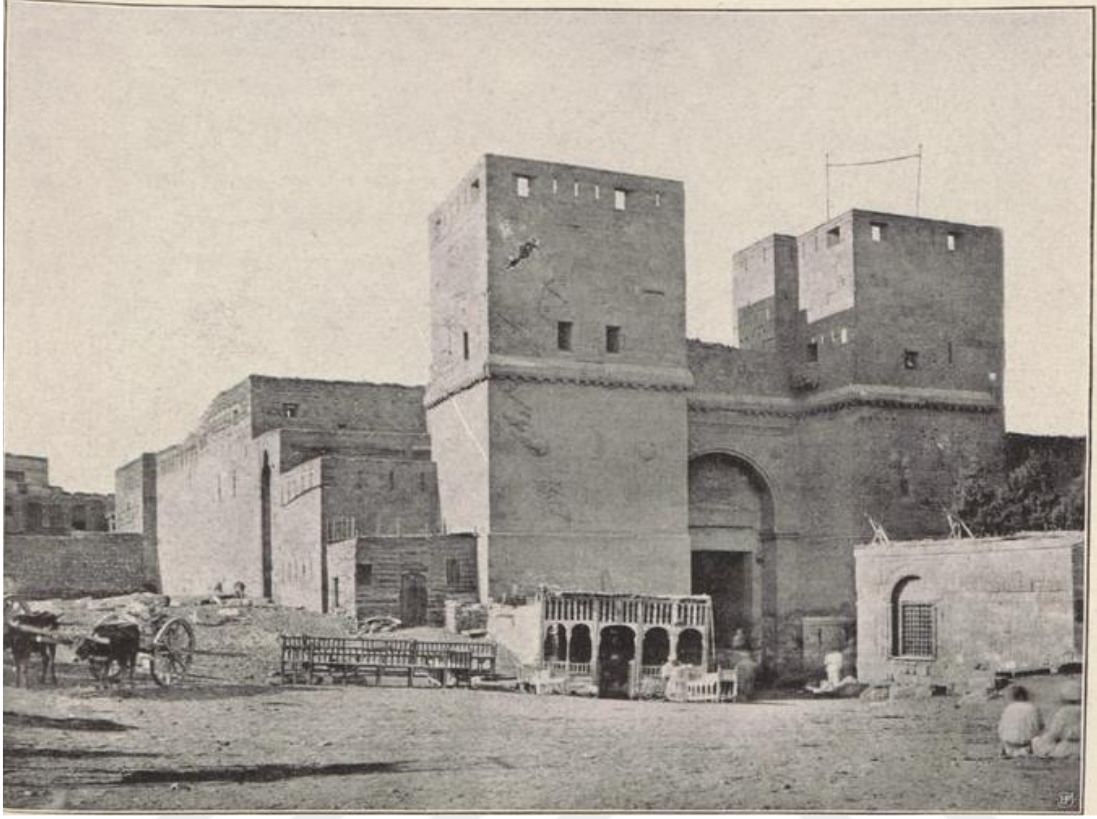
Kaynak: Zekî, *el-Kahire Târîhuhâ ve Âsâruha*, 317.

Ek 17: Cevher es-Sıkılı Tarafından Yaptırılan Bâbülfütûh

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Bab_al-Futuh (E.T. 04/08/2023)

Ek 18: Cevher es-Sıkılı Tarafından Yaptırılan Bâbünnasr

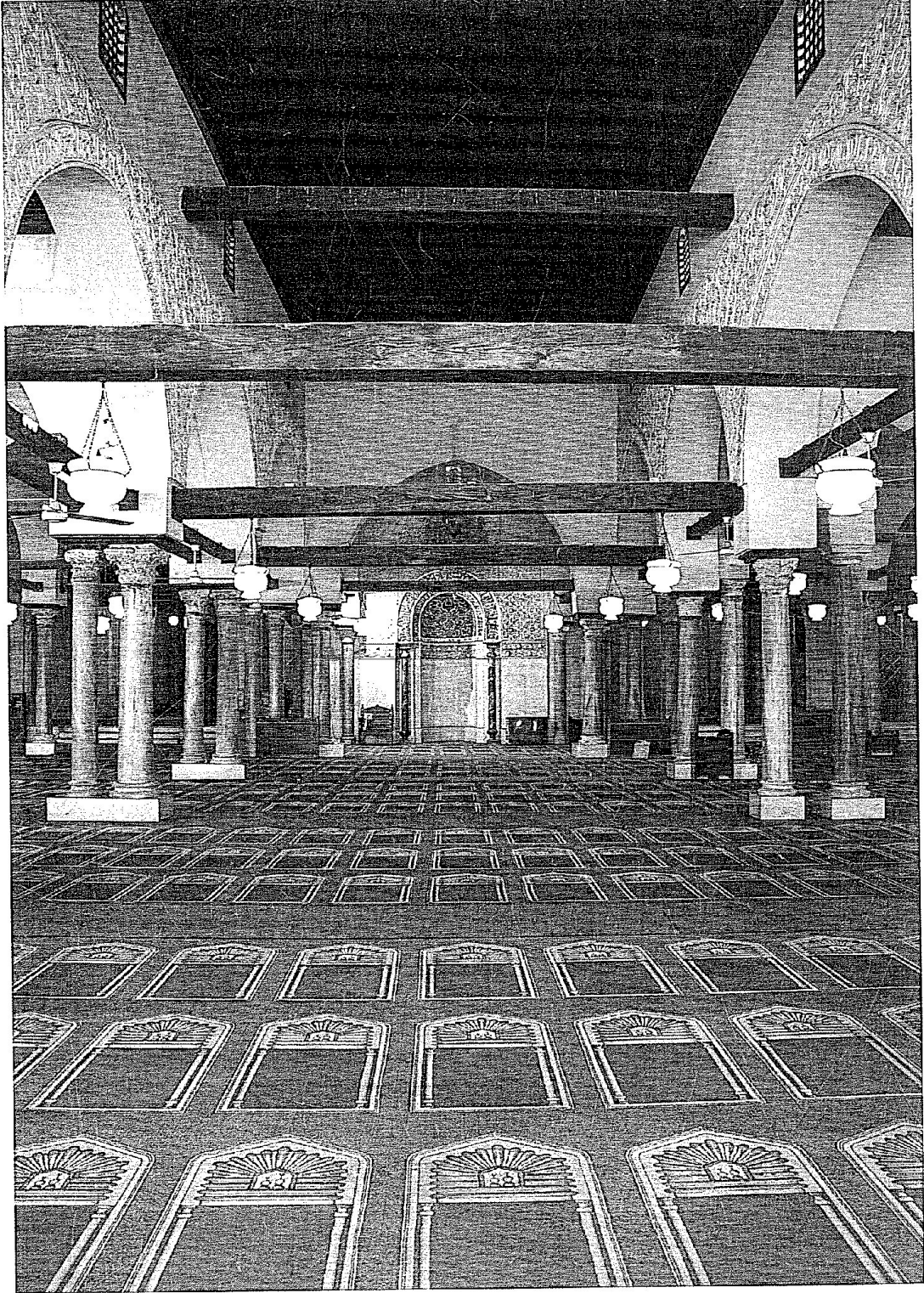
Kaynak: Gaston Migeon, *La Caire Le Nil et Memphis* (Paris: y.y., 1906), 49.

Ek 19: Ezher Cami'nin İçi ve Mihrabı

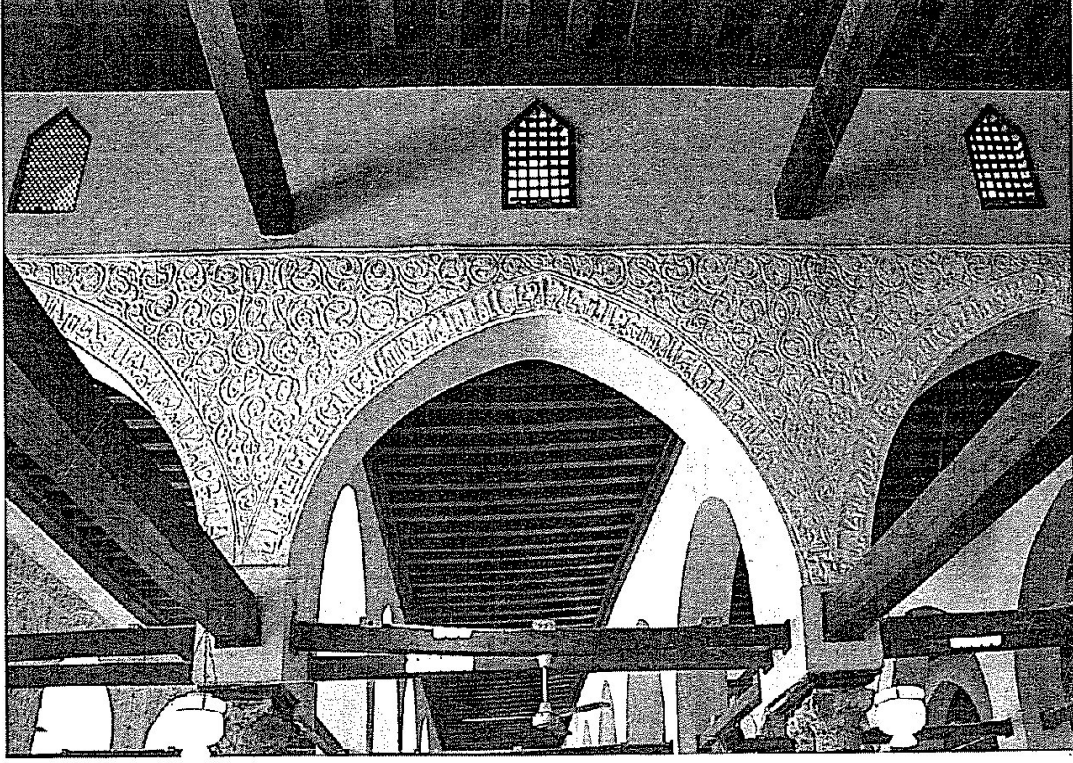
Kaynak: Suut Kemal Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1984), 34.

Ek 20: Ezher Cami'nin İç Görünümü

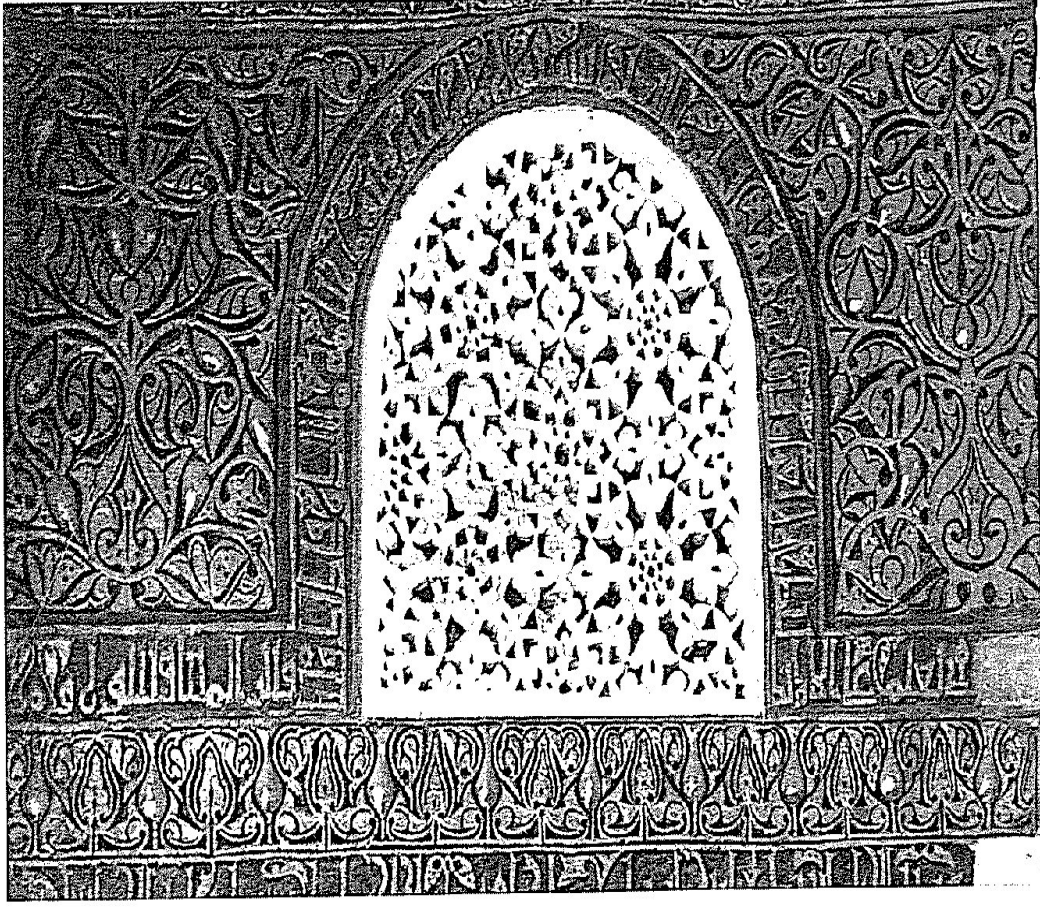
Kaynak: Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 61.

Ek: 21: Ezher Cami Oymalı Sıva Süslemesi

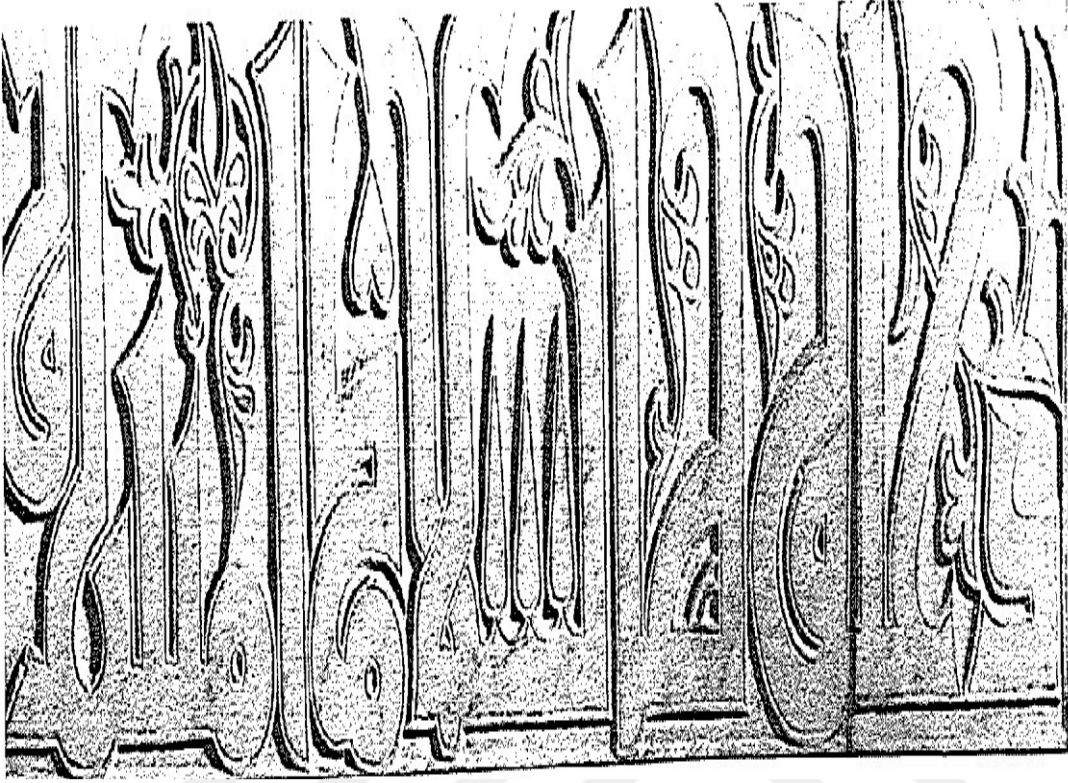
Kaynak: Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 62.

Ek: 22: Ezher Cami Güney Köşesine Yakın Oyma Sıva Süsleme

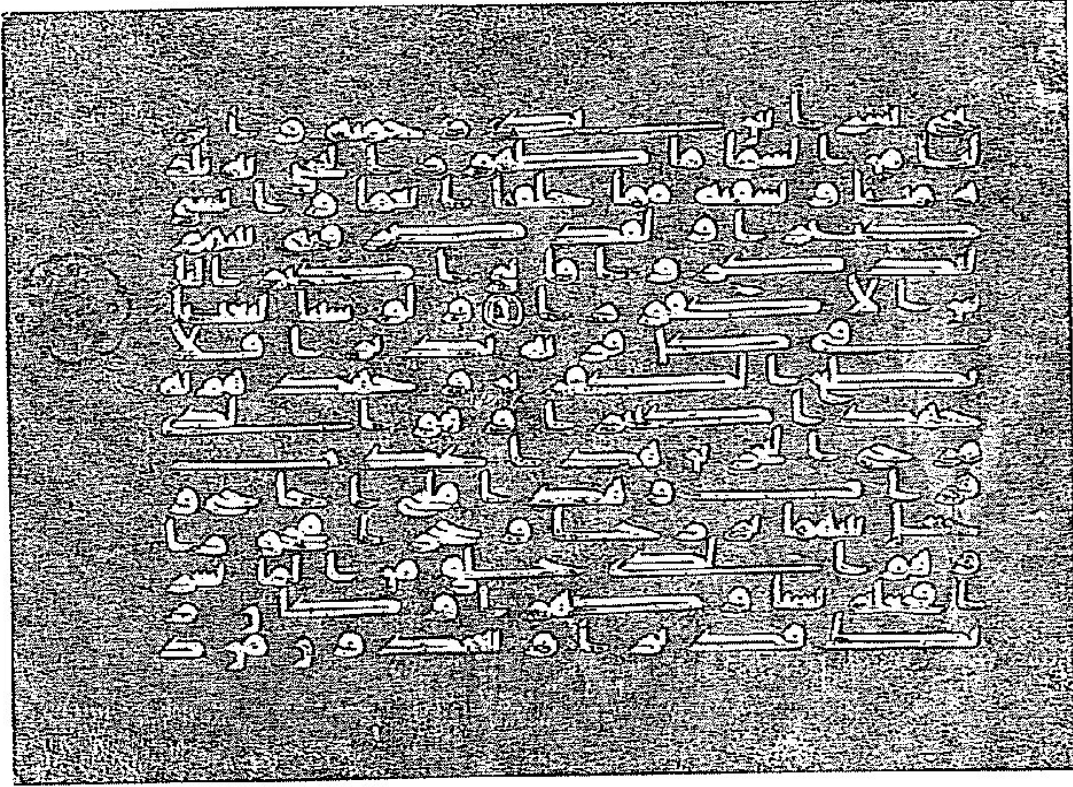
Kaynak: Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 63.

Ek 23: IV. (X.) yy'a Ait Mansûriye'den Bir Kûfî Yazıt

Kaynak: Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 39.

Ek 24: IV (X.) yy'a Ait Kur'an Metni

Kaynak: Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic*, 42.

Ek 25: Fâtımî Askerleri

Kaynak: Jacopo Franceschini, “The Fâtīmīds: From Ifriqiya to the walls of Aleppo”, *Medieval Warfare* 2/6 (2012), 12.

Ek 26: Ağa Han Müzesinde Sergilenen Mu‘izz Dönemine Ait Bir Tırâz

Kaynak: O’Kane, “The Egyptian Art”, 180.

Ek 27: Hilâfet Merkezi Mansûriye’de Bulunup Halife Mu‘izz’in Yaşadığı Döneme Tarihlenen, Üzerinde Allâh Yazan Bitkisel Motiflerle Çevrili Bir Antilop Tasviri

Kaynak: Alibhai, *Through The Eyes of Jūdhar*, 262.

Ek 28: Hilâfet Merkezi Mansûriye’de Bulunan Metal İşçiliğinden Yapılmış İnsansı Bir Figür

Kaynak: Alibhai, *Through The Eyes of Jūdhar*, 261.

Ek 29: Kayrevan'ın 36 km Batısında Bulunan Haffuz Adlı Yerdeki Mu'izz Dönemine Ait Su Kemerini

Kaynak:[https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;20\(E.T.15/11/2023\)](https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;20(E.T.15/11/2023))

Ek 30: Mu‘izz Dönemine Ait Su Kemerİ

Kaynak:https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;20(E.T. 10/02/2023)

Ek 31: Mu‘izz Dönemine Ait Su Kemerli Bağlantıları

Kaynak:https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;20(E.T. 11/10/2023)

Ek 32: Mu‘izz Dönemine Ait Su Kemerli Bağlantıları

Kaynak:https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;20(E.T. 22/05/2023)

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Furkan ERBAŞ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Atatürk Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı	İslâm Tarihi ve Sanatları
Makale ve Bildiriler	
1. Erbaş, Furkan. “Fâtımî-İhşîdî İlişkileri (323-358/935-969).” <i>Dini Araştırmalar Dergisi</i> , 25/62 (2022), 83-110.	
2. Erbaş, Furkan. “Fâtımî Şâiri Temîm b. Mu‘izz-Lidînillâh (ö. 374/985).” <i>Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , 22/1 (2022), 182-198.	
3. Erbaş, Furkan. “Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri.” <i>Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , 53 (2022), 411-430.	
4. Erbaş, Furkan. “Halife Mu‘izz-Lidînillâh Döneminde (341-365/953-975) Fâtımî-Endülüs Emevî Mücadelesi” <i>Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , 19 (2021), 266-290.	
5. Erbaş, Furkan. “Fâtımîler’de Slav Asıllı Devlet Görevlileri.” <i>Harran İlahiyat Dergisi</i> 47 (2022), 150-166.	
6. Erbaş, Furkan - Yılmaz, Saim. “Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem’in Endülüs’ün Kuzeyindeki Hristiyan Devletlerle Mücadelesi.” <i>Dini Araştırmalar Dergisi</i> , 24/60 (2021), 61-86.	
7. Yılmaz, Saim - Erbaş, Furkan. “Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem’in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları.” <i>Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , 17/1 (2017), 157-185.	